

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ**

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ

Հատոր 1

**Հնագույն ժամանակներից մինչև
Ք. Հ. 298 թվականը**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2007

ՌՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ռ 241

**Կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան
Ա. Ե. Մովսիսյան**

Հ 241 Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ. 1:
Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. Հ. 298 թ. /Կազմողներ՝
Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան. - Եր.: Երևանի համալս.
հրատ., 2007. - 550 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի սույն առաջին հատորն ընդգրկում է անտիկ հույն և լատին պատմիչների, հին հայ հեղինակների երկասիրություններում, վիճազիր արձանագրություններում և այլարնույթ գրական հուշարձաններում տեղ գտած հին Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պատմությունը վերաբերող կարևորագույն վկայությունները:

Հասցեագրվում է ուսանողներին, գիտական ու ընթերցող հանրությունը:

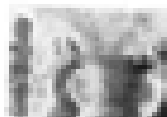
0503020913
Հ ————— 2007 թ.
704(02)07

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-0847-0

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մովսիսյան Ա. Ե., 2007 թ.

© Երևանի համալսարանի Հրատարակչություն, 2007 թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽՆԵՐՄԱՆ ԵՎ ՄԱՐԿԱԿԱՆ ՎԵՐՈՒՄԻ ԱՅԿԱՆՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

Խմբագրական հանձնաժողով

**Զավեն Եկավյան, Պետրոս Հովհաննիսյան
Արչակ Մադոյան, Պերճ Ստեփանյան**

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

1981 թ. Երևանի պետական համալսարանը լույս ընծայեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանի և Ա. Գ. Աբրահամյանի կազմած «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի» առաջին հատորը (հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, 944 էջ): Ծրագրի համաձայն քրեստոմատիան պետք է լիներ քառահատոր հրատարակություն: Յուրաքանչյուր հատոր նվիրված էր լինելու որոշակի պատմաչրջանի՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Լույս տեսած հատորում ժամանակագրական հերթականությամբ ամփոփված էին հայ և օտար պատմիչների երկերում, վիմագիր արձանագրություններում տեղ գտած հին և վաղ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը վերաբերող հիմնական սկզբնաղբյուրային վկայությունները:

Քրեստոմատիայի առաջին հատորն ունեցավ դրական լայն արձագանք: Հայաստանում և Սփյուռքում լույս տեսած գրախոսականներում հույս էր հայտնվում, որ աշխատանքը կանգ չի առնի և քրեստոմատիայի նախատեսված 2-4-րդ հատորները ժամանակին կգրվեն ընթերցողի սեղանին: Քրեստոմատիայի ծայրահեղ անհրաժեշտությունը զգալի էր հատկապես դպրոցական և բուհական ուսումնական համակարգերում, ինչու չէ, նաև գիտահետազոտական աշխատանքների բնագավառում: Սակայն, հանգամանքների բերումով, հետագա հատորներն այդպես էլ լույս չտեսան: Երևանի պետական համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի փորձերը քրեստոմատիայի մնացյալ հատորները պատրաստելու և դրանք հրատարակելու ուղղությամբ որևէ դրական արդյունքի չհանգեցին:

Գիտական ու ընթերցող լայն հանրության, ուսանողության և աշակերտության համար այնքան կարևոր այս հրատարակությունը կյանքի կոչելուն նախանձախնդիր եղավ Լիսաբոնի Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության Հայկական բաժանմունքի տնօրեն,

դոկտոր **Զավեն Եկավյանը**: Նրա սիրալիբ առաջարկություններն ու օժանդակություններն ծրագրվեց իրականացնելու «Հայ ժողովրդի պատմություն քրեստոմատիայի» նոր հրատարակությունը:

Նախատեսված է այս նոր քրեստոմատիան հրատարակել վեց հատորով: Առաջին հատորն ընդգրկելու է հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. Հ. 298 թվականը, 2-րդը՝ 298 թվականից մինչև 885 թվականը, 3-րդը՝ 885 թվականից մինչև XVII դարի կեսը, 4-րդը՝ XVII դարի կեսից մինչև XIX դարի կեսը, 5-րդը՝ XIX դարի կեսից մինչև 1920 թվականը, 6-րդը՝ 1920 թվականից մինչև մեր օրերը:

Ինչպես նշվեց, քրեստոմատիայի առաջին հատորը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչ 298 թվականը: Այս հատորում նյութերն ընտրված և դասավորված են այնպես, որ ընթերցողը որոշակի պատկերացում կազմի Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերի ու ժողովուրդների, Հայկական պետականության ձևավորման ու զարգացման, մեր ժողովրդի ներքին կյանքի, զբաղմունքի, կենցաղի, հավատալիքների, մշակույթի և այլ հարցերի մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն հասարակությունների վերաբերյալ ամբողջ նյութը քաղված է չումերա-աքադական, հնագույն խուրիական, խեթական, խեթա-լուվիական, ասորեստանյան և Վանի թագավորությունների արձանագրություններից: Դրանց զգալի մասը տեղ չի գտել նախորդ քրեստոմատիայում և հայերենով լույս է տեսնում առաջին անգամ: Առավել լայնորեն են ներկայացված նաև հունահռոմեական սկզբնաղբյուրների նյութերը: Քրեստոմատիայում օգտագործվել են ինչպես անտիկ հեղինակների երկերի արդեն գոյություն ունեցող թարգմանությունները՝ հատկապես «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարով լույս տեսած հրատարակությունները, այնպես էլ նոր՝ հատուկ քրեստոմատիայի համար կատարված թարգմանությունները: Հայկական սկզբնաղբյուրներից ներկայացվող նյութերը տրվում են աշխարհաբար թարգմանությամբ:

Քրեստոմատիայում ընդգրկված սկզբնաղբյուրային բնագրերին կցված են սեղմ ներածականներ, որտեղ տրվում են հեղինակների մասին ընդհանուր, քրեստոմատիկ բնույթի տեղեկություններ, որոշ դեպքերում էլ՝ երկերի սեղմ բնութագիրը: Նշվում է նաև տվյալ բնագրի թարգմանչի անունը և այն հրատարակությունը, որից կատարված է թարգմանությունը: Նյութերում հանդիպող վիճելի, անհասկանալի և բացատրությունների կարոտ տեղերը ծանոթագրվում

են բնագրից անմիջապես հետո: Ծանոթագրությունները տրվում են գիտություն մեջ առավել ճանաչում ստացած տեսակետներին համապատասխան: Հատորի վերջում զետեղված է անձնանունների, տեղանունների և դիցանունների ցանկ:

Հատորի առաջին, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ բաժինները կազմել, ծանոթագրել և հրատարակություն է պատրաստել **Պ. Հ. Հովհաննիսյանը**, երկրորդ բաժինը՝ **Ա. Ե. Մովսիսյանը**: Երկրորդ բաժնում օգտագործվել են նաև Վ. Ն. Սաչատրյանի (խեթական արձանագրություններ) և Հ. Հ. Կարազյոզյանի (ուրարտական արձանագրություններ)՝ նախորդ քրեստոմատիայի համար պատրաստած տեքստերը:

Վերջին տասնամյակներում բուռն վեճեր ծավալվեցին Վանի (Բիաինիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորության էթնիկ բնույթի հարցի շուրջ, որոնց ընթացքում բանավիճող կողմերը չհիմնավորված հակադրություն մեջ դրեցին «Ուրարտու», «Արարատ» և «Հայաստան» տերմինները: Այս հատորում Վանի հայկական թագավորության համար հավասարապես կօգտագործվի «Ուրարտու» երկրանունը, քանի որ երկիրն այդպես էր կոչվում ասուրա-բաբելոնյան աղբյուրներում: «Ուրարտու» և «ուրարտական» տերմիններն ունեն ժամանակագրական և ոչ թե էթնիկ իմաստ: Իսկ «ուրարտերեն» տերմինը կգործածվի Վանի թագավորության սեպագիր բնագրերի լեզուն նշելու համար:

Քրեստոմատիան նպատակ չունի և, բնականաբար, չի էլ կարող ընդգրկել այն ամենը, ինչ պարունակում է սեպագրական ավանդույթը, անտիկ և վաղ միջնադարյան պատմագիտական ու աշխարհագրական միտքը հայերի ու Հայաստանի մասին: Կազմողները հիանալի են պատկերացնում, որ բազմալեզու և տարաբնույթ նման մի հրատարակություն, որի նյութերը թարգմանված են այլազան թարգմանիչների կողմից, չի կարող ակնկալել կատարյալ միօրինակություն, զերծ չլինել առանձին բացթողումներից: Հետևաբար կազմողները սիրահոգ կընդունեն ընթերցողների դիտողություններն ու ցանկությունները, որոնք հաշվի կառնվեն քրեստոմատիայի հաջորդ հատորները հրատարակության պատրաստելիս:

*Արձաւիյա գավաթ Քարաշամբից
(Ք. ա. XXI դար)*

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի ծագման ու նրա կազմավորման ընթացքի մասին գոյություն ունեն հայրենի և օտար առասպելական մի քանի ավանդություններ: Հայկական ավանդությունը մեզ է հասել հիմնականում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» էջերում:

Մովսես Խորենացին միջնադարյան Հայ պատմագրության ամենակարկառուն դեմքն է, որը ըստ արժանվույն վաստակել է «Հայոց պատմահայր» պատվատիտղոսը: Նա ծնվել է մոտավորապես 410 թ., Տարոնի Խորոնք գյուղում: Պատմահայրը սովորել է Վաղարշապատի մեսրոպատառ հայկական առաջին դպրոցում, ուր աչակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին: Վերջիններս 430 թ., դպրոցի մի խումբ խոստումնալից սաների հետ, Խորենացուն ուղարկում են Ալեքսանդրիա՝ կրթությունը շարունակելու և թարգմանական, քերականական, ճարտասանական, քերթողական արվեստներին տիրապետելու համար: Խորը և բազմակողմանի գիտելիքներով զինված, Խորենացին 440 թ. հետո վերադառնում է Հայաստան և իրեն նվիրում ստեղծագործական-թարգմանական գործունեության: Խորենացու անունով մեզ են հասել «Թուղթ առ Սահակ Արծրունի», «Պատմություն Հռիփսիմեանց, «Յաղազս Վարդավառի», «Յաղազս պիտոյից» և այլ երկեր: Սակայն նրան՝ որպես մատենագրի, մտածողի ու գործչի, նախ և առաջ բնութագրում է հռչակավոր «Պատմություն Հայոց» երկասիրությունը, որը նա ավարտել է 482 թ. առաջ, այսինքն՝ մինչև նրա Պատմության պատվիրատուի՝ Սահակ Բագրատունու մահը:

Անգնահատելիորեն վիթխարի է Խորենացու Պատմութեան նշանակութիւնը հայ ժողովրդի հին և վաղ միջնադարյան պատմութեան ուսումնասիրութեան գործում: Գիտնական-հետազոտողի ճշմարտապատում այս երկը, որ գրված է բազմալեզու և բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրների քննադատական վերլուծութեան հիման վրա, Հայոց ամբողջական պատմութիւնն ստեղծելու ուղղութեամբ կատարված առաջին աշխատանքն է:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւնից» ստորև տրված հատվածները բերել ենք Ստ. Մալխասյանցի թարգմանութիւնից, որը բնագրի հետ համեմատել ու խմբագրել են Վ. Գ. Առաքեցյանը և Ա. Ա. Աբրահամյանը (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1968):

1.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Ա

Ե

Թորգոմը սերում է Հայկին:
Հայկը սերում է Արամանյակին:
Արամանյակը սերում է Արամայիսին:
Արամայիսը սերում է Ամասիային:
Ամասիան սերում է Գեղամին:
Գեղամը սերում է Հարմային:
Հարման սերում է Արամին:
Արամը սերում է Արա Գեղեցիկին:

Ը

ԹԵ Ո՞Վ ԵՎ Ո՞ՐՏԵՂԻՑ ԳՏԱՎ ԱՅՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատմում են, Արչակ Մեծը¹ Պարսից և Պարթևների թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբվեց մակեդոնացիների դեմ, թագավորեց ամբողջ Արևելքի և Ասորեստանի վրա, սպանեց Նինվեում Անտիոքոս թագավորին² և ամբողջ տիեզերքը հնազանդեցրեց

իրեն: Սա իր եղբորը՝ Վաղարշակին³ թագավորեցնում է Հայաստանի վրա, այսպես նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան մայրաքաղաք է տալիս Մծբինը⁴ և նրա համար սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայքը⁵ և Թեսալիան⁶, Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ⁷, նաև Ատրպատականը, և էլի՝ որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև, ասում են՝ քաջերի սահմանը նրանց զենքն է, որքան կտրում է, այնքան էլ գրավում է:

Սա իր իշխանությունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ո՞վքեր արդյոք և ի՞նչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել Հայաստանի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը անցյալ քաջերի՞ տեղն է գրավում, թե ապիկարների: Նա գտավ մի ուշիմ ասորի՝ Մար Աբաս Կատինա անունով⁸, քաղզեական և հունական գրությունից մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը:

Մովսես Խորենացի

Արչակ Մեծն ընդունելով գրույթյունը Մար Աբաս Կատինայից, մեծ ուրախությամբ հրամայում է բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը, որ Նինվեում էր⁹, միաժամանակ ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրություն ունի իր եղբայրը, որին վստահել էր իր թագավորության կեսը: Նա (Մար Աբասը) աչքի անցկացնելով բոլոր մատյանները՝ գտնում է մի մատյան հունարեն գրված, որ ուներ, ասում է, այսպիսի վերնագիր.

ՄԱՏՅԱՆԻ ՍԿԻՋԲԸ

Այս մատյանն Ալեքսանդրի¹⁰ հրամանով քաղղեերեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հսեբի և նախնիների պատմությունները:

... Մար Աբաս Կատինան այս մատյանից հանելով միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրերով՝ բերում է Մծբին Վաղարչակ թագավորին: Եվ բարեկազմ ու քաջ աղեղնավոր, հոետոր ու հանճարեղ, արի Վաղարչակը սա ստանալով, համարում է առաջին իր գանձերի մեջ, դնում է արքունական պահեստը մեծ զգուշությամբ և հրամայում է մի մասը քարի վրա արձանագրել: Սրանից մենք հավաստի տեղեկանալով զրույցների կարգին՝ կկրկնենք այժմ, քո¹¹ Հետաքրքրասիրության համար, հասցնելով մեր բնիկ նախարարությունները մինչև քաղղեացիների Սարգանապալը¹² և դեռ ավելի մոտ:

Դրա մեջ պատմության սկիզբը այսպես է.

«Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին և երևելի ու աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը, խոշոր, հաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտավանությամբ հրանալով ծնան աշտարակաշինության¹³ անօրեն գաղափարը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցասումից ինչ-որ ահազին և աստվածային հողմ փչելով կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է (մյուսներին) անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և շփոթություն է ընկնում: Սրանցից մեկն էր և Հապետոսթյան Հայկը¹⁴, հաստ աղեղով ու հզոր նետաձիգ, անվանի և քաջ նախարարը»:

Բայց մենք կղաղարեցնենք գրուցարանությունն այս կարգը, որովհետև մեր նպատակն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությամբ գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիներին: Արդ՝ նույն մատյանից սկսելով կասեմ. «Հապետոսթե, Մերող, Սիրաթ, Թակլադ, որ են Հաբեթը, Գոմբըրը, Թիրասը, Թորգոմբը: Սրանից հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով՝ Հայկ, Արամանյակ և այլն, որոնց մասին արդեն հիշել ենք»:

Ժ

ՀԱՅԿԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղազանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների ու դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի¹⁵ բռնատիրությունն զեմ՝ երբ մարդկային ցեղը սփռվում, տարածվում էր ամբողջ երկրի լայնությունն վրա՝ բազմամբոխ հսկաների, անչափ կատաղիների և ուժեղների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, կատաղած, սուրն ընկերի կողն էր կոխում, ձգտում էր մյուսներին տիրելու, երբ Բելին պատահամբ հաջողվեց բռնանալ և ամբողջ երկիրը գրավել: Հայկը չկամենալով սրան հնազանդվել, Բաբելոնում իր Արամանյակ որդուն ունենալուց հետո, չվեց գնաց Արարադի¹⁶ երկիրը, որ գտնվում է Հյուսիսային կողմերում՝ իր որդիներով, դուստրերով և որդիների որդիներով, զորավոր մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, և ուրիշ ընդոժիններով¹⁷, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տուն ու տեղով: Գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում, դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայկը նրանց իրեն հնազանդեցնելով՝ այնտեղ կարվածական բնակելի տուն է շինում և տալիս է ժառանգություն Կաղմոսին՝ Արամանյակի որդուն: Սա ճշտում է ասված անգիր հին գրույցները:

«Իսկ ինքը, ասում է (Մար Աբասը), մնացած մարդկանցով և տուն ու տեղով շարժվում է դեպի Հյուսիս-արևմուտք. գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք, այսինքն՝ թե այստեղ բնակվողները Հայրեր են Թորգոմբի տան

սերունդի: Շինում է և մի գյուղ, որն իր անունով կոչում է Հայկաչեն»:
Այստեղ էլ պատմություն մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային
կողմում, մի երկայնանիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց
սակավաթիվ մարդիկ, որոնք կամովին հնազանդվել են դյուցազնին:
Այս էլ ճշտում են ասված անգիր գրույցները:

ԺԱ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Իր խոսքը շարունակելով (Մար Աբասը) ասում է, թե երբ Տիտանյան Բելը իր թագավորությունն ամենքի վրա հաստատեց, ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկեց Հյուսիսային կողմը Հայկի մոտ, որ նա գա հնազանդության և խաղաղությանը ապրի: «Գու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրու և մեղմացրու քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդվելով խաղաղ ապրիր, որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակվելու»: Հայկը Բելի պատգամավորներին ետ է դարձնում խստությունը պատասխանելով: Ուղարկվածը վերադառնում է Բաբելոն:

Ապա Տիտանյան Բելը զորք է հավաքում նրա դեմ և հետևակ զորքի մեծ բազմությամբ գալիս հասնում է Հյուսիս՝ Արարադ երկիրը, Կաղմոսի տան մոտ: Կաղմոսը փախուստ է տալիս Հայկի մոտ, իրենից առաջ արագավազ սուրհանդակներ ուղարկելով: «Գիտցած եղիր, ասում է, ով մեծդ դյուցազունների մեջ, որ Բելը դիմում գալիս է քո վրա անմահ քաջերով և երկնադեզ հասակով կովող հսկաներով: Եվ ես իմանալով, որ նա մոտեցել է իմ տանը, փախա և ահա տագնապահար գալիս եմ քեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես»:

Իսկ Բելը հանդուգն ու հսկա ամբոխի զորությամբ ինչպես մի մեծ հորձանք զառիվայրից ներքև հեղեղվելով, շտապում է հասնել Հայկի բնակության սահմանները՝ վստահ լինելով զորավոր մարդկանց քաջության և ուժի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ ու խոհեմ, գեղազանգուր ու զվարթացյա հսկան շտապով հավաքում է իր որդիներին ու թոռներին՝ թվով շատ նվազ, քաջ ու աղեղնավոր մարդկանց և ուրիշ մարդկանց, որ իրեն էին ենթարկվում, գնում հասնում է ծովակի ափ¹⁸, որի ջրերը աղի են և իրենց մեջ մանր ձկներ են պարունակում:

Եվ իր գործերը կանչելով՝ ասում է նրանց. «Երբ մենք դուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ, պետք է աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ անցած կանգնած կլինի Բելը քաջերի բազմություն մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղյուր Բելի ծառայություն տակ ընկնի, կամ մեր մատները հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք»:

Եվ ամբողջ ասպարեզներ¹⁹ դեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են շատ բարձր լեռների միջև մի դաշտաձև տեղ: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք զբաղեցրած, գլուխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Բելի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որ հանդուգն հարձակումով ցիրուցան սուրում է երկրի երեսի վրա, իսկ Բելը մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Բելը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածություն կար նրա ու ամբոխի միջև: Նա կրում էր նշաններ կրող վերջերով երկաթե գլխանոց, թիկունքի և կրծքի վրա պահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որի ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուրը. իր աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում վահան, նրա աջ և ձախ կողմում գտնվում էին ընտիր զորականներ: Հայկը տեսնելով լավ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ ու ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայրներով աջ կողմը: Կաղմոսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև սրանք աղեղ և սուր գործածելու մեջ հաջողակ մարդիկ էին, իսկ ինքը կանգնում է առջևից, իսկ մյուս բազմությունը կանգնեցնում է իր հետևում. դասավորում է մոտավորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ է շարժվում:

Եվ երկու կողմի հսկաները միմյանց հասնելով՝ երկրի վրա ահագին դղրդյուն բարձրացրին գրոհելով և իրար վրա ահ ու սարսափ գցեցին իրենց հարձակումների ձևերով: Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանդամ մարդիկ սրի բերանի հանդիպելով թավալվում ընկնում էին գետին, իսկ ճակատամարտը երկու կողմից էլ անլուծելի էր մնում: Այս անսպասելի սարսափելի դիպվածը տեսնելով Տիտանյան արքան զարհուրեց և ետ-ետ քաշվելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամբանալ, մինչև ամբողջ զորքը հասնի, որպեսզի նորից ճակատ կազմի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն

առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, մինչև վերջը քաշում է լայնալիճ աղեղը, երեքթևյան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը շեշտակի անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում և գոռոզացած Տիտանյանը այս կերպով կործանվում, ընկնում է գետին ու շունչը փչում: Իսկ ամբոխն այս մեծ քաջագործությունը տեսնելով փախչում է ամեն մեկը իր երեսը դարձած կողմը: Այսքանը բավական թող լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը (Հայկը) հաղթական պատերազմի պատվին շինում է դաստակերտ և անունը դնում է Հայք: Այս պատճառով գավառն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր²⁰: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Բելն ընկավ քաջ զորականների հետ, Հայկը կոչեց Գերեզմանք, որ այժմ ասվում է Գերեզմանակ: Բայց Բելի դիակը, ասում է (Մար Աբասը), ղեղերով զմռսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր երկիրը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

ԺԲ

ՀԱՅԿԻՑ ՍԵՐՎԱԾ ՑԵՂԵՐԻ ԵՎ ՍԵՐՈՒՆԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ,
ԵՎ ԹԵ ՆՐԱՆՑԻՑ ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐՆ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑ

(Մար Աբասի) մատչանում սրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում. բայց մենք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հավաքման համար:

Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակություն տեղը. իր Կազմոս թոռին պարգևում է շատ ինչք պատերազմի ավարից և անվանի մարդիկ իր ընդոժիններից: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը գնում դադար է առնում Հարք կոչված դաշտում: Սա տարիներ ապրելով, Արամանյակին սերեց Բարեղոնում, ինչպես վերն ասացինք. դրանից հետո դարձյալ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռավ, ամբողջ տոհմը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Իսկ սա իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին իրենց ամբողջ աղխով, ինչպես Մանավազի որդի Բազին, թողնում է Հարք կոչված տեղում: Սրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին՝ Բազը ժառանգում է աղի ծովի հյուսիսարևմտյան ափը և գավառն ու ծովը կոչում է իր անունով²¹: Ասում են, որ սրանցից են

առաջ եկել Մանավազյան և Բզնունյանց նահապետութունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս սուրբ Տրդատից²² Հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրեց պատերազմով: Իսկ Խոռը բազմանում է Հյուսիսային կողմերում, շեներ է հիմնում, և ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակվում է Խոռխոռունիների ցեղի մեծ նախարարութունը. քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը ամբողջ բազմութունն առնելով չվում է դեպի Հյուսիս-արևելք և գնում իջնում է բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված մի խոր դաշտավայր, որի միջով մի կարկաչահոս գետ է անցնում արևմտյան կողմից, և դաշտի արևելյան մասը կարծես մեջքի վրա պառկած երկարությամբ ձգված է արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում են բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեղաբար հոսում են նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի եզրերով, կարծես թե որպես պատանիներ պտտվում են երիտասարդուհիների շուրջը: Իսկ հարավային արեգակնասլաց լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել է երկրից՝ պինդ գոտեվորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և Հետզհետե սրվում է դեպի վեր, իսկպպես մի ծերունի լեռ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակվելով՝ շենցնում է մի մասը դաշտի Հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում. լեռն իր անվան նմանողությամբ կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ Ուռն Արագածո:

Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց Հետո սերեց Արամայիսին, որից Հետո էլ բավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսն իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր, իսկ գետի անունը իր թոռան՝ Երաստի անունով դնում է Երասխ: Իսկ իր որդուն՝ բազմազավակ և շատակեր Ծարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, Հյուսիսային լեռան Արագածի թիկունքում, որտեղից շատ ջրեր են հոսում, նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Ծիրակ: Ուստի, թվում է, թե ճշտվում է գյուղացիների մեջ տարածված առասպելը. «Թե քո որկորը Ծարայի որկորն է, բայց մեր ամբարները Ծիրակի ամբարները չեն»: Այս Արամայիսը

տարիներ ապրելով սերեց իր որդի Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ:

Ամասիան Արմավիրում բնակվելով՝ տարիներ անցնելուց հետո սերում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոխին ու Յոլակին: Սրանց սերելուց հետո գետն անցնում, մոտենում է Հարավային լեռան: Այստեղ լեռան ստորոտում՝ խորշերում խոշոր ծախսերով շինում է երկու տուն, մեկը արևելյան կողմում՝ լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ նույն տնից դեպի արևմուտք նրանից հեռու՝ հետևակ մարդու կեսօրվա ճանապարհով երկար օրում: Սրանք նա տվեց ժառանգություն իր երկու որդիներին՝ արի Փառոխին և կայտառ Յոլակին, որոնք այնտեղ բնակվելով իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոխից՝ Փառախտո և Յոլակից՝ Յոլակերտ: Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիս²³ և հետո նորից Արմավիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց ու մեռավ:

Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց հետո Արմավիրում սերեց Հարմային. նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու իր որդիների հետ, իսկ ինքը գնաց Հյուսիս-արևելքում եղած մյուս լեռան հետևի կողմը՝ մի ծովակի ափ: Նա շենցնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենքերը՝ Գեղարքունի, որով կոչվում է նաև ծովը: Այստեղ նա սերեց իր Սիսակ որդուն, որ մի սեզ ու թիկնավետ, վայելչակազմ, ճարտասան և գեղեցիկ աղեղնավոր էր: Նրան տվեց իր ստացվածքի մեծ մասը և բազմաթիվ ծառաներ, և նրան ժառանգական սահման կտրեց ծովից դեպի արևելք մինչև այն դաշտը, ուր Երասխը սեպացած լեռները ձեղքելով, երկար ու նեղ ձորերով անցնելով, ահագին շառաչյունով թափվում է դաշտը: Սիսակն այստեղ բնակվելով իր բնակությունն սահմանները լցնում է շինություններով և երկիրը իր անունով կոչում է Սյունիք. բայց պարսիկներն ավելի ճիշտ կոչում են Սիսական:

Վերջերը Հայոց առաջին թագավոր Վաղարշակը՝ Պարթև ցեղից, գտնելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս երկրին տերեր է նշանակում, որ Սիսական ցեղն է: Վաղարշակը այս անում է պատմությունից իմանալով, իսկ թե ի՞նչպես այս եղավ, իր տեղում կպատմենք:

Իսկ ինքը Գեղամը նորից դառնում է հիշյալ դաշտը, և նույն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամի, որ հետո նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի: Վերջերը, Վաղարշակի թոռան՝ Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարաժ անունով, եղջերուների,

այծյամների և վարազների որսերում հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետաձիգ: Սրան (Արտաշեսը) նշանակում է արքունական որսերի վրա և շենքեր է պարզևում Հրազդան կոչված գետի ափին: Սրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարաժնունյաց տունը: Այս Գեղամը, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով սերեց Հարմային, որից հետո էլի ապրելով, մեռավ և իր որդուն՝ Հարմային հրամայեց Արմավիրում բնակվել:

Այս Հայկը՝ Թորգոմի որդին, Թիրասի որդին, Գամերի որդին, Հաբեթի որդին, - Հայաստանցիների նախնին է. և այս են նրա ցեղերն ու սերունդները և նրանց բնակությունները կրկրր: Այնուհետև, ասում է (Մար Աբասը), նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարման տարիներ ապրելով սերեց Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ²⁴:

1. **Արշակ Մեծ** - «Արշակը» պարթևական անուն է, որը կրել է պարթև Արշակունիների հիմնադիր թագավորը՝ ապարն կամ պարն ցեղի առաջնորդը: Ք. ա. 250 թ. Արշակը սպասարմում է Սելևկյանների դեմ և 247 թ. իրեն հռչակում է թագավոր: Այնուհետև պարթևական ամեն մի թագավորի անվան մոտ այս անունը գործ է ածվել իբրև պարտադիր դինաստիական անուն-տիտղոս (տե՛ս **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, XV, 1, 36): Նորագույն ուսումնասիրություններում Արշակունիների հիմնադիր թագավոր է համարվում Տրդատ I-ը (247-211), որին նույնացնում են Արշակ I Մեծի հետ:

2. **Անտիոքոս** - խոսքը Սելևկյան պետության թագավոր Անտիոքոս II Թեոսի (261-246) մասին է: Պարթևների դեմ մղված պատերազմների ժամանակ սա պարտություն կրեց՝ կորցնելով Բակտրիա, Սողդիանա և Մարգիանա երկրամասերը:

3. Կիսառասպելական անձնավորություն է: Ուսումնասիրողները ցույց են տվել, որ Խորենացու «Վաղարշակ» թագավորը հավաքական անձնավորություն է, բաղկացած Արտաշես I-ի, Տրդատ I-ի, Վաղարշ II-ի և Հայ այլ թագավորների առանձին գծերից: Իր հիմնական գծերով այս «Վաղարշակը» նույնացվում է Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ I-ի (66-88) հետ: Պարզ է, որ Հայոց «Վաղարշակ»՝ Տրդատ I թագավորը չէր կարող լինել եղբայրը Պարթևաց Արշակ Մեծի, իրականում նա եղբայրն է Պարթևաց արքայից արքա Վաղարշ I-ի (52-80), որը և Տրդատին պսակել է Հայոց թագավոր: Դրանով իսկ Հայաստանում հաստատվել

է Արչակունինների մի առանձին տոհմաճյուղը՝ Հանձինս Արչակունինների Հայկական Հարստության (66-428);

4. Պետք է ուղղել Մծուրն կամ Մծուրք: Նախ՝ Միջագետքում գտնվող Մծրին քաղաքը երբեք չի եղել Հայ Արչակունինների պետության մայրաքաղաք: Երկրորդ, ըստ երևույթին, Սորենացու օգտագործած աղբյուրում քաղաքը կոչվել է Մծուրն, սակայն Պատմահորը անձանթթ է մնացել այս անվանումը, քանի որ Մծուրնը IV դարի կեսերին արդեն Հիմնահատակ կործանված էր երկրաշարժից: Ուստի Վաղարշակի աթոռանիստ քաղաքի անվանումը Սորենացին խմբագրել է իրեն Հայտնի Մծրին քաղաքի անունով:

Ըստ Փավստոսի, Մծուրնը հիմնել է Հայոց Սանատրուկ Թագավորը (88-110): Այն գտնվում է Տիգրան Մեծի կառուցած «Արքունի պողոտայի» վրա, որը Արտաշատը կապում էր Տիգրանակերտի հետ: Մծուրնը տեղադրվում է Արածանի գետի Հովտում, Բյուրակն գետի թափվելու վայրում՝ Մշո դաշտի արևմտյան կողմում:

5. Վաղ միջնադարյան Հայ մատենագրություն մեջ «Միջերկրայք» են կոչվել Փոքր Ասիայում գտնվող բոլոր երկրները՝ միասին վերցրած:

6. Ըստ երևույթին, խոսքը Թեսալիայի մասին է (երկրամաս Հունաստանի Հյուսիսում), քանի որ Հայկական աղբյուրների Թեսալիան դա Բակտրիան է՝ Քուշանաց երկիրը: Հասկանալի է, որ Արչակ Մեծը չէր կարող Վաղարշակին տալ մի երկրամաս, որն իր թագավորության կենտրոնական մասն էր կազմում:

7. **Արևմտյան ծով** - Կասպից ծովն է: Պետք է նկատել, որ, իրոք, պարթև Արչակունինների համար Կասպից ծովը գտնվում էր Արևմուտքում:

8. **Մար Աբաս Կատինա** (Մարաբա Մծուրնացի) - ասորի փլիխոփա և պատմագիր: Մարաբան գրել է մի «Հայոց պատմություն» (ըստ երևույթին՝ Հունարեն), որը մեզ չի հասել: Նրա բովանդակության մասին պատկերացում ենք կազմում այն հեղինակների երկերից, որոնք անմիջականորեն օգտվել են Մարաբայի մատյանից. դրանք են՝ Մովսես Սորենացին, Անանունը և Պրոկոպիոս Կեսարացին:

Մովսես Սորենացու պնդմամբ՝ Մարաբայի մատյանը գրվել է Ք. ա. II դարի երկրորդ կեսում, սակայն, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, այն իրականում գրվել է ոչ վաղ, քան Ք. հ. III դարում:

9. Սորենացին չիթթում է. այս իրադարձությունների ժամանակ Նինվե քաղաքն այլևս գոյություն չուներ: Այն Ք. ա. 612 թվականին Հիմնահատակ կործանել ու Հողին էին հավասարեցրել Նորբաբելոնական պետության թագավոր Նաբոպալասարը և Մարաստանի թագավոր Կիաքսարը:

10. **«Ալեքսանդրի հրամանով»** - խոսքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին է:

11. Սուքն ուղղված է Մովսես Սորենացու մեկենաս Սահակ Բագրատունուն, որի Հանձնարարությամբ Պատմահայրը ձեռնամուխ էր եղել իր «Պատմություն Հայոցի» շարադրմանը:

Մահակ ասպետ Բագրատունին իր ժամանակի (V դարի երկրորդ կես) Հայ քաղաքական կյանքի աչքի ընկնող գործիչներից մեկն էր: Վահան Մամիկոնյանի Հետ նա 481-482 թթ. գլխավորել է Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդդեմ պարսկական բռնակալության: Ապստամբների կողմից հռչակվել է Հայոց մարդպան: Սպանվել է 482 թ.՝ Ճարմանայի ճակատամարտում:

12. **Մարդանապալ** – Ասորեստանի թագավոր Աշշուրբանապալն է (668-633):

13. Ըստ Աստվածաշնչի, Համաշխարհային ջրհեղեղից Հետո մարդիկ փորձել են Բաբելոն քաղաքում աշտարակ կառուցել, որի բարձրությունը Հասնելու էր երկինք: Զայրանալով մարդկանց ամբարտավանության ու Հանդգնության վրա՝ Աստված «խառնում է նրանց լեզուները»: Մարդիկ դադարում են իրար Հասկանալ և ցրվում են աշխարհով մեկ (տե՛ս **Մինդոց**, գլ. ԺԱ, 1-10):

14. Մարարան և նրա Հետևորդ Հայ պատմագիրները Հայկին Համարում են Հարեթի թոռան՝ Թորոգոմի որդին: Այստեղից էլ Հայիկ Հապետության անվանումը: Հայիկ և Բելի առասպելում Հեռավոր արձագանքներ են պահպանվել Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի մասին: Այստեղ Հայկը Հանդես է գալիս որպես Հայերի էպոսին (անվանադիր), նրա անվան Հետ է կապված Հայ ժողովրդի անունը:

15. Բաբելոնական գերագույն աստված, Բաբելոն քաղաքի Հովանավորողը: Նույնացվել է Սատուրն մոլորակին: Աստվածաշնչում Բելը Հիշատակված է Քամյան Քուշի որդի Ներրովթ անունով, որպես Բաբելոնի առաջին թագավոր:

16. Տե՛ս 283-րդ էջ, ծան. № 5:

17. Տան ոչ արյունակից անդամներ:

18. Ոսոքը Վանա լճի մասին է:

19. Հին Արևելքի երկրներում տարածված երկարության միավոր: Պարսից ասպարեզը Հավասար էր 230 մետրի:

20. Ուսումնասիրողներն այս գավառը տեղադրում են Վան քաղաքից Հարավ՝ Հայոց ձոր (Ուշար) գետի Հովտում (տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51):

21. Ոսոքը Վանա (Բզնունյաց) լճի և Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի 11-րդ գավառ Բզնունիքի մասին է:

22. **Սուրբ Տրդատ** – Հայոց Տրդատ III Մեծ թագավորն է (298-330), որի օրոք քրիստոնեությունը Հայաստանում հռչակվեց Համապետական կրոն:

23. **Մասիս** – Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր (5156 մ) լեռնագագաթն է: Աստվածաշնչի վաղ քրիստոնեական մեկնիչները Մասիսը Համարում էին այն լեռը, որի վրա կանգ է առել Նոյի տապանը:

24. Ուսումնասիրողները ցույց են տվել, որ Արամի դյուցազնական առասպելի ծագումը վերաբերում է Ուրարտական թագավորության ժամանակներին: Այն մի կողմից իր մեջ պարունակում է Ուրարտուի, նրա Արամե թագավորի Հա –

կաստրեստանյան պայքարի հեռավոր արձագանքները, իսկ մյուս կողմից՝ Արամը հանդես է գալիս որպես հայ ժողովրդի էպոնիմ (անվանադիր):

2.

ՍԵՔԵՆՍ

Հայ ժողովրդի ծագման մասին ավանդություն կա պահպանված նաև VII դարի ակնանավոր պատմիչ Սեբեոսի «Պատմություն» երկասիրությունում: Սեբեոսի ավանդած զրույցները տեղ են գտել նրա երկասիրության Ա դպրությունում [Պատմության նոր հրատարակություններում (1979, 2004)՝ վերանվանվել է գլուխ Ա]: Ուսումնասիրողներից շատերն այն կարծիքն են հայտնել, թե Սեբեոսի Ա և Բ դպրությունները պատկանում են մի այլ՝ Անանուն հեղինակի, և հանգամանքների բերումով են հայտնվել Սեբեոսի երկում: Այնուհանդերձ, ինչ էլ որ լինի այդ դպրությունների հեղինակային պատկանելիության հարցը, դրանք միշտ էլ հրատարակվել են որպես Սեբեոսի երկասիրության անբաժանելի մաս:

Սեբեոսի երկի լավագույն՝ քննահամեմատական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է Գ. Վ. Արզարյանը (Երևան, 1979): «Պատմությունից» ստորև տրված հատվածը բերել ենք Գ. Սաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի աշխարհաբար թարգմանությունից (տե՛ս Սեբեոս, Պատմություն, Երևան, 2004):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ Ա

Բայց ես նախ և առաջ սկսեմ պատմել սարսափազդու արքայի և արի մարդու մասին վեպը. նախ նախնիների պատմությունները, որտեղից եղավ ողջ երկրի լրիվ բնակեցման սկիզբը և ապա նրանց կցել հսկայազունների զրուցախառն վեպերն ու ունայն առասպելները անմիտ գորությունների, որոնց, մեծ աշտարակ կառուցելու պատճառով <հողմը> առհավետ ցրեց մեծ անապատով մեկ, ուր անդադար <տարբեր> բարբառների անլուր կացություն մեջ Տիտանը

սուր վերցրեց ընկերոջ դեմ և առաջինը թագավորեց երկրի վրա:

Տիտանյան Բելը¹ մարդկային ամենայն ազգերից իրեն բարձր էր կարծում. չէր ճանաչում իր էությունը, այլ մարդկային բոլոր ազգերին իրեն ծառայության էր կանչում: Ապա այն ժամանակ Աբեթածին Հայկը² չկամեցավ հնազանդվել Բել արքայի ծառայությանը. հրաժարվեց նրան աստված կոչել: Այնտեղ Բելը մարտի գնաց Հայկի վրա, իսկ արի Հայկը աղեղով հալածեց նրան:

Արդ՝ սա այն Հայկն է, որ Բաբելոնում³ ծնեց իր որդի Արամենակին: Եվ ծնեց Արամենակը բազում ուստրեր և դուստրեր, որոնցից անդրանիկը Արամայիսն է: Եվ ծնեց Արամայիսը բազում ուստրեր ու դուստրեր, որոնցից անդրանիկը Ամասիան է: Եվ ծնեց Ամասիան բազում ուստրեր ու դուստրեր, որոնցից անդրանիկը Գեղամն է: Եվ ծնեց Գեղամը բազում ուստրեր ու դուստրեր, որոնցից անդրանիկը Հարման է: Եվ ծնեց Հարման բազում ուստրեր ու դուստրեր, որոնցից անդրանիկը Արամն է: Եվ ծնեց Արամը բազում ուստրեր ու դուստրեր, որոնցից անդրանիկը Արա Գեղեցիկն է:

Արդ՝ այս են տոհմապետ այրերի՝ Բաբելոնում ծնված անդրանիկների և Արարաղի երկրից դեպի հյուսիսի կողմերը գնացածների անունները: Քանզի չվեց գնաց Բաբելոնից Հայկը կնոջով, որդիներով և ամենայն աղխով⁴ հանդերձ: Եվ գնաց բնակվեց Արարաղ երկրում՝ այն տանը, որ լեռան ստորոտում էր, որ առաջ չինել էր Զրվանը հոր և եղբայրների հետ:

Եվ ապա Հայկը իբրև ժառանգություն՝ այն տվեց իր Կադմոս թոռին՝ Արամենակի որդուն: Եվ ինքը չվեց անցավ այնտեղից էլ դեպի հյուսիս և գնաց բնակվեց մի բարձրավանդ դաշտավայրում, և այն դաշտի անունը Հայրերի անունով կոչվեց Հարք:

Իսկ երկիրը, ինչպես նրան արժանի էր, անվանակոչվեց Հայք, ուր բնակվում են հայազգիներով:

Եվ արդ՝ այս Հայկը գորությունամբ հզոր, էությունամբ բարի, աղեղով կորովի և քաջամարտիկ էր:

Այն ժամանակ Բաբելոնում թագավորեց հսկա որսորդ Տիտանյան Բելը, չաստվածացյալ բռնակալը, որը սաստիկ գորություն ուներ և հույժ գեղեցիկ տեսք: Եվ բոլոր ազգերի իշխանն էր, որոնք սփռվեցին ամենայն երկրի երեսին: Նա աչառու կախարդությունամբ հնարքներ գործադրեց և թագավորական հրամաններ <արձակեց> ամենայն ազգերին, իր ամբարտավան գոռոզությունամբ կանգնեցրեց իր արձանը և երկրպագել ու զոհեր մատուցել տվեց՝ իբրև աստծո:

Իսկույն ևեթ բոլոր ազգերը կատարեցին նրա հրամանները, բայց

Հայկ անունով մեկը՝ ազգերի նահապետ, չհնազանդվեց նրա ծառայությանը, նրա արձանը չկանգնեցրեց իր տանը և չմեծարեց նրան աստվածավայել շուքով:

Նրա անունը Հայկ էր: Նրա նկատմամբ Բել արքան մեծ ոխով լցվեց: Եվ Բարելոնում զորաժողով արեց ու դիմեց գնաց Հայկի վրա՝ նրան սպանելու:

Եկավ Հասավ Արարադ երկիր՝ այն տունը, որը նրանց նախնիներին էր, և որը շինել էր լեռան ստորոտում: Կաղմոսը փախստական գնաց Հարք՝ իր հոր մոտ՝ նրան լուր տալու, և ասում է. «Բել արքան դիմել գալիս է քեզ վրա և եկավ Հասավ մինչև <մեր> տան կողմերը, և ես իմ կնոջով ու որդիներով ահավասիկ փախստական գալիս եմ»:

Հայկը վերցրեց Արամենակին, նրա որդի Կաղմոսին, նրանց որդիներին, իր յոթ դուստրերի որդիներին ու սակավաթիվ հսկա այրերի:

Եվ Հայկը ելավ Բել արքայի դեմ, բայց չկարողացավ սպառազեն հսկա այրերի բազմությանը դիմակայել:

Այնտեղ Հայկը ելավ Բելի դեմ, և Բելը կամեցավ նրան իր ձեռքը գցել: Խույս տվեց Հայկը նրանից և գնաց փախստական, իսկ նրա հետևից փութով գնաց նաև Բելը իր զինակիր հետ:

Հայկը կանգ առավ և ասաց նրան. «Ինչո՞ւ ես կրնկակոխ գալիս իմ հետևից, դարձի՛ր չուտով քո տեղը, որ չմեռնես այսօր իմ ձեռքով, քանի որ իմ նետը չի վրիպում»: Բելը պատասխան տվեց և ասաց. «Նրա համար, որ չընկնես իմ կտրիճների ձեռքը և մեռնես, հանձնվի՛ր իմ ձեռքը և խաղաղությամբ ապրի՛ր իմ տանը՝ ղեկավարելով իմ տան որսորդ զինվորներին»:

Պատասխան տվեց նրան Հայկը և ասաց. «Ծուն ես դու և շների ոհմակից. և՛ դու, և՛ քո ժողովուրդը: Եվ դրա համար այսօր իսկ պիտի դատարկեմ իմ կապարճը քեզ վրա»: Տիտանյան արքան սպառազինվեց և հույսը դրեց իր կուռ սպառազինություն վրա:

Եվ Աբեթյան Հայկը մոտեցավ. իր ձեռքին բռնել էր աղեղը, ինչպես մայրափայտի հզոր գերան: Հայկը կանգ առնելով՝ պատրաստվեց նրա դեմ աղեղով: Եվ գետնից վեր տնկեց նետը լայնալիճ աղեղի մեջ և քաշելով աղեղը՝ նետով զորությունը խոցեց երկաթի լանջապանակը և պղնձի վահանի միջով մխրճեց մսեղեն արձանի մեջ. ձգված նետը խրվեց գետնի մեջ. իսկույն գետին կործանեց աստվածակարծյալ հսկային, իսկ նրա գորքը փախուստի դիմեց: Եվ նրանք հետապնդելով լալեցին նրանցից ձիերի, ջորիների և ուղտերի երամակները:

Հայկը դարձավ իր տեղը և գնաց գրավեց Արարադ երկիրը ու

բնակութիւնն հաստատեց այնտեղ իր ազգով մինչև այժմ: Եվ երբ ինքը մեռնում էր, այն՝ իբրև ժառանգութիւնն, տվեց իր Կազմոս թոռանը՝ Արամենակի որդուն, Հարմայի եղբորը: Իսկ Արամենակին հրամայեց գնալ դեպի հյուսիս, ուր ինքն իսկ դադար առավ նախկինում:

Եվ եղավ՝ Հայկի մահից հետո Արամենակը վերցրեց իր որդիներին, իր դուստրերին ու նրանց ամուսիններին, յոթ քույրերին ու նրանց ամուսիններին, ուստրերին ու նրանց դուստրերին և ամբողջ իր տոհմին ու գնաց բնակվեց դարձյալ առաջին գավառում, որն իրենց Հայրերի անունով կոչեցին Հարք: Ապա Արամենակը այնտեղից էլ շարժվեց դեպի հյուսիս և գնալով իջավ մի խոր դաշտավայրային երկիր, որը գտնվում էր բարձրաբերձ լեռների միջև, և նրա միջով կտրում անցնում է հորդառատ գետ, որն անցնելով՝ Արամենակը բնակութիւնն հաստատեց այնտեղ և այդ լեռնային ու քարքարոտ վայրը շինեց իր ժառանգական երկիրը:

Արամենակից հետո նրա որդի Արամայիսը գետեզրի վրա իր համար շինեց բնակութեան տուն և նրա անունը, ըստ իր անվան, անվանեց Արամայիս⁵: Եվ նրա որդիները սկսեցին բազմանալ ու լցնել երկիրը: Եվ հիմնեցին գավառներ:

Մեռավ և Արամայիսը, և երկրին տիրեց նրա որդի Ամասիան: Եվ ապա նրանից հետո՝ Գեղամը: Մեռավ Գեղամը, և տիրեց նրա որդի Հարման, ապա՝ Հարմայի որդի՝ Արամը: Ապա՝ նրա որդի Արա Գեղեցիկը, որի անունով էլ այն դաշտը կոչվեց Այրարադ:

Եվ աստրիների Նինոս արքայի կին Շամիրամը, քանի որ լսեց նրա գեղեցկութեան մասին, կամեցավ նրա հետ բարեկամութիւնն հաստատել որպեսզի <Արան> կատարի իր պոռնկական ցանկութիւնը. համաձայն համբավի՝ սաստիկ ցանկանում էր նրան և նրա գեղեցկութիւնը, քանի որ այն ժամանակ ամենևին չկար նրա նման ճոխապատկեր որևէ տղամարդ: Նվերներով նրա մոտ բանախոսներ ուղարկեց և կանչեց նրան իր մոտ՝ Նինվի⁶: Սակայն Արան ոչ նրա նվերները ընդունեց և ոչ էլ հանձն առավ գնալ Նինվի՝ Շամիրամի մոտ: Ապա Շամիրամն առավ իր զորքերը և գնաց Հայաստան՝ նրա վրա: Եկավ հասավ Արայի դաշտը և պատերազմեց Արայի դեմ, ջարդեց զորքին և պատերազմի ժամանակ սպանեց Արային:

Եվ հրամայեց Շամիրամը նրա դին տանել իր ապարանքի վերնատունը և ասաց. «Եվ կասեմ աստվածներին՝ լիզեն նրա վերքերը, և կկենդանանա»:

Իսկ երբ նրա դին վերնատանը նեխեց, գաղտնի հրամայեց փոսի մեջ գցել և ծածկել: Եվ զարդարեց իր հոմանիսներից մեկին՝ մի

Համապատասխան տղամարդու, և լուր տարածեց, թե աստվածները լիզել և կենդանացրել են Արային: Պահում էր գաղտնի և նրա ծանոթներից ոչ մեկին ցույց չէր տալիս նրան, և այսպես Շամիրամ թագուհին տարածեց արալեզների Համբավը:

Այնժամ տիրեց Շամիրամը Հայաստան երկրին, և այնուհետև Ասորեստանի թագավորները տիրեցին մինչև Սենեքերիմի մեռնելը. ապա ապստամբեցին Ասորեստանի թագավորների ծառայությունը:

1. Անանունը Բելին անվանում է Տիտանյան՝ օգտվելով Մարբաս Մծուրնացու մատյանից: Խորենացին, իր Հերթին օգտվելով Մար Աբաս Կատինայի մատյանից, գտնում է, որ Տիտանյան Բելը ներթովթն է:

2. **Աբեթածին Հայկ** – Հայկը, ըստ Խորենացու, Նոյի որդի Հաբեթի սերնդից է, իսկ Բելը՝ Նոյի որդի Քամի սերնդից:

3. **Բաբելոն** – քաղաք Միջագետքում՝ Եփրատ գետի ափին: Ք. ա. 1894–539 թթ. եղել է նաև նույնանուն Հնագույն պետություն Տիգրիս և Եփրատ գետերի ավազանում: Բաբելոն բառացի նշանակում է «Աստծու դարպաս»:

4. **Ադիս** – «գերդաստան», «կայք», «ստացվածք»:

5. **Արամայիր**–ը Խորենացու հիշատակած Արմավիրն է:

6. **Նինվե** – Ասորեստանի Հնագույն քաղաքներից էր, գտնվում էր Տիգրիս գետի ձախ ափին: Ք. ա. VIII դարի վերջերին և VII դարում Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր: Տարածված էր Տիգրիսի ափին 4 կմ երկարությամբ: Հռչակավոր էր իր խոշոր զրադարանով, որտեղ կար ավելի քան 30 հազար սեպագիր կավե սալիկ: Ք. ա. 612 թվականին քաղաքը կործանել են բաբելոնացիները:

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի ծագման մասին մեզ է հասել նաև վրացական մի ավանդություն, որը բերված է վրաց պատմագիր Լեոնտի Մրովելիի (Ռուխսեցի) «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմությունը» երկասիրության մեջ: Վրացագիտությունը վաղուց ապացուցել է, որ այս ավանդությունը ստեղծվել է շատ ուշ ժամանակաշրջանում, ըստ երևույթին IX–X դարերում, իսկ արդեն XI դարի մատենագիր Մրովելին այն մուծել է իր Պատմության մեջ:

Մրովելու երկը ներկայացնում է Վրաստանի պատմությունը

առասպելական-դյուցազնական շրջանից մինչև Ք. Հ. V դարը: Հենց սրանով էլ սկսվում է «Քարթլիս ցխովրեբա» ժողովածուն, որը, ինչպես հայտնի է, տարբեր ժամանակներում գրված պատմությունների հավաքածու է: Իր Պատմությունում Մրովելին փորձում է բացահայտել կովկասում բնակվող ժողովուրդների և, առաջին հերթին, վրաց ժողովրդի ծագումը: Այս հարցի լուսաբանման համար նա օգտագործում է առասպելախառն ավանդություններ և գալիս այն համոզման, որ կովկասյան ժողովուրդները առաջացել են մեկ ընդհանուր նախահորից: «Ութ եղբայրների պատմությունը» ակնհայտորեն իր վրա կրում է «Հայկ և Բել» հայկական ավանդության կնիքը, կարծիք կա նաև, որ առաջինը ստեղծվել է վերջինիս անմիջական ազդեցության ներքո՝ նրա նմանությամբ ու հետևություններով: Հետևաբար, վրացական ավանդությունը հայ ժողովրդի ծագման հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին գիտական արժեք չունի: Սակայն այն մի գեղեցիկ ասք է հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամության, նրանց փոխադարձ օգնության, եղբայրության ու օտարերկրյա նվաճողների դեմ համատեղ պայքարի մասին:

«Քարթլիս ցխովրեբա»-ից ստորև բերված հատվածը տալիս ենք Վ. Մ. Մարտիրոսյանի թարգմանությամբ («*ქართლის ცხოვრება*» կազմող՝ Ս. Ղաուխչիչվիլի, հատ. I, Թբիլիսի, 1955):

ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻ

ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԻ ՈՒ ՏՈՀՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ առաջին

[Ութ եղբայրների պատմությունը], էջ 3-7

Նախապես հիշատակենք այսպես, քանզի հայոց և վրաց, ունանց¹ և մովականաց², հերաց³ և լեղզաց⁴, եգերաց⁵ և կովկասեցոց⁶ սրանց բոլորի հայրը մեկն էր, Թարգամոս⁷ անվամբ: Այս Թորգամոսը Թարչի որդին էր, Նոյի որդի Հարեթի թոռն էր⁸:

Եվ այս Թարգամոսը քաջ մարդ էր: Եվ լեզուների բաժանումից հե-

տո, երբ Բարեւոնում աշտարակ կառուցեցին, բաժանվեցին այնտեղ լեզունները ու սփռվեցին այնտեղից ողջ աշխարհով մեկ: Եվ այս Թարգամոսն իր տոհմով (գերդաստանով) եկավ ու բնակություն հաստատեց մարդկանց համար անմատչելի երկու լեռների՝ Արարատի և Մասիսի միջև⁹: Եվ նրա տոհմը (գերդաստանը) մեծ էր ու անհամար, քանզի ապրում էին բազմակին որդիներով ու դուստրերով և նրա որդիների ու թոռների որդիներով ու դուստրերով, քանզի նա (Թարգամոսը) ապրեց վեցհարյուր տարի:

Իսկ երկիրն այն, որ վիճակ (բաժին) ընկավ նրան, այսպիսի սահման ուներ. արևելքից՝ Գուրգանի ծովը¹⁰, արևմուտքից՝ ծովն Պոնտոսի, և հարավից՝ ծովն Օրեթի¹¹, իսկ հյուսիսից՝ լեռն Կովկասի¹²:

Սակայն նրա որդիներից ութ մարդ հայտնի դարձան, որպես հզոր ու անվանի հսկաներ, որոնց անուններն են. առաջինը կոչվում էր Հաոս¹³, երկրորդը՝ Քարթլոս երրորդը՝ Բարդոս, չորրորդը՝ Մովական, հինգերորդը՝ Լեկան, վեցերորդը՝ Հերոս, յոթերորդը՝ Կավկաս, ութերորդը էգրոս: Այս ութ (եղբայրները) հսկաներ էին: Սակայն Հաոսը ամենքից առավել հսկա էր, քանզի նրա նմանը երբեք չի եղել ոչ ջրհեղեղից առաջ և ոչ էլ հետո՝ մարմնով, ուժով ու քաջությամբ: Բայց Արարատի և Մասիսի երկիրն այլևս չէր կարողանում տեղավորել (նրանց, ուստի) Թարգամոսը բաժանեց իր երկիրը և տոհմը այս ութ հսկաների միջև. իր տոհմի կեսը և երկրի լավագույն կեսը տվեց Հաոսին, իսկ այս յոթին տվեց իրենց բաժինը ըստ արժանիքների. տարավ այդ յոթին հյուսիսային կողմը և բաժանեց երկիրն ըստ նրանց արժանիքների: Քարթլոսին տվեց և նշեց սահմանը. արևելքից՝ Հերեթը և Բերդուջ գետը¹⁴, արևմուտքից՝ ծովն Պոնտոսի, հարավից՝ լեռը, որը գտնվում է Բերդուջ գետի ակունքում և լեռը, որը ձգվում է դեպի արևմտյան կողմը, որից սկիզբ առնող գետը հոսում է դեպի հյուսիս և լցվում Մտկվարի գետը¹⁵, որը հոսում է Կղարջքի և Տաոի¹⁶ միջև գտնվող լեռից մինչև ծովը, և հյուսիսից՝ սահմանն է Ղազոն¹⁷, փոքր լեռը, որը ճյուղավորվում է Կովկասից և հասնում է Ղազոյի եզրը, որին այժմ Լիսի են կոչում: Եվ այս սահմանների միջև (եղած) ամենը տվեց Քարթլոսին:

Իսկ Բարդոսին տվեց Մտկվարիից հարավ, Բերդուջ գետից մինչև Մտկվարիի և Ռախսի¹⁸ միախառնման վայրը: Այս Բարդոսը կառուցեց Բարդավ քաղաքը¹⁹ և բնակվեց այնտեղ:

Իսկ Մովականին տվեց Մտկվարիից հյուսիս, Փոքր Ալազանի²⁰ գետաբերանից մինչև ծովը: Եվ սա կառուցեց Մովակնեթ քաղաքը և հաստատվեց այնտեղ:

Իսկ Հերոսին տվեց Մտկվարիից Հյուսիս գտնվող երկիրը, Փոքր Ալազանի գետաբերանից մինչև Տղետրա (վայրը), որին այժմ Գուլգուլ են կոչում: Եվ այս Հերոսը սկզբնապես կառուցեց քաղաք երկու Ալազանների միախառնման վայրում, և իր անվամբ կոչեց Հերեթ: Եվ այդ պատճառով են Հերեթին Հերեթ կոչում: Եվ այժմ այդ վայրը կոչում են Խորանթ:

Իսկ Էգրոսին տվեց ծովի եզրը գտնվող երկիրը, և նչեց սահմանը. արևելքից՝ փոքր լեռը, որին այժմ Լիխի են կոչում, արևմուտքից՝ ծովը, (Հյուսիսից)՝ Փոքր Խաղարեթի գետը²¹, որտեղ եզերվում է Կովկասի ծայրը: Իսկ այս Էգրոսը կառուցեց քաղաք և իր անվամբ կոչեց Էգրիսի²²: Այժմ այդ վայրը կոչում են Բեղիա²³:

Իսկ Կովկասից Հյուսիս Թարգամոսի վիճակը (բաժինը) չէր, այլև ոչ էլ մարդ կար Կովկասից Հյուսիս, և անմարդարնակ էր այդ երկիրը՝ Կովկասից մինչև մեծ գետը, որը թափվում է Դարուբանդի ծովը²⁴:

Այդ իսկ պատճառով բազում հսկաներից դուրս հանեց երկու հսկայի՝ Լեկանին և Կավկասին: Եվ տվեց Լեկանին Դարուբանդի ծովից մինչև Լոմեկ գետը, Հյուսիսից մինչև Մեծ Խաղարեթի գետը: Եվ տվեց Կավկասին Լոմեկ գետից մինչև Կովկասի եզրը՝ արևմուտքում:

Իսկ Հաոսը բնակություն հաստատեց իր հոր՝ Թարգամոսի բնակավայրում, և տիրեց երկրին՝ Հյուսիսից, ինչպես նշել են, հարավից՝ Օրեթի լեռից սկսած, արևելքից՝ մինչև ծովը Գուրգանի, և արևմուտքից մինչև ծովը Պոնոսոսի: Եվ այս յոթ հսկաների կառավարիչն ու տերը Հաոսն էր: Եվ այս բոլորը հպատակ էին Հաոսին: Եվ այս ութ հսկաներն էլ ծառայում էին Նեբրոթ²⁵ հսկային, որը առաջին թագավորն էր ողջ աշխարհի:

Սրանից հետո մի քանի տարի անց, կանչեց Հաոսը այդ յոթ հսկաներին, ժողովեց և ասաց նրանց. «Բարձրյալն աստված շնորհել է մեզ գորություն և բազմություն մեր տոհմին. արդ, օգնություն արարչի չլինենք (այլևս) ոչ ոքի ծառա, և ոչ ոքի չծառայենք բացի արարիչ աստծուց»: Հավատացին այդ յոթ հսկաները և հաստատեցին այդ խորհուրդը, և ապստամբեցին Նեբրոթի դեմ և այլևս հարկ չտվեցին: Եվ դիմեցին մի քանի այլ տոհմերի, և երկմտեցին նաև այլ տոհմերը:

Այնժամ զայրացավ Նեբրոթը, ժողովեց իր հսկաներին և բոլոր նրանց, ում հպատակվում էին նրա զորքերը, և ելավ Թարգամոսյանների դեմ: Իսկ Հաոսը կանչեց յոթ հսկաներին և Թարգամոսյանների բոլոր տոհմականներին: Եվ օգնություն ցույց տվեցին նաև արևմտյան այլ և այլ տոհմեր. ժողովեց այս բոլորին Հաոսը և կանգնեց Մասիսի ստորոտում: Եվ երբ մտտեցավ Նեբրոթը

Աղարբադազան երկրին²⁶, կանգ առավ այնտեղ, ուղարկեց վաթսուն հսկաների և նրանց հետ հզոր զորք՝ Թարգամոսյաններին կարգի կոչելու համար:

Իսկ երբ Նեբրոթի զորքը մոտեցավ, այնժամ Հաոսի եղբայրները՝ այն յոթ հսկաները դիմավորեցին (նրանց) հզոր զորքով: Իսկ Հաոսը հզորագույն զորքով կանգնեց ետևում՝ թիկունքում: Տեղի ունեցավ նրանց միջև կատաղի ճակատամարտ, որը նմանվեց օդի սաստկությունը: Քանզի նրանց ոտքերի փոշին՝ թանձր ամպի, նրանց զրահի փայլատակումը՝ երկնքի կայծակի, նրանց գոչունները՝ որոտման ձայնի, նրանց նետերի բազմությունը և քարերի արձակումը, խիտ կարկուտի, և նրանց հեղումն արյան՝ կարկուտների հեղեղների էր նման: Ճակատամարտը նրանց միջև սաստկացավ, և երկուստեք անթիվ կոտորվեցին:

Իսկ Հաոսը կանգնած էր հսկաների թիկունքում, քաջալերում էր և մխիթարում ահարկու ձայնով, որ նման էր կայծակի ձայնությունին: Այնժամ հաղթեցին Թարգամոսյանները և կոտորեցին Նեբրոթի այն հսկաներին ու նրանց զորքին: Ապա Թարգամոսյան այս յոթ հսկաները՝ Քարթլոսը, Բարդոսը, Մովականը, Հեբոսը, Լեկանը, Կավկասանը, էգրոսը, սրանք ողջ մնացին, առանց վիրավորվելու, և հաղթանակած փառաբանում էին աստծուն:

Իսկ երբ լսեց Նեբրոթը, բարկացավ և չարժվեց նրանց դեմ իր ողջ ուժով: Բայց Հաոսը չունեւր Նեբրոթի զորքերի չափ զորք. ամրացավ նա Մասիսի քերձերում: Նեբրոթը մոտեցավ ցածի կողմից, և զինված էր նա ոտից մինչև գլուխ երկաթով ու պղնձով: Եվ բարձրացավ մի սարի վրա, որպեսզի խոսի Հաոսի հետ և պահանջում էր վերստին հպատակվել իրեն՝ գալ իր մոտ կամովին: Բայց Հաոսը դիմեց իր հսկաներին. «Ամրացրեք իմ թիկունքի կողմը, որ Նեբրոթին ընդառաջ գնամ»: Եվ գնաց ու դեմ հանդիման մոտեցավ Նեբրոթին, և արձակեց նետը ու զարկեց Նեբրոթի կրծքին, նետը պղնձյա տախտակն անցնելով, դուրս եկավ թիկունքից: Այնժամ վայր ընկավ Նեբրոթը, և նրա բանակը փախուստի դիմեց: Եվ ձերբազատվեցին Թարգամոսյան տոհմերը: Այնժամ Հաոսը իրեն արքա հռչակեց իր եղբայրների և այլ մերձակա սահմանակից տոհմերի (ցեղերի) վրա: Իսկ այս յոթ եղբայրները գնացին՝ յուրաքանչյուրն իր երկիրը և հպատակ էին Հաոսին:

1. **Ռաներ** – աղվանների անվանման ձևերից մեկը, որը ծագել է երկրի (Աղվանքի) Առան անունից:

2. **Մովականներ** – աղվանական ցեղերից մեկի անունը, որը, ըստ երևույթին, Համապատասխանում է անտիկ Հեղինակների միևի կամ մյուսի ցեղին, որին նրանք տեղադրում էին պատմական Կովկասյան Ալբանիայի տարածքում:
3. **Հեռացիներ** – կովկասյան ցեղ, որը բնակվում էր պատմական Աղվանքի ծայր արևմտյան սահմանագծում՝ Ալազանի և Իորի գետերի ավազանում:
4. **Լեզգիներ** – Լեոնտի Մրովելին այս անվան տակ ճանաչում է Գաղստանի տարածքում բնակվող բոլոր ցեղերին:
5. **Եգերներ** – քարթվելական ցեղեր, որոնք բնակվում էին վրացական Հեղինակների էգրիսի, այսինքն՝ բյուզանդական աղբյուրների Լազիկա երկրում:
6. **Կովկասցիներ** – Լեոնտի Մրովելին այս հավաքական էթնոնիմի տակ Հասկացել է Հյուսիսային Կովկասում բնակվող բոլոր ցեղերին:
7. Բնագրում՝ Թարգամոս, պետք է Հասկանալ Թորգոմ:
8. Հին Կտակարանի ազգացանկում Թորգոմը դիտվում է Գոմերի որդին, իսկ Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված ազգացանկում նա համարվում է Գոմերի թոռը և Թիրասի որդին:
9. Պետք է լինի Արարադի (Կորդվաց լեռներ) և Մասիսի միջև:
10. Այսինքն՝ Վրկանից (Կասպից) ծովը:
11. **Մովն Օրեթի** – պետք է ուղղել՝ «Լեոն Օրեթի», որը Ն. Ադոնցի կարծիքով տեղադրվում է Մեդիայի տարածքում (Н. АДОНИ, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 31-32):
12. Բնագրում՝ Կովկասիա: Մրովելին նկատի ունի Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթայի կենտրոնական մասը, այսինքն՝ էլբրուսը:
13. Խոսքը Հայոց անվանադիր նախնի Հայկի մասին է:
14. Այսինքն՝ Դերեղ գետը:
15. Խոսքը Կուր գետի մասին է:
16. Այսինքն՝ Տայքը:
17. **Ղաղո** – Սուրամյան լեռնաշղթայի անվանումներից մեկը:
18. Այսինքն՝ Երասխ (Արաքս) գետը:
19. Խոսքը Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավի մասին է: Այստեղ Բարդուբ Հանդես է գալիս որպես աղվանական ցեղերից մեկի անվանադիր:
20. Փոքր Ալազան կոչվել է Իորի գետը:
21. **Փոքր Խաղարեթի գետ** – այստեղ Մրովելին նկատի ունի Կուրան գետը:
22. Խոսքը Եգերը-Կողբիսի մասին է:
23. **Բեղիա** – քաղաք միջնադարյան Արխաղիայում, որի ավերակներն այժմ գտնվում են Օչամչիրայի շրջանում:
24. Հայկական ավանդույթյան Բեյն է: Աստվածաշնչում Հիշատակված է Քամյան Քուչի որդի Ներրովթ անունով (տե՛ս 21-րդ էջ, ծան. № 15):
25. Այսինքն՝ Ատրպատական:

Հայ ժողովրդի ծագման մասին գոյություն ունի նաև Հունական մի առասպել, որն իր «Աշխարհագրություն» մեջ բերել է Ստրաբոնը:

Հույն նշանավոր պատմագիր ու աշխարհագիր Ստրաբոնը ծնվել է Ք. ա. մոտ 63 թ. Պոնտոսի Ամասիա քաղաքում, բարձրաշխարհիկ ընտանիքում: Սովորել է Նյուսայի և Հոտմի ճարտասանական դպրոցներում և ստացել փիլիսոփայական կրթություն: Երիտասարդության տարիներին շատ է ճանապարհորդել, եղել է նաև Հայաստանում: Ստրաբոնը գրել է «Պատմական հիշատակարաններ» վերաառություն մի աշխատություն՝ բաղկացած 43 գրքից, սակայն այն մեզ չի հասել: Մոտավորապես Ք. ա. 7 թ. նա սկսում է աշխատել հռչակավոր «Աշխարհագրություն» վրա և ավարտում այն մահից քիչ առաջ՝ Ք. հ. 20 թվականին: «Աշխարհագրությունը» բաղկացած է 17 գրքից: Ստրաբոնը այստեղ, փաստորեն, շարադրում է Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների ֆիզիկական ու պատմական աշխարհագրությունը, ինչպես նաև հաղորդում է բազմահարուստ տեղեկություններ այդ երկրների քաղաքական պատմության ու հասարակական հարաբերությունների վերաբերյալ:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունը» անգնահատելի ու ճշմարտապատում աղբյուր է նաև Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության, մշակույթի ուսումնասիրության համար, որոշ դեպքերում նրա հաղորդած տեղեկությունները եզակի են: Այս հանգամանքն էլ ավելի է բարձրացնում «Աշխարհագրության» արժեքը, քանզի առանց դրա հնարավոր չէ բավարար չափով կողմնորոշվել Հայաստանի Ք. ա. II-I դդ. պատմության շատ հարցեր ուսումնասիրելիս:

Ստրաբոնն անդրադարձել է նաև Հայ ժողովրդի ծննդաբանության հարցին և համերաշխվել իր ժամանակներում տարածում ստացած այն վարկածին, թե իբր արմեններն ունեն թեսսալական ծագում և, որ նրանց անվանադիր նախնին հանդիսացել է Արմենոս Թեսսալացին: Ինչպես հաղորդում է աշխարհագիրը, նա այս պատումը վերցրել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարներ Կյուրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու ինչ-որ աշխատությունից: Առասպելի համաձայն, արգոնավորդ Արմենոս Թեսսալացին իր ուղեկիցների հետ Կողքիսից (Կոլխիդայից) անցնելով Հայաստան, հաստատվել է այստեղ և երկրին տվել իր անունը՝ Արմենիա, իսկ ժողովրդին՝ արմեններ: Սակայն Հայտնի է, որ արգոնավորդների առասպելը ձևավորվել է մինչհռոմեոսյան դարաշրջանում, մոտավորապես Ք. ա. XI-X դարերում, այ-

սինքն՝ այն ժամանակ, երբ դեռևս Արմենիա պետական միավորումը գոյություն չուներ, հետևաբար, Արմենոսի անունից չէ, որ պետք է բխեցնել «Արմենիա» հասկացությունը, որն ավելի ուշ չրջանի (մոտ Ք. ա. VII-VI դդ.) բովանդակություն է արտահայտում: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ առասպելի բանարարները վերոնշված երկու հույն գորականներ են: Սրանք մի առիթով այցեելելով Հայաստան՝ ուշադրություն են դարձնում Հայաստանի և իրենց Հայրենի Թեսսալիայի որոշ տեղանունների համահնչյունություն և այլ զուգադիպող երևույթների վրա ու հանգում այն եզրակացության, որ Հայերն ունեն թեսսալական ծագում: Նրանք փորձում են նաև բացատրել Հայերի «արմեն» անվանումը և բռնազրոսիկորեն այն կապում են արգոնավորդ Արմենոս Թեսսալացու Հայտնի անվան հետ: Այս բոլորից բխում է, որ Հայ ժողովրդի ծագման մասին սույն հունական առասպելը զուրկ է պատմական հենքից, որ այն հորինվել է հենց Ալեքսանդրի արշավանքների ժամանակ, երբ հույները նման առասպելներ հորինել էին նաև պարսիկների, մարերի և արևելյան այլ ժողովուրդների Բալկանյան թերակղզուց գաղթած լինելու վերաբերյալ և, որ նման առասպելի ստեղծումն ունեցել է իր քաղաքական դրդապատճառները:

Ստորաբոնից ստորև տրված հատվածները բերում ենք Ս. Մ. Կրկյաչարյանի Թարգմանությունամբ, որը կատարված է «Strabonis Geographica, recogn. A. Meinece, vol. I-III, Lipsiae, 1915-1925» հրատարակությունից:

ՄՏՐԱԲՈՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, XI, 4

9. Զրուցում են, թե Յասոնը¹ Արմենոս Թեսսալացու² հետ դեպի Կոլխերը նավարկելիս առաջացել է մինչև Կասպից ծով և անցել է Իբերիան և Ալբանիան և Արմենիայի ու Մեդիայի շատ մասերը, ինչպես վկայում են Յասոնականքը³ և բազում այլ հուշարձաններ: (Պատմում են նաև), թե Արմենոսը եղել է Արմենիոն քաղաքից, որը գտնվում էր Բոյբեիս լճի մոտ, Փերեի և Լարիսայի⁴ միջև և, թե նրա հետ եղողները բնակեցրել են Ակիլիսենեն և Սյուսպիրիտիսը⁵, մինչև Կալաբենեն և Ադիարենեն⁶: Սա էլ իր անունը թողել է Արմենիային:

12. Այս ազգի (արմենների) մասին կա այսպիսի մի հնախոսություն: Արմենոսը թեսասլական Արմենիոն քաղաքից, որը գտնվում է Փերեի և Լարիսայի միջև, Բոյբեիսի⁷ մոտ, ինչպես ասվեց, Յասոնի հետ արչավեց Արմենիա: Կյուրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին⁸, որոնք արչավել են Ալեքսանդրի հետ, (և) նրանց հետ եղողները ասում են, թե երկիրը նրա անունից կոչվել է Արմենիա: (Ասում են) նաև, թե Արմենոսի հետ եղողներից ոմանք բնակեցրել են Ակիլիսենեն, որը նախապես Սոփենեի⁹ (իշխանություն) տակ էր, մյուսները՝ Սյուսպիրիտիսը¹⁰ մինչև Կալաքենես և Ադիարենես, Հայաստանի սահմաններից դուրս: Ասում են նաև, թե Հայկական զգեստը թեսասլական է, ինչպես այն երկար ներքնազգեստները¹¹, որ ողբերգությունների մեջ թեսասլական են կոչում և գոտևորում կրծքի վրա, ինչպես և այն ռազմազգեստները, որով ողբերգակները պատկերում են թեսասլացիներին: ... Յասոնի արչավանքի մասին վկայում են նաև Յասոնականքը, որոնցից մի քանիսը կառուցել են իշխանները՝ շատ նման Յասոնի այն տաճարին, որ կառուցել է Պարմենիոնը¹² Արդերայում¹³:

1. **Յասոն** – թեսասլացի արքա էսոնի որդին: Ըստ դիցաբանություն, «Արգո» նավով ճանապարհորդեց Կողքիս (Կոլխիդա), ոսկեզնամը բերելու:

2. **Արմենոս Թեսասլացի** – առասպելական անձնավորություն, Յասոնի դինա – կիցը, արգոնավորդների արչավանքի մասնակից: Ըստ առասպելի, Յասոնի մահից հետո Հավաքեց նրա ցրված զորքերը և անցնելով Հայաստան, բնակություն հաստատեց Եկեղիք ու Սպեր գավառներում, որից էլ, իբրև թե ծագել է երկրի Արմենիա անվանումը:

3. Այսինքն՝ Յասոնի պաշտամունքին նվիրված տաճարներ և սրբավայրեր:

4. **Փերե և Լարիսա** – քաղաքներ Կենտրոնական Հունաստանի Թեսսալիա մարզում:

5. Այսինքն՝ Եկեղիք և Սպեր գավառները:

6. Այսինքն՝ Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջն ընկած տարածքը և Ասորեստանի Հին մայրաքաղաք Կալխուի շրջակայքը:

7. Նույնանուն քաղաք և լիճ Թեսսալիայում:

8. Ն. Ադոնցի կարծիքով, Կյուրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին, որոնք Հայաստան էին ուղարկվել Անտիգոնոսի կողմից Հայոց Արոանդես թագավորից օգնություն ստանալու խնդրանքով, արմենների և Արմենիայի մասին թողել են մի գրվածք, որի փշրանքներն հասել են մեզ Ստրաբոնի միջոցով:

9. Այսինքն՝ Մոփք:

10. Սյուսպիրիտիս - այստեղ, ըստ երևույթին, խոսքը գնում է ոչ թե Սպեր գավառի, այլ Շուրբրիայի (չումերերեն՝ Սու-րիր, ակկադերեն՝ Սուբարտու), այսինքն՝ պատմական Աղձնիք գավառի մասին:

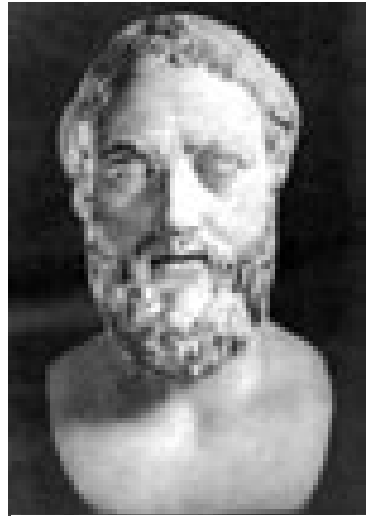
11. Բնագրում՝ քիտոն:

12. Պարմենիոնը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ամենաաչքի ընկնող զորավարներից մեկն էր:

13. Քաղաք Թրակիայում:

ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հերոդոտոսը Հին Հունական պատմագրության ամենաականավոր դեմքն է և իրավամբ վաստակել է «Պատմահայր» պատվատիտղոսը: Ծնվել է մոտ Ք. ա. 484 թվականին, Փոքր Ասիայի Հարավ-արևմուտքում գտնվող Հալիկաոնաս քաղաքում: Վաղ Հասակից պայքարել է բռնապետական կարգերի դեմ, որի պատճառով Հալածվել է և ստիպված լքելով Հայրենի քաղաքը՝ բնակություն հաստատել Սամոս կղզում: Մի քանի տարի նա ապրել է նաև Աթենքում, որտեղ մերձեցել է Պերիկլեսին ու Սոֆոկլեսին: Ենթադրվում է, որ Հերոդոտոսը մահացել է Աթենքում, մոտավորապես 431-425 թվականների միջև: Իր գաղափարախոսությունները ու քաղաքական հայացքներով Հերոդոտոսը չափավոր ստրկատիրական դեմոկրատիայի կողմնակիցն էր: Պատմահայրը շատ է ճանապարհորդել: Շուրջ տասը տարվա ընթացքում (455-445 թթ.) նա եղել է բազմաթիվ երկրներում՝ Փոքր Ասիայի պետություններում, Պարսկաստանում, Բաբելոնում, Պաղեստինում, Փյունիկիայում, Եգիպտոսում, Լիբիայում, Հունաստանում, էգեյան ծովի կղզիներում, Միցիլիայում, Բոսֆորում և այլուր: Տեսածի և լսածի Հիման վրա նա գրել է իր հռչակավոր «Պատմություն» աշխատությունը, որը հետագայում Ալեքսանդրիայի գիտնականները բաժանել են ինը գրքերի: Հերոդոտոսի երկասիրությունը պարունա-

Հերոդոտոս

կում է հսկայական քանակութեամբ պատմական, ազգագրական, աշխարհագրական նյութեր՝ հին աշխարհի երկրների պատմութեան վերաբերյալ: Աշխատութեան առանցքը չնայած հունա-պարսկական պատերազմների նկարագրութունն է, սակայն այստեղ մեծ տեղ է հատկացված նաև Ասորեստանի, Բաբելոնի, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի, Սկյութիայի և այլ պետութունների, ցեղերի ու ժողովուրդների պատմութեանը:

Հերոդոտոսի երկում մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող վկայութուններ կան նաև հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան, տնտեսութեան ու հասարակական-քաղաքական հարաբերութունների մասին: Այստեղից ենք տեղեկանում, որ Ք. ա. V դարում Հայաստանը բաժանված էր Աքեմենյան XIII և XVIII սատրապութունների միջև, ինչպես նաև Հայաստանից գանձվող հարկերին, տնտեսութեանը և առևտրին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի մասին:

Հերոդոտոսից բերված հատվածները տրվում է Ս. Մ. Կրկյաչարյանի թարգմանութեամբ, որը կատարված է «Herodotus, Historiarum libri IX, 1-3. Cambridge, Mass.-London, 1946-1960 (Loeb Library)» հրատարակութունից:

ՀԵՐՈՂՈՏՈՍ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ VII

73. Փոյուզիացիների¹ սպառազինումը բավականին նման էր պափագոնիականին², միայն մի փոքր տարբերութեամբ: Փոյուզիացիները, ինչպես մակեդոնացիներն են ասում, երբ իրենց հարևանութեամբ ապրում էին Եվրոպայում՝ անվանվում էին բոիզներ: Իսկ Ասիա վերաբնակվելուց հետո³, նրանք երկրի հետ միասին փոխեցին և իրենց անունը՝ կոչվելով փոյուզիացիներ⁴:

Արմենները, լինելով փոյուզիական գաղութաբնակներ⁵, զինված էին փոյուզիացիների նման: Այս երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի⁶ դստեր հետ:

1. Հնդկվրոպական ժողովուրդ, որը Փոքր Ասիա էր անցել Թրակիայից:

2. Պափլագոնացիները բնակվում էին Փոքր Ասիայի մերձսևծովյան ափերին՝ ներկայիս Սինոպից հարավ-արևմուտք:

3. Փոյուզիական ցեղերի տեղաչարժը Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա կատարվել է մի քանի ավիքներով՝ Ք. ա. XIII-XII դարերում:

4. Փոքր Ասիայում փոյուզիացիները բնակվում էին Լիդիայի և Կապադովկիայի միջև:

5. Հիմք ընդունելով Հերոդոտոսի սույն հաղորդումը՝ պատմագրության մեջ ժամանակին զարգացվել է հայ ժողովրդի ծագման փոյուզիական վարկածը: Ըստ այդ տեսակետի, հայերի հնդեվրոպական նախնիները, որոնք բնակվում էին Սանգարիա գետի ափին և Արգեոս լեռան շրջակայքում՝ ներկայիս Անկարայից արևմուտք, փոյուզիացիների ճնշման ներքո շարժվել են դեպի Արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռները և Հայիս գետի վերին հոսանքի շրջանը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Երևան, 1971, ԳԱ հրատարակչություն, էջ 243):

6. Սուքը Աքեմենյան տերության թագավոր Դարեհ I Վշտասայանի (522-486) մասին է:

Բրոնզե թիթեղ՝ Նալբի պաշտամունքի տեսարանով
(Վան)

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ**

**ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵԴԵՄԻ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ
ՋՐՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ**

Աստվածաշունչը տարբեր ժամանակներում գրված տարալեզու և տարաբնույթ երկերի ժողովածու է (Ք. ա. XIII – Ք. Հ. II դդ.): Այն բաժանվում է երկու հիմնական մասերի՝ Հին Կտակարան (39 գիրք) և Նոր Կտակարան (27 գիրք): Աստվածաշունչը, չնայած հիմնականում պարունակում է հրեական և քրիստոնեական կրոնների դավանանքը, առասպելներն ու դրամաները, սակայն նրանում մեծ տեղ են գրավում նաև պատմական, կենցաղային–ազգագրական, սոցիալ–տնտեսական, իրավական, փիլիսոփայական, կրոնաբարոյական և սիրային–լիրիկական բնույթի նյութեր: Իր կրոնական բովանդակությամբ հանդերձ, Աստվածաշունչը նաև կարևոր աղբյուր է Մերձավոր Արևելքի երկրների (այդ թվում և Հայաստանի) վաղ անցյալի ու սուլմնասիրության համար:

Աստվածաշունչը թարգմանվել է աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներով: Հայերեն թարգմանվել է V դարում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և նրանց աշակերտների կողմից: Հայերեն թարգմանությունն այնքան կատարյալ ու հմտալից է եղել, որ այն համարվել է «Թարգմանությունների թագուհի»: Աստվածաշունչը հայերեն տպագրվել է մի քանի անգամ:

Ստորև ներկայացվում են Աստվածաշնչի տեղեկությունները նախապատմական ժամանակների մասին, որոնցում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես արարչագործության վայր՝ Եղեմ–դրախտավայր, որտեղ գտնվել են իմացությունը և անմահությունը

խորհրդանշող ծառերը, Արևելքի (իմա՝ արևի ելման) երկիր, համաշխարհային ջրհեղեղից հետո մարդկության փրկության ու վերածննդի երկիր, որտեղ կնքվեց Աստծո և մարդկության հավիտենական ուխտը:

Բերված հատվածները տրվում են ըստ Աստվածաշնչի արևելահայերեն նոր թարգմանության (**Ս. Էջմիածին, 1999**):

1.

ԾՆՆԴՈՑ, գլուխ Բ

7. Տեր Աստված մարդուն ստեղծեց երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդն եղավ կենդանի էակ¹:

8. Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմում², և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: 9. Տեր Աստված երկրից բուսցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ կենաց ծառը՝ բարու և չարի գիտության ծառը³, տնկեց դրախտի մեջտեղում: 10. Գետ էր բխում Եդեմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում էր չորս ճյուղերի: 11. Մեկի անունը Փիսոն էր..., 13. Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է..., 14. Երրորդ գետը Տիգրիսն է..., Չորրորդ գետը Եփրատն է⁴:

1. Մարդու՝ կալից ստեղծվելու և «կյանքի շունչ» ստանալու սյուժեն առկա է դեռևս չումերա-աքադական աղբյուրներում, ընդ որում, արարիչ աստվածը Հայա-էնկին է, իսկ արարչությունը տեղի է ունենում Հարալի երկրում, որը տեղորոշվում է Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս **Ա. Մովսիսյան**, Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Երևան, 2006, էջ 22-32՝ հղված աղբյուրներով հանդերձ):

2. Եդեմի հիշատակվեն «արևելյան կողմում» արժանի է հատուկ ուշադրու թյան: Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Նոյի տապանը փրկվեց Արարատի լեռներում (իմա՝ Հայաստանում), հետո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին Սենաարի երկիր և որոշեցին կառուցել երկնահաս «բաբելոնյան աշտարակը» (**Ծննդոց, ԺԱ, 1-9**): Երկու դեպքում էլ Հայաստանը ներկայացվում է իբրև արևելքի երկիր, մինչդեռ, այն Հին Կտակարանը գրի առած հրեաների երկրից հյուսիս էր գտնվում: Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երրորդ անգամ կրկնվում է միևնույն պատկերացումը. «Հակորը վեր կացավ գնաց արևելյան երկիրը... Հակորը հարցրեց նրանց. «Եղբայրնե՛ր, որտեղի՞ց եք»: Նրանք պատասխանեցին. «Սառանից ենք...» (**Ծննդոց, ԻԹ, 1-5**): Հակորը

Պաղեստինի հարավային Բերսաբե քաղաքից ճանապարհովում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան սահմանի հարևանությամբ գտնվող Սառան քաղաքը, որը, չնայած հյուսիսում գտնվելուն, կոչվում է «արևելքի որդիների երկիր»: Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ գոնե Մենդոզ գրքում Հայկական լեռնաշխարհը որոշ սահմանամերձ շրջանների հետ համարվել է «արևելքի երկիր»: Նման պատկերացումն առկա է բազմաթիվ այլ աղբյուրներում ևս: Միջագետքյան «Գիլգամեշ» էպոսում դրախտի ու անմահության երկրի սահմանը Մաշու լեռներն են, ուր տեղի էին ունենում արևածագն ու մայրամուտը: Միջագետքից ու Պաղեստինից հյուսիս տարածվող Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է «արևելք» ոչ թե բառի աշխարհագրական կողմ ցույց տվող, այլ «արևի ելքի երկիր» իմաստով: Հետագայում նախնական իմաստը մոռացվել է, և բառն ընկալվել է աշխարհագրական նշանակությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում, որոնց համաձայն, արեգակը ծագում էր «Արևելյան ծովից»՝ Վանա լճից: Դա լիովին համահունչ է Հայկական ավանդազրույցներին, որոնց համաձայն՝ արևի ոսկյա ննջարանը գտնվում էր Վանա լճի հատակին, որտեղից ամեն առավոտ ելնում և ուր ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա լուսատուն: Հայաստանի՝ արևելքի երկիր (ոչ աշխարհագրական իմաստով) լինելու մասին չափազանց հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել «Սասնա ծռեր» (կամ «Սասունցի Դավիթ») էպոսը, որում Մովսիսարը որդիներին խորհուրդ է տալիս Բաղդադից փախչել Հայաստան՝ հետևյալ խոսքերով .

Փախե՛ք, գնացե՛ք Հայոց թագավորի քաղաք:

Գիշեր պայծառ աստղն բռնեք նշան,

Ցերեկն էլ հարցուցե՛ք

Արևելից թագավորի երկիր:

(«Սասունցի Դավիթ», 1939, էջ 27):

Հայաստանը մեր էպոսում կոչվում է «Արևելքի թագավորի երկիր», մի բնորոշում, որը կարող էր ծագել ու պահպանված լինել միայն և միայն հնագույն ժամանակներից:

Այն հանգամանքը, որ ինչպես Մենդոզ գրքի կարևորագույն դրվագներում (եղեմ, ջրհեղեղ և այլն), այնպես էլ հնագույն բազմաթիվ աղբյուրներում Հայաստանը հանդես է գալիս իբրև «արևելք», առիթ է տվել ենթադրելու, որ Նոր Կտակարանում ևս հիշատակվող «մոզերն արևելքից», որոնք առաջինը եկան ող - ջունելու Հիտուս Քրիստոսի ծնունդը, կարող էին լինել Հայաստանի քրմերը...

3. Կենաց և բարու ու չարի իմացությունների ծառերը խորհրդանշում էին ան -

մահությունն ու իմաստությունը: Անմահության ու իմաստության խորհուրդները Հայկական լեոնաշխարհի հետ են կապվում նաև հնագույն այլ աղբյուրներում (մանրամասն տե՛ս **Ա. Մովսիսյան**, Սրբազան լեոնաշխարհը, էջ 43-49):

4. Եղեմի չորս գետերից երկուսը հատակ են՝ Եփրատն ու Տիգրիսը, որոնք սկիզբ են առնում Հայկական լեոնաշխարհից: Մյուս երկուսի (Գեհնոն և Փխոն) վերաբերյալ ընթացել են բազմաթիվ բանավեճեր, որոնք մինչ օրս չեն մարել: Քանի որ Եղեմից սկիզբ առնող երկու հանրահայտ գետերը ծնունդ են առնում Հայկական լեոնաշխարհում, ուստի այնտեղ էլ գտնվել է Աստվածաշնչի Եղեմ-դրախտը: Դա համահունչ է նաև հնագույն միջագետքյան պատկերացումներին, որոնց համաձայն ևս արարչագործության կենտրոնը Հայկական լեոնաշխարհն է (մանրամասն տե՛ս **Ա. Մովսիսյան**, Սրբազան լեոնաշխարհը, էջ 7-16):

2.

ԾՆՆԴՈՑ, գլուխ Է

17. Երկրի վրա քառասուն օր ու քառասուն գիշեր ջրհեղեղ եղավ... 23. Աստված բնաջնջեց երկրի երեսին գտնվող ամեն մի էակ՝ մարդուց մինչև անասուն, սողուններից մինչև երկնքի թռչունները: Նրանք վերացան երկրի երեսից: Կենդանի մնաց միայն Նոյը, նաև նրանք, որ նրա հետ տապանում էին: 24. Զուրը հարյուրհիսուն օր ողողեց երկիրը:

ԾՆՆԴՈՑ, գլուխ Ը

1. Աստված հիչեց Նոյին, նրա հետ տապանում գտնվող բոլոր գազաններին, բոլոր անասուններին ու բոլոր թռչուններին... 3. Զուրը գնալով իջնում, քաշվում էր երկրի վրայից, և հարյուր հիսուն օր անց այն նվազեց: 4. Յոթներորդ ամսի քսանյոթին տապանը նստեց Արարատ¹ լեոնների վրա:

1. Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին պահպանված ավանդազրույցներում ա – ոանձնանում են առաջավորասիական ծագում ունեցող պատմությունները, որոնք սյուժետային մանրամասներով առավել մոտ են իրար, և իբրև տապանի փրկության վայր դրանցում մատնանշվում է Հայկական լեոնաշխարհը (**Ա. Մովսիսյան**, Սրբազան լեոնաշխարհը, էջ 5-6, 39-43, 66-71 և հղված աղբյուրները): Տե՛ս նաև հաջորդ ենթարաժնում:

**ՇՈՒՄԵՐԱ-ԱՔԱԴԱԿԱՆ ՍԿՁԲՆԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀԻ ՑԵՂԵՐԻ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայաստանի Հնագույն պատմության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներ են հայտնաբերվել ինչպես բուն լեռնաշխարհի տարածքում, այնպես էլ Հին Առաջավոր Ասիայի գրեթե բոլոր գիր ունեցող երկրներում, ինչը խոսում է Հնագույն ժամանակներում մեր երկրի՝ տարածաշրջանում ունեցած կարևոր դերակատարման մասին:

Հայաստանի պատմության մասին ամենավաղ տեղեկությունները հաղորդում են Միջագետքի հարավարևակ շումերները, որոնց թողած սեպագիր արձանագրությունները վերաբերում են Ք. ա. III հազարամյակի սկզբից մինչև II հազարամյակի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածի պատմական իրադարձություններին:

Շումերների մշակույթը (այդ թվում նրանց ստեղծած սեպագիրը), ժամանակի ընթացքում կողք-կողքի ապրելով, յուրացրեցին սեմական ծագում ունեցող աքադացիները, որոնք Միջագետքի նախ կենտրոնում, ապա հարավում հասան գերիշխանության՝ արձանագրելով իրենց ռազմարշավների պատմությունը: Աքադական սկզբնաղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին տեղեկություններ են հաղորդում սկսած Ք. ա. XXIV դարից: Ընդ որում, Ք. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսի և II հազարամյակի սկզբի մի շարք բնագրեր զուգահեռաբար գրված են և՛ շումերերեն, և՛ աքադերեն:

Հայկական լեռնաշխարհի Ք. ա. III հազարամյակի պատմությունը շումերա-աքադական աղբյուրներում ուրվագծվում է Միջագետքի պատմությանը զուգահեռ: Միջագետքում Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին, մինչև Ք. ա. XXIV դարը, ժամանակ առ ժամանակ գերիշխանության են հասնում շումերական քաղաք-պետությունները, որոնցից Հայկական լեռնաշխարհի հետ են կապվում Ուրուկ քաղաքի առաջին և երրորդ դինաստիաները, որոնց վերաբերող բնագրերում Հիշատակվում են Արատտա և Սուբուր (Սուբարտու) երկրանունները: Ք. ա. XXIV-XXIII դարերում Միջագետքը միավորվում է Աքադի դինաստիայի իշխանության ներքո, որը հայտնի է «Շումերի և Աքադի թագավորություն» անվամբ: Ք. ա. XXIII-XXII դարերում Միջագետքի վրա տարածվեց Հայկական լեռնաշխարհի 17 երկրների դաշինքի իշխանությունը, որը Կորդվաց աշխարհի հնագույն անվամբ հայտնի է որպես «Կուտիական» աշխարհակալություն: Ք. ա. XXII դարավերջից մինչև Ք. ա. XXI դարի վերջը Միջա-

գետքում իշխեց Ուրի երրորդ Հարստությունը:

Շումերա-աքադական բնագրերի թարգմանությունը կատարել է Ա. Մովսիսյանը:

ՀԱՄԱՇԵՍԱՐՀԱՅԻՆ ԶՐՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ
ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

1.

Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ են պահպանվել տարբեր մայրցամաքներում ապրող ժողովուրդների ավանդազրույցներում (դրանց մեծագույն մասը տե՛ս **Ա.Ք. Ա.Ք. Փրեզեր, Փոլեկլոթ Ե Երտոմ Հաբեթ, Մ., 1985, շ. 63-159**): Մեծ ջրհեղեղի մասին գրի առնված Հնագույն պատմությունը շումերականն է, որը գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ 1914 թվականին: Մինչ այդ՝ 1872 թվականին, Ջ. Սմիթը հրատարակել էր ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան (աքադական) պատումը՝ «Գիլգամեշ» էպոսի 11-րդ պնակիտը, որն իր մանրամասներով գրեթե նույնանում է Աստվածաշնչի պատմության հետ: Աստվածաշնչում փրկության վայրը Արարատի լեռներն են (**Մննդոց, Ը, 1-4**): Միջագետքյան և նրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդես գալիս որպես փրկիչ տարածք. դա ակնհայտ է նաև Բերոսոսի, Ալեքսանդր Բազմավեպի, Աբյուղենոսի, Հիբերոնիմոս Եգիպտացու, Մնասեստի, Նիկողայոս Դամասկոսցու, Հովսեպոս Փլավիոսի, Եվսեբոս Կեսարացու և այլոց հաղորդումներից (այս ամենի մասին տե՛ս Ա. Մովսիսյան, Սրբազան լեռնաշխարհը, էջ 5-6, 39-43, 66-71): Ուշագրավ է, որ ղուրանյան ջրհեղեղի պատմությունը ևս (նույնպես՝ առաջավորասիական ծագում ունեցող) Հայաստանի հարավը՝ Զուղի լեռն է համարում փրկության վայրը. «Եվ ջուրը նվազեց, կատարվեց Աստծո ղատաստանը, և այն (տապանը - Ա.Մ.) կանգ առավ Զուղի լեռան վրա» (**Ղուրան, 11, 47**):

Ստորև ներկայացվում է 1914 թ. հայտնաբերված շումերական բնագիրը [*The Deluge (tr. S. N. Kramer) in : Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J. B. Pritchard), New Jersey, 1969, p. 42-44*]:

(Սկզբում վնասված է 37 տող)

Մարդկային ցեղն իր կործանման (պաշին) ես ...
Ես կվերադարձնեմ, Նինտու¹ ... իմ ստեղծածներին:
Ես կվերադարձնեմ ժողովրդին իմ բնակավայրերը,
Քաղաքներում նրանք տաճարներ կկանգնեցնեն՝ Հանուն
աստվածային օրենքների:

Ես նրանց ստվերը բարեբեր կդարձնեմ:
Նրանք սրբավայրերում կղնեն աղյուսները մեր տաճարների,
Նրանք սրբավայրերում կկանգնեցնեն տեղեր, որոնցից
կառավարում ենք մենք:

Նա ուղղեց սրբազան ջրերը՝ կրակ հանգցնող,
Նա հաստատեց ծեսեր և աստվածային վեսմ օրենքներ,
Երկրի վրա նա..., նա զետեղեց այնտեղ...
Երբ Անը², Էնիլը³, Էնկին (Հայան)⁴ ու Նինխուրսագը⁵
Ստեղծեցին սևագլուխ ժողովրդին⁶,
Փարթամ բուսականությունը ծածկեց երկիրը,
Կենդանիները՝ Հարթավայրի չորքոտանի (բնակիչները),
Հմտորեն ստեղծվեցին:

(Վնասված է 37 տող)

Երբ ... Թագավորական իշխանությունն իջավ երկնքից,
Երբ բարձրացված պսակաթագն ու արքայական գահն իջան
երկնքից,

Նա ստեղծեց ծեսեր ու վեհ աստվածային օրենքներ...,
Նա ստեղծեց հինգ քաղաք ... սրբավայրերում,
Նա տվեց նրանց անուններ և դարձրեց դրանք գլխավոր
սրբատեղիներ:

Առաջինն այդ քաղաքներից՝ Էրեգուն, նա տվեց Նուրիմնուդին՝
առաջնորդին⁷,

Երկրորդը՝ Բադ-Թիբիրուն, նա տվեց ...,
Երրորդը՝ Լարակը, նա տվեց Էնզուր-բիլ-խուրսագին,
Չորրորդը՝ Սիպարը, նա տվեց Հերոսին, ում անունն է Ութու⁸,
Հինգերորդը՝ Շուրուպակը, նա տվեց Սուդուին:
Երբ նա անուններ շնորհեց քաղաքներին և դրանք դարձրեց
գլխավոր սրբավայրեր,

Նա բերեց...

Կարգադրեց մաքրել փոքր գետերը՝ նման...

(Վնասված է 37 տող)

Ջրհեղեղ...

Այդպես էր որոշված...

Այնժամ Նինտուն հեկեկաց, ինչպես ...,

Աստվածային Ինաննան⁹ արտասվեց իր ժողովրդի համար,

էնկին խորհրդակցեց ինքն իր հետ,

Անը, էնլիլը, էնկին ու Նինխուրսագը ...,

Աստվածները երկինքների ու երկրի արտաբերեցին անունն Անի
ու էնլիլի:

Այդժամ Զիուսուդրա արքան, պաշիշուն ...,

Կաոուցեց ահռելի ...,

Հեզ, Հնազանդ, բարեհաճությամբ նա ...,

Ամեն օր, անդադար նա ...,

Հիշելով բոլոր երազները՝ նա ...,

Երկինք ու երկիր կանչելով՝ նա ...,

... աստվածները, պատը ...,

Զիուսուդրան, կողքին կանգնելով, լսեց:

«Կանգնիր պատի մոտ, ինձնից ձախ ...,

Պատի մոտ ես քեզ խոսք կասեմ, ականջ դիր խոսքիս:

Լսիր իմ ցուցումները.

Ըստ մեր ... Ջրհեղեղը կծածկի գլխավոր սրբավայրերը,

Որ ոչնչանա սերմը մարդկային ցեղի ...,

Այդպիսին է վճիռն ու որոշումն աստվածների ժողովի»:

Անի և էնլիլի խոսքով...

Նրա թագավորությունը, նրա կառավարմանը (վերջ կգա):

(Վնասված է մոտ 40 տող)

Բոլոր փոթորիկներն արտասովոր ուժով փոթորկվեցին միաժամ:

Եվ այդ իսկ պահին Ջրհեղեղը ծածկեց գլխավոր սրբավայրերը:

Յոթ օր ու յոթ գիշեր

Ջրհեղեղը ծածկեց երկիրը,

Եվ ահռելի նավը քամիները քշում էին փոթորկված ջրերի

վրայով:

Հետո ելավ Ութուն՝ նա, որ լույս է տալիս երկինքներին ու երկրին:

Այնժամ Զիուսուդրան բացեց իր հսկա նավի պատուհանը,

Եվ Ութուն՝ Հերոսը, իր ճառագայթներով մտավ հսկա նավ:
Զիուսուղրան՝ արքան,
Փռվեց Ութուի առաջ:
Արքան նրա համար ցույ սպանեց, ոչխար մորթեց:

(Վնասված է մոտ 39 տող)

Անը և Էնլիլը հռչակեցին. «Շունչը երկինքների, շունչը երկրի», և
ըստ նրանց ... այն տարածվում էր,

Եվ բույսերը, դուրս գալով հողից, բարձրացան (աճեցին):

Զիուսուղրան՝ արքան,

Փռվեց Անի և Էնլիլի առաջ:

Անն ու Էնլիլը գուրգուրեցին Զիուսուղրային,

Տվեցին նրան կյանք՝ նման աստծո,

Հավերժական շունչ, որպես աստծո, բերեցին նրան վերից:

Հետո Զիուսուղրային՝ արքային,

Փրկչին բոլոր բույսերի անունների ու մարդկային ցեղի սերմի,

Դիմուն երկրում՝ անցման երկրում, ուր մայր է մտնում արևը,
նրանք բնակեցրին:

(Վնասված է ևս մոտ 39 տող)

1. **Նինսու** – շումերական մայր աստվածուհու անուններից մեկը:

2. **Ան** – շումերների երկնքի աստվածը, մտել է դիցարանի գերագույն քառյակի
մեջ, մեծարվել է «աստվածների հայր» տիտղոսով: Նրա կինը երկնքի դիցուհին
էր և, ըստ ավանդույթյան, մինչև իրենց առաջնեկ Էնլիլի ծնունդը միասին ապրել
են տիեզերական լեռան մեջ: Վերջինս, ծնվելով՝ բաժանեց ծնողներին, հորը
բարձրացնելով երկինք, մորը իջեցնելով երկիր: Անի խորհրդանիշը եղջյուրավոր
պսակաթագն էր:

3. **Էնլիլ** – գլխավոր գերագույն աստվածը շումերական դիցարանում: Երկնքի
աստված Անի ավագ որդին է, որն աստվածների ցուցակներում նշվել է Անից
հետո, իսկ ժամանակի ընթացքում ձեռք բերել առաջնություն՝ նաև հոր
նկատմամբ, ստանալով նրա «բոլոր աստվածների հայր» պատվանունը:
Համարվել է եթերի, քամու և փոթորիկի աստվածը:

4. Էնկին կամ Հայան համաշխարհային օվկիանոսի, ստորերկրյա ջրերի և
իմաստությունների աստվածն է, շումերական դիցարանի չորս գերագույն աստված-
ներից մեկը, որը համարվել է մարդկանց և քաղաքակրթությունների ընթացում ար-
ժեքների արարիչ: Նրա պաշտամունքը սերտորեն կապվել է Հայկական

լեռնաշխարհի, նրանից երևող Եփրատի և Տիգրիսի հետ:

5. **Նինիսուրագ** – շումերների մայր աստվածուհին, նրանց դիցարանի գերագույն քառյակի միակ իգական աստվածությունը: Մասնակցել է արարչությունը, համարվել պտղաբերություն շնորհող դիցուհի, մեծարվել «բոլոր աստվածների մայր» տիտղոսով:

6. **Սևագուլի ժողովուրդ** – շումերների ինքնանվանումը, երբեմն հանդես է գալիս նաև որպես մարդկային ցեղի պոետիկ անվանում:

7. Նուդիմմուդը Հայա-էնկի աստծո պատվանուններից է, որը շումերերեն նշանակում է «արարչագործ»:

8. Ութուն շումերական դիցարանում արևի աստվածն է:

9. **Ինանա** – սիրո, գեղեցկության, պտղաբերության և պատերազմի դիցուհին, Լուսաբեր (Վեներա) մոլորակի աստվածուհին:

2.

Ջրհեղեղի մասին շումերական բնագրում, թերևս վնասվելու պատճառով, բացակայում է փրկարար տարածքի անունը: Բարեբախտաբար, այդ բացթողումը հնարավոր է լրացնել շումերական մեկ այլ՝ «էնմերջարը և Արատտայի տիրակալը» բնագրի հաղորդմամբ, որում Արատտա¹ երկրի ժողովրդին տրվում է հետևյալ բնորոշումը.

Ժողովուրդն Արատտայի՝ գերադասված մյուս ժողովուրդներից, ժողովուրդը, որին Դումուզին² զատեց մյուս ժողովուրդներից, ժողովուրդը, որ կատարում է խոսքը լուսե Ինանայի ...

...

նրանք, որ կանգնեցին Ջրհեղեղի մեջ,

այն ժամանակ, երբ Ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան...

1. Արատտան Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի առաջին պետությունն է (Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.), որը թե՛ անվամբ, թե՛ տեղագրորեն և թե՛ Ջրհեղեղի հետ կապված ավանդությունները զուգադրելի ու նույնական է Աստվածաշնչի Արարատի հետ: Արատտա–Արարատը փրկիչ երկիր է հանդիսանում ինչպես շումերական, այնպես էլ աստվածաշնչյան աշխարհ–ընկալումներում [Արատտայի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մովսիսյան, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005, էջ 16–30, 56–60]:

2. Դումուզին համարվել է Հայա-էնկի գերագույն աստծո որդին, որի անունը

չումբերենն նշանակում է «Հարազատ (իսկական) որդի»: Հունական աղբյուրներում համապատասխանացվել է Օրիոնի հետ, որն Աստվածաշնչի ոսկեդարյան թարգմանություն մեջ նույնացված է Հայկի հետ: Եղել է Արատտայի հովանավոր աստվածը, համապատասխանում է հայոց հին դիցարանի Հայկին:

ԼՈՒԳԱԼՁԻԳԵՍԻ ԱՐՔԱՅԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Հատված)

Ուրուկի երրորդ դինաստիայի արքա Լուգալզիգեսին Ք. ա. XXIV դ. կարողացել էր իր իշխանություն տակ միավորել շումերական քաղաք-պետությունները: Իր գործերի փառաբանության ընթացքում նա նշում է, որ հասել է մինչև Վերին ծով՝ Վանա լիճ: Ներկայացվում է այդ մասին հատվածը (E. Sollberger, J.-R. Kupper, Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971, էջ 93-95; И. М. Дьяконов, Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, М., 1959, էջ 199; S. N. Kramer, The Sumerians, Chicago, 1963, էջ 323-324):

(I, 36 - II, 2) ... Երբ էնլիլ աստվածը՝ արքան բոլոր երկրների, Երկրի (իմա՝ Շումերի) թագավորությունը տվեց Լուգալզիգեսին, Երկրի (ողջ ժողովրդի) աչքերն արևելքից մինչև արևմուտք ուղղեց նրան, տապալեց (ողջ ժողովրդին),

(II, 3 - II, 12) այնժամ Ներքին ծովից Տիգրիսով (ու) Եփրատով մինչև Վերին ծով բացեց նրան ճանապարհ¹: Արևելքից մինչև արևմուտք էնլիլը նրան մրցակից չտվեց ...

1. Ս. Ն. Քրամերն առաջարկում է հատվածը թարգմանել այսպես. «Ներքին ծովից Տիգրիսով (ու) Եփրատով մինչև Վերին ծով (բոլոր ժողովուրդները) դեպի նա ուղղեցին իրենց ոտքերը» (S. N. Kramer, The Sumerians, Chicago, 1963, էջ 323-324):

Սարգոն Աքադացի

Սարգոն Աքադացու տերության աշխարհագրության վերաբերյալ մեզ է հասել նոր ասուրական ժամանակաշրջանի ուշագրավ մի բնագիր, որում արտահայտություն են գտել նաև Ք. ա. II հազարամյակի իրողությունները: Հայագիտության այն հայտնի է դարձել Ն. Ադոնցի միջոցով, որն օգտագործել է դեռևս չհրատարակված բնագրի տեղեկությունները է. Ֆորերի մի հոդվածից: Վերջինս, ելնելով այն հանգամանքից, որ բնագրում հիշատակվում են Ք. ա. II հազարամյակում հայտնի դարձած մի քանի երկրանուններ, եզրակացրել է, որ բնագիրը վերաբերում է ոչ թե Սարգոն Աքադացու, այլ Սարգոն Աշուրացու (Ք. ա. XIX

դ.) տերությանը (Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 25-26): Այդ կարծիքը տարածում է գտել Հայագիտության մեջ: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ բնագիրն իրոք վերաբերում է Սարգոն Աքադացու տերությանը և այն լրացվել է Ք. ա. II հազարամյակում: Բնագիրը՝ Հանգամանալի վերլուծությամբ՝ տե՛ս W. F. Albright, A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire, "Journal of the American Oriental Studies", vol. 45, 1925, էջ 193-245; առավել ճշգրտված՝ E. Weidner, Das Reich Sargons von Akkad, AfO, 1952-1953, Bd. 16, էջ 1-24 (հատկապես, էջ 4-5, 12-13):

- 1) [... -ից] Բագայի կամուրջը, որ գտնվում է Մելլուխա երկրի ճանապարհի սահմանին,
- 2) Մինչև մայրիների լեռների երկիրը (տարածվում է) Խանա երկիրը՝ ինն արքաներ(ով):
- 3) Մայրիների լեռների երկրից մինչև Անգանգան (տարածվում է) Սուբարաու երկիրը:
- 4) [.....]: Հարկը, տանելով հարկը Սարգոնին,
- 5) [.....]: Նա տիրում էր ամբողջությամբ:

- 6) [... -ից] եփրատի ափին մինչև Ծուփրու¹ Մարի երկիրն է:
- 7) [... -ից մինչև] Յարուչե Ռապիզու երկիրն է:
- 8) [... -ից] մինչև Մաչքան-չարրի Աչչուր երկիրն է:
- 9) Տիգրիս և եփրատ գետերի [միջև ընկած շրջանը / ճանապարհ-
հարկ]:
- 10) [... -խայից] մինչև Լուրդի Առափխա երկիրն է:
- 11) Վերին և Ներքին Զար գետերի [միջև ընկած շրջանը / ճանա-
պարհը]:
- 12) Ուրունայից մինչև Ծի(?)նու Լուլլուրի երկիրն է:
- 13) Էբլայից մինչև Բիթ-Նանիպ Արմանի երկիրն է:
- 14) Խիզգաթից մինչև Աբուլ-Աղադ Աքադ երկիրն է:
- 15) Աբուլ-Աղադից մինչև ալաբա Գուտիում երկիրն է:
- 16) Խալաբայից մինչև Զումիրու(?)նի Նիզգու երկիրն է:
- 17) Շուբբուից մինչև Իբրաթ Դեր երկիրն է:
- 18) Իբրաթից մինչև Իչ(?)փաթում Լազաչ երկիրն է:
- 19) Կուլլաբիից մինչև Ծովը Կուլթ(?)ումթա ժողովուրդն է:
- 20) PA-ից մինչև Մանգիծու ERIM երկիրն է:
- 21) Քիսիքից մինչև Սիպպար Կադի (Աքադ) երկիրն է:
- 22) Գուտիական Տիրգանից մինչև Ուս/զար-իլուլու էղամարուս/զ
երկիրն է:
- 23) Ուս/զար-իլուլուից մինչև Բիթ-Ս/Շին Մարի երկիրն է:
- 24) Բիթ-Ս/Շինից մինչև Մաչքան-չարրի Մալգի(ում) երկիրն է:
- 25) Շարրու-քենուից մինչև Դառը ջուրը Էմութբալ(ում) երկիրն է:
- 26) Բիթ-Նուբբայից մինչև Ռախսարութ Ռ[ախսար]ու[թ] երկիրն է:
- 27) Բիթ-GAB-GAL-ից մինչև Էրիյաբա [...].A երկիրն է:
- 28) Թ/Գուրգուից մինչև ID.KUR.RA² Մութիաբալ երկիրն է:
- 29) Աբուլ-չուրչիմից մինչև Ամուրրու երկրի սահմանային էզու
մարգի վերջին(?) DIM-ը Շումեր երկիրն է:
- 30) 120 beru եփրատի ջրավազանից մինչև Մելլուխայի սահմանը,
Ամուրրու երկիրը, որի սահմանը Մարին է³:
- 31) Սարգոնը՝ աշխարհի (տիեզերքի) արքան, երբ նա երկիրը, որ
տարածվում էր մինչև երկինք, ճնշեց,
- 32) ... (և) իր գլխավոր ճանապարհը չափեց⁴:
-
- 33) 40 beru է ճանապարհը դեպի⁵ Պարասիի:
- 34) 60 beru է ճանապարհը դեպի Թուկրիչ:
- 35) 90 beru է ճանապարհը դեպի էլամ:

36) 180 beru է ճանապարհը դեպի Աքադ:

37) 120 beru է ճանապարհը դեպի Սուբարտու:

38) 120 beru է ճանապարհը դեպի <MAR.>TU, Լիբանանից մինչև Թուրուկի⁶:

39) 90 beru է ճանապարհը դեպի Լուլլուբի:

40) 90 beru է ճանապարհը դեպի Անզան(զան):

41) Անակու (և) Կապտարա երկրները, որ գտնվում են Վերին ծովի կողմում,

42) Թիլմունը (և) Մագանը, որ գտնվում են Ներքին ծովի կողմում,

43) և երկրներն Արևածագից մինչև Արևմուտք,

44) Սարգոնը՝ աշխարհի (տիեզերքի) արքան, երեք անգամ նվաճեց իր ձեռքը⁷:

45) Անզան(զան) երկրից մինչև [...]րի, AMAR[...], AMAR.ŠA.TAK,

46) [...]արից մինչև [...], Լուլ(լ)ուբի, ...

47) Բազա (?), [...] և Ուզունի (?) երկիր, որ Մելուխսայի սահմանում է⁸:

1. Ընթերցվել է նաև «Զուր/պրու»:

2. ID.KUR.RA բառացի՝ «լեռնային գետ»:

3. Տողը թարգմանել ենք՝ Հետևելով Վ. Ն. Օլբրայթին (W. F. Albright, A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire, "Journal of the American Oriental Studies", vol. 45, 1925, էջ 244): է. Վայդները «Ամուրրու երկիրը, որի սահմանը Մարին է» արտահայտության փոխարեն նշում է միայն՝ «Մարի» (E. Weidner, Das Reich Sargons von Akkad, AfO, 1952-1953, Bd. 16, էջ 19):

4. 30-31-րդ տողերի թարգմանությունը խիստ կասկածելի է, տարբեր գիտնականներ այն մեկնում են յուրովի: Մենք Հետևել ենք է. Վայդներին:

5. «Ճանապարհը դեպի» արտահայտության փոխարեն առաջարկվել է «Հեռավորությունը մինչև» թարգմանությունը (W. F. Albright, A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire, "Journal of the American Oriental Studies", vol. 45, 1925, էջ 244):

6. Վ. Ն. Օլբրայթն առաջարկում է տողը թարգմանել Հետևյալ կերպ. «120 beru է ճանապարհը դեպի Սալծու, Լաբնանուից մինչև Թուրուկի» (W. F. Albright, A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire, "Journal of the American Oriental Studies", vol. 45, 1925, էջ 244):

7. Վ. Ն. Օլբրայթն առաջարկում է թարգմանել՝ «նվաճեց իր երրորդ (տարում ?)»:

8. 45-47-րդ տողերը է. Վայդները չի թարգմանում, այն բերում ենք ըստ Վ. Ն. Օլբրայթի:

Եփրատի ավազանով դեպի Հյուսիս և Հյուսիս-արևմուտք կատարած արչավանքի մասին Սարգոն Աքադացին թողել է արձանագրություն՝ շումերերեն և քադերեն տարբերակներով, որը մեզ է հասել Նիպպուրից գտնված Հինբաբելոնյան ժամանակաշրջանի երկու պատճեններով [G. A. Barton, The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929, էջ 108-111; H. Hirsch, Die Inschriften der Könige von Agade, AfO, 1963, Bd. 20, էջ 3, 37-39; S. N. Kramer, The Sumerians, Chicago, էջ 324; Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J. B. Pritchard), New Jersey, 1969, էջ 268; E. Sollberger, J.-R. Kupper, Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971, էջ 99; D. R. Frayne, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), Toronto-Buffalo-London, 1993, էջ 27-29]: **Բնագրում հիշատակվող երկրներից Մարին գտնվել է Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում, Յարմուտին՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, էբլան՝ Հալեպից 55 կմ հարավ-արևմուտք, Մայրինների լեռները համապատասխանում են Լիբանանի, իսկ Արծաթի լեռները՝ Տավրոսյան լեռներին: Սա, փաստորեն, Սարգոնի՝ մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային փեջերը հասնելու մասին գրավոր վկայությունն է:**

1-8) Սարգոնը՝ արքան աշխարհի¹, հաղթեց 34 ճակատամարտ: Նա ավերեց նրանց (քաղաքների) պարիսպները մինչև ծովի ափը:

9-13) Նա Մելուխայի, Մագանի և Թիլմունի նավերը կապեց Աքադի նավամատույցում:

14-19) Սարգոնը՝ արքան, ծնրադրեց Դագան աստծուն Թուլթուլում:

20-28) Նա (Դագանը) տվեց նրան վերին երկիրը՝ Մարին, Յարմուտին և էբլան՝ մինչև Մայրինների և Արծաթի լեռները:

29-37) 5400 տղամարդ ամեն օր ուտում էր Սարգոնի ներկայությամբ², արքայի, որին էնլիլ աստվածը մրցակից չի տվել:

38-40) Ով ջնջի այս արձանագրությունը, թո՛ղ Ան աստվածը կործանի նրա անունը, թո՛ղ էնլիլ աստվածը վերջ տա նրա ժառանգությունը, թո՛ղ Ինաննա դիցուհին կտրի նրա ... սերունդը:

(Մակազրություն 1)

1-2) Արձանագրություն իր հիմքի վրա:

(Մակագրություն 2)

1-2) Արձանագրություն կոթողի վրա, որի հիմքն արձանագրված է էր:

1. Ուսումնասիրողներից շատերը նախընտրում են «աշխարհի արքա» տիտղոսը թարգմանել բառացի՝ «Քիչի արքա»:

2. Սա պատմությունը հայտնի առաջին մշտական մասնագիտացված բանական է, որը վարձատրվում էր արքունիքից, ինչի շնորհիվ էլ Սարգոնը հասավ աննախադեպ հաջողությունների:

ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ
ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ

Նարամ-Սուենի կոթողը Սուգայից

Նարամ-Սուենի վնասված մի արձանագրության մեջ (որը մեզ է հասել Հինբաբելոնյան շրջանի կրկնօրինակով) ամփոփվում են նրա նվաճումների արդյունքները [D. R. Frayne, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, էջ 162-163]: Կարծիք է հայտնվել, որ այս արձանագրությունը պատկանում է ոչ թե Նարամ-Սուենին, այլ Ուրի երրորդ հարստության արքա Շուլգիին (I. Kärki, *Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur*, Helsinki, 1986, էջ 130-131), ինչը համոզիչ չէ:

Այս արձանագրության կարևորագույն հաղորդումներից մեկը Սուգարտու երկրի տեղորոշումն է Վերին ծովի, այսինքն՝ Վանա լճի ափերին:

1'-11') ..., Մախազ[ոււմ]ը, Փու[չ]ը, ..., է[րլ]ան, Մարին, Թու[թ]ուլը, ..., Ուրքիչը, Մուքիչը, ..., ..., Աբարնոււմը, և երկիրը, որտեղ մայրիներ են հատում, իր նահանգների երկայնքով: Սուբարտու երկիրը՝ [Վե]րին ծո[վի] ափերին, և Մագանը՝ [իր] նահանգների երկայնքով ... մյուս կողմը ծո[վի] ...]

ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ «ՍՈՒԲԱՐՏՈՒԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐԻ» ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅԱՄԲ

Եթե նախորդ արձանագրութիւնից իմանում էինք Սուբարտուի՝ Վանա լճի ափերին գտնված լինելու մասին, այս արձանագրութիւնը հնարավորութիւն է տալիս ավելի ամբողջական պատկերացնելու այդ երկրի ընդգրկումը՝ Բարախսիից (Ուրմիա լճի հարավակողմում) մինչև Մայրիների լեռներ՝ Ամանոս: Այստեղից ևս ակնհայտ է դառնում Սուբուր (Սուբարտու) – Արման(ի/ում) համապատասխանութիւնը (հիշենք վերը բերված Սարգոն Աքադացու աշխարհագրութեան մեջ Արման(ի/ում) երկրի սահմանները («էբլայից մինչև Բիթ-Նանիպ Արմանի երկիրն է») որոնք նույնանում են Սուբարտուի հետ):

Արձանագրութիւնը մեզ է հասել հին բաբելոնյան շրջանի երկու կրկնօրինակներով [H. Hirsch, Die Inschriften der Könige von Agade, AfO, 1963, Bd. 20, էջ 20, 72-73; E. Sollberger, J.-R. Kupper, Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971, էջ 106-107; D. R. Frayne, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), էջ 129-131]:

1-16) Նարամ-Սուենը՝ Աքադի արքան, հրամանատարը ... էլամ երկիրն ամբողջութեամբ՝ մինչև Բարախսի (Պարախում), և [Ս]ուբարտու երկիրը մինչև Մայրիների լեռներ:

17-32) Այժմ, [ե]րբ նա գնաց [դե]պի Թալխադում – ոչ մի թագավոր (նախկինում) չէր ձեռնարկել նման արշավանք – Նարամ-Սուենը՝ Աքադի արքան, գնաց այնտեղ և Իշտար դիցուհին նրան մրցակից չտվեց:

33-40) Սուբարտուի կառավարիչները և Վերին (երկրների) տիրակալները իրենց հարկերը բերեցին [նրա] առաջ:

41-46) (Վնասված են և անընթեռնելի)

47-52) Նարամ-Սուենը՝ Աքադի արքան, նվիրեց (այս կոթողը) Նինգուրլագա աստծուն:

53-70) Ով որ ջնջի այս արձանագրությունը, Նինգուրլագա աստվածը՝ տերն այս կոթողի, և Շամաշ աստվածը թո՛ղ պատահուտեն նրա հիմքերը: Թո՛ղ նրանք կործանեն նրա սերունդը: Թո՛ղ նրանք [չ]նվիրեն նրան [իր] արու (ժառանգին) կամ իր սե[րունդը]: Թո՛ղ նա [չ]քայլի իր (անձնական) [աս]տծո առաջ:

ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐՄԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ԷԲԼԱՅԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ
(Հատված)

Նարամ-Սուենի բնագրերից մի քանիսում վկայվում է այդ արքայի՝ Հայկական լեռնաշխարհ Հասնելն և այնտեղ Արմանում երկրին բախվելը: «Արման(ում)ը» Արմենիա երկրանվան մինչ օրս ամենավաղ հիշատակությունն է:

Արձանագրությունը հայտնի է Հինբաբելոնյան շրջանի մեկ կրկնօրինակով՝ գտնված Ուրից: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1928 թվականին [Ur Excavations. Texts, I, Royal Inscriptions (by C. J. Gadd and L. Legrain), London, 1928, էջ 74-79, № 275], ապա ունեցել է բազմաթիվ մասնակի և ամբողջական հրատարակություններ: Թարգմանության համար հիմք ենք ընդունել ամենամբողջական և լավագույն հրատարակությունը [D. R. Frayne, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), էջ 132-135]:

I, 1-10) Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր կործանել Արմանումն ու էբլան,

I, 11-20) Ներգալն¹ (իր) ղենքով ճանապարհ բացեց Նարամ-Սուենի՝ Հզորի համար, և տվեց նրան Արմանումն ու էբլան:

I, 21-29) Եվ նա տվեց նրան Ամանոսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը:

I, 30 - II, 1) Շնորհիվ Դագանի² ղենքերի, որը մեծացնում է նրա թագավորությունը,

II, 2-7) Նարամ-Սուենը՝ Հզորը, նվաճեց Արմանումն ու էբլան:

II, 8-19) Եվ Եփրատի ափից մինչև Ուլիչում նա ջախջախեց մարդկանց, ում Դագանը տվել էր նրան ի սկզբանե,

II, 20-23) քանի որ նրանք կատարել էին ծառայություն Իլա-բայի³, իրենց աստծո համար:

II, 24-28) Հետագայում նա (ամբողջությամբ) տիրեց Ամանոսին՝ Մայրինների լեռանը:

II, 29 – III, 6) Երբ Դագանը որոշեց ճակատագիրը Նարամ-Սուենի՝ Հզորի, նրա ձեռքը Հանձնեց Ռիդ/չ-Թեչուրին (Ռիդ/չ-Աղաղին)՝ Արմանուժի արքային,

III, 7-10) և (եբր) նա (Նարամ-Սուենը) անձամբ Հաղթեց նրան իր (պալատի) մուտքի կենտրոնում,

III, 11-16) նա (Նարամ-Սուենը) իր արձանը քանդակեց դիրբիտից և նվիրեց (այն) Սին (Լուսնի) աստծուն:

III, 17-31) Այսպես է ասում Նարամ-Սուենը՝ Հզորը, արքան (աշխարհի) չորս կողմերի. «Դագան աստվածը տվեց ինձ Արմանուժն ու էբլան, և ես Հաղթեցի Ռիդ/չ-Թեչուրին (Ռիդ/չ-Աղաղին)՝ Արմանուժի արքային:

III, 32-IV, 3) Այդ ժամանակ ես իմ արձանը քանդակեցի և նվիրեցի (այն) Սին (Լուսնի) աստծուն:

IV, 4-6) Թո՛ղ ոչ ոք չջնջի իմ արձանագրությունը,

IV, 7-10) Թո՛ղ իմ արձանը կանգնի Սին (Լուսնի) աստծո առաջ:

(Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում է նվաճված տարածքում ամրոց կառուցելու և Նարամ-Սուենի պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող կանգնեցնելու մասին):

1. Ներգալը միջագետքյան դիցարանության անդրաշխարհի աստվածն էր:

2. Արևմտասեմական աստված (աքաղական, ուգարիթյան աղբյուրներում՝ Դագան, փյունիկյանում՝ Դագոն), որը դատելով անվան ստուգաբանությունից՝ սկզբնապես եղել է երկրագործության կամ ձկնորսության հովանավոր, աքաղական դիցարանության մեջ զուգադրվել է Աղաղի և էնլիլի հետ՝ համարվել լով ոսգմի, գերագույն աստված (В. К. Афанасьева, Дагон, Мифы народов мира, т. 1, М., 1991, էջ 346):

3. Որոշ ուսումնասիրողներ «Իլարա» դիցանվան փոխարեն կարդում են «Աբա», գտնելով, որ առաջին մասնիկը սեմական «աստված» բառն է, որն այս դեպքում ծառայում է իբրև որոշարկիչ (դետերմինատիվ):

ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԸ՝ «ՆՎԱՃՈՂՆ ԱՐՄԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ԷԲԼԱՅԻ»

Արմանուժի և էբլայի նվաճումը Նարամ-Սուենի Եփրատի հոսանքով դեպի Հյուսիս կատարած արշավանքների մեծագույն արդյունքն էր, այդ իսկ պատճառով այն նշվում է մի քանի արձա-

**նագրություններում: Արմանումը, փաստորեն, Հյուսիսի գերտերու-
թյունն էր, իսկ էբլան՝ Հյուսիս-արևմուտքի:**

**Արմանումի և էբլայի նվաճման մասին Նարամ-Սուենի հակիրճ այս
հաղորդումը պահպանվել է երեք տարբեր առարկաների վրա
արձանագրված (Վ. Մատթէոսեան, Սեպագիր աղբիւրներու Արման
երկիրը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1994, № 1-12, էջ 255):**

**Նարամ-Սուենը՝ հզորը, (աշխարհի) չորս կողմերի արքան,
նվաճողը Արմանումի և էբլայի:**

ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԸ՝ «ՆՎԱՃՈՂՆ ԱՐՄԱՆՈՒՄԻ, ԷԲԼԱՅԻ ԵՎ ԷԼԱՄԻ»

**Նիզգումի (Դիալա գետի վերին հովտում) կառավարիչ Քարչումի
երկու բնագրերում Նարամ-Սուենը ներկայանում է իբրև «նվաճողը
Արմանումի, էբլայի և էլամի» [E. Sollberger, J.-R. Kupper, Inscriptions
Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971, էջ 111; D. R. Frayne, The
Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and
Gutian Periods (2334-2113 BC), էջ 166-167]: Քարչումը Նարամ-
Սուենի վասալներից էր: Այս արձանագրության մեջ, փաստորեն,
չեչտվում է Արմանումի նվաճումը որպես Հյուսիսի գերտերության,
էբլայինը՝ Հյուսիս-արևմուտքի, էլամինը՝ արևելքի :**

1-2) Իլաբա աստծուն,

3-13) Նարամ-Սուենը՝ հզորը, (աշխարհի) չորս կողմերի արքան,
նվաճողը Արմանումի, էբլայի և էլամի,

14) նվիրեց (այս գայիսունը):

5-19) Քարչումը՝ սուրհանդակը, Նիզգումի կառավարիչը, նրա
ծառան (է):

**ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

**Արմանում երկրի դեմ ձեռնարկած պատերազմի մասին վկայող
Նարամ-Սուենի պատկերով և արձանագրությանը կոթողը գտնվել է
Դիարբեքիրի մոտակա Փիր Հուսեին հնավայրից և տեղափոխվել
Ստամբուլի Հին Արևելքի թանգարան [G. A. Barton, The Royal**

Inscriptions of Sumer and Akkad, New Hawen, 1929, էջ 140-141 (բնագրի առաջին հրապարակումների հղումներով); [D. R. Frayne, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), էջ 128-129]:

I, 1-2) Նարամ-Սուենը, Հզորը ...

(Վնասվածք)

II, 1-6) Էնկի (Հայա, Էա) աստվածը [նրան չտվեց մրցակից (աշխարհի) չորս կողմերում:

(Վնասվածք)

II, 1' - III, 4) Նա բնա[աջնջեց ...] և բարձրացրեց գերեզմանակույտ:

III, 5-12) Ով այս արձանագրությունը ջնջնի, [Թո'ղ Ինաննա դի-ցուհին [և ... ու ... աստվածները]

(Վնասվածք)

III, 1' - IV, 4) պատառոտի [նրա հիմքերը] և ոչնչանի նրա սերունդը:

IV, 5-8) [Թո'ղ նրանք չպարգ]ևեն [նրան] ար[ու] (Ժառանգ) կամ սերունդ:

IV, 9-11) [Թո'ղ նա չքայլի իր (անձնական) աստծո առաջ]:

(Վնասվածք)

**ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ
ԴԵՊԻ ՍԻՄՈՒՐՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱՄԵ ԵՐԿՐՆԵՐ**

Նարամ-Սուենը Տիգրիսի հովտով արչավանքներ է ձեռնարկել դեպի Մեծ և Փոքր Զար գետերի միջնատարածքում գտնվող Սիմուլրում երկիրը: Այդ մասին վկայող արձանագրություններից մեկը պատմում է միայն դեպի Սիմուլրում երկիր արչավանքի մասին [«Տարին, երբ Նարամ-Սուենն արչավեց Սիմուլրումի վրա» (D. R. Frayne, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), էջ 87): Մեկ ուրիշը՝ Սիմուլրումի դեմ տարած Հաղթանակի և Սիմուլրումի ու Արամե երկրի տիրակալներին գերեվարելու մասին, բերում ենք ստորև [D. R. Frayne, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), էջ 87]:

Տարին, երբ Նարամ-Սուենը Կիրաչենիվում Հաղթեց Սի-

**մուրրումին և գերեց Բաբային՝ Սիմուրրումի կառավարչին¹, (և)
Գուբուլին՝ Արամեի² կառավարչին:**

1. Սիմուրրումի կառավարիչ Բաբան հիշատակվում է նաև մի խիստ վնասված արձանագրության մեջ [D. R. Frayne, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC)*, էջ 144–145]:

2. Չափազանց հետաքրքիր է Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքի հարավում Արամ երկրի հիշատակությունը, որը համադրելի է Ուրի երրորդ հարստության արքա Շուլգիի (Ք. ա. XXI դ.) մի բնագրում հիշվող Արամ երկրի հետ (Finkelstein J. J., *Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, JSC, 1955, vol. IX, 1, էջ 2*), Ք. ա. III–II հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող, Աշուրից գտնված խաթա-խեթական երկլեզու մի արձանագրության Ուրամեի (**Вач. Вc. Иванов, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, 1983, ՊԲՀ, № 4, էջ 30–31**), հինբարեղոնյան աղբյուրներում հիշատակվող Արամուի, որը Սուբարտուի մասն էր կազմում (J. J. Finkelstein, *Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, էջ 1–2*), Վանի թագավորության (Ուբարտու) արքունական Արամալի (Արմարիլի) երկրի հարավակողմին կամ Մանայի թագավորության Արմաիդ (Արմեդ, Ուրմեյատե) քաղաքի շրջանին (Արամալի / Արմարիլի երկրի և Արմաիդ (Արմեդ, Ուրմեյատե) քաղաքի տեղորոշումը տես՝ **Н. В. Арутюняц, Топонимика Урарту, էջ 30–31, 37–39**): Պատահական չէ, որ Ք. ա. III հազարամյակի Արամ(ե) երկիրը մի շարք ուսումնասիրողներ նույնացնում են Արման(ի/ում)ի հետ (I. J. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity, Chicago, 1935, էջ 6*; J. Lewy, *Tabor, Tiber, Atabyros, "Hebrew Union College Annual", 1950–1951, 23, 1, էջ 368–376*; **А. Кифиянц, Географические воззрения древних шумеров при Патеси Гудеа, "Палестинский сборник", вып. 13(76), Ленинград, 1965, էջ 64–66**): Մեծազույն հավանականությամբ Արամ երկրանունը պետք է կապել հայկական ավանդության Արամին, որի անունով էլ, ըստ Պատմահայր Խորենացու (Գիրք Ա, գլուխ ԺԲ), օտարները կոչեցին մեր երկիրն ու ժողովրդին:

ԱՆՈՒԲԱՆԻՆԻԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած տասնյոթ երկրների մասին պատմող «Քուժայի արքայի լեգենդը» վիպասքի համաձայն այդ դաշինքը ղեկավարել է Լուլլուբիի արքա Անուբանինին՝ իր յոթ որդիների հետ: Անուբանինիից մեզ է հասել աքաղբերեն արձանագրությամբ ժայռափոր կոթող՝ պատերազմի Ինանա-Իշտար դիցուհու և

Անուբանինի կոթողը

իր պատկերով: Արձանագրությունը չափազանց վնասված է (F. Thureau-Dangin, Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften, Leipzig, 1907, էջ 172-173; G. A. Barton, The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929, էջ 150-151; E. Sollberger, J.-R. Kupper, Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971, էջ 168):

1-8) Անուբանինին՝ Հորր արքան, արքան Լուլլուբուսի, Բաթիր լեռան վրա քանդակեց իր պատկերն ու պատկերն Բնաննա դիցուհու:

9-36) Ով ջնջի այս երկու պատկերներն ու արձանագրությունը, թո՛ղ Անուն և Անթումը, էնլիլն ու Նինլիլը, Ադադն ու Ինանան, Սուենն ու Շամաչը,, (աստվածը), տիրա(կալը) ..., մեծ աստվածները և (աստվածներն) անդր[աշխարհի (?)] նզովեն կործանման անեծքով, թո՛ղ ոչնչացնեն (նրա) սերունդը: Վերին ծովը և Ներքին (ծովը)

1. Խիստ վնասված վերջնամասում կարելի է կարգալ առանձին բառեր՝ «նրա Հայրը և», «գետը», «և գետը», «ոչ» և այլն, ինչից հնարավոր չէ դուրս բերել կապակցված իմաստ:

ԿՈՒՏՈՒ ԵՐԿԻՐԸ ԷԼԱՄԻ ԱՐՔԱ
ԿՈՒՏԻԿ-ԻՆՇՈՒՇԻՆԱԿԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Նարամ-Սուենը էլամի արքա Կուտիկ-Ինշուչինակի (աքաղական աղբյուրներում՝ Պուզուր-Ինշուչինակ) հետ կնքեց հաշտության ու փոխօգնության պայմանագիր՝ ստեղծելով հակակուտիական դաշինք: Էլամի արքայի մեզ հասած մի արձանագրության մեջ կուտիական երկիրը՝ «Գ/Կուտու» ձևով, հիշվում է նրա թշնամի երկրների ցանկում, որոնց դեմ պատերազմել է ինքը (G. A. Barton, The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929, էջ 158-159):

I, 1-18) Շուչինակ աստծուն՝ իր տիրոջը, Պուզուր-Ինշուչինակը՝ քուրմ-արքան Սուզայի, կառավարիչն էլամ երկրի, որդին Շիմբի-Իշբուգի, երբ Կիմաչն ու Ուրտիմ երկիրը պատերազմեցին, նա գնաց և հնազանդեցրեց այս թշնամիներին. (Թվարկվում են շուրջ յոթ տասնյակ երկրներ, որոնցից Գուտու երկիրը հիշվում է II սյունակի 12-րդ տողում):

ՆԱՄԱԿ ԱՐԱԴՄՈՒԻՑ ՇՈՒԼԳԻ ԱՐՔԱՅԻՆ

Շուլգին Ուրի երրորդ հարստության արքաներից է (Ք. ա. XXI դար): Նրանից մեզ հասած արձանագրությունների մեջ առանձնահատուկ խումբ են կազմում հետախուզական փաստաթղթերը: Դրանցում Սուբուր երկիրը ներկայանում է հզոր ու բարգավաճ:

Երկրի տիրակալն ուներ «արչավանքի տուն» (ներկայիս եզրաբանութեամբ՝ «գլխավոր շտաբ»), նստում էր ոսկե գահի վրա՝ ոտքերը դնելով ոսկե աթոռակին: Օտարերկրյա դեսպանի ընդունելութեան ժամանակ արքայի աջում և ձախում կանգնում էին նրա կառավարիչները, որոնցից յուրաքանչյուրը պատասխանատու էր նշանակված հինգ հազար ծառայողների: Հետաքրքիր է, որ այստեղ խոսվում է արքունիքի կողմից կերակրվող զինվորների, այսինքն՝ մշտական մասնագիտացված բանակի մասին: Պատասխան նամակում Շուլգի արքան հանձնարարում է Սուբուրի «մեծ մարդկանցից», այսինքն՝ Ավագների ժողովի անդամներից «իմանալ նրանց խոսքը» (S. N. Kramer, The Sumerians, Chicago, էջ 332-333), ինչը ցույց է տալիս, որ պետական կառավարման մեջ դեռևս Ք. ա. XXVIII-XXVII դարերից հայտնի արքային կից բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը («Ավագների ժողովը») շարունակում էր գոյություն ունենալ նաև հազարամյակի վերջում:

Ներկայացվող նամակ-գեկուցագիրը Հայկական լեռնաշխարհի Հետախուզման մասին առաջին վկայագիրն է (S. N. Kramer, The Sumerians, էջ 331-332):

1-2) Իմ արքային ասացեք, այսպես է ասում քո ծառա Արադուն.

3-8) Դու հանձնարարել էիր ինձ, քանի որ ես ուղղություն էի վերցրել դեպի Սուբիր երկիր, ապահովել գավառային հարկերը, ճշգրիտ տեղեկացնել տարածքների վիճակի մասին և երաշխավորել դրանց հնազանդությունը՝ խորհրդակցելով Ապիլլաչայի¹, «Ժողովի իմաստունի» հետ, որ նա կարողանա Սուբիրի ժողովրդին վերադարձնել իրենց ընդունված խոսելու ձևին (?)²:

9-11) Երբ ես մոտեցա պալատի դարպասին, ոչ ոք չհարցրեց ողջութունն իմ տիրոջ: Նրանք, որ նստած էին, չկանգնեցին կամ չխոնարհվեցին:

12-18) Երբ ես մոտեցա (ես տեսա, որ) նա ուներ ... «արչավանքի տուն»³, ուր կանգնեցված էին ոսկով, արծաթով, կարնեղով ու լաջվարդով զարդարված քերոցներ(?) և նիզակներ, որը բռնում էր մեկ հեկտար տարածք: Ապիլլաչան ինքն իրեն զարդարել էր ոսկով, արծաթով, կարնեղով ու լաջվարդով, և նա բազմել էր բարձր դրված գահին՝ զարդարված ճոխ հագուստներով: Նա դրել էր ոտքը ոսկյա աթոռակի (ոտքի պատվանդանի) վրա (և) չչարժեց ոտքը իմ ներկայությունից:

19-21) Աջ և ձախ կողմերում նա ուներ ... զինվորները (?) տեղա-

կայվել էին, ամեն կողմում հինգ հազար: Նա նրանց կերակուր էր հատկացրել 6 գիրացրած ցուլ և 60 (տարբերակ՝ 20) գիրացրած խոյ (տարբերակ՝ ոչխար): Նա ստանձնել էր սրբազործման ծեսեր կատարելու իմ տիրակալի իրավունքը:

22-25) Դարպասի մոտ խիստ հարցաքննելուց հետո ոչ ոք անգամ չհրավիրեց ինձ ներս մտնել: Երբ ես վերջապես մտա, ինչ-որ մեկը բերեց ինձ կարմիր ոսկուց ճարմանդներով զարդարված աթոռ և ասաց ինձ՝ «Նստի՛ր»: Ես պատասխանեցի. «Ես այստեղ եմ՝ կատարելու իմ արքայի հանձնարարությունները: Ուստի ես չեմ նստի»:

26-28) Նրանք բերեցին (?) ինձ 2 (տարբերակ՝ 1) գիրացրած ցուլ և 20 (տարբերակ՝ 6) գիրացրած խոյ իմ սեղանի մոտ: Այնժամ քանի որ առանց, իմ տիրակալի զինվորները չըջեցին իմ սեղանը, ես սարսափեցի և իմ մարմինը սարսուաց:

29-34) Էզեն-Նինագու ամսին, 15-րդ (տարբերակ՝ 5-րդ) օրվանից հետո իմ տիրակալն ինձ տվեց հանձնարարություններ: Ու-բիգու ամսվա առաջին օրը⁴ ես ուղարկեցի քեզ⁵ մի սուրհանդակ: Հիմա ամսվա կեսն է⁶: Թո՛ղ իմ տիրակալն իմանա:

1. Ս. Ն. Քրամերը «Ապոկալաչա»-ն չի ընկալում որպես հատուկ անուն, թարգմանելով՝ «զարչելի (?) սերմ»:

2. Ս. Ն. Քրամերը վերջին արտահայտությունը թարգմանում է՝ «զարձնել հնազանդ»:

3. Առաջարկվել է թարգմանել նաև «ճանապարհամերձ իջևան», ինչը քիչ հավանական է:

4. Տարբերակ՝ «1 օր է անցել Ու-բիգու ամսից»:

5. Տարբերակ՝ «ես ուղարկեցի իմ տիրակալին»:

6. Տարբերակներ՝ «հիմա օրվա կեսն է», «օրը չի ...»:

ՇՈՒ-ՍՈՒԵՆ ԱՐՔԱՅԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ
(Հատվածներ)

Ուրի երրորդ հարստության արքա Շու-Սուենի բնագրերում բազմիցս հիշատակվում է Սու երկիրն՝ իր ժողովրդով, որը նույն Սուբուր-Սուբարտուն է: Բերում ենք նրա արձանագրություններից երեք հատված:

I. Kärki, Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur, Helsinki, 1986, էջ 106–109:

II', 1- 40) ... ունի նա... ոսկի (և) արծաթ ... ունի նա... պղինձ և անագ, բրոնզ և սպասք (ղրանից), ունի նա բեռնված էջերին բարձած, էնլիլի տունը, Նինլիլի տունը և մեծ աստվածների տունը/տները տեական իրենն է դարձրել: Շու-Սուենը՝ Անից և Կիից անուն ստացած թագավորը, էնլիլի կողմից մեծ ուժով շնորհված մինչև իր օրերի վերջը ... Բուլման, Սու ժողովրդի, ... դեն նետված, բնակչութունից, կուսակալը/կուսակալները և անվանի անձինք ...

III', 1-35) ... հավերժ ... ոչ ... կողմում ... Շու-Սուենը՝ թագավորը, սեպուլտների հովիվը ... և Մարդամանին կոչ է արել ..., ոսկին (և) արծաթը պեղել և հանել տալ: Այդ ժամանակ Շու-Սուենը՝ հզոր թագավորը, աշխարհի 4 կողմերի թագավորը, ոսկին, որ նա Սու ժողովրդի երկրներն էր բերել, իր պատվանդանը պատրաստել տվեց (և) էնլիլին, իր տիրոջը, (նա) նրա բարօրություն համար նվիրաբերեց: Ով կջնջի

IV', 1-16) այս արձանագրությունը (և) իր (անունը) (իմ անվան փոխարեն) դրա վրա կգրի (կամ) իմ գործը (այլ ձևով) կփչացնի, նրան էնլիլը՝ երկրների տերը, (և) Նինլիլը՝ աստվածների տիրուհին, թո՛ղ նգովեն: Նինուրտան, էնլիլի մեծ հերոսը, հրամանատարն է այդ գործում:

IV', 17-18) Արձանագրություն (կոթողի) հիմքի վրա:

I. Kärki, Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur, Helsinki, 1986, էջ 131–132:

... իր տիրոջը, Շու-Սուենը՝ հզոր թագավորը, Ուրի թագավորը, աշխարհի չորս կողմերի թագավորը, երբ նա Զաբագի և Սու ժողովրդի երկրները ոչնչացրեց, մի մեծ նոխազի, որին նա որպես տուրք Անշանից էր բերել, արտանկարը ստեղծեց (և) իր բարօրություն համար նվիրաբերեց:

I. Kärki, Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur, Helsinki, 1986, էջ 134–136:

... չի փոխվում: Տեր Նունամիրը անկատար չի թողնում իր տիկնոջ ոչ մի ցանկություն. Նինլիլը՝ իշխանուհին, բոլոր երկրներում մեծագույնը, Շու-Սուննի սիրեցյալ տիրուհին, նրան տվել է կյանքի օրեր, մի երկար կյանք, (արքայական) գլխարկն ու թագ երկար օրերի համար, ամուր հիմքով թագավորական գահ, զենք՝ սարսափելի փայլով, որը (թշնամիներին) զետի՛ն է տապալում Aankara (զենքը) թեկին, որի սարսափելի փայլը երկինք է հասնում, այն սպանում է, թշնամու երկիրը, գրավում ...

... Նինլիլ ... Շու-Սունն ... Նինլիլ ... ցանկացավ, Նինլիլը, Էնլիլի սիրեցյալ տիկինը, թագավորին, որին Էնլիլը իր սրտում տեղ է տվել, նրան՝ հզոր թագավորին, Ուրի թագավորին, աշխարհի 4 կողմերի թագավորին, իր սիրելի ծառային (հովվություն երկրի վրա) և աշխարհի չորս կողմերում տվեց, այն ժամանակ Սու ժողովրդի (և) Զարգալի և Անշան երկրներից

... Նինլիլին՝ իր տիրուհուն նա իր բարօրության համար նվիրաբերեց:

ՀՆԱԳՈՒՑՆ ԽՈՒՌԻԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչ օրս Հայտնի Հնագույն խուռիերեն արձանագրությունը՝ գրված աքաղական սեպագրով (կանգնեցված Ք. ա. XXIII-XXI դարերի միջև) կապվում է Ուրբիչ քաղաքի հետ (Հայոց Միջագետքում), որը գտնվել է Մասիուս/Մասիոն լեռների հարավային լանջերին, Մարդին քաղաքից հարավ (Թեյլ Մոզան հնավայր): Այն վերաբերում է անդրաշխարհի Ներգալ աստծո պաշտամունքին նվիրված տաճարի կառուցմանը և, ինչպես համանման այլ արձանագրությունները, ավարտվում է կառույցը ոչնչացնողներին ուղղված անեծքի բանաձևով¹:

Վերջին տարիների ընթացքում Հայտնաբերվեցին արձանագրության ևս երեք կրկնօրինակներ: Թարգմանությունն ըստ Կ. Մ. Дьяко-

НОВ, Языки древней Передней Азии, М., 1967, էջ 443-445; I. M. Diakonoff, Hurrisch und Urartäisch, München, 1971, էջ 110; G. Wilhelm, Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt, 1982, էջ 15-16; G. Wilhelm, Die Inschrift des Tišatal von Urkeš, "Bibliotheca Mesopotamica", 26, 1998, էջ 119-120 (թարգմ. Ա. Մովսիսյանի):

«Թիշարին² արքան է Ուրբիշի: Տաճարը Ներգալի (նա) կառուցեց, տաճարն այդ Լուբաղագան թո'ղ պահպանի: Նա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան Լուբաղագան թո'ղ ոչնչացնի, Անը թո'ղ չլսի աղոթքը նրա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան թո'ղ ^dNIN.NA.GAR^{ki}, Շիմիգե և Թեչուբ աստվածները անթիվ-անհամար անգամ նդովեն»:

1. Արձանագրությունը կարևոր վկայագիր է Ք. ա. III հազարամյակի վերջին դարերում մեր երկրի հարավ-արևմտյան շրջանների հոգևոր-պաշտամունքային իրավիճակի մասին: Ըստ որոշ ուսումնասիրողների, «այս արձանագրության լեզուն նույնքան մոտ է ուրարտերենին, որքան խուտիերենին, և, ըստ էության, կարող է դիտարկվել ոչ միայն որպես հին խուտիերեն, այլ նաև՝ հին ուրարտերեն» (И. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, էջ 444):

Նույն հնավայրից գտնվել են նաև կնիքներ՝ մեկ այլ արքայի մակագրությամբ. «Թուփբիշ՝ արքա Ուրբիշի» [V. Vs. Ivanov, Hurrian ENDAN "KING" and the origin of Hurrian -nd- (nasal + dental stop), էջ 92, և հղված գրականությունը]:

2. Անունը նախապես ընթերցվում էր Թիշարի, վերջերս վերանայվեց և առավել ընդունելի համարվեց «Թիշաթալ» տարբերակը (G. Wilhelm, Die Inschrift des Tišatal von Urkeš, էջ 120-121):

ՀԻՆ ԱՍՈՒՐԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ Ք. Ա. XIX-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀԻ ՑԵՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ք. ա. XIX-XVIII դարերում Առաջավոր Ասիայի Հյուսիսով՝ Աշուրից մինչև Քանեշ (Փոքր Ասիայի կենտրոնական արևելքում) ձգվում էր մետաղի առևտրի գլխավոր մայրուղին: Աշուրից և Քանեշից գտնված բազմահազար առևտրական բնագրերը (գրված հինասուրերեն) վկայում են, որ նշված մայրուղու հետ կապ են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի մետաղի արդյունահանման ու առևտրի ավելի քան 40 իշխանություններ ու բնակավայրեր:

Ք. ա. XIX դարավերջին և XVIII դարասկզբին Շամշի-Ադադ I-ի օրոք հզորանում է Աշուրը՝ իր ազեցութեանը ենթարկելով չրջակա մի շարք տարածքներ (Ջագրոսից մինչև Սիրիայի կենտրոնական չրջաններ՝ ներառյալ Մարին Եփրատի միջին հոսանքի չրջանում): Մեզ են հասել նրա և Հին Աշուրի արքաների մի շարք արձանագրություններ՝ գրված հինասուրերենով, որոնք տեղեկություններ են հայտնում Հայկական լեռնաշխարհի մասին:

Հինասուրերենով են գրված նաև Միջագետքի Հյուսիսից և Հայկական լեռնաշխարհի հարավից գտնված մի շարք արձանագրություններ, որոնցից մեկը Դիարբեքիից գտնված ստորև հիշատակվող նվիրատվական գրությունը թուրը:

Ենթաբաժնի արձանագրությունների թարգմանությունը՝ Ա. Մովսիսյանի:

**ՔԱՆԵՇԻ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ ՄԵԿԸ, ՈՐՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՒՄ Է
ԽԱՆՈՒՄ ԵՐԿԻՐԸ**

Դեռևս XX դարի սկզբին գանձախուզության հետևանքով, ապա 1925 թ. Բ. Հրոզնիի կողմից սկսված համակարգված պեղումների շնորհիվ, Քանեշ քաղաքից (Քյուլ թեփե Հնավայր) հայտնաբերվեցին հազարավոր կավե սալիկներ՝ գրված հին սուրերեն, որոնք վկայում են Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի միջև Ք.ա. XIX-XVIII դդ. գոյություն ունեցած առևտրական հարաբերությունների մասին: Դրանցում հիշատակվում են նշված տարածքների շուրջ 120 բնակավայրեր, որոնք կապված են եղել առևտրամիավորման կենտրոն Քանեշի և Քանեշ-Աշուր առևտրական մայրուղու հետ, նշվում բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնց ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս պատկերացնելու տվյալ ժամանակաշրջանի ոչ միայն առևտրա-տնտեսական, այլ նաև քաղաքական, էթնիկական և այլ իրավիճակները: Քանեշի Հնավայրի և բնագրերի ուսումնասիրության մասին, համապատասխան գրականության հղումներով, տե՛ս P. Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963, էջ 9-29, 391-406; Н. Б. Янковская, Клинописные тексты из Кюльтепе в сборниках СССР, М., 1968, էջ 11-24 և այլն:

Սախ(ում) երկիրը, որպես ոսկու արդյունահանման կարևոր չրջան, հիշվում է Նարամ-Սուենի (Ք. ա. XXIII դ.), Գուղեայի (Ք. ա.

XXII դ.), Քանեչի Ք. աս. XIX-XVIII դդ. բնագրերում, Նախա անվամբ՝ խեթական աղբյուրներում, Նախի տարբերակով՝ Վանի թագավորության արձանագրություններում, Նախ ձևով՝ Մովսես Նորենացու և Փավստոս Բյուզանդի մոտ: Այն գտնվել է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի և շրջակա տարածքներում (նշված բոլոր տեղեկությունները մասին՝ գրականության հղումներով՝ տե՛ս Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում, էջ 69-70, 83):

Ստորև բերվում է Նախումի հիշատակությամբ բնագրերից մեկը, տե՛ս **Н. Б. Янковская**, Клинописные тексты из Кюль-тепе в сборниках СССР, էջ 120-122:

Ա երես

Աչ[ուր]ին¹ ասա,
 (ասում են) Ռ[ի(?)] և Բանին.
 Քաղաքից (հարկ եղավ) հինգ ուղևորություն, (քանի որ) տոնին [հասնելու համար] վարձավճարով ես վարձել էի (մարդկանց) մինչև Նախում, (իսկ) Նախումից նրանք վախենում էին [գն]ալ: [Այստեղ ամենը, ինչ պետք է ուղարկվի, [բե]րել են այստեղ Բանիի համար [.] [.] [.] [.]

Բ երես

[.] [.] [այս/ն]տեղ Ա[.]ի հետ [.] նրանք տեսնվեցին, այստեղ նրանք հավաքվեցին և գնացին; բայց նրանց իմ հանձնակատարների հետ ուղարկեք, խնդրում եմ: Իմ հանձնակատարը

ստուգել է: Ուղարկեք այստեղ:
Նա սպասել է պատվերի,-
նա, ով արծաթին տասը սիկդ, որոնք ամ[ենը]
[.] գնով (?)

Կողքին

տուր, և մենք [.]
խսկապես բերեցինք :

1. Վնասվածը դիցանվանակերտ (թեոֆոր) անձնանուն է, որի առաջին հատվածը Աշուր դիցանունն է: Վնասված է նաև երկրորդ տողի երկու անձնանուններից առաջինը:

**ՏՈՒԳՐԻՇ ԵՐԿԻՐՆ ՈՒ ՎԵՐԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ
ՇԱՄՇԻ-ԱԴԱԴ I-Ի ԲՆԱԳՐԵՐՈՒՄ**

Իր նվաճումների մասին պատմող արձանագրության մեջ Շամշի-Ադադ I-ը տեղեկացնում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի, մասնավորապես, Տուգրիչ երկրի մասին: Տուգրիչ (Թուկրիչ) երկիրը հիշատակվում է Սարգոն Աքադացու տերության աշխարհագրությունը ներկայացնող բնագրում (տե՛ս վերը): Տուգրիչը Լուլլուբի երկրի (Ուրմիո լճից հարավ) հարևանությամբ է հիշվում Խեթական տերության մայրաքաղաքից գտնված խուռիերեն մի բնագրում (Էլամ-Լուլլուբի-Տուգրիչ հեթականություն): Համմուրայի արքայի՝ Ուրից գտնված արձանագրության մեջ այն վկայված է Էլամից, Գուտիումից և Սուբարտուից հետո (տե՛ս ստորև): Այս տեղեկությունների ամփոփումից ականհայտ է, որ Տուգրիչը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն հարավում՝ Լուլլուբումի, Գուտիումի և Սուբիբի հարևանությամբ: Դա Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքն է, ուստի չի բացառվում, որ տեղանունն ուղղակի կապ ունենա Վասպուրականի Տայգրեան գավառի հետ (Տուգրիչի տեղորոշման վերաբերյալ տե՛ս Ա. Բորոխյան, Հայաստանյան Տուգրիչ պետությունը Հին Արևելքում, «Գարուն», 1993, № 5-6, էջ 80-83; Ա. Մովսիսյան, Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, էջ 23-25):

Թարգմանությունը կատարվել է E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner

F., Die Inschriften der Altassyrischen Könige, Leipzig, 1926 **հրատարակությունից (էջ 22-27):**

(Տիտղոսաշարի ներկայացումից և տաճարաչինության մասին պատմելուց հետո)

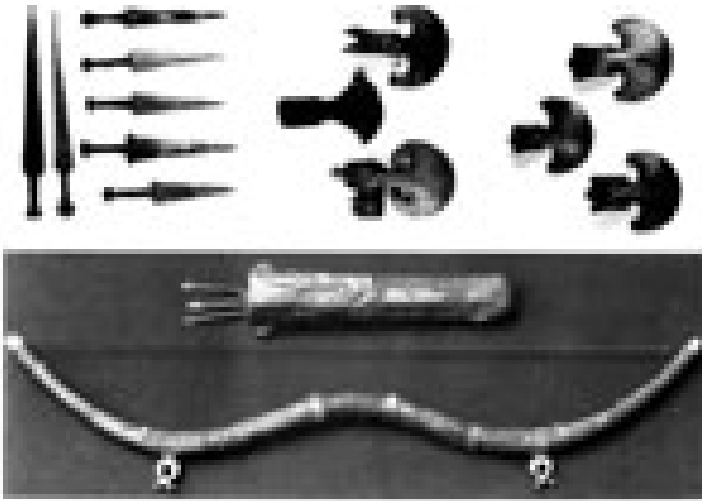
«...Այնժամ ես իսկապես ստացա Տուգրիչ երկրի և Վերին երկրները¹ հարկերն իմ Աշշուր քաղաքում: Ես իմ մեծ անունն ու իմ քարե արձանագրությունն իսկապես կանգնեցրի Լաբան² երկրում՝ Մեծ ծովի ափին»:

1. Սարգոն Աքաղացու արձանագրություններում «Վերին երկիր»-ը բացատրվում է որպես «Մարին, Յարմուտին և էրլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները», Նարամ-Սուենի մոտ հիշատակվում է Սուբարտուի հարևանությամբ (տե՛ս **Ա. Մովսիսյան**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում էջ 129-131, 153): Հավանաբար, այստեղ ևս նկատի է առնված Եփրատի վերին հոսանքի չրջանը: Խեթական բնագրերում նույն անվամբ երկիր է հիշատակվում Արևմտյան Եփրատի վերին հովտում, այդ պատճառով էլ առաջարկվել է այն նույնացնել Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի հետ:

2. Կարծիք է հայտնվել, որ սա Լիբանանի հնագույն անվանումներից է, ինչի օգտին կարող է խոսել «Մեծ ծովի» (իմա՝ Միջերկրական ծովի) ափին գտնվելը:

ՀԻՆ ԱՍՈՒԻԵՐԵՆ ԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ՍՈՒՐ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

Դիարբեքիրի չրջանից գտնվել և ներկայումս Եվրոպայի մասնավոր հավաքածուներից մեկում պահվում է 1,09 մետր երկարությամբ բրոնզե սուր, որի կենտրոնում առկա է Ք. ա. XIX-XVIII դդ. թվագրվող Հին ասուրերեն սեպագիր արձանագրություն: Սեպագիր արձանագրությամբ այս բրոնզե սուրը, որն իր ժամանակաչրջանի հազվագյուտ գտածո է Հայկական լեռնաշխարհից, կարող է լույս սփռել մեր երկրի (հատկապես հարավ-արևմտյան չրջանների) Ք. ա. XIX-XVIII դարերի պատմության որոշ անհայտ հարցերի վրա¹: Արձանագրությունը բերվում է ըստ H. G. Güterbock, A Votive Sword with Old Assyrian Inscription, Studies in honour of B. Landsberger in his 75th birthday, Assyriological Studies № 16, Chicago, 1965, էջ 197-198 (նկարները՝ աղ. XIII-XV):

**Ձեռքեր Հայաստանի Հնավայրերից
(Ք. ա. II հազարամյակ)**

«Սուրչալումի² տիրակալին. նրա տեր Լուլուանումը՝ որդին Ազի-գումի, իր կյանքի և իր որդու կյանքի համար 12 մինա (քաշով)³ թուր նվիրեց (բերեց)»:

1. Մասնավորապես, ուշագրավ տվյալներ կարելի է ստանալ հատուկ անունների վերլուծությունից: Սուրչալ(ում) կամ Սուլթեչալ(ում) երկրանունը, ինչպես նշում է հրատարակիչը (H. G. Güterbock, *A Votive Sword with Old Assyrian Inscription*, էջ 197), իր կազմությունը ակնհայտորեն հիշեցնում է Ապիչալ(ում) երկրանունը, իսկ վերջինս գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Ապիչալի մասին տեղեկությունները՝ գրականության հղումներով, տե՛ս I. J. Gelb, *Studies in the Topography of Western Asia*, "American Journal of Semitic Languages and Literatures", LX, Chicago, 1938, էջ 70-72):

2. Հնարավոր է երկրանվան «Սուլթեչալում» ընթերցումը: Ըստ հրատարակչի՝ Սուլթեչալումի տիրակալը (կամ Բելը) պետք է նույնացվի Աչուրբանասպալի գրադարանից հայտնի Ներգալ-Սուրչալի հետ, որը համարվել է անդրաշխարհի աստվածություն (H. G. Güterbock, *A Votive Sword with Old Assyrian Inscription*, էջ 197-198):

3. 12 մինան հավասար է 6 կիլոգրամի. դարերի ընթացքում քայքայման ենթարկվելով՝ այն ներկայումս կշռում է մոտ 5 կիլոգրամ (H. G. Güterbock, *A Votive Sword with Old Assyrian Inscription*, էջ 197):

**ԽԵԹԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայկական լեոնաշխարհի վերաբերյալ փոքրասիական վաղագույն բնագրերը, որ գտնվել են Կանեչ քաղաքից, թվագրվում են Ք. ա. XX-XVIII դարերով (Հայտնի են նաև «Կապադոկիական սալիկներ» անվամբ) և զրված են Հին ասուրերեն (տե՛ս Համապատասխան բաժնում):

Խեթական սեպագիր արձանագրությունները, որոնց մեջ կան նաև վաղ միջագետքյան բնագրերի թարգմանություններ (մասնավորապես, Նարամ-Սուենի մասին խեթական լեզենդը), կարևորագույն հաղորդումներ են պարունակում Հայաստանի հնագույն շրջանի պատմության վերաբերյալ:

Հայկական լեոնաշխարհի քաղաքական և էթնիկական պատմությունն մեջ զգալի դեր է խաղացել խեթական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Հայասա պետական կազմավորումը: Պատմագիտությունն մեջ տիրապետում է այն տեսակետը, որ Հայասա անվան հիմքում ընկած է Հայ ժողովրդի ինքնանվանումը: Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալների մանրակրկիտ վերլուծությունը հետազոտողներին բերել է այն եզրակացություն, որ Հայասա երկիրը տեղադրվել է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի, Փոքր Հայքի, հնարավոր է, նաև Հարակից այլ տարածքում:

**ԽԵԹԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ՄԱՍԻՆ
(Հատված)**

Նարամ-Սուենի մասին խեթական լեզենդը Հայտնի է մի քանի բնագրերով և տարբեր ուսումնասիրողների կողմից հրատարակվելով՝ ստացել է նաև «Քուեթայի արքայի լեզենդը», «Նարամ-Սուենի՝ Սարգոնի որդու լեզենդը», «Շու-իլիի լեզենդը» անվանումները: Մի քանի բնագրերից վերականգնված 175 տողանոց զրավոր այս հուշարձանի քննական հրատարակությունը տե՛ս Օ. Ր. Gumey, The Sultantepe Tablets: IV. The Cuthaeen Legend of Naram-Sin, էջ 93-113, որից էլ կատարվել է թարգմանությունը (Թարգմ. Ա. Մովսիսյանի):

37) Յոթ արքաներ՝ եղբայրներ, փառահեղ և ազնվական,

38) Նրանց զորքը¹ Հաշվվում էր 360 Հազար:

39) Նրանց Հայրը Անուբանինին էր՝ արքան, նրանց մայրը՝
Թագուհին, Մելիլի էր նրա անունը:

40) Նրանց ավագ եղբայրը՝ նրանց առաջնորդը, նրա անունն էր
Մեմանդախ:

41) Նրանց երկրորդ եղբայրը, նրա անունն էր Միդուդու:

42) Նրանց երրորդ եղբայրը, նրա անունն էր Կուկուպիչ (?):

43) Նրանց չորրորդ եղբայրը, նրա անունն էր Բալդախդախ:

44) Նրանց Հինգերորդ եղբայրը, նրա անունն էր Թարթադադա
(?):

45) Նրանց վեցերորդ եղբայրը, նրա անունն էր Աբուդանադիխ:

46) Նրանց յոթերորդ եղբայրը, նրա անունն էր Սարչակիդու (?):

47) Նրանք նվաճեցին փայլող լեռները,

48) Պաշտոնյան արգելակեց նրանց, բայց նրանք ջարդեցին
նրանց ազդերը:

49) Իրենց ներխուժման սկզբ(ում) նրանք մոտեցան

Բուրուչխանդարին:

50) Բուրուչխանդարի ամբողջ շրջանը թալանվեց,

51) Փուխ(ու)լու քաղաքը թալանվեց,

52) Փուրանչու քաղաքը թալանվեց,

53)

54) Ուման-մանդան, [նրանց] ճամբարը էն[լիլի]
բնակավայրն (էր) (կամ՝ «Շուբաթ-էնլիլն էր»),

55) և նրանք բոլորը Հավաքվեցին Սուբարտուի կենտրոնում,

56) Նրանք ամայացրեցին «Ծովերը»² և ներխուժեցին Գուտիում:

57) Նրանք ամայացրեցին Գուտիումը և ներխուժեցին էլամ

երկիր:

58) Նրանք ամայացրեցին էլամ երկիրը և ներ[խուժեցին]
«ներս»³:

59) Նրանք կոտորեցին (մարդկանց) ճանապարհների
խաչմերուկների, նրանք նետեցին նրանց [.....]

60) Դիվունը, Մագանը, Մելուխսան և բոլոր երկրները ծովի
մեջտեղում, նրանք ոչնչացրեցին (?):

61) Տասնյոթ արքաներ՝ 90 Հազար զորքով,

62) դուրս եկան նրանց օգնություն:

63) Ես կանչեցի պաշտոնյային և Հանձնարարեցի նրան.

64) «[Վերցրու] նիզակը: ... [.....]

65) կպցրու (ղրանց) ludu(?)-ին, [ծակիր (ղրանց)] նիզակով:

- 66) [Եթե արյուն հոսի,] նրանք մարդիկ են մեր նման:
 67) [Եթե արյուն չհոսի,] նրանք չար ոգիներ են, ուրվականներ,
 68) [ուրվակ]աններ և չարագործներ, էնիլի արարածներ»:
 69) Պաշտոնյան հետ բերեց նրան (հաղորդումը).
 70) «Ես կպցրեցի դրանք Խսու(?)-ին,
 71) Ես ծակեցի դրանց նիզակով, և արյուն եկավ»:
 72) Ես կանչեցի գուշակներին և հանձնարարեցի նրանց:
 73) Ես «դիպա» [յոթ և կրկին] ուլի:
 74) [Ես ուղևորվեցի] սուրբ տաճարը եղեգնի:
 75) Ես հարցրեցի մեծ աստվածներին՝
 76) Իշտարին, Բարային (?), Զարաբային, Անունիթումին,
 77) Նարուին(?) (և) Շամաչ հերոսին:

78) Մեծ աստվածների «կողպեքը» չտվեց (թույլտվություն) իմ գնալու և իմ ... համար:

- 79) Այսպես ես ասացի ի սրտում, սրանք էին իմ բառերը.
 80) «Ո՞ր առյուծն է հետևում գուշակին,
 81) Ո՞ր գայն է խորհրդակցում երազահան-քրմուհու հետ:
 82) Ես կգնամ ավազակի պես՝ իմ սեփական հակումով,
 83) Ես կվերցնեմ ինձ համար երկաթյա (?) Խսսու գեները»:
 84) Երբ եկավ առաջին տարին,
 85) Ես ուղարկեցի 120 հազար զորք, բայց ոչ ոք կենդանի

չվերադարձավ,

86) Երբ երկրորդ տարին եկավ, ես ուղարկեցի 90 հազար զորք, բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ,

87) Երբ երրորդ տարին եկավ, ես ուղարկեցի 60700 զորք, բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ,

88) Ես այլալվեցի, չփոթվեցի, մթազնեցի, վշտաբեկ, ուժասպառվեցի:

- 89) Այսպես ես ասացի ի սրտում, սրանք էին իմ բառերը.
 90) «Ի՞նչ ունեցա ես՝ իմ թագավորությունը ցույց տալու:
 91) Ես արքա եմ, որ չի բերում ծաղկում իր երկրին:
 92) Ես արքա եմ, որ չի բերում բարգավաճում իր ժողովրդին...

1. Բնագրում՝ «Ջոկատները», որը բոլոր տեղերում փոխել ենք «զորք»-ով:
2. Այսինքն՝ Վանա և Ուրմիո լճերի շրջանը:
3. Թերևս՝ Միջագետքի ներքին շրջաններ:

Հայասա երկրի մասին եզակի տեղեկություններ են պահպանվել խեթական թագավորության արխիվներում (գտնված Բողազքոյ քաղաքատեղիում): Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Ք. ա. XV–XIII դարերին, և որոշ պատկերացում են տալիս Հայասայի քաղաքական պատմության, Հասարակական Հարաբերությունների և տնտեսության մասին: Խեթական արձանագրությունների տեսքատեղը ինքնագրերի ձևով Հրատարակվել են «Keilschrifturkunden aus Boghazköi», Berlin, 1921–1975, I–XL (= KUB), «Keilschrifttexte aus Boghazköi», Leipzig, 1923–1975, I–XIX (= KBo) բազմահատոր ժողովածուներում:

Հայասա երկրի մասին ստորև բերված Հատվածների թարգմանությունները խեթական բնագրերից կատարել է Վ. Ն. Սաչատրյանը:

1.

Խեթական թագավոր Թուլթխալիաս III –ի (մոտ 1370–1345) դեպի Հայասա ձեռնարկած արչավանքի մասին գրում է նրա թողը՝ Մուրսիլիս II–ը (1321–1295), տե՛ս H. G. Güterbock, Actes de Suppiluliuma redaction de Mursili II JCS, 10 (1956), A, C:

KBo, XIV, 23, 4–9 տող. «Թուլթխալիասը՝ իմ պապը, Հայասա երկրի հետիտան զինվորներին և կառամարտիկներին Հաղթեց: Թուլթխալիասը ինքը Սաթթի երկրի¹ հետիտան զինվորներին և կառամարտիկներին թողեց Կանտուծիլի² մոտ: Նա դրանց վե – րադարձրեց Սաթթի երկիր»:

1. Սուքը խեթական պետության մասին է:

2. Կանտուծիլին Թուլթխալիաս III–ի ժամանակ Սաթթի երկրի գորբի գլխավոր հրամանատարն էր:

2.

Սուպպիլուլիումաս I –ի (1345–1322) դեպի Հայասա ձեռնարկած արչավանքների մասին պահպանվել են տեղեկություններ նրա որդու՝ Մուրսիլիս II–ի և նրա թոռան՝ Սաթթուսիլիս III–ի (1267–1235) տեքստերում:

Ա. KUB, XXXIV, 23, 4-24. «Իսկ թշնամին խաթթի երկրից շատ հարուստ քաղաքներ խլեց, դրանցում՝ կանաչք, հայրեր, եղբայրներ՝ իրենց հայրական և մայրական դուռն ենթուում: Ուվքեր դրսում էին՝ նրանց ստրուկներին, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններին վերցրեց, դրանց տարավ: Յուրաքանչյուրին բռնեց: Իսուվացիներն¹ էլ այդ թվում էին: Նրանց տեղում թողեց, իսկ նրանց բոլոր խեթ ստրուկներին խլեց: Նրանց երկիրը... թողեց, իսկ սրանց վերցրեց: Իսկ իմ հայրը վրեժխնդրության համար Մուխխապա երկիր² գնաց: Նա³ իր երկրից դուրս էր գտնվում: Իսկ Մուխխապա քաղաքը նա հրի մատնեց: Բայց ստրուկությունը Հայասա երկիր էր գնացել»:

1. Իսուվա երկիրը հին Հայկական Ծահունյաց Մոփք գավառն է՝ Արածանիի ձախ ափին (այժմ Գերսիմ):

2. Մուխխապա գավառը տեղադրվում է, հավանաբար, այժմյան Բինգյուլի լեռների չրջանում:

3. Պետք է, ընկալել՝ թշնամու բանակն իր թագավորով:

Բ. KUB, XIX, 11, IV, 38-44. «Իմ պապի հետ աստվածները առաջ ընթացան: Կասկա¹ երկրի բանակը պատերազմ սկսեց: Ինչպես հայտնի է, Կասկա երկրի բանակը ամբողջովին ոչնչացավ: Իսկ երբ իմ պապը այնտեղից վերադարձավ, նա Հայասա երկիր գնաց: Իմ հայրն էլ նրա հետ էր: Երբ իմ պապը Հայասա հասավ, Կարանին՝ Հայասա երկրի թագավորը հետիտուն գինավորներով և կառամարտիկներով դեպի Կումմախա² նրան ճակատամարտ տալու եկավ»:

1. Կասկա երկիրը գտնվել է Արևելապոնտական լեռներում՝ Կրզըլ-Ըրմաք գետի ստորին հոսանքի և Տրապիզոնի լեռնանցքի միջև:

2. Կումմախա երկիրը նույնանուն է ուրարտական արձանագրությունների Կումմախայի, ասուրական Կումմուխի և անտիկ ժամանակների Կումմագենեի հետ, որը գտնվել է Մալաթիայից հարավ:

3.

Սուլպիլուլիումաս I-ի դաշնագիրը՝ կնքած Հայասայի թագավոր Նուկաննասի հետ (հատվածներ),

«Այսպես <է> Սուլպիլուլիումասը, Արևայինը, խաթթի երկրի թագավորը: Տես, քեզ՝ Նուկաննասիդ¹, երկրորդ կարգի հերոսին, ես

առաջ մղեցի: Ես քեզ բարուխոյուն արեցի: Ես քեզ Սաթթուսասուն² և Հայասացիների ներկայութեամբ պատիվ մատուցեցի՝ իմ քրոջը ես բարյացակամորեն քեզ կնութան տվեցի: Քո մասին ողջ Սաթթի երկիրը, Հայասա երկիրը և բոլոր դրսի ու ներսի երկրները լսեցին: Դու, Սուկաննաս, միայն Արեայինի բարի իշխանութունը ճանաչիր: Եվ իմ որդուն, ում Արեային նշանակեմ, ասա, որ սրան թող բոլորը ճանաչեն: Եթե նրան Հանդիսավոր կերպով ներկայացնելիս լինեմ, Սուկաննաս, դու էլ նրան ճանաչիր: Իսկ նրա եղբայրներին (ովքեր իմ որդիներն են), և իմ եղբայրներին ճանաչիր որպես լավ եղբայրների ու ընկերների»:

.....

«Քո երկրի համար ուրիշ տեր չեմ նշանակել: Իսկ թշնամուն քո երկրից դուրս եմ քշել: Արեայինս էլ քեզ քո հոր տեղն եմ նշանակել»:

.....

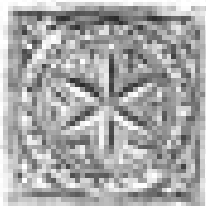
«Մարիասը, որը կար, այս գործի առիթով մահացավ: Նա Հիբրոդուլի մոտ չգնաց, նայում էր նրա վրա: Արեայինիս հայրն էլ երբեմն պատուհանից հետևում էր: Նրան (Մարիասին) հանցանքը համակեց: (Հայրս) ասաց՝ ինչու դու նրա վրա նայեցիր: Նա (Մարիասը) այդ բանի պատճառով մահացավ»:

1. Հայասա երկրի մեզ Հայտնի առաջնորդներն են՝ Մարիասը, Կարաննիսը, Սուկաննասը և Անիասը: Մարիասը իշխել է Սուպպիլուլիումասի հոր և նախորդի՝ Թուխտալիաս III-ի ժամանակ, որը և սպանել է տվել Հայասայի նշված առաջնորդին: Մարիասին Հայասայում հաջորդել է Կարաննիսը, որը մի շարք հաջող պատերազմներ է վարել Սաթթի երկրի դեմ: Նա եղել է Թուխտալիաս III-ի և Սուպպիլուլիումաս I-ի ժամանակակիցը: Կարաննիսից հետո Հայասայի առաջնորդն է եղել Մարիասի որդի Սուկաննասը, որի հետ Սուպպիլուլիումասը կնքել է դաշնագիր: Սուկաննասից հետո Հայասա երկրում իշխել է Անիասը, որը Մուրսիլիս II-ի (Ք. ա. XIV դարի երկրորդ կես) ժամանակակիցն է:

2. Սեթական պետության մայրաքաղաքն է, ժամանակակից Բողազքոյը, որը գտնվում է Անկարայից շուրջ 100 կմ արևելք:

4.

Տվյալ Հատվածները վերաբերում են Մուրսիլիս II-ի տարեգրությանը [A. Gotze, Die Annalen des Mursilis (MVAG 38), Leipzig, 1933].

**Բրոնզե արձանիկներ
Հայաստանի հնավայրերից
(Ք. ա. XV-XIII դդ.)**

Ա. KBo, IV, 4, II, 16-24, 9-րդ տարի.
«Թշնամին՝ Հայասա երկրի հետիոտն
զինվորները և կառամարտիկները,
«Բարձր երկրի»¹ կողմից Իստիտինա
քաղաքը² ավերել էր, իսկ Կաննուվարա
քաղաքը³ շրջապատել: Նուվանձային՝
մառանապետին, բանակի հրամանա-
տարներով, հետիոտն զինվորներով և
կառամարտիկներով հանդերձ այնտեղ
չի թողել: Նուվանձային լուր ուղարկե-
ցի. – Ահա, թշնամին՝ Հայասա երկրի
բոլոր հետիոտն զինվորները և կառա-
մարտիկները, ներս մտավ, Իստիտինա
քաղաքը ավերեց, իսկ Կաննուվարա
քաղաքը շրջապատեց: Հետիոտն զին-
վորներով և կառամարտիկներով օգ-
նուխյան գնա»:

1. «Քարձր երկիրը» գտնվել է Երզնկայի դաշտում, իսկ «Քարձր երկրները» ընդգրկել են նրանից արևմուտք մինչև Եփրատի ոլորանը և վերջինից Հյուսիս ընկած տարածքը:

2. Իստիտինա քաղաքը կամ երկիրը տեղադրվում է Եփրատի հովտում, ժամանակակից Երզնկայից հարավ:

3. Կաննուվարա քաղաքը գտնվում էր Իստիտինայից ոչ հեռու՝ դեպի արևմուտք:

Բ. KBo, IV, II, 67-75. «Իսկ երբ Աստատա քաղաքից Կարգամիշ¹ մեկնեցի, արքայազն Նանաճիտին, որին լուր տանելու նպատակով ուղարկել էի մատանապետ Նուվանձայի մոտ, ճանապարհին² շտապ ինձ հասավ և այսպես ասաց.— Քանի որ թշնամի Հայասան չըջապատել էր Կաննուվարա քաղաքը, մատանապետ Նուվանձան դեպի նա գնաց, նրան հանդիպեց Կաննուվարայի մոտ և նրան 10 հազար զինվորներով ու 7 հարյուր կառամարտիկներով ձակատամարտ տվեց: Նուվանձան նրան հաղթեց: Սպանվածները շատ են, գերիներն էլ շատ են»:

1. Կարգամիշ (Կարբեմիշ) քաղաքը Միտաննի պետության գլխավոր կենտրոններից մեկն էր, որը գրավել էր դեռևս Սուպպիլուիումաս I-ը: Այն տեղադրվում է Եփրատ գետի ափին, ժամանակակից Բիրեջիկից ոչ հեռու:

2. Այդ ժամանակ Մուրսիլիս II-ը զբաղված էր Հյուսիսային Սիրիայի նվաճումով:

Գ. III, 17-26. «Երբ Կարգամիշ երկիրը ամրացրի, Կարգամիշ երկրից բարձրացա և մտա Թեգարամա երկիրը¹: Երբ ես հասա Թեգարամա քաղաք, մատանապետ Նուվանձան և բոլոր հրամանատարները Թեգարամա քաղաքում ինձ դիմավորեցին, ինձ հետ հանդիպեցին: Ես, թերևս, անմիջապես գնայի Հայասա: Աշունը վերջանում էր: Իմ հրամանատարներն ինձ ասացին.— Աշունը վերջանում է, մեր տե՛ր, Հայասա չգնաս: — Հայասա չգնացի»:

1. Թեգարաման գտնվել է Մալաթիայից անմիջապես Հյուսիս՝ Եփրատի աջ ափին: Թեգարամա երկիրը նույնացվում է Աստվածաշնչի Թոգարմայի հետ (տե՛ս Մննդոց, գլ. Ժ, 4, Եզեկիել, գլ. 1Ը, 6):

Դ. III, 57-72, IV, 4-41, 10-րդ տարի. «Իսկ երբ գարուն բացվեց, երկրորդ ճանապարհով գնացի Ազգի երկիր¹: Ինգալավա քաղաքում

Հետիոտն զինվորների և կառավարտիկների զորատես կատարեցի: Իսկ քանի որ ես՝ Արևայինս ազգիցիների Հետ նախկինում կուվել էի (Նուվանժան՝ մառանապետը, Կաննուվարա քաղաքի մոտ նրանց դեմ պատերազմել էր), նրանք բոլորովին չհամարձակվեցին կրկին ցերեկով ինձ ճակատամարտ տալ: Նրանք նախատեսան գիշերով ինձ վրա հարձակվել, ասելով՝ գիշերը նրան մեծ վնաս կհասցենենք: Իսկ երբ Արևայինս լուր լսեցի, թե ազգիցիները նախատեսում են գիշերը բանակի կենտրոնի վրա հարձակվել, Արևայինս բանակները միացրի: Յերեկը բանակը թեթև է շարժվում, իսկ գիշերը այն նույնպես դարանակալ է լինում: Երբ ազգիցիները այդպիսի պահպանությունը տեսան, այլևս ինձ վրա հարձակվել չհամարձակվեցին:

.....

Երթով գնացի դեպի Արիպսա քաղաք² ճակատամարտ տալու: Բայց տվյալ Արիպսան ջրով է շրջափակված³: Քիչ հեռու եղած քաղաքի բնակչությունը իր ձեռքում էր պահում ժայռերը: Այն շատ բարձր է: Քանի որ ողջ երկիրը վերև է բարձրացել, նրա Հետիոտն բանակը միավորված էր, Արևայինս ճակատամարտ տվեցի: Հզոր Դատան՝ իմ տերը⁴, Արիննա քաղաքի⁵ Իստանու աստվածուհին՝ իմ տիրուհին, Ուաթթի երկրի Իստանու աստվածուհին, Ուաթթի երկրի Ինարան⁶, բանակի Դատա աստվածը, մարզագետնի Սաուսգա աստվածուհին և բոլոր աստվածները առաջ խոյացան:

.....

Արիպսա քաղաքը առանց ճակատամարտի վերցրի: Այն դասեցի Ուաթթուսաս քաղաքի ողջ ուղղմական ավարի թվին: Ամրոցների Հետիոտն զինվորները և կառավարտիկները, ստրուկներից բացի, շատ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ ձեռք բերեցին: Արևայինս ճիշտ այն օրը հենց Արիպսա քաղաքում քնեցի:

Իսկ առավոտյան ճակատամարտ տալու նպատակով արշավեցի դեպի Դուկկամա քաղաքը⁷:

Իսկ երբ Դուկկամա քաղաքի մարդիկ ինձ տեսան իրենց դիմացը, նրանք ինձ ընդառաջ եկան, նրանք իմ ոտքերի մոտ ծնկի եկան և ինձ ասացին.— Մեր տե՛ր, մեզ՝ Արիպսա քաղաքի բնակիչների համար, Ուաթթուսաս քաղաքի ուղղմական ավար մի հաչվի: Մեզ, մեր տե՛ր, հավաքվածներիս վերցրու և մեզ ուղարկիր Ուաթթուսուս քաղաք, մեզ դարձրու Հետիոտն զինվորներ և կառավարտիկներ:

Այնուհետև Արևայինս թույլ չտվեցի թալանել Դուկկամա քաղաքը: Այն ուղղագերիներով հանդերձ վերցրի: Դուկկամա քաղաքում ³

Հազար ստրուկ կար, որոնց պալատ բերեցի: Նրանց Հետիոտն զինվորներ և կառամարտիկներ դարձրի:

Իսկ երբ Ազգի երկրի մարդիկ տեսան, թե ինչպես եմ սկսել գրավել ճակատամարտով քաղաքներն ու ամրոցները, Ազգի երկրի մարդիկ, ովքեր իրենց ձեռքում պահում էին բնակավայրեր, ամրոցներ, բարձր լեռների ժայռեր, դժվարամատչելի տեղեր, նրանք վախեցան: Ինձ ընդառաջ եկան երկրի ծերունիները: Նրանք իմ ոտքերի մոտ ծնկի եկան և ինձ ասացին.— Մեր տե՛ր, մեզ մի ոչնչացնի, մեզ ծառայության Համար վերցրու: Մեր տիրոջ Համար կսկսենք Հետիոտն զինվոր և կառամարտիկներ տալ: Խաթթի երկրի մարդիկ, ով այստեղ է, նրան կհանձնենք: Նրանց Արևայինս Հետո չոչնչացրի:

Աչունը վերջանում էր: Ազգի երկիրը չամրացրի: Ազգի երկրի մարդկանց երզվեցրի և Հետո Խաթթուսաս քաղաք եկա: Խաթթուսասում ձմեռեցի և տարվա տոնակատարությունները արեցի»:

1. Ազգին Հայասայի գլխավոր նահանգն էր: Այն տեղադրվում է Ճորոխի ավազանում: Այս տեղանունը պահպանվել է Ազորդ ձևով, որպես Հայոց Տայքի մի գավառի անվանում:

2. Ինգալավան ու Արիպսան Ազգի երկրի գլխավոր քաղաքներից էին. գտնվում էին վերջինիս կենտրոնական շրջանում:

3. Շումերերեն ծով բառը ունեցել է նաև «լիճ», «ջրամբար» նշանակությունը:

4. **Դատա** - խեթական զիցարանի աստվածներից մեկն էր: Այն պատկերվում էր իբրև ձուկ, ցույ ու պատանի և նվիրված էր ջրի պաշտամունքին: Նրա ձկնակերպ արձանը զրված էր Խարչալաչի քաղաքի աղբյուրի ակունքի մոտ:

5. Խեթական պետության պաշտամունքային կենտրոններից մեկն է, տեղադրվում է Խաթթուսաս-Բողազքյոյից հարավ:

6. **Ինարա** - խեթական զիցարանի հողմի գերագույն աստծու դուստրը:

7. Դուկկաման տեղադրվում է Ազգի երկրի Հյուսիսարևելյան շրջանում:

Ե. IV, 42-55, 11-րդ տարի. «Իսկ երբ գարուն բացվեց, ցանկացա Ազգի երկիրը ամրացնելու գնալ: Բայց երբ Ազգի երկրի մարդիկ լսեցին, որ Արևայինը գալիս է, Ազգի երկրի մարդիկ Մուտտիսի՝ Խալիմանա քաղաքի մարդու գլխավորությունամբ ընդառաջ եկան: Ինձ այսպես խնդրեցին.— Մեր տե՛ր, քանի որ մեզ մոտ արդեն ավերածություն արել ես, մեր տե՛ր, նորից մի գա, մեզ, մեր տե՛ր, ծառայության վերցրու, մեր տիրոջը Հետիոտն զինվորներ, կառամարտիկներ կսկսենք տալ: Խաթթի երկրի մարդիկ, ով մեզ մոտ է, նրան կհանձնենք:

Նրանք Նաթթի երկրի հազար ստրուկ ինձ վերադարձրին¹:

Քանի որ Մուտտիսի՝ Նալիմանա քաղաքի մարդու գլխավորությամբ ինձ այս ձևով ընդառաջ եկան և Նաթթի երկրի մարդկանց ինձ հանձնեցին, Արևայինս կրկին Ազգի երկիր չգնացի: Նրանց ծառայությունների վերցրեցի, նրանց ծառա դարձրի: Դրանից հետո Արևայինս այդ տարում ոչ մի տեղ չգնացի: Մտա Անկուվա քաղաք² և Անկուվայում ձմեռեցի»:

1. Այստեղ նշված է Նաթթի երկրից հայասացիների վերցրած ուղեգրերի մասին, որոնց նրանք ստրկացրել էին: Դրանք խեթեր էին, որոնց Մուրսիլիս II-ը ետ էր պահանջում:

2. Նեթական թագավորների ձմեռանոց քաղաքն էր: Գտնվում էր Նաթթուսասից արևելք, այն տեղադրվում է ժամանակակից Բաքիրբողազ և Նաջիկ բնակավայրերի շրջանում:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻՆ ՆԻՇԱՏԱԿՈՂ ԽԵԹԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐ

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումների շարքում Հայասան իր ուրույն տեղն ունի առաջին հերթին հիմքում «հայ» էթնոսիան ունենալու տեսանկյունից: Ոչ պակաս կարևոր է Հայասայի՝ Բարձր Հայքի տարածքի ընդգրկումը, որը հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի աստվածությունների պաշտամունքի գլխավոր և նախնական կենտրոններից էր:

Հայասայի դիցարանի վերաբերյալ համաժամանակյա սկզբնաղբյուրները պահպանվել են Ք. ա. XV-XIII դդ. խեթական սեպագիր տեքստերում: Դրանց շարքում առանձնանում է Ք. ա. XIV դարով թվագրվող խեթական KUB, XXVI, 39 սեպագիր արձանագրությունը (բնագրի հրատարակությունները տե՛ս E. Forrer, *Hajasa-Azzi, "Caucasica"* IX, 1931, S. 6f. (գիտական տառադարձմամբ և մեկնաբանություններ); V. Haas, *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands*, 1985, S. 24 (գիտ. տառադ.); Ա. Վ. Քոսյան, Հայասայի աստվածները (KUB, XXVI, 39), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIV, Երևան, 2005, էջ 444-457 (գիտական տառադարձմամբ և մեկնաբանություններ): Այն Նեթական տերությունների և Հայասայի միջև կնքված պայմանագրի բեկոր է, որտեղ պահպանվել է երկու հատված՝ 1) պայմանագրի վկա-աստվածների ցանկը (ՀԿ = Հակառակ կողմ) և 2) պայմանագրի

խիստ տուժած կետերից մեկը (ԴԿ = Դիմային կողմ): Պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակն ընդգրկում է աստվածների երկու խումբ՝ 1) Նաթթիի աստվածներ (6-25 տողեր), 2) Հայասայի աստվածներ (26-34): Առաջին խումբը ներառնում է աստվածների հետևյալ կատեգորիաները՝ 1) Ամպրոպի աստվածներ (6-10 + մեկ Արևի աստվածուհի), 2) Պահապան աստվածներ (11-15), 3) անվանապես հիշատակվող այլ աստվածներ՝ առանց կից տեղանվան և ըստ տեղանունների (16-22), 4) աստվածներ, որոնք հիշատակվում են ոչ անվանապես, այլ ըստ սեռի և բնության երևույթների (23-25): Հայասայի աստվածները, բացառությամբ ^dU.GUR-ի, տրված են միայն ըստ բնակավայրերի: Վերոհիշյալ ստորաբաժանումները միմյանցից առանձնացված են տողանջատիչ գծերով, որոնք արվել են տեքստը կազմող գրչի կողմից:

Բնագրի ամբողջական հրատարակությունը բերվում է Ա. Քոսյանի թարգմանությամբ:

KUB, XXVI, 39

ԴԿ I

..... Նրա մոտ եթե գնաս, [.....

կամ եթե ես/ինձ [.....

(եթե) թաքցնես[ս]: Եվ նույն[իսկ]

Դու չ[.....

չ[.....

ՀԿ IV

[.....

[..... ես]-եցի:

[..... ես պայմանագիր] կազմեց[ի:]

[..... Եվ ահ[ա այ[ս բանի համար]

[1000 աստվածների խորհրդի] կանչեց[ինք]:

.....

[Երկնային Արևի աստվածը, Ա]րիննայի [Արևի աստվածը, Նաթթիի Ամպրոպի աստվածը],

[Հալեպի Ամպրոպի աստվածը, Յ]իպպալ[անդայի Ամպրոպի աստվածը,?],

[.....-ի Ամպրոպի աստվածը], Պիտտ[իյարիգայի] Ամպրոպի աստվածը, [Սամուխայի Ամպրոպի աստվածը],

[.....-ի Ամպրոպի աստվածը], Սապ[ինուվայի Ամպրոպի աստվածը, [.....-ի Ամպրոպի աստվածը], [.....-ի Ամպրոպի աստվածը], Լիխցինայի [Ամպրոպի աստվածը,-ի Ամպրոպի աստվածը]:

.....

[Հովանավոր աստվածը, Խաթթիի Հովանավոր աստվածը], Կարախ[նայի Հովան]ավոր աստվածը [.....-ի Հովանավոր աստվածը],

[.....], Էա աստվածը, [Դամկ]ին[ա] աստվածը, [Իսխարան՝ Թագուհին, երդմ]ան [աստվածուհին], Յ[ա]րրին, [Ցապպանա աստվածը?], Ասկասեպան՝ [Թագ]ուհին?

[.....], Տել[իպ]ինուս աստվածը, [Պիրվա աստվածը?, Լուսնի աստվածը?]՝ պայմանագր[ի տերը],

Իշտարը, [.....], Նինգալ աստվածուհին, լ[ուլախսի]նների աստվածները,

[խաբիր]ունների [աստվածները], Լել[վանի] աստվածուհին, անդրաշխարհի Արևի աստվածուհին,

[Անկուվայի] Կատախսա աստվածը, [Կատ]ապայի «Թագուհին», [Սամու]խայի Աբարա աստվածը, [Խուրմ]այի Խանտիտա[սսու] աստվածը,

[Տախուր]պայի Ամմամմա աստվածը, [Դուննայի ալլարա]ս աստվածը,

[Խուպ]իսնայի Խուվասսանն[ա] աստվածը, Ս/Տամնիվա [քաղաքի.....աստվածը]

.....

[արա]կան սեռի [աստվածները], իգական սեռի աստվածները, ողջ [Խաթթի] երկրի,

[ամբ]ողջ երկինքը, անդրաշխարհը, լեռները, [գետ]երը, աղբյուրները,

ողջ ^dKASKAL.KUR.MES-ը, մեծ ճ[ո]վը:

.....

Հայասայի U.GUR [աստվածը], Պատտեու(-)[.....] քաղաքի Իշտար աստվածուհին,

(գրված չէ)

Լախիր[սիլա քաղաքի [...-ս/]տաննուս [աստվածը], [... քաղաքի] Ցագգա(-) [.....] աստվածը,

Արնիյա քաղաքի [Ամպրոպի աստվածը], Կամ?-[.....-ախ?-ցե?-ն[ա] քաղաքի Տարունուս աստվածը,

Պախսուտեյա քաղաքի [Ամպրոպի աստվածը], Տերիտտիտունի[ս] աստվածը

Տամատտա քաղաքի, Գազու[?] քաղաքի Ունագաստաս աստվածը, Արխիտա քաղաքի takšannaš Ամպրոպի աստվածը, Բալտայք աստվածը

Դուզգամանա քաղաքի, Պարրայա քաղաքի Ունագաստաս աստվածը,

Գասմիյախա քաղաքի [...ր]ախսուտուս աստվածը,

Սիլլ[ի?-x]-լ[ի? աստվածը քաղաքի]:

ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ՀԻԵՐՈԳԼԻՑ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում, Ք.ա. II-I հազարամյակներում կիրառվել է խեթա-լուվիական մեհենագրությունը (հիերոգլիֆիկան): Այդ գրով առաջին արձանագրությունները նոր ժամանակներում հայտնի են դարձել XIX դարի երկրորդ կեսին՝ սկիզբ դնելով գրային համակարգի ուսումնասիրությանը: Սկզբնական շրջանում հայտնվել էր կարծիք, որ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների լեզուն կարող է լինել հնագույն հայերենը (գերմանացի ականավոր գիտնական Հ. Ենսենը անգամ դրանք փորձեց ընթեր-

Խեթա-լուվիական արձանագրություն Մալաթիայից

ցել հայերեն): Սակայն տարիներ անց պարզ դարձավ, որ դրանք գրված են ոչ թե հայերենով, այլ հայերենին մոտ ազգակից Հնդեվրոպական լեզուներից մեկով՝ լուվիերենով:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները հայագիտության համար ունեն եռակի կարևորություն: Նախ՝ լինելով հայերենին մոտ ազգակից լեզվի հուշարձաններ՝ կարևոր սկզբնաղբյուրներ են վաղնջահայերենի ուսումնասիրության համար, ապա՝ արժեքավոր վկայագրեր են Հայաստանի (Հատկապես արևմտյան շրջանների) Ք. ա. II-I հազարամյակների պատմության վերականգնման տեսանկյունից, և ի վերջո՝ կիրառվելով նաև Հայկական լեռնաշխարհում՝ նպաստել են նախամաշտոցյան Հայաստանում գրային մտածողության զարգացմանը:

Ներկայացվող բնագրերը բերում ենք ըստ ժամանակագրական հերթականության, չվերծանված նշանների փոխարեն նշվում են դրանց համարներն՝ ըստ է. Լարոշի նշանացանկի): Ենթաբաժնի բնագրերի թարգմանությունը կատարել է Ա. Ե. Մովսիսյանը):

1.

Արձանագրությունը գտնվել է Փոքր Հայքի տարածքից (Կարահյույուք հնավայր): Թարգմանությունը տրվում է ըստ P. Meriggi, Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 2-3, Roma, 1975, № 101; J. D. Hawkins, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, vol. 1, Inscriptions of the Iron Age, Berlin-New York, 2000, էջ 288-295, աղ. 133-134):

(Գիմացի կողմը)

«Գավաթ»¹ երկրի Ամպրոպ-աստծուն (այս) կոթողը նվիրեց Արմանանիսը՝ «կարասների մարդկանց» տերը, այն ժամանակ, երբ Արի-Թեչուրը՝ Մեծ արքան², եկավ «Գավաթ» երկիր:

Նա գտավ քաղաքը դատարկ,

և նա նստեց տեղում,

(կամ՝ և նա նստավայր հաստատեց)

...

...

... նա վերցրեց:

... նա հիմնեց(?),
նա(?) բարեկամեց «Գավաթ» երկրի տներն (ու) քաղաքները:
Ես սիրելի(?) էի «Գավաթ» երկրի Ամպրոպ-աստծուն և ինքս ինձ
աստծուն ես ...(?), եցի:

Իմ կողմից «Գավաթ» երկրի Ամպրոպ-աստվածը պաշտվում էր
ամենուր ...(?), հետ,

և իմ երկրներում ես(?) Հանձնեցի քաղաքները «Գավաթ» երկրի
Ամպրոպ-աստծուն,

(և) ես(?) հիմնեցի ... :

... աստվածը ...(?), իմ տնից

եւ(?) տոնեցի ... :

(Աջ կողմը)

«Գավաթ» երկրում երեք քաղաքներ՝ Լու/իկարաման³, Հանթ-
...փիյան (և) Յու(վա)մական տրվեց ինձ տիրոջ կողմից:

Ես պատրաստեցի (234) մի տուն (263)-TANA-ի

... ես ...(?), եցի,

եւ վերցրեցի ... :

Պետք է չլինի որևէ վեճ իմ դեմ,

(Զախ կողմը)

դարպասների դեմ (?) թո՛ղ չլինի (293) (469):

Ով էլ որ լինի ... իմ տանը կամ քաղաքում

կամ տեղավորվի (293) (469),

թո՛ղ նրան մեղադրի Ամպրոպ-աստվածը «Գավաթ» երկրի:

1. Երկրանունը գրվում է «Գավաթ, թաս» գաղափարագրով և Հայտնի չէ, թե
որ տեղանունն է ծածկագրված այդ գաղափարագրով:

2. Արքայի անունը գիտական գրականություն մեջ ընթերցվել է մի քանի տար -
բերակով՝ Արի-Թարխունտաս, Յարրիթարխունտաս, Իր-Թեչուր (Թարխունտաս
և Թեչուր դիցանունները գրվում էին միևնույն՝ ամպրոպի աստծո գաղա-
փարագրով): Արձանագրությունից (որը թվագրվում է Ք. ա. XII դարի վերջերով)
ակնհայտ է, որ նա ոչ թե տեղական կառավարիչ էր, այլ մեծ երկրի տիրակալ, որի
մեջ էր ընդգրկված նաև Մելիդը: Այդ իսկ պատճառով մեզ հավանական է թվում
նրա նույնացումը Ք.ա. XII դարի կեսերին Հիշատակվող Սուրբարտուի արքա Արի-
Թեչուրի հետ (A. R. Millard, *Fragments of Historical Texts from Nineveh: Middle*

Assyrian and Later Kings, "Irag", 1970, vol. XXXIII, P. 2, 1970, էջ 172):

3. Կարծիք կա, որ Լու/իկարաման նույն խեթական աղբյուրների թա/եգարաման է (A. B. Косяк, Лувийские царства Малой Азии, Ереван, 1994, с. 22-23):

2.

Արձանագրությունը գտնվել է Փոքր Հայքի տարածքից (Կարա-Հյույուք հնավայր: Թարգմանությունը տրվում է ըստ P. Meriggi, Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 2-3, Roma, 1975, № 105; J. D. Hawkins, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, vol. 1, Inscriptions of the Iron Age, Berlin-New York, 2000, էջ 295-299, աղ. 135-138):

Մեծն Ամպրոպ-աստվածը, Հեփաթու մեծ դիցուհին, Սառումա աստվածը մեծ.

Ռունթիյաս (?)՝ թողը Կունցի-Թեչուրի՝ Մեծ Արքայի՝ Կարկամիչի Հերոսի, որդին «Բոունցը»-միլի¹, Մալիցի² քաղաքի երկրի տիրակալը:

Թաիթա (?) քաղաքից Յինափի (?) լեռները, Նահարասա (և) Նամա... Ես անջատեցի (առանձնացրեցի),

և ...

և ... քաղաքը Ես հիմնեցի.

Ինձ աստվածները մեծացրեցին (դարձրեցին մեծ),

և այս վայրերը ... Ես հիմնեցի.

Ով վնասի այս արձանագրությունը,

նրան թո՛ղ Մեծն Ամպրոպ-աստվածը, մեծն Հեփաթուն և մեծն Սառուման դատեն:

1. Մելիդի թագավորության նշանավոր տիրակալներից է, որի անունը գրվում է «Բոունցը» գաղափարագրով և «-միլի» հնչյունային վերջավորությամբ. անվան լիարժեք վերականգնումն առայժմ չի հաջողվել:

2. Մելիդ-Մալաթիա քաղաքի անվանաձևերից մեկն է:

3.

Մալաթիա I: Թարգմանությունը տրվում է ըստ P. Meriggi, Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 2-3, Roma, 1975, № 105; J. D. Hawkins, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, vol. 1, Inscriptions of the Iron Age, Berlin-New York, 2000, էջ 318-319, աղ. 155:

Սրանք նետաձգություններն (են) Հալփասուլուփիսի՝ Թարասի (?) Թոռան, Հերոսի, Մալացի քաղաքի տիրակալի, Վասու(?)-ոուն-տիյասի(?) որդու՝ արքայի(?):

4.

Մալաթիա III: Թարգմանությունը տրվում է ըստ P. Meriggi, Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 2-3, Roma, 1975, № 107; J. D. Hawkins, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, vol. 1, Inscriptions of the Iron Age, Berlin-New York, 2000, էջ 321-322, աղ. 156:

Սրանք նետաձգություններն (են) Մարիտիսի՝ Սուվարամիսի որդու,(?):

**ԱՍՈՐԵՍԱՆՑԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԵՆԱՐՀԻ ՑԵՂԵՐԻ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայկական լեռնաշխարհի Հնագույն բնակչության, այստեղ ծնունդ առած վաղ-պետական կազմավորումների և հինարևելյան խոշոր քաղաքակրթությունների հետ վերջիններիս ունեցած փոխհարաբերությունների մասին, շնորհիվ ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունների, մեզ են հասել բացառիկ արժեքավոր և մեծածավալ տեղեկություններ: Դրանք վերաբերում են լեռնաշխարհի քաղաքական պատմությանը, հոգևոր և նյութական մշակույթին, սոցիալ-տնտեսական և հասարակական հարաբերություններին՝ սկսած Ք. ա. XIV դ. վերջերից ընդհուպ մինչև VII դ. երկրորդ կեսը:

Ստորև բերված տեքստերի ընտրությունը պայմանավորված է ոչ միայն հիշյալ պատմական ժամանակաշրջանն ամբողջությամբ ներկայացնելու, այլև ասորեստանյան դպրության մեջ հանդիպող

տարբեր ոճի և կիրառության տեքստերից օրինակներ ունենալու ցանկությունը: Ըստ այդմ, ընթերցողին ներկայացվում են օրինակներ արքայական հանդիսավոր արձանագրություններից, արքունի տարեգրություններից, առանձին կոթող-վիմագրերից, ասորեստանյան արքունիքին ուղղված ձեռագիր գեկուցագրերից, «հանրագումարային», «հետախուզական», «գուշակային» բնույթի տեքստերից և այլն:

Ժամանակագրական առումով ներկայացված օրինակները պատկանում են միջին և նոր ասորեստանյան դարաշրջաններին (Համապատասխանաբար չորս և տասնվեց տեքստ): Ասորեստանյան արքաների ժամանակագրությունը տրվում է ըստ J. Boese, G. Wilhelm, Aššur-dan I., Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie, “Wiener Zeitschrift für die Kunst des Morgenlandes”, Vienna, 1979, Bd. 71, էջ 19-38 ուսումնասիրության: Նոր ասորեստանյան տեքստերը, միաժամանակ, վերաբերում են մասնավորապես Ուրարտու պետության պատմության այս կամ այն ժամանակաշրջանին, այս կամ այն արքայի գահակալությանը: Ըստ այդմ, Ուրարտուի՝ Ք. ա. IX դ. պատմությանն են վերաբերում երեք տեքստ (թիվ 5-7): Արգիշտի I, Սարգուրի II արքաների ժամանակաշրջանը ներկայացնում են երեք տեքստեր (Համապատասխանաբար՝ թիվ 8 և 9-10): Ռուսա I-ի դարաշրջանին են վերաբերում միանգամից յոթը տեքստ (թիվ 11-17): Արգիշտի II արքայի գահակալության շրջանին են վերաբերում երկու, իսկ Ռուսա II-ին՝ մեկ տեքստ (թիվ 18-19 և 20):

Տեքստերի թարգմանությունները տրված են ասորեստանյան սկզբնաղբյուրների վերջին գիտական հրատարակությունների և կազմողի անձնական դիտարկումների հիման վրա: Մեջբերված տեքստերին տրված են սահմանափակ թվով ծանոթագրություններ և մասնակի վերլուծություններ: Ասորեստանյան սեպագիր սկզբնաղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող տեքստերի համահավաք ժողովածուն, Համապատասխան տեքստաբանական աշխատանքով և պատմագիտական ետնախորքով, հրատարակության է պատրաստվում Ե. Հ. Գրեկյանի կողմից, որն էլ կատարել է սույն բաժնում ներկայացվող բնագրերի թարգմանությունը:

ՈՒՐՈՒԱՏՐԻ ԵՐԿՐՆԵՐՆ ԸՍՏ ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ I-Ի

Հանդիսավոր արձանագրություն: Հայտնաբերվել է Աչչուրից (ներկայիս Կալաթ-Շերկատ հնավայրը Իրաքում), պահվում է Ստամբուլի Հին Արևելքի հուշարձանների թանգարանում: Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Սալմանասար (Շուլմանու-աշարեդ) I արքայի գահակալության շրջանում (Ք. ա. 1263–1234 թթ.):

Արձանագրության գոյություն մասին առաջին անգամ նշվում է Աչչուրի պեղումները ներկայացնող Վալտեր Անդրեի նամակներում: Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. I, Toronto-Buffalo-London, 1987, A.0.77.1 հրատարակության: Մեջբերվում է հատվածաբար:

(1–22ա) Շուլմանու-աշարեդը, ում կարգել է էնիլ¹ (աստվածը), սուրբ տեղապահը Աչչուր² (աստծու), (նա) ում կարգել են աստվածները, տիրակալը, Իշթար³ (աստվածուհու) սիրելին, նա, որն անաղարտ է պահում ձեռքն ու զոհաբերությունները,, աննկուն միապետը, որը գործում է Աչչուր աստծու և մեծ աստվածների՝ իր տերերի աջակցությամբ, և չունի (իրեն) հակառակորդ, նվաճողը թշնամական երկրների՝ վերևում, և (թե) ներքևում⁴, տեր, որի ոտքերին Աչչուր աստվածն ու մեծ աստվածները խոնարհեցրին բոլոր արքաներին և տիրակալներին:

(22բ–28ա) Երբ Աչչուր (աստվածը)՝ (իմ) տերը, անկեղծորեն ընտրեց ինձ որպես իրեն հետևորդ⁵, տվեց ինձ գայիսոն, զենք և գավազան՝ սևագլուխ ժողովրդին⁶ ճշմարտորեն (կառավարելու), և պարգևեց ինձ ճշմարիտ թագը տիրակալության, այդ ժամանակ, իմ տեղապահություն⁷ սկզբում, Ուրուատրի երկիրն ապստամբեց իմ դեմ:

(28բ–46) (Ադոթքով) դիմեցի ես Աչչուր աստծուն և մեծ աստվածներին, իմ տերերին: Ժողովեցի իմ զորքերը և բարձրացա դեպի վեր նրանց հզոր լեռները: Ուխմե, Ուատկուն, Մաչգուն⁸, Սալուա, Ուալիլա, Լուխա, Նիլիպախրի⁹ և Զինգուն (երկրները)՝ ութ երկրներ և նրանց աշխարհազորը ես նվաճեցի, նրանց քաղաքներից հիսունմեկը ես կործանեցի, այրեցի, նրանց մարդկանց և ունեցվածքը (ավար) տարա: Աչչուրի՝ իմ տիրոջ ոտքերին ողջ Ուրուատրի երկիրը

երեք օրում խոնարհեցրի: Նրանց երիտասարդների (չարքում) ընտրասերում արեցի և ընտրեցի նրանց (սերուցքը)՝ ինձ մոտ ծառայելու: Լեռների ծանր հարկը նրանց վրա ես ընդմիջտ հաստատեցի:

(46-53) Արինա¹⁰ քաղաքը, սրբազան քաղաքը՝ հիմնադրված (մայր) ժայռի վրա, որը նախկինում ապստամբել էր (և) մերժել Աշշուր (աստծուն), Աշշուրի և մեծ աստվածների աջակցությունը ես նվաճեցի, ավերեցի այդ քաղաքը և աղ շաղ տվեցի վրան, հավաքեցի այդ հողից և կուտակեցի (այն) Աշշուրի՝ իմ քաղաքի մեծ դարպասի առջև՝ սերունդների համար:

(54-55) Այդ նույն ժամանակ Աշշուրի՝ իմ տիրոջ ոտքերին ես խոնարհեցրի ողջ Մուծրու¹¹ երկիրը:

* * *

(56-78ա) Երբ մեծ աստվածների հրամանով (և) Աշշուրի՝ իմ տիրոջ, վեհ ուժով արշավեցի (ես դեպի) Ոսանիգալբատ¹² երկիրը, բացեցի ամենադժվար ճանապարհներն ու անցումները: Շաթթուարան¹³, Ոսանիգալբատ երկրի արքան, խեթերի և ախլամեացիների¹⁴ զորքերի աջակցությամբ, գրավեց իմ (ճանապարհին ընկած) անցումներն ու ջրի աղբյուրները: Երբ իմ բանակը ծարավ էր և հոգնած¹⁵, նրանց բանակը հարձակում գործեց կատաղի ուժով: Բայց ես հակահարված տվեցի և նրանց պարտություն մատնեցի: Նրանց ընդարձակ բանակից անհամար թվով (մարդկանց) ես կոտորեցի: Ինչ վերաբերում է նրան¹⁶, ես հետապնդեցի նրան (իմ) նետերով մինչև մայրամուտ: Ես կոտորեցի նրանց բազմությունը, (բայց) նրանցից 14.400 հոգու, (որոնք) կենդանի էին (մնացել), ես կուրացրի (և գերի) տարա: Ես գրավեցի նրա ինն ամրացված պաշտամունքի կենտրոնները, ինչպես նաև նրա մայրաքաղաքը¹⁷, և ես նրա 180 քաղաքները ավերակ բլուրների վերածեցի:

(78բ-87) Ոսեթերի և ախլամեացիների՝ իր զաչնակիցների բանակները ինչպես ոչխարների (հոտ) ես մորթեցի: Այդ ժամանակ նվաճեցի ես նրանց քաղաքները՝ Թա՛րիուից մինչև Իրրիդու¹⁸, ողջ Կաչիարի լեռ(ներ)ը մինչև Էյուլսաթ¹⁹, Մուդու²⁰ ամրոցը, Ոսարանու²¹ ամրոցից մինչև Կարքեմիշ²², որը Եփրատի ափին է: Ես տիրեցի նրանց երկրներին, իսկ նրանց մնացյալ քաղաքները հրի մատնեցի:

(88-91) Այնուհետ կուտինները, որոնց թիվը, ինչպես աստղերինը երկնքում, ոչ ոք չգիտեր, (և որոնք) վարժ են սպանելու (գործում), ըմբոստացած շրջվեցին իմ դեմ (և) թշնամանք սերմանեցին:

(92-106) (Աղոթքով) դիմեցի ես Աշուր աստծուն և մեծ աստվածներին՝ իմ տերերին, և նրանք տվեցին ինձ շիտակ պատասխան՝ Հաստատակամ «այո»²³: Ես թողեցի իմ բանակի ճամբարը՝ վերցնելով մեկ երրորդն իմ լավագույն մարտակառքերի, և նետեցի (դրանք) նրանց դեմ ճակատամարտի: Նրանց անհամար զինվորների կյանքը ինչպես ջուր ես թափեցի՝ (սկսած) Ուրուատրի երկրի սահմանից մինչև Կութմուխու²⁴ երկիր՝ Հեռավոր մի շրջան, անցնելով երկար ճանապարհ: Ես լցրեցի ընդարձակ դաշտը նրանց զինվորների մարմիններով: Ես իմ Աշուր քաղաքը բերեցի նրանց գերիններին, նրանց (կենդանիների) հոտերը, բռնված վայրի գազանների և ունեցվածք:

(109-111) (Ես) Հավատարիմ հովիվ (եմ), (նա), ում անունը Անու²⁵ և Էնլիլ (աստվածները) (կյանքի) կոչեցին հավերժ, ես անմար սերունդ եմ, (ես) նա (եմ), որը գիտե աստվածներին, որդին (եմ) Ադադ-նիրարիի²⁶, կարգված էնլիլ աստծու կողմից, Աշուր (աստծու) տեղապահը, (որը) որդին (է) Արիկ-դին-իլիի²⁷, (որը) նույնպես կարգված (էր) էնլիլ (աստծու) կողմից և տեղապահն (էր) Աշուր (աստծո):

(112-168: Հետևում է Աշուր քաղաքում արքայի կատարած տաճարաշինությունների և նկարագրությունը: Տեքստը եզրափակվում է անեծքի բանաձևով: Թվագրվում է Մուշալիմ-Աշուրի էպոնիմատի²⁸ տարով²⁹):

1. Շումերական դիցարանության մեջ աստվածների երկրորդ սերնդի գլխավորն է, սերնդի հայրը և դիցարանի գերագույն աստվածը:

2. Ժայռ(ածին) և ծառակերպ աստված, նույնանուն քաղաքի աստվածը: Հետագայում՝ միջինասորեստանյան դարաշրջանից սկսած, դարձավ ասորեստանյան տերությունների գերագույն աստված, աստվածների հայր և դիցարանի առաջնորդ, արքա-աստված: Ուրարտուի Խալդի աստծո ասորեստանյան «կրկնակը»:

3. Մայր աստվածուհի: Սոսկ անվանական կապ ուներ սեմական էլ-թար/Իշթար աստվածուհու հետ՝ շարունակելով կրել տեղի հնագույն մայր աստվածուհուն՝ Նինվիի Ծա(վ)ուշային բնորոշ պաշտամունքային գծերը: Աստվածուհու մասին ամփոփ տե՛ս C. Wilcke, U. Seidl, Inanna/Ištar, Realexikon für

Սալմանասար III-ի արձանագրությունը

Assyriologie (Hrsg. D.O. Edzard), Berlin - New York, 5(1/2), 1976, էջ 74-89.

4. Այս պատկերավոր արտահայտությունը միջագետքյան սեպագիր դպրութունը նկատի է ունեցել եփրատ և Տիգրիս գետերի հոսանքի ուղղությունը՝ «վերևից» (Հյուսիս-արևմուտք) «ներքև» (հարավ-արևելք):

5. Բառացի՝ «որպեսզի երկրպագեմ իրեն»:

6. Մարդկային ցեղի, մարդկության պոետիկ բնորոշումը:

7. Միջինասորեստանյան դարաշրջանում ասորեստանյան պետությունը կառավարվում էր աստվածապետական սկզբունքով, ըստ այդմ, պետության առաջնորդները համարվում էին աստվածների տեղապահները երկրում, նրանց իշխանությունը՝ դիտվում տեղապահություն:

8. Հնարավոր է ընթերցել նաև Բարգուն:

9. Հնարավոր է ընթերցել նաև Ծ/Չալլիպախրի:

10. Քաղաք Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Արևելյան (Հայկական) Տավրոսներում:

11. Երկիր Ասորեստանից Հյուսիս, համադրվում է Մուծածիր երկրի հետ (И. М. Дьяконов, *Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту*, "Вестник древней истории", М., 1951, № 2-4, № 1, прим. 17): Չչիոթեկ եգիպտոսի հետ (Մուծրու):

12. **Ոսանիգալբատ** (Միտաննի) - Հին Արևելքի խոշոր պետություններից: Առավելագույն հզորություն է հասել Ք. ա. XV-XIV դդ.:
13. Սոսքը վերաբերում է Ոսանիգալբատի արքա Շաթթուարա II-ին (Ք. ա. 1240-ական թթ.): Թվագրությունն ըստ G. Wilhelm, *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt, 1982*, էջ 141:
14. **Ախլամու, «ախլամեացիներ»** - Հյուսիսային Ասորիք ներթափանցած սեմախոս արամեական ցեղերին ասորեստանցիների տված անվանումը: Նրանց մասին մանրամասն տե՛ս E. Lipinski, *The Arameans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Leuven - Paris - Sterling, 2000:
15. Բառացի՝ «իմ բանակի ծարավ և հոգնած լինելու պատճառով»:
16. Նկատի է առնվում Ոսանիգալբատի արքա Շաթթուարա II-ն:
17. Բառացի՝ «քաղաքը, որտեղից նա կառավարում է»:
18. **Քա՛հրու և Իրրիդու** - Ոսանիգալբատ (Միտաննի) պետության քաղա - քական կենտրոններից: Տեքստը նկատի ունի Եփրատի մեծ ոլորանից Ուարուր ձգվող տարածքը:
19. Ամրոց Կաշիյարի լեռների շրջանում, ներկայիս Դիարբեքիրից, հավա - նարար, հարավ-արևելք:
20. Երկիր և քաղաք Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև, պատմական Հայաս - տանի Ծոփք և Աղձնիք աշխարհների հարևանությունը, մոտավորապես հա - մապատասխանել է ներկայիս Կարաջա լեռների շրջանին:
21. **Ոսաոան** - Հյուսիսային Ասորիքի հնագույն քաղաք-պետություններից, Բա - լիկ գետի վերին հոսանքի շրջանում:
22. **Կարգամիս, Կարքեմիշ** - Հյուսիսային Ասորիքի հնագույն քաղաք-պետու - թյուններից: Տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվել է Ուելթական կայսրության կազմում որպես քույր-թագավորություն: Ներկայիս Ջերարբուս հնավայրը:
23. Սա վկայում է, որ արշավանքն իրականացվել է աստվածների հավա - նությունը ստանալուց հետո, այսինքն՝ իրականացվել են համապատասխան գու - շակություններ
24. **Կուզմուլսի** (Կազմուլսի) - երկիր Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում: Հա - մադրվում է Կազմեա տան հետ: Ամփոփ տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 98-99**:
25. Շումերական դիցաբանություն ատաղին սերնդի զլխավոր աստվածու - թյունը, մարմնավորել է երկինքը:
26. Սա ասորեստանյան արքա Ադադ-Նիրարի I-ն է, իշխել է Ք. ա. 1295-1264 թթ.:
27. Ասորեստանյան արքա: Կառավարել է Ք. ա. 1307-1296 թթ.:
28. **Էպոնիմ** (աբաղբերեն՝ limtu) - անվանադիր գործառույթներով օժտված անձ, երբ տարին անվանակոչվում էր նրա անունով:

29. Արձանագրության կրկնօրինակներից մեկը պարունակում է այլ թվագրում՝ Աշշուր-նադին-շումաթիի էպոնիմատի տարի:

2.

**ՆԱԻՐԻ ԵՐԿՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Հանդիսավոր արձանագրություն: Հայտնաբերվել է Աշշուրից (ներկայիս Կալաթ-Շերկատ հնավայրը Իրաքում), պահպանվել է հատվածաբար, տեքստը վերականգնվում է տարբեր կրկնօրինակների համադրությամբ: Կրկնօրինակների մեծ մասի գտնվելու վայրն այժմ անհայտ է: Մնացյալ օրինակները պահվում են տարբեր թանգարաններում (Բեռլինի Առաջավորասիական, Ստամբուլի և այլն): Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Թուկուլթի-Նինուրտա I արքայի գահակալության շրջանում (1233–1197):

Արձանագրության գոյության մասին առաջին անգամ նշվում է Աշշուրի պեղումները ներկայացնող Վալտեր Անդրեի նամակներում: Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. I, Toronto-Buffalo-London, 1987, A.0.78.1 Հրատարակության: Մեջբերվում է հատվածաբար:

(Col. ii 14 – iii 7) Իմ իշխանություն [սկզբում] արչավեցի ես դեպի Ուկլումենու¹] երկիր: Ողջ Կուտու երկիրը [վերածեցի] ավերակ բլուրների, (կարծես թե) ջրհեղեղն էր (դա արել), (և) ավազահողմի օղակով շրջապատեցի ես նրանց բանակը: Այդ ժամանակ նրանք խորհուրդորդ և լեռնոտ տեղանքում համախմբվեցին իմ բանակի դեմ: Նրանք մոլեգնորեն դիրքեր գրավեցին՝ (պատրաստովելով) զինված ընդհարման: Հենվելով Աշշուրի և մեծ աստվածների՝ իմ տերերի վրա, ես հարվածեցի և նրանց պարտության մատնեցի: Լեռների անձավներն ու կիրճերը նրանց մարմիններով լցրեցի: Նրանց դարպասների առջև, ինչպես հացահատիկի կույտ, դիզեցի (ես) նրանց մարմինները: Նրանց քաղաքներն ավերեցի, ամայացրի (և) վերածեցի ավերակ բլուրների: [...] (Այսպես) ես դարձա տերը ողջ Կուտու երկրի: Ուրախությամբ և գերազանցությամբ կանգնեցի ես նրանց վրա: Աբուլեի՝ Ուկումենու երկրի արքայի (մարդկանց) բազմությունը ես

գերեցի (և) կապկաված բերեցի իմ քաղաքը՝ Աչչուր: Ես ստիպեցի նրանց երդվել երկնքի և անդրաշխարհի մեծ աստվածներով, Հաստատեցի նրանց վրա [ճանր] լուծը իմ տիրակալության (և այնուհետ) արձակեցի նրանց՝ վերադառնալու իրենց երկրները: [...] ապստամբ [քաղաքները] ես խոնարհեցրի իմ ոտքերին և պարհակներ Հաստատեցի նրանց վրա: Ամեն տարի, Հանդիսությամբ, իմ Աչչուր քաղաքում նրանց մեծարժեք Հարկը ես ստացա:

* * *

(Col. iii 8 – 11) Հեռավոր Կուտու երկիրը, որի ճանապարհները խիստ դժվարին են (և) որի տարածքը [անհարմար է] իմ բանակի տեղաշարժի համար, նրանք² [...] սարսափեցին իմ զենքի դաժանությունից և խոնարհվեցին իմ ոտքերին: Ես Հարկ վերցրի և (նաև) նրանց վրա Հարկ Հաստատեցի:

* * *

(Col. iii 12 – 20) Այդ ժամանակ արշավեցի դեպի ես Շարնիդա երկիր (և) դեպի [Մե]խրու³: Կուտու երկրի բանակի աջակցությամբ, որը Աչչուրն ու մեծ աստվածները Հանձնել էին ինձ, Մեխրու երկրում Հզոր ծառեր ես Հատեցի և Աչչուր՝ իմ քաղաքը (դրանք) բերեցի: Իմ տերունական պալատը, որը ես սիրում եմ, Մեխրու երկրի այդ գերաններով ես նորոգեցի:

* * *

(Col. iii 21 – 29) Այդ նույն տարում Կադմուխու երկրի Հինգ ամրացված քաղաքները՝ անհնազանդ կենտրոնները, որոնք խաբուսիկ խաղաղության ընթացքում դուրս էին վանել իմ ժողովրդին և թալանել իմ երկիրը, ես նվաճեցի առատության ժամանակ: Ինչպես երկրաչարժ՝ նրանց տաճարները ես ճեղքեցի: Գերիներ (և) գույք ես տարա (և դրանք) իմ քաղաքը՝ Աչչուր բերեցի:

* * *

(Col. iii 30 – iv 23) Ողջ Շուբարու երկիրը՝ Կաշիարի լեռներից մինչև Ալգու⁴ (ձգվող) ամբողջ (տարածքը), որը նախկինում,

Շուլմանու-աշարեդի՝ տիեզերքի արքայի, իմ հոր գահակալության ընթացքում, ապստամբել էր և մերժել հարկ (վճարել), միավորվեց մեկ հրամանի ներքո: (Ադոթքով) դիմեցի ես Աչչուր աստծուն և մեծ աստվածներին՝ իմ տերերին, (և) բարձրացա դեպի Կաշիարի լեռ(ներ)ը: Ողջ Շուբարու երկիրը, Ալզու երկիրը (և) նրանց դաշնակից արքաներին ես սանձեցի: Ես նվաճեցի Պուրուլիմզու⁵ երկրի պաշտամունքի մեծ կենտրոնը: Նրանց⁶ կենդանի այրեցի (և) նրանց բանակի մնացորդները ես գերեցի: Էլսլի-Թեշուբի՝ Ալզու երկրի արքայի չորս հզոր մայրաքաղաքները (և) Ամադանու⁷ երկրի վեց ապստամբ քաղաքները ես նվաճեցի: Ես դուրս տարա զրանցից գերիններ (և) ունեցվածք (և) իմ Աչչուր քաղաքը բերեցի: Էլսլի-Թեշուբի՝ Ալզու երկրի արքան, սարսափեց իմ մեծության առջև և, վերցնելով իր պալատականներին ու որդիներին, լքեց նա իր ընդարձակ երկիրը, գաղտնորեն գնաց ամենահեռավոր սահմանը Նաիրի⁸ երկրի՝ անհայտ մի երկիր: Նրա բանակի մնացորդները, որոնք փախել էին ճակատամարտից, սարսափելով իմ գեներլ ուժից, փախան դեպի Ժալոտո լեռները՝ իրենց կյանքը փրկելու (համար): Նրանց 180 ամրացված քաղաքները ես ավերեցի, ամայացրի, այրեցի (և) վերածեցի ավերակ բլուրների: Ալզու, Ամադանու, Նիխանու, Ալայա, Թեփուրզու (և) Պուրուլիմզու երկրների տարածքը ես իմ երկրին հավելեցի: Ես նրանցից պատանդներ վերցրեցի, (նրանց) իմ ոտքերին խոնարհեցրի (և) պարհակներ հաստատեցի նրանց վրա:

* * *

(Col. iv 24 – 36) Այդ ժամանակ Տուլսինայից մինչև լեռը, Շաշիլա և Մաշխաթ-շարրի քաղաքների միջև (ընկած տարածքը)՝ Փոքր Զաբ (գետի) այն ափին, Զուկուչքու (և) Լալլար լեռ(ներ)ից՝ ընդարձակ Կուտու երկրի շրջաններից մինչև ընդարձակ Լուլլումի⁹ երկիր, Բաբխու¹⁰ երկրից մինչև Կադմուխու երկիր (և) Շուբարուի բոլոր երկրները, ամբողջ Կաշիարի¹¹ լեռ(ներ)ը մինչև Նաիրիի սահմանը (և) սահմանը Մ[ական¹²] երկրի, մինչև Եփրատ¹³, այս երկրները մեծ աստվածները հանձնեցին ինձ: Իմ (բոլոր) թշնամիներին [ես բերեցի] մեկ հրամանի ներքո:

* * *

(Col. iv 37 – vi 22: Տրվում է արքայի կատարած շինարարական

աշխատանքների ամփոփ նկարագիրը: Տեքստը եզրափակվում է անեծքի ընդարձակ բանաձևով):

1. **Կուսմե** – երկիր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Արևելյան (Հայկական) Տավրոսում, Արևելյան Տիգրիսից (այժմ՝ Բոհտան-սու) հարավ: Ամպրոպի աստծո (Իչկուր-Թեչուր(Թեչերա)-Աղաղ) պաշտամունքի հնագույն, համընդհանուր ճանաչում ունեցող կենտրոններից: Ամփոփ պատմության համար տե՛ս *W. Röllig, Kumme, Reallexikon für Assyriologie (Hrsg. D. O. Edzard), Berlin - New York, 1980-1983 p. 336-337:*

2. **Նկատի է առնվում կուժիներին:**

3. **Շարնիդա և Մեխրի** – երկրներ Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում: Մեխրին համադրվում է հին Հայկական աղբյուրների Մեհրի-նարի հետ: Տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топономика Урарту, с. 143-144** (նշվ. գրականություն):

4. **Ալզու** – խեթական աղբյուրներում հանդես է գալիս Ալչե, ուրարտական տեքստերում՝ Ալզի(նի) անվանումներով, նույնանում է պատմական Հայաստանի Աղձնիք նահանգին:

5. **Պուրուլիմզու** (Պուրուլումզի) – երկիր Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, Աղձնիքի հարևանություն:

6. **Նկատի ունի բնակիչներին:**

7. **Երկիր Տիգրիսի վերի հոսանքի շրջանում, համադրվում է Մետինա լեռան հետ՝ Կարաջա լեռների և Մարդինի միջև, երբեմն նույնացվում է Մադեն քաղաքին ներկայիս Թուրքիայում (էրզանի Մադեն):**

8. **Նաիրի երկրանվան առաջին հիշատակությունն է ասորեստանյան աղբյուրներում:**

9. **Լուլլումի** (Լուլլուրու(մ), Լուլլու) – երկիր և ժողովուրդ Զագրոսյան լեռնաշղթայի հյուսիսում: Հետագա շրջանում երկրանունը կիրառվել է ընդհանրական նշանակությունը, նույնպես և լուլուբեյներ անվանումը (լեռնաբնակ, բարբարոս, օտար):

10. **Բաբխու/ի, Բաբանախու/ի՝** (խուդի-ուրարտ. «լեռ(նային)» բառից)– լեռնային երկիր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Արևելյան (Հայկական) Տավրոսում՝ Վանա լճից հարավ:

11. **Կաչիյարի լեռները** (չում. աղբյուրներում՝ Մաչու, անտիկ և Հայկական աղբյուրներում՝ Մախուա, Մախոն) նույնանում են ներկայիս Մարդինի (Տուր Աբդին) լեռներին:

12. **Մականը մոտավորապես համապատասխանում է ներկայիս Բահրեյնի տարածքին:**

13. **Բնագրում՝ «Փուրաթի»:** Սովորաբար գետանունը գրվել է «Փուրաթի»:

**ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ I-ի ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՈՒՐՀ. ՆԱԻՐՅԱՆ 60 ԱՐՔԱՆԵՐԸ**

Տարեգրություն: Հայտնաբերվել է Աշշուրից (ներկայիս Կալաթ-Շերկատ հնավայրը Իրաքում), Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Թիգլաթպալասար (Թուկուլթի-ապալ-էշարրա) I արքայի գահակալության շրջանում (1114-1076):

Արձանագրության մասին առաջին անգամ հիշատակում է Օստին Հենրի Լեյարդը (A. H. Layard, Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, London, 1853, էջ 581): Մեզ են հասել մի քանի կրկնօրինակներ, հրատարակվել են բազմիցս: Մեջբերվող կրկնօրինակը պահվում է Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում: **Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.0.87.1 հրատարակություն:** Մեջբերվում է հատվածաբար:

(Col. i, 1-8) Աշշուր աստվածը՝ մեծն տերը, որը ճշմարտորեն կառավարում է բոլոր աստվածներին, գայիսոն և թագ պարզևտղը, իշխանության պահապանը, էնլիլ աստվածը՝ տերը, արքան բոլոր Անուննակու¹ աստվածների, աստվածների հայրը, երկրների տերը, Սին² աստվածը՝ իմաստունը, լուսնային սկավառակի տերը, աստվածային գեղազեմ լուսնեղջյուրը, Շամաչ³ աստվածը՝ դատավորը երկնքի (և) անդրաշխարհի,

(Col. i, 9-27 տողերում հիշվում են շումերա-աքադական դիցարանի այլ աստվածներ և տրվում նրանց բնութագրերը):

* * *

(Col. i, 28-38) Թուկուլթի-ապալ-էշարրան՝ հզոր արքան, տիեզերքի անզուգական արքան, (աշխարհի) չորս կողմերի արքան, բոլոր իշխանների արքան, տիրակալների տիրակալը, (գլխավոր) նախրապանը, արքաների արքան, մաքրագործման հոգատար քուրմը, որին հրամանով Շամաչ աստծուն տրվեց գայիսոնը սրբազան, և որն ուներ բացարձակ իշխանություն ժողովուրդների՝ էնլիլ աստծո հպատակների նկատմամբ, հավատարիմ հովիվը, որի

անունը թևածեց իշխանների մոտ, փառաբանված առաջնորդը, որի զենքերը ինքը՝ Աչչուր աստվածը սրեց և որի անունը նա կանչեց հավերժորեն՝ հսկելու (աշխարհի) չորս կողմերը ...

(Հետևում են արքային փառաբանող խոսքեր):

* * *

(Col. i, 46-61) Աչչուր աստվածը (և) մեծ աստվածները, որոնք բարձրացրին իմ իշխանությունը, որոնք պարզեցին զորություն և ուժ՝ որպես ինձ ճակատագիր, հրամայեցին ինձ ընդարձակել իրենց երկրի սահմանները: Նրանք զրեցին իմ ձեռքերին իրենց հզոր զենքերը՝ (ինչպես) հեղեղ ճակատամարտում: Ես հսկողության հասա (այն բոլոր) երկրների, լեռների, քաղաքների և արքաների նկատմամբ, որոնք թշնամի էին Աչչուրին, և ես հնազանդեցրի նրանց երկրները: Ես պայքարեցի նրանց 60 թագակիր առաջնորդների դեմ և հաղթեցի նրանց ճակատամարտում: Ես չունեմ հավասար(ը) ոչ ճակատամարտում, և ոչ պատերազմում: Ես տարածքներ հավելեցի Աչչուրին և մարդիկ՝ նրա բնակչությանը: Ես ընդլայնեցի իմ երկրի սահմանները և կառավարեցի նրանց բոլոր երկրները:

* * *

(Col. i, 62-88) Իմ գահակալության տարում, 20,000 մուշքեր⁴, իրենց հինգ արքաներով, որոնք 50 տարի շարունակ իրենց ձեռքում էին պահում Այգի և Պուրուլումգի երկրները (իսկ զրանք կրում էին Աչչուրի՝ տիրոջ հարկն ու տուրքը), (մուշքերը), որոնց ոչ մի արքա երբևէ ետ չէր մղել ճակատամարտում, վստահ իրենց ուժին, նրանք ցած թափվեցին (ինչպես անձրև) և գրավեցին Կաղմուխի երկիրը: Աչչուրի՝ իմ տիրոջ օգնությամբ ես (մարտի) պատրաստեցի իմ մարտակառքերն ու բանակը, չսպասելով իմ թիկնազորին՝ ես անցա Կաչիյարի լեռան դժվարին տարածքը: Ես Կաղմուխի երկրում կովեցի նրանց 20,000 ռազմիկների և հինգ արքաների հետ: Ես նրանց պարտություն մատնեցի: Ինչպես ամպրոպային աստվածություն՝ նրանց ռազմիկների մարմինները մարտի դաշտում կիտեցի (և) նրանց արյունը լեռների հովիտներում և դաշտերում հոսեցրի: Կտրեցի նրանց գլուխները (և) զիզեցի իրենց քաղաքների շուրջն ինչպես հացահատիկի կույտ: (Քաղաքներից) դուրս բերեցի նրանց անհաշիվ ռազմավարը, հարստությունը (և) ունեցվածքը: Նրանց մնացած 6,000 ռազ-

միկներին, որոնք փախել էին իմ զենքերից (և այնուհետ) հնազանդ-վել ինձ, ես ընդունեցի (և) իմ երկրի մարդիկ համարեցի:

* * *

(Col. i, 89 – ii 35) Այդ ժամանակ արչավեցի ղեպի անհնազանդ Կաղմուխի երկիրը, որը մերժել էր (վճարել) Աշշուրի՝ իմ տիրոջ հարկն ու (կատարել) պարհակները: Ես նվաճեցի Կաղմուխի ընդարձակ երկիրը: Դուրս բերեցի նրանց անհաշիվ ռազմավարը, հարստությունը (և) ունեցվածքը: Նրանց քաղաքները հրդեհեցի, ավերեցի (և) հիմնահատակ կործանեցի: Կաղմուխի երկրի մնացյալ (բնակիչները), որոնք փախել էին իմ զենքերից (և) անցել Շերեշե քաղաքը, որը Տիգրիսի⁵ այն ափին է, այդ քաղաքն իրենց ամրոցը դարձրին: Վերցնելով իմ մարտակառքերն ու զինվորներին, ուղղաձիգ լեռների շղթան և դժվարին անցումները պղնձե բրիչներով ես հարթեցի (և) պատրաստեցի հարմար ճանապարհ՝ իմ մարտակառքերի և զորքերի անցման համար: Ես անցա Տիգրիս (գետը և) նվաճեցի նրանց ամրացված քաղաքը՝ Շերեշեն: Ճակատամարտում նրանց ռազմիկների (մարմինները) ինչպես հացահատիկի ղեղ ես սփռեցի: Նրանց արյունը լեռների հովիտներում և դաշտերում ես հոսեցրի: Այդ ժամանակ ես գետնեցի ինչպես ոչխար Կաղմուխու երկրի բանակի հետ (նաև) Բաբխի (երկրի) բանակը, որը եկել էր օգնելու և աջակցելու Կաղմուխի երկրին: Նրանց ռազմիկների մարմիններից ես բլուրներ բարձրացրի լեռների եզրին: Թողեցի, որ Նամե գետը տանի նրանց ռազմիկների մարմինները ղեպի Տիգրիս: Նրանց թագավոր Կիլի-թեշուբին՝ Կալի-թեշուբի որդուն, որին անվանում են (նաև) էրրուբի, ճակատամարտում ես բռնեցի: Գերեցի նրա կանանց, նրա հարազատ որդիներին, նրա տոհմը, (ինչպես նաև) 180 պղնձե անոթ, հինգ բրոնզե տաշտ, իրենց աստվածների, ոսկու և արծաթի, իրենց ընտիր ունեցվածքի հետ (ես տարա): Նրանց ռազմավարը դուրս բերեցի: Ես հրդեհեցի, ավերեցի (և) հիմնահատակ կործանեցի այդ քաղաքն ու նրա պալատը:

* * *

(Col. ii 35 – 57) Ինչ վերաբերում է Ուրրատինաչ քաղաքին՝ նրանց ամրոցին, որը գտնվում է Պանարու երկրում⁶, սարսափը, երկյուղն (ու) Աշշուրի՝ իմ տիրոջ փայլը տապալեց նրանց: Իրենց կյանքը

փրկելու համար նրանք վերցրին իրենց աստվածներին (և) ունեց-
վածքը (և) ինչպես թոչուն թռան դեպի բարձր լեռների ձերպերը:
Վերցնելով իմ մարտակառքն ու բանակը ես անցա Տիգրիս գետը:
Շաղի-Թեչուրը՝ Սաթթուխի որդին, Ուրրատինաչ քաղաքի արքան,
հնազանդվեց ինձ իր իսկ երկրում: Որպես պատանդ ես վերցրի նրա
հարազատ որդիներին և նրա ընտանիքը: Որպես հարկ նա ինձ բերեց
60 պղնձե կաթսա, բրոնզե չաներ և բրոնզե մեծ տաշտեր՝ 120
մարդկանց, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հետ (միասին):
Ես ընդունեցի (նրա) հարկը, գթացի նրան (և) պահպանեցի նրա
կյանքը: Իմ տիրապետությունը ընդմիջտ նրա վրա հաստատեցի: Ես
ամբողջությամբ նվաճեցի ընդարձակ Կադմուխի երկիրը և
հնազանդեցրի այն:

* * *

(Col. ii 58 – 62) Այդ նույն ժամանակ Կադմուխի երկրի ավարից ու
հարկից Աշշուր աստծուն ես ընծայեցի մեկ բրոնզե չան և մեկ բրոնզե
կաթսա: Աղաղ⁷ աստծուն, որը սիրում է ինձ, ես տվեցի 60 պղնձե
անոթներ նրանց⁸ աստվածների հետ (միասին):

* * *

(Col. ii 63 – 88: Տրվում է Իշդիշ⁹ երկիր իրագործված արչավանքի
նկարագրությունը)

* * *

(Col. ii 89 – iii 6) Ես նվաճեցի ապստամբ և անհնազանդ Սուբարի
երկիրը: Ես իմ տիրապետության ծանր լուծը հաստատեցի Ալգի և
Պուրուլումդի երկրների վրա, որոնք հեռացել էին հարկ ու տուրք
տալուց, այնպես, որ նրանք ամեն տարի ուղարկեն իրենց հարկն ու
տուրքը ինձ մոտ՝ իմ Աշշուր քաղաքը:

Հենց որ իմ քաջությունը, որի միջոցով Աշշուր աստվածը՝ իմ տերը,
իմ ձեռքն էր դրել (այն) հզոր զենքը, որը հնազանդեցնում է
անհնազանդներին, նա հրամայեց ինձ ընդարձակել իր երկրի
սահմանները, 4000 կասկեր և ուրումեացիներ¹⁰, Սաթթի երկրի
անհնազանդ զորքը, որոնք ուժով տիրել էին Շուբարտու երկրի
քաղաքներին, որոնք Աշշուր աստծու՝ իմ տիրոջ, հպատակներն էին,

(նրանք) լսեցին Շուբարտու իմ գալստյան մասին: Իմ քաջության փայլը գետնեց նրանց և, վախենալով ճակատամարտից, նրանք հնազանդվեցին ինձ: Ես գերեցի նրանց՝ իրենց ունեցվածքի, 120 մարտակառքերի և լծկան ձիերի հետ միասին, և նրանց իմ երկրի մարդիկ համարեցի:

* * *

(Col. iii 7 – iv 42: Տրվում է տարբեր երկրներ, այդ թվում նաև Կադմուխի իրագործված երկրորդ արչավանքի նկարագրությունը):

* * *

(Col. iv 43 – v 21) Այդ ժամանակ Աշշուր աստծո՝ իմ տիրոջ, փառաբանված զորությամբ, Շամաշ աստծո՝ ոսգամիկի, հաստատակամ հավանությամբ¹¹, մեծ աստվածների աջակցությամբ, որոնց հետ ինչպես հարկ է կառավարարում էի ես (աշխարհի) չորս կողմերում, և չունեմ հակառակորդ ճակատամարտում, ոչ էլ հավասարը՝ պատերազմում, Աշշուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով, արչավեցի ես Նաիրի երկրների դեմ, որոնց հետավոր արքաները, արևմուտքի Վերին ծովի¹² ափերին, չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ չարժվեցի խորհուրդորդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց էություն (մասին)¹³ ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր. (դրանք) փակված արահետներ (էին և) անհայտ¹⁴ հեռավոր շրջաններ: Էլամա, Ամադանու, Էլլսիշ, Շերաբելի, Թարխունա, Թերքախուլի, Քիծրա, Թարխանաբե, Էլուլա, Սաշթարայե, Շախիշարա, Ուբերա, Միլիադրունի, Շուլիանգի, Նուբանաչե (և) Շեչե լեռները՝ 16 հզոր լեռներ, (որոնց) անհարթ տարածքը ես հարթեցի պղնձե բրիչներով (և) քչեցի իմ մարտակառքը հարթ տարածքով¹⁵: Ես հատեցի ուրումու-ժառերը, որոնք աճում են լեռներում, (դրանցով) լավ կամուրջներ կառուցեցի իմ մարտակառքերի ու բանակի անցման համար (և) անցա Եփրատ գետը: Թունմե (երկրի) արքան, Թունուրե (երկրի) արքան, Թուալի (երկրի) արքան, Դարդարի¹⁶ (երկրի) արքան, Ուզուլա (երկրի) արքան, Ուն-զամունի (երկրի) արքան, Անդիաբի (երկրի) արքան, Պիլադարնի¹⁷ (երկրի) արքան, Ադուրգինի (երկրի) արքան, Քուլբարգինի (երկրի) արքան, Շինիբրինի (երկրի) արքան, Նիմուա (երկրի) արքան, Պայթերի (երկրի) արքան, Ուիրամ (երկրի) արքան, Շուրուրիա (երկրի) արքան, Աբաննի (երկրի) արքան, Ագաննի (երկրի) արքան, Քիրինի

(երկրի) արքան, Ալբայա (երկրի) արքան, Ուզինա (երկրի) արքան, Նազարիա (երկրի) արքան, Աբարսիունի (երկրի) արքան, Դայենի¹⁸ (երկրի) արքան, միասին՝ Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու բանակը միավորեցին (և) շարժվեցին ընդառաջ՝ պատերազմ մղելու, պայքարելու և մարտնչելու:

Իմ դաժան զենքերի կատաղի ուժով ես մոտեցա նրանց (և) ինչպես Աղադ աստծո փոթորիկ՝ կործանեցի նրանց ընդարձակ բանակը: Նրանց ռազմիկների մարմիններն իրենց երկրում, լեռների հովիտներում և քաղաքների շրջակայքում ես դիզեցի ինչպես հացահատիկի կույտ: Նրանց 120 մարտակառքերը՝ իրենց հանդերձանքով, ես մարտում գրավեցի (և) Նաիրի երկրի 60 արքաների՝ ներառյալ նրանց, ովքեր եկան օգնելու նրանց¹⁹, ես տեղերով հետապնդեցի մինչև Վեբին ծովը²⁰: Ես նվաճեցի նրանց մեծ քաղաքները (և) դուրս բերեցի նրանց ռազմավարը, հարստությունը (և) ունեցվածքը: Ես հրդեհեցի, ավերեցի (և) հիմնահատակ կործանեցի նրանց քաղաքները, վերածեցի դրանք ավերակ բլուրների: Զիերի երամակները, ջորիներն ու ավանակները՝ կենդանի ապրանքը նրանց արոտավայրերի, ես ետ բերեցի անհաշիվ քանակությամբ: Նաիրի երկրի բոլոր արքաներին ես կենդանի (գերի) բռնեցի: Ես գլխացի այդ արքաներին և խնայեցի նրանց կյանքը: Շամաչի՝ իմ տիրոջ ներկայությունամբ ազատ արձակեցի ես նրանց կապանքներն ու շղթաները, ստիպեցի նրանց երգվել իմ մեծ աստվածներով (և ընդունել) երգում՝ հավերժ հպատակություն: Նրանց հարազատ, արքայազուն որդիներին պատանդ վերցրեցի: 1.200 ձի և 2.000 (խոշոր եղջերավոր) անասուն նրանց վրա հարկ հաստատեցի: (Այնուհետ) թույլ տվեցի, որ նրանք վերադառնան իրենց երկրները:

* * *

(Col. v 22 – v 32) Սենիին՝ Դայենի երկրի արքային, որը հպատակ չէր եղել Աչչուր աստծուն՝ իմ տիրոջը, կապանքների և շղթաների մեջ իմ Աչչուր քաղաքը բերեցի: Ես գլխացի նրան և թույլ տվեցի իմ Աչչուր քաղաքից կենդանի հեռանալ՝ որպեսզի փառաբանի հաղթանակը մեծ աստվածների: (Այսպիսով), ընդարձակ Նաիրի երկրներին ամբողջությամբ ես տիրեցի: Նրանց բոլոր արքաներին ես իրապես խոնարհեցրի:

(Col. v 33 – viii 90: **Տրվում է տարբեր երկրներ իրագործված արչավանքների, արքայի կատարած շինարարական աշխատանքների և այլ գործերի նկարագրությունը: Տեքստը եզրափակվում է անեծքի բանաձևով: Թվագրվում է «գլխավոր մատույցով»²¹ Ինս-իլլիա-ալակի էպոնիմատի տարով):**

1. Երկրային, ընդգետնյա և մասամբ երկնային աստվածությունների խումբ, Անու(մ) աստծո զավակները, որոնց թիվը, տարբեր ժամանակաշրջանների դիցերգերում, տատանվել է 7-ից 600-ի սահմաններում:

2. Սինը Լուսնի աստվածն էր, երկրորդ սերնդի աստվածություն: Շումերական դիցարանության Նաննա աստծու արքայական կրկնակը:

3. Շամաշը (չումերական դիցարանում՝ Ութու) Արևի աստվածն էր, Սին (Նաննա) աստծո որդին:

4. Մուշքերը (մասնագիտական գրականություն մեջ՝ «արևելյան մուշքեր») Հավանարար Հանդիսացել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներ (տե՛ս Ա. Վ. Քոսյան, Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 165-166), որոնք, աստիճանաբար տեղաշարժվելով Հարավ, Հաստատվել են Արևելյան (Հայկական) Տավրոսի շրջաններում՝ Ալդի, Պուրուլումդի և Կադմուխի երկրների մերձավորությամբ: Ասորեստանյան Հետագա աղբյուրները Բիթլիսի լեռների շրջանում մշտապես հիշում են Մուս(չ)կու/ի անվամբ երկիր (M. Liverani, *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis, Quaderni di Geografica Storica*, 4, Roma, 1992, էջ 30-31): Չչիոթեղ նորասորեստանյան աղբյուրների Մուշքի երկրի հետ (Փոյուզիա):

5. Հնում Տիգրիսի անունը հնչել է «(Ի)Իիզլաթ»:

6. Հնարավոր է՝ «Պանարու լեռան վրա»:

7. Ադադ (չում. Իչկուր) – փոթորկի և ամպրոպի աստվածը չումերա-արքայական դիցարանում:

8. Նկատի է առնվում Կադմուխի աստվածներին:

9. Ընթերցվել է նաև Միլդիչ: Հնարավոր տեղորոշման համար տե՛ս **И. М. Дьяконов**, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, "Вестник древней истории"*, М., 1951, № 2-4, № 10, прим. 22.

10. **Ուրումու**, «ուրումնացիներ» – էթնիկական տարածք և ներգաղթած Հան-րույթ Տիգրիսի վերին Հոսանքի շրջանում, Ալդի, Պուրուլումդի երկրների Հարևանությամբ: Տե՛ս **Н. В. Арутюнян**, *Топонимика Урарту*, с. 212:

11. Շամաչ աստծուն ուղղված գուշակային բնույթի տեքստերի համար տե՛ս ստորև՝ սույն բաժնի թիվ 20-րդ տեքստը:

12. Արևմուտքի Վերին ծով: Ամենայն հավանականությամբ նկատի է առնվում Վանա լիճը: Սակայն տե՛ս և հմտ. **И. М. Дьяконов**, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*, "Вестник древней истории", М., 1951, № 2-4, № 10, прим. 45.

13. Բառացի՝ «որոնց ներսը»:

14. Բառացի՝ «չբացված»:

15. Բնագրում այս միտքը տրված է հակառակ դասավորությամբ:

16. Այլ ընթերցմամբ՝ Կինդարի:

17. Այլ ընթերցմամբ՝ Պիլակինի:

18. *KUR.Da-ie-e-ni*. Թերևս նույնն է, ինչ ուրարտական աղբյուրների Դիաուլին: Ավանդաբար տեղագրվում է Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսում՝ համադրվելով *Տայրի հետ* (**Н. В. Арутюнян**, *Топонимика Урарту*, с. 70-71; **Հ. Կարապոզյան**, *Սեպագիր տեղանուններ* (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Ե., 1998, էջ 21-24): Սակայն, տեղագրության առումով առկա են այլ հնարավորություններ ևս:

19. Նկատի ունի վերոհիշյալ 23 արքաներին:

20. Թերևս նույնն է, ինչ վերը հիշված «արևմուտքի Վերին ծովը», այն է, հավանաբար, Վանա լիճը: Տարբեր հեղինակներ այստեղ սովորաբար տեսնում են Սև ծովը:

21. Ասորեստանյան բարձրաստիճան պաշտոնյա, նաև զինվորական առաջնորդ:

4.

ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ I-Ի ԹՈՂԱԾ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վիճագիր արձանագրություն: Գտնվում է Ցոնջալուում, Մանագ-կերտի մոտ (Արևմտյան Հայաստան): Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Թիգլաթպալասար (Թուկուլթի-ապալ-էշարրա) I արքայի գահակալության շրջանում (1114-1076):

Առաջին անգամ հրատարակվել է վաղեմար Բեյքի և Կարլ Ֆրիդրիխ Լեման-Հաուպտի կողմից: Թարգմանությունը բերվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.0.87.16 հրատարակության: Տրվում է ամբողջությամբ:

(1-7) **Թուկուլթի-ապալ-էշարրա(ն) արքա (է) հզոր, արքա տիեզերքի, արքա Աշշուր (երկրի), արքա (աշխարհի) չորսը կողմերի, նվաճողը Նաիրի (երկրի)՝ Թունմի (երկրից) մինչև Դայենի (երկիր), նվաճողը Սարսի¹ (երկրի)՝ մինչև Մեծ ծովը²:**

1. **Սաբաի** – լեռնային երկիր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Կորդվաց լեռների շրջանում, ասորեստանյան միջնաշխարհից չյուսիս: Սկզբնապես ունեցել է տարածական մեծ ընդգրկում:

2. Հավանաբար, նկատի է առնվում Վանա լիճը: Կարծիք կա նաև, որ այդ անվան տակ նկատի է առնվել Սև ծովը, ինչը քիչ հավանական է:

5.

ԱՇՇՈՒՐՆԱԾԻՐԱՊԱԼԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ «ԱՇՆԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Հանդիսավոր արձանագրություն: Հայտնաբերվել է Կալխուկից (Կալախ, ներկայիս Թեյլ-Նիմրուդ հնավայրը Իրաքում), պահվում է Մոսուլի թանգարանում: Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Աշշուր-նաժիր-ապալ II արքայի գահակալության շրջանում (884-859):

Առաջին անգամ հրատարակվել է Դոնալդ Վայսմանի կողմից: Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.0.101.30 հրատարակության: Մեջբերվում է հատվածաբար:

(1-4) (Սեփականությունը) Աշշուր-նաժիր-ապալ (արքայի) պալատի՝ Աշշուրի տեղապահի, ընտրված էնլիլի և Նինուրտայի կողմից, Անուի և Դագանի սիրեցյալը, կործանիչ զենքը մեծն աստվածների, հզոր արքան, տիեզերքի արքան, որդին Թուկուլթի-Նինուրտայի¹, մեծն արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Աշշուր (երկրի) արքայի, (որը) որդին (է) Աղաղ-նիրարի², մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի (և) Աշշուր (երկրի) արքայի, քաջասիրտ մարդու, որը գործում է Աշշուրի՝ իր տիրոջ աջակցությամբ, որը հավասարը չունի (աշխարհի) չորս կողմերի իշխանների շարքում³:

(10ր-20ա) ..., արքան, որը Հպատակեցրեց Տիգրիսի այն ափից մինչև Լարնանա լեռներ⁴ և Մեծ ծով⁵ ձգվող տարածքը, ընդարձակ Լակե⁶ երկիրը, և Սուլսու երկիրը (ներառյալ) Ռապիկու⁷ քաղաքը, նա նվաճեց Սուրնաստ⁸ գետի ակունքից մինչև Ուրարտու⁹ երկիր (ընկած տարածքը), ես իմ երկրի սահմանների մեջ ներառեցի Կիրրուրի¹⁰ երկրի լեռնանցք(ներ)ից մինչև Գիլգանու երկիր ձգվող տարածքը¹¹, Ստորին Ջարի այն ափից մինչև Թիլ Բարի քաղաքը, որը գտնվում է Ջարան երկրից վերև¹², Թիլ-չա-Աբթանի քաղաքից մինչև Թիլ-չա-Ջարգանի, Խիրիմու, Խարուտու քաղաքները, (որոնք) Կարդունիաչ¹³ երկրի ամրոցներն են, Բարխտու քաղաքի լեռնանցքից մինչև Խաշի-մուր¹⁴ լեռն ընկած մարդկանց որպես իմ երկրի մարդիկ Հաշվեցի:

1. Ասորեստանյան արքա Թուկուլթի-Նինուրտա II (890-884):

2. Ասորեստանյան արքա Ադադ-նիրարի II (912-891):

3. 5-10ա տողերում չարունակվում է արքայի փառաբանությունը:

4. Ներկայիս Լիրանանը:

5. «Մեծ ծով» ասելով այստեղ նկատի է առնվում Միջերկրական ծովը:

6. Երկիր (ցեղատարածք) եփրատ և Խարուր գետերի միախառնման չրջանում:

7. Երկիր եփրատի միջին Հոսանքի չրջանում, Ռապիկու՝ Լակե (Լակու) կամ Սուլսու երկրի քաղաքներից, սահմանամերձ էր Բարելունիային: Տե՛ս **И. М. Дьяконов**, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*, "Вестник древней истории", М., 1951, № 2-4, № 24, прим. 3: **M. Liverani**, *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis*, *Quaderni di Geografica Storica*, 4, Roma, 1992, քարտեղ 12.

8. Սուրնաստ գետը նույնացվում է Սուֆան-գերեյի Հեո, Տիգրիսի վտակներից: **M. Liverani**, *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis*, *Quaderni di Geografica Storica*, 4, Roma, 1992, էջ 34: Տե՛ս նաև **Н. В. Арутюнян**, *Топономика Урарту*, с. 170-171:

9. Միևնույն բովանդակությունը կրկնօրինակ տեքստերում «Ուրարտու» անվան փոխարեն երբեմն նշվում է «Նիրրու» անունը (արադ. «լեռնանցք(ներ)»: Տե՛ս **И. М. Дьяконов**, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*, "Вестник древней истории", М., 1951, № 2-4, № 24, прим. 4: **A. K. Grayson**, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, էջ 268: Հմմտ. սակայն, **M. Liverani**, *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical*

Analysis, Quaderni di Geografica Storica, 4, Roma, 1992, էջ 119-ից: Լստ որոշ Հետազոտողների, «Ուրարտու» երկրանվան առկայությունը տեքստերում կարող էր լինել ուշ նորամուծություն արդյունք: Տե՛ս A. K. Grayson., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.O.101.1 iii 122 տողին տրված մեկնությունը:

10. Այլ բնթերքմամբ՝ «Նարրուրի»:

11. Գիլգանու - երկիր Ուրմիա լճի մերձավորությամբ, նրա հարավ-արևմտյան կամ հարավային ափերին:

12. Զարան- անունը թերևս կապվում է Մեծ և Փոքր Զար գետերի անվան հետ, որոնց մերձավորությամբ էլ և գտնվել է:

13. Կարդունիաչ - կասիտական (քասեցիական) ժամանակաշրջանի Բարելոնիայի անվանումներից մեկը:

14. Բարիտու և Նաչիմուր (Նաչմար) լեռնանցքները գտնվում են Զագրոսյան լեռներում՝ Զամուա երկրում: Նշված արտահայտությունը տրվում են Զամուա երկրի աշխարհագրական սահմանները:

6.

ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ III-ի ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀ. «ԱՐԱՄՈՒ ՈՒՐԱՐՏԱՑԻ»

Տարեգրություն: Հայտնաբերվել է Կարխից (Քուրխ, Կուրխ, քաղաք Տիգրիսի վերին Հոսանքի շրջանում, ասորեստանյան Թուլչանս նահանգում, ներկայիս Դիարբեքիրից հարավ-արևելք), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Սալմանասար (Շուլմանու-աչարեղ) III արքայի գահակալության շրջանում (858-824):

Առաջինը անգամ ամբողջությամբ հրատարակվել է Զեյմա Գրեյզի կողմից (J. A. Graig, The Monolith Inscription of Salmaneser II, Hebraica 3, 1886-1887, էջ 204-230): Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. III, Toronto-Buffalo-London, 1996, A.O.102.2 հրատարակության: Մեջբերվում է հատվածաբար:

(Col. ii 30p, ii 40p - ii 44) Աչչուր-բել-կաիինի էպոնիմատի

տարում¹², շարժվելով Կար-Շուլմանու-աչարեդ³ քաղաքից, ես անցա [Ուս]սումու լեռը (և) և իջա դեպի Բիթ-Չամանի⁴: Շարժվելով Բիթ-Չամանի երկրից ես անցա Նաղմանու լեռները (և) Մերխիչուն: Պղնձե բրիչներով ես Հարթեցրի խորդուրորդ արահետները դժվարամատչ լեռներում, որոնք ուղղահայաց բարձրանում են դեպի երկինքը, ինչպես դաշույնի շղթա: Ես տարա (իմ) մարտակառքերն (ու) գորքերը այդ արահետներով (և) ցած իջա Իչուա⁵ երկրի Էնգիտե⁶ (երկիրը): Ողջ Էնգիտե (երկիրը) ես նվաճեցի, ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի (և) Հրդեհեցի նրանց քաղաքները, նրանց անհամար ռազմավարը, հարստութունն (ու) ունեցվածքը տարա: Ես պատրաստեցի իմ (անձի) վիթխարի, արքայական կոթողը (և) գրեցի նրա վրա փառաբանությունը Աչչուր աստծո՝ մեծ տիրոջ, (և) իմ հաղթական նվաճումները: Ես կանգնեցրի այն Սալուրիա քաղաքում:

* * *

(Col. ii 45 – ii 47ա) Շարժվելով Էնգիտե երկրից ես անցա Արծանիա⁷ գետը (և) մոտեցա Սուխմե⁸ երկրին: Նվաճեցի Ուաչթալ ամրացված քաղաքը, ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի (և) Հրդեհեցի ողջ Սուխմե երկիրը: Ես գերեցի նրանց քաղաքի տիրոջ՝ Սուային: Շարժվելով Սուխմե երկրից ես ցած իջա (դեպի) Դայենի երկիրը: Ես նվաճեցի ողջ Դայենի երկիրը⁹, ավերեցի, հիմնահատակ կործանեցի (և) Հրդեհեցի նրանց քաղաքները: Ես ձեռք բերեցի (նրանցից) գերիններ, գույք (և) հարուստ ունեցվածք:

* * *

(Col. ii 47բ – ii 56ա) Շարժվելով Դայենու երկրից, ես մոտեցա Արծաչբուին¹⁰, Արամու¹¹ ուրարտացու արքայական քաղաքին: Արամու ուրարտացին իմ հզոր զենքերի փայլից և բուռն գրոհից սարսափեց, լքեց իր քաղաքը (և) բարձրացավ Ադդուրու լեռը¹²: Ես նրա ետևից լեռը բարձրացա (և) հզոր ճակատամարտ տվեցի լեռներում: Ես սրով խոցեցի նրա 3.400 ռազմիկների, ավեր¹³ սփռեցի նրանց վրա, ինչպես Ադադ աստվածը (կաներ), (և) նրանց արյամբ լեռը, ինչպես կարմիր բուրդը, ներկեցի կարմիրով: Ես խլեցի նրա ճամբարը (և) լեռներից ցած բերեցի նրա մարտակառքերը, հեծյալներին, ձիերին, ջորիներին, բռնակիր անասունները, գերիններ (և) հարուստ ավար: Արամուն, իր կյանքը փրկելու համար, բարձրացավ բարձրաբերձ լեռը: Իմ զորեղ

առնականությունը եւ տրորեցի նրա երկիրը ինչպես վայրի ցուլ (և) ավեր սփռեցի նրա քաղաքներում: Ես ավերեցի, Հիմնահատակ կործանեցի (և) Հրդեհեցի Արծաշքու քաղաքը՝ իր շրջակայքի քաղաքների հետ: Ես (Հատված) գլուխներից նրա դարպասի առջև աշտարակներ կանգնեցրի, ազնվազարմերի (գլուխները) եւ խառնեցի կույտերի մեջ, մյուսներին(ը) ցից հանեցի (Հատված գլուխների) կույտերի շուրջ: Շարժվելով Արծաշքու քաղաքից, [եւ բարձրացա էրիտիա] լեռը: Ես պատրաստեցի իմ (անձի) վիթխարի, արքայական կոթողը (և) գրեցի] նրա վրա փառաբանությունը Աչչուր աստծու՝ մեծ տիրոջ, (և) իմ հաղթական նվաճումները, որոնց եւ հասա Ուրարտու երկրում: Ես կանգնեցրի (այն) [էրիտիա (լեռան) վրա:

* * *

(Col.ii 56բ – ii 60ա) Շարժվելով էրիտիայից՝ եւ մոտեցա Արամալու [քաղաքին], ավերեցի, Հիմնահատակ կործանեցի (և) Հրդեհեցի նրա (շրջակայքի) քաղաքները: Շարժվելով Արամալու քաղաքից, եւ [մոտեցա] Զանգիունա քաղաքին: [...]ութեն՝ [Զանգիունա քաղաքի արքան, վախենալով ինձ հետ ճակատամարտելուց, հնազանդվեց ինձ: Ես նրանից ստացա ձիերի լծվածքներ, խոշոր (և) մանր եղջերավոր անասուններ: Ես գլխացի [նրան (և ազատ արձակեցի): Իմ վերադարձին] եւ ցած իջա դեպի Նաիրի երկրի ծով¹⁴, լվացի ծովի (ջրերում) հզոր զենքերն Աչչուր աստծու (և) զոհեր մատուցեցի: Ես պատրաստեցի [իմ (անձի) վիթխարի, արքայական կոթողը] (և) գրեցի նրա վրա փառաբանությունը Աչչուր աստծու՝ մեծ տիրոջ, (ինչպես նաև) իմ հերոսական գործերն ու հաղթական ձեռնարկումները [(և) կանգնեցրի այն ծովի ափին]:

* * *

(Col. ii 60բ – ii 63ա) Շարժվելով [ծովից] եւ մոտեցա Գիլգանու երկրին: Ասաուն՝ Գիլգանու երկրի արքան, իր եղբայրների (և) որդիների հետ միասին դուրս եկավ ինձ ընդառաջ [(և) փարվեց իմ ոտքերին]: Ես ստացա նրանից (բազմաթիվ) [մարտակառքեր], ձիերի լծվածքներ, խոշոր (և) մանր եղջերավոր անասուններ, գինի (և) յոթը երկսապատ ուղտեր¹⁵: Ես պատրաստեցի իմ (անձի) վիթխարի, արքայական կոթողը (և) գրեցի նրա վրա Աչչուր աստծու՝ մեծ տիրոջ, (իմ) տիրոջ փառաբանությունը, և հաղթական նվաճումները, որին եւ

Հասա Նաիրի երկրում: Ես կանգնեցրի (այն) իր քաղաքի ներսում՝ իր տաճարում:

* * *

(Col. ii 63բ – ii 66ա) Շարժվելով Գիլգանու երկրից ես մոտեցա Կակիրի՝ Խուբուշքիա երկրի արքայի Շիլայա ամրացված քաղաքին: Ես պաշարեցի քաղաքը, նվաճեցի (այն, և) սպանեցի նրանցից շատերին: Ես նրանցից վերցրի 3.000 գերիներ, անհաշիվ (քանակություն) խոշոր, մանր եղջերավոր անասուններ, ձիեր, ջորիներ (ու) ավանակներ (և բերեցի) դրանց իմ Աչչուր քաղաքը: Ես մտա էնզիտե երկրի լեռնանցքները (և) դուրս եկա Կիրրուրի երկրի լեռնանցքների միջով՝ Արբա՝իլի¹⁶ դիմաց:

* * *

Col. ii 66բ – ii 102: Տրվում է նույն տարում արքայի իրագործած այլ արչավանքների, ապա և Հաջորդող մի քանի տարիների ամփոփ նկարագրությունը):

1. Աչչուր-բել-կա՛ինի էպոնիմատը թվագրվում է Ք. ա. 856 թ.:

2. Արձանագրության դիմային կողմում (Col. i) և հակառակ կողմի (Col. ii) սկզբնամասում (ii 30բ – ii 40ա) տրվում է Սալմանասար III-ի գահակալության առաջին տարիներն ամփոփող՝ ընդհուպ մինչև Հայկական լեռնաշխարհ իրագործված արչավանքին նախորդող անցքերի նկարագրությունը:

3. Տե՛ս սույն բաժնի թիվ 8 տեքստին տրված ներածությունը:

4. **Բիթ-Ջամանի** – երկիր Տիգրիսի վերին հոսանքում, ներկայիս Դիարբեքիրի շրջանում (**Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 58-59):** Մանրամասն տե՛ս **E. Lipinski, The Arameans: Their Ancient History, Culture, Religion, Leuven - Paris - Sterling, 2000, էջ 135-ից:**

5. Նույնն է, ինչ Հին ասորեստանյան աղբյուրների Զ/Մուր/պանան, խեթական աղբյուրներում հիշվում է Իսուվա, ուրարտական աղբյուրներում՝ Մու – փանի անվամբ: Նույնական է անտիկ աղբյուրների Սոփենին՝ Հին Հայկական Մոփբը:

6. Նույնն է, ինչ Հայկական աղբյուրների Անձիտ գավառը:

7. Նույնն է ինչ Արածանին՝ Եփրատի վտակը, այժմ՝ Մուրաղ-սու:

8. Երկիր Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանում: Որոշ հետազոտողներ այս – տեղից են բխեցնում վրացիների կողմից Հայ ժողովրդին տրված «սոմխի»

անվանումը: *Տե՛ս Գ. Ա. Мелякишвили, Нагри-Урарту, էջ 407 (նշվ. գրականությունը), 418-419: Հմմտ. Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 288:*

9. Բնագրում՝ «քաղաքը»:

10. Արշածրու(ն) քաղաքը մասնագիտական գրականության մեջ նույնացվել է Արճեչին (*Հ. Կարապոյան, 1998, էջ 27 և այլուր*), Արճեկին (*Խ. Բ. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 34-35*), առաջարկվել են այլ տեղորոշումներ ևս:

11. Բնագրում՝ «Արրամու»:

12. Թերևս նույնն է, ինչ ուրարտական աղբյուրների էիդուրուն՝ Սիփանը լեռը: Սակայն, չի բացառվում այլ համադրումների հնարավորությունը ևս:

13. Բառացի՝ «ջրհեղեղ»:

14. Ենթադրվում է, որ այստեղ «Նաիրի երկրի ծովը» Ուրմիա լիճն է:

15. Բառացի՝ «ուղտեր, որոնք ունեն երկու սապատ»:

16. Քաղաքական խոշոր կենտրոն Հյուսիսային Միջագետքում, քննարկվող ժամանակաշրջանում գտնվել է Ասորեստանի կազմում, էրբիլ քաղաքը ներկայիս Իրաքում:

7.

ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ III ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ I

Տարեգրություն: Հայտնաբերվել է Կալխուից (Կալախ, ներկայիս Թեյլ-Նիմրուդ հնավայրը Իրաքում), պահվում է Բաղդադի Իրաքի Ազգային հնագիտական թանգարանում: Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Սալմանասար (Շուլմանու-աշարեդ) III արքայի գահակալության շրջանում (858-824):

Առաջին անգամ հրատարակվել է Յորգեն Լեսոյի կողմից (J. Laessøe, A Statue of Salmaneser III, from Nimrud, "Iraq", vol. XXI, 1959, էջ 147-157, աղ. XL-XLII): Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. III, Toronto-Buffalo-London, 1996, A.O.102.16 հրատարակության: Մեջբերվում է հատվածաբար:

(228?) Իմ կառավարման քսանյոթերորդ տարում ես ժողովեցի իմ մարտակառքերն (ու) զորքերը:

(230?) Ես հրաման տվեցի (և) ուղարկեցի Դայյան-Աչչուրին¹,

գորավարին, իմ ընդարձակ բանակի հրամանատարին, առաջնորդելու իմ բանակը դեպի Ուրարտու: Նա ցած իջավ դեպի Բիթ-Չամանի (և) մտավ Ամմաշ քաղաքի լեռնանցքը: Նա գետնանցեց Արծանիան: Երբ ուրարտացի Սեղուրին² լսեց (այդ մասին), իր հզոր բանակի գորուծյանը հենվելով նա հարձակվեց՝ պատերազմ մղելու և ճակատամարտելու (համար):

(235? - 244?) Նա³ կովեց նրա հետ, պարտության մատնեց նրան (և) ընդարձակ դաշտը լցրեց նրա բանակի զինվորների մարմիններով: Նա գերեց⁴ նրա անհամար հեծյալներին (և) նրա պատերազմական գույքը: Իր կյանքը փրկելու (համար) նա բարձրացավ դժվարամտոչ լեռը: Ունզումունի քաղաքը⁵..., [.....] բնակատեղին, իր չրջակայքի քաղաքներով նա⁶ հիմքից քանդեց, ավերեց (և) հրդեհեց: Նա թափեց նրանց վրա սարսափն իմ իշխանության փայլի: Իր արչավանքի (հետագա) ընթացքում նա նվաճեց Ալսիաննայի [Ուր]աշ⁷ արքայական (քաղաքը):

1. Ասորեստանյան ուղեգրերի և քաղաքական խոշոր գործիչ, երկրորդ դեմքը երկրում: Ասորեստանյան արքունիքում և անձամբ արքայի՝ Սալմանասար III-ի նկատմամբ ունեցած իր հսկայական ազդեցությունը հարուցել է ինչպես արքունիքի, այնպես էլ արքայական ընտանիքի դժգոհությունը, ինչը հետագայում վերածվեց քաղաքացիական պատերազմի:

2. Մասնագիտական գրականության մեջ Սարգուրին դիտվում է որպես ուրարտական պետության գահացանկում այս անունը կրող առաջին արքա (Սարգուրի I), ըստ այդմ, նրան վերագրելով նաև որոշակի կառավարման թվականներ (835-825): Սակայն, չի բացառվում այլ մոտեցումների հնարավորությունը ևս:

3. Տեքստը նկատի ունի գորավար Դայյան Աշշուրին:

4. Բառացի՝ «նրանից վերցրեց»:

5. Ունզումունին (Ունզամունի) հայտնի էր դեռևս Թիզպաթպալասար I-ի ժամանակներից՝ նախրյան միություն 23 երկրների շարքում: Տե՛ս թիվ 3 տեքստը (Col. iv 74):

6. Այստեղ և այսուհետ տեքստը նկատի ունի գորավար Դայյան Աշշուրին:

7. Թերևս նույնն է, ինչ Ուրա քաղաքը Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Արևելյան (Հայկական) Տավրոսում: Այս վերջինիս տեղորոշմանը վերաբերող կարծիքները տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 209-210:**

Հանդիսավոր արձանագրություն-կոթող: Հայտնաբերվել է Թիլ-Բարսիպ քաղաքից (Հետագայում՝ Կար-Շուլմանու-աշարեդ, ներկայիս Թեյ Ախմար Հնավայրը Սիրիայում): Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Սալմանասար (Շուլմանու-աշարեդ) IV արքայի (°) գահակալության շրջանում (782-773): Տեքստը բացառիկ է. միակն է, որ կազմվել է ասորեստանյան բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից առանց արքայի անունը հիշատակելու: Տեքստի կազմող զորավար Շամշի-իլուն այս շրջանում Ասորեստանի փաստացի կառավարիչն էր, երկրի մի շարք նահանգներում նա իշխում էր որպես անկախ տիրակալ: Մանրամասն տեսն A. K. Grayson, *Studies in Neo-Assyrian History II: The Eight Century BC*, in E. Robbins, S. Sandahl (Eds.), *Corolla Torontonensis. Studies in Honour of R. M. Smith*, Toronto, 1994, էջ 73-ից:

Առաջին անգամ հրատարակվել է Լեոնարդ Քինգի կողմից (L. W. King, *Annals of Archaeology and Anthropology*, 2, Liverpool, 1909, էջ 185-186, աղ. XXXVII): Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. III, Toronto-Buffalo-London, 1996, A.O.104.2010 հրատարակության: Մեջբերվում է հատվածաբար:

(1-8ա. Թվարկվում են աստվածներն ու նրանց հիմնական գործառույթները):

(8բ-11ա) Շամշի-իլուն՝ զորավարը, մեծ սենեկապետը, տաճարների կառավարիչը, հրամանատարն ընդարձակ բանակի, նահանգապետը Նաթթի երկրի (և) Գուտի¹ երկրի և ողջ Նամրի² երկրի, Արևմուտքի լեռների նվաճողը, որը ավերածություն սփռեց [...], որը ամայացրեց Մուսկու և Ուրարտու երկրները, որը թալանեց նրանց ժողովրդին, որը ամայացրեց Ութու, Ռուբու, Նադալու (և) Լաբգուդու երկրները³, որը հաղթեց նրանց:

(11բ-13ա) Այդ նույն ժամանակ ուրարտացի Արգիշտին, որի ուժերը լայնածավալ են, ինչպես թանձր ամպ, որը կապեր չէր հաստատել⁴ նախորդ արքաներից որևէ մեկի հետ, նա ընդվզեց և ժողովեց մեկտեղ Գուտի երկրի բոլոր մարդկանց: Նա կազմակերպեց

իր (ուժերը) ճակատամարտի (համար), (և այնուհետ) առաջացան նրա զորքերը դեպի լեռները՝ պատերազմելու:

(13բ-18) Հոր՝ Աչչուր (աստծո), մեծ տիրոջ, և էշչարրա (տաճարի) մեծահոգի մոր հրամանով, առաջնայինը աստվածների մեջ՝ Նինիլի⁵ աստվածուհին, Շամշի-իլուն, զորավարը, մեծ սենեկապետը, տաճարների կառավարիչը, հրամանատարն ընդարձակ բանակի, շարժեց զինվորների հզոր ուժերը դեպի այդ լեռները: (Թմբուկների) հզոր զարկով (և) (կովի) պատրաստ գենքերով, որոնք թնդում են ահասարսուռ, նա⁶ նետվեց առաջ՝ ինչպես սարսափելի հողմ: Նա թողեց, (որ) դեպի նա⁷ թուչեն փոթորկոտ նժույզները՝ լծված իր մարտակառքին, ինչպես Անզու-թուչունը⁸, և պարտուխյան մատնեց նրան: Նա լքեց իր զորքերն (ու) հողմացրիվ (եղած) մարդկանց (և) սարսափեց ճակատամարտից (և) նա փախավ՝ ինչպես գողը: Նա⁹ վերցրեց նրանից նրա ճամբարը, նրա արքունի գանձարանը (և) նրա [.....]:

(19-24: Բնագիրը եզրափակվում է տեղեկատվությունը՝ Կար-Շուլմանու-աչարեղ քաղաքում Շամշի-իլուի կողմից կանգնեցված, անվանապես հիշվող երկու առյուծ-կոթողների մասին, որոնց վրա փորագրվել է արձանագրությունը):

1. Գուտի/Կուտին Կորդվաց աշխարհի անվանումն է, որը Հայաստանի ընդհանրական անվանումներից մեկն է դառնում Ք.ա. III հազարամյակից: Այս դեպքում վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավին: Մի քանի տող հետո այս երկրանունն օգտագործվում է որպես Արգիշտի I-ի պետության անվանում:

2. Նամրի/ու: Գտնվել է զագրոսյան լեռներում, Դիյալա գետի միջին և վերին հոսանքների շրջանում, տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, с. 150.**

3. Թվարկված «երկրները» արամեական ցեղատարածքներ էին Միջագետքում, Բարելոնիային մերձ շրջաններում:

4. Բառացի՝ «իր ձեռքը չէր մեկնել»:

5. Էնիլ աստծո կինը: Նորասորեստանյան դարաշրջանում ընկալվում էր արդեն որպես Աչչուր աստծո կին, երբ վերջինս սկսեց նույնացվել Էնիլ աստծուն:

6. Տեքստը նկատի ունի զորավար Շամշի-իլունին:

7. Տեքստը նկատի ունի Ուրարտուի արքա Արգիշտի I-ին (780-760-ական թթ.):

8. Անզու(ղ)/Ջու/Իմ-Գուգուղ: Առասպելական թուչուն, հաճախ նույնանում էր փոթորկի հետ (Իմ-Գուգուղ՝ չում. փոթորիկ):

9. Կրկին նկատի է առնվում Շամշի-իլուն:

ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ III-ի ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Հանրագումարային արձանագրություն: Հայտնաբերվել է Կալ-խուից (Կալախ, ներկայիս Թեյլ-Նիմրուզ հնավայրը Իրաքում), պահպանվել է Հատվածաբար, բեկորները պահվում են Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը կազմվել է ասորեստանյան Թիգլաթպալասար (Թուկուլթի-ապիլ-էշարրա) III արքայի գահակալության շրջանում (744-727):

Թարգմանությունը տրվում է ըստ H. Tadmor, The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1994, Summary Inscriptions 1 Հրատարակության: Մեջբերվում է Հատվածաբար:

(1-20ա: Տրվում է դեպի Բաբելոնիա, արևմտյան Իրան և արամեական ցեղերի դեմ իրագործված արշավանքների ամփոփ նկարագրությունը):

(20բ - 24ա) Սարգուրին՝ ուրարտացին, ընդզվեց իմ դեմ և Մատի-իլուի¹ հետ (միասին իմ դեմ) դավեր նա նյութեց: Քիշթան և Սալպի² երկրներում՝ Կում(մ)ուխ³ (երկրի⁴) շրջաններում, պարտության մատնեցի ես նրան և զրավեցի նրա ողջ ճամբարը: Նա սարսափեց իմ ահեղ զենքերից և աննկատ փախավ՝ փրկելու (համար) իր կյանքը: Ես փակեցի նրան Տուրուչպայում⁵, իր քաղաքում, և նրան իր քաղաքի դարպասների առջև մեծ կորուստներ պատճառեցի: Ես բարձրացրի իմ արքայական պատկերը Տուրուչպայի դիմաց:

(24բ - 29) 70 «կրկնաժամ ճանապարհ»⁶ Ուրարտու ընդարձակ երկրում ես հպարտորեն անցա ծայրեծայր⁷ (և) չհանդիպեցի դիմադրություն⁸: Ուլլուբա⁹ երկիրն ամբողջությամբ, Բիթիրրուն¹⁰, Պարիսուն, Թաշուխան, Մանտունը, Սարդաուրիաննան, Դիուլլաանա-Նալը¹¹, Սիկիբսան, Աշշուրդայր, Բաբուլթթան, Լուսիան, Կասսիան¹², Ուրարտուի ամրոցները, որոնք Նալ¹³ լեռան հետևում են, ես կցեցի Աշշուրին: Ուլլուբա (երկրում) ես քաղաք կառուցեցի (և) անվանեցի այն Աշշուր-իքիշա: Իմ ներքինուն ես հաստատեցի այնտեղ որպես նահանգապետ:

(30 - 36) Էնու, Սասսու, Լուպսա, Լուկիա, Շիմիրրա, Ուշուրնու, Ուզուրրա, Աուիբի, Ուբուլա¹⁴ քաղաքները՝ մինչև Բիրդաշու լեռը, ես

Հավելեցի «գլխավոր մատուվակի» նահանգին¹⁵: Կուտա, Ուրրա, Արանա, Թասու, Ուալլիա քաղաքները՝ մինչև Եփրատ գետը (և) մինչև Կուսմուխի սահման, Կիլիսսա, Էգեղա, Դիու(յ)ապլի, Արբիսսա, Նարբիսիննա, Թասա (քաղաքները), Էնդի երկիրը, Անգանու և Բենգու քաղաքները՝ Ուրարտուի ամրոցները (ընդհուպ) մինչև Կալլա[...] գետը ես նվաճեցի և կցեցի Աշշուրին: Ես Հավելեցի դրանք «գլխավոր զորահրամանատարի» տան նահանգին¹⁶ և Նաիրի¹⁷ նահանգին:

1. Մատի-իլուն Արպադի (Բիթ-Ագուսի) թագավորն էր, այս ժամանակաշրջանում՝ Սարգուրիի գաշնակիցը:

2. **Քիչթան և Նապլի** - Կուսմուխ երկրի քաղաքներից: Համադրվում են Քյուչթան և Նալֆեթի բնակավայրերի հետ: Տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту**, с. 112-113, 222:

3. **Կուսմուխ** - երկիր Եփրատ գետի մեծ ոլորանի և ներկայիս Մալաթիայի լեռների միջև, անտիկ աղբյուրների Կոսմագենեն:

4. Բնագրում երկրանունը կրում է «քաղաք» որոշիչը:

5. Այսպես է Հանդես գալիս ուրարտական տերության մայրաքաղաք Տուշպան ասորեստանյան աղբյուրներում, Հայկական Վան-Տոսպը:

6. Աքադ. *beru*, մոտավորապես 10կմ:

7. Բառացի «վերևից ներքև»:

8. Բառացի՝ «չունեցա հակառակորդ»:

9. Երկիր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Արևելյան (Հայկական) Տավ - րոսի և Տիգրիս գետի վերին հոսանքի միջև: Ամփոփ տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту**, с. 205-206.

10. Այլ ընթերցմամբ՝ Կաշտիրրու: Տե՛ս **И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту**, "Вестник древней истории", М., 1951, № 2-4, № 42 (20),

11. Այսպես է Հրատարակչի մոտ: Սակայն տե՛ս և Հմմտ. **Ի. Մ. Դյակոնով**, նույն տեղում:

12. Բնագրում՝ «Կասսիա (*Kás-si-a*)». Հրատարակիչն առաջարկում է «Թապսիա» ընթերցումը՝ բերելով որոշ փաստարկներ, տե՛ս **Н. Tadmor, The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1994, Summary Inscriptions 1**, էջ 126 (27-րդ տողին տրված ծանոթությունը):

13. Նալ լեռը գտնվում է Կորդվաց լեռների շրջանում, Տիգրիսի հոսանքից ոչ հեռու:

14. Ընթերցումը պայմանավորող փաստարկները տե՛ս **Н. Tadmor, The**

Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1994, Summary Inscriptions 1, Էջ 126 (31-րդ տողին տրված ծանոթությունը):

15. Նահանգ Ասորեստանի Հյուսիս-արևմուտքում՝ Կաշիյարի լեռների շրջանում: Տե՛ս S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West, State Archives of Assyria, I, Helsinki, 1987 (կից քարտեղը):*

16. Գլխավոր գորավարի նահանգը գտնվել է Եփրատի մեծ ոլորանի շրջանում, Կուսմուխ երկրի հարևանությամբ (И. М. Дьяконов, № 42, прим. 14): Տե՛ս նաև S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West, State Archives of Assyria, I, Helsinki, 1987 (կից քարտեղը):*

17. Ասորեստանյան Նաիրի նահանգը գտնվում էր Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, նահանգային կենտրոնն էր Ամիդու (այժմ՝ Դիարբեքիր) քաղաքը: Ամփոփ տե՛ս M. Salvini, Nairi, Na'iri, in: O. Edzard (Hrsg.), *Reallexikon für Assyriologie (Hrsg. D.O. Edzard), Berlin - New York, IX, 1./2., 1998, Էջ 87-91:*

10.

ՏՈՒՇՊԱՆ ՆՎԱՃԵԼՈՒ ԿՈՉ

Զեկուցագիրը: Հայտնաբերվել է Կալխուկից (Կալախ, ներկայիս Թեյլ-Նիմրուդ Հնավայրը Իրաքում), պահվում է Բաղդադի Իրաքի Ազգային Հնագիտական Թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունի գրագրությունների շարքին: Թիգլաթ-պալասար III արքայի (☉) գահակալության շրջան (744-727):

Առաջին անգամ հրատարակել է Հարրի Սագսը (H. W. F. Saggs, *The Nimrud Letters, 1952. Part IV – The Urartian Frontier, “Iraq”, vol. 20, 1958, № XLV*): Թարգմանությունը տրվում է ըստ H. W. F. Saggs, *The Nimrud Letters, 1952, “Cuneiform Texts from Nimrud”, vol. V, London, 2001, ND 2673* հրատարակության: Մեջբերվում է մասնակի՝ դիմային կողմը:

(ԳԿ 1) Արքային՝ տիրոջս, քո ծառա [xxx]: Ամենա-ամենա բարին արքայի՝ տիրոջս հետ թող լինի:

(ԳԿ 4) Նախկինում, երբ արքան՝ իմ տերը, գնացել էր (դեպի) Ուրարտու (երկիր), Աչչուրն ու Շամաչը Հանձնեցին Տուրուչպա քաղաքը արքայի՝ տիրոջս ձեռքը¹: Թող արքան՝ իմ տերը, ճանապարհ բռնի դեպի Ուրարտու, թող նրանք² գրավեն Տուրուչպան: Թող արքան՝ իմ տերը, ընդմիջտ հավերժացնի իր անունը³: Գուցե արքան՝ իմ տերը, կրկին ամայացնի [...]:

(ԳԿ 12) Ինչ վերաբերում է արքայական կնքված նամակին, որը արքան՝ իմ տերը, ուղարկել էր ինձ, ես ետ գնացի (Լ) Հարցրեցի Պարնի-ալդեին⁴: Նա ասաց. «Արքան՝ իմ տերը [...]» (տեքստը պակասավոր է):

1. Բառացի՝ «... դրեցին արքայի՝ տիրոջս ձեռքերի մեջ»:

2. Նամակագիրը Հավանաբար նկատի ունի ասորեստանյան արքայի զորքերը:

3. Բառացի՝ «Թույլ տա, որ իր անունը Հիշվի ընդմիշտ»:

4. Ոչ-ասորեստանյան անուն է: Դրա կազմություն -aldi ձևից ելնելով, կարելի է կարծել, որ անունը Թեոֆոր է. նրանում Հնարավոր է տեսնել Ուրարտուի դիցարանի գերագույն աստված Սալդիի անունը: Թոփուզավայի ուրարտա-ասորեստանյան երկկեզու արձանագրության ասորեստանյան տեքստում ուրարտական *Haldi* դիցանունը Հիշվում է նաև *Aldi* տարբերակով: Անվան կազմության շուրջը տե՛ս *H. W. F. Saggs, The Nimrud Letters, 1952. Part IV – The Urtian Frontier, էջ 197:*

11.

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ՝ ԷԹԻՈՒՆՅԱՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԹԻՐԱԽ

Զեկուցագիր: Հայտնաբերվել է Կալխուից (Կալախ, ներկայիս Թեյլ-Նիմրուդ Հնավայրը Իրաքում), պահվում է Բաղդադի Իրաքի Ազգային Հնագիտական Թանգարանում: Այն պատկանում է ասորեստանյան արքունիք ուղարկված «Հետախուզական» բնույթի տեքստերի շարքին: Թիգլաթպալասար (Թուկուլթի-ապալ-է-շարրա) III (744-727) կամ Սալմանասար (Շուլմանու-աշարեդ) V (727-722) արքաների (☉) գահակալության շրջան:

Առաջին անգամ հրատարակել է Հարրի Սագսը (H. W. F. Saggs, The Nimrud Letters, 1952. Part IV – The Urtian Frontier, “Iraq”, vol. 20, 1958, № XLVIII): Թարգմանությունը տրվում է ըստ H. W. F. Saggs, The Nimrud Letters, 1952, “Cuneiform Texts from Nimrud”, vol. V, London, 2001, ND 2453 հրատարակության:

(ԳԿ 1) Արքային՝ տիրոջս, քո ծառա [xxx]: Ամենաբարին արքայի՝ տիրոջս հետ թող լինի:

(ԳԿ 4) Ես մտեցա Իրրունին, Հիմնահատակ քանդեցի: Ես մտա Բիրդունու, Հիմնահատակ քանդեցի: Ես հեռանում եմ, ես դուրս եմ գալիս (արչավանքի):

Միգրացիոն արքան, իմ տերը, կասի. «ինչ տեղեկություններ (կան) Ուրարտուի մասին»: Երկու անգամ էթիունացիները ընդվզել են նրա¹ դեմ: Նրանք (ոազմական) կորուստներ են պատճառում նրան: Նրանք թալանել են նրան: Երրորդ անգամ (նրանք միավորվում են) նրա դեմ: Ուրսան² դուրս է եկել Տուրուչպայից և մեկ անգամ ևս արշավում է էթիունացիների դեմ: Երբ ևս ինքս մտա Սուրուդուրիանի քաղաքը, այն քաղաքների համար, որոնց ևս մղեցի (ապստամբելու) Ջաբի այն կողմում, մի գերյալ եկավ Ուրսայի մասին (տեղեկություններով): Նա ասաց. «Երբ Աշշուրի զորքերը երրորդ անգամ գնան քո ետևից, (ևս ինքս քեզ ցույց կտամ) ճանապարհը»:

1. Տեքստը նկատի ունի Ուրարտուի արքային:

2. Այսպես է հնչել, եզակի բացատրություններով, ուրարտական այս արքայանունը ասորեստանյան աղբյուրներում: Սա Ուրարտուի արքա Ռուսա I-ն է (730-710-ական թթ.):

12.

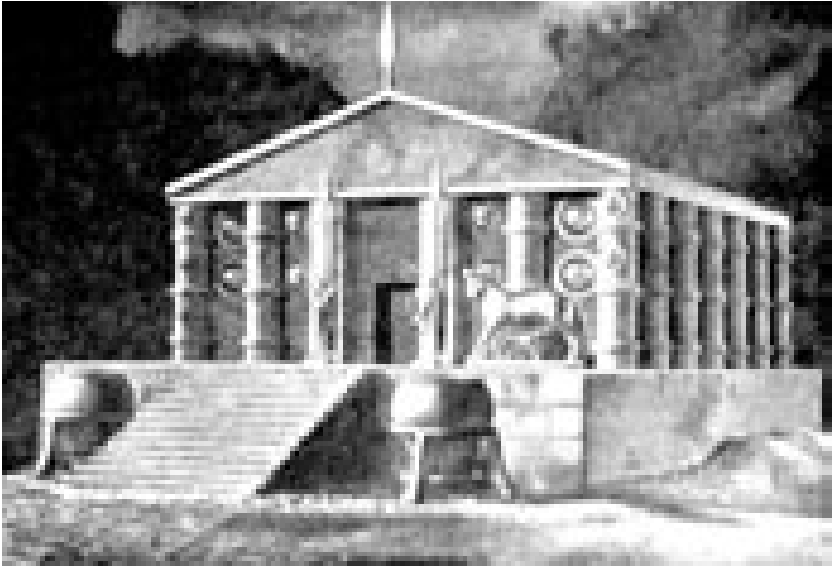
ԱՐԴԻՆԻ-ՄՈՒԾԱԾԻՐ ԵՐԿՐԻ ՔՐՄԱՊԵՏ-ԱՐՔԱ
ՈՒՐՁԱՆԱՆ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍԱՆՑԻՆԵՐԸ

Նամակ: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բլուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունիքի հետ այլ երկրների տիրակալների ունեցած գրագրությունների շարքին: Մալմանասար (Շուլմանու-աշարեղ) V (727-722) կամ Սարգոն (Շարրու-ուկին) II (721-705) արքաների (՞) գահակալության շրջան:

Թարգմանությունը տրվում է ըստ G. B. Lanfranchi, S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, V, Helsinki, 1990, № 147 հրատարակության:

(ԴԿ 1) Ուրգանայի¹ նամակը² արքունի սենեկապետին: Առողջություն քեզ:

(ԴԿ 4) Այն մասին, ինչ դու գրեցիր ինձ. «Արդյո՞ք Ուրարտուի արքան ճանապարհին է ժողովված զորքերով, որտե՞ղ է նա իջևանելու», Վախի³ երկրի մարդպետը և մարդպետը, որը (հարևան

Մուսասիրի տաճարը (վերակազմություն)

է) ուկկայցիներին⁴, եկել են և ծիսակատարություն են անում տաճարում⁵: Նրանք ասում են.

(ԴԿ 13) «Արքան գալիս է, նա իջնանել է Վախիում, և մնացյալ մարդպետները գալիս են Մուծածիր⁶, ծիսակատարություն անելու»:

(ՀԿ 3-12) Այն մասին, ինչ դու գրեցիր ինձ. «(Թող) ոչ ոք ձեռ չիրագործի առանց արքայի թույլտվություն», երբ Աշշուրի արքան եկավ այստեղ, կարողացա՞ւ ես նրան ետ պահել: Նա արեց այն, ինչ արեց: Ուրեմն ինչպե՞ս ես ետ պահեմ այս մեկին⁷»:

1. Ուրդանան Մուծածիր երկրի քրմապետ-արքան էր:

2. Բառացի «(արձանագիր) աղյուսակ»-ը:

3. **Վախի** (Վազան, Ուազաուն կամ Ուեսի) - ուրարտական նահանգ, գտնվել է Ուրմիա լճի հարավ-արևմտյան շրջաններում, ունեցել ռազմավարական մեծ նշանակություն:

4. **Ուկկու**, «**ուկկայցիներ**» - լեռնային երկիր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Կորդվաց լեռների շրջանում, Կումմե երկրի հարևանությամբ:

5. Նամակագիրը նկատի ունի Մուծածիրի գլխավոր՝ Նալդի աստծո տաճարը, որը տարածաշրջանում ուներ պաշտամունքային մեծ նշանակություն:

6. Մուծածիրը (ուրարտական աղբյուրներում՝ Արդիինի) խոշոր պաշտա-

մունքային կենտրոն էր, ուներ համընդհանուր ճանաչում: Գտնվել է ներկայիս Իրաքի Հյուսիս-արևելքում, Ռովանդուզ բնակավայրի մոտ, համադրվել է Մուջնահիրին: Ամփոփ տե՛ս *R. M. Boehmer, M. Salvini, Musasir, in: D.O. Edzard (Hrsg.), Reallexikon für Assyriologie (Hrsg. D.O. Edzard), Berlin - New York, vol. VIII, 1993-1997, էջ 444-ից*:

7. «Այս մեկին» ասելով նկատի է առնվում Ուրարտուի արքան, ամենայն հավանականությամբ՝ Ռուսա I-ը:

13.

ՍԱՐԳՈՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՌՌՍԱՅԻՆ

Արքայական նամակ: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բլուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքայի կողմից անձամբ ուղարկված (կամ գրագրի կողմից այդպես ձևակերպված) «միջպետական» նամակագրության շարքին: Սարգոն (Շարրու-ուկին) II արքայի գահակալության շրջան (721-705):

Թարգմանությունը տրվում է ըստ S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West, State Archives of Assyria, Helsinki, I, Helsinki, 1987, № 8 հրատարակության*:

(ԳԿ 1-11: Սկիզբը կորսված է, պահպանված տեքստի սկզբնամասը՝ խիստ վնասված, պահպանվել են առանձին հատվածներ):

(ԳԿ 12) Այն մասին, ինչ դու [գրեցիր ինձ, «.....»]

(ԳԿ 13) պար[տություն]

(ԳԿ 14) Այն մասին, ինչ դու գր[եցիր ինձ, «.....»]

(ԳԿ 15) արքայական թկնապահին [.....]

(ԳԿ 16-18: Տեքստն անընթեռնելի է):

(ԳԿ 19) [.....] ինչու՞ [.....]

(ԳԿ 20) դու ձեռքբերդ [մեկնեցիր] մանայական տարածքների վրա [.....]

(ԳԿ 21-24: Տեքստն անընթեռնելի է, պահպանվել են առանձին բառեր)

(ԳԿ 25) [Այն մասին, ինչ դու ասացիր, «Ես [.....»]

(ԳԿ 26) [.....] մանացիների [.....]

(ՀԿ 1) Կա՞ մի ծառա, որը չի [.....] մասին:

(ՀԿ 2-4 տողերը ջնջվել են գրչի կողմից)

(ՀԿ 5) [Ինչ վերաբերում է] քո այս մարդպետին, որի մասին դու գրեցիր, «[.....], նա (իմ) մարդպետն է», երբ նա լսեց, որ [.....] ազատված է, նա անհայտացավ, ասելով՝ «Թող ես զնամ [ու գրկեմ Աշշուրի արքայի ոտքերը]», այդպես էլ նա արեց, և ժամանակին Աշշուրում ես այս մարդուն դա[րձրի] գլխավոր գորահրամանատար [.....]: Մի՞թե հարեմում [ներքիններ] չեն մահանում ամեն օր: Այն մեկը, որը [.....] ապստամբեց քո դեմ (և) ձախողվեց [.....]. Գու գահընկեց արեցիր Ինուրթա-Բեկ-ուծուրի որդուն իր գահից և դարձ[րիր.....]: Ի հակառակ, ես պատրաստվում եմ գահընկեց անել այս մեկին [.....]:

(ՀԿ 13) Այն մասին, ինչ դու գրեցիր ինձ, «...[.....], նա կպատմի քեզ: Ես հարցրեցի նրան, և նա պատմեց ինձ: «Իմ հանցանքը [....., իմ] պաշտոնակիցներից մեկը գրեց ինձ. «Մի [....,]»: Ես վախեցա և (ոչինչ) չասացի, բայց փախա [.....]»:

(ՀԿ 17) [Այն մասին, ինչ դու գրեցիր, «Նկատի ունենալով այն, ինչ ես ասացի նրան [.....], վերադարձրու քո [.... :] միասին»: Սա այն է, ինչ նա ասաց ինձ: [Դա] այսպես է, [երբ] ես փախա [.....] պայմանագրում [.....]:

(ՀԿ 21-22: Թարգմանություն համար տեքստը խիստ պակասավոր է):

14.

ՌՈՒՍԱՆ ԶԱԽՋԱՆՈՒՄ Է ԱՍՈՐԵՍՍԱՆՅԻՆԵՐԻՆ

Ձեկուցագիր: Հայտնաբերվել է Կալխուից (Կալախ, ներկայիս Թեյլ-Նիմրուդ հնավայրը Իրաքում), պահվում է Բաղդադի Իրաքի Ազգային հնագիտական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունի գրագրությունների շարքին: Սարգոն (Շարրու-ուկին) II արքայի (՞) գահակալության շրջան (721-705):

Թարգմանությունը տրվում է ըստ H. W. F. Saggs, The Nimrud Letters, 1952, "Cuneiform Texts from Nimrud", vol. V, London, 2001, ND 2463 հրատարակության:

(ԳԿ 1-2) Արքային՝ տիրոջս, քո ծառա [x...]:

(ԳԿ 3-13) Գլխավոր մատովակը, երբ նա հարձակման անցավ (իր) զինված ուժերով, Ուրսան եկավ (և) հաղթեց նրան: Նրանցից¹ ոչ մեկը չփրկվեց: Նա² (չարունակում է) առաջանալ և (այժմ) ճամբար է դնում «գլխավոր մատովակի» ամրոցների դիմաց³: Նա պատ-րաստվում է ճակատամարտ տալ:

(ՀԿ 1-2) Թող արքան իմանա (և) գործի (ըստ այդմ):

1. Նամակագիրը նկատի ունի ասորեստանյան զինվորներին:
2. Նկատի է առնվում Ռուսային՝ Ուրարտուի արքային:
3. «Գլխավոր մատովակ»-ին ենթակա նահանգի մասին տե՛ս վերը, տեքստ թիվ 9 և ծան. № 15:

15.

ՈՒՐԱՐՏՈՒՀԻՆ՝ ԽԱԲՆԻԻ ԹԱԳՈՒՀԻ՞

Զեկուցագիր: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բլուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունի գրագրությունների շարքին: Սարգոն (Շարրու-ուկին) II արքայի գահակալության շրջան (721-705):

Թարգմանությունը տրվում է ըստ G. B. Lanfranchi, S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, V, Helsinki, 1990, № 108 հրատարակության:

(ԳԿ 1) Արքային՝ տիրոջս, քո ծառա [xxx]: Քաջառողջություն արքային՝ տիրոջս:

(ԳԿ 2) Իմ սուրհանդակը, որը մշտապես գտնվում է գանձապահի մոտ, ողջունեց ինձ, ասելով.

(ԳԿ 4) Դու հրամայեցիր ինձ գանձապահին ասել (հետեյալը). «Սպասիր իմ սուրհանդակին, տե՛ս, ես պատրաստվում եմ գրել գանձապահին»: Ես Կիրբունայում¹ էի [...] օր, և գանձապահը ստիպված էր սպասել քո սուրհանդակին, բայց դու խոսք չուղարկեցիր, ոչ էլ քո սուրհանդակը եկավ [...]:

(ԳԿ 11) Այժմ, երբ [.....] երկրի մարդիկ

(ԳԿ 12 – ՀԿ 17 տեքստը պահպանվել է հատվածաբար)

(ՀԿ 18) Եվ (այն) անցքերը, որ (այս) երկրի մարդիկ խոսում են նրա հետ այս օրերին. «Ինչու՞ դու սա արեցիր՝ սպանել(ով) քո եղբոր քրոջն ու քո եղբոր որդուն: Այն, ինչ դու արեցիր, մենք բավականաչափ գիտենք. (գիտենք) որ դու սպանեցիր (նրան)՝ Խարխի (երկրի) տիկնոջը, և այնուհետ դու «յուզ լցրեցիր» վրան՝ ասելով. «Ուրարտացին² սպանեց նրան»: (Իսկ) ուրարտուհին չի կարող նստել գահին»:

(ՀԿ 26) Նրանք անհիմն խոսքեր նրան ասացին. «Արքան [.....]»:

(ՀԿ 28–29, տեքստը խիստ պակասավոր է)

* * *

(ԶԿ 1–2) Այժմ ես (իմ սուրհանդակին) ուղարկեցի Պալատ: Երբ [....., [թող] արքան, իմ տերը, (գրի) [իր ծառային] ինչ է նա հրամայում:

1. Բնակավայր Ասորեստանից հյուսիս՝ Կորդվաց լեռների հարավկողմում, համադրվում է Գեֆչեի հետ:

2. Նկատի ունի Ուրարտուի արքային:

16.

ՄԵԼԱՐՏՈՒԱՆ՝ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱՐՔԱ՞

Զեկուցագիր: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բլուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունիք՝ գլխավորապես արքայորդի Սին-ախխե-էրիբային ուղղված «հետախուզական» ընույթի տեքստերի շարքին: Սարգոն (Շարրու-ուկին) II արքայի գահակալության շրջան (721–705):

Թարգմանությունը տրվում է ըստ G. B. Lanfranchi, S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, Helsinki, V, 1990, № 90 հրատարակության:

(Սկիզբը կորսված է)

(ԳԿ x+2) [ու]րարտացի(ները) [...]

(ԳԿ 3) [..... որոնք] վախս[ցան]

(ԳԿ 4) [...] գաղտ[նաբար ...]

(ԳԿ 5-15) Նրա [մարզ]պետներից [ինը] ջախ[ջախված են¹]. «գլխավոր մատո[վակիր]» դեմ կանգնած մարզ[պետը], մեր դեմ կանգնած մարզպետը, Շա-Աշշուր-դուբբուի դեմ կանգնած մարզպետը, Մուծածիրի դեմ կանգնած մարզպետը, Վազաէ (երկրի) մարզպետը, Շիրտու[ր]ու (երկրի) մարզպետը, երկու մարզպետներ, (որոնք կանգնած են) Կար-Սիպպարի դիմաց, Շատտերա (երկրի) մարզպետը, ամբողջը՝ նրա ինը մարզպետներ ջախջախված են²:

* * *

(ՀԿ 1) Նրանց արքան, այնուամենայնիվ, աննկատ փախավ եզակի ձի (հեծած) և բարձրացավ լեռները: Ճամբարի (թիկունքային) զորամասերը չտեսան իրենց արքային և [չ]էին գիտակցում, որ նա փր[կել է իրեն]:

(ՀԿ 7-10) [Ուստի, նրանք բարձր]ացրին Մելար[տուային] և արքա [հոչա]կեցին (ետղարձի) ճանապարհ[ին]: Մելարտուան (տիրեց^(∞)) [թագավոր]ու[թյանը] [...]:

(Շարունակութունը վնասված է):

1. Ընթերցումն ըստ Ասկուդ Իվանչիկի (А. И. Иванчик, Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, "Вестник древней истории", № 3, 1990, էջ 6), հրատարակչի մոտ՝ «սպանված»:

2. Սոսքը վերաբերում է Ք. ա. 715 թ. Ուրարտու ներխուժած կիմերական ցեղերի դեմ ձեռնարկված արշավանքին, որն ավարտվեց ուրարտական բանակի ծանր պարտությունով: Մանրամասն տե՛ս, օրինակ, А. И. Ivantchik, Les Cimmériens au Proche-Orient, Orbis Biblicus et Orientalis, Bd. 125, Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993, էջ 19-55:

17.

ՀԱՏՎԱԾ ՍԱՐԳՈՆ II-Ի ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հանդիսավոր արձանագրություն: Հայտնաբերվել է Սորսաբաղից (Գուր-Շարրու-ուկին), տեքստը վերականգնվում է տարբեր կրկնօրինակների համադրությունով: Սարգոն (Շարրու-ուկին) II

արքայի գահակալության շրջան (721-705):

Առաջին անգամ հրատարակել է Հուգո Վինկլերը: Թարգմանությունը տրվում է ըստ A. Fuchs, Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Cuvillier Verlag, Göttingen, 1994, էջ 189-248; 343-355 հրատարակության:

(1-3ա) Պալատը Շարրու-ուկինի՝ մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Աշշուր (երկրի) արքայի, Բաբելու (քաղաքի) կուսակալի, Շումերի և Աքադի արքայի, մեծ աստվածների սիրելիի ...

* * *

(36բ-44ա) Երբ մանացի Իրանգուին¹, հնազանդ² ստրուկին, որը կրում էր իմ լուծը, տարավ ճակատագիրը, և ես բազմեցրի նրա գահին նրա որդուն՝ Ազային³, Ուրսա ուրարտացին համոզեց Ուիշդիշի (իշխանին), Զիկերտուի (իշխանին), Միսիի (և) Անդիայի⁴ (իշխան(ներ)ին)՝ մանայական մեծ կուսակալներին⁵, ապստամբելու և թշնամանալու: Ուաուշ⁶ լեռան վրա, որն անմատչելի էր, նրանք նետեցին իրենց տիրոջ՝ Ազայի մարմինը: Մանացի Ուլլուսունուն⁷, որին բազմեցրին իր հոր գահին, ապավինեց Ուրսա ուրարտացուն և հանձնեց նրան ի հատուցում իր 22 ամրոցները: Սրտիս զայրույթով ժողովեցի ես Աշշուր աստծո մեծաքանակ զորքը, ինչպես առյուծ, մոլեգնեցի ես և նպատակ դրեցի՝ նվաճելու այդ երկրները: Մանացի Ուլլուսունուն, տեսնելով իմ զորքերի բարձրացրած թանձր փոշին, դուրս եկավ իր քաղաքից և սարսափած թաքնվեց անմատչելի լեռներում: Իգիրտուն՝ իր արքայական քաղաքը, Իգիրիան և Արմեղը՝ իր հզոր ամրոցները ես նվաճեցի և և հրդեհեցի կրակի աստված Գիրրայի հետ: Ուաուշ լեռան վրա, որն անմատչելի էր, Ուրսա ուրարտացու զորքերը ես կոտորեցի, և բռնեցի իմ ձեռքով նրա արքայական տոհմի 250 անդամներին⁸: Իր 8 մարդերի պարիսպներով շրջապատված 55 ամուր քաղաքները, իր 11 անմատչելի ամրոցների հետ միասին ես նվաճեցի և հրդեհեցի կրակի աստված Գիրրայի հետ: 22 ամրոցները, որոնք (պատկանում էին) մանացի Ուլլուսունունին, ես խլեցի նրանից և կցեցի Աշշուրի սահմաններին:

(44բ-45ա) Տելուսինա անդիացու Տուայադի երկրամասի 8 ամրոցները ես նվաճեցի, 4200 բնակիչների իրենց գույքով և անասուններով ես գերեցի:

(45բ-47) Միտատտի զիկերտացին սարսափեց իմ զենքից և

փախալ ինքն իր երկրի մարդկանց հետ դեպի լեռները, (այնպես, որ) հնարավոր չէր գտնել նրա տեղը: Պարզան՝ նրա արքայական քաղաքը, ես հրդեհեցի կրակի աստված Գիրրայի հետ, նվաճեցի նրա շրջակայքի 23 ամրացված քաղաքները և (դրանցում եղած) գույքը տարա:

(48-49) Շուանդախուլն ու Զուրզուկկան՝ մանացիների երկրի քաղաքները, որոնք ապավինել էին Միտատտիին, ես նվաճեցի և դրանց գույքը տարա: Բագդատտի ուիչդիչցուն մորթագերծ արեցի, Դայաուկկուին իր ընտանիքով ես տեղահանեցի և բնակեցրի⁹ Ամաթթու¹⁰ (երկրում):

(50-53) Երբ մանացի Ուլլուսունուն անմատչելի լեռներում լսեց իմ սխրագործությունների մասին, թռավ-եկավ, ինչպես թռչուն, և փարվեց իմ ոտքերին: Նրա անհամար մեղքերը ես ներեցի, մոռացա նրա հանցանքները, նրան գթացի և (մեկ անգամ ևս) բազմեցրի նրան իր հոր գահին: 22 ամրոցներ, իր 2 ամրացված քաղաքների հետ միասին, որոնք ես խլել էի Ուրսայի և Միտատտիի ձեռքերից, ես նրան վերադարձրի և վերականգնեցի (կորուստը), որ պատճառով էր իր երկրին: Ես պատրաստեցի իմ արքայական անձի պատկերը, գրեցի նրա վրա Աշշուրի՝ իմ տիրոջ հաղթանակները, կանգնեցրի այն բոլոր ժամանակների համար իր արքայական քաղաք Իգիրտուում:

(54) Նաիրի¹¹ երկրի (արքա) Յանգուից իր ամուր քաղաք Խուբուչկիայում ես ստացա հարկը ձիերով, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններով:

(55-56) (Ինչ վերաբերում է) Աշշուր-լէ՛յ կարալլացուն և Իթթի ալլաբրիացուն¹², որոնք նետել էին Աշշուրի լուծը և լքել (նրան), ես Աշշուր-լէ՛յին մորթագերծ արեցի, իսկ Կարալլուի ողջ բնակչությանը, ինչպես նաև Իթթիին իր ընտանիքով, ես տեղահանեցի և բնակեցրի Ամաթթու (երկրում):

* * *

(72բ-76ա) (Ինչ վերաբերում է) Ուրգանա մուծածիբցուն, որը ապավինեց Ուրսա ուրարտացուն և մոռացավ իր (վասալային) պարտավորությունները, իմ մեծաթիվ զորքերով, ինչպես մորեխների պարս, ես նվաճեցի Մուծածիր (քաղաքը), իսկ նա, իր կյանքի փրկությունն համար, միայնակ փախավ և փրկեց իր գլուխը: Հաղթականորեն Մուծածիր (քաղաքը) ես մտա, նրա կնոջը, նրա որդիներին (և) դստերին նրա, ամեն տեսակ ունեցվածք,

Հարստություն, իր պալատի գանձերը, 20.170 մարդու իրենց ունեցվածքով, նրա աստվածներին՝ Նալդի¹³ (աստծուն) և Բագմաչտու¹⁴ (աստվածուհուն), իրենց մեծաքանակ Հարստությամբ ես գերեցի:

(76բ-78ա) Ուրսան՝ Ուրարտու (երկրի) արքան, լսեց Մուծածիրի ավերման և իր Նալդի աստծուն գերեվարելու մասին, իր սեփական ձեռքերով, (իր) գոտու երկաթե դաշույնով վերջ տվեց իր կյանքին: Ողջ Ուրարտու (երկրին) ես վիշտ բերեցի, մարդկանց, որոնք բնակեցնում էին (այդ երկիրը), ես դատապարտեցի լաց ու ողբի:

* * *

(112բ-117ա) Կուճմուխցի Մուտալլուն, չար խեթը, որը չէր ականածում աստվածների խոսքից (և) չարախոսում էր, ապավինեց Արգիչտիին¹⁵՝ Ուրարտու (երկրի) արքային (դաշնակցին, որը չփրկեց նրան), և դադարեցրեց ուղարկել իր երկրի ամենամյա Հարկն ու տուրքը, ետ պահեց իր ընծաները: Սրտիս զայրույթով իմ անձնական մարտակառքով և թիկնազորով¹⁶, արշավեցի ես նրա դեմ: Տեսնելով իմ զորքերի բարձրացրած փուշու ամպը, նա լքեց իր քաղաքը և այլևս չհայտնվեց: Այդ քաղաքը, իր (երկրի) մնացյալ 62 ամրացված քաղաքների հետ ես նվաճեցի: Նրա կնոջը, նրա որդիներին (և) դուստրերին նրա, (նրա) ունեցվածքը, Հարստությունը, իր պալատի բոլոր արժեքները, իր երկրի մարդկանց հետ ես գերեցի, ոչ մեկին չթողեցի: Երկիրը ես վերստին բնակեցրի: Բիթ-Յակին¹⁷ (երկրի) մարդկանց, որոնց իմ ձեռքը նվաճել էր, ես այնտեղ բնակեցրի, իմ մի ներքինու¹⁸ նահանգապետ նրանց վրա ես Հաստատեցի: Իմ իշխանության լուծը նրանց վրա տարածեցի: 150 մարտակառք, 1.500 հեծյալ, 20.000 նետաձիգ և 1.000 վահանակիր և տեգավոր զինվորների ես Հավաքագրեցի նրանցից և դրեցի նրա Հրամանատարության ներքո¹⁹:

1. Մանայի արքան, կառավարել է բավական երկարատև՝ Ք. ա. 744-716 թթ. սահմաններում:

2. Բառացի՝ «ոտքի տակ ընկած»:

3. Այլ ընթերցմամբ՝ Ածա: Մանայի թագավոր, սպանվել է ուրարտական արքունիքի անմիջական ղեկավարությամբ բարձրացված հակամանայական խոռո-վության ժամանակ (Ք. ա. 716 թ.):

4. Տեքստում առկա է վրիպակ. գրված է Միսիանդիա:

5. Ուիլյոյի, Ջիկերտու, Մի/եսի և Անդիա՝ Մանայի թագավորության գերիշխանությունն ընդունած երկրներ, տվյալ ժամանակաշրջանում դաշնակցել էին ուրարտական տերությունն հետ, վարել հակամանայական և հակաստրեստանյան քաղաքականություն:

6. Ուաուչը, ըստ ենթադրությունների, Սոհենդ լեռն է՝ Ուրմիա լճից արևելք (3710մ):

7. Մանայի արքան, Իրանգու որդին և Ագայի եղբայրը:

8. Բառացի՝ «իր հոր տան 250 սերմը»:

9. Բառացի՝ «թույլ տվեցի, որ (նա) ապրի»:

10. Նկատի ունի Հյուսիսային Ասորիքը, Համաթ քաղաքը ներկայիս Սիրիայում:

11. «Նաիրի» երկիր ասելով այս ժամանակաշրջանում նկատի է առնվել բացառապես Նուրուշկիա երկիրը: Վերջինս գտնվել է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք, Մուծածիրի, Մանայի թագավորության, ուրարտական և ասորեստանյան տերությունների հարևանությամբ:

12. Կարալլու և Ալբերիա՝ Հյուսիս-գագրոսյան փոքր երկրներ, Մանայի թագավորության դաշնակիցները:

13. **Նալգի և Բագբարթու** - Մուծածիրի աստվածների գլխավոր գույգը:

14. Հնարավոր է ընթերցել նաև Բագմաչթու:

15. Սա Ուրարտուի արքա Արգիշտի II-ն է, իշխել է Ք. ա. 710-680-ական (°) թթ.:

16. Բառացի՝ «Հեծյալներով, որոնք իմ կողքին ինձ չեն լքում բարեկամական և թշնամական երկրներում»:

17. Բիթ-Յակին երկիրը (ցեղատարածքը) գտնվել է հարավային Միջագետքում, Եփրատ և Տիգրիս գետերի՝ ծով թափվելու վայրում: Բիթ-Յակինի նվաճումն իրականացվել էր նույն տարում:

18. Ասորեստանյան արքունիքում, սկսած Թիգլաթպալասար III-ի ժամանակներից, պետական բարձր պաշտոնները, այդ թվում նաև ռազմական, վստահվում էին գերազանցապես ներքինիների:

19. Նոսքը վերաբերում է Ք. ա. 708 թ. անցքերին: Բուն հանրագումարային տեքստը կազմվել է Սարգոն II-ի կառավարման 15-րդ տարում կամ անմիջապես հետո՝ Ք. ա. 706 թ. սահմաններում:

ԱՐԳԻՇՏԻԻ ԽՈՍՔԸ ԿՈՒՄՄԵՑԻՆԵՐԻՆ

Զեկուցագիր: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունի գրագրությունների շարքին: Սարգոն (Շարուու-ուկին) II արքայի (՞) գահակալության շրջան:

Առաջին անգամ գրչագիր տարբերակով հրատարակել է Սիմո Պարպոլան: Թարգմանությունը տրվում է ըստ G. B. Lanfranchi, S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, Helsinki, V, 1990, № 95 հրատարակության:

(Սկզբնամասը կորսված է)

(ԳԿ 2) [...] գնաց [ն]րանց հետ [...]

(ԳԿ 3) [...] «Այն ժամանակվանից, ինչ ես գահին եմ, չգտնվեց իրապես (որևէ մեկը), որին դուք ուղարկեիք ողջունելու ինձ, (բոլորը) գալիս են ինձ մոտ Աշշուրի և ձեր աստվածների [ան]ունից:

(ԳԿ 6) Այնուհետ նա ասաց. «Ես լսել եմ, որ դուք ահաբեկված եք, ինչու՞ եք դուք ահաբեկված, անգամ Ռուսան չէր խոսում ձեր երկիրը [կործանելու մասին, ոչ էլ ես եմ] խոսել այդ մասին»:

* * *

(ՀԿ 1) Նրանք այսպ[ես] պատասխանեցին. «Այն պահից, ինչ մենք [Աշշուրի] հպատակներն ենք, հեծելագորի ավագը (դարձել է) [մեզ առևճնորդ: (Միայն) Կումմեի տներն են թողնվել մեզ, [մենք իշխանություն ունենք] (միայն) դրանց վրա, մենք չենք կարող մեկնել»¹: Սրանք էին այն խոսքերը, որ ասվեցին սուրհանդակի կողմից:

(ՀԿ 3) Հաջորդ օրը Արիյեն խոսեց [Արիծայի² և այս ներքինու հետ, որը Կումմեում էր:

(ՀԿ 6) Նրանք հանձնեցին ձիերի կեսը հանձնակատարին, այլևս ձիեր (չեն թողնվել) ինձ գննելու (համար): [.....] գորքերը [...ք]եզ [.....]:

(Հ-Կ 11-14: Տողերը վնասված են, տեքստի շարունակությունը չի պահպանվել):

1. Բառացի՝ «մենք չենք կարող մեր ոտքը ուրիշ տեղ դնել»:

2. Արիյե և Արիծա՝ Կուսմեն երկրի առաջնորդները: Ասորեստանյան գրագրություններում հիշվում են բազմիցս:

19.

ԼԱՐՎԱԾ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵՎ ՇՈՒՊՐԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ

Զեկուցագիր: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բլուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է ասորեստանյան արքունիք՝ գլխավորապես արքայորդի Սին-ախխե-էրիրային ուղղված «հետախուզական» բնույթի տեքստերի շարքին: Սարգոն (Շարրու-ուկին) II արքայի գահակալության շրջան:

Առաջին անգամ հրատարակել է Ռոբերթ Հարպերը, ապա՝ Լըրոյ Ուոթերմանը: Թարգմանությունը տրվում է ըստ G. B. Lanfranchi, S. Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, State Archives of Assyria, Helsinki, V, 1990, № 31 հրատարակության: Մեջբերվում է մասնակի:

(ԳԿ 1) Արքային՝ տիրոջս, քո ծառա Շա-Աչչուր-դուրբու: Քաջառողջություն արքային՝ տիրոջս: Ամրոցներն ու երկիրն արքայի լավ են:

(ԳԿ 6) Ինչ վերաբերում է Պենգայի քրմի (մասին) լուրերին, որի մասին արքան, իմ տերը, գրել էր ինձ՝ (ասելով). «Ուրարտու (երկրի) արքան ինչ՞ ուղարկեց և վճիռ կայացրեց իր համար [Թա]սիի պաշտոնյայի մասին: Նրանք պետք է հարցնեն [.....]»:

* * *

(ԳԿ 13 – ՀԿ 1. Տեքստը պահպանվել է հատվածաբար):

* * *

(ՀԿ 2) [.....] Տիդու (քաղաքը/ի) [.....]

(ՀԿ 3) Շուր[րիայի սահմանա]գլխին

(ՀԿ 4) [.....]... հավաքեցին^(*) [.....]

(ՀԿ 5) Մար[զի]ը ցին] իրենց հանդերձանքը:

(ՀԿ 6) [.....] կանգնած են Պուժուում¹:

(ՀԿ 7) Արքան, իմ տերը, գիտե որ [.....]ուան՝ [Նու-Թ]եշուրի² գլխավոր հետախույզը, ետ տվեց Ռուսայի [.....], և նա նշանակեց նրան (որպես) [.....], այժմ Նու-Թեշուրի ներկայությամբ [.....] չկա:

(ՀԿ 13) Ուրարտացին նրան՝ Պուժու (քաղաք), սուրհանդակ ուղարկեց, ասելով. «Եթե դու մնաս [.....], (ապա) եկտ տուր [..... և] այն զարդերը, [ո]ր իմ հայրը և ես տվեցինք քեզ»:

(ՀԿ 18) Սուրհանդակը, որ եկել էր, ասաց. «Մի ողջունեք Նու-Թեշուրին, և մի ընդունեք դաշնագիր (առաջարկված նրա կողմից), (այլապես) ես կպատժեմ ձեզ»:

(ՀԿ 22-29) Նու-Թեշուրը սուրհանդակ ուղարկեց ուրարտացու մոտ իր հանձնակատարի հետ միասին: Նա գնաց, (բայց) ճանապարհի կեսին նա ձերբակալեց նրան՝ ասելով. «(Դու ձերբակալված կմնաս) մինչև ես գնամ և խոսեմ (քո) կառավարության հետ, եթե նրանք ազատեն քեզ, դու կգն[աս] և այլևս չես վերադառնա»:

(Շարունակությունը վնասված է և կապակցված թարգմանության ոչ ենթակա):

1. Պուժու կամ Ուպպուժու - Շուրբիայի քաղաքական կենտրոններից, նույնն է, ինչ հետագա աղբյուրների ֆուժը, տե՛ս **Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту**, էջ 208-209 (նշվ. գրականությամբ):

2. Ամենայն հավանականությամբ՝ Շուրբիայի արքան:

20.

ԿԳՐԱՎԻ ԱՐԴՅՈՒՔ ՌՈՒՍԱՆ ՇՈՒՊՐԻԱՆ

Գուչակային տեքստ: Հայտնաբերվել է Նինվեից (Քույունջիք-բլուր), պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Տեքստը պատկանում է Արևի աստված Շամաշին ուղղված ռազմաքաղաքական բովանդակությամբ հարցումների շարքին: Աստարհադդուն (Աշշուր-ախխե-իդդին, 680-669) կամ Աշշուրբանապալ (Աշշուրբանի-ապալ, 669 – 627^(*)) արքաների (*) գահակալության շրջան:

Առաջին անգամ հրատարակել է Յորգեն Կնուդսոնը: Թարգմանությունը տրվում է ըստ I. Starr, Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, in: S. Parpola (Ed. In Chief), “State Archives of Assyria”, vol. IV, Helsinki, 1990, № 18 հրատարակության:

(ԴԿ 1) (Ով) Շամաչ, մե՛ծն Տեր, տուր ինձ Հաստատական (և) Համոզված պատասխանը այն բանի, ինչը որ Հարցնում եմ քեզ:

(ԴԿ 2) Այս օրվանից, այս Նիսան¹ ամսի [...] օրվանից մինչև այս (նույն) տարվա Թամմուզ² ամսի առաջին օրը, [...] օրերի և գիշերների ընթացքում՝ նախանշված ժամկետը (այս) գուշակությունն իրականացնելու համար, այս նախանշված ժամկետում (արդյո՞ք) Ուրսան, Ուրարտուի արքան, ում նրանք կոչում են Յայա, [...] ում նրանք կոչում են արքա Պա[.....] երկրի, փորձու՞մ է, ծրագրու՞մ է նա [արդյոք ...] կամ հետևելով խորհրդին իր խորհրդատուների, իր բանակի հետ կամ կիմմերների հետ կամ իր դաշնակիցներից մեկ ուրիշի հետ, այնտեղից, որտեղ գտնվում են, կընկնե՞ն ճանապարհ՝ պատերազմ մղելու, կործանելու, թալանելու և ավարի մատնելու, (և) կգա՞ն Շուբրիա, արդյո՞ք (կուղղվեն) դեպի Պուումու քաղաքը կամ դեպի Կուլլիմերի³ քաղաքը՞, կամ Շուբրիայի ամրացված (այլ) քաղաքները՞:

(ԴԿ 10) Կոչնչացնե՞ն նրանք այն, ինչ Հնարավոր է ոչնչացնել, կթալանե՞ն այն, ինչ Հնարավոր է թալանել և ավարի կմատնե՞ն այն, ինչ Հնարավոր է ավարառել: Կյուրացնե՞ն նրանք չուբրիական ամրոցները՝ սակավ թե բազում, և կղարձնե՞ն (ղրանք) իրենցը:

(ԴԿ 12) Քո մեծ աստվածությունը գիտե՞ դա: Դա վճովա՞ծ է, Հաստատվա՞ծ դրական (կանխանչանով), Հրամանով քո մեծ աստվածության, (ով) Շամաչ, մե՛ծն Տեր: Նա, ով կարող է տեսնել, կտեսնի՞ր այն: Նա, ով կարող է լսել, կլսի՞ր այն:

* * *

(ԴԿ 14 – ՀԿ 4: Տրվում է գուշակությանն առնչվող կաղապարային բանաձևերի շարադրանքը):

(ՀԿ 5) Հարցնում եմ քեզ, (ով) Շամաչ, մե՛ծն Տեր, արդյո՞ք այս օրվանից, (այս) Նիսան ամսի [...] օրվանից մինչև այս (նույն) տարվա Թամմուզ ամսի առաջին օրը, Ուրսան, Ուրարտուի արքան, իր բանակի հետ, կընկնի՞ր ճանապարհ այնտեղից, որտեղ գտնվում է, և կգա՞ Շուբրիա:

(ՀԿ 8) (Արդյո՞ք) նրանք կոչնչացնեն այն, ինչ Հնարավոր է ոչնչացնել, կթալանեն այն, ինչ Հնարավոր է թալանել, ավարի կմատնեն այն, ինչ Հնարավոր է ավարառել Շուբրիայի քաղաքներում, (և արդյո՞ք) նրանք կյուրացնեն Շուբրիայի քաղաքները, սակավ թե բազում, և կղարձնե՞ն (ղրանք) իրենցը:

(ՀԿ 10) Ներկա եղիր այս զոհարարությունը, դիր (նրա վրա) հաստատակամ (և) համոզված պատասխանը, դրական (նախա)նշաններ, դրական, նպաստավոր [գուշակություններ]՝ քո մեծ աստվածություն կանխագուշակ հրամանով, և թող ես տեսնեմ (դրանք):

* * *

(ԶԿ 1-3. Հետևում է գուշակությունը կատարած անձանց թվարկումը: Պահպանվել են թվով ութը անձնանուններ):

1. Բարերոյան օրացույցի առաջին ամիսը, համապատասխանում է մարտ-ապրիլ ամիսներին:

2. Բարերոյան օրացույցի չորրորդ ամիսը, համապատասխանում է հունիս-հուլիս ամիսներին:

3. **Կուլիմերի** - Շուրրիայի քաղաքական կենտրոններից, նույնն է, ինչ բյուզանդական աղբյուրների Նյոմարոնը, հայկական աղբյուրներում՝ Քղիմար, տե՛ս Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, էջ 117-118 (նշվ. գրականությունը):

ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀ ԸՍՏ ԴԻՈՂՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑՈՒ

Դիողորոս Սիկիլիացին հունական դասական պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկն է: Նա ծնվել է մոտավորապես Ք. ա. 90 թ. Սիցիլիա կղզու Ագիրիա քաղաքում: Երկար տարիներ ճանապարհորդել է Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում: Կյանքի վերջին տարիներին հաստատվել է Հռոմում, ուր և մահացել է մոտավորապես Ք. ա. 23 թ.: Դիողորոսը հռչակվել է «Պատմական գրադարան» խորագիրը կրող երկասիրությունը, որի վրա նա աշխատել է 66-36 թվականներին: Այս աշխատությունը բաղկացած է եղել 40 գրքերից, որոնցից մեզ են հասել միայն 1-5-րդ և 11-25-րդ գրքերը, իսկ մյուսներից պահպանվել են միայն հատուկտորներ, պատանոհիկներ: Դիողորոսի երկն ընդգրկում է Արևելքի երկրների, Եգիպտոսի, Հունաստանի և Հռոմի պատմությունը՝ նախապատմական ժամանակներից սկսած մինչև 60-59 թվականը: Փաստորեն, սա համաշխարհային պատմությունը շարադրելու ուղղությամբ կատարված անդրանիկ փորձն է:

«Պատմական գրադարանի» առանձնահատուկ նշանակությունը կայանում է նրանում, որ այն գրված է մեծ թվով աղբյուրների հիման վրա, այդ թվում՝ մի շարք մեզ չհասած աղբյուրների, որոնց համառոտ կամ բառացի բովանդակությունը վերաշարադրելով՝ Դիոդորոսը դրանք փրկել է անխուսափելի ոչնչացումից: Դիոդորոսի երկում արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել նաև Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցերի և հատկապես Ք. ա. III-II դդ. անցքերի վերաբերյալ: Սակայն, «Պատմական գրադարանի» առաջին հինգ գրքերը, որոնք ընդգրկում են համաշխարհային պատմության առասպելական շրջանը, պարունակում են հիմնականում լեգենդար տեղեկություններ՝ ժամանակագրական մեծ խառնաչփոթություններով լի: Այստեղ, Ասիայի երկրների պատմությունը շարադրելիս, Դիոդորոսի համար աղբյուր է ծառայել V դ. վերջերի և IV դ. կեսերի հույն նշանավոր պատմագիր Կտեսիասի «Պերսիկա» («Պարսկականք») երկը: Դիոդորոսի միջնորդությամբ մեզ հասած Կտեսիասի սույն երկում խոսվում է նաև Ք. ա. IX դարի վերջերին Հայաստանում տեղի ունեցած որոշ իրադարձությունների մասին, սակայն ուսումնասիրողները ցույց են տվել այդ տեղեկությունների առասպելական բնույթը և գտել, որ դրանք աղավաղված ձևով են ներկայացնում պատմական իրականությունը:

Դիոդորոսից ստորև բերված հատվածները տրվում են Ս. Մ. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ՝ «Diodori Bibliotheca Historica, vol I-V, Lipsiae, 1866-1868» հրատարակությունից:

ԳԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԻՐԸ II, գլ. I

8-10. Այնուհետև Նինոսը¹ մեծ զորքով ներխուժելով Արմենիա², մի շարք քաղաքներ ավերելուց հետո կոտորեց տեղի բնակիչներին. ուստի և նրանց թագավոր Բարզանեսը³, տեսնելով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրա դեմ կռվելու, առատ նվերներով դիմավորեց նրան և ասաց, որ ինքը կկատարի նրա բոլոր հրամանները: Իսկ Նինոսը նրան վերաբերվեց մեծահոգաբար և համաձայնվեց, որ նա տիրի Արմենիային և, մնալով որպես իր բարեկամը, զորք ուղարկի և միջոցներ՝

իր բանակի համար: Եվ նա, առավել ևս հզորանալով, արչավեց Մեդիայի վրա: Եվ այս երկրի թագավոր Փառնոսը⁴ նշանակալից գորքով դուրս եկավ նրա դեմ, բայց պարտվելով, իր զինվորների մեծ մասին կորցրեց, իսկ ինքը իր յոթ որդիների և կնոջ հետ գերի վերցվելով, խաչ բարձրացվեց:

ԳԻՐՔ II, ՎՍ. XI

4. Ծամիրամը⁵ (բնագրում՝ Սեմիրամիս) Հայկական լեռներից⁶ մի քար կտրեց, երկարությունը 130 ոտնաչափ, իսկ լայնքը և հաստությունը՝ 25: Նա զորքերի և եզների բազմաթիվ լծերով այդ քարը իջեցրեց դեպի գետը և այնտեղ բարձրացրեց լաստի վրա ու դրանով Հոսանքն ի վար բերելով մինչև Բարբելոնիա, այն կանգնեցրեց ամենաերևելի ճանապարհի կողքին, որպես զարմանալի տեսարան այնտեղից անցնողներին: Ոմանք այն, իր ձևի պատճառով, անվանում են կոթող և համարում այսպես կոչված յոթ հրաշալիքներից մեկը:

1. Ըստ Կտեսիասի խառնափնիթոր ժամանակագրություն, սա թագավորել է Ք. ա. XIII դարի առաջին կեսին և հանդիսացել է ասորեստանյան հզորություն հիմնադիրը: Սակայն, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, Կտեսիասի պատմության այս հատվածում ոչինչ չկա, որ կարելի լինի վերագրել Ասորեստանի որևէ թագավորի: Նարբևում բերված նվաճումների ցուցակը ուրվագծում է Աքեմենյանների, և ոչ Ասորեստանի, պետության ընդարձակումը, Ասորեստանյան թագավորների ցանկում բացակայում է Նինոսի անունն անգամ, իսկ քանի որ ավանդական պատմագրությունը (Կտեսիաս, Մովսես Խորենացի) Նինոսին ճանաչում է Ասորեստանի թագավոր և ամուսինը հռչակավոր Ծամիրամի (Ծամմուրամաթ, Սեմիրամիս), ըստ այդմ էլ, այժմ ընդունված է նրան նույնացնել Ծամիրամի ամուսին, Ասորեստանի թագավոր Ծամշի-Աղաղ V-ի (823-811) հետ, որն, իրոք, 823-820 թվականներին արչավանքներ է կազմակերպել դեպի Ուրարտու-Նաիրի և Մարաստան:

2. Արմենիա ասելով՝ Դիոդորոսը այս դեպքում նկատի ունի Հայկական լեռնաշխարհն իբրև աշխարհագրական հասկացություն. նկարագրված դեպքերի ժամանակ դեռևս չկար Արմենիա պետական կազմավորումը: Դիոդորոսը պատմական հետագա շրջանի անվանումով բնորոշում է իր համար առավել անհայտ հին շրջանը:

3. Առասպելական անձնավորություն: Ծամշի-Աղաղ V-ի ժամանակաշրջանում Ուրարտուի թագավորն էր Իչպուխինի (մոտ 825-810):

4. Դարձյալ առասպելական անձնավորություն է. պետք է նկատել, որ մա-

րական արքայացանկը սկսվում է Դեյովկեսով (727-675), իսկ Ք. ա. IX դարի վերջերին այստեղ դեռևս պետական կազմավորումներ գոյություն չունեին:

5. **Շամիրամ** (Շամմուրամաթ, Սեմիրամիա) – Ասորեստանի կիսաառասպելական-կիսապատմական թագուհի: Ըստ ասորական առասպելի՝ Շամիրամը եղել է Դերկեսոս աստվածուհու դուստրը և հանդիսացել է պտղաբերության և սիրո աստվածուհին: Ամուսնացել է Ասորեստանի Նինոս թագավորի հետ, որից ունեցել է Նինուաս անունով որդուն: Շամիրամը կառուցել է Բաբելոն քաղաքը, գրավել է Եգիպտոսը, Եթովպիան և Լիբիան, իսկ այնուհետև արչավել է ղեպի Բակտրիա ու Հնդկաստան: Հայտնի էր իր գեղեցկությամբ, վաճառուությամբ և պատերազմասեր բնավորությամբ: Նրա պաշտամունքը մտել է նաև Հայաստանի և կապակցվել Արա Գեղեցիկի կերպարի հետ:

Ինչպես վկայում են պատմական վավերագրերը, Ք. ա. IX դարի վերջերին Ասորեստանում իշխել է Շամմուրամաթ անունով թագուհի (810-806)՝ Շամշի-Ադադ V-ի կինը և Ադադ-Ներարի III-ի (810-783) մայրն ու խնամակալուհին: Սրա օրոք Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև մի շարք ընդհարումներ են եղել, որոնց արձագանքներն իրենց տեղն են գտել Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի ավանդազրույցների մեջ: Այսպիսով, Շամմուրամաթ թագուհին Շամիրամ աստվածուհու երկրային նախատիպն էր:

6. Այստեղ Դիողորոսը նկատի ունի Հայկական Տավրոսի լեռները:

ՀԱՅ-ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅ-ՄԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Ա

ԺԳ

ԱՐԵՎԵԼՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄՂՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՆՅՈՒՔԱՐ ՄԱԳԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Եվ որովհետև մեզ հաճելի թվաց քո¹ հրամանով մեր հանձն առած նեղությունն ավելի մեծ բավականություն համարել, քան ուրիշներից (առաջարկված) ուրախություններն ու կերուխումը, ուստի համաձայնվեցինք կարճառոտ մեջ բերել զրույցներ Հայկյան Արամի վարած պատերազմների մասին: Նա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը², լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել,

Թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամը Նինոսի³ ասորեստանցիներին և Նինվեին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով՝ հավաքում է հարազատ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց մի բազմություն՝ մոտ հինգ բյուր մարդ, վարժ նիզակավոր շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ ու հմուտ պատերազմող: Նա հանդիպում է հայոց սահմանների մոտ գտնվող մեղացիների քաջերին, որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուքար Մաղես⁴, հպարտ և պատերազմասեր մի մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Դրանք մի անգամ քուչանների նման ասպատակելով սմբակներով ոտնակոխ արին Հայաստանի սահմանները, (և Մաղեսը) երկու տարի իրեն ենթարկեց (Հայաստանը): Արամը հանկարծակիորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծագելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուքարին էլ, որ Մաղես էր կոչվում, ձերբակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկաթե ցից մխելով ճակատի մեջ՝ ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր այնտեղ եկվորներին, իսկ նրա երկիրը մինչև Զարասպ⁵ կոչված լեռը իրեն հպատակեցնելով՝ հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագավորելն Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով՝ մտքում պահած ուներ իր նախնիի՝ Բելի վրեժի հիշատակը. զրույցներից լսած լինելով՝ երկար տարիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, դիտելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Հայկի սերունդներից սերմանված ամեն մի արու ժառանգ ոչնչացնի: Բայց կասկածելով, թե այսպիսի ձեռնարկումը կարող է նրա թագավորությունը կորստյան պատճառ դառնալ, իր չար խորհուրդը թաքցնում է. (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է տալիս մարգարտե վարսակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական է այսքան ասվածը, որովհետև մեր առաջիկա գործը թույլ չի տալիս երկար կանգ առնել մեր պատմությունից սկզբում:

ԱՍՈՐԵՍԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄՂՎԱԾ ԿՌՎԻ ՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՊԱՅՄԱՊԻՍ ՔԱԱՂՅԱՅԻ, ՆԱԵՎ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ
ՈՒ ՄՅՈՒՍ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Նույն այս Արամը արևելյիցիների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց հետո նույնպիսի զորութեամբ շարժվում է Ասորեստանի կողմերը, այնտեղ ևս գտնում է իր երկրի մի ուրիշ ոչնչացնող՝ Բարչամ⁶ անունով, հսկաների ցեղից, չորս բյուր սպառազեն հետևակներով և հինգ հազար հեծյալներով, նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել իր ամբողջ շրջակայքը: Արամը պատերազմելով ընդհարվում է նրա հետ և հալածում է նրան Կորդուքի միջով ու չարտում է Ասորեստանի դաշտը՝ շատերին կոտորելով, իսկ Բարչամը նրա զինակիցներին հանդիպելով սպանվում է: Այս Բարչամին ասորիները երկար ժամանակ աստվածացրած պաշտում էին իր բազմաթիվ քաջագործությունների պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամը գրավեց և հպատակություն մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ քաջագործություններ որ սա կատարեց արևմտյան կողմում Տիտանյանների⁷ դեմ, մենք դեռ պետք է պատմենք: Սա դեպի արևմուտք շարժվում է առաջինի (Հայքի) վրա չորս բյուր հետևակ և երկու հազար հեծյալ զորքերով, հասնում է Կապադովկիայի կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա⁸ է կոչվում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային (ազգերը) նվաճել և հանձնել էր այս երկու ցեղերին՝ արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը Կադմոսի տան հաջորդներին, այլևս ոչ մի տեղից կասկած չունեն, ուստի երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայապիս Քաադյան⁹, որ բռնացել էր երկու մեծամեծ ծովերի՝ Պոնտոսի և Օվկիանոսի¹⁰ միջև ընկած տարածությունը: (Արամը) նրան ընդհարվելով վանում և փախցնում է ասիական ծովի մի կղզի, այնտեղ երկրի վրա հսկելու համար նա թողնում է Մշակ¹¹ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր զորք, ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ երկրի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել Հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկպամասը կոչում են Պոտոնի Արմենիան, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք¹²: Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամի կուսակալ Մշակը չինեց իր

անունով և փոքր պարիսպներով պատեց, այդ երկրի հին մարդիկ կոչում էին Մաժաք, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել. հետո նա ուրիշներից ավելի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Միևնույն կարգով այդ տեղերից մինչև իր բուն սահմանները շատ անբնակ տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Երրորդ Հայք, նաև Չորրորդ (Հայք)¹³: Այս է բուն և ճշմարիտ պատճառը մեր՝ արևմտյան կողմը Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ ոմանց կողմից այլ ձևով է կոչվում հունական կողմերում, մենք չենք ընդունում, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա այսպես հզոր և անվանի եղավ. ուստի սրա անունով են մինչև այսօր մեր շրջակա ազգերը մեր երկիրը անվանում, ինչպես ամենքին հայտնի է: Սա ուրիշ շատ քաջագործություններ էլ է կատարել, բայց ինչքան որ ասացինք, բավական ենք համարում:

ԺԵ

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ

Արան Նինոսի վախճանվելուց քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին՝ Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով, ինչպես իր հայր Արամը: Բայց այն վավաչոտ և անառակ Շամիրամը¹⁴ շատ տարիներից ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրետե փախչելուց հետո, ինչպես համոզված եմ, Շամիրամը իր ախտը համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով և շատ աղաչանքներով ու պարզևների խոստումով խնդրում է գալ Նինվե իր մոտ կամ իրեն կին առնել ու թագավորել այն ամենի վրա, որոնց տիրում էր Նինոսը, և կամ նրա ցանկությունը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղությունը իր տեղը դառնալ: Երբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկություն կատարեցին, և Արան չհամաձայնեց, Շամիրամը սաստիկ չարանալով, պատգամավորությունը դադարելուց հետո, վերցնում է իր գորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայաստան՝ Արայի վրա: Բայց որքան դեմքից կարելի էր գուչակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանելու կամ հալածելու, որքան

նվաճելու կամ իր ձեռքը գցելու, որպեսզի իր կամքը կատարի: Որովհետև կատաղի կրքի պատճառով տոփանքով սիրահարված էր նրա մասին եղած զրույցներին, ինչպես տեսնելիս լիներ: Շտապելով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվել է Այրարատ: Ճակատամարտը պատրաստելիս նա իր զորապետներին պատվել է տալիս, եթե դեպքը բերի, պետք է ջանալ կենդանի պահել Արային: Կովի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կտրիճներից: Հաղթութունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ ընկած դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալիին և տարփածուին: Արային մեռած գտնում են քաջամարտիկների մեջ: Հրամայում է նրան հանել դնել ապարանքի վերնատանը¹⁵:

Իսկ երբ հայոց զորքը պատրաստվում էր նորից պատերազմել Շամիրամ տիկնոջ հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար, - (Շամիրամն) ասում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիզել, և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ նա հույս ուներ իր կախարդական դյութանքով Արային կենդանացնել՝ տոփական ցանկութունից ցնորված: Բայց երբ նրա դիակն սկսեց նեխվել, հրամայեց գցել մի մեծ վիհի մեջ ու ծածկել: Իր սիրականներից մեկին ծածուկ զարգարելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով մեր փափազն ու ցանկութունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեզանից պաշտվելու և փառավորվելու իբրև ուրախացնողներ և կամակատարներ»: Նաև մի ինչ-որ արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան՝ ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս զորութունը կենդանացրեց Արային: Եվ նրա մասին այսպես լուրեր տարածելով մեր Հայոց երկրում և բոլորին համոզելով՝ խոտովութունը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին կարճառոտ այսքանն էլ բավական է հիշատակել: Սա տարիներ ապրելով սերեց Կարդոսին:

ԺԶ

ԹԵ ԻՆԶՊԵՍ ԱՐԱՅԻ ՄԱՀԻՑ ՀԵՏՈ ՇԱՄԻՐԱՄԸ ԾԻՆՈՒՄ Է ՔԱՂԱՔԸ,

ԳԵՏԻ ԱՄԲԱՐՏԱԿԸ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող զործերից հետո, Շամիրամը կարճ ժամանակով մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվում է Այրարատ: Նա բարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային վայրերը,

որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենում էր հովիտներում և ծաղկավետ դաշտերում զբոսնել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, օդի մաքրությունը, բխող մաքուր աղբյուրները, կարկաչահու ու բարեզնաց գետերը՝ նա ասում է. «Մենք պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակություն արքունիք չինենք, որպեսզի տարվա շրջանի մի չորրորդ մասը, այսինքն՝ ամառային եղանակը, ամեն տեսակ վայելչություններ անցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օդի զով ժամանակը, կյանք վայելենք Նինվեում»:

Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովակի¹⁶ եզերքը արևելյան կողմից: Տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնակի ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությունը, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քարաժայռ կար: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, բնդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ծործորներից ու հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, գեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային՝ ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի շատ փոքր լեռ¹⁷:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ և վավաչուտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել չորս բյուր և երկու հազար սևագործ բանվորներ, վեց հազար իր ընտրած փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ: Եվ գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է. անմիջապես բերվեցին բազմաթիվ սևագործ բանվորներ և բազմարվեստ հմուտ վարպետներ: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ձեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում են, փախչում ամբանում են ասպատակությունների և գաղթերի ժամանակ, որպես թե ամբանալիս լինեին ապառաժ լեռների գազաթների: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել, չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ

նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես կլծվա, թե ճարպ է թափված այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ խմբերի բաժանել, և ամեն մի խմբի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին: Եվ այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը՝ շատ ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ դռներով: Քաղաքի¹⁸ մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր կրկնահարկ և եռահարկ ապարանքներ, զարդարված տեսակ-տեսկ գույնգույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարություն: Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղնիքներ՝ համապատասխան քաղաքի դիրքին և պետքերին: Գետի մի մասը քաղաքի մեջ բաշխելով՝ անց է կացնում ամեն տեսակ կարիքների և բուրաստանների ու ծաղկոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հռչակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն:

Իսկ քաղաքի (վերին) ծայրը և այնտեղի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասանալի են մնում, և պատմելու հնարավորություն չկա: Այստեղ գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝ ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ և ահեղի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինությունը որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտությունը չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հյուսել, այսքան կասե՞նք, թե, ինչպես լսել ենք, սրանք թագավորական բոլոր գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քարածայոյի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ մարդ ոչ մի գիծ չի կարող երկաթով գծել, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր, հայտնի չէ ի՞նչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քարածայոյի ամբողջ երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամոմը, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զար-

մացնում է¹⁹: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով, սահմաններ էր հաստատում:

Ահա ասացինք ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում:

Ի

ԱՐԱՅԱՆ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՈՐ ՍՐԱ ՈՐԳԻՆ ԷՐ
ՍՈՍԱՆՎԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԸ

Իսկ Շամիրամը դեռ իր կենդանություն ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնված էր նրա սիրելի կնոջից, Նվարդից և տասներկու տարեկան երեխա էր մնացել Արայի մահվան ժամանակ, դեպի Արա Գեղեցիկը տաճած սիրո պատճառով նրա անունով կոչում է Արա և նշանակում է մեր երկրի գլխավոր՝ սրտանց նրան վստահելով. և ասում են, թե նա պատերազմում Շամիրամի հետ մեռավ:

Բայց (Մար Աբասը) պատմությունը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հետ՝ թողնելով արու զավակ՝ շատ գործունյա հանճարախոս Անուշավան Սոսանվերին, որովհետև նա պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր Արմենակի՝ Արմավիրում գտնվող սոսի ծառերին, որոնց տերևների սոսափյունից՝ նայելով քամու ուժին և ուղղությունը՝ մեր Հայոց աշխարհում սովորեցին գուշակություններ անել և այն էլ երկար ժամանակ²⁰:

Այս Անուշավանը բավական ժամանակ արհամարհանք կրելով Զամեսեսից²¹, տառապում է արքունի դռանը. հետո բարեկամներից օգնություն գտնելով ձեռք է բերում մեր երկրի մի մասը՝ կառավարելու համար իրեն հարկատու, վերջը նաև ամբողջ երկիրը:

Բայց չափազանց շատ կլիներ, եթե մենք այս գլխում վերը հիշված մարդկանց բոլոր գործերն ու պատմությունները նկարագրեինք, ինչպես վայել է:

1. Պատմահայրը դիմում է իր մեկենաս, Հայոց իշխան Սահակ ասպետ Բագրատունուն:

2. Այսինքն՝ Մար Աբասը:

3. Նինոս – տե՛ս 140-րդ էջ, ծան. № 4:

4. Առասպելական անձնավորություն:

5. **Ջարասպ լեռ** – Ջաղրոսյան լեռների գագաթներից մեկն է, պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետը:

6. **Քարչամ** (Քարչամին) – բառացիորեն՝ «երկնքի որդի», Ասորեստանի առասպելական նախնին, աստվածություն, որը համապատասխանում էր Հայկական Միհրին և Հունական Հեփեստոսին:

7. Առասպելական հսկաներ: Հունական առասպելում Ջևսը ևս մարտնչում է Տիտանյանների դեմ:

8. **Կեսարիա Կապադոկիոյ** (Մաժաթ) – Կապադոկիայի մայրաքաղաքն էր:

9. Առասպելական անձնավորություն: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ Պայապիս Քառոցյան Հունական առասպելի Տյուփոն Հրեչն է, որին սպանեց Ջևսը:

10. Նկատի ունի Միջերկրական ծով:

11. **Մշակ** – այս անվան մեջ պահպանվել է փոյուզ-միսիացիների Մուշկ ցեղանունը:

12. «Պոտին Արմենիան» – Առաջին Հայքն է:

13. Երրորդ և Չորրորդ Հայքերը, որպես վարչական միավորներ, կազմավորվել են 536 թ.՝ Հուստինիանոս կայսեր ռեֆորմով: Հետևաբար այս երկրամասերի առկայությունը Խորենացու մոտ պետք է համարել ընդմիջարկություն՝ հետագա դարերում ավելացված:

14. Ծամիրամի մասին տե՛ս 141-րդ էջ, ծան. № 5:

15. Ինչպես Հայտնի է, Արան Հայկական դիցարանում մեռնող և Հարություն առնող աստվածությունն էր և առասպելը դա շեշտելու միտումով է, որ փորձում է Արային Հարություն տալ արալեզ կոչված ոգիների միջոցով: Ըստ ավանդություն, արալեզները լիզում են կովի դաշտում ընկած հերոսներին և Հարություն տալիս նրանց:

16. Այսինքն՝ Վանա լճի:

17. Խոսքը Վարագա լեռան մասին է:

18. Ըստ առասպելի, Վան քաղաքի հիմնադրումը կապվում է Ծամիրամի անվան հետ:

19. Խորենացին նկատի ունի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք Հայկական ավանդությունը վերագրում էր Ծամիրամին:

20. **Անուշավան Սոսանվեր** – բնություն պաշտամունքի, հատկապես բուսականության հետ աղերսվող աստվածության ներկայացուցիչ:

21. **Ջամեսես** – ըստ Խորենացու, նույն Նինուսան է՝ Ծամիրամի որդին, որը սպանելով իր մորը՝ դառնում է Ասորեստանի թագավոր:

**ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅՎԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ք. ա. XIII դ. սկսած Ասորեստանի կազմակերպած պարբերական կողոպտիչ արշավանքները արագացնում են Հայկական լեռնաշխարհի իշխանությունների միավորումը և միասնական պետության ստեղծումը, որը Ք. ա. IX դ. կեսերից սկսած աստիճանաբար հզորանալով, ոչ միայն հակահարված է տալիս Ասորեստանի ռազմական էքսպանսիային, այլև հենվելով կենտրոնացված պետության վրա, հակահարձակման է անցնում և Առաջավոր Ասիայում որոշ ժամանակ դառնում հզորագույն ռազմաքաղաքական ուժ: Այդ պետությունը ասուրա-բաբելական սկզբնաղբյուրներում կոչվում է Ուրարտու, Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններում՝ Բիայնիլի և Նաիրի (տեղական ասուրագիր բնագրերում), իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատ/դի թագավորություն:

Վանի թագավորության սեպագիր տարեգրություններն ու արձանագրությունները, ասորեստանյան, խեթական, պարսկական և այլ աղբյուրների հետ միասին լույս են սփռում Հայաստանի հնագույն շրջանի պատմության և հարակից հարցերի վրա:

Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրների ներկայացվող թարգմանությունները կատարված են բնագրերից, որի ընթացքում նկատի են առնված նախկին թարգմանությունները, հայագիտական բնույթի աշխատություններ:

Աշխատանքի ընթացքում օգտագործված մասնագիտական գրականության կարևորագույն մասը տրվում է ստորև, որի հապավված ձևերը նշված են ինչպես ցանկի տողասկզբներում, այնպես էլ թարգմանված արձանագրությունների նախաբաններում՝ որպես սկզբնաղբյուրների հղումներ:

1. MLV-F. E. Schulz, Mémoires sur le lac de Van et ses environs ("Journal Asiatique", IX, Paris, 1840).
2. КНЗ - М. В. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья ("Материалы по археологии Кавказа", V, Москва, 1896).
3. АЭВ - Н. Я. Марр, И. А. Орбели, Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван, Петроград, 1922.
4. CICH - C. F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, I-II, Berlin und Leipzig, 1928-1935.
5. УКН - Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, Москва,

1960 (առաջին հրատարակությունը.- "Вестник древней истории", 1953, №№ 2, 3, 4; 1954, №1. Լրացումները. - 1971, №№ 3, 4).

6. HChI - F. W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, Graz, 1955-1957.

7. УПД - И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, Москва-Ленин - град, 1963.

8. НУНКБ - Н. В. Арут юнъян, Новые урартские надписи Кармир-Блура, Ереван, 1966.

9. КУКН - Н. В. Арут юнъян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

Սույն բաժնում բերված Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների՝ բնագրից կատարած թարգմանությունները կատարել է հանգուցյալ արևելագետ Հ. Հ. Կարապյոզյանը (պատրաստված նախորդ քրեստոմատիայի համար): Կատարվել են որոշ խմբագրումներ՝ հաշվի առնելով գիտության այսօրվա տվյալները, հատկապես, տառադարձումների խնդրում:

1.

ՏՈՒՇՊԱ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

ՎԱՆ. Սարգուրի I-ի՝ ասուրերեն լեզվով գրված տասը արձանագրություններից մեկը, որոնք բոլորն էլ գտնվել են Վանի քարաժայռի ստորոտում կառուցված պարսպի մեջ:

CICH, I; UKH, № 1; HChI, № 1a; KYKH, N 1-6.

Սարգուրիի¹ արձանագրությունը, որդու Լուիթպրիի² մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգուրին՝ որդին Լուիթպրիի, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգուրին՝ որդին Լուիթպրիի, ասում է, այսպես. - Ես քարերն այս Ալնիունու³ (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի:

1. Սարգուրի I (840-825) - Ուրարտուի արքա: Ք. ա. մոտավորապես 840 թ. կառուցեց Տուշպա (հետագայում՝ Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը՝ Վանա լճի արևելյան ափին:

Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքի Հիմնադրման արձանագրությունը

2. **Լուծիպրի** – Սարգուրի I-ի հայրը: Կարծիք է հայտնվել, որ Լուծիպրին միևնույն Արամն (860–840) արքան է, որը քիչ հավանական է:
3. **Ալնիունու** – քաղաք, հավանաբար, Տուշպայի մոտակայքում:

2.

ԽԱԼԴՅԱՆ ԴԱՐՊԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

ՎԱՆ. Արձանագրված է Վանի քարաժայռի վրա, միջնաբերդի արևելյան դարպասների մոտ: Արձանագրության տեքստը կրկնվում է երեք անգամ:

CICh, II; YKH, № 18; HChI, № 12; KYKH, N 20.

Նալդյան զորությունը Իչպուինին¹ ասում է՝ Սարգուրորդին.– Ես, Մինուա² Իչպուինորդին (և) Ինուչպուա³ Մինուայորդին Նալդական տաճարը կառուցեցինք, Նալդյան դարպասները [...] հոյակապ առջևը Տուշպա⁴ (քաղաքի) կառուցեցինք, զոհաբերեցինք եզներ (և) ոչխարներ: Նալդիի կողմից, Նալդյան դարպասների կողմից թող լինի

ողջութիւնն (և) մեծութիւնն Իչպուիւնի Սարգուրորդուն, Մինուա Իչպուիւնորդուն (և) Ինուչպուա Մինուայորդունն:

1. **Իչպուիւնի** (825-810) - Սարգուրի I-ի որդին և Հաջորդը, Ուրարտուի նշանավոր արքաներից, որի ժամանակ երկիրը տնտեսապես սկսեց Հզորանալ: Մեզ հասած Հնագույն ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնները վերաբերում են Իչպուիւնիի ժամանակին:

2. **Մինուա** (810-786) - Իչպուիւնիի որդին և Հաջորդը: Մինուան Ուրարտուի առավել Հզոր արքաներից մեկն էր, որի ժամանակ երկիրը տնտեսապես և ռազմական տեսակետից այնքան Հզորացավ, որ Ուրարտուն արդեն կարող էր ձեռնարկել Հայկական լեռնաշխարհը մեկ միասնական պետութիւն մեջ միավորելու գործին:

3. **Ինուչպուա** - Մինուայի որդին, որը համարվել է գահաժառանգ: Սակայն, մեզ անհայտ պատճառներով (թերևս նրա մահվան հետևանքով) մենք Ուրարտուի գահին նրա փոխարեն տեսնում ենք Մինուայի մեկ այլ, հավանաբար, երկրորդ որդուն՝ Արգիշտի I -ին (786-764):

4. **Տուչպա** - տե՛ս № 1, ծան. 1:

3.

ՋՈՀԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ ԽԱԼԳԻԻ ԵՎ ԱՐՈՒԲԱՆԻԻ ՀԱՄԱՐ

ԱՇՈՏԱԿԵՐՏ. Արձանագրութիւնը փորագրված է Վանից հարավ-արևելք, Կոստոր գետի ակունքների մոտ, ժայռի մեջ պատրաստված որմնախորշի վերին մասում: Կրկնվում է երկու անգամ:

HChI, VI; YKH, № 25; HChI, № 8; KYKH, N 36.

Նալդի տիրոջն իր Իչպուիւնի Սարգուրորդին (և) Մինուա Իչպուիւնորդին Նալդյան տաճարը կառուցեցին: Նալդյան զորութեամբ Իչպուիւնի Սարգուրորդին, (որ) արքա (է) Հզոր, արքա մեծ, արքա Բիախնիլի¹ (երկրի), իշխանը Տուչպա քաղաքի, հաստատեց կարգ-Յուրաքանչյուր(?) ամսում (?) (մեկ) ուլ Նալդիին թող ողջակիղեն, (մեկ) եզ Նալդիին թող զոհաբերեն, (մեկ) կով՝ Արուբանիին², (մեկ) ոչխար՝ Նալդյան դարպասներին, (մեկ) ոչխար՝ Նալդյան զենքերին:

1. **Բիախնիլի** - Վանի թագավորութիւնն անվանումը տեղական սեպագիր արձանագրութիւններում: Սկզբնապես եղել է Վանա լճի հարավարևելյան ափին տարածված շրջանը:

2. Արուբանի (նույն՝ Վարուբանի, գուցե Յարուբանի) - ուրարտական դիցարանի գերագույն աստվածուհին, Նալդի աստծու կինը: Ասորեստանյան աղբյուրներում հանդիպում է Բագմաշտու (Բագբարտու) անվամբ: Պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր Արդինի (Մուծածիր) քաղաքը:

4.

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻՆ ՍԱՀՄԱՆՎԱԾ ԶՈՀԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՎԱՆ. Արձանագրությունը փորագրված է ժայռի արհեստական որմնախորշի մեջ, Վանի հարավարևմտյան կողմում: Տեքստը կրկնված է երկու անգամ:

CICH, VII-X; YKH, № 27; HChI, № 10; KYKH, N 38.

Նալդի տիրոջն իր Իչպուինի Սարդուրորդին (և) Մինուա Իչպուինորդին այս դարպասները սարքեցին: (Իչպուինին) սահմանեց կարգ.— Արևի ամսին¹ տոնախմբություն(?) կատարել(?) Նալդիին, Թեյչերային, Շիվինին (և) աստվածներին բոլոր: Վեց ուլ Նալդիին թող ողջակիզեն: Տասնյոթ եզ (և) երեսունչորս ոչխար Նալդիին թող զոհաբերվի, Թեյչերային՝ վեց եզ (և) տասներկու ոչխար, Շիվինին՝ չորս եզ (և) ութ ոչխար, Ուտուինին՝ երկու եզ (և) չորս ոչխար, Տուրանեին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Ուային՝ երկու եզ (և) չորս ոչխար, Նալաինին՝ երկու եզ (և) չորս ոչխար, Շերեթուին՝ երկու եզ (և) չորս ոչխար, Արսիմելային՝ երկու եզ (և) չորս ոչխար, Անապչային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Դեղուաինին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Մելարդիին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Նալդյան գենքերին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Աթրինին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Կուերային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Ելիպրեին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Թարրաինին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Աղարութային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Իրմուչինին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, աստծուն², որը հոգիներ(?) (է) տեղափոխում(?) (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Ալապթուչինին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Ունինային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Այրաինին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Զուզումարուին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Նարային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Արածային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Զիուկունեին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Ուրային՝ (մեկ) եզ

ՄՀերի դուռ (Ագռավաքար)

(Լ) երկու ոչխար, Արծիբրդիներին՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Արնեին՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Սալդյան «ինիրիաչի»-ին՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Սալդյան մեծությանը՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Սալդյան կատարելությանը(?)՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Սալդյան գորքին՝ երկու եզ (Լ) չորս ոչխար, Թեյչեբայան գորքին՝ երկու եզ (Լ) չորս ոչխար, Արտուարասեններին՝ երկու եզ (Լ) երեսունչորս ոչխար, Արդինի (քաղաքի) աստծուն՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Կումենու (քաղաքի) աստծուն՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Տուչպա (քաղաքի) աստծուն՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, աստվածներին՝ Սալդյան քաղաքի՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, աստվածներին Արծունիունի (քաղաքի)՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Սալդյան ելքին(?)՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Շուբային՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Սալդյան դարպասներին՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Թեյչեբայան դարպասներին էրիդիա (քաղաքի)՝ (մեկ) եզ (Լ) երկու ոչխար, Շիվինյան դարպասներին Վիչինի (քաղաքի)՝ (մեկ) եզ

(և) երկու ոչխար, էլիսայային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Նալդյան կերպարանքին(?)՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Նալդյան գորությանը (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, աստվածներին Նալդյան տաճարի՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Թալապուրային՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, Կիլիբանիին՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, լեռնցիների(?) աստծուն՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, դաշտեցիների աստծուն՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, ծովայինների աստծուն՝ (մեկ) եզ (և) երկու ոչխար, աստվածներին զոհաբերության՝ երկու եզ (և) տասնչորս ոչխար, աստվածներին [...]րեներին՝ երկու եզ (և) տասնչորս ոչխար, աստվածներին բոլոր՝ չորս եզ (և) տասնյոթ ոչխար, Նալդյան տավարին՝ չորս ոչխար, Ուայան դարպասներին Նիչե (քաղաքի)՝ երկու ոչխար, լեռներին՝ տաս ոչխար³:

Արուբանիին՝ (մեկ) կով (և) (մեկ) ոչխար, Բաբային⁴ (մեկ) կով (և) (մեկ) ոչխար, Տուչպուեային⁵ (մեկ) կով (և) (մեկ) ոչխար, Աուին՝ (մեկ) կով, Այային՝ (մեկ) կով, Սարդիին՝ (մեկ) կով, Ծինույարդեին՝ երկու ոչխար, Իպլարիին՝ երկու ոչխար, Բարծիային՝ (մեկ) ոչխար, Սիրիային՝ (մեկ) ոչխար, Արյային՝ (մեկ) ոչխար, Ադիային՝ (մեկ) ոչխար, Վիային՝ (մեկ) ոչխար, Այայաններին՝ չորս ոչխար, Արդիին՝ երկու ոչխար, Ինուայաններին՝ տասնյոթ ոչխար⁶:

Նալդիի կողմից, աստվածների բոլորի կողմից թող լինի ողջութուն՝ Իչպուինի Սարդուրորդուն (և) Մինուա Իչպուինորդուն: Իչպուինի Սարդուրորդին ասում է.- Մինուա Իչպուինորդին Նալդիի սպասավորներով(?) չըջապատված(?), նաև՝ աստվածներով բոլոր, երեք եզ (և) երեսուն ոչխար ոչ մեկին [...] չթողեց(?), (...):

Իչպուինի Սարդուրորդին (և) Մինուա Իչպուինորդին խաղողուտ նոր հիմնեց(ին), Նալդիին նույնիսկ անտառ նոր հիմնեց(ին): Ոչ (մի) բան այնտեղ կառուցված (չէր): Իչպուինի Սարդուրորդին (և) Մինուա Իչպուինորդին ապարանք(?) նոր հիմնեց(ին), հաստատեց(ին) կարգ.- Երբ ծառերը (...), Նալդիին երեք ոչխար թող զոհաբերեն, երեք ոչխար՝ աստվածներին բոլոր, երբ խաղողը (...), Նալդիին երեք ոչխար թող զոհաբերեն, երեք ոչխար՝ աստվածներին բոլոր, երբ խաղողը քամեն(?)՝ Նալդիին երեք ոչխար թող զոհաբերեն, երեք ոչխար՝ աստվածներին բոլոր, գինի թող զեղեն(?): (Հակառակ դեպքում) թող իր աչքին(?) (ու) դեմքին(?) կախարդանք լինի:

1. «Արևի ամիս» - Վանի թագավորության օրացույցի ամիսներից մեկը, որին, գուցե, համապատասխանում է հետագայի Հայկական Արեգի ամիսը: Մյուս ամիսներից հայտնի է ևս մեկը, որը կոչվում է Քամա: Այլ ամանուններ մեզ

Հայտնի չեն (տե՛ս նաև № 14, ծան. 19):

2. **«Աստծուն, որը հոգիներ(?) (է) տեղափոխում(?)»**– Գ. Ա. Ղափանցյանի Համոզիչ բացատրությունների համաձայն՝ այս աստծու անունը տարբուի պատճառով չի հիշատակվում, քանի որ այն հանդիսանում է ուրարտական դիցարանի անդրչիրիմյան աստվածը:

3. Այստեղ վերջանում է ուրարտական դիցարանի արական աստվածների թվարկումը, որոնք ընդամենը երեսունհինգն են:

4. **Բաբա** – ուրարտական դիցարանի երկրորդ աստվածուհին, Թեյչերա աստծո կինը (նախկինում ընթերցվում էր «Նուբա» – կազմ.):

5. **Տուչպուեա** – ուրարտական դիցարանի երրորդ աստվածուհին, Շիվինի աստծու կինը:

6. Ուրարտական դիցարանի առաջին իզական եռյակին Հաջորդում են ևս տասնմեկ աստվածուհիներ: Գժվար է ասել, թե դրանցից յուրաքանչյուրը ո՞ր աստծու կինն է, քանի որ արական աստվածների եռյակին Հաջորդում են ևս երեսուներկու աստվածություն, իսկ աստվածուհիների եռյակին՝ միայն տասնմեկ իզական աստվածություն: Այսպես կոչվող սրբությունները, Հավանաբար, չորսն են և կապ ունեն Այա աստվածուհու հետ, իսկ Ինուայան սրբությունները, Հավանաբար, տասնյոթն են, սակայն ո՞ր աստծու կամ աստվածուհու հետ են կապվում, դժվար է ասել:

5.

ՄԻՆՈՒԱՅԻ ԶՐԱՆՑՔԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿԱՏԵՊԱՆՑ. Մինուայի ջրանցքի վրա գտնվող բազմաթիվ արձանագրություններից մեկը, որ փորագրված է ժայռին: Զրանցքը, որ ունի մոտ 70 կմ երկարություն, գործում է նաև այժմ: Զրանցքն ունի բարդ հիդրոտեխնիկական կառուցվածք, Այն անցկացված է լեռների լանջերին փորված և տեղ-տեղ քարե պատնեշներով ամրացված հունով, ինչպես նաև ձորերի վրա կառուցված հատուկ կամուրջներով:

MLV, XIX; CICH, XXXIV; ՄԿԻ, № 43; HChI, № 29a; KYKH, № 60.

Խալդյան գորությունները Մինուա Իչպուինորդին այս ջրանցքը անցկացրեց: «Մինուայի ջրանցք» (է) անունը: Խալդյան մեծությունները Մինուան արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), իշխանը Տուչպա քաղաքի: Մինուան ասում է. (...): (Հաջորդում է անեծքի բանաձևը):

6.

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԳԻՅԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՍՏԾՈՒՆ ԵՎ
ԱՍՏՎԱԾՈՒՅՈՒՆ ԿԱՏԱՐՎՈՂ ՁՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՅՈՒՋԱԿ. Փորագրված է վանա լճից արևելք կանգնեցրած քարակոթողի վրա:

CICb, XIX; YKH, № 65; HChI, № 41; KYKH, N 82.

Նալդի տիրոջն իր այս արձանագրությունը Մինուա Իչպուլինորդին գրեց: Երբ Նալդյան դարպասները կառուցեց (և) ամրոց կառուցեց հոյակապ, հաստատեց «Նալդիի քաղաք» անունը: Հիմնեց այս խաղողուտը, Հիմնեց անտառ: «Մինուայի խաղողուտ» (է) անունը: Նալդյան մեծությունը Մինուա Իչպուլինորդին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիախինիլի (երկրի), իշխանը Տուչպա քաղաքի: Մինուան ասում է. - Երբ խաղողուտը (...), (մեկ) եղ (և) երեք ոչխար Նալդիին թող զոհաբերեն, (...) թող ձոնեն թե՛ Նալդյան դարպասներում, թե՛ այս արձանագրության առջև: Երբ գինին նոր (...), (մի) սափոր(?) Նալդիին թող ձոնեն՝ Նալդյան դարպասներում, (մի) սափոր(?)՝ Արուբանիին, (մի) սափոր(?) Նալդիին՝ այս արձանագրության առջև:

7.

ԲՈՒԺԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ ԿԱՏԱՐՎՈՂ
ՁՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԿՈՂԲԱՆՅ. Արձանագրությունը գտնված է վանից արևելք: Այն փորագրված է շինարարական քարի չորս նիստերին: Բերվում է աննշան կրճատումներով:

MLV, XXXII-XXXV; CICb, XX; YKH, № 89; HChI, № 56; KYKH, № 115.

Նալդյան զորությունը Մինուա Իչպուլինորդին այս բուժարանը(?)¹ սարքեց: «Մինուայի բուժարան(?)» (է) անունը: Նալդին իմ զորեղ (է), աստվածների մեջ զորեղ (է): Թող լինի այնտեղ Մինուային իրավունք.- Երբ Նալդյան դարպասներում(?) անասուն(?) զոհաբերվի, երբ (...) [...], ամբողջ (...): Մինուային Նալդին բուժեց(?)¹:

Աստվածները (...) այնտեղից արքաներին պետք է բուժեն(?): Հետո(?)
ամբողջությամբ Մինուայան բուժարանը(?) թող սրբեն(?): Ով
ոչնչացնի, ով ջնջի(?), ով տեղից շարժի(?), ով ջարդի, թող ոչնչացնի/
Նալդին նրան արևի տակից:

1. Հիշյալ «բուժարան(?)» և «բուժել(?)» բառերի թարգմանությունը պատկանում է Ի. Մ. Դյակոնովին:

8.

ՁԻՈՒ ՅԱՏԿԻ ՀԱՄԱՇՆԱՐՀԱՅԻՆ ՌԵԿՈՐԴ

ՍՂԳԱ. Արձանագրությունը հայտնաբերվել է գյուղական եկեղեցու պատի շարվածքում, Վանի քարաժայռերի և Վարազա լեռների միջև գտնվող հարթավայրում, որը ոչ միայն ուրարտական, այլև հայկական շրջանում հանդիսացել է որպես ձիարշավարան: Բերվում է արձանագրության մի մասը:

MLV, XXII; HChI, LVII; YKH, № №; HChI, № 75; KYKH, № 136.

Նալդյան գորությունը Մինուա Իշպուխնորդին ասում է. – Հենց այս տեղից նժույզը՝ Արծիբի¹ անուն(ով), Մինուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն² (...):

1. **Արծիբի** – Մինուայի նժույզի անունը, որը, հավանաբար, կապ ունի հայերենի «արծիվ» և վրացերենի «արծիվի» բառի հետ: Սակայն, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վրացերենում արծիվը կոչվում է «օրբի» և «արծիվի» բառը փոխառություն է հայերենից, կարելի է ենթադրել, որ հայերենի «արծիվ» բառը ուղղակիորեն ծագում է Վանի թագավորության սեպագրի լեզվից կամ էլ հայերենից անցել է վերջինիս:

2. **«Կանգուն»** – երկարության չափ, որը հավասար է 51,8 սմ: Այս հաշվով Մինուայի նժույզը ցատկել է 11 մ 39 սմ: Պետք է նկատի ունենալ, որ նման սպորտային ձևում նժույզի ցատկի համամիութենական ոեկորդը՝ սահմանված 1947 թ.՝ 8 մ 20 սմ է, իսկ համաշխարհային ոեկորդը՝ սահմանված մինչև 1914 թ.՝ 11 մ 28 սմ. այն պատկանում է Հունգարացի Չանդլերին: Արծիբե նժույզի ցատկը մնացել է չգերազանցված ընդհուպ մինչև 1975 թ. (այսինքն՝ 2800 տարի), երբ գերմանացի Կ. Բերգմանը իր Սվինգեր նժույզով ցատկեց 22 մ 16 սմ (տե՛ս նաև № 17, ծան. 4):

ՈՒԼՈՒԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

ԱՐՈՎՑԱՆ. Ժայռափոր արձանագրություն, որ Հայտնաբերվել է գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում: Արձանագրությունը թյուրիմացաբար պայթեցվել է: Փրկված մասն այժմ գտնվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

KH3, XXV; HChI, LXVI; YKH, № 131; HChI, № 85; KYKH, № 177.

Նալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց էթիունի¹ (երկիրը): Նալդին իմ զորեղ (է), Նալդյան զենքն(?) իմ զորեղ (է): Նալդյան զորությունը արչավեց Արգիշտի Մինուայորդին (և) գրավեց Ուլուանի² երկիրը՝ Դարանի³ (քաղաքի) երկիրը: Նալդյան մեծությունը Արգիշտի Մինուայորդին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), իշխանը Տուչպա քաղաքի:

1. **էթիունի** – երկիր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում:

2. **Ուլուանի** – երկիր ներկայիս Արոմյան քաղաքի շրջակայքում:

3. **Դարանի** – Ուլուանն երկրի կենտրոնը: Հավանաբար գտնվել է ներկայիս Արոմյան քաղաքի տարածքում:

10.

ԷՐԵՔՈՒՆԻ ԲԵՐԴ-ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

ԱՐԻՆ ԲԵՐԴ. Արձանագրված է շինարարական քարի վրա, ուրարտական ամրոցի գլխավոր մուտքի մոտ: Համարվում է Երևանի «ծննդյան վկայական»-ը՝ «տրված» Ք. ա. 782 թ.:

HChI, LXX; YKH, № 138; HChI, № 91a; KYKH, № 197-198.

Նալդյան մեծությունը Արգիշտի Մինուայորդին այս ամրոցը հռչակապ կառուցեց: Հաստատեցի էրեբունի¹ անունը՝ Բիաինիլի (երկրի) զորությունը լուլուական² (= բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Արգիշտին ասում է. – Հողը չոր (?) էր: Կատարեցի մեծագործություններ հզոր այնտեղ: (Հաջորդում է արքայական տիտղոսաչարը):

1. **էրեբունի** – քաղաք Արարատյան դաշտի Հյուսիսարևելյան մասում; Հիշյալ տեղանունը պահպանված է ներկայիս Երևան քաղաքի անվան մեջ (տե՛ս նաև № 11, ծան. 24);

2. **Լուլուական** – այսինքն՝ բարբարոսական, թշնամական: Ծագում է Ջագրոսի շրջանում՝ Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև բնակվող վայրենաբարո Լուլու ցեղի անունից:

11.

ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ի ԽՈՐԽՈՒՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՎԱՆ. Փորագրված է Վանի քարաժայռի արևմտայն մասում: Հայտնաբերել է արևելագետ Ֆ. է. Շուլցը 1828 թ.: Մինչև այժմ Հայտնի ամենամեծ ուրարտական արձանագրությունն է: Բաղկացած է ութ սյունակից, որոնցից յոթերորդը համարյա լրիվ ջնջված է: Բերում ենք աննշան կրճատումներով:

MLV, II-VIII; YKH, № 127; HChI, № 80; KYKH, № 173.

(...) Արգիշտին ասում է. – Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշերային, Շիվինին՝ իշխանական մեծությունք, որի վերևում (լսում էին ինձ աստվածները): Այդ նույն տարում երրորդ անգամ զինվորներ գնդեցի, արշավեցի Դիաուլսի¹ (ցեղի) վրա: Արքային Դիաուլսի (ցեղի) հպատակեցրի(?), գրավեցի Շերիագի² (երկիրը), քաղաքները այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Կտրում էի մինչև Բուլթի³ (քաղաքը): Բուն(?) Բիանի⁴ (և) Խուշանի⁵ (երկրները) անջատեցի(?) ամբողջը(?) Թարիունի (երկրից): Արշավեցի Ջաբախա (երկրի) վրա, գրավեցի Ջաբախա (երկրի) գավառը(?): Կտրում էի մինչև Ուզինարիթարնա (քաղաքը), մինչև Սիրիմութարա լեռը: Ամբողջը(?) Մակալթունի (քաղաքը) Իյանի⁶ (երկրից) անջատեցի(?): Ելա էրիալսի երկրի վրա, արշավեցի Աբունի⁷ (երկրի) վրա: Գրավեցի Ուրեյունի քաղաքն արքայական Վիտերուլսի (երկրի): Տասնինն հազար երկու հարյուր հիսունհինգ պատանի (քջեցի), տասը հազար հարյուր քառասուն զինվոր երիտասարդ, քսաներեք հազար երկու հարյուր ութսուն ստրկուհի(?), ընդամենը հինգ բյուր երկու հազար վեց հարյուր յոթանասունհինգ մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար հարյուր չորս ձի քջեցի, երեսունհինգ հազար տասնվեց անասուն, տասը բյուր հազար ութ հարյուր քսանինը

ոչխար: Արգիշտին ասում է. – Խալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Խալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Աբելիանիսի⁸ (ցեղի) երկիրը, Անիշթերգա (երկիրը), Կուարգանի (ցեղի) (երկիրը), Ուլթուզանի (ցեղի) երկիրը, զգետնեց նրանց Արգիշտի առջև: Խալդին իմ գորեղ (է), Խալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Խալդյան մեծությունամբ արչավեց Արգիշտի Մինուայորդին: Խալդին առաջնորդում(?) էր (նրան): Արգիշտին ասում է. – Գրավեցի էթիունի (երկիրը): Կտրում էի մինչև [...] (երկիրը), մինչև Ուզուրե էթիուսի⁹ (երկիրը): Մարդ, կին քչեցի: Արգիշտին ասում է. – Ազոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշերային, Շիվինիին՝ իշխանական մեծությունամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները): Հենց նույն տարում արչավեցի Ումելունի (?) (երկրի) վրա, գրավեցի Ուրյա (երկիրը), Տերտուբի(?) (երկիրը), գրավեցի Մուրուզու¹⁰ (ցեղի) (երկիրը): «Մարե»-ական ժայռը(?), (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի, մարդ, կին քչեցի: Գրավեցի Ուբարուգիլու քաղաքն արքայական [...]: Կտրում էի մինչև Քուրուպերա (երկիրը), մինչև Թար(ե)րա (երկիրը) [...]: Արչավեցի, վերադարձա գորությունամբ Քուաունի¹¹ (երկրի) վրա (...): Քաղաքները այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Կտրում էի մինչև [...], մինչև [...]: Ընդամենը քսան հազար երկու հարյուր յոթանասունինը մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար երկու հարյուր ութսուն [...] ձի քչեցի, [...] անասուն, տասներկու բյուր վեց հազար [...] ոչխար: Արգիշտին ասում է. – Խալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Արգիշտին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիաինիլի (երկրի), իշխանը Տուչպա քաղաքի:

Խալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Խաթի¹² (երկիրը), ենթարկեց Խիլարուաղային¹³, զգետնեց Արգիշտի առջև: Խալդին իմ գորեղ (է), Խալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Խալդյան մեծությունամբ Արգիշտի Մինուայորդին ասում է. – Ազոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշերային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկիր)՝ իշխանական մեծությունամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է. – Առաջնորդում(?) էր Խալդին: Հենց այդ նույն օրը (= ժամանակ) արչավեցի Խաթինիլի (երկրի) վրա, գրավեցի Նիրիբայի դաշտը¹⁴ [...], Սուրմա(?)¹⁵ (քաղաքը), (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի, [...] աղա քաղաքն արքայական գրավեցի: Խալդյան մեծությունամբ արչավեցի Խաթինիլի (երկրի) վրա: Ամբողջ(?) Տուատեխիի երկիրն¹⁶ անջատեցի(?) բուն(?) Մելիտիա –

յից¹⁷: Կտրում էի մինչև Պիթեյրա¹⁸ (քաղաքի) տակ, մինչև Մեծ(?) Մելիայան գետը¹⁹, Մարմուա²⁰ (և) Կալայա²¹ (երկրները): Մարդ, կին (այնտեղից) հանեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի: Երկու հազար հինգ հարյուր երեսունինը պատանի (քչեցի), ութ հազար վեց հարյուր իննսունութ երիտասարդ(?), տասնութ հազար քառասունյոթ կին, ընդամենը քսանին հազար երկու հարյուր ութսունչորս մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: [...] ձի, տասնյոթ հազար ինն հարյուր վաթսուներկու անասուն քչեցի, երկու բյուր [...] ոչխար: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Խալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Խալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց էթիունի (երկիրը), ենթարկեց Կեսունի²² (քաղաքի) երկիրը, զգետնեց Արգիշտի առջև: Խալդին իմ զորեղ (է), Խալդյան զենքն(?) իմ զորեղ (է): Խալդյան մեծությունը արչավեց Արգիշտի Մինուայորդին: Խալդին առաջնորդում(?) էր (նրան): Արգիշտին ասում է.- Գրավեցի Կեսունն (քաղաքի) (ձորա)փոր(?) (երկիրը) ծովային գավառում: Կտրում էի մինչև Ալիշտու²³ (քաղաքը): Մարդ, կին (այնտեղից) քչեցի: Խալդյան հրամանով Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- էրբերունի²⁴ (քաղաքը) կառուցեցի՝ Բիաինիլի (երկրի) զորությունը լուլուական²⁵ (= բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Հողը չոր(?) էր, ոչ (մի) բան կառուցված (չէր) այնտեղ: Հողը մեծագործություններ կատարեցի այնտեղ: Վեց հազար վեց հարյուր մարդ ռազմական բնակեցրի այնտեղ Խաթիյան Մուպայից²⁶: Խալդյան մեծությունը Արգիշտի Մինուայորդին ասում է. - Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությունը, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Հենց այդ նույն տարում արչավեցի Ուբուրդա²⁷ (երկրի) վրա: Իչ[.]յուբուրա արքային (և) Ուբուրդա-ալխի երկիրն իր գրավեցի: Էրդուա²⁸ քաղաքն զրավեցի, Վիշուչե (երկիրը) հպատակեցրի(?): Մարդ, կին հանեցի այնտեղից: Արչավեցի Խախիա (երկրի) վրա: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի: Բի[...] (...) քաղաքը: Կտրիճ(?) մարդկանց այրեցի: Ութ հազար վեց հարյուր քառասունութ պատանի (քչեցի), երկու հազար վեց հարյուր հիսունհինգ երիտասարդ, ութ հազար չորս հարյուր ինսունյոթ ստրկուհի, ընդամենը՝ տասնինն հազար յոթ հարյուր ինսուն մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Երկու հարյուր երեսուներկու ձի քչեցի, [...] հազար ութ հարյուր երեք անասուն, տասնմեկ հազար վեց հարյուր քսանվեց ոչխար: Արգիշտին

ասում է.- Նալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Նալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց ասորեստանյան գորքը²⁹, ենթարկեց Արսիթա³⁰ (ցեղի) երկիրը, զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Ասորեստանյան գորքի հետ³¹ երկիրս լցվեց(?): Զինվորներ գնդեցի: Աղոթում էի Նալդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինին (և) աստվածներին Բիաինիլի երկրի՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտին ասում է.- Նալդին իմ գորեղ (է), Նալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Նալդյան մեծությամբ հողաչերտը խորտակեցի(?) Դադեի առջև Քուլաչե լեռան: [...] (...) տասնմեկ(?) հազար չորս հարյուր երեսունինը պատանի այնտեղից քչեցի(?): Ասորեստանցիներին վռնդեցի, սպանեցի, հանեցի երկրիցս: Հենց այդ նույն տարում արչավեցի Մենաբչու (քաղաքի) վրա, Դուկկամա (քաղաքի) վրա: [...] քաղաքն արքայական (և) երկիրն իր գրավեցի: [...] Շաարա-Ռաա (քաղաքը) Պուչթու³² (երկրի) [...]: Արչավեցի Բաբլու(ինի)³³ (քաղաքի) երկրի վրա, [...] Բարուաթա³⁴ (երկրի) վրա, Պարչուա³⁵ (երկրի) վրա: Պարչուայի երկիրը կերա (չուրացրի), քաղաքները այրեցի: [...]: Հինգ(?) հազար(?) [...] քառասուն մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: [...] ձի քչեցի, ինն(?) հարյուր ութսունյոթ անասուն, [...] հինգ [...] ոչխար: Արգիշտին ասում է.- Նալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Նալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Ասորեստանյան գորքը, ենթարկեց Պուչթու (երկիրը), Թարիունի³⁶ (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: Նալդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է.- Ամրոցներ կառուցեցի, Շուրիլի³⁷ (երկիրն) իմ խաղաղեց - րի(?), Ասորեստանյան գորքի հետ երկիրս լցվեց(?): Աղոթում էի Նալդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Նալդին իմ գորեղ (է), Նալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Նալդյան մեծությամբ զորապետ(?) ուղարկեցի, Ասորեստանցիներին վռնդեցի, սպանեցի, հանեցի երկրիցս: Դադա³⁸ զորապետին(?) գովեցի(?): Հենց այդ նույն տարում արչավեցի [...] (երկրի) վրա, [...] (երկրի) վրա, Արխա (երկրի) վրա: [...] քաղաքն արքայական (և) վաթսուն քաղաք՝ ժողովրդով հանդերձ գերեցի: Արչավեցի Պուչթու (երկրի) վրա, գրավեցի Աբուրդանի (քաղաքը), [...] (քաղաքը), Կադուկանիու (քաղաքը), [...] (երկիրը) գրա -

վեցի: Արգիշտին ասում է.- [...] Կտրում էի մինչև Մա[...] լեռը: Տասնութ հազար ութ հարյուր քսանյոթ մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Վեց հարյուր վեց ձի (քչեցի), հարյուր ութսունչորս ուղտ, վեց հազար երկու հարյուր հիսունյոթ անասուն, երեսուներեք հազար երկու հարյուր երեք ոչխար: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Ուալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ուալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Իյանե երկիրը, ենթարկեց Մանա³⁹ (երկիրը), Պուշթու (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: Ուալդյան մեծությունամբ Արգիշտին ասում է.- Հինգերորդ անգամ զորք զնդեցի: Աղոթում էի Ուալդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությունամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Ուալդին իմ գորեղ (է), Ուալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Ուալդյան մեծությունամբ արչավեցի Իյանե երկրի վրա: Երկիրը գրավեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի: Էրատեկի⁴⁰ (քաղաքը) (և) Մյուս էրատեկե⁴¹ (քաղաքը) գրավեցի: Մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Հենց այդ նույն տարում արչավեցի Մանա (երկրի) վրա: Գրավեցի(?) Պուշթու (երկիրը), Թուրա[...]՝⁴² (գետը) (և) «գարե»-ական ժայռը, (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի: Մարդ, կին այնտեղից հանեցի: [...] Կտրում էի մինչև Վիխիքա⁴³ (քաղաքը) Պուշթու (երկրի): Տասնութ հազար երկու հարյուր քառասուներեք մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Յոթ հարյուր ինսուն [...] ձի (քչեցի), մեկ հարյուր ուղտ, քսաներկու հազար հինգ հարյուր անասուն, երեսունվեց հազար ութ հարյուր երեսուն ոչխար: Արգիշտին ասում է.- Ուալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ուալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա երկիրը, ենթարկեց Իրքիունի (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: Ուալդյան մեծությունամբ Արգիշտին ասում է.- Աղոթում էի Ուալդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությունամբ՝ որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Ուալդին իմ գորեղ (է), Ուալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Ուալդյան մեծությունամբ արչավեցի Մանա (երկրի) վրա, գրավեցի Իրքիունե (երկիրը), կտրում էի մինչև Աստրեստանյան հարթավայրը⁴⁴: Վեց հազար չորս հարյուր յոթանասուն-մեկ մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Երկու հարյուր ութսունվեց ձի (քչեցի), երկու հազար երկու

Հարյուր Հիսունմեկ անասուն, ութ Հազար երկու Հարյուր Հինգ ոչ-
խար: Արգիշտին ասում է.- Սալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործու-
թյունները մեկ տարում կատարեցի:

Սալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա երկիրը,
ենթարկեց Պուշթու (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև Մի-
նուայորդու: Սալդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է.- Աղոթում էի
Սալդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի
(երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստ-
վածները: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Սալդին իմ զորեղ (է),
Սալդյան զենքն(?) իմ զորեղ (է): Սալդյան մեծությամբ արչավեցի
Պուշթու (երկրի) վրա, գրավեցի Առկայայի դաշտը Շաթիրա-Ռազա
(երկրից): Ամբողջ(?) Ույիշթե (երկիրը) անջատեցի(?) բուն(?) Ուվչե
(երկրից): Կտրում էի մինչև Ալատեյե լեռը: Երկիրը այրեցի, քաղաք-
ները ավերեցի: Մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Յոթ Հազար Հարյուր յո-
թանասուններեք մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի,
ոմանց կենդանի տարա: Երկու(?) Հարյուր իննսուն(?) ձի քչեցի, Հար-
յուր մեկ ուէտ, չորս Հազար ինն Հարյուր ինն անասուն, տասնինն Հա-
զար Հինգ Հարյուր Հիսուն ոչխար: Արգիշտին ասում է.- Սալդիի փո-
խարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Սալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա (երկ-
րի) զորքը, զգետնեց Արգիշտիի առջև Մինուայորդու: Սալդյան մե-
ծությամբ Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Երբ Արգիշտիխինիլի⁴⁵
(քաղաքը) կառուցեցի (և) գետից (մի) ջրանցք Ազայան⁴⁶ երկրին
անցկացրի, լսեցի, (որ) Մանա (երկիրը) Սիրա (քաղաքը) գրավել է:
Աղոթում էի Սալդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինիին (և) աստվածնե-
րին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում
էին ինձ աստվածները: Արգիշտին ասում է.- (...) [...] զորքի մեջ՝ զնդի
առջև, արչավեցի (և) Սիրա (քաղաքը) վերապաշարեցի Մանա (երկ-
րի): Սալդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է.- Վերևից(?) վոնդե-
ցի(?), ամբողջ գրավեցի, բնակեցրի, երկիրը կերա (շուրացրի), քա-
ղաքները այրեցի: Երեք Հազար երկու Հարյուր յոթանասուն մարդ
(մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա:
Հարյուր յոթանասուն ձի քչեցի, վաթսուներկու ուղտ, երկու Հազար
չորս Հարյուր տասնմեկ անասուն, վեց Հազար Հարյուր քառասուն [...]
ոչխար: Արգիշտին ասում է.- Սալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագոր-
ծությունները մեկ տարում կատարեցի:

Սալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Տուարածյան
դաշտը⁴⁷ մինչև Քուրքու⁴⁸ (լեռը), ենթարկեց Մանա (երկրի) զորքը,

զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: Արգիշտին ասում է.- Նալդին ինձ պարգևեց թե՛ քաջություն(?), թե՛ զորություն: Երբ Դահինալաթինի⁴⁹ (զետնից) ջրանցք անցկացրի, սարքեցի պատնեշը(?) Շուրիլի⁵⁰ (երկրի): Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Աղոթում էի Նալդի տիրոջը, Թեյչերային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիահինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Ջորք գնդեցի, արչավեցի Մանա (երկրի) վրա: Երկիրը կերա (շուրացրի), քաղաքները այրեցի: Կտրում էի մինչև Վիխիքա (քաղաքը) Պուշթու (երկրի): Մարդ, ստրկուհի այնտեղից քչեցի: Տասներեք հազար ինն հարյուր յոթանասունինը մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Երեք հարյուր ութ ձի քչեցի, ութ հազար [...] հարյուր քսանմեկ անասուն, երեք բյուր երկու հազար հինգ հարյուր երեսունութ ոչխար: Արգիշտին ասում է.- Նալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Նալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա երկիրը, ենթարկեց էթիունի (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: Նալդին իմ զորեղ (է): Նալդյան մեծությամբ Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Արչավեցի Մանա (երկրի) վրա, երկիրը կերա (շուրացրի), քաղաքները այրեցի: Շիմերեխաղերե⁵¹ քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի: Մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Արգիշտին ասում է.- Լսեցի, (որ) էթիունի (երկիրը) Արգինի (քաղաքի) «աշտիուզին»⁵² հափշտակել է: Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք գնդեցի: Աղոթում էի Նալդի տիրոջը, Թեյչերային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիահինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արչավեցի էթիունի (երկրի) վրա: Գրավեցի էրիախի (ցեղի) երկիրը, Կաթարգայան (ցեղի) երկիրը, կտրում էի մինչև Իչկիգուլու⁵³ (երկիրը): Մարդ, կին հանեցի ղեպի Բիահինիլի (երկիրը): Արգիշտին ասում է.- Նալդյան մեծությամբ արչավեցի Վիտերուխի (երկրի) վրա: Երկիրը կերա (շուրացրի), քաղաքները այրեցի: Մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Ամիդու⁵⁴ քաղաքն արքայական Վիտերուխիական (երկրի), (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի: Արձանագրություն գրեցի [...]: Վերադարձին [...]: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար երկու հարյուր [...] ձի, քսանինն հազար հինգ հարյուր չորս անասուն, վեց բյուր [...] ոչխարի քչեցի: Արգիշտին ասում է.- Նալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Նալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Թարիու⁵⁵ երկիրը, ենթարկեց (...) (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև:

Նալդին իմ զորեղ (է): Նալդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է.-
 Արչավեցի Թարիու (երկրի) վրա: Տասնմեկ ամրոց, (որ) ամրացված
 (էր), կովում գրավեցի: Նալդին [...] այնտեղ [...]: Արգիշտի Մինուա-
 յորդին ասում է.- Նալդին ինձ պարզեց թե՛ քաջություն(?), թե՛ գո-
 րություն: Կառույցներ շատ (և) ամրոցներ այրեցի, պվերեցի: Արձա-
 նագրություն դրեցի այնտեղ: Մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Արգիշտին
 ասում է.- Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք գնդեցի: Աղո-
 թում էի Նալդի տիրոջը, Թեյչերային, Շիվինիին (և) աստվածներին
 Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին
 ինձ աստվածները: Արչավեցի էթիունի (երկրի) վրա: Գրավեցի Էրիա-
 լի (ցեղի) երկիրը: Կաթարգայան (ցեղի) երկիրը, կտրում էի մինչև
 Իչկիդուլու⁵³ (երկիրը): Մարդ, կին հանեցի դեպի Բիաինիլի (երկիրը):
 Արգիշտին ասում է.- Նալդյան մեծությամբ արչավեցի Վիտերուլի
 (երկրի) վրա: Երկիրը կերա (շուրացրի), քաղաքները այրեցի: Մարդ,
 կին այնտեղից հանեցի: Ամիգու⁵⁴ քաղաքն արքայական Վիտերու-
 լիական (երկրի), (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի: Արձանագ-
 րություն դրեցի [...]: Վերադարձին [...]: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կեն-
 դանի տարա: Հազար երկու հարյուր [...] ձի, քսանինն հազար հինգ
 հարյուր չորս անասուն, վեց բյուր [...] ոչխար քչեցի: Արգիշտին ասում
 է.- Նալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում
 կատարեցի:

Նալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Թարիու⁵⁵ եր-
 կիրը, ենթարկեց (...) (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև:
 Նալդին իմ զորեղ (է): Նալդյան մեծությամբ Արգիշտին ասում է.-
 Արչավեցի Թարիունի (երկրի) վրա: Տասնմեկ ամրոց, (որ) ամրացված
 (էր), կովում գրավեցի: Նալդին [...] այնտեղ [...]: Արգիշտի Մինուա-
 յորդին ասում է.- Նալդին ինձ պարզեց թե՛ քաջություն(?), թե՛ գո-
 րություն: Կառույցներ շատ (և) ամրոցներ այրեցի, պվերեցի: Արձա-
 նագրություն դրեցի այնտեղ: Մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Արգիշտին
 ասում է.- Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք գնդեցի: Աղո-
 թում էի Նալդի տիրոջը, Թեյչերային, Շիվինիին (և) աստվածներին
 Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին
 ինձ աստվածները (և) տվեցին ինձ ճանապարհ: Արչավեցի Ուրմե⁵⁶
 (երկրի) վրա: Գրավեցի Ուրմե երկիրը, երկիրը կերա (շուրացրի):
 Կտրում էի մինչև [...] (լեռ): Քաղաքները այրեցի, մարդ, կին տարա
 դեպի Բիաինեյե (երկիրը): Ընդամենը քսան(?) չորս հազար ութ հար-
 յուր տասներեք մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի,
 ոմանց կենդանի տարա: Քսանհինգ ձի (քչեցի), [...] հազար յոթ հար -

յուր քառասունչորս անասուն, քառասունութ հազար ութ հարյուր քսանհինգ ոչխար: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Խալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Խալդյան մեծությունը Արգիշտին ասում է.- Երբ արքայացա⁵⁷, տարեկան ինձ Խալդին տվեց աշնանը(?).- Վեց հազար հինգ հարյուր վաթսուսուկուց անասուն, հիսունմեկ հազար ութ հարյուր յոթանասունութ ոչխար⁵⁸: Արգիշտին ասում է.- Սույնը տարեցտարի եկավ(?):

Խալդյան մեծությունը Արգիշտին ասում է.- Երբ Բելսուրա⁵⁹ (քաղաքը) վերապաշարեցի, Բելսուրա (քաղաքի) մարդի Բամ⁶⁰ (լեռը) փլվեց⁶¹. ծուխն(?) (ու) մուրը(?) այժմ վրայից(?) մինչև արևն (է) ելնում: Երբ Բամ (լեռը) փլվեց, ես Բելսուրա (քաղաքը) գրավեցի⁶²:

Խալդյան մեծությունը Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- [...] :
[...] Խալդին արշավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց [...] ⁶³:

Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, ով փչացնի, ով «աինիի» սրանք անի (կամ) ասի՝ «գնա՛, ոչնչացրո՛ւ», ով այլ ոք ասի՝ «ե՛ս կատարեցի», ով (մի) բան հենց սույն տեղից հանի «աուիեի», թող ոչնչացնե՛(ն) Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին (և) աստվածները նրան, սերունդն իր, սերնդի սերունդն իր արևի տակից, թեև արտը(?), (որ) մշակում(?) (է), թե՛ ընտանիքը(?), թե՛ մարդկանց(?) կորստի(?) ուղարկեն (= մատնեն)⁶⁴:

1. **Դիաուխի** (այլ ընթերցմամբ՝ Տեյավեսի) - երկիր Ճորոխի ավազանում: Համապատասխանում է Մեծ Հայքի Տայք նահանգին:

2. **Շերիազի** - երկիր Կարինից հյուսիս-արևելք ընկած տարածքում:

3. **Բութի** - քաղաք Չալդր լճից հարավ-արևմուտք:

4. **Բիանի** - երկիր, մեր կարծիքով, գտնվել է հետագայի Վանանդի տեղում:

5. **Սուչանի** - երկիր, որը տեղորոշվում է Չալդր լճից հարավ-արևմուտք:

6. **Թարիունի** (երկիր), **Ջարախա** (երկիր, թեևս՝ Ջավախք), **Ուզինարի-Թարնա** (քաղաք), **Սիրիմութարա** (լեռ), **Մակալթու** (քաղաք), **Իյանի** (երկիր) - գտնվել են Չալդր լճի մոտակայքում:

7. **Աբունի** - երկիր, Ն. Վ. Հարությունյանի կարծիքով Այրարատի Հավնունիք գավառը:

8. **Աբելիանիխի** - ցեղ, որի անունով կոչվում էր նաև նրա բնակեցրած երկիրը: Ըստ Կ. Հ. Բասմաջյանի՝ Այրարատի Աբեղյանք գավառը:

9. **Ուղուրե էթիունի** - վկայված է նաև Ուղուրե էթիունի ձևով: Բավական ընդարձակ երկիր է, որն ընդգրկել է Սևանա լճի ավազանը:

10. **Ումելունի, Ուրյա, Տերտուբի, Մուրուզու** - երկրներ Ուրմիա լճից հարավ(?):

11. **Ուբարուզիլու** (քաղաք), **Քուրուպերա, Թարերա, Քուաունի** (երկրներ) -

Հավանաբար գտնվել են Ուրմիա լճի արևելյան կողմերում:

12. **Նաթի** - երկիր Եփրատ գետի ոլորանից արևմուտք:

13. **Նիլարուդա** - Մելետիայի արքան:

14. **Նիրիբայի դաշտ** - ենթադրվում է, որ գտնվել է Քաշիյարա լեռներում:

15. **Նուրմա** - քաղաք, որի անվան սկիզբը տեքստում ջարդված է: Վերահանգնվում է մեր կողմից:

16. Ժամանակին կարծվում էր, որ «Տուատելիս» ցեղանուն է (ցեղանվան և անձնանվան ցուցիչները նույնն են սեպագրում): Ավելի Հավանական է այն տեսակետը, որ Տուատելիս անդրեփրատյան Թարալ երկրի արքա Տուատիսն է (տե՛ս Ա. Քոսյան, Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998, էջ 13 - կազմող):

17. **Մելիտիա** - քաղաք Եփրատից արևմուտք, որի անունով կոչվում էր նրա շրջակա երկիրը: Հանդիսանում էր խեթական վերջին պետական կազմավորումներից մեկը՝ խեթական կայսրությունից անմիջապես հետո:

18. **Պիթեյրա** - քաղաք Եփրատի արևելյան ափին, Արածանիի գետաբերանից Հարավ: Կոնկրետ տեղադրությունը Հայտնի չէ:

19. **Մեծ Մելիայան գետ** - Եփրատ գետը, որը խեթերենում կոչվել է Մալա: Այս դեպքում Արևմտյան Եփրատն է, որը Հայտնի է նաև Պուրանա անվամբ:

20. **Մարմուա** - երկիր Եփրատի արևելյան ափերին՝ Արածանիի գետաբերանից Հարավ:

21. **Կայայա** - երկիր նույն շրջանում: Վերականգնումը մերն է: Մեր կարծիքով, անտիկ աղբյուրների Գեղեցիկ դաշտը:

22. **Կեխունի** - քաղաք Սևանա լճի ափին:

23. **Ալիչտու** - քաղաք, միջնադարյան Աղստե ավանը, որի անունը պահպանված է Աղստե գետի անվան մեջ:

24. **Էրեբունի** - քաղաք, որ հիմնել է Արգիշտի I-ը Ք. ա. 782 թ.՝ ներկայիս Արին բերդի շրջանում:

25. Լուլուական - այսինքն՝ բարբարոսական (տե՛ս նաև № 10, ծան. 2):

26. **Նաթիյան Ծուպա** (այլ ընթերցմամբ՝ Նաթի, Ծուպա) - Հետագայի Չորրորդ Հայքի Ծուփք գավառը:

27. **Ուբուրդա** - երկիր Հետագայի Գուգարքի Տաշիր գավառում:

28. **Էրդուա** - քաղաք նույն վայրում:

29. «Ասորեստանյան զորք» - նման արտահայտությունը վկայում է այն մասին, որ Արգիշտի I-ը ոչ թե Հարձակվել է Ասորեստանի վրա, այլ Ասորեստանն է նախահարձակ եղել և մտել Ուրարտու: Տեքստը, իրոք, այդ է վկայում:

30. **Արսիթա** (գուցե՝ Յարսիթա, այլ Հնարավոր ընթերցումը՝ Վարսիթա) - ցեղ, որի անունով կոչվում էր նաև նրա բնակեցրած երկիրը: Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով այն գտնվել է Ուրմիա լճից Հարավ՝ Ասորեստանի և Մանայի միջև:

31. Բնագրում՝ «ասորեստանյան գորքի մեջ» – խոսքը կա՛մ Արսիթա ցեղի մասին է, կա՛մ մեկ այլ թշնամու՝ իրանալեզու ցեղերի(?), որոնք մասնակցել են Ասորեստանի Ք. ա. 781 թ. դեպի Ուրարտու կատարած արշավանքին:

32. Պուչթու – երկիր Ուրմիա լճից հարավ:

33. Բաբելու(ինի) – Բաբելոն քաղաքը, որի անունով կոչվում էր նրա շրջակա երկիրը: Ենթադրվել է, որ այն կարող է համապատասխանել Դիյալա գետի հովտում բաբելականացված բնակչության ունեցող Նամրու երկրին, ինչը քիչ հավանական է:

34. Բարուաթա – երկիր Ուրմիա լճից հարավ: Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով Հանդիսացել է ասորեստանյան աղբյուրների Բիթ-Բարրու երկիրը:

35. Պարչուա – երկիր Ուրմիա լճից հարավ:

36. Թարիունի – տե՛ս ծան. 6:

37. Շուրիլի – այս անվան բնույթը գիտություն մեջ վիճելի է: Մեր կարծիքով երկիր է, որը թեևկուզ և չի մտնում Արգիշտի I-ի տիրոսաշարի մեջ, բայց առաջին անգամ որպես կոնկրետ երկիր հիշատակվում է հենց նրա կողմից:

38. Դադա – Թերևս Արգիշտի I-ի տուրտանը (սպարապետը):

39. Մանա – երկիր Ուրմիա լճի հարավային և հարավ-արևելյան ափերին: Հիշատակվում է նաև ասորեստանյան աղբյուրներում որպես Մաննա և Աստվածաչնչում (հրեական բնագրում) որպես Միննի:

40. Էրատելե – քաղաք Իյանե երկրում:

41. Մյուս Երատելե – քաղաք միևնույն վայրերում:

42. Թուրա[...] – գետ Պուչթու երկրում: Ենթադրվում է, որ այն ներկայիս Դիյալա գետն է, որը ասորեստանյան աղբյուրներում կոչվել է Թուրնաթ:

43. Վիխիքա – քաղաք Պուչթու երկրում:

44. Ասորեստանյան հարթավայր – Ասորեստանի Հյուսիսարևելյան այն հատվածը, որը գտնվում էր Դիյալա գետի մոտակայքում(?): Արգիշտի I-ը, այսպիսով, փաստորեն, արևելքից ներխուժել էր Ասորեստանի թիկունքը: Ուրարտական «այլզանն» բառի «հարթավայր» թարգմանությունը առաջարկվում է մեր կողմից, որը հաստատվում է Մհերի դոան արձանագրության տվյալներով: Նախկին «լեռ(?)» թարգմանությունը քիչ հավանական է:

45. Արգիշտիխինիլի – քաղաք Արարատյան դաշտում, հետագայի Արմավիրը: Հիմնադրել է Արգիշտի I-ը Ք. ա. 776 թ.:

46. Ազա (գուցե՛ Յազա, մյուս հնարավոր ընթերցումը Ն. Վ. Հարությունյանի կարծիքով՝ Վազա) – ցեղ, որի անունով կոչվում էր նաև նրա բնակեցրած երկիրը: Համապատասխանել է եթե ոչ ամբողջ Արարատյան դաշտին, ապա գոնե նրա Հյուսիսարևմտյան հատվածին:

47. Տուարածյան դաշտ – հետևելով նախորդ ուսումնասիրողներին, Գ. Ա. Ղափանցյանը այն տեղորոշում է Արաքսի վերին հոսանքների շրջանում՝

Տուրուբերանի Տուարածատափ գավառի տեղում:

48. **Քուրքու** – (այլ ընթերցմամբ՝ Գուրկու) – Սրմանց (Բյուրակն) լեռների Հարավարևելյան մասերում գտնվող Քարքե լեռը՝ ըստ Գ. Ա. Ղափանցյանի:

49. **Դահինալաթինի** – Ն. Վ. Հարությունյանի կարծիքով այսպես է կոչվել Արածանի գետն իր վերին Հոսանքների շրջանում (Մանազկերտի մոտակայքում):

50. **Շուրիլի** – երկիր Վանա լճից Հյուսիս (տե՛ս ծան. 37):

51. **Շիմերեխադերե** – քաղաք Ուրմիա լճից Հարավ և Հարավ-արևելք գտնվող Մանա երկրում, թերևս նրա կենտրոնը տվյալ ժամանակաշրջանում:

52. **Հ. Հ. Կարազյոզյանն** այստեղ Հարցական նշանով թարգմանում է «Հասույթ»: Առավել Հավանական է Գ. Ա. Մելիքիչվիլու մեկնաբանությունը, որն «աշտուղի» բառը կապում է Հայերեն «աստուած» բառի հետ, գտնելով, որ էթիոնցիները Արդինի քաղաքից ոսգմավար են տարել աստծո արձանը, որը վերադարձրել է Արգիշտի արքան: Այստեղ հետևել ենք Գ. Ա. Մելիքիչվիլիի մեկնաբանությունը (**կազմող**):

53. **Իչկիզուլու** – երկիր, հավանաբար, Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառից Հյուսիս ընկած վայրերում:

54. **Ամիզու** – քաղաք՝ Վիտերուլի երկրի կենտրոնը:

55. **Թարիունի** – երկիր Չալդր լճից Հարավ- արևմուտք (տե՛ս նաև ծան. 6, 36):

56. **Ուրմե** – երկիր, որը մասնագետների կարծիքով գտնվել է Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի արևմտյան մասում: Մեր կարծիքով, հիշյալ երկիրը տեղորոշվում է Տուրուբերանի Տարոն գավառում կամ նրա շրջակայքում:

57. **Սոսքը** վերաբերում է Արգիշտի I-ի գահակալություն ատաջին տարվան՝ Ք. ա. 786 թվականին:

58. Արգիշտի I-ի յուրաքանչյուր տարի ստացած տուրքի քանակը 6566 անասուն և 51.878 ոչխար էր:

59. **Բեխուրա** – բնակավայր Սևանա լճի ավազանում: Կոնկրետ տեղադրու – թյունը Հայտնի չէ:

60. **Բամ** (այլ ընթերցմամբ՝ Բամնի) – լեռ Սևանա լճի ավազանում:

61. **Սոսքը**, հավանաբար, երկրաչարժի և նրա հետևանքների մասին է:

62. Ամբողջ Հատվածը ցույց է տալիս, որ Արգիշտի I-ը բնություն այս ար- Հավիրքը օգտագործել է որպես ժամանակը նշող փաստ՝ իր կողմից Բեխուրա քաղաքի նվաճումը թվագրելու համար: Գծախստաբար, տվյալ Հատվածը տրված է առանձին և չի մտնում Արգիշտի I-ի տարեգրություն այս կամ այն տարվա նկարագրության մեջ, բայց, այնուամենայնիվ, կարելի է ենթադրել, որ հիշյալ երկրաչարժը տեղի է ունեցել այն տարիներին, երբ Արգիշտի I-ը արշավել է Սևանա լճի ուղղությամբ, այն է՝ Ք. ա. 782 թ. հետո և Ք. ա. 773 թ. առաջ, քանի որ այս թվականով էլ վերջանում է Արգիշտի I-ի տարեգրությունը:

63. Տարեգրություն այս Հատվածը խիստ տուժել է: Այն փորագրված է առանձին, ժայռափոր սենյակի մուտքի մոտ: Ենթադրվում է անգամ, որ այն տարեգրությունը չի վերարերում: Սակայն, կարելի է կարծել նաև, որ այս Հատվածը տարեգրության սկիզբն է, որը և պակասում է:

64. Պարբերության վերջին բառերից մի քանիսի թարգմանությունները առաջարկվում են մեր կողմից:

12.

ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ
ՄԻՆԶԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ԾՈՎԱԿ. Փորագրված է մի մեծ քարի վրա Սևանա լճի Հարավային ափի մոտակայքում:

KH3, XXIX; ClCh, LIII; YKH, № 161; HChI, № 105; KYKH, N 250.

Նալդին արչավեց, սեփական գեներին(?) ենթարկեց Արկուկի (ցեղի) երկիրը: Սարգուրին ասում է.- Արչավեցի, գրավեցի Արկուկի (ցեղի) երկիրը, կտրեցի մինչև Ուրտեխի¹ (երկիրը): (Հաջորդում է արքայական տիտղոսաչարը):

1. **Ուրտեխի** - երկիր Սևանա լճից արևելք, որը Գ. Ա. Ղափանցյանի կարծիքով, համապատասխանում է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգին՝ թե՛ անվամբ, թե՛ տարածքով:

13.

ՆԱՂՈՂԻ ԱՅԳԻՆ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ՏՈՒԳԱՆՔ ԶԱՆՑԱՌՈՒՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

ԱՐՃԵՇ. - Ժայռափոր արձանագրություն Վանա լճի հյուսիսային ափերի մոտակայքում:

MLV, XL; YKH, № 167; HChI, № 110.

Նալդյան մեծությունը Սարգուրի Արգիշտորդին այս խաղողուտը հիմնեց: Սարգուրին ասում է.- (Այն) արքան, ով հետո հենց այդ տեղից (= ժամանակից) տիրակալ լինի, թող (...) բազմաթիվ որթերից

(չ)վերցնի Հաստատված Սարգուրյան անունը Սարգուրյան կաղոթողուտի: Ով գողանա (կամ) ձի վարի, թող տա (մեկ) կանգուն մորթի (և) սանձը¹: Սարգուրին ասում է.- Ով գողանա, թող ոչնչացնե՛(ն) Սալդին, Թեյչերան, Շիվինին (և) աստվածները (նրան) արևի տակից:

1. Տվյալ նախադասության թարգմանությունը հիմնականում տրված է մեր կողմից, Մեր կարծիքով, այն ուրարտական արքունական-տաճարային օրենսգրքի Հատվածներից մեկն է, օրենսգրքը, որից միայն Հատուկանտ Հատվածներ են մեզ Հասել:

14.

ՍԱՐԳՈՒՐԻ II-ի ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՎԱՆ. Փորագրված է Վանի քարաժայռի Հյուսիսային կողմում պատրաստված Գանձադուռ (Սագինի կափուսի) կոչված ժայռախորշի մեջ կանգնեցված կոթողի չորս նիստերին (որի վերևի մասը, դժբախտաբար, բացակայում է) և նրա պատվանդանի առջևի նիստին, ինչպես նաև ժայռախորշի արևելյան պատի վերին մասում: Պատին փորագրված Հատվածը Հայտնաբերվել և ընդօրինակել է արևելագետ Ֆ. է. Շուլցը դեռևս 1828 թ., իսկ կոթողը և պատվանդանը՝ Հ. Ա. Օրբելին՝ 1916 թ. Ն. Յ. Մառի ղեկավարած արշավախմբի աշխատանքների ժամանակ:

ԱՅԵ, XI-XIV; CICH, XXXII-XXXVII; YKH, № 155; HChI, № 103; KYKH, № 241.

Սալդին արշավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա երկիրը, զգեստնեց Սարգուրի Արգիշտորդու առջև : Սալդին (իմ) գորեղ (է), Սալդյան զենքն(?) իմ գորեղ (է): Արշավեց Սարգուրի Արգիշտորդին: Սարգուրին ասում է.- Արշավեցի Բաբիլու(նի)¹ երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլու(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բաբուլթա² (երկիրը): Սալդյան մեծությունը Սարգուրին ասում է.- Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կոլում գրավեցի: Քսաններեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Ութ հազար հարյուր երեսունհինգ պատանի հանեցի, քսանհինգ հազար ստրուկ, վեց հազար մարդ ոսգմական: Երկու հազար հինգ հարյուր ձի քչեցի, տասներկու

Հազար երեք Հարյուր անասուն, երեսուներկու Հազար Հարյուր ոչխար: Սույնը արքային եկավ (= Հասավ), (իսկ) թե ինչ զինվորները քչեցին՝ առանձին քչեցին, երբ երկրից հեռացա: Հենց այդ նույն տարում կրկին արչավեցի էթիունի³ (երկրի) վրա, Լիկիու⁴ (երկրի) վրա: Էդիա⁵ քա – դաքն արքայական Աբիանական (ցեղի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի. Էրվիա քաղաքն արքայական Էրքուայական (ցեղի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի. Էրդուա քաղաքն արքայական Վերդա(յական) (ցեղի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի. արքային

Գանձադուռ

Բուինի-ալխի (քաղաքի) (երկրի) ծառա դարձրի, Հարկի տակ գցեցի, Հարկը Սարգուրիին տալու (համար), Այս չորս ամրոցները երկրում գրավեցի, մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Երեք հազար հինգ հարյուր պատանի, տասնհինգ հազար ստրուկ, չորս հազար մարդ ռազմական քչեցի: Ութ հազար հինգ հարյուր քսանհինգ անասուն քչեցի, տասնութ հազար ոչխար քչեցի: Այդ նույն տարում երրորդ անգամ արչավեցի Ուրմե⁶ (երկրի) վրա: Տասնմեկ ամրոց գրավեցի, ավերեցի, մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Հազար հարյուր պատանի հանեցի, վեց հազար հինգ հարյուր կին, երկու հազար մարդ ռազմական: Երկու հազար հինգ հարյուր երեսունութ անասուն (քչեցի), ութ հազար ոչխար: Սարգուրի Արգիշտորդին ասում է.- (ԱՀա) ինչ տղամարդություն երեք երկրներում մեկ տարում կատարեցի: Ընդամենը տասներկու հազար յոթ հարյուր երեսունհինգ պատանի հանեցի, քառասունվեց հազար վեց հարյուր կին խչեցի, տասներկու հազար մարդ ռազմական քչեցի: Երկու հազար հինգ հարյուր ձի քչեցի, քսաներեք հազար երեք հարյուր երեսունհինգ անասուն (քչեցի), հիսունութ հազար հարյուր ոչխար քչեցի: Խալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում Սարգուրի Արգիշտորդին կատարեց:

Խալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա⁷ երկիրը, ենթարկեց էրիալի⁸ երկիրը, զգետեց նրանց Սարգուրիի առջև Արգիշտորդու: Խալդին զորեղ (է), Խալդյան զենքը(?) զորեղ (է): Արչավեց Սարգուրի Արգիշտորդին: Սարգուրին ասում է.- Դեպի այնտեղ արչավեցի՝ Մանա (երկրի) վրա: Երկիրը գրավեցի, քաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին քչեցի զեպի Բիաինիլի (երկիրը): Դարբա ամրոցը, (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, բերդակալ(?) այնտեղ նշանակեցի(?), երկիրը գրկրիս վրա ավելացրի: Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ ռազմակեցի զինվորներ զեպի էրիալի (երկիրը): Երկիրը գրավեցին, քաղաքները այրեցին, ավերեցին, երկիրը կերան (= յուրացրին), մարդ, կին զեպի Բիաինիլի (երկիրը) քչեցին: Խալդյան մեծությամբ Սարգուրին ասում է.- (Ապա) ինչ տղամարդություն այնտաղ կատարեցի: Երեք հազար երկու հարյուր քսանհինգ պատանի այնտեղից հանեցի, չորս հազար ինն հարյուր քսանութ կին: Ընդամենը ութ հազար հարյուր հիսունե - րեք մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Չորս հարյուր տասներկու ձի (քչեցի), վեց հազար վեց հարյուր վաթսունհինգ անասուն, քսանհինգ հազար յոթ հարյուր երեսունհինգ ոչխար: Սարգուրի Արգիշտորդին ասում է.- Խալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: Սարգուրի Արգիշտորդին ասում

է.- Հենց այս տեղից (= ժամանակից) «նախիդի»-ն հաստատված (է):
[...] արչավեցի Կուլխա⁹ (երկրի) վրա: Ուալդյան մեծությամբ Ուախա
արքային Ուուչա-ալխի¹⁰ (երկրի) ժողովրդով հանդերձ գերեվարեցի,
քչեցի, բնակեցրի երկրումս: Սարգուրին ասում է.- Հենց այդ տարում
գինվորները արչավեցին Աբելիանիխի¹¹ (երկրի) վրա: Ուալդյան մե-
ծությամբ մեկ օրում երկիրն իր նվաճեցի: Ամրոցները պվերեցի, քա-
ղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի=), մարդ, կին այնտեղից
քչեցի: Սարգուրին ասում է.- Ուալդիի փոխարեն(?) (ահա) ինչ տղա-
մարդություն այնտեղ կատարեցի.- Մեկ(?) հազար ութ հարյուր ինն-
սուն պատանի հանեցի, երեք հազար չորս հարյուր իննսուն երիտա-
սարդ, վեց(?) հազար չորս հարյուր ութ ստրուկ քչեցի: Ընդամենը՝
ինն հազար ինն հարյուր չորս մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կեն-
դանի տարա: Վաթսունհինգ ձի քչեցի, [...] հազար իննսուն անասուն,
տասը հազար ութ հարյուր իննսունյոթ ոչխար: Սարգուրին ասում է.-
Ուալդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կա-
տարեցի:

Ուալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց արքային (և)
էրիախի (ցեղի) երկիրը, ենթարկեց Աբելիանիխի (ցեղի) գրկիրը,
զգետնեց նրանց Սարգուրիի առջև Արգիշտորդու: Ուալդին զորեղ (է),
Ուալդյան զենքը(?) զորեղ (է): Ուալդյան մեծությամբ Սարգուրի Ար-
գիշտորդին: Սարգուրին ասում է.- Արչավեցի էրիախի (երկրի) վրա:
Քրավեցի էրիախի երկիրը, մեկ օրում նվաճեցի: Մառանները, որ
հայրն (ու) պապն էին սարքել «աուիե», (որ) նույնիսկ պատնեչ(?)
(էր) պատրաստված(?) (և) ոչ (մի) «աիչեի» արքաներ (չ)էին գրա -
վել, Ուալդյան հրամանով տիրական՝ ես մեկ(?) հարյուր հիսուն մա -
ռան գրավեցի, կողոպտեցի: Մարդ, կին, տավար «ղիղգուչի» այնտե-
ղից հանեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ,
կին քչեցի դեպի Բիախնիլի (երկիրը): Սարգուրին ասում է.- Վերադար-
ձին արչավեցի Աբելիանիխի (երկրի) վրա: Քաղաքները այրեցի, երկի-
րը կերա (= յուրացրի): Եկավ (առջևս) Մուրինի Աբելիանորդին, բռնեց
(= գրկեց) Սարգուրյան ոտքերը, երկրպագում էր փորի(?) վրա ըն-
կած: Բնակեցրի տեղը, գցեցի հարկի տակ: Սարգուրի Արգիշտորդին
ասում է.- Ուալդիի փոխարեն(?) սույն տղամարդությունը այնտեղ
կատարեցի.- Յոթ հազար հարյուր հիսուն մարդ մեկ տարում (քչեցի):
Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հինգ հարյուր ձի քչեցի, ութ
հազար հինգ հարյուր վաթսուն անասուն, քսանհինգ հազար հարյուր
յոթանասուն ոչխար: Սույնը արքային եկավ (= հասավ), (իսկ) թե ինչ
գինվորները հափշտակեցին՝ առանձին քչեցին, երբ երկրի հացը զնաց:

Սարգուրին ասում է.- Ոսարդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ոսարդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Ռաշունե արքային (և) Ռուիշիանական երկիրը, ենթարկեց Դիուծինի Իյանորդի արքային (և) էթիունի երկիրը, զգեստեց նրանց Սարգուրիի առջև Արգիշտորդու: Սարգուրին ասում է.- Հենց այս տեղից (= ժամանակից) «ագեբե» բուն(?) «խարարե» հաստատված է):

[...] Սարգուրին ասում է.- Արչավեցի Կուլխա (երկրի) վրա: Երկիրը գրավեցի, Իլդամուչա քաղաքն արքայական Միչա արքայի՝ Կուլխախայյան (երկրի), (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի: Մարդկանց այրեցի: Բերդակալը ոմն(?)՝ Կուլխա (երկրի), (որ) այնտեղ էր, սպանեցի: Կնիք երկաթյա սարքեցի, արձանագրություն Իլդամուչա (քաղաքում) գրեցի, ամրոցները, քաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին քչեցի: Սարգուրիի ասում է.- Հենց այդ տարում երրորդ անգամ արչավեցի Վիտերուխի (երկրի) վրա: Երեք գավառապետ ապստամբած(?) էին, երեք տեղերում արչավանք կատարեցի: Ոսարդյան մեծությունը երկիրը վերապաշարեցի, մեկ օրում նվաճեցի: Երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին քչեցի: Ուրայա ամրոցը կառուցեցի, բերդակալ այնտեղ նստեցրի(?), Վիտերուխի(յան) ժողովրդին(?) այնտեղ բնակեցրի: Սարգուրին ասում է. - (Ահա) ինչ տղամարդություն (այնտեղ) կատարեցի: Ութ հազար հարյուր պատանի հանեցի, ինն հազար հարյուր տասը կին քչեցի: Ընդամենը՝ տասնյոթ հազար երկու հարյուր մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար հինգ հարյուր ձի քչեցի, տասնյոթ հազար երեք հարյուր անասուն, երեսունմեկ հազար վեց հարյուր ոչխար: Սարգուրին ասում է.- Ոսարդիի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ոսարդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց չորս արքաների Ուդուրե-էթիունյան¹² երկրում. արքային Արկուկիույան (ցեղի) (երկրի), արքային Քամանիուի¹³ (ցեղի) (երկրի), արքային Լուերունիուի (ցեղի) (երկրի): Հենց այս տեղից (= ժամանակից) (...) հաստատված է):

[...] այնտեղ արչաված (չէր): Սարգուրի Արգիշտորդին ասում է.- Աղոթում էի Ոսարդի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությունը, որի վերևում, երկրներում հեռավոր(?), լսում էին ինձ աստվածները (և) տվեցին ինձ ճանապարհ: Դեպի այնտեղ արչավեցի՝ Պուլուադի¹⁴ (երկրի) վրա: Ելավ առջևս կովով: Նորից վռնդեցի, փախցրի (= հալածեցի) մինչև Լիբլու-

նի (քաղաքը): Լիբլիունն քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի, արձանագրություն այնտեղ դրեցի¹⁵: Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին այնտեղից քչեցի: Ամրոցներ այնտեղ կառուցեցի՝ Բիաինիլի (երկրի) գորությունը լուլույան (= բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի: Սարգուրին ասում է.- Հենց այդ տարում երրորդ անգամ արչավեցի էրիախի (երկրի) վրա: Երկիրը գրավեցի, քաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի): Մարդ, կին քչեցի դեպի Բիաինիլի (երկիրը): Ամրոցներ այնտեղ կառուցեցի, երկիրը երկրիս վրա ավելացրի: Նալոյան մեծությունամբ Սարգուրին ասում է.- (Ահա) ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի: Վեց հազար չորս հարյուր երեսունվեց պատանի այնտեղից հանեցի, տասնհինգ հազար հինգ հարյուր հիսուներեք կին քչեցի: Ընդամենը՝ քսանմեկ հազար ինն հարյուր ութսունինը մարդ (մեկ) տարում (քչեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար վեց հարյուր տասներեք ձի (քչեցի), հարյուր տասնհինգ ուղտ (քչեցի), տասնվեց հազար հինգ հարյուր քսանինն անասուն քչեցի, երեսունյոթ հազար վեց հարյուր ութսունհինգ ոչխար քչեցի: Սարգուրին ասում է.- Նալոյի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Նալոյին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Կումախախալի¹⁶ երկիրը, զգեանեց Սարգուրիի առջև Արգիշտորդու: Նալոյին գորեղ (է), Նալոյան զենքը(?) գորեղ (է): Արչավեց Սարգուրի Արգիշտորդին: Սարգուրին ասում է.- Քուշթաչալիի արքան Կումախախալի¹⁷ (երկրի) ինքնիշխան(?) էր: Ոչ (մի) «աինիի» արքա այնտեղ արչաված (չէր): Սարգուրի Արգիշտորդին ասում է.- Աղոթում էի Նալոյի տիրոջը, Թեյչեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում, երկրներում հեռավոր(?), լսում էին ինձ աստվածները (և) տվեցին ինձ ճանապարհ: Դեպի այն տեղ արչավեցի՝ Կումախախալյան երկրի վրա: Քիշթանի¹⁸ քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի, Նալալա քաղաքն արքայական, (որ) ծովի դեմն էր, գրավեցի, Պարալա քաղաքն արքայական վերաշրջապատեցի: Ելավ առջևս, երկրպագում(?) (էր), վերահաստատեցի (տեղը): Տվեց ինձ հարկ. քառասուն «մանա» ոսկի զտված, ութ հարյուր «մանա» արծաթ, երեք հազար հագուստ, երկու հազար վահան պղնձյա, հազար հինգ հարյուր երեսունհինգ թաս պղնձյա, երե հենց այս տեղից (= ժամանակից) «աղիբի էդանի խարա - բի» հաստատված (է):

Նալոյան գորությունամբ Սարգուրի Արգիշտորդին ասում է.- Քամա¹⁹

ամսի քսանին զինվորներ գնդեցի: Աղոթում էի Սալդի տիրոջը, Թեյչե-
բային, Շիվինին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի)՝ տիրական մե-
ծությամբ, որի վերևում լուլույան (= բարբարոսական) (երկրներում)
լսում էին ինձ աստվածները: Սարգուրին ասում է. - Գնացի էթիունի
(երկրի) վրա: Երբ դարձա (= եղա) էթիունի (երկրի) կողմում(?), ամ-
բողջ(?) էրիախի (երկիրը) անջատեցի(?) բուն(?) Կուրիանի²⁰ (երկ -
րից): Արչավեցի Իյանի (երկրի) վրա:

Սալդին արչավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Կապուրե ար-
քային (և) Իյանեի երկիրը: Սալդին գորեղ (է), Սալդյան զենքը(?) գո-
րեղ (է): Արչավեց Սարգուրին: Սարգուրին ասում է. - Երեսունհինգ
ամրոց, երկու հարյուր քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցները ավե-
րեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի): Մարդ, կին այն-
տեղից հանեցի դեպի Բիաինիլի (երկիրը): Սարգուրին ասում է. - Հենց
այդ ճանապարհին (= արչավանքում) արչավեցի Բուզունիայան²¹ երկ-
րի վրա, Ալկանիա (քաղաքի) վրա, Ծուղալա (քաղաքի) վրա: Ամրոց-
ները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի): Վե-
րադարձին արչավեցի էրիախի (երկրի) վրա: Քաղաքները այրեցի,
մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Այնտեղից դարձնում էի (= դառնում էի)
(և) արչավեցի Իշթելուա (երկրի) վրա, Կաղիայան (երկրի) վրա,
աբունե²² երկրի վրա, Աբելիանիսի (ցեղի) (երկրի) վրա: Սարգուրին
ասում է. - Ես զինվորներին (չ)հանձնեցի(?) ոչ (մեկին): Նախկին(?)
գավառապետը ապստամբած էր: Արչավեցի գնդի առջև Վելեքուխի²³
(երկրի) վրա: Գրավեցի Վելեքուխի երկիրը: Քսաներկու ամրոց, (որ)
ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները
այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի): Մարդ, կին քչեցի դեպի Բիաինի-
լի (երկիրը): Սարգուրին ասում է. - Եկավ առջև Նիդե արքան Վելե-
քուխի (երկրի): Երկրպագում(?) էր: Ծառա դարձրի, հարկի տակ գցե-
ցի, հարկը Սարգուրիին տալու (համար): Սարգուրին ասում է. - Հենց
այդ տարում երրորդ անգամ արչավեցի Արկուկի (ցեղի) երկրի վրա:
Ենթարկեցի Արկուկի (ցեղի) երկիրը, Ադախու (ցեղի) երկիրը, Լուերու
(ցեղի) երկիրը, էշունուա (ցեղի) երկիրը, Քամանիու²⁴ (ցեղի) երկիրը,
Կույալբա²⁵ (երկիրը), Ուխունի²⁶ երկիրը, Տերիանի²⁷ երկիրը: Քսան
ամրոց, (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Հարյուր քսան քաղաք
մեկ օրում (= արչավանքում) նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաք-
ները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի): Մարդ, կին այնտեղից հա -
նեցի: Սարգուրին ասում է. - Քանի մարդ իմ զենքի(?) առջևից ճողոպ-
րում էր և բռնեց (= գրավեց) Ուշքիա (և) Բամ²⁸ (լեռները), վերապաշ -
արեցի, սպանեցի: Ուվքեր ճողոպրում էին, Թեյչեբեան (= կայծակը) այ -

րեց: Սարգուրին ասում է.- Առանձին մարդ, կին զինվորներին տվեցի: Սարգուրին ասում է.- (Ահա) ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի: Տասը հազար պատանի հանեցի, չորս հազար վեց հարյուր երիտասարդ քչեցի, քսաներեք հազար երկու հարյուր կին, ընդամենը՝ երեսուկյոթ հազար ութ հարյուր մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Երեք հազար հինգ հարյուր ձի (քչեցի), քառասուն հազար երեք հարյուր հիսուներեք անասուն, քսանմեկ բլուր չորս հազար յոթ հարյուր ոչխար: Սարգուրին ասում է.- Ուալդի փոխարեն(?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ուալդյան մեծությունը Սարգուրի Արգիշտորդին ասում է.- Երբ Ուալդին ինձ արքայություն տվեց, ելա հայրական տեղն իմ արքայական (L) ինչ տրված (= հաղորդված) (է), այս «խիուչե»-ն Շուրինների համար (= օգտին) ոչնչացրի (= կրճատեցի). իննսուներկու մարտակառք, երեք հազար վեց հարյուր նժույզ, երեսունհինգ բլուր երկու հազար տասնմեկ զինվոր՝ թե՛ հեծյալ, թե՛ հետիոտն: Սույն տրվածը (= հաղորդվածը) զինվորների համար (= օգտին) ոչնչացրի (= կրճատեցի): (Իսկ) ինչ «խիուչե» էր, գցեցի: Հարյուր քսանմեկ մարդ, տասը հազար չորս հարյուր ութ ձի, հարյուր երեսուներկու ջորի, տասներկու հազար երեք հարյուր քսանմեկ կով, ինն հազար երեսունվեց եգ: Ընդամենը՝ քսանմեկ հազար երեք հարյուր հիսուկյոթ անասուն, երեսունհինգ հազար չորս հարյուր վաթսուկյոթ ոչխար, երկու հազար հարյուր տասնչորս զենք մարտական, հազար երեք հարյուր երեսուներկու աղեղ, քառասուկյոթ հազար ինն հարյուր յոթանասուն նետ²⁹, հարյուր երկու բլուր երկու հազար հարյուր երեսուներեք «քապի» գարի, հարյուր տասնմեկ «ակարկի» գինի, ութսունվեց «ակարկի» յոթ «տերուխի» քսան «քալի» յուղ, յոթ հազար յոթանասունինը «մանա» պղինձ՝ երեք հարյուր երեսունվեց ամսում³⁰ Ուրուրդիներին³¹ համար (օգտին) ոչնչացրի (= կրճատեցի):

Սարգուրի Արգիշտորդին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Շուրիլի (երկրի), արքա Բիաինիլի (երկրի), արքա արքաների, իշխանը Տուչպայական քաղաքի:

1. **Բաբլիու(նի)** – Բաբելոն քաղաքի երկիրը (տե՛ս նաև № 11, ծան. 33):
2. **Բարուաթա** – երկիր Ուրմիա լճից հարավ (տե՛ս նաև № 11, ծան. 34):
3. **Էթիունի** – լայնատարած երկիր Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսում:
4. **Լիկիու** – երկիր, որը ըստ Ն. Վ. Հարությունյանի, գտնվել է Սևանա լճի ափերի մոտակայքում՝ Հրազդանի վերին հոսանքների շրջանում:
5. **Էդիա** – քաղաք, թերևս, Սևանա լճի մոտակայքում:

6. **Ուրմե** – երկիր, թերևս, Տուրուբերանի Տարոն գավառը (տե՛ս նաև № 11, ծան. 56):
7. **Մանա**– երկիր Ուրմիա լճի հարավային և հարավարևելյան կողմերում:
8. **Էրիախի** – երկիր, Այրարատի Շիրակ գավառը:
9. **Կուլխա** – երկիր, թերևս, ձորոխի ստորին ավազանում, հունական աղբյուրների Կոլխիդա երկիրը:
10. **Ուուչա-ալխի** – երկիր, թերևս, Չալդր լճի հյուսիսարևմտյան կողմերում:
11. **Աբելխանիխի** – երկիր, համապատասխանում է Այրարատի Աբելյանք գավառին:
12. **Ուդուրե Էթիունի** – Սևանա լճի ավազանի երկրների հավաքական անունը:
13. **Քամանիու** – ցեղ, ապրել է Սևանա լճի հարավային ափերին:
14. **Պուլուազի** – երկիր Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում, Արաքսի ստորին ավազանի հարավային կողմում:
15. **Սարգուրի II-ի՝ Լիրիունե քաղաքի մոտակայքում թողած արձանագրու-**
թյունը հայտնաբերվել է:
16. **Կոմախա-խալի** – երկիր Եփրատի արևմտյան ափին, Մալաթիայից հարավ: Անտիկ աղբյուրներում այն հայտնի է Կոմմագենե անվամբ:
17. **Կոմախա-ալխի** – միևնույն Կոմախա-խալի երկիրը:
18. **Քիչթանի** – քաղաք Կոմախա երկրում, որը գտնվել է Եփրատից արևմուտք: Հիշատակվում է նաև ասորեստանյան աղբյուրներում որպես Քիչթա(ն): Գանձադոսն տարեգրության մեջ այս տեղանունը սխալմամբ զրված է Ուիթանե: Ճշտումը մերն է:
19. **«Քամա ամիս»** – ուրարտական ամսանուններից մեկը, որի՝ նման թարգմանությունը մերն է: Դժվար է ասել, թե այն ո՞ր ամսին է համապատասխանում (տե՛ս նաև № 4, ծան. 1):
20. **Կուրխանի** – երկիր Չալդր լճի կամ Շիրակի մոտակայքում:
21. **Բուզունիա** – երկիր, որը ենթադրաբար տեղորոշվում է Շիրակից հյուսիսարևմուտք ընկած շրջաններում:
22. **Աբունի** – երկիր, Այրարատի Հալնունիք գավառը (տե՛ս նաև № 11, ծան. 7):
23. **Վեղբուխի** – երկիր Սևանա լճի հարավարևմտյան ափերին: Գ. Ա. Ղափանցյանի կարծիքով՝ Սյունիքի Գեղարքունիք գավառը:
24. **Արկուկե, Ադախու, Լուերու, Էշումուա, Քամանիու** – ցեղեր, որոնք ապրել են Սևանա լճի արևմտյան և հարավային ափերին:
25. **Կուլալբա** (հնարավոր է նաև Կուվալբա ընթերցումը) – երկիր Սևանա լճի ավազանում:
26. **Ուխունի** – երկիր Սևանա լճի ավազանում, գուցե Արցախում:
27. **Տերիանի** – Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով՝ Արցախի Տոի գավառը:
28. **Ուչքիա, Բամ** – լեռներ Սևանա լճի մոտակայքում:

29. «Աղեղ» և «Նետ» - տվյալ 1332 աղեղի և 47.970 նետի միաժամանակյա Հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր աղեղին հատկացվել է 36 նետ:

30. «Երեք հարյուր երեսունվեց ամիս» - Ֆ. Վ. Քյոնիգի ենթադրությամբ, սա Սարգուրի II-ի գահակալության ժամանակաշրջանն է ամիսներով հաշված, որը հավասար է 28 տարվա:

31. **Ուրուրդիներ** - ցեղ, ընդ որում՝ արտոնյալ, որի իսկությունը, սակայն, այնքան էլ պարզ չէ: Ենթադրել, որ այս ցեղանունը կապված է Ուրարտու երկրանվան հետ, բավական դժվար է:

15.

ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱԶԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

ԾՈՎԻՆԱՐ. Արձանագրությունը փորագրված է Սևանա լճի ափին, բարձր ժայռի ծովահայաց կողմում, որ կախված է եղել ուղիղ լճի ալիքների վրա: Այդ պատճառով էլ նրան մոտենալը դժվար էր թե՛ վերևից և թե՛ ներքևից: Այժմ, Սևանա լճի մակարդակն իջնելու հետևանքով, ժայռի տակը ցամաք է և նրան մոտենալը դյուրին:

KH3, XXXI; CICH, XC; YKH, № 266; HChI, № 118; KYKH, № 389.

Նալդյան գորությունը տիրական Ռուսա Սարգարորդին ասում է.- Ես այս երկրները մեկ արշավանքում նվաճեցի, ծառա դարձրի՝ Ադախու (երկիրը), Վելեքուխի (երկիրը), Լուերուխի (երկիրը), Արկուկյան¹ (երկիրը), - չորս արքայի այս կող-

Պաշտամունքային կաթնասերգնկայից

մից ծովային գավառում. Գուրկումիլի² (երկիրը), Շանատուայան (երկիրը), Թերիվիչայան (երկիրը), Ռիչուայան (երկիրը): [...]ղուայան (երկիրը), Արիայան (երկիրը, Զամանե (երկիրը), Երկիմայան (երկիրը), Էլայան (երկիրը), Էրելթուայան (երկիրը), Այդամանիու (երկիրը), Գուրիայան (երկիրը), Ալգերա (երկիրը), Պիրուայան (երկիրը), Շիլայան (երկիրը), Վիդուայան (երկիրը), Ատեզայան (երկիրը), Էրիայան (երկիրը), Ազամբրունի (երկիրը), – տասնինն արքայի այն կողմից ծովային գավառում՝ լեռն(աչղթայի) ստորոտում: Ընդամենը քսաներեք արքայի մեկ օրում (= արչավանքում) նվաճեցի: Մարդ, կին դեպի Բիախնիլի (երկիրը) քչեցի: Հարկային տարում եկա, կառուցեցի այս ամրոցները հենց այս երկրում(?) [...], Թեյչեբախնի³ ամրոցը հոյակապ կառուցեցի, դրեցի անունը «Թեյչեբայի քաղաք»՝ Բիախնիլի (երկրի) գորությունը լուլույանների (= բարբարոսների) մեջ ամրապնդելու (համար): Ռուսան ասում է.- Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի [...]:

1. Ադախու, Վեեքուխի, Լուերուխի, Արկուկի – երկրներ Սևանա լճի հարավարևմտյան ափերին:

2. Գուրկումիլին և սրան հաջորդող տասնութ մյուս երկրները գտնվել են Սևանա լճի ավազանում կամ նրա մոտակայքում՝ լճից դեպի հարավ կամ արևելք: Կոնկրետ տեղադրությունները հայտնի չեն:

3. Թեյչեբախնի – քաղաք-ամրոց, որ Ռուսա I-ը կառուցել էր Սևանա լճի հարավային ափերին, հավանաբար, Մարտունու շրջանի Մովինար գյուղի տարածքում, որտեղ այժմ պահպանվում են նրա ավերակները: Հիշյալ Թեյչեբախնի քաղաք-ամրոցը չպետք է շփոթել Կարմիր բլուրի վրա կառուցված Թեյչեբախնիի հետ:

16.

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԼՃԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ՎԱՆՅ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՏՈՆԻ. Արձանագրված է քարակոթողի վրա, որի սկիզբը մեզ չի հասել: Արհեստական լիճը գոյություն ունի մինչև այսօր:

ՄՄԽ, XXXVII; ՄԿԽ, № 268; ԽՄԽ, № 121; ԿՄԽ, № 391.

Հողաչերտը կիսեցի լեռան ստորոտում, դաշտը հեղեղեցի, ուղեղեցի ջրերը այնտեղ՝ առունների ու առվակների, դրեցի անունը Ռուսայի ծով¹: Անցկացրի ջրանցք այնտեղից դեպի Ռուսախնիլի²

(քաղաքը), Հենց այդ հողով, որ չոր(?) էր: Բիաինացիների փորում էին հողաչերտը, (ինչպես) նաև՝ լուլույանները (= բարբարոսները), (որ), իրոք, «չուլե» էր: Ռուսան ասում է.- Երբ Ռուսախինիլի (քաղաքը) կառուցեցի, երբ այս ծովը Հիմնեցի, սահմանեցի. - Որդին (= բնակիչը) Տուչպայան (քաղաքի) կվարի (= կմշակի) (այսու)հետև իր հողը Ռուսախինիլի (քաղաքի) առջև, (եթե մշակի) նաև այսպիսի ծովային տեղը, (որ), իրոք չոր(?) (և) «չուլե» էր: Որդիներից (= բնակիչներից) ով կվարի (= կմշակի) հեռավոր (= օտար) որդու (= բնակչի) հողակտորը(?), «դիրե»-ն³ պղնձյա կտա(?) սահմանված:

Ռուսան ասում է. - Հիմնեցի Հենց այդ հողում խաղողուտ, անտառ, արտ ցորենի: Հզոր մեծագործություններ այնտեղ կատարեցի: Այս ծովը Ռուսախինիլի (քաղաքին) «խուրիչխի» թող լինի, թող ոռոգման(?) հրամանը կողմ (= զանց) (չ)առնեն(?) (...): Զրեբը Ալաինի⁴ (գետից) թող հանեն գետի Ռուսախինիլի (քաղաքը): Երբ ջրեբը Ալաինի (գետի) Տուչպա (քաղաքի) հաստատված «ուլխուլինի», երբ ջրեբը Ռուսախինիլի (քաղաքի) «իպչաղուլե», «ապսիլաթինի» ինչքան ավելանա(?):

1. **Ռուսայի ծով** - արհեստական մեծ ջրամբար Վանից արևելք, որը գոյություն ունի մինչև այսօր: Ռուսա I-ի կողմից նման ջրամբարի կառուցման մասին գեղեցիկ նկարագրություն կա ասորեստանյան աղբյուրներում՝ Սարգոն II -ի 8-րդ արչավանքի մասին գեկուցագրի մեջ:

2. **Ռուսախինիլի** - քաղաք, որի հիմնադիրն է Ռուսա I-ը: Հանդիսացել է Տուչպա քաղաքի արվարձանը: Գտնվում էր ներկայիս Վանի հյուսիսարևելյան մասում:

3. Գուցե այստեղ պիտի հասկանալ «զրամ(?)»: Ըստ Ի. Մ. Գյակոնովի, ուրարտական արձանագրություններում հանդիպում է նաև «զրամի մարդ» (այսինքն՝ «զրամատեր») արտահայտությունը: Ամբողջ հատվածը ցույց է տալիս Ուրարտուի արքունական-տաճարային բնույթի մի օրենսգրքի հնարավոր գոյությունը, որի հատվածներից մեկն է, թեև, հիշյալ կարգադրությունը:

4. **Ալաինի** - գետ, ըստ երևույթին, Տուչպայի մոտակայքում:

ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՆԵՏԱԶԳՈՒԹՅԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆ. Արձանագրված է մի փոքր քարի վրա, որը գտնված է Վան քաղաքի Հայկավանք թաղամասում:

CIC, CI; YKH, № 277; HChI, № 123; KYKH, № 408.

Արգիշտի¹ Ռուսայորդին նետը վերագրեց Հենց այս տեղից՝ Գիլուրա² (գյուղի) (?) անտառի առջև(ից), մինչև Իշպիլի³ Բատուոր-դու այգին՝ ինն հարյուր հիսուն կանգուն⁴:

1. Արգիշտի II (713-685) - Ռուսա I-ի որդին և Հաջորդը:

2. Գիլուրա - բնակավայր Տուշպա քաղաքի մոտակայքում:

3. Իշպիլի - անձնանուն:

4. «Կանգուն» - երկարության չափ, որը հավասար է 51,8 սմ: Այդ հաշվով Արգիշտի II-ը նետը արձակել է 492 մ (տե՛ս նաև № 8, ծան. 2):

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ-ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ. Արձանագրված է բազալտե հղկած յոթ չինա-քարերի վրա, որոնք ազուցված են եղել շենքի պատի շարվածքում՝ երկու շարքով: Բովանդակությունը բավականաչափ դժվարըմբռնելի է: Բերում ենք որոշ կրճատումներով:

HYHKБ, I; YKH, № 448; KYKH, № 424.

Սալդի տիրոջն իր այս տաճարը Ռուսա Արգիշտորդին կառուցեց, նաև՝ Սալդյան դարպասները հոյակապ Ազա¹ երկրի Թեյչեբախին² քաղաքի, նվիրեց(?) , զոհաբերեց Սալդիին: Ռուսան ասում է. - Ժայ- ող(?) ամուր(?) էր, հողը՝ չոր(?), ոչ (մի) բան այնտեղ կառուցված (չէր):

Երբ ինձ Սալդին արքայություն տվեց, ելա (= բազմեցի) Հայրական տեղն իմ արքայական մենաշնորհյալ(?) (և) այս Սալդյան դարպաս- ները կառուցեցի հոյակապ: Սալդիի կողմից, Սալդյան դարպասների կողմից թող լինի ողջություն, ուրախություն, մեծություն, նաև՝ իրա - վունք (և) առնական(?) զորություն:

Ռուսա Արգիշտորդին արքա (է) Հզոր, արքա Շուրիլի (և) Բիաինիլի (երկրների):

Ռուսան ասում է.- Նալդյան դարպասների կողմից (...) (մեկ) ուլ Նալդիին թող ողջակիզեն, (մեկ) եզ Նալդիին թող զոհաբերեն, (մեկ) ոչխար՝ Թեյչերային, (մեկ) ոչխար՝ Շիվինին, (մեկ) «չեխաղե»՝ Անիկուին³, (մեկ) կով՝ Յարուբանին, (մեկ) ոչխար՝ Նալդյան զենքերին, (մեկ) ոչխար՝ Նալդյան դարպասներին, (մեկ) ոչխար՝ Իյարչային⁴: Ռուսան ասում է.- (...) երբ հիմեն, (մեկ) ուլ Նալդիին թող ողջակիզեն, (մեկ) եզ Նալդիին թող զոհաբերեն, (մեկ) կով՝ Յարուբանին: Երբ կառուցեն, վերջացնեն(?), (մեկ) ուլ Նալդիին թող ողջակիզեն: (մեկ) եզ Նալդիին թող զոհաբերեն [...], (մեկ) կով՝ Յարուբանին: Երբ Նալդական տաճարում (...) անցկացնեն, (մեկ), ուլ Նալդիին թող ողջակիզեն [...] (...):

**Դիցաբանական քանդակ
Կարմիր բլուրից**

1. Ազա (գուցե՝ Յազա, մյուս հնարավոր ընթերցումը՝ Վազա) – ցեղ, որի անունով կոչվում էր նաև նրա բնակեցրած երկիրը (տե՛ս նաև № 11, ծան. 46):

2. Թեյչերաինի – քաղաք-ամրոց, որ հիմնել է Ռուսա II-ը ներկայիս Կարմիր բլուրի վրա:

3. Տե՛ս № 4, ծան. 2:

4. Իյարչա (նույնը՝ Իվարչա) – Նաթեյան Մուսայից Արարատյան դաշտ տեղափոխված բնակչության գլխավոր աստվածը:

ՄԱՐԴՈՒԿ ԱՍՏԾՈՒ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄԸ

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ. Արձանագրված է բազալտե շինարարական քարի վրա: Տեքստը լրիվ չի պահպանվել: Բերում ենք կրճատումներով:
 НУНКБ, III; ҮКН, № 450; КҮКН, № 427.

(...) Ռուսա Արգիշտորդին ասում է.- Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, ով փչացնի, ով ջարդի(?), ով գնա, սրանք անի, ով ասի. «ե՛ս կատարեցի», [...] (...), ով մեկին (...), թող ոչնչացնե(ն) Նալդին, Թեյչերան, Շիվինին (և) Մարդուկը¹ թե՛ անունը, թե՛ սերունդը արևի տակից (...) [...]:

1. Մարդուկ - Բաբելոնի գերագույն աստվածը: Այստեղ, հավանաբար, հանդես է գալիս Բաբելոնիայի բնակչության՝ Արարատյան դաշտ տեղափոխվելու կապակցությամբ (տե՛ս նաև № 11, ծան. 33; № 14, ծան. 1):

ՁԵԿՈՒՅՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

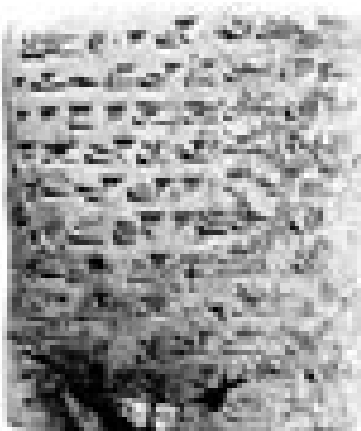
ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ. Արձանագրված է կավե սալիկի վրա: Բովանդակությունը բավական դժվարըմբռնելի է: Տալիս ենք աննշան կրճատումներով:

УПД, № 7, ҮКН, № 462; КҮКН, № 520.

Ինուշ-չիլան¹ հրաման հանեց (= արձակեց).- Ասա Ուրմա² գավառապետին Ալիաու³ սերմնացանի(?) (և) Աունաթա (սերմնացանի(?) (մասին) Ուրքիա (քաղաքի): Հաճելի(?) լինի(?) կյանքդ աստծուն, իրոք: Երկու լրտեսի(?)՝ Նալդիբուրային (և) Ուրադին⁴ գցեցի արքայի առջև: Նվերների(?) մեջ, որ ուղարկեցի(?) արքային, (կա) մեկ ձի, մեկ պատգարակ(?) ճանապարհային, մեկ գայլ(?), մեկ ջորի, երեսուն գերան(?), քսան «սուրի խիլխիլ», երկու «քապի» կիր(?): (Այս) բաները (= առարկաները) եկան մինչև Արտինի⁵ բլրի(?) վրա: Ելավ առջևը նրանց հինգ ծիպայան⁶ երիտասարդ(?)՝ որդիք (= բնակիչներ) էրդիու (քաղաքի): Ցրեց(?) բոլորին: Ուրադին են-

Թարկվեց հարցաքննություն(?): Երեք օր սպասեցի(?): Ոստիկանության սահմանը(?) խախտեց(?): Այժմ բանտ(?) (է) գցված: Մեկ ձի գողացավ այն երկրից: Քչեցի Միսիսին (և) արքայի առջև արեցի (= ներկայացրի) կապված(?): Վախը կերավ (= բռնեց) (նրան) արքայի առջև: Ոչ (մի) բան (չ)էր կեղծում (...): Այժմ ասված(?) (...) կատարի՛ր, գնա՛: Երբ մարդն այս ձևով «ուշե»-ն (և) «քապե»-ն հասցնի(?) քեզ (...) ովքեր ցրվեցին(?), հաստատիր (= ստուգիր) բաները (= առարկաները) սայլերի(?) մեջ, նաև՝ մարդուն այս: Ուրիշ (ահա) ինչ. երբ այս արձանավորությունը (= նամակը) հասցնի(?) քեզ, իրոք, արքայի առջև թող հանի (...) և թող վերադարձնի ժամանած մարդուն այս (և) ձիերը:

1. **Ինուշ-չիլա** - Ուրարտուի պետական կարևոր պաշտոնյաներից մեկը, թերևս, նահանգապետ:
2. **Ուրմա** - ուրարտական գավառապետներից մեկը, թերևս, զբաղեցրել է Թեյշերախնի ամրոցի պարետի պաշտոնը:
3. **Այխաու** - թերևս լրտես է, որը բնագրում կոչվում է «սերմնացան(?)»:
4. **Աունաթա, Ոստիկան, Ուրադի** - թերևս նույնպես լրտեսներ են:
5. **Արտինի** - լեռ, որը ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Արապատյան դաշտի և Շիրակի միջև: Մեր կարծիքով, համապատասխանում է Արագածի հարավային փեղերին գտնվող Արտին լեռանը:
6. **Միպա** - անձնավորություն, հավանաբար, ինչ-որ վնասարար խմբի ղեկավար, որը երևի, պարբերաբար հարձակում էր գործում ճանապարհորդների վրա:

Սեպագիր և հիերոգլիֆ կավե սալիկներ Կարմիր Բլուրից և Վանից

Ք. Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՍԿԶԲԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՇՆԱՐՀԻ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ

Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզն առաջին անգամ հրատարակել է Ֆ. է. Փայգերը 1889 թվականին, որն այնուհետև ունեցել է մի քանի հրատարակություններ, սակայն բոլորն էլ՝ որոշակի թերություններով (մանրամասն տե՛ս W. Horowitz, The Babylonian Map of the World, "Irag", vol. L, 1988, էջ 147): Քարտեզի առավել ամբողջական և անթերի հրատարակությունը կատարել է Վ. Հորովիցը (W. Horowitz, The Babylonian Map of the World, էջ 148-165, լուսանկարները՝ աղ. X): Քարտեզում Հայաստանը հիշատակվում է ուշբաբելոնյան «Ուրաշտու» (= Ուրարտու) անվանաձևով: Հայագիտության մեջ եղել են այս քարտեզի մի շարք թերի, նաև սխալներով հրապարակումներ: Ամենատարածված սխալը քարտեզի գրություններում (Յ-րդ կետում) «Ուրաշտուի» փոխարեն «Արմենիա» երկրանվան նշումն է, ինչն անտեղյակության հետևանք է. բաբելոնյան աղբյուրներում Հայաստանը երբևէ հանդես չի գալիս «Արմենիա» անվամբ: Ստորև բերվում է քարտեզի բնագրի ամբողջական թարգմանությունը՝ կատարված Վ. Հորովիցի վերոհիշյալ հրատարակությունից (Թարգմ. Ա. Մովսիսյանի):

(Քարտեզի մակագրությունները)

Լևո

Քաղաք

Ուրարտու (Ուրաշտու)

Ասորեստան

Դեր

?-ra- [...]

Ճահճուտ

Սուգա (Շուշան)

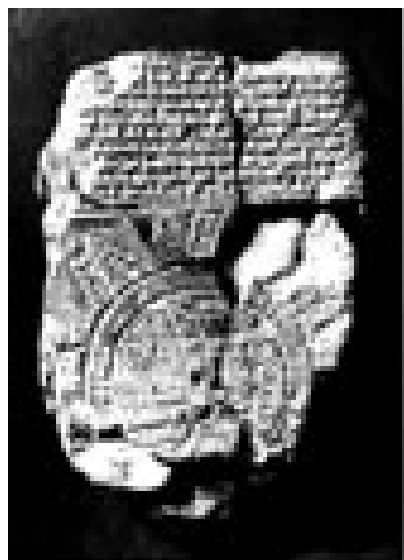
Ջրանցք

Բիթ Յակին

Քաղաք

Սարբան

Բաբելոն

Աշխարհի բարեկոնյան քարտեզը

Օվկիանոս

Օվկիանոս

Օվկիանոս

Օվկիանոս

Շրջան. 3 ասպարեղ է արանքում, որտեղ Արևը չի երևում

Շրջան. 6 ասպարեղ է արանքում

[Շրջան]. [(...)

[Շրջան]. [(...)

Շրջան. 8 ասպարեղ է արանքում

23-25. (արձանագրություն չկա)

(Երեսակողմ)

.....] [.....

.....] .. կործանված քաղաքները [.....] . [.]

... անծայր [ծովը], որ տեսել է Մարդուկը: Կամուրջը ներսում նրա?]

...] . կործանված աստվածները, որ նա [Հաստատել է] Մովի ներսում:

...] .. ներկա են; իժը, ծովի մեծ օձը ներսում: Անգու-թռչունը և կար[իճ-մարդը]

... լեռ[նային] այժ, վիթ, զերու (սապատավոր եղ), հովազ, ցուլ-մարդ

[.. առյուծ, գայլ, կարմիր եղջերու, բորենի],

[կապիկ, էգ-կապիկ, այծեղջյուր, ջայլամ, կատու, քամելիոն (գետնառյուծ),

[...] կենդանիներ, որոնց Մարդուկն արարեց անհանգիստ ծովի վերևում,

[.. Ու]թնապիլտիմը, Սարգոնը և Նուր-[Գ]ազանը՝ արքան Բուրչախանդայի,

[Թռչնի պես՝ թևեկրով], որի ընդարձակությունը ոչ ոք չի կարողացել ըմբռնել]:

(Հակառակ երես)

.....] ? [.....

.....] ? Հրաշ[քներ(?)

.....] մեծ [.....

[Առաջին(?) շրջանը(?), երբ մեկը մտնում է, դու կճամփորդես ...
ասպարեզ ...

Դեպի երկրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
[....] մեկը ... ներքև ...

Դեպի երրորդ շրջանը, ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
Թևավոր [թու]չունը չի կարող բարեհաջող ավարտել իր թուիչքը]
[Դեպի չորրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
[....] . Հաստ են parsikum չափի/անոթի նման, 10/և մատ(ները) [...

[Դեպի չորրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
[... է] դրա բարձրացումը/հեղեղումը; 780 արմնկաչափ է դրա ...
[....]. դրա առջև/անձրևը; 120 արմնկաչափ է [դրա ...
[....]. դրա արյունը նա չի տեսնում [...

[... մենք պետք է մ]ազլցենք, ուր կճամփորդես [1...

[.....]ես կճամփորդես 7 ասպարեզ ...

[.....]. հեռացումը, որ գտնվում է [....]-ում

[....] նրա ... նա կտրեց-անցավ [...

[Դեպի վեցերորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 [ասպարեզ ...

[.....] գագաթի [վրա?], ես [....

[Դեպի յոթերորդ շրջանը, ուր կճամփորդես [7 ասպարեզ ...
որտեղ խոշոր եղջյուրավոր անասունը՝ զինված եղջյուրներով [...
նրանք վազում են արագ և հասնում [...

Դեպի [ու]թերորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...

[....] տեղը], ուր ... [ուսաբացներ դրա մուտքի(?) մոտ:

[.....]. ամբողջի Չորս Բաժինների [....

[.....]. , ում ներսը ոչ ոք չի կարող ճանաչել]:

[.....]. պատճենված իր հին օրինակից և ստու[գված]

[.....] Իծծուրուի որդին, էա-բել-իլ[ի]ի ժառանգը:

ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

(Հատվածներ)

**Մեզ են հասել հաջորդական դարաշրջաններ ներկայացնող բա-
բելոնյան սեպագիր տեքստեր, որոնք պատմագրություն մեջ հայտնի
են որպես «Ժամանակագրություններ»: Դրանք կազմվել են Բաբե-
լոնիայում, ինչպես բաբելոնյան զանազան հարստությունների,
այնպես էլ երկրում ասորեստանյան (ապա նաև՝ արքեմենյան,**

Հետագայում՝ սերևկյան) տիրակալների թագավորության ընթացքում: «Ժամանակագրությունների» մի մասը վերաբերում է ասորեստանյան տերություն անկման և Բաբելոնիայում հաստատված քաղղեական հարստության կառավարման դարաշրջաններին: Պահպանված «Ժամանակագրությունները» գտնվում են Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում:

Առաջին հրատարակությունները կատարվել են դեռևս XIX դարի վերջերին (H. Winckler, J. N. Strassmaier, Studien und Beiträge zur babylonisch-assyrischen Geschichte, "Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin - Leipzig", 1887, էջ 148-178): Հրատարակվել են բազմիցս՝ Կիրիլ Գեղդի, Դոնալդ Վայսմանի, Քրեք Գրեյսոնի, Ժան-Ժակ Գլասնրի և այլոց կողմից: Թարգմանությունը տրվում է ըստ J.-J. Glassner, Mesopotamian Chronicles, Atlanta, 2004 (էջ 218-ից, հատկապես էջ 223-227) հրատարակության և Իզոր Դյակոնովի, Ջուլիան Ռիդի կատարած դիտարկումների (թարգմ. Երվանդ Գրեկյանի):

(B. M. 21901, ՀԿ 66-69) <Տասնյոթերորդ տարի¹>: Թամնուզ ամսին, Աչշուր-ուբալլիտը², Աչշուր (երկրի) արքան, Միծիր³ երկրի ընդարձակ բանակը [կանչեց(°) և(°)] անցավ գետը և արչավեց Ուտոան (քաղաքի) դեմ՝ նվաճելու (այն), [..... նրանք նվաճեց]ին (այն)⁴: Նրանք պարտության մատնեցին կայազորը, որը Աքադի արքան տեղակայել էր նրանում: Երբ նրանք պարտության մատնեցին (կայազորը), նրանք ճամբար դրեցին Ուտոան քաղաքի դեմ: Մինչև էյլուլ⁵ ամիսը նրանք ճակատամարտ տվեցին քաղաքին, բայց ոչինչ չվերցրեցին, (այնուամենայնիվ), ետ (ևս) չքաչվեցին:

(ՀԿ 70-71) Աքադի արքան գնաց օգնելու իր զորքերին և ... [....] բարձրացավ (դեպի) Իզալա (երկիրը) և լեռներում բազում քաղաքներ [նա նվաճեց(°)], նա հրդեհեց դրանց [....]:

(ՀԿ 72-75) Այդ օրերին բանակը ... (երկրի) արչ[ավեց] ընդհուպ մինչև Ուբաշտու⁶ (երկրի) շրջանը: (Այդ) երկրում ... [....], նրանք ավարառության ենթարկեցին նրանց [....]: Կայազորը, որը ար[քան] ...⁷ կանգնեցրել էր դրանցում(°), դուրս մղեցին և բարձացան: Աքադի արքան վերադարձավ իր երկիրը:

(ՀԿ 76-77) [Տասնյոթերորդ] տարի: էյլուլ ամսին, Աքադի արքան ժողովեց իր բանակը և⁸:

(*B. M.* 22047, **ԴԿ** 1-4) Նաբու-ապալ-ուծուր (արքայի) տասնութերորդ տարի: Էյլուլ ամսին, Աքադի արքան ժողովեց իր բանակը և, չարժվելով Տիգրիս գետի երկայնքով, նա բարձրացավ դեպի լեռները Բիթ-Նանունիա (երկրի)⁹՝ Ուրաշտու (երկրի) շրջանում: Նա հրդեհեց քաղաքները (և) վերցրեց մեծածավալ ավար: Տեբեթ¹⁰ ամսին Աքադի արքան վերադարձավ իր երկիրը:

(**ԴԿ** 5-11) Տասնինեորդ տարի: Սիվան¹¹ ամսին, Աքադի արքան ժողովեց իր բանակը և Նաբու-կուդուրու-ուծուրը՝ իր ավագ որդին, գահաժառանգ արքայազնը, ժողովեց իր բանակը և նրանք բարձրացան դեպի Զա[թուրի(°)]¹² (երկիրը): Աքադի արքան թողեց արքայազնին և իր բանակը (այդ) լեռներում, մինչ ինքը Թամմուզ(°) ամսին վերադարձավ Բաբելոն: Նրա մեկնելուց հետո Նաբու-կուդուրու-ուծուրը ճակատամարտ տվեց Բիրանատու¹³ (քաղաքին), որը լեռներում է, Բիրանատու (քաղաքը) գրավեց, հրդեհեց (այն), մեծ ավար վերցրեց լեռներից, ընդհուպ մինչև [Մովի¹⁴ շրջանը¹⁵] (ձգվող(°)) բոլոր լեռները նա նվաճեց:

(**ԴԿ** 12-14) Էյլուլ ամսին արքայազնը վերադարձավ Բաբելոն: Տիշրի¹⁶ ամսին Աքադի արքան ժողովեց իր բանակը և գնաց դեպի Կիմուխու¹⁷, որը Եփրատ գետի ափին է: Նա անցավ գետը, ճակատամարտ տվեց քաղաքին և Կիալև¹⁸ ամսին նա նվաճեց քաղաքը:

(**ՀԿ** 15) Գուլբը նրա տարավ (և) տեղավորեց նրանում իր կայազորը: Շեբեթ¹⁹ ամսին նա վերադարձավ իր երկիրը:

(**ՀԿ** 16-18) Քսաներորդ տարի: Միծիր (երկրի) բանակը եկավ Կիմուխու քաղաք ընդդեմ կայազորի, որը տեղակայել էր Աքադի արքան, չորս ամիս (չարունակ) նրանք ճակատամարտ տվեցին քաղաքին (և այնուհետ) նվաճեցին քաղաքը, Աքադի արքայի կայազորը (նրանք) կոտորեցին:

(**ՀԿ** 19-23) Տիշրի ամսին Աքադի արքան ժողովեց իր բանակը, չարժվեց Եփրատ գետի երկայնքով և դրեց իր ճամբարը Կուրամատի (քաղաքում)²⁰, որը Եփրատի ափին է: Նա անցկացրեց իր զորքերը Եփրատ գետը, և նրանք գրավեցին Շունադիրի, էլամմու և Դախամմու (քաղաքները), որոնք Եփրատի այն ափին են: Նրանք ավար դրանցից տարան: Շեբեթ ամսին Աքադի արքան իր երկիրը վերադարձավ:

(**ՀԿ** 24-26) Միծիր (երկրի) բանակը, որ Կարգամիչում էր, անցավ

Եփրատ գետը և եկավ Աքադի բանակի դեմ, որը կանգնած էր Կուրամատե (քաղաքում), և Աքադի բանակին ետ մղեցին, և այն ետ վերադարձավ:

* * *

(B. M. 21946 ԴԿ 1-8) [Քսանմեկերորդ տարի]: Աքադի արքան մնաց իր երկրում (մինչ) Նաբու-կուդուրբու-ուծուրը՝ իր ավագ որդին (և) գահաժառանգ արքայազնը, ժողովեց [Աքադի բանակը], (իր ձեռքը) վերցրեց բանակի առաջնորդությունը և արշավեց դեպի Կարգամիշ²¹ (քաղաքը), որը Եփրատ (գետի) ափին է: Նա անցավ գետը՝ [Հանդիպելու համար Միծիր երկրի բանակին], որը բանակել էր Կարգամիշում: [...] Նրանք ճակատամարտեցին միմյանց դեմ: Միծիր (երկրի) բանակը ետ մղվեց նրա առջև: Նա պարտություն մատնեց նրանց (և) ջախջախեց ամբողջապես: Համաթ (երկրի) շրջանում Աքադի բանակը հասավ Միծիր (երկրի) բանակի մնացորդներին, որոնց հաջողվել էր խույս տալ պարտությունից և որը չէր հաղթվել: Նրանք²² պարտություն մատնեցին նրանց (այնպես), որ ոչ մի մարդ չվերադարձավ իր երկիրը: Այդ ժամանակ Նաբու-կուդուրբու-ուծուրը նվաճեց ողջ Համաթ (երկիրը):

1. Ոտքը վերաբերում է Բաբելոնիայում քաղղեական հարստության հիմնադիր Նաբուպալասարի (Նաբու-ապալ-ուծուր, 626-605) կառավարման տարիներին, սովյալ դեպքում՝ Ք. ա. 609 թվին:

2. Սա Ասորեստանի վերջին արքան էր (Աշշուր-ուբալլիտ II), կառավարել է 612-609(°) թվերին:

3. Միծիր երկիրը Եգիպտոսն է:

4. Այլ մեկնաբանություն է տալիս այս հատվածին Իզոբր Դյակոնովը: Նա վերականգնում է. «[... բայց քաղաքներին(°) նրանց(°) ձեռքը(°) չտիրեց, քանի որ կայազորը, որը Աքադի արքան տեղակայել էր նրանում, ջարդեց(°) նրան(°)» (И. М. Дьяконов, Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э., էջ 38 և ծանոթություն 37): Միաժամանակ տե'ս և հմտ. S. Zawadzki, *The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle*, Poznan, 1988, էջ 122-ից, ըստ որի, այստեղ խոսքը կարող է վերաբերել քաղաքից դուրս բանակած արադական կայազորի ճամբարի նվաճմանը:

5. Բաբելոնյան օրացույցի վեցերորդ ամիսը, համապատասխանում է օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին:

6. Ուրաշուու՝ Ուրարտու երկրի բաբելոնյան անվանաձևը: Բուն տեքստում

երկրանունը կրում է «քաղաք» որոշիչը:

7. Գ. Վայամանը այստեղ տեսնում է Աքադի արքային և տեքստը վերականգնում ըստ այդմ (արքան [Աքադ (երկրի)]):

8. Այստեղ գրիչը հասել է աղյուսակի վերջին: Քանի որ հնարավոր չի եղել տեքստը շարունակել, այն ավարտել է հետևյալ տողերով. «Թող նա, ով սիրում է Նարու և Մարդուկ (աստվածներին), հոգ տանի (այս աղյուսակի մասին), թույլ չտա, որ այն ընկնի (ուրիշի) ձեռքը»:

9. Պետական կազմավորումներ, բառացի՝ «տներ», որոնք այդպես են կոչվում հիմնադրի, սակավ՝ ցեղի (տոհմի) անունով: Բիթ-Նանունիա «երկիրը» կամ «տունը» համադրվում է Նունուի (Նունուիա) հետ (**И. М. Дьяконов, Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э., էջ 43-44**): Ուշագրավ է, որ Ռուսա II-ի կառավարման շրջանով թվագրվող ուրարտական մի քանի սեպագիր տեքստերում հիշատակվում է ոմն Նանունի, որը եղել է «պալատական»:

10. Բարելոնյան օրացույցի տասներորդ ամիսը, համապատասխանում է դեկտեմբեր-փետրվար ամիսներին:

11. Բարելոնյան օրացույցի երրորդ ամիսը, համապատասխանում է մայիս-հունիս ամիսներին:

12. Ընթերցումն ըստ **J. E. Reade, Why did the Medes Invade Assyria, in F. M. Fales (Ed. in Chief), Qontinuity of Empire? Assyria, Media, Persia, History of the Ancient Near East / Monographs – V, Padova, 2003, էջ 154**: Համադրվում է Շուրրիայի հետ հիշատակվող Զադուրի քաղաքին:

13. «Ամրոց» (birtu) բառի հոգնակի ձևն է, ուստի և հնարավոր է ուղղակի կարգալ «ամրոցներին» [**D. J. Wiseman, Chronicles of Chaldean Kings (626-656 B.C.) in the British Museum, էջ 65; И. М. Дьяконов, Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э., էջ 39** և ծանոթություն 47, 48]:

14. Ամենայն հավանականությամբ՝ Վանա լիճը (**J. E. Reade, Why did the Medes Invade Assyria, էջ 154**): Տեքստը սակայն վնասված է: Ք. Գրեյսոնը, օրինակ, այստեղ վերականգնում է «Ուրաշտու» երկրանունը և թարգմանում ըստ այդմ: Նույնպես և **J.-J. Glassner, Mesopotamian Chronicles, էջ 224-225**-ում: Հմնտ. նաև **И. М. Дьяконов, Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э., էջ 39** և ծանոթություն 49:

15. Սույն հատվածի վերականգնությունը տրվում է ըստ **J. E. Reade, Why did the Medes Invade Assyria, in F. M. Fales (Ed. in Chief), Qontinuity of Empire? Assyria, Media, Persia, History of the Ancient Near East / Monographs – V, Padova, 2003, էջ 154**:

16. Բարելոնյան օրացույցի յոթերորդ ամիսը, համապատասխանում է սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին:

17. Ենթադրվում է, որ խոսքը վերաբերում է Կումմուխ (Կոմմազենե) երկրի

Համանուն մայրաքաղաքին: Այստեղ տեսնել Բարձր Հայքի Կամախ ամրոցը (Անի-Կամախ) քիչ է հավանական:

18. Բաբելոնյան օրացույցի իներորդ ամիսը, Համապատասխանում է նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին:

19. Բաբելոնյան օրացույցի տասնմեկերորդ ամիսը, Համապատասխանում է Հունվար-փետրվար ամիսներին:

20. Ժ.-Ժ. Գլասներրի մոտ՝ «Կուրաբաթի»: Տե՛ս J.-J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, էջ 226-227:

21. Տեքստում՝ «Գալգամեշ»:

22. Տեքստը նկատի ունի Բաբելոնյան («Աքաղ երկրի») բանակին:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՁԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐ)

Ինչպես նշվել է վերը, Աստվածաշունչը կրոնական սրբազան գիրք լինելուց բացի կարևոր պատմական սկզբնաղբյուր է: Նախապատմական-առասպելական տեղեկություններից բացի Աստվածաշնչում առկա են նաև արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի Ք. ա. VII-VI դարերի պատմության առանձին հարցերի վերաբերյալ, որոնք ներկայացվում են ստորև:

1.

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆՅ ՁՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ, գլ. ԺԹ, 36-37

Ասորեստանի Սենեքերիմ արքան¹ չվեց ու զնաց բնակվեց Նինվեում: Երբ նա երկրպագում էր իր Նեսրաք աստծու տանը², նրա որդիներ՝ Ադրամեելքն³ ու Սարասարը⁴, նրան սրով հարվածեցին և Արարատի երկիրը⁵ փախան: Նրա փոխարեն թագավորեց իր որդին՝ Ասորդանը⁶:

1. **Սենեքերիմ** - Ասորեստանի Սինախերիբ (705-681) թագավորն է, Սարգոն II-ի որդին:

2. **Նոսքը Նեսրաք աստծո տաճարի մասին է:**

3. **Ադրամեելք անվան տակ ուսումնասիրողները տեսնում են Սինախերիբի Արադ-Նինյիլ (կամ Արադ-Նիլլիլ) որդուն:**

4. **Ի զեմն Սարասարի, ուսումնասիրողները տեսնում են ասորական զորապետ Նարու-չարուծուրին:**

5. Արարատ/ղը Հայաստանի ընդհանրական անվանումներից մեկն է: Ո՞տսքն այստեղ Ուրարտու-Արարատյան թագավորության մասին է: Աստվածաչնչի երբայական բնագիրը, Հունական (Յոթնասնից), ասորական (Պիչետա) և արարական թարգմանությունները հայրասպան որդիների ապաստարան երկիրն անվանում են Արարատ կամ Արարադ, քաղղեականը՝ Կարդու: Ի դեպ՝ սույն հատվածը տեղ է գտել նաև Աստվածաչնչի «Մարգարէութիւն Եսայեայ» գրքում (տե՛ս **Եսայի**, գլ. ԼԵ, 38): Այստեղ երբայական բնագիրը և լատինական թարգմանությունը (Վուլգատա) հայրասպան որդիների ապաստարան երկիրն անվանում են Արարատ, Հունական և արարական թարգմանությունները՝ Արմենիա, իսկ ասորականը և քաղղեականը՝ Կարդու: Այսինքն՝ Արարատ, Արարադ և Կարդու երկրանունները գործածված են որպես Արմենիա - Հայք երկրանվան Հոմանիչներ:

6. **Ասորդան** - Ասորեստանի Ասարխազդոն թագավորն է (680-669)՝ Սինախերիբի կրտսեր որդին:

2.

ԵՐԵՄԻԱ, գլ. ԾԱ, 27

Դրո՛չ բարձրացրեք երկրի վրա¹, փո՛ղ փչեցեք բոլոր ազգերի մեջ, գորագնդե՛ր կանչեցեք նրա (Բաբելոնի) ղեմ: Իմ կողմից հրաման տվեք Այրարատյան թագավորություններին² և Ասքանազյան գնդին³:

1. Բաբելոնի վրա հարձակվելու և այն կործանելու Երեմիա մարգարեի մարտահրավերի սույն հատվածը թվագրվում է Ք. ա. 594-592 թվականներին:

2. Այրարատյան թագավորությունը, որին Երեմիան հորդորում է ընդդեմ Բաբելոնի, ամենայն հավանականությամբ, Երվանդունիների նորաստեղծ հայկական պետությունն էր: Կան նաև տեսակետներ, որ խոսքն այստեղ ղեպի անկում գնացող ուրարտական պետության մասին է, որ քիչ է հավանական: Աստվածաչնչի երբայական բնագրում և նրա լատինական թարգմանություններում երկրանունները թվարկված են հետևյալ կերպ՝ «... Արարադի, Միննիի և Ասքանազի թագավորություններին», Հունականում՝ «... Արարատի թագավորության ու Ասքանազյան գնդին», քաղղեականում՝ «... Կարդու թագավորություններին», իսկ Հովնաթան Բարունու մեկնություններում՝ «... Կորդվաց, Ուուրմինե և Հաղեր թագավորություններին»:

3. Ո՞տսքն այստեղ սկյութական Աշքենազ կամ Իչքուզա ցեղային միություն մասին է: Ք. ա. VIII դարում սկյութները Հյուսիսային Կովկասից թափանցում են Կուր գետի հարթավայրերը և հաստատվում Շակաչեն գավառի չրջանում: Ք. ա.

VII դարում Ուրմիա լճի հարավային ափերին սկյութները ստեղծում են մի զորեղ քաղաքական միավորում, որը նշանակալից դեր է խաղում Նինվեի գրավման (Ք. ա. 612 թ.) և Ասորեստանի կործանման գործում:

3.

ԵԶԵԿԻԵԼ, գլ. ԻԷ, 14

Թորգոմա¹ տնից² մարդիկ է, որ ձիերով, հեծյալներով ու ջորիներով լցրել են քո (Տյուրոս քաղաքի) շուկաները:

1. Թորգոմը բիրլիական Նոյ նահապետի Հարեթ որդու սերնդից էր (տե՛ս **Մննդոց**, գլ. Ժ, 2-3 և **Առաջին Մնացորդաց**, գլ. Ա, 5-6): Հայ և օտար եկեղեցական մատենագիրներն ու պատմագիրները Հայերին սերած էին համարում Հիշյալ Թորգոմի տոհմից: Դրա համար էլ նրանք հաճախ Հայաստանը անվանում են «Տունն Թորգոմայ», իսկ Հայերին՝ «Որդիք կամ Ազգն Թորգոմայ», «Թորգոմածին», «Թորգոմեան»: Հայկական ժողովրդական ավանդույթունը ևս Հայերի նախահայր Հայկին համարում է Թորգոմի որդին, իսկ «Թորգոմայ տունը»՝ Հայաստանի հոմանիշ:

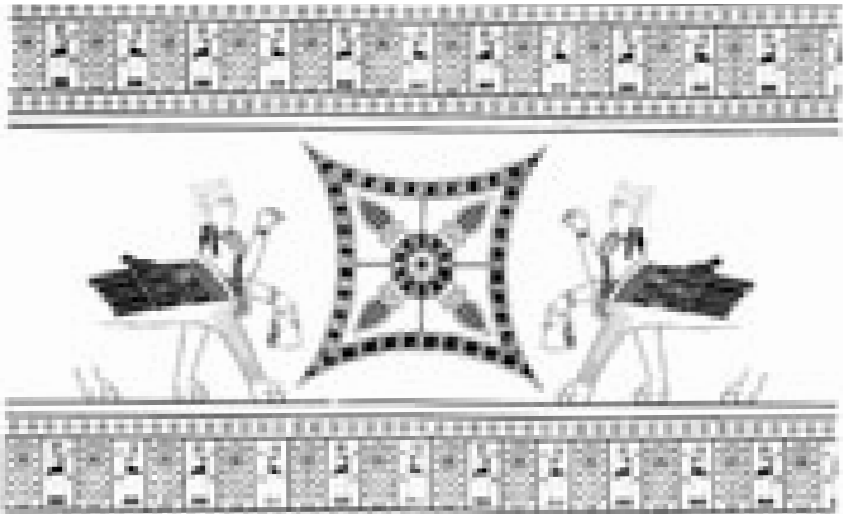
2. Ի տարբերություն Աստվածաշնչի հունական թարգմանություն «Տունն Թորգոմայ» երկրանունի՝ երբայական բնագրում այն անվանված է «Թոգորմա երկիր», որը Եզեկիել մարգարեի (592-570) վկայության համաձայն տեղագրվում էր Գամեր (Գամիրք-Կապադովկիա) երկրի մոտ՝ նրա Հյուսիսային շրջաններում: Ուսումնասիրողները իրավացիորեն «Թոգարմա երկիրը» նույնացնում են խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Թեգարմա և ասուրաբարելական աղբյուրների Թիլ-Գարիմնու բնակավայրի հետ ու այն տեղագրում են հետագայի Երկրորդ Հայքի տարածքում՝ Մելիտինե և Արարկիր քաղաքների շրջաններում:

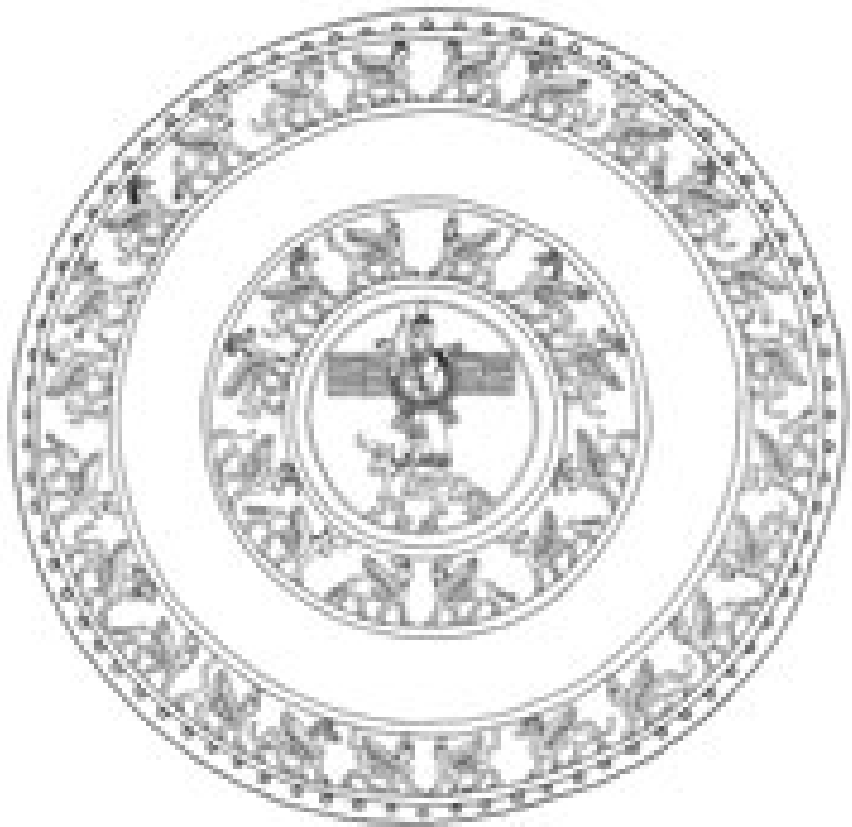
Եզեկիել մարգարեի սույն վկայությունը կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ ցույց է տալիս, թե այդ վաղնջական ժամանակներում Հայերը մասնակցել են համաշխարհային առևտրին, մասնավորապես նրանք Փյունիկիայի Տյուրոս մայրաքաղաքի վաճառանոցներն էին արտահանում ձիեր և ջորիներ:

Գոմերին¹ ու բոլոր նրանց, որ նրա չուրջն են, Թորգոմա տունը՝
Հյուսիսի կողմերից², ու բոլոր նրանց, որ նրա չուրջն են:

1. **Գոմեր կամ Գամեր** - նույի որդու՝ Հաբեթի որդին էր և Հայրը Թորգոմի (տե՛ս **Մենդոց**, գլ. Ժ, 2-3): Ուսումնասիրողները «Գոմեր» կամ «Գամեր» անվան տակ ենթադրում են կիմմերներին, որոնք ասորեստանյան արձանագրություններում անվանվում են Գիմիրի: Ք. ա. VIII դ. երկրորդ կեսին կիմմերները մերձսևծովյան տափաստաններից ներխուժեցին Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա և բնակություն հաստատեցին Հետագայի Կապադովկիայի տարածքում: Իրենց տևական արշավանքներով կիմմերները նպաստեցին Ուրարտուի և Ասորեստանի արագ թուլացմանը: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ Հայկական Հնագույն աղբյուրները Կապադովկիան անվանել են Գամիրք:

2. Եզեկիելի մարգարեությունից սույն հատվածը, որը հիշատակում է Ք. ա. 593 թվականի տակ, մեկ անգամ ևս հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Թորգոմի տունը գտնվում էր Գամիրք-Կապադովկիայից Հյուսիս՝ Հետագայի Փոքր և Բարձր Հայքերում և արևելք՝ Եփրատի ափին:

Բրնձե վահան վանից

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՎԱԳՆԵՐՆ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ**

ԻԱ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՍԿԱՅՈՐԴՈՒՅ ԾՆՎԱԾ ՊԱՐՈՒՅՐՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՆԳԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՕԳՆՈՒՄ Է ՄԱՐԱՑԻ
ՎԱՐԲԱԿԵՍԻՆ ՍԱՐԴԱՆԱՊԱԼԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՑՆԵԼՈՒ

Բաց թողնելով դեպքերից ոչ շատ կարևորները, ասենք ինչ որ անհրաժեշտ է: Այս վերջիններից մի մասը եղել է ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, մի մասն էլ Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, իսկ մեր Պարույրն¹ եղավ Սարգանապալի² ժամանակ: Սա քիչ օգնություն ցույց չի տվել մարացի Վարբակեսին³ թագավորությունը Սարգանապալից վերցնելու:

Ահա այժմ ես կուրախանամ՝ ոչ փոքր խնդություն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղերը, ուր մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագավորության աստիճանի են հասնում: Ուստի վայել է մեզ այստեղ մեծ գործ կատարել և շատ խոսքեր գրել, որոնց ակունքները մենք ինքներս արժանացանք կարդալու իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնագույն և բազմարդյուն հեղինակի չորս հազներգությունների⁴ մեջ:

Որովհետև վարբակեսը՝ ծննդավայրով մեղացի, այս շատ ամուր երկրի ծայրի աննշան կողմերից, կյանքում չափազանց խորամանկ, կոիվների մեջ խիզախ, գիտենալով Թոնոս Կոնկողեոսի տմարդի

բնավորութիւնը և հեշտասեր ու թուլամորթ ծուլութիւնը՝ իր սիրալիր վարմունքով ու առատաձեռնութեամբ ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ ամուր ու հաստատուն կերպով հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետութիւնը. իր կողմն է գրավում նաև մեր քաջ նախարար Պարույրին՝ խոստանալով նրան թագավորութեան շուք և ձև: Գումարում է նաև քաջ մարդկանց մեծ բազմութիւններ, որոնք չափազանց շատ հմուտ էին նիզակ, աղեղ և սուր գործածելու մեջ: Այս կերպով Սարգանապալից թագավորութիւնը գրավելով՝ տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակացուներ թողնելով՝ թագավորութիւնը փոխադրում է Մարաստան:

Բայց եթե այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմվում, մի զարմանար: Որովհետև ինչպես որ մեր (պատմութեան) առաջին գլուխներում մեղադրեցինք մեր հին նախնիների անիմաստասեր բարքն ու ճաշակը, նույնը պատահում է և այստեղ: Որովհետև ինչ գործեր որ կատարվել են Նաբուգոդոնոսոր⁵ հոր կողմից, զրի են առնված նրանց հիշատակագիրների ձեռքով, իսկ մերոնք, որովհետև այսպիսի բան չմտածեցին, (նրանց գործերը) նշանակվեցին վերջում: Բայց եթե հարցնես, թե ո՞րտեղից մենք այսպես գիտենք մեր նախնիների անունները, այլև շատերի գործերը, կպատասխանենք. քաղզեացիների, ասորեստանցիների և պարսից հին դիվաններից, որովհետև մեր նախնիները եղել են նրանց գործակալները և նրանց կողմից մեր երկրի վրա նշանակված վերակացուներ ու մեծ կուսակալներ լինելով՝ սրանց անուններն ու գործերը մուծվել են արքունի գրքերի մեջ:

ԻԲ

ՄԵՐ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԹՎԱՐԿՈՒՄԸ ՀՈՐԻՑ ՈՐԳԻ

Այժմ ես կանցնեմ թվարկելու մեր մարդկանց, մանավանդ թագավորներին, մինչև Պարթևների տերութեան (հաստատվելը): Որովհետև մեր թագավորների մեջ ինձ այս մարդիկ են սիրելի, իբրև բնիկներ, արյունակիցներ և իսկական հարազատներ: Ես շատ կփափագեի, որ այն ժամանակ Փրկիչն եկած և ինձ գտած լիներ, որ նրանց ժամանակ ես աշխարհ եկած լինեի, նրանց տերութեամբ զվարճանայի և այժմյան վտանգներից խուսափած լինեի: Բայց շատ

վաղ մեղանից այս դրուժյունը փախավ, գուցե նաև վիճակը: Բայց ես այժմ օտարների թագավորության ժամանակ ապրելով՝ նրանց հետ միասին պետք է նշանակեմ մեր թագավորների կարգը, որովհետև մեր աշխարհի բնիկ պսակավորներն այն մարդիկ են, որոնց անունները ներքեր կարձանագրենք:

Եվ որ իսկապես այդ ժամանակները մեր ազգը թագավորություն ուներ, վկայում է նաև Երեմիա մարգարեն իր մարգարեություն մեջ՝ Բաբելոնի դեմ պատերազմի հրավիրելով. «Հրաման տուր, ասում է նա, Այրարատյան թագավորությանը և Ասքանազյան գնդին»⁶: Սա ապացույց է, որ այդ ժամանակ մենք ունեցել ենք թագավորություն:

Բայց մենք (մեր թագավորների) ցուցակը կկազմենք, մտոր դնելով նաև Մարացի թագավորներին:

**Մարացի
առաջին**

**Իսկ մեր առաջինը,
Մարացի Վարդակեսից թագադրված**

**Վարդակես
Մողակիս
Սոսարմոս**

**Պարույր, Սկայորդու որդին
Հրաչյա*
Փառնավազ**

* Սա Հրաչյա է կոչվում առավելապես պայծառ երես և բոցավառ աչքեր ունենալու համար: Ասում են, թե սրա ժամանակն է ապրել բաբելոնյան արքա Նարուգոդոնոսորը, որը հրեաներին գերեց: Եվ ասում են, որ սա Նարուգոդոնոսորից խնդրեց գերված երբայցիների գլխավորներից մեկին՝ Ծամբաթ անունով և բերեց մեր երկրում բնակեցրեց մեծ պատվով: Պատմագիրն ասում է, թե սրանից սերվեց Բագրատունիների ցեղը, և այս ստույգ է: Բայց թե ինչպիսի ջանքեր գործ գրին մեր թագավորները՝ նրանց ստիպելու, որ կուռքերը պաշտեն և թե նրանցից քանիսը և ովքեր աստվածապաշտությունը վերջացրին իրենց կյանքը, հետո հաջորդաբար կպատմենք: Որովհետև մի քանի անվատահեղի մարդիկ⁹ ասում են, ըստ իրենց ենթադրություն, բայց ոչ ճշմարտություն, իբր թե Բագրատունիների թագադիր ցեղը ծագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ. այսպիսի հիմար խոսքերի մի՛ հավատար, որովհետև ոչ մի հետք կամ ապացույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց ճշմարտությունը: Որովհետև Հայկի և նմանների մասին էլ կակազում են վայրիվերո և անկարգ կերպով: Բայց իմացիր, որ Սմբատ անունը Բագրատունիները հաճախ դնում են իրենց երեխաների վրա, իսկապես Ծամբաթին է նրանց հին՝ երբայական լեզվով:

Առտիկաս
Դեովկիս
Փռավորտիս
Կվաքսարես
Աժղահակ⁷

Պաճույճ
Կոռնակ
Փավոս
Մյուս Հայկակ
Երվանդ Սակավակյաց
Տիգրան⁸

Որովհետև ես հավանական եմ գտնում, որ սրանց անունով կոչված են վերջին Երվանդն ու Տիգրանն ըստ Հույսի, ժամանակը չատ հեռու չլինելով՝ մեկը հիշած կլինի այս անունները:

1. Պարույրը պատմական անձնավորություն է, ուսումնասիրողները գտնում են, որ նա Արմե-Շուրբիայի կառավարիչն էր մ. թ. ա. VII դ. վերջերին: 612 թ. Պարույրը մասնակցել է Նինվեի գրավմանը և Մարաստանի արքա Կիաքսարի կողմից ճանաչվել Արմե-Շուրբիայի թագավոր:

2. Սարգանապալը Ասորեստանի թագավոր Աշշուրբանապալն է (668-633):

3. **Վարքակես** – Կտեսիասի և անտիկ մյուս պատմիչների, նաև Ուրենացու մոտ անվանումն է Մարաց թագավոր Կիաքսարի (625-584):

4. Բանասիրություն մեջ գոյություն ունի կարծիք, որ Դավիթ Անհաղթն է չորս հագներգությունների հեղինակը:

5. Նարուգոդոնոսորը եղել է Ասորեստանի թագավոր մ. թ. ա. 605-562 թվականներին:

6. Հմմտ. **Աստվածաշունչ, Երեմիա**, գլ. ԾԱ, 27:

7. Մարաց թագավորների Ուրենացու բերած սույն արքայացանկը լի է կիսա – առասպելական անձնավորություններով:

8. Հայոց առաջին թագավորների այս ամբողջ ցուցակում, ինչպես կարծում են ուսումնասիրողները, պատմականորեն հավաստի են համարվում միայն Երվանդ Սակավակյացն ու վերջինիս որդի Տիգրան Երվանդյանը:

9. Դժվար է ասել, թե ովքե՞ր են այս «մի քանի անվատահելի մարդիկ», որոնց մասին ակնարկում է Պատմահայրը:

ՀԱՅ-ՄԱՐԱԿԱՆ ՓՈՆՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Ք. Ա. VI ԴԱՐՈՒՄ ԸՍՏ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ

Քսենոփոն Աթենացին Հունական պատմագիտական մտքի ակնառու դեմքերից է: Նա ծնվել է մոտավորապես Ք. ա. 430 թ. Աթենքում, արիստոկրատական ընտանիքում: Սովորել է Սոկրատեսի դպրոցում, որտեղ և ձևավորվել են նրա հասարակական ու պատմագիտական հայացքները: Իր գործնական կյանքում ու պատմահայեցողությունը Քսենոփոնը հանդես էր գալիս օլիգարխիական կարգերի պաշտպանների և աթենական դեմոկրատիայի կատարի հակառակորդների դիրքերում: Երկար տարիներ պատմագիրը ապրել և ստեղծագործել է Աթենքից հեռու՝ Սպարտայում, որտեղ և գրել է իր հիմնական երկասիրությունները: Մահացել է 354 թ. Կորնթոսում: Քսենոփոնի գրչին են պատկանում «Անաբասիս», «Հունական պատմություն», «Սոկրատեսյան ստեղծագործություններ» («Սոկրատեսի արդարացումը», «Հուշեր Սոկրատեսի մասին», «Որախճան»), «Տնային տնտեսության մասին», «Ագեսիլաոս», «Եկամուտների մասին», «Հիերոն», «Լակեդեմոնական պետական կառուցվածքը» և այլ երկասիրություններ:

Քսենոփոնի աշխատությունների մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Կյուրոպեդիա» («Կյուրոսի դաստիարակությունը») երկը, որ նա գրել է 365-358 թթ. ընթացքում: Սա բարոյախոսական-քաղաքական վեպ է՝ նվիրված Աքեմենյանների աշխարհակալության հիմնադիր, պարսից թագավոր Կյուրոս Մեծին (550-529): Քսենոփոնի Աքեմենյան Կյուրոսը ոչ միայն հիանալի, գերազանց միապետ է, այլև անհատի գերագույն կատարելության մարմնացում:

Չնայած այս երկի ջատագովական միտումին և բարոյախոսական ուղղվածությունը, ինչպես նկատել են ուսումնասիրողները, այստեղ պատմական որոշակի նյութեր կան Հին Արևելքի երկրների մասին: Հատկապես արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել Ք. ա. VI դ. Հայաստանի պատմության վերաբերյալ, մանավանդ Հայ-մարական, Հայ-պարսկական փոխհարաբերությունների, երկրի ներքին կյանքի և հասարակական հարաբերությունների մասին:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայից» ստորև բերված հատվածները քաղել ենք այդ երկասիրության հայերեն թարգմանությունից, որը կատարել է Ս. Մ. Կրկաչարյանը (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, Երևան, 2000):

ՔՍԵՆՈՓՈՆ

ԿՅՈՒՐՈՊԵԴԻԱ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ

Գլուխ առաջին

6. «Ուրեմն դու¹, – ասաց Կյուրոսը²,– ասում ես, թե թշնամիների հեծյալները մոտ վեց բյուր են, պելտաստները և աղեղնավորները՝ ավելի քան քսան բյուր: Ապա ասա, խնդրեմ, ինչքա՞ն է քո զորքի թիվը»:

«Մեղացի հեծյալները,– պատասխանեց Կյուաքսարեսը,– ավելի քան մեկ բյուր են, պելտաստները և աղեղնավորները մեր իսկ երկրից կլինեն մոտ վեց բյուր, իսկ մեր սահմանակից արմեններից. ասաց, կգան չորս հազար հեծյալ և երկու բյուր հետևակ»:

«Քո պատմելով,– ասաց Կյուրոսը,– մեր հեծյալների թիվը թշնամու հեծյալների մեկ քառորդից էլ պակաս է, իսկ հետևակը՝ թշնամու հետևակի կեսի չափ»:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ

Գլուխ չորրորդ

12. Հիշում եմ քիչ առաջ քեզանից լսեցի, թե արմենների թագավորը³ քեզ այժմ արհամարհում է՝ լսած լնելով, որ թշնամիները գալիս են քեզ վրա, և նա ոչ զորք է ուղարկում, ոչ տուրք է վճարում, որը պարտավորվել էր տալ»:

«Իրոք, նա այդպես է վարվում, ո՞վ Կյուրոս,– ասաց Կյուաքսարեսը,– ուստի ես ևս տատանվում եմ և չգիտեմ, ո՞րն է լավ. արչավել նրա դեմ և փորձել հարկադրելու նրան, թե՞ առայժմ թողնել նրան, որպեսզի մյուս թշնամիների վրա չավելացնենք նաև այս մեկին»:

13. Կյուրոսը դարձյալ հարցրեց. «Իսկ նրա բնակավայրերն արդյոք ամո՞ւր վայրերում են, թե՞ գուցե նաև մատչելի վայրերում»:

Կյուաքսարեսը պատասխանեց. «Բնակավայրերը շատ ամուր վայրերում չեն. ես դա չեմ մոռացել, սակայն կան լեռներ, որտեղ նա կարող է իսկույն ապաստանել և թաքցնել իր հետ տարած հարստությունը և իրեն ապահով զգալ, եթե որևէ մեկը մոտերքում նստած չպաշարի նրան, ինչպես արել էր իմ հայրը»⁴:

14. Այնժամ Կյուրոսն այսպես ասաց. «Եթե կամենաս ինձ ուղարկել այնքան հեծելազորով, որքան բավական կլինի, կարծում եմ, որ դից օգնությամբ կստիպեմ նրան զորք ուղարկել և տուրք վճարել քեզ: Հույս ունեմ նաև, որ նա ավելի բարեկամ կդառնա մեզ, քան այժմ է»:

15. Եվ Կյուաքսարեսն ասաց. «Ես նույնպես հույս ունեմ, որ նրանք ավելի շուտ քեզ մոտ կգան, քան ինձ: Քանզի լսել եմ, որ նրա որդիներից ոմանք քեզ որսակից են եղել. ուստի, հավանաբար, դարձյալ կգան քեզ մոտ: Եթե նրանք հպատակվեն, ապա ամեն ինչ կլինի այնպես, ինչպես մենք կամենում ենք»:

«Ի՞նչ ես կարծում,- ասաց Կյուրոսը:- Ավելի լավ չէ՞ այդ ամենը մենք որոշենք թաքուն»:

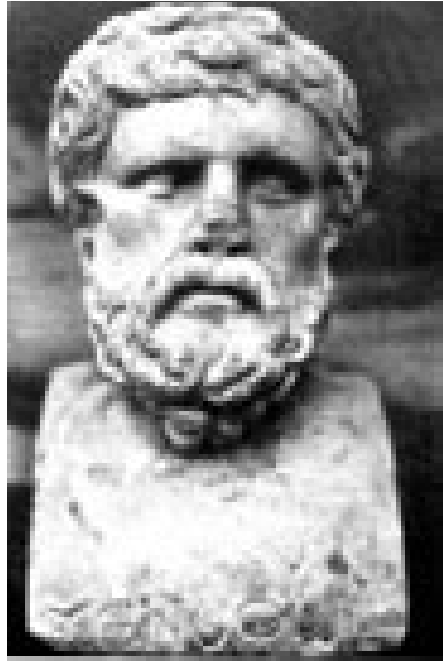
«Անշուշտ,- պատասխանեց Կյուաքսարեսը:- Այդպիսով, նրանցից որևէ մեկը հեշտությամբ կընկնի մեր ձեռքը և եթե որևէ մեկն ուզենա հարձակվել նրանց վրա, կարող կլինի նրանց բռնել հանպատրաստից»:

16. «Ուրեմն՝ լսիր, թե ի՞նչ կասեմ քեզ,- ասաց Կյուրոսը:- Ես հաճախ իմ բոլոր ընկերների հետ որս եմ արել քո և արմենների սահմանների մոտ և այստեղ եղած իմ հեծյալ ընկերներից ոմանց ևս վերցնելով, գնացել եմ այնտեղ»:

«Այժմ ես,- ասաց Կյուաքսարեսը,- եթե նույնն անես, կասկած չես հարուցի: Իսկ եթե զորքը շատ ավելի թվա, քան այն, որով սովորաբար որսի էիր գնում, այդ արդեն կասկածելի կլինի»:

17. «Բայց կարելի է,- ասաց Կյուրոսը,- որևէ պատրվակ հնարել, այս դեպքում ոչ անհավատալի, և եթե որևէ մեկն այնտեղ լուր տարածի, որ ես ցանկանում եմ, մեծ որս անել, ապա ես կարող եմ բացահայտ քեզանից հեծյալներ խնդրել»:

«Շատ լավ ես առաջարկել,- ասաց Կյուաքսարեսը: Իսկ ես

Քսենոփոն

կանրժեմ քեզ հեծյալներ տալ, բացի մի փոքր քանակից, իբր թե ինքս ցանկանում եմ գնալ դեպի Ասորեստանի սահմանների մոտ գտնվող ամրությունները: Իրականում էլ ես ուզում եմ գնալ այնտեղ՝ դրանք հնարավոր չափով առավել ամրացնելու համար: Իսկ երբ դու քո ունեցած զորքի հետ առաջանաս և արդեն երկու օր որս արած լինես, իմ մոտ հավաքվածներից քեզ բավականաչափ հեծյալ և հետևակ զորք կուղարկեմ, որոնց վերցնելով դու անհապաղ առաջ կշարժվես, իսկ ինքս ինձ մոտ մնացած մյուս զորքով կաշխատեմ ձեզանից հեռու չգտնվել, որպեսզի հարմար առիթին հանդես գամ»:

18. Եվ այսպես, Կյուաքսարեսը ամրությունների մոտ շտապով գումարեց հեծյալներին ու հետևակներին, և պարենի սայլերը նախօրոք ուղարկեց դեպի ամրությունները տանող ճանապարհով: Իսկ Կյուրոսը զոհ մատուցեց արչավանքի առթիվ և, մարդ ուղարկելով Կյուաքսերեսի մոտ, խնդրեց նրանից երիտասարդ հեծյալների: Իսկ Կյուաքսարեսը, թեև շատ շատերն էին ուզում գնալ, շատ զորք չտվեց նրան:

Երբ Կյուաքսարեսն արդեն իր հետևակ և հեծյալ զորքով բռնել էր դեպի ամրությունները տանող ճանապարհը, արմեն թագավորի դեմ Կյուրոսի արչավանքի առթիվ զոհանշանները նպաստավոր եղան: Ուստի և նա զորքը դուրս բերեց՝ իբր թե որսի համար պատրաստվելով:

19. Մինչ նա ճանապարհին էր, առաջին իսկ դաշտում նապաստակ հայտնվեց, բայց բարենչան մի արծիվ մոտ թռավ և, տեսնելով փախչող նապաստակին, վրա հասավ, խփեց նրան ու ճանկելով վեր բարձրացրեց և, տանելով մոտակա բլուրը, որսի հետ վարվեց այնպես, ինչպես ցանկանում էր: Այնժամ Կյուրոսն այս նշանը տեսնելով, ուրախացավ ու երկրպագեց Զևս Արքային և ասաց ներկաներին. «Մեր որսը, ով այրեր, աստուծո կամքով լավ կլինի»:

20. Երբ նրանք մոտեցան սահմանին, Կյուրոսը, ըստ իր սովորության, սկսեց որսը: Հետևակ և հեծյալ բազմությունը գնում էր նրա առջևից, որպեսզի գազաններին խրտնեցնի և դուրս հանի, իսկ հեծյալներից ու հետևակներից լավագույնները կանգնեցին որոշ հեռավորության վրա և դուրս եկած գազաններին դիմավորում և հալածում էին: Նրանք որսացին մեծ թվով կինճեր, եղնիկներ, քարայծեր և վայրի էջեր: Այս վայրերում այժմ ևս վայրի էջեր շատ են պատահում:

21. Որսն ավարտելուց հետո Կյուրոսը, մոտենալով արմենների սահմանին, ընթրեց: Հաջորդ օրը նա նորից որսի ելավ, մոտենալով լեռներին, ուր նա ձգտում էր գնալ: Ավարտելով որսը, նա դարձյալ

ընթրեց: Երբ իմացավ, որ Կյուաքսարեսի ուղարկած զորքը մոտենում է, նրանց մոտ թաքուն մարդ ճամփեց և նրանց պատվիրեց ճաշել իրենից երկու փարսախս հեռավորութեան վրա: Դա նախազգուշութիւն էր, որպեսզի թշնամին չկուահի: Բայց նա հրամայեց, որ ընթրելուց հետո նրանց հրամանատարը ներկայանա իրեն: Ընթրիքից հետո Կյուրոսը իր մոտ կանչեց նաև վաշտապետերին: Երբ սրանք եկան, այսպես խոսեց.

22. «Բարեկամներ, արմեն թագավորը առաջ Կյուաքսարեսին դաշնակից էր և հպատակ. իսկ այժմ, նկատելով, որ թշնամին արշավում է մեզ վրա, արհամարհում է և ոչ զորք է ուղարկում մեզ, և ոչ էլ տուրք վճարում: Այժմ մենք եկել ենք, եթե կարողանանք, նրան որսալու: Ուստի ինձ թվում է, մենք այսպես կանենք: Դու, Քրյուսանտաս, ինչպես հարկն է հանգստանալուց հետո, վերցրու մեզ հետ եկող պարսիկների կեսին, զնա լեռնային ճանապարհով և գրավիր լեռները, որտեղ, ինչպես պատմում են, նա ապաստանում է վտանգի դեպքում: Ուղեցույցներ ես քեզ կտամ: 23. Ասում են, որ այդ լեռները անտառապատ են, ուստի և հույս կա, որ չեք նկատվի: Այսուհանդերձ, զորքի առջևից ուղարկիր արագընթաց այրերի, որոնք թվով ու զգեստով նման լինեն ավազակների: Սրանք արմենների պատահելիս պետք է բռնեն նրանց և արգելք հանդիսանան, որպեսզի չկարողանան լուր տանել, իսկ նրանց ում հնարավոր չլինի բռնել, պետք է հեռու քշեն, որպեսզի չկարողանան տեսնել քո ամբողջ զորքը, այլ կարծեն, որ պատահել են ավազակների: 24. Դու, - ասաց, - այսպես գործիր. իսկ ես լուսաբացին, վերցնելով հետևակի կեսը և ամբողջ հեծելազորը, դաշտի միջով կզնամ ուղիղ դեպի թագավորի նստավայրը: Եվ եթե նա դիմադրի, պարզ է, որ հարկ կլինի կռվել, իսկ եթե նա դաշտից նահանջի, պարզ է, որ հարկ կլինի հետամտել: Եթե փախչի դեպի լեռները. այնտեղ արդեն քո զործը կլինի՝ քո ձեռքն ընկնողներից ոչ մեկին բաց չթողնել: 25. Մտածիր, որ ինչպես որսի ժամանակ, մենք կլինենք որս անողները, իսկ դու ցանցերի մոտ հսկողը: Ուստի հիշիր այն, որ պետք է շտապ փակել փախուստի ելքերը նախքան որսը կշարժվի, իսկ ելքերի մոտ գտնվողները պետք է աննկատ մնան, եթե ուզում են, որ մոտեցող զազանները ետ չդառնան: 26. Այնուամենայնիվ, ով Քրյուսանտաս, - ասաց նա, - մի կրկնիր այն սխալը, ինչ մի ժամանակ արել ես որսով հրապուրված. դու ամբողջ գիշերն անկացրել ես անքուն: Այժմ դու պետք է քո մարդկանց թույլ տաս չափավոր հանգստանալու, որպեսզի դիմանան անքնութեանը: 27. Քանի որ ուղեցույցներ չունենալու դեպքում դու,

այդուհանդերձ, չես մոլորվում լեռներում, այլ հետապնդում ես գազանին նրա տարած ճանապարհով, ապա այժմ ևս մի գնա անանց վայրերով, այլ պահանջիր քո ուղեցույցներից, որ քեզ տանեն եթե ոչ առավել լայն, գոնե առավել հարմար ճանապարհով: Առավել հարմար ճանապարհը գորքի համար առավել կարճն է միաժամանակ: 28. Ու թեև դու սովոր ես լեռներն ի վեր վազել, քո գորքերին մի տար վազքով, այլ չափավոր քայլքով առաջ ընկիր, որպեսզի գորքը կարողանա քեզ հետևել: 29. Լավ կլինի նաև, որ առավել ուժեղներից և առավել պատրաստակամներից ոմանք քո հրամանով երբեմն կանգ առնեն և մյուսներին ոգևորեն, իսկ երբ գորաայունը անցնի նրանց առջևով, բոլորի համար խթան կհանդիսանա, եթե նրանց տեսնեն քայլողների կողքով վազելիս»:

30. Քրյուսանտասը, լսելով այդ ամենը և հպարտ զգալով Կյուրոսի հանձնարարությունից համար, վերցրեց ուղեցույցներին ու մեկնեց: Նա անհրաժեշտ հրամանները տվեց նրանց, ովքեր գնալու էին իր հետ, և գնաց հանգստանալու: Երբ քնեցին այնքան, ինչքան բավական էր թվում, նա ուղևորվեց դեպի լեռները:

31. Իսկ Կյուրոսը լուսաբացին բանքեր ուղարկեց արմեն թագավորի մոտ՝ պատվիրելով ասել նրան հետևյալը. «Ով արմեն, Կյուրոս հրամայում է քեզ այնպես անել, որ ինչքան կարելի է շուտ բերես և՛ տուրքը, և՛ գորքը: Եթե նա հարցնի, թե ես որտե՞ղ եմ, ճիշտն ասա, թե՛ սահմանի վրա: Իսկ եթե հարցնի, թե արդյո՞ք ինքս ևս գալիս եմ, դարձյալ ճիշտն ասա, թե՛ չգիտես: Եվ եթե ուզենա իմանալ, թե որքա՞ն ենք, ապա խորհուրդ տուր՝ ուղարկել մեկին և իմանալ»:

32. Այսպիսի հանձնարարությունամբ ուղարկեց ղեսպանին՝ ենթադրելով, որ այսպես առավել բարեկամական կլինի, քան եթե գնար առանց նախազգուշացնելու: Իսկ ինքը, կարգավորելով գորքը լավագույն կերպով ճանապարհը անցնելու և, հարկ եղած դեպքում, նաև կովերու համար, ճանապարհվեց: Զինվորներին նախապես հրամայեց, որ ոչ ոքի հանդեպ անարդար չվարվեն, և եթե արմեններից որևէ մեկը պատահի, քաջալերեն նրան և հայտնեն, որ ցանկացողները ծախու ապրանքները բերեն ուր որ իրենք գտնվեն, եթե նրանք կամենում են ծախել կամ ուտելիք, կամ ըմպելիք:

Գիրք երրորդ

Գլուխ առաջին

1. Կյուրոսն այս գործերով էր զբաղված: Իսկ արմենների թագավորը, երբ լսեց բանբերից Կյուրոսի հանձնարարությունները, տազնապեց՝ հասկանալով, որ անարդար է վարվել և տուրքը չվճարելով և զորքը չուղարկելով. առավել վախեցավ, որ կնկատվի, թե ինքն սկսել էր ամրացնել արքայանիստը, որպեսզի կարողանար դիմադրություն ցույց տալ: 2. Այս բոլորի պատճառով անհանգստացած՝ նա միաժամանակ ոմանց ուղարկեց տարբեր կողմեր զորք հավաքելու, իսկ կրտսեր որդուն՝ Սաբարիսին⁵ և ավագ որդու ու իր կանանց, ինչպես նաև դուստրերին, ուղարկեց լեռները: Նրանց հետ ուղարկեց նաև զարդերն ու առավել արժեքավոր իրերը՝ տալով նրանց ուղեկիցներ: Մինևույն ժամանակ նա ուղարկեց մարդկանց, որպեսզի լրտեսեն, թե ի՞նչ է անում Կյուրոսը, և սկսեց դասակարգել իր մոտ եկող արմեններին: Շուտով եկան ուրիշները ևս և ասացին, որ արդեն մոտ է և ինքը՝ Կյուրոսը: 3. Այնժամ նա այլևս չհամարձակվեց մարտի բռնվել և նահանջեց: Արմենները՝ տեսնելով՝ որ նա այդպես է անում, սկսեցին փախչել իրենց տները, իրենց ունեցածը կամենալով հեռու տանել:

Երբ Կյուրոսը տեսավ, որ դաշտը լեցուն է փախչողներով և հեռացող ձիավորներով, սուրհանդակներ ուղարկեց հայտնելու, որ տեղում մնացողների դեմ ինքը ոչ մի թշնամանք չունի, բայց եթե որևէ մեկին բռնի փախչելիս, ապա նրա հետ կվարվի որպես թշնամու: Այսպիսով, նրանից շատերը մնացին, բայց ոմանք էլ հեռացան թագավորի հետ:

4. Արդ, երբ կանանց հետ առաջ գնացողները դեմ առան լեռան վրա գտնվողներին, իսկույն աղաղակ բարձրացրին և նրանից շատերը փախչելիս բռնվեցին: Ի վերջո բռնվեցին նաև թագավորի որդին և կանայք ու դուստրերը, ինչպես նաև այն հարստությունը, ինչ իրենց հետ տանում էին:

Թագավորը, երբ իմացավ պատահածը, տատանվում էր ու չգիտեր՝ ո՞ւր գնալ և ապաստանեց ինչ-որ բլրի վրա: 5. Այդ տեսնելով Կյուրոսը բլուրը պաշարեց իր մոտ եղած զորքով, և մարդ ուղարկեց Քրյուսանտասի մոտ, հրամայելով՝ պահակախումբը թողնել լեռան վրա և գալ իր մոտ: Այսպիսով զորքը գումարվեց Կյուրոսի մոտ:

Կյուրոսը սուրհանդակ ուղարկեց արմենի մոտ՝ հարցնելով. «Ասա

ինձ, ով արմեն, արդյոք ուզում ես այնտեղ մնալով քաղցի ու ծարավի հետ կռվել, թե իջնելով դաշտ մեզ հետ կռվել»:

Ամենը պատասխանեց, որ դրանցից և ոչ մեկի հետ նա չի ուզում կռվել: 6. Կյուրոսը նորից մարդ ուղարկելով, հարցրեց. «Այդ դեպքում ինչո՞ւ ես այդտեղ նստել և ցած չես իջնում»:

«Որովհետև,- պատասխանեց նա,- դժվարանում եմ անելիքս վճռել»:

«Դժվարանալու ոչինչ չկա, - ասաց Կյուրոսը, - քանզի կարող ես ցած իջնել դատվելու համա»:

«Իսկ ո՞վ կլինի դատավորը», - հարցրեց թագավորը:

«Պարզ է, որ նա, ում աստված հնարավորություն է տվել առանց դատ անելու և վարվել քեզ հետ՝ ինչպես կամենում է»:

Այնժամ արմենը՝ հասկանալով, որ դա անհրաժեշտ է, ցած իջավ: Իսկ Կյուրոսը նրան և մյուս բոլորին տեղավորելով մեջտեղում, ինքը բանակեց, քանի որ նրա ամբողջ զորքը արդեն եկել էր:

7. Այդ ընթացքում ճանապարհորդությունից վերադարձավ արմենի ավագ որդի Տիգրանը⁶, որը ժամանակին եղել էր Կյուրոսի որսընկերը: Լսելով կատարվածը, նա իսկույն գնաց Կյուրոսի մոտ, ինչպես որ կար: Տեսնելով իր հորը, մորը, եղբայրներին և իր կնոջը՝ գերի վերցված, նա, բնական է արտասվեց: 8. Իսկ Կյուրոսը, տեսնելով նրան, բարեկամական ոչինչ չարտահայտեց, այլ միայն ասաց. «Ճիշտ ժամանակին եկար, որպեսզի ներկա լինես և լսես հորդ դատը»:

Եվ իսկույն իր մոտ կանչեց պարսից և մեղացիների հրամանատարներին, հրավիրեց նաև ներկա գտնվող պատվավոր արմեններին⁷. Նա չհեռացրեց նաև կառքերի մեջ գտնվող կանանց, այլ թույլ տվեց, որ լսեն:

9. Ամեն ինչ լավ կարգավորելուց հետո նա սկսեց այսպես խոսել. « Ով արմեն, նախ քեզ խորհուրդ եմ տալիս դատի ժամանակ ճիշտն ասել, որպեսզի խուսափես դյուրավատելի դառնալուց: Լավ իմացիր, որ կեղծիքի մեջ բացահայտվելը ամենամեծ արգելքն է ներողամտության համար: Բացի այդ,- ասաց նա,- քո որդիները, այս կանայք և ներկա գտնվող արմենները գիտեն այն ամենը, ինչ դու կատարել ես: Եթե նրանք նկատեն, որ դու այլ բաներ ես ասում և ոչ թե այն, ինչ եղել է, ապա նրանք կմտածեն, թե ինքդ քեզ դատապարտում ես ամենաձանր պատիժները կրելու, եթե ես ճշմարտությունն իմանամ»:

«Բայց հարցրու,- ասաց թագավորը,- ով Կյուրոս, ինչ կամենում ես, իսկ ես կասեմ ճշմարիտը: Դրանից հետո ինչ ուզում է թող լինի»:

10. Կյուրոսն ասաց. «Այդ դեպքում, ասա, երբևէ դու կովե՞լ ես իմ մոր հոր՝ Աստղուազեսի՞՝ և մյուս մեղացիների դեմ»:

«Այո», - պատասխանեց:

«Պարտվելով նրանից, համաձայնվե՞լ ես տուրք վճարել, նրա հետ պատերազմի գնալ, ուր որ նա հրամայի, և բերդեր չունենալ»:

«Այդպես է»:

«Հապա ինչո՞ւ այժմ տուրք չես վճարում, զորք չես ուղարկում և սկսել ես ամրություններ կառուցել»:

«Ես ազատության էի ձգտում. քանզի լավ էի համարում, որ ինքս ազատ լինեմ, և որդիներիս ազատություն թողնեմ»:

11. «Անշուշտ, - ասաց Կյուրոսը, - լավ բան է կովելը, երբ մարդ չի ուզում երբևէ ստրուկ դառնալ: Սակայն, եթե որևէ մեկը, երբ պարտվել է պատերազմում կամ մի որևէ այլ կերպ ստրկացվել է, բացահայտվի այն բանում, որ փորձել է փախչել տերերից, նրան առաջինը դու ինքդ լա՞վ մարդ և գեղեցի՞կ գործ կատարող կհամարես, թե՞ կղիտես որպես անարդար գործ կատարողի և, բռնելու դեպքում՝ կպատժես»:

«Կպատժեմ, - ասաց թագավորը, - չէ՞ որ դու թույլ չես տալիս ստել»:

12. «Այժմ, - ասաց Կյուրոսը, - պարզ պատասխանիր, ամեն մի հարցին առանձին: Եթե որևէ իշխան պատահի, որ քո հանդեպ հանցանք գործի, արդյոք թույլ կտաս, որ նա՞ իշխի, թե՞ փոխարենը մեկ ուրիշի կկարգես»:

«Մեկ ուրիշին կկարգեմ»:

«Իսկ եթե նա շատ դրամ ունենա, թույլ կտաս որ հարստանա՞, թե՞ նրան աղքատ կղարձնես»:

«Եթե դրամ ունենա, - ասաց, - կվերցնեմ»:

«Իսկ եթե իմանաս, որ նա թշնամիների կողմն է անցել, ի՞նչ կանես»:

«Կսպանեմ, - պատասխանեց: - Ո՞րն է գերադասելի. մեռնել՝ բացահայտելով, որ սուտ եմ խոսում, թե՞ մեռնել՝ ճիշտ ասելով»:

13. Այն ժամ նրա որդին՝ այս ամենը լսելով, պոկեց խույրը գլխից և սկսեց զգեստը պատառոտել, իսկ կանայք աղաղակելով ճանկոտոտում էին երեսները՝ կարծելով, որ արդեն կորստյան էր մատնվել իրենց հայրը և կորչում էին իրենք ևս: Իսկ Կյուրոսը հրամայեց լռել և ասաց. «Թող այդպես լինի, սրանք են քո դատավճիռները, ով արմեն: Բայց այս ամենից հետո, ինչ խորհուրդ կտաս մեզ անել»:

Արմենը լռեց՝ դժվարանալով վճռել, թե արդյոք խորհուրդ տա

Կյուրոսին՝ սպանե՞լ իրեն, թե՞ առաջարկի հակառակն այն ամենի, ինչ ինքն ասաց, թե կկատարեր: 14. Իսկ նրա որդի Տիգրանը հարցրեց Կյուրոսին. «Ասա ինձ, ով Կյուրոս, քանի որ հայրս, ըստ երևույթին, դժվարանում է, արդյոք կարո՞ղ եմ ես նրա մասին այնպիսի խորհուրդ տալ քեզ, որը կարծում եմ, քեզ համար կլինի լավագույնը»:

Իսկ Կյուրոսը, դեռ այն ժամանակից, երբ Տիգրանի հետ որսի էր գնում, իմացել էր, որ նա աշակերտում էր ինչ-որ իմաստասերի⁹, որը հիացնում էր Տիգրանին. շատ ուզեց լսել, թե ի՞նչ է նա ասելու. ուստի հրամայեց, որ համարձակորեն ասի այն, ինչ մտածում է:

15. «Արդ,- ասաց Տիգրանը,- եթե դու հավանություն ես տալիս այն ամենին, ինչ հայրս մտադիր էր անել կամ արդեն արել է, ես քեզ խորհուրդ կտամ նմանվել նրան. իսկ եթե դու գտնում ես, որ նա ամեն ինչում սխալվել է, ապա խորհուրդ կտամ չնմանվել»:

«Ուրեմն,- ասաց Կյուրոսը,- եթե ես արդար գործեմ, ապա բոլորովին չեմ նմանվի անարդար մարդու»:

«Այդ ճշմարիտ է»:

«Ուրեմն, եթե հետևենք քո դատողությանը, ապա պետք է պատժել քո հորը, քանի որ արդար է հանցանք գործած մարդուն պատժելը»:

«Բայց ասա, ով Կյուրոս, որևէ պատիժ սահմանելիս, դու ցանկանում ես, որ այն քեզ օգտուտ բերի, թե՞, ընդհակառակը, վնասի»:

«Այդպիսի դեպքում ես ինձ պատժած կլինեի»:

16. «Բայց դու,- ասաց Տիգրանը,- մեծապես կտուժես, եթե քո հպատակներին սպանես, մինչդեռ նրանց կենդանի մնալու դեպքում դու մեծ շահ կունենաս»:

Կյուրոսն ասաց. «Բայց ի՞նչ արժեք կարող են ունենալ այն մարդիկ, որոնք բռնված են կատարած հանցանքի համար»:

«Նրանք, իմ կարծիքով, արժեքավոր կլինեն, երբ դառնան ողջամիտ: Քանզի, ով Կյուրոս, ինձ թվում է, որ առանց ողջամտության մնացած բոլոր առաքինությունները անարժեք են դառնում: Եվ ի՞նչ օգուտ ուժեղ ու քաջարի մարդուց, (կամ հեծելագործից), ի՞նչ օգուտ հարուստից և քաղաքի հզորից, եթե նա ողջամիտ չէ: Բայց ողջամիտ ամեն մի բարեկամ օգտակար է և ողջամիտ ամեն մի ծառա՝ լավ»:

17. «Ուրեմն ի՞նչ,- պատասխանեց Կյուրոսը:- Ասում ես, որ քո հայրը մեկ օրվա ընթացքում անմիտ մարդուց դարձավ ողջամիտ»:

«Այո, այդպես եմ կարծում»:

«Ուրեմն՝ դու ասում ես, որ ողջամտությունը հոգեվիճակ է, ինչպես տխրությունը, և ոչ թե սովորելու առարկա: Բայց չեմ կարծում,

որ մարդ անմիտ լինելուց կարող է իսկույն դառնալ ողջամիտ, քանի որ նա մինչ այդ պետք է դառնա խելացի»:

18. «Իսկ ինչո՞ւ, ով Կյուրոս: Մի՞թե չես պատահել մարդու, որն անմտորեն հարձակվել է իրենից առավել հզորի վրա, բայց պարտվելուց հետո հրաժարվել է իր անմտությունից: Եվ հետո, մի՞թե երբեք չես տեսել, որ մի պետություն պատերազմել է մյուսի դեմ և, պարտվելուց հետո, իսկույն հոժարել է հնազանդվել հաղթողին»:

19. «Քո հոր ի՞նչ պարտություն մասին ես խոսում,- ասաց Կյուրոսը,- որը նրան, ինչպես դու պնդում ես, դարձրել է ողջամիտ»:

«Այն մեկի,-պատասխանեց Տիգրանը, - որի համար, Ջևար վկա, նա իր հոգում խորապես զղջացել է: Ձգտելով ազատություն, նա դարձավ առավել ստրուկ, քան երբևիցե: Այն, ինչ մտածել էր թաքուն պահել, դարձավ հայտնի, և դիմադրություն ցույց տալը նրա համար վերածվեց պարտություն: Նա ընդունում է, որ երբ դու կամեցար խորամանկությունը գերազանցել իրեն, այնպես գերազանցեցիր, ինչպես մարդ մոլորեցնի կույրերին, խուլերին կամ լիովին զգայազուրկներին: Երբ դու մտածեցիր, որ պետք է գաղտնի գործել, նա արդեն զգում է, որ դու այնպես գաղտնի գործեցիր, որ այն ամբացված վայրերը, որոնք նա համարում էր ապահով ապաստան, դու դարձրիր նրա բանտարկության վայր: Եվ արագությունը դու այնքան գերազանցեցիր նրան, որ կարողացար մեծ զորքով հասնել ավելի չուտ, քան նա կկարողանար իր ուժերը գումարել»:

20. «Ուրեմն քեզ թվում է,- ասաց Կյուրոսը,- որ նման պարտությունը և իր նկատմամբ այլոց գերազանցությունն ընդունելը կարող են մարդուն ողջամիտ դարձնել»:

«Շատ ավելի, քան պատերազմում պարտվելը,- ասաց Տիգրանը: - Քանզի կովում պարտվածը կարող է հուսալ, որ մարզելով իր մարմինը, կարող է վերսկսել կռիվը: Եվ առավել ուժեղ հակառակորդից պարտություն կրած պետությունները մտածում են նոր դաշնակիցներ գտնելու և պատերազմը վերսկսելու հնարավորության մասին: Իսկ մարդիկ, ընդհակառակը, հաճախ, առանց հարկադրանքի, հնազանդվում են նրան, ում գերազանցությունը պատրաստ են ընդունելու»:

21. «Դու,- ասաց Կյուրոսը,- կարծում ես, որ ամբարտավանները չեն ուզում իրենցից առավել ողջամիտ որևէ մեկին ճանաչել, նույնը և գողերը՝ ոչ գողերին, ստախոսները՝ ճշմարտախոսներին, նաև անարդարները՝ արդարներին: Չգիտե՞ս որ այժմ էլ քո հայրը մեզ խաբեց և խախտեց մեզ հետ ունեցած դաշինքը, թեև գիտեր, որ մենք

ոչնչով չենք խախտել Աստուածային Հետ կնքած դաշինքը»:

22. «Բայց ես չեմ ասում, որ սոսկ այլոց գերազանցությունն ընդունելը մարդկանց կդարձնի ողջամիտ՝ առանց հաշիվ տալու գերազանցողի առաջ, ինչպես այժմ իմ հայրն է տալու»:

«Բայց քո հայրը,- ասաց Կյուրոսը,- ղեռն ոչ մի պատիժ չի կրել. սակայն հաստատապես վախենում է ամենածանր պատժից»:

23. «Բայց դու մտածե՞լ ես,- ասաց Տիգրանը,- թե ի՞նչը կարող է առավել ընկճել մարդուն, քան սարսափը: Դու չգիտես, որ նրանք, ովքեր թրով խոցվել են, իսկ թուրը պատժի առավել ուժեղ գործիք է համարվում, այդուհանդերձ, կամենում են դարձյալ կռվել իրենց թշնամու դեմ. մինչդեռ ուժեղ վախ զգացողները չեն համարձակվում թշնամու վրա աչք բարձրացնել, նույնիսկ այն դեպքում, երբ սա առիթ է տալիս»:

«Ուրեմն դու,- ասաց Կյուրոսը,- պնդում ես, որ պատժի սարսափն առավել մեծ է մարդկանց համար, քան ինքը՝ պատիժը»:

24. «Դու ևս գիտես,- ասաց Տիգրանը,- որ ես ճիշտ եմ ասում: Քանզի գիտես, որ ովքեր վախենում են հայրենիքից վտարվելուց և ովքեր պատերազմի դեպքում վախենում են պարտվելուց, իրենց վեհերոտ են պահում: Այդպես նաև նավարկելիս՝ նավարկությունից վախեցողները, ինչպես և ստրկություն մեջ կամ բանտ ընկնելուց վախեցողները աճից ոչ հաց են կարողանում ուտել, ոչ իսկ քնել: Մինչդեռ արդեն վտարանդիները, պարտվածները և արդեն ստրկացվածները կարողանում են և ուտել, և քնել՝ նույնիսկ բարեբախտներից էլ լավ: 25. Թե ինչքան ծանր բան է վախը, կարելի է ավելի պարզ տեսնել նաև հետևյալից. շատերը վախենալով գերի ընկնելու դեպքում սպանվելուց, նախապես ինքնասպան են լինում. ոմանք՝ նետվելով անդունդը, մյուսները՝ կախվելով, ոմանք էլ՝ մորթելով իրենց: Վախն այսպես է հարվածում հոգուն ավելի ուժգին, քան ուրիշ չարիքներ: Իսկ իմ հոր վիճակը,- շարունակեց նա,- ինչպիսի՞ն կլինի, երբ նա վախենում է ոչ միայն իր, այլև իմ, իր կնոջ և իր բոլոր որդիների կյանքի համար»:

26. Իսկ Կյուրոսը պատասխանեց. «Ինձ նույնպես հավանական է թվում, որ նա այժմ այդպես է տրամադրված: Ինձ թվում է, որ միևնույն մարդուն հատուկ է հաջողության դեպքում հանդուգն լինել, իսկ ձախողման դեպքում խղճուկ, և նա, եթե դարձյալ ոտքի կանգի, նորից կմեծամտանա և տհաճություններ կպատճառի»:

27. «Բայց, իրոք, Ձևար վկա, ով Կյուրոս,- ասաց Տիգրանը,- մեր սխալները կարող են քեզ առիթ տալ մեզ չվստահելու համար: Բայց դու հնարավորություն ունես բերդեր կառուցել, գրավել ամրություն-

ներ և վերջնել Հավատարմության ցանկացածդ գրավականը: Եվ մենք չենք վշտանա այդ ամենից. քանզի կհիշենք, որ այդ ամենի համար մենք ենք մեղավոր: Իսկ եթե դու մեր երկրի իշխանությունը Հանձնես այնպիսիներին, որոնք ոչնչով մեղավոր չեն քո առաջ և ցույց տաս, որ նրանց կասկածում ես, ապա նրանք, գուցե, թեև դու նրանց լավութուն ես արել, քեզ բարեկամ չհամարեն: Իսկ եթե դու, վախենալով նրանց ատելությունը հրահրելուց, նրանց վրա լուծ չդնես, որպեսզի Հանդուգն գործեր չձեռնարկեն, Հավանական է՝ նրանց խելքի բերելու համար ստիպված կլինես դիմելու ավելի խիստ միջոցների, քան մեր նկատմամբ»:

28. «Իրոք, աստված վկա, - ասաց Կյուրոսը,- ես չէի ցանկանա այնպիսի ծառաներ ունենալ, որոնք, ես գիտեմ, ինձ կծառայեին հարկադրաբար: Ես կարծում եմ, որ ինձ համար ավելի հեշտ կլինի հանդուրժել այն մարդկանց սխալները, որոնք նվիրվածությունս և բարեկամությունս են կատարում իրենց պարտքը, քան այն մարդկանց ատելությունը, որոնք կատարում են հարկադրաբար»:

Տիգրանը նրան պատասխանեց. «Բայց ո՞ւմ մոտ դու կարող ես գտնել այնպիսի բարեկամություն, ինչպիսին այժմ կգտնես մեզ մոտ»:

«Ես կարծում եմ,- ասաց Կյուրոսը,- որ այն կարող եմ գտնել նրանց մոտ, ովքեր երբեք ինձ թշնամի չեն եղել, եթե կամենամ նրանց այնպիսի բարեգործություն կատարել, ինչպիսին դու այժմ խնդրում ես»:

«Բայց, ով Կյուրոս,- ասաց Տիգրանը,- ներկա պայմաններում արդ - յոք կա՞ որևէ մարդ, ում կարող ես այնպիսի մեծ բարեգործություն անել, ինչպես իմ հայրն է: Եթե դու որևէ մեկին, որը քեզ երբևէ չարիք չի պատճառել, շնորհես նրա կյանքը, նա քո հանդեպ շնորհակալական ի՞նչ զգացումներ կարող է ունենալ: Եվ հետո, ո՞վ քեզ ավելի կսիրի. նա՞, ում չես զրկել որդիներից ու կնոջից, թե՞ նա, ով գիտակցում է, որ դու իրավունք ունեիր զրկել նրան: Եվ դու գիտե՞ս ուրիշ մարդկանց, որոնք վշտանային առավել, քան մենք, եթե մեր հայրը չստանա արմենների թագավորությունը: Ուստի պարզ է նաև, որ նա, ով թագավորությունից զրկվելով, մեծագույն վիշտ է ապրում, այն վերստին ստանալով քո հանդեպ կյցվի մեծագույն երախտագիտությունս»:

30. Եվ եթե դու մտածում ես այն մասին, թե քո գնալուց հետո ո՞ւմ թողնես մեր իշխանությունը, որպեսզի Հնարավորին չափ պակաս Հուզումներ լինեն, ապա մտածիր, թե ո՞ր դեպքում առավել խաղաղ կլինի. նոր իշխանություն տա՞լ, թե՞ նախկինը պահպանելու դեպքում: Եվ եթե դու մտածում ես երկրից Հնարավորին չափ ավելի

մեծաթիվ գորք դուրս բերել, ապա ո՞վ, քո կարծիքով, կկարողանա այդ գործն ավելի լավ անել, քան նա, ով այդ բազմիցս կատարել է: Իսկ եթե դու դրամի կարիք ունենաս, ապա ո՞վ կարող է այն հայթայթել քեզ համար ավելի արագ, քան նա, ով գիտի երկիրը և ունի բոլոր միջոցները: Առաքինի Կյուրոս, զգուշացիր, չլինի թե մեզ հետ դատաստան տեսնելով՝ դու ինքդ քեզ ավելի վնասես, քան կարող էր քեզ վնասել իմ հայրը»:

Տիգրանն այսպես խոսեց: 31. Լսելով այդ, Կյուրոսը խիստ ուրախացավ, քանզի մտածում էր, որ ամեն ինչ եղավ այնպես, ինչպես խոստացել էր Կյուաքսարեսին՝ թե կանի: Նա հիշեց, որ ասել էր, թե ենթադրում է արմենների թագավորին ավելի լավ բարեկամ դարձնել, քան առաջ: Այնուհետև նա արմենին հարցրեց. «Եթե այս հարցում ես քեզ հավատ ընծայեմ, ասա ինձ, ով արմեն. դու ինչքա՞ն գորք կուղարկես ինձ հետ և ինչքա՞ն դրամ կհատուցես պատերազմի համար»:

32. Այս խոսքերին արմենը պատասխանեց. «Առավել պարզը և արդարացին կլինի այն, որ ասեմ և ցույց տամ իմ ունեցած ամբողջ գորական ուժը, իսկ դու այդ տեսնելով՝ որոշես, թե որքան գորք պետք է վերցնես և որքան թողնես երկրի պաշտպանություն համար: Նույնպես և իմ հարստության նկատմամբ արդարացի է, որ ես ցույց տամ քեզ իմ ամբողջ ունեցածը. իսկ դու ինքդ որոշես, թե դրանից որքան կուզենաս առնել և որքան՝ թողնել»:

33. Արմենն ասաց. «Արմենների հեծելազորը մոտ ութ հազար է, հետևակը՝ մոտ չորս բյուր. իսկ իմ հարստությունը այն գանձերի հետ, որ թողել է հայրս, արծաթով հաշված, ավելի քան երեք հազար տաղանդ»¹⁰:

34. Կյուրոսը չհապաղեց ու ասաց. «Քանի որ քո դեմ պատերազմում են քո հարևան խալդայները¹¹, ինձ ուղարկիր գորքիդ կեսը. իսկ դրամից՝ վճարելիք հիսուն տաղանդի փոխարեն, քանի որ չես վճարել այն, Կյուաքսարեսին կվճարես կրկնակին: Ինձ ևս, - ասաց նա, - փոխարինաբար կտաս հարյուր տաղանդ: Իսկ ես խոստանում եմ քեզ, եթե աստված հաջողություն տա, պարտքով ինձ տվածիդ փոխարեն առավել արժեքավոր կերպով հատուցել և կամ վճարել փողը, եթե կարողանամ. իսկ եթե չկարողանամ և պարզվի, որ ի վիճակի չեմ վճարելու, կարծում եմ, որ իրավացի չի լինի ինձ համարել անարդար»:

35. «Հանուն աստվածների, ով Կյուրոս, - ասաց արմենը, - այդպես մի խոսիր, ապա թե ոչ՝ ինձ կվճատեցնես: Սակայն իմացիր, որ այն, ինչ այստեղ թողնես, ոչ պակաս չափով քոնն է, քան այն, ինչ տանես քեզ հետ»:

«Դիցուք,- ասաց Կյուրոսը:- Իսկ կնոջդ ետ ստանալու համար ինչքա՞ն դրամ կտաս ինձ»:

«Ինչքան կարողանամ», - պատասխանեց:

«Իսկ ինչքա՞ն՝ որդիներիդ ստանալու համար»:

«Նրանց համար ևս կտամ՝ ինչքան կարողանամ»:

«Այդ դեպքում,- ասաց Կյուրոսը,- դա կկազմի քո ունեցածի կրկնակին: 36. Իսկ դու, Տիգրան, ասա ինձ, ինչքա՞ն կվճարես կնոջդ ետ ստանալու համար»:

Տիգրանը, որը նոր էր ամուսնացել և շատ էր սիրում կնոջը, ասաց. «Ես, ով Կյուրոս, նույնիսկ իմ կյանքը կտամ, որպեսզի նա երբեք ստրուկ չդառնա»:

37. «Ուրեմն դու, - ասաց Կյուրոսը,- տար կնոջդ. ես չեմ համարում, որ նա գերի է բռնվել, քանզի դու երբեք չես լքել մեզ: Դու ևս, ով արմեն, տար կնոջդ և զավակներիդ առանց փրկագնի, որպեսզի իմանաս, որ քեզ մոտ իրենք ազատ են վերադառնում: Իսկ այժմ,- ասաց,- ճաշեցեք մեզ մոտ և ճաշելուց հետո զնացեք ուր կամենում եք»:

Այդպիսով նրանք մնացին:

38. Ճաշելուց հետո, երբ բոլորը ցրվում էին, Կյուրոսը հարցրեց. «Ասա ինձ, ով Տիգրան, ո՞ւր է այն այրը, որը մեզ հետ որսի էր գալիս և որով դու, ինձ թվում էր, շատ հիացած էիր»:

«Նրան իմ հայրն սպանեց», - պատասխանեց Տիգրանը:

«Ի՞նչ հանցանքի մեջ էր նրան բռնել»:

«Հայրս ասաց,- պատասխանեց Տիգրանը,- որ նա ինձ այլասերում է. մինչդեռ նա, ով Կյուրոս, այնքան բարի և առաքինի էր, որ մահապատժի ենթարկվելուց առաջ ինձ իր մոտ կանչեց և ասաց. «Մի զայրացիր քո հոր վրա, Տիգրան, որ ինձ սպանում է. նա այդ անում է ոչ թե չարամտությամբ, այլ անգիտությունից պատճառով: Եթե մարդիկ անգիտությունը որևէ սխալ են գործում, ապա, կարծում եմ, որ նրանք այդ անում են ակամա»:

39. Այդ լսելով, Կյուրոսն ասաց. «Ափսո՞ս այդ այրին»:

Իսկ արմենների թագավորն այսպես խոսեց. «Ով Կյուրոս, մի՞թե այր մարդը, իր կնոջ մոտ սիրեկան տեսնելով, սպանում է նրան սոսկ այն պատճառով, որ նա իր կնոջը մղել է անխոհեմ արարքի: Իրականում սպանությունից պատճառն այն համոզմունքն է, որ սիրեկանը զրկում է ամուսնուն իր կնոջ սիրուց: Այս պատճառով էլ այր մարդիկ իրենց կանանց սիրեկանին դիտում են իրրև թշնամի: Այդպես էլ ես նախանձում էի այդ մարդուն, որը կարողացել էր, ինչպես ինձ թվում էր, ստիպել իմ որդուն՝ իրեն ավելի հարգել, քան ինձ»:

40. Եվ Կյուրոսն ասաց. «Բայց, Ջևար վկա, դու, ով արմեն, ինձ թվում է, որ կատարել ես մարդուն հատուկ մի սխալ. իսկ դու, Տիգրան, ներիր քո հորը»:

Այսպես գրուցելուց և իրար հանդեպ սիրալիք վերաբերմունք ցույց տալուց հետո, մի բան, որ բնական էր նման հաշտության դեպքում, նրանք նստեցին կառքերը և իրենց կանանց հետ ուրախ հեռացան:

41. Հասնելով տուն, նրանք խոսում էին՝ մեկը Կյուրոսի իմաստության մասին, մյուսը՝ արիության, մյուսը՝ հեղուկյան, իսկ մեկ ուրիշն էլ նրա գեղեցկության և հասակի մասին:

Այնժամ Տիգրանը հարցրեց իր կնոջը. «Իսկ քեզ, ով արմենուհի, Կյուրոսը նույնպե՞ս գեղեցիկ թվաց»:

«Բայց, - պատասխանեց կինը, - Ջևար վկա, ես նրան չէի նայում»:

«Հապա ո՞ւմ էիր նայում», - հարցրեց Տիգրանը:

«Վկա է Ջևար, ես նայում էի նրան, ով ասաց, թե իր կյանքը կտա որ ես ստրուկ չլինեմ»:

Այս դեպքերից հետո, ինչպես սպասելի էր, նրանք իրար հետ միասին հանգստացան:

42. Հաջորդ օրը արմենը Կյուրոսին և ամբողջ զորքին ընծաներ ուղարկեց: Նա հայտնեց իր մարդկանց, որոնք պետք է ռազմի ելնեին, երրորդ օրը գալ. իսկ դրամ, որի մասին ասել էր Կյուրոսը, նա կրկնակի վճարեց, բայց Կյուրոսը վերցրեց ինչքան որ ասել էր և մնացածը ետ ուղարկեց: Նա հարցրեց, թե ո՞վ կլինի զորքն առաջնորդողը. որդի՞ն, թեև ինքը: Երկուսն էլ միաժամանակ պատասխանեցին. հայրն ասաց՝ «Նա, ում դու կհրամայես», իսկ որդին ասաց՝ «Ես քեզ երբեք չեմ լքի, ով Կյուրոս, եթե անգամ ստիպված լինեմ որպես բեռնակիր հետևել քեզ»:

43. Իսկ Կյուրոսը ծիծաղելով ասաց. «Մի՞թե կուզենաս, որ քո կինը լսի, թե դու բեռներ ես կրում»:

«Բայց նա, - ասաց Տիգրանը, - այդ բանը լսելու կարիքը չունի, քանզի ես նրան ինձ հետ կտանեմ, որպեսզի կարողանա տեսնել, թե ինչ եմ անում»:

«Արդեն ժամանակն է, - ասաց Կյուրոսը, - որ դուք պատրաստվեք ճանապարհվելու»:

«Վստահ եղիր, - պատասխանեց Տիգրանը, - որ երբ մենք պատրաստ լինենք ճանապարհվելու, կգանք այն ամենով, ինչ կտա հայրս»:

Այս ամենից հետո զինվորները՝ ստանալով իրենց ընծաները, գնացին քնելու:

Գիրք երրորդ

Գլուխ երկրորդ

1. Հաջորդ օրը Կյուրոսը՝ վերցնելով իր հետ Տիգրանին, մեղական հեծյալներից լավագույններին և իր ընկերներից նրանց, որոնց նա անհրաժեշտ համարեց, շրջագայության ելավ, և դիտելով շուրջը, մտածում էր, թե որտե՞ղ պիտի բերդեր շինել: Եվ երբ հասան ինչ-որ բարձունքի, նա հարցրեց Տիգրանին, թե որտե՞ղ են գտնվում այն լեռները, որտեղից խալդայները ցած են արչավում և կողոպտում: Եվ Տիգրանը ցույց տվեց այդ լեռները¹²: Կյուրոսը դարձյալ հարցրեց. «Այժմ այդ լեռները անմարդարնակ են»:

«Ձևար վկա, իհարկե՞ ոչ,- պատասխանեց Տիգրանը:- Այնտեղ մշտապես պահակներ կան, որոնք ազդանշանով մյուսներին իմաց են տալիս իրենց տեսածի մասին»:

«Եվ ի՞նչ են անում այդ մասին իմացողները», - հարցրեց Կյուրոսը:

«Օգնության են գալիս դեպի գազաթիները, ով ինչպես կարող է»:

2. Այս ամենը Կյուրոսը լսեց և դիտելով շուրջը, նկատեց, որ արմենների երկրի մի մեծ մասն անմշակ է ու ամալի՝ պատերազմի պատճառով: Ապա նրանք վերադարձան բանակատեղի և ընթրելուց հետո քնեցին:

3. Հաջորդ օրը եկավ ինքը՝ Տիգրանը, պատրաստ ճանապարհվելու. նրա հետ էր նաև հավաքված զորքը՝ չորս հազար ձիավոր, շուրջ մեկ բյուր աղեղնավորներ և այդքան էլ պելտաստներ:

Մինչև նրանք հավաքվում էին Կյուրոսը զոհ էր մատուցում. և քանի որ զոհանշանները բարեհաջող էին, նա ժողովի հրավիրեց պարսիկ և մեդացի հրամանատարներին: 4. Երբ նրանք հավաքվեցին, նա այսպես խոսեց.

«Միրելի այրեր, այս լեռները, որ տեսնում ենք, խալդայներինն են: Եթե մենք դրանք գրավենք և դրանց գազաթին լինի մեր ամրությունը, մեր հանդեպ ստիպված կլինեն խելոք մնալ և՛ արմենները, և՛ խալդայները: Արդ, զոհերը մեզ համար բարենշան եղան: Այդ ամենը մարդկային ջանքերով կատարելու գործում ոչինչ այնպիսի դաշնակից չի կարող լինել, ինչպես արագությունը Եթե մենք հասցնենք բարձրանալ լեռները նախքան թշնամիների հավաքվելը, գազաթը կզրավենք կամ բոլորովին առանց կովի, կամ մեք կպատահենք փոքրաթիվ և թույլ թշնամիների:

5. Ձկա առավել հեշտ և առավել անվտանգ գործ, քան շտապ

եկողներին դիմադրելը: Ուրեմն, ի զեն: Եվ...¹³

Դուք, մեղացիներ, գնացեք մեր ձախ կողմով. իսկ դուք, արմեններ, կեսդ՝ աջ կողմով, կեսդ՝ մեր առջևից: Դուք, ճիավորներ, մեզ խրախուսելով և առաջ մղելով, եկեք ետևից, և թույլ մի տվեք, որ որևէ մեկը թուլանա»:

6. Այս ասելով՝ Կյուրոսը, դասակներից ուղիղ շարքեր կազմած՝ առաջնորդեց իր զորքը: Իսկ խալդայները, տեսնելով, որ նրանք արագընթաց վերև են շտապում, իսկույն ազդանշանեցին յուրայիններին, սկսեցին իրար կանչել և ի մի հավաքվեցին:

Իսկ Կյուրոսը այսպես հրամայեց. «Պարսիկ այրեր, մեզ նշան են անում, որ շտապենք. քանզի եթե վերև հասնենք, թշնամիների ջանքերը ապարդյուն կլինեն»:

7. Յուրաքանչյուր խալդայ ուներ հյուսկեն վահան և մի զույգ նիզակ. ասում էին, թե նրանք ամենաազմատենչ մարդիկ են այդ տարածքում ապրող ցեղերից: Նրանք վարձով ծառայում էին զորքի մեջ, եթե որևէ մեկը նրանց կարիքն ունենար, քանզի խիստ ռազմունակ էին, բայց և աղքատ. քանի որ նրանց երկիրը լեռնոտ է և սոսկ մի փոքր մասն է բարեբեր:

8. Երբ Կյուրոսն իր զորքով առավել մոտեցավ գազաթներին, Տիգրանը, որը գնում էր Կյուրոսի հետ, ասաց. «Եվ Կյուրոս, գիտե՞ս արդյոք, շատ անհրաժեշտ է, որ իսկույն մենք ինքներս կովի բռնվենք. քանզի արմենները, վստահ եմ, անկարող կլինեն դիմանալ թշնամու հարձակմանը»:

Կյուրոսն ասաց, թե ինքը այդ գիտի և իսկույն հրամայեց պարսիկներին պատրաստվել, «քանզի հարկավոր կլինի թշնամուն արագ հետապնդել՝ հենց որ արմենները փախչելով, դեպի իրենց քաշեն թշնամիներին, որպեսզի սրանք մոտենան մեզ»:

9. Արմեններն այսպես առջևից էին գնում, իսկ այնտեղ գտնվող խալդայները, երբ արմենները մոտեցան, իսկույն աղաղակելով, ըստ իրենց սովորության, վազեցին նրանց վրա. իսկ արմենները, ըստ սովորության, նրանց զրոհին չդիմացան: 10. Երբ հետապնդող խալդայները իրենց առաջ տեսան վերև բարձրացող սուսերավորներին, սրանց մոտեցածներն արագ սպանվեցին՝ ոմանք փախան, իսկ ոմանք գերի ընկան: Եվ գազաթները շուտով զրավվեցին: Կյուրոսի զորքերը գազաթները զրավելուց հետո, բարձրից տեսան խալդայների բնակարանները և նկատեցին, որ նրանք փախչում են մոտիկ բնակարաններից:

11. Երբ բոլոր զինվորները հավաքվեցին, Կյուրոսը կարգադրեց

նախաճաշել: Երբ արդեն նախաճաշեցին, նա, նկատելով, որ այն վայրը, ուր գտնվում էին խաղալայների պահակները, ամուր է և ջրառատ, իսկույն սկսեց ամրութուն կառուցել այնտեղ: Նա պատվիրեց նաև Տիգրանին մարդ ուղարկել Հոր մոտ և Հայտնել, որ գա ու բերի իր Հետ Հյուսներ և քարագործներ, որքան որ կլինեն: Բանբերը մեկնեց արմենի մոտ. իսկ Կյուրոսն սկսեց ներկաների օգնությամբ ամրութունը կառուցել:

12. Այդ ընթացքում Կյուրոսի մոտ բերեցին կապված գերիներին, որոնցից ոմանք վիրավոր էին: Երբ տեսավ նրանց, իսկույն Հրամայեց արձակել կապվածներին, իսկ վիրավորների համար բժշկներ կանչելով՝ հրամայեց բուժել: Այնուհետև նա ասաց խաղալայներին, որ եկել է ոչ թե նրանց կործանելու ցանկությամբ, ոչ էլ պատերազմելու նպատակով, այլ արմենների և խաղալայների միջև խաղաղություն հաստատելու ցանկությամբ:

«Նախքան այս գազաթների գրավումը մեր կողմից, ես գիտեմ, որ դուք խաղաղություն չեք կամեցել, քանի որ, մի կողմից, ձեր գույքն ապահով է եղել, մյուս կողմից, կողոպտել եք արմեններին: Իսկ այժմ տեսեք, թե ի՞նչ վիճակում եք: 13. Ես այժմ ձեզ կալանավածներիդ, ազատ կարձակեմ, որպեսզի գնաք տուն, և Հնարավորություն կտամ խորհրդակցելու մյուս խաղալայների հետ, թե արդյոք կամենում եք պատերազմել մեր դեմ, թե՞ բարեկամ լինել: Եվ եթե դուք կզերզասեք պատերազմել, ապա երբեք, եթե խելացի եք, այլևս այստեղ մի եկեք առանց զենքի: Իսկ եթե որոշեք, որ ձեզ խաղաղություն է անհրաժեշտ, եկեք առանց զենքի: Եթե դուք մեզ բարեկամ լինեք, ես կհոգամ, որ ձեր գործերը լավ լինեն»:

14. Այս լսելուց հետո խաղալայները մեծապես գովեցին Կյուրոսին և երկար ձեռք սեղմումներից հետո մեկնեցին տուն:

Իսկ արմենը, երբ իմացավ Կյուրոսի հրավերի և ձեռնարկման մասին, իր հետ վերցնելով Հյուսներին, և այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր համարում, շտապ եկավ Կյուրոսի մոտ: 15. Երբ նա տեսավ Կյուրոսին, ասաց. «Ով Կյուրոս, մենք մարդիկս ինչքան քիչ բան կարող ենք կանխատեսել ապագայի նկատմամբ, բայց ձեռնարկում ենք շատ բան անել: Արդ, ես ևս փորձեցի ազատություն ձեռք բերել, բայց ստրուկ դարձա ավելի, քան երբևէ: Երբ մենք գերի ընկանք, կարծեցինք, որ հաստատապես կորստի էինք մատնվել, բայց այժմ պարզվում է, որ մենք փրկված ենք առավել, քան երբևէ: Քանզի նրանք, ովքեր անդադար մեզ չարիք էին պատճառում, այժմ տեսնում եմ, որ այնպիսի վիճակում են, ինչպես ես էի ցանկանում: 16. Այս էլ իմացիր, ով Կյու-

րոս, որ խալղայներին գազաթներից հեռացնելու համար բազմապատիկ դրամ եմ ծախսել, քան դու այժմ ստացել ես ինձանից: Եվ այն բարիքները, որ դու խոստացել էիր, թե կանես մեզ, որովհետև դրամ էիր ստացել, քո կողմից արդեն կատարված է, ուստի և մենք քեզ պարտ ենք այլ երախտիքներ, որ մենք կամաչենք քեզ չհատուցել, եթե անազնիվ չենք»: Արմենն ահա պայպես խոսեց:

Իսկ խալղայները եկան խնդրելու Կյուրոսին, որ իրենց հետ հաշտություն կնքի: Եվ Կյուրոսը հարցրեց նրանց. «Մի՞թե ճիշտ չէ, ով խալղայներ, որ դուք այժմ խաղաղություն եք ցանկանում այն պատճառով, որ կարծում եք, թե ավելի ապահով կարող եք ապրել խաղաղության դեպքում, քան պատերազմի, քանի որ մեր ձեռքին են բարձունքները»:

Սալղայնները դրական պատասխանեցին:

18. Եվ Կյուրոսը հարցրեց. «Ի՞նչ կասեք, եթե խաղաղության չնորհիվ դուք այլ բարիքներ ես ստանաք»:

«Առավել ևս կուրախանանք», - ասացին նրանք:

«Լավ, - ասաց Կյուրոսը, - ճիշտ չէ՞, որ դուք այժմ աղքատ եք, ձեր կարծիքով՝ լավ հողերի սակավության պատճառով»:

Նրանք այդ ևս հաստատեցին:

«Ուրեմն ի՞նչ, - հարցրեց Կյուրոսը: - Չէի՞ք ցանկանա, որ դուք ևս վճարեք նույնքան, ինչքան և մյուս արմենները, և թույլատվություն ստանայիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենայիք»:

«Եթե վատահ լինեինք, որ նրանք մեզ չեն նեղացնի», - պատասխանեցին խալղայնները:

19. «Իսկ դու, ով արմեն, - ասաց Կյուրոսը, - չէի՞ր ցանկանա, որ քո այժմյան անմշակ հողերը մշակվեին, եթե մշակողները համաձայնվեին վճարել քեզ մոտ ընդունված տուրքերը»:

Արմենը պատասխանեց, թե՛ դա իր համար մեծ արժեք կունենար, քանի որ խիստ կավելանար եկամուտը:

20. «Իսկ դուք, խալղայներ, - հարցրեց Կյուրոսը, - որ լավ լեռներ ունեք, չէի՞ք թույլ տա, որ արմենները դրանք օգտագործեն որպես արոտավայր, եթե արածացնողները հոժարեին ձեզ վճարել արդար տուրք»:

«Մենք մեծ եկամուտ կստանայինք առանց աչխատելու», - պատասխանեցին խալղայնները:

«Իսկ դու, ով արմեն, - հարցրեց Կյուրոսը, - կուզենայի՞ր օգտվել նրանց արոտավայրերից, եթե փոքր օգուտ տալով խալղայներին, ինքդ առավել մեծ օգուտ ստանայիր»:

«Եվ շատ կցանկանայի,- պատասխանեց արմենը,- եթե համոզվեի, որ արոտներից օգտվելը անվտանգ կլինի»:

«Բայց չէ՞ որ դուք կարող եք արոտներից անվտանգ օգտվել, եթե գազաթնները ձեզ դաշնակից լինեն», - ասաց Կյուրոսը:

«Այդպես է», - պատասխանեց արմենը:

21. «Բայց, Զևար վկա,- ասացին խաղաղայնները,- մենք չենք կարողանա անվտանգ մշակել ոչ միայն նրանց, այլև մեր հողերը, եթե գազաթնները նրանք գրավեն»:

«Իսկ եթե, - ասաց Կյուրոսը,- գազաթնները լինեն ձեր դաշնակիցը»:

«Այդ դեպքում,- ասացին նրանք,- մեզ համար լավ կլինի»:

«Բայց, Զևար վկա, - ասաց արմենը,- մեզ համար լավ չի լինի, եթե սրանք դարձյալ ստանան գազաթնները, և այն էլ՝ ամրացված»:

22. Եվ Կյուրոսն ասաց. «Ուրեմն՝ ես կվարվեմ այսպես. ձեզանից և ոչ մեկին գազաթնները ես չեմ տա, այլ դրանք մենք կպահանք մեր ձեռքին. իսկ եթե ձեզանից որևէ մեկն անարդարություն գործի, մենք անարդարություն կրածների կողմը կլինենք»:

23. Այս որ լսեցին, երկու կողմերն էլ հավանություն տվեցին և ասացին, որ խաղաղությունը կարող է հաստատ լինել միայն այդ ձևով: Ընդ որում նրանք իրար հավատարմության երաշխիքներ տվեցին և պայմանավորվեցին, որ երկու կողմերը իրար հանդեպ կպահպանեն իրենց ազատությունը, իրավունք կունենան փոխադարձ ամուսնություն, ինչպես նաև իրար հողերի և արոտավայրերի օգտագործման, և կպաշտպանեն իրար ընդհանուր ուժերով, եթե իրենցից որևէ մեկին անարդարություն արվի:

24. Այդ ժամանակ այսպիսի դաշինք կնքվեց Արմենիայի տիրակալի և խաղաղայնների միջև, որն այժմ ևս մնում է անխախտ: Համաձայնություն գալուց հետո երկու կողմն էլ հոժարակամ իսկույն կառուցեցին ամրությունը, որն ընդհանուր էր լինելու, և այնտեղ բերեցին ուտելիղեն:

25. Երեկոյան Կյուրոսը նրանց իր մոտ հրավիրեց ընթրիքի՝ արդեն որպես բարեկամների: Խնջույքի ընթացքում խաղաղայններից մեկը ասաց. «Ես այս ամենը մնացած բոլորի համար ցանկալի եմ, բայց խաղաղայնների մեջ կան ոմանք, որոնք ապրում են կողոպուտներով և որոնք ոչ գիտեն և ոչ իսկ կարող են զբաղվել երկրագործությամբ, քանզի սովոր են իրենց ապրուստը հայթայթել պատերազմի միջոցով: Նրանք մշտապես կամ կողոպուտով են զբաղվել, կամ վարձով ծառայել երբեմն հնդկաց թագավորի մոտ, որի մասին ասում են, թե շատ

ոսկիններ ունի, երբեմն նաև Աստուածացեաի մոտ»:

26. Եվ Կյուրոսն ասաց. «Ինչո՞ւ նրանք այժմ էլ ինձ մոտ վարձով չեն ծառայում: Ես նրանց այնքան շատ վարձ կվճարեմ, ինչքան երբեք ոչ ոք չի վճարել»:

Նրանք Համաձայնեցին և ասացին, որ շատ ցանկացողներ կլինեն:

27. Այդ ամեին մասին, ահա, այսպես պայմանավորվեցին: Իսկ Կյուրոսը, երբ լսեց, թե խալդայները Հաճախ զնացել են Հնդկաց թագավորի մոտ, և Հիշելով, որ նրա մոտից դեսպաններ են եկել Մեդիա՝ այստեղի իրավիճակին ծանոթանալու համար, որից հետո նրանք մեկնել էին թշնամու մոտ, նրանց դրուժյան հետ ևս ծանոթանալու համար, ցանկացավ, որ Հնդիկը լսի իր մոտ կատարված դեպքերի մասին: 28. Ուստի և նա իր խոսքն սկսեց այսպես.

«Ով արմեն, և դուք, ով խալդայներ, ասացեք ինձ: Եթե ես այժմ իմ մարդկանցից մեկին ուղարկեմ Հնդկաց թագավորի մոտ, կարո՞ղ եք արդյոք ձեզանից ոմանց ուղարկել նրան ուղեկցելու, ցույց տալու ճանապարհը և ամեն կերպ օգնելու, որ Հնդիկներից ստանանք այն ամենը, ինչ ես ցանկանում եմ: Ես կկամենայի շատ դրամ ունենալ, որպեսզի Հնարավորութուն ունենայի առատ վարձատրել ում որ պետք է, և Հարգել ու պատվել իմ զինակիցներից արժանիներին: Այդ պատճառով, ահա, ես ուզում եմ առատ դրամ ունենալ, ինչքան որ ես կարծում եմ, թե ինձ պետք է գալու: Ես սիրով կհրաժարվեմ ձեզանից դրամ վերցնել, քանի որ ձեզ այժմ համարում եմ ինձ բարեկամներ, իսկ Հնդկաց թագավորից ես սիրով կվերցնեի, եթե նա տար:

29. Արդ, այն բաները, որի համար ես խնդրում եմ ձեզ ուղեցույցներ և աջակիցներ, տալ, այնտեղ հասնելով՝ կասի հետևյալը. «Ով Հնդիկ. ինձ քեզ մոտ է ուղարկել Կյուրոսը: Նա ասում է, թե դրամի կարիք ունի, քանի որ իր երկրից, Պարսկաստանից, ուրիշ գորքեր է սպասում: Եվ ես, իրոք,- ասաց Կյուրոսը,- սպասում եմ: Արդ, եթե դու ուղարկես նրան ինչքան կարող ես, ապա, - ասում է Կյուրոսը,- եթե աստված նրա ձեռնարկմանը բարեհաջող ելք չնորհի, այդ դեպքում նա ջանք չի խնայի, որպեսզի նրան քո ցույց տված օգնությունը դու համարես հաջող ընդունված որոշում»:

30. Իմ ուղարկած բաները այսպես պետք է հայտնի: Իսկ դուք, ձեր հերթին, ձեր մարդկանց կհանձնարարեք հաղորդել Հնդկաց թագավորին այն, ինչ ինքներդ կհամարեք օգտակար: Եթե մենք ստանանք նրանից, ապա առավել առատ դրամ կունենանք օգտագործելու: Իսկ եթե չստանանք, ապա մենք կիմանանք, որ նրան ոչնչով պարտական չենք, և մեր հարաբերություններում նրա հետ կառաջնորդվենք միայն մեր շահերը նկատի ունենալով:

Այսպես խոսեց Կյուրոսը՝ հուսալով, որ արմենների և խալդայների կողմից ուղարկվողները իրեն գտվելով այնպիսի խոսքեր կասեն, որ մարդկանց մոտ կտարածեն իր համբավը: Այս ամենից հետո, երբ ժամը հասավ, խնջույքն ավարտեցին ու գնացին հանգստանալու:

Գիրք երրորդ

Գլուխ երրորդ

1. Հաջորդ օրը Կյուրոսը բանբերին ուղարկեց՝ հանձնարարելով այն, ինչ ասել էր: Արմենը և խալդայները նրա հետ ուղարկեցին իրենց մարդկանց, որոնք կարծում էին, ամենաընդունակներն են և կարող են թե՛ աջակցել, և թե՛ Կյուրոսի մասին ասել այն, ինչ պատշաճ էր: Այնուհետև Կյուրոսը զբաղվեց ամրությամբ՝ տրամադրելով բավականաչափ բերդապահ զինվորներ և ամեն տեսակ պարեն, և նրանց իբրև պետ թողնելով մի մեղացու, որին նա համարում էր Կյուրոսարեսին առավել հավատարիմ, մեկնեց՝ իր հետ վերցնելով թե՛ այն զորքը, որի հետ ինքը եկել էր, և թե՛ այն, որը ստացել էր արմեններից, նաև խալդայներից՝ չուրջ չորս հազար զինվոր, որոնք բոլոր մնացածներից առավել լավ էին համարվում:

2. Երբ Կյուրոսն իջավ բնակեցված շրջանները, արմեններից ոչ ոք չմնաց տան ներսում. ո՛չ այր և ո՛չ կին, այլ բոլորը՝ ուրախացած խաղաղության համար, դիմավորում էին նրան, իրենց հետ բերելով այն, ինչ ամեն մեկն ուներ և համարում էր արժեքավոր: Եվ արմենը դրանից չէր դժգոհում՝ մտածելով, որ ընդհանուրի այդ հարգանքը, Կյուրոսին ավելի մեծ ուրախություն կպատճառի: Ի վերջո, նրան դիմավորեց նաև արմեն թագավորի կինը՝ իր դուստրերի և կրտսեր որդու հետ, և այլ ընծաների հետ բերեց նաև ոսկին, որը նախապես Կյուրոսը չէր ուզեցել վերցնել:

3. Կյուրոսն այդ տեսնելով, ասաց. «Դուք այնպես մի արեք, որ ես այս ու այն տեղ չըջելիս բարեգործություն անեմ հանուն վարձատրություն. բայց դու, ով թագուհի, վերցրու քո բերած ոսկին և գնա ու այլևս մի տուր դրանք արմենին, որ նա գետնի մեջ թաղի, այլ այդ դրամով որդուդ զարդարիր ամենագեղեցիկ ձևով և նրան ուղարկիր զորքի մեջ, իսկ մնացածով քեզ, ամուսնուդ, դստրերիդ ու որդիներիդ համար գնիր այնպիսի բաներ, որոնցով զարդարվելով ձեր կյանքը կանցկացնեք առավել գեղեցիկ և ուրախ: Իսկ հողում, - ասաց

նա, – բավական կլինի, որ մեր մարմինները թաղվեն, երբ մեզանից որևէ մեկը վախճանվի»:

4. Այս ասելուց հետո Կյուրոսը մեկնեց նրանց մոտից: Իսկ արմենը և բոլոր մյուսները նրան ճանապարհ դրին՝ բարձրաձայն նրան կոչելով բարերար և բարի մարդ, և այն անում էին, մինչև որ նա հեռացավ երկրից: Արմենը նրա հետ ուղարկեց ավելի շատ զորք, քանզի երկրում խաղաղություն էր:

5. Արդ, Կյուրոսը մեկնեց այդպես՝ հարստացած ոչ միայն իր ստացած դրամներով, այլև իր վարվելակերպով նա հնարավորություն ստեղծեց ստանալու դրանից շատ ավելին, երբ կարիք ունենար: Եվ այնժամ նա բանակեց սահմանավայրերում: Հաջորդ օրը նա զորքը և դրամը ուղարկեց Կյուաքսարեսին, որն, ինչպես խոստացել էր, մոտիկ էր գտնվում: Իսկ ինքը Տիգրանի և պարսից երևելիների հետ որս էր անում այն վայրերում, որտեղ պատահում էին վայրի կենդանիներ, և զվարճանում էր:

1. Խոսքն այստեղ ուղղված է մարական թագավոր Աստիագեսի Կիաքսար անունով որդուն, որը, ըստ Քսենոփոնի, Աստիագեսի մահից հետո ժառանգել էր հոր գահը և դարձել Մեդիայի թագավոր: Սակայն, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, սույն Կիաքսարը Քսենոփոնի կողմից ստեղծված վիպական, մտացածին կերպար է: Իրականում, այս իրադարձությունների ժամանակ, Մեդիայի թագավորն էր Հիշյալ Աստիագեսը (584–553)՝ մարական պետության հիմնադիր Կիաքսարի (624–584) որդին:

2. Կյուրոսն այդ ժամանակ մարական թագավոր Աստիագեսի (ըստ Քսենոփոնի՝ Կիաքսարի) զորապետներից էր:

3. Չնայած Քսենոփոնը չի հիշատակում Հայոց թագավորի անունը, սակայն Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված խիստ արժեքավոր վկայություններից կարելի է եզրակացնել, որ նա եղել է Երվանդունիների հայկական պետության թագավոր Երվանդ Սակավակյացը: Կիաքսարի և Աստիագեսի ժամանակ Հայաստանը որոշ կախավածություն ուներ Մեդիայից: Դա արտահայտվում էր նրանով, որ Հայաստանը Մեդիայի մղած պատերազմների ժամանակ նրան տրամադրում էր 20,000 հետևազոր և 4000 հեծելազոր և վճարում էր հարկ՝ 50 տաղանդի չափով: Օգտվելով մարական պետության թուլացումից՝ Հայոց Երվանդ Սակավակյաց թագավորը ապստամբում է Աստիագեսի դեմ և հրաժարվում հարկ վճարել ու զորք տրամադրել վերջինիս:

4. «... ինչպես այդ արել է իմ հայրը» – ըստ Քսենոփոնի, Կիաքսարի հայրը Աստիագեսն էր:

5. **Սարարիս** – ըստ Հ. Մանանդյանի՝ Շավարշ, Հայոց Երվանդ Սակավակյաց թագավորի կրտսեր որդին:

6. Երվանդ Սակավակյացի ավագ որդին է՝ հետագայում Հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանը: Դաստիարակվել է Աստիագեսի արքունիքում՝ էկրատանում, Կյուրոսի հետ մեկտեղ, եղել է վերջինիս մտերիմը: Խորենացու հաղորդմամբ («Պատմություն Հայոց», Ա, գլ. ԻԴ), Տիգրանը Կյուրոսին աջակցում է Մարաց իշխանությունը տապալելու և վերականգնում է Հայաստանի անկախությունը: Դեռևս չատ հնում Հայ ժողովուրդը Տիգրան Երվանդյանի անվան շուրջը հյուսել է ավանդություններ, որոնք կազմել են Հայկական էպոսի ամենահին շերտերից մեկը:

7. «**Պատվավոր արմեններ**» – Քսենոփոնը նկատի ունի Հայոց մեծամեծներին, երևելիներին: Այս փաստը կարևոր վկայություն է Ք. ա. VI դարի Հայ հասարակության սոցիալական շերտավորման մասին:

8. Մեդիայի թագավոր Աստիագեսն, իրոք, Կյուրոսի պապն էր. Կյուրոսի Հայրը՝ Կամբիսը ամուսնացել էր Աստիագեսի Մանդանա դստեր հետ (տե՛ս **Հերոդոտոս**, Պատմություն, I, 107): Հետևաբար, Քսենոփոնի վիպական Կիաքսարը (տե՛ս 230–րդ էջ, ծան. № 1) «Կյուրոպեդիայում» հանդես է գալիս որպես Կյուրոսի մորեղբայր:

9. Բնագրում՝ «... ինչ–որ մի ստիեստի»:

10. **Տաղանդ** – Հին Արևելքի երկրներում քաչի միավոր, որն այնուհետև տարածվեց նաև Հույների ու Հռոմեացիների մոտ: Բարելոնական տաղանդի կշիռը մոտավորապես 30,3 կգ էր, պարսկականը՝ 32,640 կգ, իսկ հունականը՝ 26,2 կգ: Հ. Մանանդյանի հաշվումներով՝ Երվանդ Սակավակյացի հարստությունը հավասար էր մոտավորապես 12 միլիոն ոսկի ուրբու:

11. Ուլդայների ցեղախմբերը բնակվելիս են եղել Հայկական բարձրավանդակի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ծայրամասերում: Ի. Մ. Դյակոնովի, կարծիքով խալդայները քարթվելական ծագում ունեին («История Мидии», М.-Л., 1956, էջ 351, ծան. 1):

12. Խոսքը Պոնտական լեռների մասին է:

13. Բնագրում առկա է բացթողում:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԴՑԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ
ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐԲ Ա

ԻԴ

ՏԻԳՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ԱՄԵՆ ԲԱՆՈՎ

Բայց անցնենք այսուհետև գրելու Տիգրանի¹ և նրա գործերի մասին: Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և նրանց բոլորից քաջ: Նա կյուրոսին² աջակից եղավ Մարաց³ իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով⁴ իրեն հնազանդեցրեց և մեր բնակություն սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակություն սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներիս ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը:

Եվ ո՞ր իսկական մարդը, որ սիրում է արիություն բարքը և խոհականությունը, չի ուրախանա սրա հիշատակությունը և չի ձգտի նրա նման մարդ լինել: Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ, ոսկու, արծաթի, պատվական քարերի, զգեստների և զանազան գույների, գործվածքների՝ հարստություններ տղամարդկանց ու կանանց համար՝ առհասարակ բազմացրեց, որոնցով խիստ տգեղները գեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ գեղեցիկներն այն ժամանակի համեմատ աստվածանում էին: Հետևակ կովոդները ձիավոր դարձան, պարսերով կովոդներն հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կովոդները զինվեցին սրերով ու տեգավոր նիզակներով, մերկերը⁵ պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլն ու շողքն բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու: Նա խաղաղություն և շենություն գցեց, բոլորին լիացրեց յուզով և մեղրով:

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր երկրին այս խարույաչ և մագերի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը՝ գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հները, որոնք

փանդիոններով⁶ երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (Հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն: Եվ այս գրքում ի՞նչ կա ինձ ավելի սիրելի, քան սրա մասին եղած գովեստներն ու պատմությունը երկարել: Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և Հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը:

Սա սկզբում դաշնակից լինելով Աժդահակին⁷, որ Մարացի էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի քրոջը, որին թախանձանքով ուզում էր Աժդահակը: Որովհետև (Աժդահակը) մտածում էր՝ այսպիսի ազգականություն չնորհիվ կա՛մ Հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կա՛մ այս կերպով հեշտությունը դավաճանորեն սպանել:

ԻԵ

ԱԺԴԱՀԱԿԻ ԵՐԿՅՈՒՂԻ ՈՒ ԿԱՍԿԱԾԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ԿՅՈՒՐՈՍԻ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍԻՐՈ ԵՎ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Բայց նրա այս մտածմունքների առիթմ էր մտերմական դաշինքը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին և շատ անգամ, երբ Աժդահակն այս բանը հիշում էր, քունը փախչում էր նրանից, և անդադար նա խորհրդակիցներին այսպիսի հարց էր տալիս. «Ինչպիսի՞ հնարանքներով մենք պիտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսիկների և բազմաբյուր գորքեր ունեցող Հայի միջև»:

ԻԹ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՆԵՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՏՆԻ ԴԱՐՁԱՎ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱՋՄՆ ՍԿՍԿԵՑ. ԵՎ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՄԱՀՆ ԱՅԴ ԿՈՎՈՍԻՄ

Սրանից հետո ասում է⁸, թե երբ Աժդահակը Տիգրանուհուն տիկնություն մեջ Հաստատեց, իր թագավորություն մեջ ոչինչ չէր գործում առանց նրա հավանություն, այլ ամեն բան կարգադրում էր նրա ասածի պես և հրամայում էր, որ բոլորը նրա հրամանին հնազանդվեն: Այս այսպես կարգադրելով՝ սկսում է այնուհետև մեղմով խաբե-

ությամբ նրան գրավել: «Դու չգիտես, ասում է նա, որ քո եղբայր Տիգրանը նախանձել է, որ դու Արյաց⁹ տիկին ես դերձել, նրան գրգռում է նրա կինը՝ Զարուհին: Ի՞նչ կլինի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ես կմեռնեմ և հետո Զարուհին Արյաց վրա (տիկին) կդառնա և աստվածուհիների տեղը կբռնի: Ուրեմն քեզ մնում է ընտրել այս երկուսից մեկը – կա՛մ լինել եղբայրասեր և հանձն առնել խայտառակ կործանում Արյաց առաջ, կա՛մ քո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հոգալ»:

Այս խորամանկության մեջ թաքցրած էր, թե Տիգրանուհին կմեռնի, եթե մարապարսկացու ցանկության համաձայն չվարվի: Իսկ խորագետ գեղեցկուհին այս դավաճանությունը հասկանալով՝ սիրալիր խոսքերով է պատասխանում Աժդահակին և մտերիմների միջոցով շտապով եղբորը հայտնում է նենգությունը:

(Աժդահակն) այնուհետև գործի է ձեռնարկում, պատգամավորների ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ բարեկամական տեսակցության համար գա երկու թագավորությունների սահմանագլուխ մի տեղում, իբր թե մի կարևոր գործ ու խոսելիք կա, որ չի կարելի կատարել գրի և պատվիրակության միջոցով, բայց միայն անձամբ դեմ առ դեմ հանդիպումով: Սակայն Տիգրանը պատվիրակության դիտավորությունը իմանալով՝ Աժդահակի խորհուրդներից ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ գրով հայտնում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կար: Երբ այսպիսով չարությունը հայտնի դարձավ, այլևս ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկությանմբ չէր կարելի չարությունը քողարկել, և այնուհետև թշնամական դրությունը հայտնի գրգռվում էր:

Եվ Հայոց թագավորը (գորք) է ժողովում Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաց և Աղվանից ընտիրները՝ որքան որ կային, և Մեծ ու Փոքր Հայքի բոլոր ընտիրները, և ամբողջ գորությունը դիմում է Մեղացիների կողմերը: Վտանգը հարկադրում է Աժդահակին Հայկազունի¹⁰ դեմ ելնել պատերազմելով ոչ փոքր բազմությունը: Հակառակության գործը ձգձգվում է մինչև հինգ ամիս, որովհետև արագ ու առողջ գործը թուլանում է, քանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սիրելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին: Նա աշխատում էր այնպիսի մի հնար գտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ճար գտնի: Երբ այս հաջողվում է, մոտենում է և կռվի ժամը:

Բայց գտվում եմ իմ քաջամարտիկ նիզակավորին, որ բոլոր անդամներով համաչափ էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատշաճեցրած, կատարյալ գեղեցիկ հասկով, առույգ և ուժի կողմից իրեն հավասարը չունեցող: Եվ ինչո՞ւ ես խոսքս երկարացնում. կռվի ժամանակ Աժդա-

Հակի երկաթե ամուր զրահը ինչպես ջուր ճեղքելով՝ Աժդահակին չամփրում է իր նիզակի ընդարձակ տեգին, և ձեռքը ետ քաշելիս՝ նրա թոքերի կեսն էլ զենքի հետ դուրս է բերում: Բայց կոխվն սքանչելի էր, որովհետև՝ ոչ մեկը մյուսին չուտով թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում է բավական ժամեր, մինչև գործին վերջ է դնում Աժդահակի մահը: Այս բարերախոս դիպվածը նոր փառք է ավելացնում Տիգրանին¹¹:

1. Ոտքն այստեղ երվանդունիների հայկական պետության թագավոր Տիգրան Երվանդյանի մասին է: Մովսես Սորենացու գրի առած սույն վեպը հայ ավանդական փիլական շարքի առաջինը գործերից է: Տիգրան Երվանդյանի կյանքն ու գործունեությունը հնուց նյութ էին դառել անգիր բանասյուսության: Նրա մասին հյուսվել է ավանդությունների մի ամբողջ էպիկական շարք, որը պատմվել ու երգվել է հին Հայաստանում:

Սակայն, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, Տիգրան Երվանդյանի փիլական կերպարի մեջ ակնբախ երևան են գալիս Արտաշեսյան Տիգրան II Մեծի գործերն ու գծերը, որի մասին ևս գոյություն է ունեցել մի առանձին վեպ: Տիգրան II-ին նվիրված վեպի առանձին հատվածները՝ անունների նույնության պատճառով, հետագայում միահյուսվել ու խառնվել են Տիգրան Երվանդյանի մասին եղած ավանդությունների էպիկական շարքին:

2. Արեմենյան պետության հիմնադիր Կյուրոս Մեծն է (550-529):

3. Ոտքը Մեղիա-Մարաստան պետության մասին է:

4. Այստեղից ևս ակնհայտ է, որ սույն վեպում Տիգրան II Մեծը չփոխված է Արեմենյան Կյուրոսին ժամանակակից Երվանդյան Տիգրանի հետ: Իրականում Տիգրան Մեծն է գրավել հույների երկիրը՝ Սելևկյան Ասորիքը, Կիլիկիան. նա է հիմնադրել Տիգրանակերտ քաղաքը: Հետևաբար, այս վեպի մեջ Տիգրանին տրված «Մեծն Տիգրան», «բազմաբիւրաւոր և հաղթող աշխարհակալ» կոչումները վերաբերում են ոչ թե Տիգրան Երվանդյանին, այլ Տիգրան II Մեծին:

5. Զինվորներ, որոնք զրահ կամ վահան չէին կրում:

6. Հին հայկական երաժշտական գործիք:

7. **Աժդահակ** - առասպելական կերպար, պարսկա-հնդկական փիչապի առասպելի հերոս (Աժի Դահակա՝ փիչապ Դահակ): Ըստ առասպելի, փիչապ Դահակը կռվում է հերոսների կամ աստվածների դեմ և սպանվում (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, ԳԱ Հրատարակչություն, էջ 482): Սորենացու տվյալ կոնտեքստում Աժդահակի կերպարը մարմնավորում է և՛ փիչապի, և՛ Մարաց թագավոր Աժդահակ-Աստիագեսին:

8. Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, Տիգրանի և Աժդահակի վեպի աղբյուրը Մարարան չէ, ուստի դժվար է ասել, թե տվյալ դեպքում նկատի ունի Պատմահայրը. գուցե «Հիւսումն Պիտոյից» չափածո երկի անհայտ հեղինակին,

որը Սորենացու պնդմամբ, հագներգություններ է գրել Տիգրան Երվանդյանի մասին:

9. Այստնքն՝ Մարաց կամ Պարսից թագուհի, Մեծ Տիկին:

10. Նկատի ունի Տիգրան Երվանդյանին: Սորենացին (ինչպես նաև նրան հետևող Հայ մատենագիրներն ու որոշ պատմաբաններ) Հայկից սերված Հայ նահապետներին և սրանց սերունդներին հորջորջում է Հայկազունի կամ Հայկազանց:

11. Տիգրան Երվանդյանի և Կյուրոսի մտերմության, «վիշապազուն» մար Աժդահակի դեմ Տիգրանի մղած պայքարի վիպական այս շարքում հեռավոր արձագանքներ են պահպանվել Ք. ա. VI դարի 50-ական թվականների Հայմարական փոխհարաբերությունների մասին: Այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը ապստամբեց Աստիազես թագավորի դեմ և եռամյա պայքարից հետո (553-550) կործանեց մարական պետությունը, Տիգրան Երվանդյանը, որը Կյուրոսի մտերիմն էր ու որակիցը (տե՛ս 235-րդ էջ, ծան. № 1) դաշնակցում է վերջինիս: Մարական թագավորության անկումից հետո, Տիգրանը վերականգնում է Հայաստանի անկախությունը:

Այսպիսով, Քսենոփոնի հետ մեկտեղ, Տիգրանի և Աժդահակի առասպելախառն այս վեպը ևս, պատմական կարգի հիշողություններ է հասցրել մեզ Երվանդունիների հայկական հնագույն պետության մասին:

ԱՔԵՄԵՆԵՑԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ ԲԱՀԻՍՏՈՒՆՑԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բեհիստունյան (կամ բիսեթունյան, բիստունյան) արձանագրությունը Հայ ժողովրդի հնագույն պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից մեկն է: Այն փորագրված է Բեհիստուն բարձրադիր ժայռի վրա՝ ներկայիս Քերմանշահ քաղաքից ոչ հեռու և հանդիսանում է Հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններից մեծագույնն ու կարևորագույնը: Այս արձանագրությունը թողել է պարսից Դարեհ I Վշտապայան թագավորը (522-486)՝ իր իշխանության հենց սկզբին:

Երեք լեզուներով (Հին պարսկերեն, էլամերեն և ակկադերեն) Դարեհը փորագրել է տվել Կյուրոս Մեծի մահից հետո (Ք. ա. 529 թ.) Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթ վիճակի, զահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ուղքի ելած մի շարք ժողովուրդների ու ցեղերի (այդ թվում և Հայերի) ապստամբությունների ճնշման նկարագիրը:

**Արձանագրութեան ամբողջական բնագիրն առաջին անգամ վեր-
ծանել ու հրատարակել է Հենրի Ռաուլինսոնը: Ստորև բերված հատ-
վածները տրվում են արձանագրութեան հայերեն ամբողջական
թարգմանութունից, որ կատարել է Գ. Մ. Նալբանդյանը («Դարեհ
Վչտասսպի Բիսեթունյան արձանագրութունը», Երևան, 1964):**

§ 6

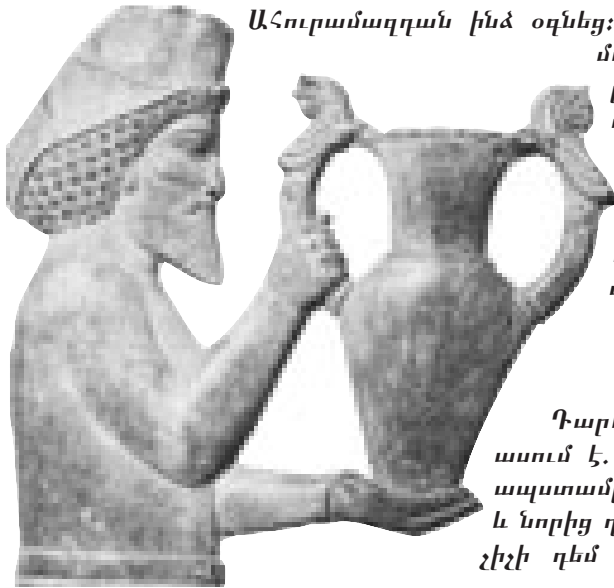
Դարեհ թագավորն ասում է. - Սրանք են այն երկրները, որ իմ
Հպատակը եղան, Ահուրամազդայի¹ շնորհիվ ես նրանց թագավորն
եմ. Փարս, Խուզիան², Բաբելոն, Ասուրեստան, Արաբիա, Մուզրայ³,
(այն երկրները), որ ծովում են,
Սպարդա⁴, Իոնիա⁵, Մեդիա, Արմի-
նա⁶, Կապադովկիա,
Պարթևստան, Զրանկա⁷, Հարուի -
վա⁸, Խորեզմ, Բակտրիա, Սողդ,
Գանդհարա, Սագաստան⁹, Սա -
տագուշ¹⁰, Արախոզիա (Հարվաթ),
Մակա՝ բոլորը միասին 23 երկիր:

§ 26

Դարեհ թագավորն ասում է. -
Դադարչիչ անունով հայ (արմի-
նացի) իմ ծառային¹¹ ես ուղարկե-
ցի Արմինա: Այսպես նրան պատ-
վիրեցի. «Գնա՛ և ջախջախի՛ր այդ
ապստամբ բանակը, որը իրեն իմը
չի ճանաչում»: Ուստի Դադարչիչը
գնաց: Երբ նա հասավ Արմինա,
ապստամբները հավաքվեցին և
դուրս ելան Դադարչիչի դեմ
(նրան) ճակատամարտ տալու
համար: Արմինայի մեջ Զուզա¹²
անունով մի ավան կա, ճակատա-
մարտը տեղի ունեցավ այնտեղ:

Դարեհ I Արեմնյան

Ահուրամազդան ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահուրամազդայի իմ բանակը բավական մարդ սպանեց ապստամբ բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր¹³, երբ այսպես ճակատամարտը տեղի ունեցավ:

§ 27

Դարեհ թագավորն ասում է. - Երկրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս եկան Դադարշիշի դեմ ճակատամարտելու:

Հայերի պատկերաքանդակներ Պերսեպոլից

Տիգրա¹⁴ անունով մի բերդ կա Արմինայում, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդդան ինձ օգնեց: Ահուրամազդդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց: Թուրավահարա ամսի 18-ն էր¹⁵, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:

§ 28

Դարեհ թագավորն ասում է. – Երրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարչիչի դեմ ճակատամարտի: Ույամա¹⁶ անունով մի բերդ կա Արմինայում, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդդան ինձ օգնեց: Ահուրամազդդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց: Թաիզարչիչ ամսի 9-ն էր¹⁷, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Դադարչիչը մնաց Արմինայում, մինչև ես հասա Մեդիա:

§ 29

Դարեհ թագավորն ասում է. – Այնուհետև Վաումիսա անունով պարսիկ իմ ծառային ես ուղարկեցի Արմինա (և) այսպես նրան պատվիրեցի. «Գնա՛, ջախջախի՛ր այն ապստամբ բանակը, որն իրեն իմը չի ճանաչում»: Ուստի Վաումիսան գնաց: Երբ նա հասավ Արմինա, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վաումիսայի դեմ ճակատամարտի: Ասուրեստանում Իզարա¹⁸ անունով մի վայր կա. ճա – կատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց: Անամակա ամսի 15-ն էր¹⁹, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:

§ 30

Դարեհ թագավորն ասում է. – Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին (և) դուրս ելան Վաումիսայի դեմ ճակատամարտի: Արմինայում Աուտիարա²⁰ անունով մի գավառ կա, այնտեղ նրանք ճակատամարտ տվեցին: Ահուրամազդդան ինձ օգնեց. Ահուրամազդդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց: Թուրավահարա ամսի²¹ վերջն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Վաումիսան մնաց Արմինայում, մինչև ես հասա Մեդիա:

1. **ԱՀուրամազդա** (ԱՀուրա Մազդա) – իրանական դիցարանի գերագույն աստվածը: Համապատասխանում է Հայկական դիցարանի գերագույն աստված Արամազդին:

2. **Իմա՝ էլամ:**

3. **Իմա՝ Եգիպտոս:**

4. **Իմա՝ Լիդիա:**

5. **Հին Հունաստանի փոքրասիական շրջանները:**

6. **Արմինա** – Հայաստան, արձանագրությունների բաբելական (ակկադական) բրնձագրում ի տարբերություն Հին պարսկական բնագրի «Արմինա»-ի՝ հանդիպում է Ուրաշտու, այսինքն՝ Ուրարտու ձևը, էլամական բնագրում՝ Հարմինույա:

7. **Հունական աղբյուրներում՝ Դրանգիանա:**

8. **Հունական աղբյուրներում՝ Արինա:**

9. **Հունական աղբյուրներում՝ Սկյութիա:**

10. **Հունական աղբյուրներում՝ Սատագիդիա:**

11. **Իմա՝ ստորադրյալ:**

12. Ուսումնասիրողների մեծագույն մասը Զուլա ավանը տեղադրում է Հարավային Հայաստանում՝ Աղձնիք կամ Կորճայք նահանգներում:

13. **Ըստ Ֆ. Յուստիի՝ 19 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Ֆ. Վ. Քյոնիգի՝ 21 մայիսի 521 թվականի:**

14. **Տիգրա բերդը տեղադրվում է Աղձնիքում:**

15. **Ըստ Ֆ. Յուստիի՝ 29 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Ֆ. Քյոնիգի՝ 31 մայիսի 521 թվականի:**

16. **Ույամա (Ուհրամա) բերդը տեղադրվում է Կորճայք նահանգում:**

17. **Ըստ Ֆ. Յուստիի՝ 20 մայիսի 521 թվականի, ըստ Ֆ. Քյոնիգի՝ 21 Հունիսի 521 թվականի:**

18. **Իզարա** (Իզալա) – ըստ Յո. Մարկվարտի, այս երկրամասը համապատասխանում է Հյուսիսային Միջագետքում գտնվող Իծալա լեռների անվանը: Ապստամբները նախահարձակ էին եղել՝ դուրս եկել Արմինայի սահմաններից և մտել Ասորեստանի տարածքը:

19. **Ըստ Ֆ. Յուստիի՝ 18 Հունվարի 520 թվականի, ըստ Ֆ. Քյոնիգի՝ 31 դեկտեմբերի 522 թվականի: Ֆ. Քյոնիգի ժամանակագրական մեկնաբանությունը՝ Իզալայի ճակատամարտը ոչ թե չորրորդ ճակատամարտն էր ապստամբ Հայերի և պարսիկների միջև, այլ առաջին:**

20. **Աուտիարա** – ուսումնասիրողները սույն գավառը համապատասխան են համարում «Աշխարհացոյց»-ի Այտվանք («Այտուանք», «Ատրուանք») գավառի անվան, որը գտնվում էր պատմական Հայաստանի Կորճայք նահանգում:

21. **Ըստ Ֆ. Յուստիի՝ 1 Հունիսի 520 թվականի, ըստ Ֆ. Քյոնիգի՝ 12 Հունիսի**

ՀԵՐՈՂՈՏՈՍ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք I

194. Այժմ ես կպատմեմ այն բանի մասին, ինչը ինձ այդ քաղաքից (Բաբելոնից - Ս. Կ.) հետո թվում է ամենազարմանալին: Նավերը, որոնցով (ասորեստանցիները) նավում են գետն ի վար դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռիները, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կաշվե ծածկով, նավի հատակի նման: Նրանք ոչ նավի ետնամասում են լայնացնում, ոչ էլ նրա առաջամասը նեղացնում, այլ տալիս են դրան վահանի նման կլոր ձև: Ամբողջ նավը լցնում են ծղոտով, բեռնում այն և թողնում հոսանքն ի վար: Նրանք մեծ մասամբ փոխադրում են գինի կարմիր կարասներով: Նավերը վարում են երկու լայնաբերան թիակներով կանգնած երկու մարդ. նրանցից մեկը թիակը քաշում է դեպի իրեն, մյուսը՝ հրում իրենից: Այդ նավերը պատրաստվում են և

Արծաթյա պոչյակ Երզնկայից
(Ք. ա. V դար)

չատ խոշոր և առավել փոքր: Դրանցից ամենախոշորներն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն¹: Յուրաքանչյուր նավի մեջ կա մեկ կենդանի գրաստ, իսկ խոշորների մեջ՝ մի քանիսը: Նավելով Բաբելոն հասնելուց և բեռը ծախսելուց հետո, նրանք վաճառքի են հանում նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշիները բարձում են գրաստների վրա և վերադառնում արմենների մոտ: Քանզի գետն ի վեր ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագություն պատճառով: Այդ է պատճառը, որ նրանք նավերը պատրաստում են ոչ թե փայտից, այլ կաշվից: Երբ նրանք, գրաստները քշելով, ետ են դառնում արմենների մոտ, նույն ձևով պատրաստում են ուրիշ նավեր:

ԳԻՐԷ III

93. Բակտրիացիներից մինչև Այգլի երկրը² [ընակվողները] վճարում էին 300 տաղանդ³ հարկ. սա 12-րդ նահանգն էր: Պակտյուիկեից⁴, Արմեններից⁵ և հարևաններից մինչև Եվքսինոս (Պոնտոս)⁶ ստացվում էր 400 տաղանդ⁷. սա 13-րդ նահանգն էր:

94. Մատինների⁸, Սասպեյրների⁹ և Ալարողների¹⁰ վրա սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ. սա 18-րդ նահանգն էր: Մոսքերի¹¹, Տիրարենների¹², Մակրոնների¹³, Մոսինոյկների¹⁴ և Մարբրի վրա սահմանվեց 300 տաղանդ. սա 19-րդ նահանգն էր:

1. Այսինքն՝ 151,5 տոննա: Բաբելոնական տաղանդը հավասար է 30,3 կիլոգրամի:

2. Ժամանակակից Հյուսիսային Աֆղանստանն է Վերին Ամուդարյայի հովտով հանդերձ

3. Պարսկական արծաթ տաղանդը հավասար է 32 կգ 640 գրամի:

4. Ուսումնասիրողները Պակտյուիկե երկիրը նույնացնում են Կորդուքի հետ:

5. Բնագրում՝ Ἄρμενιοι - մինչև այժմ թարգմանվել է կամ «արմեններ» և կամ՝ «Արմենիա»: Գուցե պետք է թարգմանել «Արմենիաներ», քանի որ բառը բնագրում գրված է հոգնակի թվով և ենթադրաբար կարող է վերաբերել երկու Արմենիաներին՝ Հետագայի Մեծ և Փոքր, կամ լինել «Հայք» հոգնակի ձևի հունարեն թարգմանու թյունը:

6. Այսինքն՝ Սև ծով:

7. Մոտավորապես 1,209,600 ոսկի ուրլի:

8. Մատինները բնակվել են Մեծ Զարի վերին հոսանքում՝ Վանա և Ուրմիա լճերի միջև: Մատինենն նույնացվում է ուրարտական արձանագրությունների Մանա երկրի հետ:

9. Սասպեյրները ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիս-արևմուտքում՝ ձորոխ գետի վերին հոսանքից դեպի արևելք և հարավ-արևելք:

10. **Ալարողներ** – ցեղեր, որոնք բնակվում էին Արարատյան դաշտում, ինչպես նաև Վանա լճի և Արաքս գետի միջև ընկած տարածքում: Կարծիք կա, որ համարվում են ուրարտացիների հետնորդները:

11. **Մուքեր** – ցեղեր, որոնք բնակվում էին Արևելյան Տիգրիսի հովտում: Հավանաբար հետնորդներն են մուշքերի (փոյուզա – հայկական ցեղերի):

12. Տիրարենները բնակվում էին Սև ծովի մերձափնյա չրջանում, նրանց նույնացնում են սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված տարալների հետ:

13. Մակրոնները բնակվում էին Ճորոխի ստորին ավազանում:

14. **Մոսինոյկներ** – հունարեն բառացի նշանակում է «փայտե կառույցներում ապրողներ»: Թերևս սա տեղական բառի՝ հույների կողմից արված ժողովրդական ստուգաբանությունն է: Ստորաբոնը նույն այդ ցեղերին անվանում է հեպտակոմենտներ, որը նշանակում է՝ «յոթ գյուղերում ապրողներ»: Մոսինոյկները բնակվում էին մակրոններից արևմուտք՝ մերձսևծովյան անտառախիտ լեռներում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Քսենոփոն Աթենացին հունական վարձկան զորաբանակի կազմում մասնակցել է փոքրասիական երկրամասերի պարսկական սատրապ, պարսից արքաներայր Կյուրոս Կրտսերի ձեռնարկած ռազմական արշավանքին դեպի Պարսկաստան (Ք. ա. 401 թ.): Կյուրոսի նպատակն էր՝ տապալել իր եղբայր Արտաքսերքսես II Մնեմոնին (404–358) և տիրանալ գահին: Արշավանքը անհաջողությամբ է ավարտվում. Կունաքսայի ճակատամարտում Կյուրոս Կրտսերը սպանվում է:

Տասնազարանոց վարձկան հունական զորաբանակը, որի մեջ էր նաև Քսենոփոնը, ստիպված է լինում բռնել դեպի հայրենիք նահանջի ուղին: Նահանջող հույները կտրում անցնում են նաև Հայկական լեռնաշխարհը՝ հարավից հյուսիս–արևմուտք, Վանա լճից հարավ ընկած կարգուխների երկրից՝ Հայաստանի վրայով դեպի Սև ծովի ափերը: Այս նահանջի նկարագրությունը Քսենոփոնը տվել է իր ստեղծագործությունների գլուխգործոց «Անաբասիս» (Հայ գրականության մեջ՝ «Նահանջ ընդուն») երկասիրության մեջ):

Մեծ է «Անաբասիսի» արժեքը որպես պատմական սկզբնաղբյուրի: Հայ ժողովրդի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան իր լուսաբանումն է ստանում շնորհիվ այս երկի հեղինակի արժանահավատ վկայությունների, հեղինակ, որը գրել է իր տեսածի ու լսածի անմիջական տպավորության նեքո:

Ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ Ս. Մ. Կրկյաչարյանի թարգմանության (տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, 1970), որը կատարված է «Xenophontis Expedito Cyri, recensuit Guilelmus Gemoll. Editio minor. Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae, 1910» հրատարակությունից:

ՔՍԵՆՈՓՈՆ

ԱՆԱԲԱՍԻՍ

Գիրք III, գլուխ V

(17)... Զորավարները¹ որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով զեպի կարդուխների երկիրը². Քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտասը³ և որը մեծ էր ու հարուստ:

Գիրք IV, գլուխ III

(1) Այդ օրը հելլենները դարձյալ մնացին գյուղերում, որոնք գտնվում էին Կենտրիտես գետի⁴ հարթավայրից վերև: Գետի լայնքը համարյա երկու պլեթրոն է⁵. այն սահման է Արմենիայի և կարդուխների երկրի միջև: Հելլեններն այստեղ ուրախացած շունչ քաշեցին դաշտ տեսնելով: Գետը վեց կամ յոթ ասպարեզ հեռու էր կարդուխների լեռներից: (2) Այնժամ նրանք մեծ գոհունակությամբ բանակեցին, և՛ պարեն ունենալով, և՛ անցած շատ նեղություններ վերհիշելով: Քանզի այն յոթ օրը, որ նրանք անցան կարդուխների երկրի միջով, միշտ ստիպված էին եղել կովերու և ենթարկվել էին այնքան մեծ աղետների, որքան չէին պատճառել արքան⁶ ու Տրասսափեոնեսը⁷ միասին վերցրած: Այժմ՝ ազատված այդ ամենից, նրանք հաճույքով քնեցին:

(3) Լուսարացին գետի այն կողմը նրանք նկատեցին սպառազինված հեծյալների, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտելու գետանցը, իսկ հեծյալներից վերև, բլուրների վրա շարվել էին հետևակ զորքեր, որոնք պետք է արգելեին հելլեններին Արմենիա դուրս գալ: (4) Մրանք Օրոնտասի և Արտուխասի⁸ արմեններն էին և մարդերն⁹ ու խալդայները¹⁰ վարձկան: Ասում էին, թե խալդայները ազատ են և խիզախ. նրանք զինված էին հյուսկեն երկայն վահաններով և նիզակ-

ներով: (5) Բլուրները, որոնց վրա նրանք դասավորված էին, գետից երեք, թե չորս պլեթրոն հեռու էին գտնվում: Տեսանելի միակ մի ճանապարհ կար, որը վեր էր տանում և կարծես ձեռակերտ լիներ: Հելլենները փորձեցին այստեղ իսկ գետն անցնել:

Գլուխ IV

(1) Գետն անցնելուց հետո հելլենները կեսօրվա շուրջ դասավորվեցին ու ճանապարհ ընկան Արմենիայի միջով, և ամբողջ ժամանակ դաշտավայրով ու հողաբլուրներով գնալով, անցան ոչ պակաս քան հինգ փարսախ¹¹: Քանզի կարդուխների դեմ կոիվների պատճառով գետի մոտ գյուղեր չկային: (2) Այն գյուղը, ուր նրանք հասան, մեծ էր և ուներ ապարանք սատրապի¹² համար, իսկ տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ: Այստեղ նաև պարենն առատ էր: (3) Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ, մինչև անցան Տիգրիս գետի ակունքը: Այնուհետև գնացին երեք կայան՝ տասնհինգ փարսախ, մինչև Տելբեռաս գետը¹³: Այն գեղեցիկ էր, բայց ոչ մեծ, իսկ գետի մոտակայքում կային շատ գյուղեր: (4) Այս վայրը կոչվում է Արեմտյան Արմենիա: Նրա հյուպարքոսն էր Տիրիբազդուր¹⁴, որը լինելով արքայի բարեկամը, երբ ինքը ներկա էր գտնվում, ուրիշ ոչ ոք արքային չէր նստեցնում: (5) Սա հեծյալների ուղեկցությունը մոտեցավ ու թարգման ուղարկելով ասաց, թե ցանկանում է բանակցել հրամանատարների հետ: Զորավարները որոշեցին լսել նրան, ուստի մոտենալով մինչև լսելի տարածություն, հարցրին, թե ի՞նչ է կամենում: (6) Նա ասաց, թե ցանկանում է պայմանավորվել, որպեսզի ոչ ինքը վնասի հելլեններին, ոչ էլ նրանք այրեն տները. իսկ պարեն կարող են վերցնել ինչքան անհրաժեշտ է: Զորավարները համաձայնվեցին այդ բոլորին և այդպիսի պայման կնքեցին:

(7) Այստեղից ընթացան երեք կայան դաշտավայրի միջով՝ տասնհինգ փարսախ. և Տիրիբազդուր իր զորքով հետևում էր նրանց մոտ տասը ասպերազ հեռավորության վրա: Եվ նրանք հասան ապարանքի մոտ, որի շուրջը բազմաթիվ գյուղեր կային, լի զանազան պարենով: (8) Երբ արդեն բանակել էին, գիշերը առատ ձյուն եկավ. ուստի և լուսաբացին որոշեցին զորաչարքերը և զորավարներին տեղավորել գյուղերում, քանի որ ոչ մի թշնամի չէր երևում և կարծում էին, թե իրենք ապահով են ձյան առատության պատճառով: (9) Այստեղ նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն. մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին

գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակ ընդեղեն: Բայց ոմանք, որ բանակից դուրս գալով թափառել էին, պատմում էին, թե իբր գիշերը տեսել էին փայլող բազմաթիվ կրակներ: (10) Ուստի զորավարները վտանգավոր համարեցին տներում ցրված մնալը և որոշեցին զորքը դարձյալ ի մի հավաքել: Ուստի և բոլորը հավաքվեցին. մանավանդ, որ թվում էր, թե եղանակը պարզվում է: (11) Մինչ նրանք այստեղ գիշերում էին, այնքան առատ ձյուն տեղաց, որ ծածկեց և՛ գենքերը, և՛ պառկած մարդկանց. ձյունը կաշկանդեց նաև անասունների ոտքերը ու շատ դժվար էր վեր կենալը, քանզի եկած ձյունը, քանի դեռ չէր հալվել, տաքացնում էր պառկածներին: (12) Իսկ երբ Քսենոփոնը¹⁵ համարձակվեց մերկ վեր կենալ ու փայտ ջարդել, իսկույն մեկ ուրիշը ևս վեր կենալով, վերցրեց կացինը նրա ձեռքից և սկսեց ինքը ջարդել: Այնուհետև վեր կացան նաև ուրիշները և կրակ վառեցին ու յուղ քսեցին: (13) Քանզի այստեղ յուղի շատ տեսակներ կային, որ գործածում էին ձիթայուղի փոխարեն՝ խոզաճարպ և քնջութի և դառն նշի և բևեկնի յուղ: Կար նաև սրանցից պատրաստված մեռոն:

(14) Այնուհետև որոշվեց դարձյալ տեղավորվել [գյուղերի] տներում: Այնժամ զինվորները մեծ աղմուկով և ուրախությամբ դիմեցին ղեպի բնակարաններն ու պարենամթերքը: Իսկ նրանք, ովքեր նախապես հեռանալիս անմտաբար այրել էին տները, պատժվեցին նրանով, որ վատ տեղավորվեցին: (15) Այնուհետև գիշերով Դեմոկրատես Տեմնոսացուն մի ջոկատ հանձնեցին և ուղարկեցին ղեպի լեռները, որտեղ, ինչպես պատմել էին բանակից դուրս թափառած զինվորները, նկատել էին կրակներ. քանզի Դեմոկրատեսը նախկինում ևս այդպիսի տվյալներ ստուգել էր, եղածը՝ որպես եղած, իսկ չեղածը՝ որպես չեղած: (16) Սա գնաց, և վերադառնալով հայտնեց, թե

Արևմտյան Հայաստանի կառավարիչ Տիրիբազոս

կրակներ չի տեսել. սա իր հետ
բերեց իր բռնած մարդուն, որը
կրում էր պարսկական
աղեղ, կապարճ և երկսայր
տապար, ինչպիսին ունեն
ամազոնուհիները¹⁶;
(17) Երբ սրան հարց-
րին, թե ո՞րտեղացի է,
պատասխանեց, թե
պարսիկ է ու գալիս է
Տիրիբազոսի բանակից,
պաշար վերցնելու հա-
մար: Հեյլենները հարցրին
նաև, թե ինչքա՞ն է զորքը
և ի՞նչ նպատակով է հավաք-
ված: (18) Նա ասաց, որ Տիրի-
բազոսն է, որն ունի և՛ իր զորքը,
և՛ վարձկան խալուրներ¹⁷ ու
տառիսներ¹⁸: Եվ նա պատրաստ-
վում է, - շարունակեց պարսիկը, -
հեյլենների վրա հարձակվել լեռն
անցնելու ժամանակ կիրճերում, որտեղ և գտնվում է միակ ճանա-
պարհը:

**Հայաստանի սատրապ - թագավոր
Օրոնտաս - Երվանդ II**

(19) Այս լսելով, զորավարները որոշեցին զորածողով գումարել.
այնուհետև պահակախումբ թողնելով ու մնացողների վրա Սուփայնե-
տոս Ստյունփալացուն զորապետ նշանակելով, իսկույն մեկնեցին, ու-
ղեցույց ունենալով գերված մարդուն: (20) Երբ նրանք անցնում էին
լեռները, պելտաստները¹⁹ առաջ գնալով ու նկատելով զորակայանը,
չսպասեցին հոպլիտների²⁰ հասնելուն, այլ աղաղակելով վազեցին
ղեպի զորակայանը: (21) Իսկ բարբարոսները աղմուկը լսելով, չդի-
մացան ու փախան: Բայց բարբարոսներից ոմանք սպանվեցին, և
ձեռք բերվեց մոտ քսան ձի, միաժամանակ գրավվեց Տիրիբազոսի
վրանը և նրա մեջ արծաթե ոտքերով մահիճներ և ըմպանակներ, ինչ-
պես նաև մարդիկ, որոնք ասացին, թե հացարարներ են ու մատո-
վակներ: (22) Այս իմանալուց հետո հոպլիտների զորավարները որո-
շեցին որքան կարելի է շուտ վերադառնալ զորակայան, որպեսզի
այնտեղ մնացածների վրա որևէ հարձակում չկատարվի: Եվ իսկույն
չեփորը նահանջի ազդանշան տվեց ու վերադառնալով նույն օրը հա-

Գլուխ V

(1) Հաջորդ օրը որոշեցին ուղևորվել ինչքան Հնարավոր է արագ, նախքան թշնամու նորից հավաքվելը և կիրճերը գրավելը: Հեյլենները պատրաստվելով ճանապարհվեցին խոր ձյան միջով, ունենալով շատ առաջնորդներ: Եվ նույն օրն իսկ նրանք անցնելով լեռնազագագաթը, որտեղ Տիրիբագոսը մտադրվել էր հարձակում գործել, բանակեցին: (2) Այստեղից առաջ անցան երեք կայան ամայի տարածություններով՝ տասնհինգ փարսախ, մինչև Եփրատ գետը, և այն անցան թրջվելով մինչև պորտը: Պատմում էին, թե ակունքները հեռու չէին:

(9) Մինչ առաջ էին ընթանում, Սեյրիսոփոսը²¹ աղջամուղջին հասավ մի գյուղ և ամբուխյան առաջ, աղբյուրի մոտ պատահեց գյուղի կանանց և աղջիկների, որոնք ջուր էին տանում: (10) Սրանք հարցրին հեյլեններին, թե ովքե՞ր են: Իսկ թարգմանը պարսկերեն ասաց, որ թագավորի կողմից գնում են սատրապի մոտ: Եվ կանայք պատասխանեցին, թե նա այստեղ չէ, այլ գտնվում է գրեթե մեկ փարսախ հեռու: Այնժամ, քանի որ ուշ էր, հեյլենները ջուր տանողների հետ մտան ամբուխյունից ներս՝ գեղջավազի մոտ: (11) Այսպիսով, Սեյրիսոփոսը և զինվորներից նրանք, ովքեր կարողացան, բանակեցին այստեղ. իսկ մյուսները, որոնք չէին կարողացել ճնապարհը մինչև վերջ գալ, գիշերեցին անսնունդ և անկրակ. այնժամ ևս զինվորներից ոմանք մահացան:

(22) Մինչ այդ Սեյրիսոփոսը գյուղում եղողներից ոմանց ուղարկեց իմանալու, թե ի՞նչ վիճակում են ետևում եղողները: Վերջինները տեսնելով նրանց, ուրախացան և հիվանդներին նրանց հանձնեցին գորակայան տանելու համար. իսկ իրենք առաջ գնալով, քսան ասպարեզ չանցած, հասան այն գյուղը, որտեղ իջևանել էր Սեյրիսոփոսը: (23) Երբ բոլորը հավաքվեցին իրար մոտ, որոշեցին, որ ապահով կլինի գորամասերը գյուղերում տեղավորել: Եվ Սեյրիսոփոսը մնաց այնտեղ, իսկ մյուսները վիճակահանություններով բաժանեցին իրենց տեսած գյուղերը և յուրաքանչյուրը այնտեղ մեկնեց իր գորամասի հետ: (24) Այնժամ վաշտապետ Պոլյուկրատես Աթենացին խնդրեց թույլ տալ իրեն առաջ գնալ, ու վերցնելով իր հետ արագաչարժներին, վազեց դեպի այն գյուղը, որը վիճակով ստացել էր Քսենոփոնը, ու գերեվարեց այնտեղ գտնված բոլոր գյուղացիներին և գեղջավազին, նաև թագավորին որպես տուրք՝ սնուցվող տասնյոթ մտրուկների, ինչպես և գեղջավազի դատեր, որը իններորդ օրն էր, ինչ ամուսնացած էր: Իսկ նրա ամու -

սինը գնացել էր նապաստակ որսալու և չգերվեց գյուղում:

(25) Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես Ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [հողի մեջ], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եղներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: (26) Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերներ²² մեջ գարուց պատրաստած գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ. կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: (27) Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին. իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք էր:

(28) Այս գյուղի ավագին Քսենոփոնը սեղանակից դարձրեց ու նրան խորհուրդ տվեց չվհատվել, ասելով, որ նա իր զավակներից չի գրկվի և փոխարենը հեռանալիս իրենք նրա տունը կլցնեն մթերքներով, եթե նա լավ ծառայություն մատուցի գորքին և դառնա ուղեցույց, մինչև իրենք կհասնեն մի այլ ժողովրդի երկիր: (29) Իսկ նա խոստացավ այդ բոլորն անել, ու բարյացակամ դառնալով, հայտնեց, թե որտեղ է հորած գինին: Այդ գիշեր բոլոր գինվորները տեղավորվելով տներում՝ քնեցին ամեն տեսակ պարենի առատություն մեջ, անդուլ հսկողության տակ պահելով գեղջավագին ու նրա որդիներին:

(30) Հաջորդ օրը Քսենոփոնը գեղջավագին իր հետ վերցնելով, գնաց Խեյրիստոփոսի մոտ: Ուր որ գյուղն էր հանդիպում, գնում էր գյուղերում եղողների մոտ և ամենուրեք նրանց գտնում էր կերուխումի մեջ, և ոչ մի տեղ նրան բաց չթողեցին, մինչև ճաշ չմատուցեցին:

(31) Չկար մի տեղ, որ սեղանին միաժամանակ չդնեին գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս, մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: (32) Ու եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի կենացը, ապա նրան քարչ էր տալիս կրատերի մոտ և կռանալով այնտեղից պետք է խմեր եզան նման ծծելով: Եվ գեղջավագին թույլ տվեցին վերցնելու այն, ինչ ցանկանում էր: Բայց նա ոչինչ չէր վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր իր տոհմակիցներից մեկն ու մեկին, նրան միշտ վերցնում էր իր հետ: (33) Երբ եկան Խեյրիստոփոսի մոտ, սրանց ևս գտան խնջույքի մեջ, պսակված չոր խոտե պսակներով. նրանց սպասավորություն էին անում արմենների երեսխաները բարբարոսական զգեստներ հագած, իսկ երեսխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել:

(34) Խեյրիստոփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջու-

նելուց Հետո սկսեցին միասին Հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ի՞նչ երկիր է: Նա ասաց, թե Արմենիան է: Եվ դարձյալ Հարցրին, թե ձիերը ո՞ւմ Համար են բուծվում: Նա ասաց, թե՝ արքայի Համար իբրև տուրք²³: Ասաց նաև, որ Հարևան երկիրը խայլուքների երկիրն է և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող ճանապարհը: (35) Այնուհետև Քսենոփոնը վերադարձավ, գեղջավազին ևս վերադարձնելով նրա ընտանիքին, և ղեռ առաջներում իր ավար վերցրած պառավ ձին նվիրեց գեղջավազին, որպեսզի սնուցի ու զոհաբերի, քանզի լսել էր, որ այն նվիրաբերված էր Հելիոսին²⁴ և միաժամանակ վախենում էր, որ այն կսատկի, քանզի ճանապարհից խիստ Հյուժվել էր: Ինքը վերցրեց մտրուկներից մեկը, և մյուս [գորավարներին ու] վաշտապետներին ևս տվեց մեկական մտրուկ: (36) Այստեղի ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ: Այստեղ իսկ գեղջավազը սովորեցրեց ձիերի ու գրաստների ոտքերին, ձյան միջով գնալիս, պարկեր փաթաթել. քանզի առանց պարկերի անասունները մինչև փորը խրվում էին ձյան մեջ:

Գլուխ VI

(1) Երբ արդեն ութերորդ օրն էր, Քսենոփոնը գյուղապետին որպես ուղեցույց Հանձնեց Սեյրիսոփոսին, իսկ նրա տնեցիներին բաց թողեց, բացի նոր չափահաս դարձող որդուց: Սրան Հանձնեց Պլեյսթենես Ամփիպոլսեցու Հսկողությանը, որպեսզի եթե գեղջավազը լավ առաջնորդելու լինի, ապա սրան ևս վերցնելով, վերադառնա: Ու նրա տունը ինչքան կարող էին ավելի շատ մթերքներ տանելով, նրանք պատրաստվեցին ու ճանապարհ ընկան: (2) Ձյան միջով նրանց առաջնորդում էր կապերից արձակված գեղջավազը: Եվ արդեն երրորդ կայանի ճանապարհին էին, երբ Սեյրիսոփոսը զայրացավ նրա վրա այն պատճառով, որ իրենց չի առաջնորդել ղեպի գյուղերը: Իսկ նա ասում էր, թե այս վայրում գյուղեր չկան: Սեյրիսոփոսը նրան ծեծեց, բայց չկապեց: (3) Այդ բանից Հետո գեղջավազը գիչերը փախավ, լքելով իր որդուն: Այս ղեպքը՝ ուղեցույցի նկատմամբ վատ վերաբերմունքը և անհոգությունը, միակ գժտությունը եղավ ամբողջ ճանապարհի ընթացքում Սեյրիսոփոսի և Քսենոփոնի միջև: Իսկ Պլեյսթենեսը սիրեց (գեղջավազի) տղային և նրան իր տունը բերելով, վերաբերվում էր ամենայն մտերմությամբ:

(4) Այնուհետև առաջ գնացին յոթ կայան՝ օրական Հինգ փարսափս, Փասիս գետի մոտ²⁵, որի լայնքը մոտ մեկ պլեթրոն էր: (5) Այս-

տեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ, և լառնանցքով դեպի դաշտ իջնելիս նրանց դեմ ելան խալլուբները, տառխները և փասիանները²⁶:

Գլուխ VII

(1) Այստեղից նրանք գնացին դեպի տառխները Հինգ կայան՝ երեսուն և Հինգ փարսախ, և նրանց պարենը սպառվեց. քանզի տառխները ապրում էին ամրացված վայրերում, որտեղ և փոխադրել էին իրենց ամբողջ պարենամթերքը: (2) Երբ (Հելլենները) հասան մի վայր, որը քաղաք չէր և որտեղ տներ էլ չկային, բայց ուր հավաքվել էին այրեր և կանայք և շատ անասուններ, Սելյրիսոփոսը առանց սպասելու, իսկույն հարձակվեց նրանց վրա, և երբ առաջին ջոկատը հոգնեց, մյուսն անցավ հարձակման, հետո մեկ ուրիշը. քանզի անհնար էր ի մի հավաքվելով այն պաշարել, որովհետև շուրջանակի գահավեժ վայրում էր այն գտնվում:

(3) Երբ Քսենոփոնը վերջապահների և պելտաստների ու հոպլիտների հետ տեղ հասավ, ապա Սելյրիսոփոսը ասաց. «Դու լավ ժամանակին եկար. այս վայրը պետք է գրավել. քանզի զորքը պարեն չի ունենա, եթե մենք այս վայրը չգրավենք»: (4) Այնժամ նրանք խորհրդակցեցին. և Քսենոփոնի այն հարցին, թե ի՞նչն է խանգարում խուժելու այնտեղ, Սելյրիսոփոսը պատասխանեց. «Միայն այս ճանապարհն է, որը դու տեսնում ես, տանում այնտեղ. ու եթե որևէ մեկը փորձի այստեղով անցնել, ապա անցումի վրա բարձրացող ժայռից քարեր են գլորում ցած: Ահա վիճակը նրա, ով հարվածի հանդիպի»: Այս ասելով նա միաժամանակ ցույց տվեց սրունքները և կողերը փչրված զինվորներին: (5) «Իսկ եթե սպառեն եղած քարերը, - ասաց Քսենոփոնը, - ապա մեր անցումը արգելող որևէ բան մնում է դեռ: Չէ՞ որ մեր դիմաց փոքրաթիվ մարդիկ են, և նրանցից սոսկ երկուսը կամ երեքն են զինված: (6) Այն տարածությունը, որը մենք պետք է անցնենք քարկոծման ենթարկվելով, ինչպես ինքդ էլ տեսնում ես, մեկ և կես պլեթրոն է. դրանից մոտ մեկ պլեթրոնը ծածկված է իրարից հեռու աճած բարձր սոճիներով, որոնց ետև կանգնած մարդիկ ի՞նչ վնաս կարող են կրել չպրտված կամ գլորված քարերից: Մնում է կես պլեթրոն, որը պետք է անցնել, երբ քարերը դադարեն գլորվելուց»: (7) «Բանն էլ այն է, - պատասխանեց Սելյրիսոփոսը, - որ երբ շարժվում ենք դեպի ծառերը, իսկույն մեծ քանակությամբ քարեր են թափվում»: «Այդ էլ մեղ պետք է, - ասաց Քսենոփոնը, - այդպիսով

նրանք ավելի շուտ կսպառեն քարերը: Ուրեմն գնանք այնտեղ, որտեղից քիչ տարածություն է մնում մեզ վազել դեպի առաջ, եթե այդ հանդուգի, և որտեղից հեշտ է նահանջել, եթե դրա կարիքն զգացվի»:

(8) Այնժամ առաջ անցան Խեյրիսուփոսը և Քսենոփոնը, նաև վաշտապետ Կալլիմաքոս Պառասիացին. քանզի այդ օրը նրան էր հանձնված վերջապահ վաշտապետների հրամանատարությունը. իսկ մյուս վաշտապետները մնում էին ապահով վայրում: Այնուհետև ծառերի տակ վազեցին մոտ յոթանասուն մարդ, ոչ բոլորը միասին, այլ մեկ առ մեկ, յուրաքանչյուրը պաշտպանվելով ինչպես կարող էր: (9) Իսկ Ագասիաս Ստյունփալացին և Արիստոնիմոս Մեթիդրիացին, որոնք նույնպես վերջապահների վաշտապետներից էին, և ուրիշները ևս դիրքավորվեցին ծառերից հեռու. քանզի ծառերի տակ կարող էր ապահով կանգնել ոչ ավելի, քան մեկ վաշտ: (10) Այստեղ էլ Կալլիմաքոսը մի խորամանկություն արեց. նա առաջ էր վազում երկու կամ երեք քայլ այն ծառից, որի տակ ապաստանել էր, իսկ երբ քարեր էին թափում, նորից բարեհաջող ետ էր վերադառնում: Եվ նրա ամեն մի արտելքին ցած էր թափվում ավելի քան տասը սալ քար: (11) Ագասիասը տեսնելով, թե ինչ էր անում Կալլիմաքոսը ամբողջ զորքի աչքերի առաջ և վախենալով, որ չլինի թե առաջինը նա ներխուժի ամբողջությանից ներս, առանց զգուշացնելու իր մոտ եղող Արիստոնիմոսին, ոչ իսկ Եվրիլոքոս Լուսիացուն, որոնք իր ընկերներն էին, ոչ էլ որևէ մեկ ուրիշին, ինքը վազեց ու բոլորից առաջ անցավ: (12) Կալլիմաքոսը տեսնելով նրան իր մոտով առաջ վազելիս, բռնեց նրա վահանը: Այնժամ նրանից առաջ անցավ Արիստոնիմոս Մեթիդրիացին և նրանից հետո Եվրիլոքոս Լուսիացին. քանզի նրանք բոլորը մրցում էին իրար հետ և աշխատում քաջությունը գերազանցել մեկը մյուսին. այսպիսով գրավեցին ամբողջությունը: Քանզի մի անգամ որ ներխուժեցին այնտեղ, այլևս ոչ մի քար վերևից չգլորվեց: (13) Այնժամ ահավոր մի տեսարան բացվեց: Կանայք իրենց երեխաներին ցած էին նետում և նրանց ետևից իրենք ևս ցած գլորվում. նույնպես էին վարվում նաև տղամարդիկ: Այստեղ էլ վաշտապետ էնեսաս Ստյունփալացին տեսնելով մեկին, որը լավ զգեստներ էր հագած և վազում էր հավանաբար իրեն ցած նետելու, բռնեց նրան, որ թույլ չտա: (14) Բայց մարդն իր հետ քաշեց նրան և երկուսը միասին գահավիժելով ժայռերից, մահացան: Այստեղ գերի վերցվեց շատ քիչ մարդ, բայց մեծ թվով եզներ, էշեր և ոչխարներ (վերցվեցին):

(15) Այստեղից նրանք խալկուրների երկրի միջով գնացին յոթ կայան՝ հիսուն փարսախ: Սրանք, առավել քան բոլորը, ում երկրից ան-

ցել էին հեղինակները, քաջ էին և ձեռնամարտի էին բռնվում: Նրանք մինչև փորը հասնող վուչե զրահներ ունեին. և զրահի եզրաթևիկների փոխարեն՝ խիտ հյուսված քուղեր: (16) Նրանք նաև ունեին սոնապաններ և սաղավարտներ և գոտուց կախած դաշույն, լակեղեմոնական կեռ դանակի²⁷ մեծության, որով սպանում էին ում որ հաղթել կարողանային, և կտրելով գլուխները, վերցնում էին ու գնում. և նրանք երգում էին ու պարում, երբ թշնամու տեսազաշտում էին գտնվում: Ունեին նաև մեկ ծայրով նիզակ՝ հինգ կանգուն երկարությամբ: (17) Սրանք մնում էին քաղաքավայրերում. և երբ հեղինակները անցնում էին այդ տեղերով, նրանք հետևում էին անընդհատ կովերով: Բնակվում էին ամրացված վայրերում, որտեղ հավաքել էին նաև իրենց մթերքները. այնպես, որ հեղինակները այստեղից ոչինչ չկարողացան վերցնել, այլ սնվում էին այն անասուններով, որ վերցրել էին տառիսներից: (18) Նրանց մոտից հեղինակները հասան Հարպասոս գետը, որի լայնքը չորս պլեթրոն էր: Այստեղից առաջ ընթացան սկյութենների²⁸ երկրի միջով չորս կայան՝ քսան փարսախ՝ հարթավայր տեղերով դեպի գյուղերը, որոնցում մնացին երեք օր և պարենավորվեցին:

1. Խոսքը նահանջող հունական բանակի զորավարների մասին է:

2. Քսենոփոնի նկարագրած կարգուխնների երկիրը համապատասխանում է Հին Հայ պատմիչների մոտ հիշատակված «Կորդուք»-ին կամ «Կորդուաց» աշխարհին:

3. **Օրոնտաս** - Հայաստանի սատրապ Օրոնտաս-Երվանդ II-ն է (մոտ 404-360): Նա պարսից թագավոր Արտաքսերքսես Մենմոնի մերձավորներից էր. ամուսնացել էր վերջինիս դստեր՝ Հոդոգունեի հետ: Մասնակցել է Կյուրոս Կրտսերի խռովության ճնշմանը:

4. **Կենտրիտես** - միջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրների Ջերմ գետն է, այսինքն՝ Արևելյան Տիգրիսը (Բոհտան-սու):

5. Երկարության չափ, որը հավասար է մոտավորապես 30 մետրի:

6. Խոսքը Արտաքսերքսես II Մենմոնի մասին է:

7. Տիսապիեռնեսը Դարեհ I Վշտասպանի մերձավոր զինակից Հյուդարնեսի (Վիդարնա) որդին էր: Հայաստանի Երվանդունիներն, ըստ երևույթին, արյունակ-ցական կապ են ունեցել Հյուդարնեսի հետ, որի մասին վկայում է Ստրաբոնը («Աշխարհագրություն», XI, 14, 15):

8. **Արտուխաս** - Երվանդ II -ի զորավարներից մեկը:

9. Իրանական ծագում ունեցող ցեղախմբեր, որոնք բնակվում էին Վասպուրականի հարավ-արևելքում: Հետագայում ձուլվելով հայերի հետ, կազմեցին

Մարդուցայք և Մարդադի գավառները: Այստեղից էլ Մարդպետական նախարարական տունն ու մարդպետություն գործակալությունը:

10. **Ոսարդայներ** – Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսային և Հյուսիսարևմտյան ծայրամասերում բնակվող ցեղախումբ, որից հետագայում առաջացավ պատմական Հայաստանի Ոսարդիք երկրամասը: Պատմագիտություն մեջ կատարված փորձերը՝ խաղդայներին նույնացնելու ուրարտացիների հետ, այժմ վերջնականապես մերժվում են:

11. Երկարություն չափ, որը հավասար է մոտավորապես 5,5 կիլոմետրի:

12. Ոտքը Հայաստանի սատրապ Երվանդ II-ի մասին է:

13. **Տելեբոաս** – Հայկական սկզբնաղբյուրների Մեղրագետն է՝ Արածանիի ձախակողմյան վտակը (Կարա-սու):

14. Տիրիբազոսը Հայկական սատրապություն արևմտյան երկրամասի Հյուսիսարևմտ-կառավարիչն էր, Օրոնտաս-Երվանդի ստորադասը:

15. Ոտքը «Անարասիս»-ի հեղինակ Քսենոփոն Աթենացու մասին է:

16. Առասպելական կին ռազմիկներ, որոնց Հայրենիքը հույները համարում էին Կովկասը:

17. **Ոսարդներ** – Սև ծովի հարավարևելյան ափերին և Բարձր Հայքի ու Փոքր Հայքի լեռներում բնակվող ցեղեր: Հունական սկզբնաղբյուրների համապատասխան տեղեկությունների քննությունը ուսումնասիրողներին բերել է այն եզրակացության, որ խաղդայների և խալդուրների անվան տակ պետք է հասկանալ միևնույն ցեղախումբը (տե՛ս 254-րդ էջ, ծան. № 10):

18. **Տառներ** – խուռիական ծագում ունեցող լեռնային ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսում՝ Հարպատոս (Ճորոխ) գետի ակունքների և միջին հոսանքի շրջանում: Սրանց երկրամասը ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում է Դայանի և Դիաուխի անուններով: Տառների երկրի անունից ծագել է Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի անունը:

19. **Պերտաստներ** – թեթև կլոր վահան (պելտե) կրող զինվորներ:

20. **Հոպլիտներ** – զորատեսակ, որտեղ ծառայողները կրում էին դաշույն, սուր և վահան:

21. Ուելրիսոփոսը նահանջող հունական զորարանակում գտնվող լակեդեմոնական ջոկատի հրամանատարն էր:

22. Հատուկ կապե անոթներ, որոնց մեջ հույները գինին խառնում էին ջրի հետ: Տվյալ դեպքում կրատերների մեջ ոչ թե գինի էր, այլ գարեջուր:

23. Ըստ Ստրաբոնի («Աշխարհագրություն», XI, 14, 9), Հայաստանը որպես սուրբ Պարսկաստանին տարեկան տալիս էր 20.000 մտրուկ:

24. **Հելիոս** – Հին հունական դիցարանում արևի աստված:

25. Քսենոփոնը Փասիս է անվանում Արաքս գետը, կամ ավելի կոնկրետ՝ Արաքսի վերին հոսանքը:

26. Արաքս գետի վերին հոսանքի շուրջը բնակվող ցեղեր: Փասիանների անու-
նից ծագել է պատմական Հայաստանի Բայան (Բասեն) գավառի անունը:

27. Մանգաղաձև փոքր դանակ:

28. Սոսրը Տրապիզոնից հարավ գտնվող լեռնային վայրերում բնակվող սկյու-
թական ցեղերի մասին է: Սրանք հետնորդներն էին Ք. ա. VIII դարի վերջերին
Հյուսիսային Կովկասից Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական ցեղերի:

ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (Ք. Ա. V Դ. ՎԵՐՁ) ԸՍՏ ԴԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑՈՒ

Դիոդորոս Սիկլիլիացու «Գրադարանում» պահպանվել է նաև՝
տասը հազար հույների նշանավոր արչավանքի ու նահանջի բավա-
կան հանգամանակից նկարագրությունը: Ենթադրվում է, որ Դիոդո-
րոսը օգտվել է Բյուրի ստրատեգոսներից մեկի՝ Սոփայնեստոս Ստյում-
փալացու մեզ չհասած այն գործից, որտեղ, անկախ Քսենոփոնից, Սո-
փայնեստոսը պատմում է Բյուրի ողբսականը (տե՛ս Diodori
Bibliotheca Historica, գիրք XIV, գլուխ XXVII, 4-8, XXVIII, 1-5,
XXIX, 1-6, XXX, 1-2):

ԴԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻ

ՊԱՏՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գիրք XIV, գլուխ XXVII

4-8. Հեյլենները յոթ օրվա ընթացքում անցան կարդուխների լեռ-
ները¹, բազում չարիքների ենթարկվելով տեղաբնակների կողմից,
որոնք ռազմասեր էին և վայրերին քաջաձանոթ: Սրանք (պարսից)
արքային թշնամի էին ու ազատ և զբաղվում էին ռազմական արվես-
տով. նրանք առանձնապես վարժ էին պարսատիկներով խոշորա-
գույն քարեր արձակելու և հույժ խոշոր նետեր օգտագործելու մեջ,
որոնցով էլ նրանք հարմար դիրքերից հեյլեններին հարվածներ
հասցնելով, շատերին սպանեցին և ոչ քչերին էլ լուրջ վնասներ պատ-
ճառեցին: Նրանց նետերը երկու կանգունից ավելի երկար էին ու ծա-
կում էին թե՛ վահանները, թե՛ լանջապանները, և ոչ մի զրահ չէր դի-
մանում զրանց հարվածին: Կարդուխները այնպիսի խոշոր նետեր էին
օգտագործում, որ հեյլենները նրանց արձակած նետերին կաշվե
բռնակ ամրացնելով, զրանք իբրև տեղ էին օգտագործում: Արդ, մեծ

դժվարութեամբ ճեղքել-անցնելով հիշյալ երկիրը, նրանք հասան Կենտրիտես² գետը և այն անցնելով մտան Արմենիա³: Այս երկրի սատրապն էր Տիրիբագոսը⁴, որի հետ դաշինք կնքեցին և երկրի միջով անցան իբրև բարեկամներ:

Գլուխ XXVIII

1-5. Արմենիայի լեռների միջով ուղևորվելիս, նրանք առատ ձյան պատահեցին և բոլորը կործանման վտանգի տակ գտնվեցին: Քանզի սկզբում, երբ քամի բարձրացավ, երկնքից սկսեց բարակ ձյուն տեղալ այնպես, որ ճանապարհ զնացողներին չէր խանգարում առաջ ընթանալիս. բայց հետո, երբ քամին աստիճանաբար ուժեղացավ, ձյունն այնպես էր տեղում և երկիրը ծածկում, որ ոչ ճանապարհն էր երևում, ոչ էլ հնարավոր էր տեղանքի բնույթը տեսնել: Այդ իսկ պատճառով հուսահատութունը և սարսափը համակեց զինվորներին. քանզի կործանումից վախենալով, չէին կամենում ետ վերադառնալ, իսկ ձյան առատութեան պատճառով չէին կարողանում առաջ գնալ: Քանզի փոթորիկը հետզհետե սաստկանում էր, ուժեղ բուք բարձրացավ և առատ ձյուն տեղաց, որը թափով խփում էր նրանց զեմքին. ուստի ամբողջ գործը ստիպված եղավ կանգ առնել: Քանզի նրանցից յուրաքանչյուրը, անկարող լինելով զիմանալ ուղևորութեան այդ տանջանքներին, ստիպված էր լինում մնալ այնտեղ, ուր պատահեց: Չունենալով անհրաժեշտ պիտույք, նրանք այդ օրը և ամբողջ գիշերը անքուն մնացին. և ոմանք կրակ վառելով, սկսեցին դրանից օգտվել. ոմանք էլ. որոնց մարմիններն ամբողջապես ցրտահարված էին, կորցրել էին օգնութուն ստանալու որևէ հույս, քանի որ նրանց համարյա բոլոր վերջավորութունները մահացման էին ենթարկվում: Երբ գիշերն անցավ, պարզվեց, որ բեռնատար անասունների մեծ մասն արդեն սատկել է և շատ մարդիկ մահացել են, իսկ ոչ քչերն էլ, թեև գիտակցութունը չէին կորցրել, բայց ստոած լինելու պատճառով, անկարող էին շարժվել, ոմանց էլ աչքերը կուրացել էին ցրտից և ձյան արտացոլանքից: Եվ բոլորն էլ կատարելապես կոչնչանային, եթե կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո չպատահեին պարենաշատ գյուղերի: Այս գյուղերում բեռնատար անասունների մուտքը գետնափոր էր, իսկ մարդիկ իջնում էին աստիճաններով. բնակարաններում անասունները սնվում էին խոտով, իսկ մարդիկ վայելում էին կյանքի համար անհրաժեշտ բարիքների առատութուն:

Գլուխ XXIX

1-6. Այս գլուղերում ութ օր մնալուց հետո, հեյլենները ուղևորվեցին դեպի Փասիս գետը⁵: Այստեղ չորս օր մնալուց հետո, իրենց ճանապարհը շարունակեցին խառյների⁶ և փասիանների⁷ երկրի միջով: Երբ տեղաբնիկները հարձակվեցին հեյլենների վրա, սրանք կոպում հաղթելով, նրանցից շատերին սպանեցին և, գրավելով տեղաբնիկների տները, որոնք լեցուն էին բարիքներով, այնտեղ մնացին տասնհինգ օր: Այստեղից դուրս գալով, յոթ օրվա ընթացքում անցան խաղայներ⁸ կոչված ցեղերի երկրով և հասան Հարպագոս⁹ գետը, որի լայնությունը 4 պլեթրոն էր¹⁰: Այստեղից էլ սկյութների¹¹ երկրի միջով առաջանալիս նրանց ճանապարհն անցնում էր դաշտով, որտեղ նրանք երեք օր հանգստացան ամեն տեսակ բարիքների առատություն մեջ: Այնուհետև ճանապարհ ընկնելով, չորրորդ օրը հասան մի խոշոր քաղաք, անունը Գյումնասիա¹²: Այստեղ այս վայրերի կառավարիչը դաշն կնքեց նրանց հետ և ուղեցույցներ տրամադրեց, որոնք պետք է հեյլեններին ծով առաջնորդեին: Տասնհինգ օրում հասնելով Քենիոն¹³ լեռը, առջևից ընթացողները տեսան ծովը, մեծապես հրճվեցին և այնպիսի աղաղակ բարձրացրին, որ շարասյան վերջում գտնվողները կարծելով, թե թշնամիներ են հարձակվել, զենքի դիմեցին: Բայց երբ բոլորը բարձրացան այն վայրը, որտեղից կարելի էր ծովը տեսնել, թևերը պարզելով աստվածներին, շնորհակալություն էին հայտնում, համոզված, որ արդեն փրկված են: ... Իրենց առաջնորդած ուղեցույցին նրանք պարզեցին արծաթե բաժակ և պարսկական համազգեստ. սա, ցույց տալով նրանց դեպի մակրոնները տանող ճանապարհը, ետ վերադարձավ: Արդ, հեյլենները մտնելով մակրոնների երկիրը, նրանց հետ դաշն կնքեցին և իբրև երաշխիք նրանցից ստացան բարբարոսական մի նիզակ, իսկ փոխարենը տվեցին հեյլենական (նիզակ). բարբարոսները ասացին, թե իրենց նախնիների ավանդության համաձայն, այսպիսի փոխանակումը հավատարմության ամենահաստատուն երաշխիքն է: Հեյլենները, անցնելով սրանց սահմաններից, հասան կոլխերի երկիրը:

Գլուխ XXX

1-2. Այդ վայրերում նրանք գտան նաև մեծ քանակությամբ մեղավափեթակներ, որոնցից ստացվում էր թանկագին խորիսխ: Բայց

դրանց ճաշակողները բռնվում էին ինչ-որ տարօրինակ ախտով. քանզի այդ մեղրից ուտողները կորցնում էին իրենց բանականությունը, և ընկնելով գետին, նմանվում էին մեռյալների: Ու քանի որ դրա քաղցր համի պատճառով շատերն էին դրանից կերել, ապա այնքան մեծ բազմություն էր գետին ընկել, ասես պատերազմում ջախջախվել էին: ... Սակայն հաջորդ օրը, գրեթե նույն ժամին բոլորն ուչքի էին գալիս և, աստիճանաբար վերագտնելով իրենց դատողությունը, վերկացան, նրանց մարմնական վիճակն այնպիսին էր, ասես թունավորումից էին փրկվել:

1. Այսինքն՝ Կորդվաց լեռները:

2. Հայկական սկզբնաղբյուրների Ջերմ գետն է, Արևելյան Տիգրիսը, այժմ՝ Բոհտան-սու:

3. Քսենոփոնը գրում է, որ Հելլենները մտան Արևմտյան Արմենիա (Անաբասիս, գիրք IV, գլ. IV, 4):

4. Ըստ Քսենոփոնի, Արմենիայի սատրապն էր Օրոնտաս-Երվանդը (Անաբասիս, գիրք III, գլ. V, 17), իսկ Տիրիբազոսը սոսկ Արևմտյան Արմենիայի Հյուսիսարքոսն էր, այսինքն՝ Օրոնտասի ստորադրյալը:

5. Փասիս անվան տակ պետք է հասկանալ Արաքս գետի վերին Հոսանքը:

6. Բնագրում *Χάοι* – բառացիորեն՝ խա-եր: Ուսումնասիրողները, ընդհանրապես, այս անունը համարել են Քսենոփոնի մտ հիշատակված տառիների (Հունարեն՝ *τῶχοι*) ցեղանվան աղավաղված ձևը: Բացառված չէ, սակայն, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք Հայերի «Հայ-խայ» ինքանվան հետ:

7. Տե՛ս 254-րդ էջ, ծան. № 26:

8. Այս խալդայեերին չպետք է շփոթել Հարավային Միջագետքի նույնանուն ցեղի հետ: Սրանք բնակվում էին Սև ծովի հարավարևելյան ափից ոչ հեռու:

9. Քսենոփոնի մոտ (Անաբասիս, գիրք IV, գլ. VII, 18)՝ Հարպասոս: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ սա պետք է լինի ճորտիս միջին Հոսանքը:

10. Այսինքն՝ չուրջ 120 մետր, որն, անշուշտ, չափազանցություն է:

11. Տե՛ս 255-րդ էջ, ծան. № 28:

12. Քսենոփոնի մոտ (Անաբասիս, գիրք IV, գլ. VII, 19)՝ Գյումնիաս:

13. Քսենոփոնի մոտ (Անաբասիս, գիրք IV, գլ. VII, 21)՝ Թեքես: Այս լեռան տեղադրությունը չի որոշված:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ
ԱՐԾԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ք.ա. 334 թվականի գարնանը Ալեքսանդր Մակեդոնացին (336-323) սկսեց Աքեմենյան աշխարհակալության դեմ արշավանքը, որի արդյունքում վերջինս կործանվեց: Արշավանքի ընթացքում տեղի ունեցան երեք խոշոր ճակատամարտեր՝ Գրանիկոս գետի ափին (Ք.ա. 334 թ.), Կլիկիայի Իսոսսի դաշտում (Ք.ա. 333 թ.) և վճռական ճակատամարտը՝ Ասորեստանի Հյուսիսում, Արբելայից ոչ հեռու գտնվող Գավգամելա կոչվող բնակավայրի մոտ (331 թ.): Գրանիկոսի ճակատամարտում Հայերի մասնակցության մասին որևէ տեղեկություն չունենք, իսկ Իսոսսում և Գավգամելայում նրանք զբաղեցնում էին աքեմենյան բանակի աջ թևը:

Գավգամելայի ճակատամարտում հերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Ք. ա. 331 թ. վերականգնեցին Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնտես-երվանդ III-ը Մեծ Հայքում, իսկ Միթրաոլոստեսը Փոքր Հայքում:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների և Հայաստանի հետ նրա առնչությունների մասին անտիկ պատմագրության մեջ պահպանված հատվածները բերվում են Արրիանոսի և Ռուփոսի երկերի՝

Ալեքսանդր Մակեդոնացի

ռուսերենից արված հայերեն թարմանություններից (տե՛ս «Ալեք-սանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987):

1.

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՍՍՈՍԻ ԵՎ ԳԱՎԳԱՄԵԼԱՅԻ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԻՆ ԸՍՏ ՔՎԻՆՏՈՒՍ ԿՈՒՐՏԻՈՍ ՌՈՒՓՈՍԻ

ՄԵԾՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիրք III

II, 4. Պարսիկները հարյուր հազար էին, նրանցից երեսուն հազարը՝ հեծյալներ, մարերը՝ տասը հազար հեծյալ և հիսուն հազար հետևակային... 6. Հայերն ուղարկեցին 40.000 հետևակային՝ դրան հավելելով 7000 հեծելազոր¹...

XII, 12. Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը, կաղուսիներն ու կապաղովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները. նրանք նույնպես ունեին մանգաղակիր մարտակառքեր: 13. Ողջ զորքի ընդհանուր թիվը հետևյալն էր՝ 45.000 հեծյալ, 200.000 հետևակային: Այդպիսի դասավորությամբ նրանք անցան տասն ասպարեզ. կանգ առնելու հրաման ստանալով՝ նրանք զինված սպասում էին թշնամու հայտնվելուն:

Գիրք IV

XVI, 1. Իսկ մակեդոնացիների ձախ թևում², որն ինչպես արդեն ասվեց պահպանում էր Պարմենիոնը, մարտը թե մեկ թե մյուս կողմի համար այլ պայմաններում էր ընթանում: 2. Մաղեյոսը սրբնթաց նետվելով իր հեծելազորով, նեղում էր մակեդոնացիների հեծյալ գործամասերին: Ունենալով թվային գերակշռություն, նա արդեն չըջանցեց թշնամուն, երբ Պարմենիոնը հրամայեց իր հեծյալներին հայտնել Ալեքսանդրին, թե ինչ ծանր վիճակում են իրենք, և եթե արքան արագորեն չգա օգնություն, ապա ինքը չի կարողանա կասեցնել ընդհանուր փախուստը: 3. Երբ Պարմենիոնից այդ լուրը եկավ, արքան արդեն հեռու էր գնացել՝ սպառնալով փախչող թշնամու թիկունքին: Նա հրամայեց կանգնեցնել սլացող ձիերին, կանգ առավ նաև ողջ ջուկատը: Ալեքսանդրը կատաղած էր, որ իր ձեռքից խլեցին հաղթանա-

կը և որ Դարեհին այժմ ավելի հեշտ կլինի փախչելը, քան նրան հետապնդելը: 4. Նույն ժամանակ Մազեյոսին տեղեկացրին Դարեհի պարտութեան մասին, չնայած ուժերի գերակշռութեանը, վախե- նալով կովող կողմերի ճակատագրից, նա թուլացրեց ճշումը ճզմված հակառակորդի վրա: Պարմենիոնը չհասկացավ, թե ինչու ճակատամարտը անսպասելի թուլացավ, բայց եռանդուն կերպով օգտվեց դրանից հաղթելու համար: 5. Նա հրամայեց իր մոտ կանչել թեսալական հեծյալներին

Պոսյակներ էրբրունիից (Ք. ա. V-IV դդ.)

ու ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք հենց նոր ձեզ սաստիկ նեղող թշնամուն: Այժմ, հանկարծակի համակված վախով, նրանք երերացին մարտում: Իհարկե, մեզ հաղթանակ է խոստանում մեր արքայի հաջողությունը: Ամենուր փոխված են պարսիկների դիակները: Էլ ինչո՞ւ եք դանդաղում: Մի՞թե գլուխ չեք հանի փախչողներից»: 6. Նրա խոսքերը ճշմարիտ թվացին և հույսը բարձրացրեց զինվորների ընկճված ոգին: Ասպանդակելով ձիերին բոլորը նետովեցին թշնամու վրա, և վերջիններս սկսեցին նահանջել ոչ թե դանդաղորեն,

այլ արագ երթով:

1. Անհասկանալիորեն ոուսերեն թարգմանություն մեջ դուրս է մնացել Հայոց բանակին վերաբերող տեղեկությունը, մինչդեռ զուգահեռ տրված լատիներեն բնագրում այն առկա է: Այս բացթողումն անցել է ոուսերենից Հայերեն թարգմանությանը, և անհայտ մնացել գլխավորապես ոուսերենով ու Հայերենով այս հեղինակին ծանոթ խորհրդային Հայագետներին: 2. Մանանդյանի մոտ Հայերի այս թվաքանակը սխալմամբ վերագրված է Գավգամելայի ճակատամարտին (տե՛ս Մ. Օհանյան, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003, էջ 35-36):

2. Մակեդոնացիների ձախ թևի դիմաց գործում էին Հայկական և կապադովկիական զորամասերը:

**ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՎԳԱՄԵԼԱՅԻ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ԸՍՏ ՓԼԱՎԻՈՍ ԱՐՐԻԱՆՈՍԻ**

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Գիրք III

III, 5. ... Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապադովկիացիներին՝ Արիակեսը: 6. Կելեսիրիայի և Միջագետքի ասորիներին առաջնորդում էր Մագեյոսը: Ասում են, Դարեհի բանակում եղել է մինչև 40.000 հեծյալ, մինչև 1.000.000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որոնց իրենց հետ բերել էին հնդիկները Ինդոս գետի այս ափից¹:

11. 7. Աջ թևի առջևում չարված էին Հայկական և կապադովկիական հեծելազորները և հիսուն մանգաղակիր մարտակառք:

1. Արիանոսի բերած թվերը խիստ չափազանցված են: Ավելի հավանական են Ռուփոսի բերած թվերը՝ 200.000 հետևակ և 45.000 հեծելազոր, ընդ որում, նրա մոտ փղեր չեն հիշվում:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՒՔ
ԸՍՏ ԳԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑՈՒ**

ԳԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գիրք XVII, գլ. LXIV

6. Ալեքսանդրը¹ Միթրենեսին², որն իրեն հանձնել էր Սարդեսի³ միջնաբերդը, տվեց Արմենիան⁴:

Գիրք XIX, գլ. XXIII

1-3. Քանի որ բոլորին ըստ արժանվույն ծառայություն էր մատուցվում, բազմությունը հաճելի թվաց Պեկեստեսի⁵ հոգատարությունը և բացահայտ երևաց, որ նա մեծ հաջողություն ունեցավ զորքի համակրանքը շահելու ուղղությամբ: Բայց Եվմենեսը⁶, այս տեսելով և մտածելով, որ Պեկեստեսը այդպես է վարվում բազմության հետ, ձգտելով ընդհանուր հրամանատարություն, կեղծ նամակներ հորինեց, որոնցով զինվորներին համարձակություն ներչնչեց պատերազմների ելքի նկատմամբ և, նվաստացնելով Պեկեստեսի հեղինակությունն ու փայլը, բարձրացրեց իր անձնավորությունը և բազմության աչքին մեծացրեց իր բարեհաջող հույսերի ակնկալությունները: Գրվածքների իմաստն այն էր, որ Օլիմպիադան⁷ միանալով Ալեքսանդրի որդու⁸ հետ, Կասսանդրոսի⁹ սպանությունից հետո, դարձել էր Մակեդոնիայի թագավորության տերը և որ Պոլյուպերզոնը¹⁰ իր հետ ունենալով թագավորական զորքերի լավագույն մասը և փղերին, անցել էր Ասիա՝ Անտիգոնոսի¹¹ դեմ կռվելու և արդեն մոտենում էր Կապադովկիային: Նամակը, որ գրված էր ասորերեն գրերով¹², ուղարկված էր Օրոնտեսի¹³ կողմից, որը տիրում էր Արմենիայի սատրապությունը և Պեկեստեսի բարեկամն էր: Քանի որ նամակին հավատք ընծայվեց, այդ սատրապների միջև նախկինում գոյություն ունեցած մտերմության պատճառով, Եվմենեսը կարգադրեց, որ այդ նամակը փոխանցելով ցույց տան հրամանատարներին և մյուս զինվորներից շատերին. դրանից հետո համայն զորաբանակի մտադրությունը փոխվեց և բոլորն իրենց ակնկալությունները կապեցին Եվմենեսի հույսերի հետ: Հավատալով, որ նա թագավորների միջոցով կկարողանա բարձրացնել ուժ ցանկանա և պատժել բոլոր իրեն վնասողներին:

4-5. Այդ տարիներին Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարտություն մատնեց պարսիկներին, որից հետո վախճանվեց: Ապա Պերդիկասը¹⁴, որն այդ ժամանակ ամբողջ տերություն ատաճնորդն էր, Եվմենեսին ուղարկեց որպես Կապադովկիայի գորապետ: Արիարաթեսը¹⁵ պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեսը¹⁶ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց, երբ արդեն Եվմենեսն ու Պերդիկասը և նրանց համախոհները մահացել էին¹⁷, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսը¹⁸ զբաղված էին այլ գործերով, Արիարաթեսը հայերի թագավոր Արզոատեսից¹⁹ զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների գորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը:

1. Ոտոքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին է:

2. Սա Լիդիայի նախկին պարսկական կառավարիչն էր:

3. Սարգեսը լիդիական սատրապության մայրաքաղաքն էր, որը Ք. ա. 334 թ. Միթրենեսը զավաճանարար հանձնեց Ալեքսանդրին: Ներկայիս Սարտ գյուղն է Թուրքիայում:

4. Արմենիան Միթրենեսին հանձնելը կրում էր ձևական բնույթ, քանի որ այն երբեք էլ չնվաճվեց Ալեքսանդրի կողմից, ուստի և Միթրենեսն էլ երբեք չտիրեց Արմենիայում:

5. Պեկեստեսը Ալեքսանդրի արքայական գնդի նախկին անդամներից էր, որին նա կարգել էր Պերսիս (Պարսք) երկրի սատրապ: Այդ պաշտոնում նա մնաց նաև Մակեդոնացու մահից հետո:

6. Սա Ալեքսանդր Մակեդոնացու անձնական քարտուղար Եվմենես Կարդիացին էր, որը Բարեկոնի 323 թ. խորհրդակցությունում՝ Ալեքսանդրի կայսրության առաջին բաժանման արարողության ժամանակ, ստացավ Կապադովկիան և Պափլագոնիան:

7. Օլիմպիադան Ալեքսանդր Մակեդոնացու մայրն էր:

8. Ոտոքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից անմիջապես հետո ծնված նրա և բակտրիացի մեծատոհմիկ Օքսիարտեսի դուստր Ռոքսանայի որդու մասին է, որին Մակեդոնացու զինակիցները տվեցին Ալեքսանդր անունը և հռչակեցին թագավոր՝ Ալեքսանդր IV անունով (323-311):

9. Սա Ալեքսանդր Մակեդոնացու զինակից, Մակեդոնիայի կառավարիչ Անտիպատրոսի որդին էր, որը հոր մահից հետո (319 թ.) զավթեց Մակեդոնիան և 316 թ. սպանել տվեց Օլիմպիադային, իսկ 311 թ. գլխատել տվեց Ռոքսանային ու Ալեքսանդր IV-ին: Այսպիսով, Գիողորոսը շփոթում է, այստեղ խոսք պիտի լիներ ոչ թե Կասսանդրոսի սպանության մասին, այլ Ալեքսանդր Մակեդոնացու խորթ եղբայր՝ Փիլիպպոս Առիդեյոսի, որը Օլիմպիադայի կարգադրությամբ մահապատժի էր ենթարկվել 317 թվականին:

10. Պոյուպերոնը Փիլիպպոս II-ի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու հավատարիմ զորավարներից էր: Նա պաշարում էր Ալեքսանդրի տերության միասնության պահպանման համար: Անտիպատրոսի կտակի համաձայն, նրա մահից հետո՝ դարձավ Մակեդոնիայի կառավարիչը և Ալեքսանդր IV-ի խնամակալը:

11. Ոսոքը Ալեքսանդրի զորավար Անտիգոնոս Միակնու (384-301) մասին է, զիողոլիսներից («Ժառանգորդներից») մեկը, որը 323 թ. Բաբելոնի խորհրդակցությունում ստացավ Մեծ Փոյուզիան, Պամփյուլիան և Լիկիան:

12. Ըստ երևույթին, խոսքը արամեական գրերի մասին է:

13. **Օրոնտես** (Երվանդ) - Հայաստանի սատրապն էր, որը 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտի ժամանակ գլխավորում էր հայկական այրուձին: Արքեմենյան տերության կործանումից հետո նա հանդես եկավ որպես Հայաստանի անկախ կառավարիչ ու թագավոր: Սա Երվանդ III-ն է (331-300) :

14. Պերդիկկասը Ալեքսանդրի մերձավորագույն զինակիցներից մեկն էր, որը նրա մահից հետո դարձավ տերության խնամակալը:

15. Ոսոքը Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթես I-ի մասին է:

16. Սա Արիարաթես II -ն էր:

17. Պերդիկկասը մահացել է 321 թ., իսկ Եվմենեսը՝ 316:

18. Ոսոքը Ալեքսանդրի մերձավորագույն զինակից, Սելևկյան պետության Հիմնադիր Սելևկոս I Նիկատորի (312-281) մասին է:

19. Հայոց թագավորի անվան այս Արդոատես ձևը վեճերի առիթ է տվել: Հայտնի չէ նաև, թե սա որտեղ է թագավորել՝ Մեծ Հայքում, թե՞ Փոքր Հայքում: Որոշ ուսումնասիրողներ (Ի. Գրոյզեն, Յո. Մարկվարտ, Հ. Մանանդյան և ուրիշներ) կարծում են, որ Արդոատեսը Օրոնտեսի աղճատված ձևն է և ըստ այդմ էլ գտնում են, թե սա եղել է Հայաստանի սատրապ Օրոնտես-Երվանդը, որը 331-330 թթ. իրեն հայտարարեց Հայաստանի թագավոր:

Արձանագրութիւնը հայտնաբերվել է 1900 թվականին, Փոքր Հայքի Տևրիկ ամրոցից 41 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Աղջակալե (բառացի՝ «Անտառի ամրոց») հնավայրից: Արձանագրութիւնը երկլեզու է՝ արամեերեն և հունարեն: Բնագրի հունարեն և արամեերեն հատվածները բառացիորեն չեն կրկնում միմյանց:

Արձանագրութիւնը ուսումնասիրել և անգլերեն է թարգմանել Ե. Լիպինսկին: Հայերեն թարգմանութիւնը՝ Ա. Ե. Մովսիսյանի:

ա. Արամեերեն հատված

1. Այս պարիսպների միջև հիմնվեց դամբարանը
2. Օրոմանայի՝¹ որդու Արիաու-
3. կայի՝² Որպես [մնայուն հիշատակ] կառուցեց այն
4. Արի[աուկան]՝ որդին Օրոմանայի՝
5. Սատ[րապը Ար] մենիայի՝⁴:

բ. Հունարեն հատված

Օրինավոր սատրապների մեջ անմահ հիշատակ կլինի Օրոմանե-սին՝ [որդուն] Արիակեսի, և Արիակեսին՝ [նրա] սիրելի որդուն, Արանդայի [Անդոմոնի] համար, որ [նա] կառուցեց գեղեցիկ բնակավայրի շքեղ պարիսպներն ամայի տեղում:

1. Օրոմանան (Օրոմանես) Ք. ա. IV դարի 30-ական թվականներին եղել է Փոքր Հայքի Աքեմենյան սատրապը:
2. Արիաուկան (Արիակես) Օրոմանեսի հայրն է, որը Գավգամելայի ճակատա՝ մարտի ժամանակ զլխավորել է կապադովկիացիների դորքն՝ ընդդեմ Ալեքսանդր Մակեդոնացու:
3. Անկասկած է, որ խոսքը գնում է Փոքր Հայքի մասին:

ԲԱԺԻՆ ՋՈՐՐՈՐԴ

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԴԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԴԻՈԴՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գիրք XXXI

17a. Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը¹ ապստամբելով Անտիոքոսից², իր անունով քաղաք Հիմնեց³ և ժողովեց Հզոր արանց: Իսկ Անտիոքոսը⁴, որն այդ տարիներին Հզոր էր, ինչպես ոչ ոք մյուս թագավորներից, արչավեց նրա վրա և, հաղթելով, ստիպեց նրան հնազանդվել:

22. Այն բանից հետո, երբ Արիարաթեար⁵ Միթրոբուզանեսին⁶ վերականգնեց հայրենի տիրություն վրա, Արտաքսիասը՝ Հայաստանի թագավորը, չհրաժարվելով իշխանությունն և նկատմամբ իր ունեցած ընչաքաղցությունից, դեսպաններ ուղարկեց Արիարաթեսի մոտ, առաջարկելով նրան համաձայնել իր հետ և, յուրաքանչյուրն իր մոտ եղած երիտասարդին⁷ մահվան ենթարկելով, իրար միջև բաժանել Սուփենեն⁸: Իսկ Արիարաթեար, որին խիստ օտար էր այդպիսի անազնվությունը, հանդիմանեց դեսպաններին և (նամակ) գրեց Արտաքսիասին, առաջարկելով նրան հեռու մնալ նման գործերից: Հետևաբար, Արիարաթեսն ահա այս գործից հետո, իր անձի չուրջն եղած համաբավը մեծ չափով բարձրացրեց: Իսկ Միթրոբուզանեսը, իրեն իշխանություն վրա վերականգնողի հանդեպ հիացություն արժանի հավատարմության և ազնվության շնորհիվ՝ տիրացավ իր հայրենի իշխանության:

27a. Երբ հայտնի դարձավ, թե հոռմեացիները թշնարար են տրամադրված Դեմետրիոսի⁹ հանդեպ, ապա նրան արհամարհեցին ոչ միայն մյուս թագավորները, այլև նույնիսկ նրան ենթակա սատրապներից ոմանք, որոնցից ամենահայտնին Տիմարքոսն էր¹⁰: Սա ծագումով միլետացի էր և նախկինում թագավորած Անտիոքոսի¹¹ ընկերը, որը բազմիցս հոռմ էր ուղարկվել իբրև ղեսպան: ... Սա շատ մեղադրանքներ հարուցելով Դեմետրիոսի դեմ, համոզեց սենատին նրա դեմ ընդունել այսպիսի որոշում. «Քանի որ Տիմարքոսը¹²..., ապա նա թող լինի նրանց թագավորը»: Տիմարքոսը, ոգևորված այս որոշումից, Մեդիայում կազմակերպեց նշանակալից բանակ. միաժամանակ Դեմետրիոսի դեմ դաշինք հաստատեց Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի հետ: Այնուհետև, ահաբեկելով սահմանակից ժողովուրդներին իր զորքերի հզորությունը և նրանցից շատերին հնազանդեցնելով իրեն, արշավեց Զեզմայի¹³ վրա և, վերջապես, դարձավ թագավորություն մեջ հզոր:

1. Խոսքը Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես I Բարիի (189-160) մասին է:
2. Սա Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս III Մեծն է (223-187):
3. Այսինքն՝ Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ կառուցվել է Ք. ա. II դարի 70-ական թվականներին:
4. Այստեղ Դիոդորոսը նկատի ունի Սելևկյան Անտիոքոս IV էպիփանես թագավորին (175-164):
5. Սա Կապադովկիայի Արիարաթես V թագավորն է (163-130):
6. Միթորոսզանես (Մեհրուժան) - Զարեհ թագավորի որդին էր, որը 163 թ. Արիարաթես V-ի կողմից հռչակվեց Մոփքի թագավոր:
7. Ակնարկությունը Մոփքի մահացած թագավոր Զարեհի երկու որդիների մասին է, որոնցից ավագը՝ Մեհրուժանը ապաստանել էր Կապադովկիայում՝ Արիարաթես V-ի մոտ, իսկ կրտսերը, որի անունը մեզ հայտնի չէ՝ Հայոց Արտաշես I թագավորի մոտ:
8. Մոփաջ աշխարհի հունական անվանման ձևն է:
9. Սա Սելևկյան Դեմետրիոս I Սոտեր թագավորն է (162-150):
10. Խոսքը Բաբելոնիայի և Մեդիայի սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի մասին է, որը Անտիոքոս V Եվպատորի մահից հետո, ապստամբություն բարձրացրեց Դեմետրիոս I -ի դեմ և իրեն անկախ թագավոր հռչակեց Մեդիայում (162-160):
11. Այստեղ ակնարկվում է Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս IV էպիփանեսը:
12. Այստեղ Դիոդորոսի ձեռագիրը թերի է:
13. Զեզմա գետանցը գտնվում էր Վերին Եփրատի աջ ափին, Սամոսատ քաղաքի մոտ:

**ԱՐՏԱՇԵՍ Ի-Ի ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՐՎԱՆԴ ՎԵՐՋԻՆԻ ԴԵՄ
ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԽԳ

**ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՍՄԲԱՏԸ ՊԱՐՄԻՑ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ
ԴԱՐՁՆԵԼՈՎ ԽՆԴԻՐՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼ**

Իսկ երբ մանուկ Արտաշեսը¹ մեծացավ և նրա դայակ Սմբատը² քաջության և արիությունից շատ գործեր ցույց տվեց, արյաց նախարարները նրան համակրելով բարեխոսում են թագավորին³, որ նրան պարգև տա, ինչ որ նա խնդրի: Թագավորը համաձայնվելով ասում է նախարարներին. «Իմացե՛ք, ի՛նչ է ցանկանում այդ քաջ մարդը»: Նրանք ասում են. «Անմա՛հ բարերար տեր, Սմբատն ուրիշ բան չի ցանկանում, այլ միայն, որ քո արյունակից և հարազատ Արտաշեսին՝ Սանատրուկի որդուն, որ զրկված է իր թագավորությունից, հաստատես իր թագավորության մեջ»: Արքայից արքան համաձայնվելով՝ Սմբատի ձեռքն է տալիս մի մասը Ատորեստանի գորքերից և Ատրպատականի գորքերը, որպեսզի Արտաշեսին տանեն և հայրենական գահի վրա հաստատեն:

ԽԴ

**ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԵՐՎԱՆԴԸ ԼՍՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԳԱԸ
ԵՎ ԶՈՐՔ Է ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՐԱՍՏՎԵԼՈՒ**

Երվանդին⁴ Ուտիք գավառում լուր է հասնում, թե պարսից թագավորը մեծ զորք գումարեց Սմբատի ձեռքի տակ, որպեսզի քեզ վրա գա և մանուկ Արտաշեսին իր թագավորությունը բերի: Երվանդն այս լսելով՝ այդ տեղում կողմնապահներ է թողնում նախարարներից շատերին և ինքն շտապով գալիս է իր քաղաքը⁵, որպեսզի իր մոտ հավաքի հայոց, վրաց և Կեսարիայի կողմերի զորքերը, նաև Միջագետքինը, խնդրելով և վարձ վճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բոլոր զորքերը շուտով գումարվեցին նրա մոտ. բազմաթիվ հետևակ զորքերով եկավ նաև Արգամը՝ Մուրացյան ցեղի տանուտերը, որ Աժ-

դահակի⁶ սերնդից էր: Որովհետև Երվանդը նրան վերադարձրել էր երկրորդական գահը⁷, որը Տիգրանը խլել էր նրանից և տվել էր իր քրոջ ամուսին Միհրդատին, իսկ Միհրդատի մահից հետո ոչ ոքի չէր տրված, մինչև որ Երվանդը վերադարձրեց Արգամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլև բոլոր նախարարներին պարզեցրեց և պատիվներ էր տալիս, և բոլոր զորքերին առատապես պարգևատրում էր:

ԽԵ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍԸ ԻՐ ԵՐԿԻՐԸ ՄՏՆԵԼՈՒՆ ՊԵՍ ԳՈՐԾԸ ՀԱՋՈՂՎԵՑ

Իսկ Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ շտապում էր հասնել Ուտիքի սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմի զորքերը, նաև այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: Այս լսելով՝ հայոց մյուս նախարարներն էլ լքվում, քայքայվում և մտածում են Երվանդից բաժանվել, մանավանդ երբ տեսան, որ հռոմեացիների զորքերը նրան օգնություն չեկան: Իսկ Երվանդն ավելի առատացնում է պարզեցրել և նրանցից ամեն մեկին բաժանում է գանձեր, և որքան շատ էր տալիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև բոլորն էլ գիտեին, թե առատաձեռնությունից չէ որ տալիս է, այլ երկյուղից է վատնում: Եվ այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնց այնքան առատ չէր տալիս:

ԽԶ

ԵՐՎԱՆԻԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԴԵՄ ԵՎ ՓԱՌՈՒՍԸ,
ՆՐԱ ՔԱՂԱՔԻ ԳՐԱՎՈՒՄՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Բայց Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը՝ Արագած կոչված լեռան թիկունքով. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին: Նրա զորքերի բազմությունը նշանակություն չէին տալիս, միայն Մուրացյան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր և իր իշխանությունն տակ ուներ բազմաթիվ նիզակավորներ: Եվ Երվանդի բանակն ավելի քան երեք հարյուր ասպարեզ զեպի հյուսիս հեռու էր իր քաղաքից և գտնվում էր Ախուրյան գետի վրա: Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մոտենալը), նրա զեմ հանեց իր զորքերի բազմությունը և ձակատ կազմեց իր բանակից ոչ

հետո: Իսկ Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին պատգամ ուղարկեց հաստատուն երդումներով, որ նրան կթողնի, ինչ որ նա ստացել է Երվանդից, և էլի ուրիշ բաներ կավելացնի, միայն թե նա Երվանդին լքի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսի դրոշակները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ երևացին, Արգամը հետևակների բազմութունն առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողերը հնչեցնել և իր զորքի ճակատն շարժելով սլացավ, ինչպես արծիվը կաքավների երամի վրա: Իսկ հայոց նախարարները, որոնք (Երվանդի ճակատի) աջ և ձախ թևերն էին կազմում, խառնվում միանում են նրա հետ: Վրաց զորքերը թեպետ իրենց Փարսամ թագավորի հետ հանդուզն հարձակում գործելով ընդհարվեցին, բայց շուտով ետ փախան: Այդտեղ պետք էր տեսնել Երվանդի գնդի և Միջագետքի զորքերի սարսափելի կոտորածը: Երկու ճակատները իրար խառնվելիս Արտաշեսի ղեմ են գալիս Տավրոսցի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կսպանեն: Սրանց հետիոտն պատահում է Գիսակը՝ Արտաշեսի դայակի որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հաղթութուն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեսն էլ սրով կտրում են, և նա մեռնում է այսպես: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում:

Իսկ Երվանդը իր ձիով շատ ասպարեզներ անցնելով և իր բանակից մինչև քաղաքը շինված իջևանները նորանոր ձիեր փոխելով, փախչում էր իջևանից-իջևան: Սմբատն էլ նրան հետամուտ լինելով՝ սաստկապես հալածում է գիշերով մինչև քաղաքադուռը: Իսկ մարաց զորքերը Երվանդի գնդի կողմն անցնելով՝ մթության մեջ բանակ են դնում դիակների վրա: Արտաշեսն էլ հասնելով Երվանդի վրանը, որը նա շրջափակում էր կտավով ու կաշվով, իջավ և այն գիշերը նրա վրանում մնաց: Իսկ երբ լուսացավ, նա տիրաբար կարգադրելով հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (մարաց) զորքերը դիակների վրա բանակ դրին, կոչեց Մարաց մարզ, իսկ ճակատամարտի տեղը՝ Երվանդավան, իրը թե այստեղ վանեց Երվանդին. այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօր: Ապա գնաց Երվանդի քաղաքը, կեսօրից առաջ Երվանդի դաստակերտը հասնելով՝ զորքին հրամայեց, որ միասին բարձր աղաղակեն «Մար ամատ», որ թարգմանվում է՝ մարը եկավ, սրանով հիշեցնելով այն վիրավորանքը, որ նրա մասին ուղարկում էր Երվանդը պարսից թագավորին և Սմբատին, նրան մար կոչելով⁸: Հենց այս ձայնով էլ այն դաստակերտը Մարմետ կոչվեց, հավանորեն Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Երվանդի անունը

նրա վրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դաստակերտի անվանակոչութան:

Բայց Սմբատը գիշերով Երվանդի հետևից ընկնելով փոքրաթիվ վաչտով՝ քաղաքի դուռը պահպանում է, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերը գալիս են: Եվ երբ քաջերն սկսեցին ամրոցի դեմ կռվել, ամրոցի մարդիկ անձնատուր եղան և քաղաքի դուռը բացին: Ջինվորներից մեկը մտնելով՝ դաշույնով Երվանդի գլխին խփեց և ուղեղը տան հատակի վրա ցրեց. այսպես ջախջախվելով վախճանվեց քսան տարի թագավորելուց հետո: Բայց Արտաշեսը հիշելով, թե Երվանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ էր, հրամայում է թաղել և մահարձան դնել:

ԽԷ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ԻՐ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԻՆ ԲԱՐԻՔՆԵՐ ԱՆԵԼԸ

Երվանդի մահից հետո Սմբատը մտնելով խուզարկում է արքունական գանձերը: Սանատրուկ թագավորի թագը գտնելով՝ դնում է Արտաշեսի գլուխը և թագավորեցնում է ամբողջ Հայաստանի վրա պարսից Դարեհ թագավորի քսանիններորդ տարում⁹: Արտաշեսը թագավորությունն ստանալով՝ պարզևներ է տկալիս մարաց և պարսից զորքերին և ուղարկում իրենց երկիրը: Նույնպես տալիս է քաջ և պատվավոր Արգամին նրան խոստացած երկրորդական գահը, նաև հակինթներով զարդարված պսակ, երկու ականջներին զինդեր, մի ոտքին կարմիր ազանելիք, իրավունք ունենալ գործածելու ոսկե գդալ և պատառաքաղ և ոսկեղեն գավաթներով խմելու: Եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Սմբատին, բացի երկու զնդերից և կարմիր կոշիկից: Եվ բացի նրա հայրենական թագակապ ասպետությունից և արևմտյան զորքի իշխանությունից՝ նրան է վստահում Հայոց բոլոր զորքերը, մեր երկրի բոլոր գործակալները և ամբողջ արքունական տունը: Իսկ Ներսեսին, իր դայակի Գիսակ որդու որդուն (նախարարական) ցեղ զարձնելով՝ կոչում է Դիմաքսյան՝ նրա հոր քաջագործությունների անունով, որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա դեմքի կեսը սրով կտրեցին՝ Արտաշեսի համար:

Պատմվում է, թե (Արտաշեսը) նույն օրում (նախարարական) ցեղի է վերածել տասնհինգ պատանի. Տուրի որդիներին՝ ցեղը կոչելով նրանց հոր անունով Տրունի, ոչ թե որևէ քաջագործություն համար, այլ նրանց հոր լրտեսության համար, որ կատարում էր (Երվանդ) թագավորի տնից Սմբատին (տեղեկություններ ուղարկելով), որովհետև Երվանդին մտերիմ էր, որ և նրանից սպանվեց նույն պատճա-

ոով:

ԽԸ

ԵՐՎԱԶԻՆ ՍՊԱՆԵԼԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԲԱԳԱՐԱՆԸ ՇԻՆԵԼԸ,
ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԴԱՌՆԱԼԸ ՀՌՈՄԵԱՅԻՆԵՐԻՆ

Սրանից հետո (Արտաշեսը) հրամայում է Սմբատին գնալ Բագա-
րան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Երվանդի քաղաքի մոտ, և
սպանել Երվանդի եղբորը՝ Երվազին¹⁰; Սմբատը նրան բռնելով՝ հրա-
մայում է նրա չլնքից մի երկանաքար կապել և նետել գետի մի պտույ-
տի մեջ: Նրա տեղ բազինների վրա նշանակում է մի երազահան մոզի
աչակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշեսին, որին այդ պատճառով Մոզա-
պաչտ էին ասում: Հետո ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ
հարյուր հոգի ծառաներ, նաև մեհյանների գանձերից ընտիրները և
բերում է Արտաշեսին: Արտաշեսը Սմբատին է պարգևում Երվանդի
ծառաներին, իսկ գանձերը հրամայում է տանել պարսից Դարեհ թա-
գավորին, իր գանձերից էլ վրան ավելացնելով, չնորհակալության և
պատվի համար, իբրև իր հոր և օգնականի¹¹:

ԽԹ

ԱՐՏԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշես Վերջինի գործերից շատ բան հայտնի են քեզ այն վիպա-
սաններից, որոնք պատմում են Գողթնում¹², ինչպես քաղաքը շինելը,
խնամիրությունն Ալանների հետ, նրա սերունդների ծնունդը և Սաթե-
նիկի իբրև թե սիրահարությունը առասպելական վիշապազուններին,
այսինքն՝ Աժդահակի սերունդներին, որ գրաված ունեն Մասիսի ամ-
բողջ ստորոտը. կոիվը նրանց հետ, նրանց իշխանության քայքայու-
մը, նրանց սպանությունը և շինվածքների հրկիզումը, և Արտաշեսի
որդիների նախանձը և իրար դեմ գրգռվելը կանանց միջոցով: Այս բո-
լորը, ինչպես ասացինք, քեզ հայտնի են վիպասանների երգերից,
բայց մենք ևս կարճառոտ կհիշատակենք և այլաբանությունը
կճշմարտենք¹³:

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Արաքսը և Մեծամորը
խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր
անունով կոչում է Արտաշատ: Արաքսն էլ օգնում է նրան անտառի
փայտով: Ուստի առանց դժվարություն և արագ շինելով՝ այնտեղ

մեհչյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիս¹⁴ արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Բայց Ապոլոնի¹⁵ արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս ճանապարհին մոտ: Երվանդը քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

1. **Նորենացին Արտաշեսին** դիտում է որպես Արշակունյաց (Երվանդունիների) արքայատան օրինական ժառանգորդ՝ Հայոց Սանատրուկ թագավորի կենդանի մնացած միակ որդին, որին Սմբատ Բյուրատյանը փրկելով տարել էր Պարսկաստան:

2. **Սմբատ** - Բյուրատ Բագրատունու որդին էր, Արտաշեսի դայակը, փրկել է նրան Երվանդ Վերջինի հետապնդումներից, իսկ հետագայում մեծապես օգնել՝ վերագրավելու հայրենական գահը և Հայաստանի հետ վերամիավորելու նրանից անջատված երկրամասերը: Արտաշեսը նրան նշանակել է հայկական զորքերի Հարավային զորավարության հրամանատար: Պետք է նշել, որ Նորենացին որոշ գունազարդումներով է ներկայացրել Սմբատ Բագրատունուն: Չափազանցված է հատկապես Սմբատի դերը Արտաշեսի ողջ գործունեության ընթացքում, այնպես որ վերջինս գրեթե անելիք չունի:

3. Այսինքն՝ պարսից թագավորին, որը, Նորենացու ցուցման համաձայն, Դարեհ Վերջինն էր: Ըստ Նորենացու ժամանակագրության, այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել Ք. հ. I դարի երկրորդ կեսում՝ հռոմեական կայսրեր Վեսպասիանոսի և Տիտոսի ժամանակներում, սակայն, ինչպես հայտնի է, Դարեհ III Կողոմանոսը (Դարեհ Վերջին) թագավորել է Ք. ա. 336-330 թվականներին, հետևաբար, Նորենացու Դարեհ Վերջինին չի կարելի նույնացնել Դարեհ Կողոմանոսի հետ: Մյուս կողմից էլ, Արտաշես I-ը, որը, Ք. ա. III դ. վերջերի - Ք. ա. II դ. առաջին կեսի անձնավորություն է, չէր կարող լինել ինչպես Դարեհ Կողոմանոսի, այնպես էլ Վեսպասիանոսի ու Տիտոսի ժամանակակիցը: Այստեղ առկա է ժամանակագրական շփոթմունք, որը գալիս է Պատմահոր օգտագործած աղբյուրից:

4. **Երվանդ Արշակունի** - Հայոց թագավոր Երվանդ IV Վերջինն է (220-201), Ստրաբոնի հիշատակած վերջին Օրոնտեսը (տե՛ս 314-րդ էջ, ծան. № 3): Ըստ Նորենացու, Արշակունի՝ միայն մոր կողմից, բունատիրոջ: Իրականում Երվանդը օրինական թագավորական հարստության՝ Երվանդունիների տան ներկայացուցիչն էր, իսկ Արտաշեսը, ըստ երևույթին, միայն կողմնակի առնչություն ուներ

այս տոհմին: Ք. ա. 201 թ., օգտվելով Երվանդ Վերջինի դեմ ծավալված դժգոհություններից՝ Արտաշեսը տապալում է նրան և հետագայում հիմք դնում Արտաշեսյան արքայատան: Սակայն, իր գործողություններն արդարացնելու միտումով, Արտաշեսը չարունակում է իր տունը հորջորջել «Երվանդական»:

5. Նոսքը Երվանդունիների թագավորության վերջին մայրաքաղաք Երվանդաշատի մասին է: Հիմնադրվել է Ք. ա. III դարում, Երասխ և Ախուրյան գետերի միախառնման տեղում, Երասխի ձախ ափին:

6. Պատմահայրը նկատի ունի մարական թագավոր Աժդահակին (Աստիագես):

7. **Արգամ կամ Արգավան** (ըստ երևույթին՝ Արշամ) – Մուրացյան նախարարական տան նահապետը. Արտաշեսից ստացած նրա «երկրորդական գահ» պաշտոնի կամ գործակալության մասին, դժբախտաբար, մենք այլ վկայություն չունենք, ուստի դժվար է ասել, թե այն ինչ բովանդակություն է ունեցել:

8. Երվանդը չարամտորեն Արտաշեսին «մար» (մեղացի) էր հորջորջում վարկարեկելու միտումով:

9. Ըստ Նորենացու ժամանակագրության, Դարեհ Վերջինի թագավորության 29-րդ տարին համապատասխանում է Ք. հ. 52 թվականին, ուրեմն այս թվականին է, որ, ըստ Նորենացու, գահ է բարձրացել Արտաշես I-ը: Սա ակնհայտորեն չփոթմունք է. Արտաշեսը թագավոր է հռչակվել Ք. ա. 189 թվականին:

10. **Երվազ** – Երվանդ Վերջինի եղբայրն է, Հայաստանի գերագույն քրմապետը:

11. Այս իրադարձությունները նկարագրելիս Մովսես Նորենացին օգտվել է Դարանաղյաց Անիի՝ Արամազդի տաճարի քուրմ Ողյումպի (Օղյումպ, Օլիմպիոս) «Մեհենական պատմություններից»: Սակայն, Պատմահայրը Ողյումպից քաղած դրվագները (Արտաշես I-ի մասին) սխալմամբ տեղավորել է ժամանակագրական տեսակետից օտար միջավայրում՝ Ք. հ. I դարի կեսերին:

12. Գողթանը Վասպուրականի 33-րդ գավառն էր, ընդգրկում էր հետագայի Ապրակունիսի և Օրդուբադի շրջանները: Այս գավառը հնուց ի վեր հռչակված էր իր ժողովրդական գուսան-երգիչներով:

13. Նորենացին վիպասանական երգերն ու ատասպելները համարում է այլաբանություն և հաճախ աշխատում է տալ ոչ թե դրանց անաղարտ տեքստը, այլ միայն մեկնությունը:

14. **Արտեմիա** – հավերժ դեռատի և չքնաղ աստվածուհի, Զևսի և Լեթոյի դուստրը: Սկզբում լուսնի աստվածուհի, հետագայում՝ որսորդության: Հայաստանում նույնացվել է Անահիտի հետ:

15. **Ապոլոն** – Զևսի և Լեթոյի որդին, Արտեմիսի երկվորյակ եղբայրը: Համարվել է լուսնի, արվեստի և երաժշտության աստվածը: Հայաստանում նույնացվել է Տիր աստծու հետ:

Հույն պատմագիր Պոլիբիոսը գրել է Ք. ա. 220-146 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի Հռոմեական Հանրապետության և Հելլենիստական երկրների փոխհարաբերությունների պատմությունը: Նրա «Պատմություն» վերտառությունամբ աշխատությունը, փաստորեն առաջին փորձերից մեկն էր ժամանակի համաշխարհային պատմությունը համահավաք շարդելու ուղղությամբ:

Պոլիբիոսի սույն երկասիրությունը բաղկացած է եղել 40 գրքերից, սակայն, դժբախտաբար, այն ամբողջությամբ չի պահպանվել. մեզ է հասել միայն Հինգ գիրք և առանձին պատառիկներ մյուս գրքերից: Այստեղ, Հելլենիստական Արևելքի երկրների՝ այդ թվում և Հայաստանի մասին եղած հաղորդումներն ու տեղեկությունները կցկտուր են ու խիստ թերի: Այնուհանդերձ, Պոլիբիոսը մի շարք արժեքավոր ու եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Հայքի ու Ծոփքի Ք. ա. III դարի առաջին կեսի պատմության վերաբերյալ:

Պոլիբիոսը ծնվել է Ք. ա. 210 թվականին, Արկադիայի Մեգալոպոլիս քաղաքում, բարձրաշխարհիկ ընտանիքում: Երիտասարդության տարիներին գործուն մասնակցություն է ունեցել Աքայական դաշնակցային պետության քաղաքական կյանքին, 169 թ. ընտրվել է այդ դաշնակցության Հիպպարքոսի պաշտոնում: Սակայն Ք. ա. 167 թվականին նա պատանդ է տարվում Հռոմ, ուր և մնում է շուրջ 16 տարի: Այստեղ էլ վերջնականապես ձևավորվում են Պոլիբիոսի հակադեմոկրատական, պահպանողական արիստոկրատական հայացքները: Իր երկասիրությունում, նա հանդես է գալիս Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը պաշտպանելու և այն հիմնավորելու դիրքերում: Պոլիբիոսը մահացել է մոտ Ք. ա. 127 թվականին:

Պոլիբիոսի «Պատմությունից» ստորև բերվող հատվածները տրվում են Ս. Մ. Կրկյաչարյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է «Polybius, *Historiae*, V. 1-6, Cambridge, Mass.-London, 1960, (Loed Classical Library)» հրատարակությունից:

Գիրք VIII, 25

1-5. Քսերքսեսի¹ թագավորության ժամանակ Արմոսատա² քաղաքում, որը գտնվում է այսպես կոչված Գեղեցիկ դաշտում³, Եփրատի և Տիգրիսի միջև, Անտիոքոս թագավորը⁴ քաղաքը պաշարելով վերցնելու մտադրությամբ՝ բանակել էր նրա մոտ⁵: Տեսնելով (Անտիոքոս) թագավորի պատրաստությունները, Քսերքսեսը նախ փորձեց փախուստի միջոցով փրկվել, բայց քիչ ժամանակ անց նա զղջաց, վախենալով, որ մայրաքաղաքը թշնամու ձեռքն ընկնելու դեպքում ինքը կարող է կորցնել ամբողջ թագավորությունը: Ուստի ղեսպաններ ուղարկելով Անտիոքոսի մոտ, հայտնեց, որ ցանկանում է բանակցություն սկսել նրա հետ: Անտիոքոսի հավատարիմ ընկերները խորհուրդ չէին տալիս թագավորին ձեռքից բաց թողնել պատանուն, այլ համոզում էին, որ քաղաքը գրավելով, իշխանությունը հանձնի Միհրդատին, որը նրա քեռորդին էր⁶: Բայց թագավորը չլսեց նրանցից ոչ մեկին, իր մոտ հրավիրեց պատանուն, հաշտվեց նրա հետ և նույնիսկ զիջեց նրան հարկի մեծագույն մասը, որը պարտավոր էր իրեն վճարել (Քսերքսեսի) հայրը: Այնուհետև, ստանալով Քսերքսեսից 300 տաղանդ և հազար ձի ու հազար ջորի լծասարքով, նա վերադարձրեց նրան ամբողջ իշխանությունը և նրան ամուսնացրեց իր Անտիոքիս քրոջ հետ⁷: Այսպիսով, Անտիոքոսը իր արքայական վեհանձնությունում, որ ցուցաբերել էր ներկա դեպքում՝ ձեռք բերեց երկրի բնակիչների բարեկամությունն ու երախտիքը:

Գիրք XXVI, 6

1-12. Հանկարծակի և դաժան հարձակման ենթարկված լինելով, Փառնակեսը⁸ պատրաստ էր ընդունելու ամեն մի առաջարկ⁹. ուստի նա ղեսպաններ ուղարկեց Եվմենեսի¹⁰ ու Արիարաթեսի¹¹ մոտ: Եվմենեսն ու Արիարաթեսը լսելով նրանց, իրենք ևս իսկույն իրենց ղեսպաններին ուղարկեցին Փառնակեսի մոտ, և այս բանը երկուստեք բազմիցս կրկնվելով, հաշտություն կնքվեց հետևյալ պայմաններով¹², թող մշտական խաղաղություն լինի մի կողմից՝ Եվմենեսի, Պրուսիասի¹³ և Արիարաթեսի, մյուս կողմից՝ Փառնակեսի և Միհրդատի¹⁴

միջև: Փառնակեսը և ոչ մի ձևով չպետք է արչավի Գալատիայի վրա և գալատների հետ նախկինում նրա կնքած բոլոր պայմանագրերը պետք է համարվեն անվավեր: ... Որոշվեց նաև, որ Փառնակեսը պետք է առանց փրկագնի վերադարձնի ռազմագերիներին և փախստականներին: ... Որչվեց նաև, որ Արմենիայի¹⁵ սատրապ Միհրդատը պետք է վճարի 300 տաղանդ, որովհետև սա զրթելով Եվմենեսի հետ կնքած դաշինքը, պատերազմեց Արիարաթեսի դեմ¹⁶: Այդ դաշինքին մասնակից դարձվեցին Ասիայի իշխաններից Արտաշեսը¹⁷, Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալը, և Ակուսիլոքոսը¹⁸:

1. Քսերքսեսը Մոփքի թագավորն էր (մոտ 220-201), ըստ երևույթին, նա որդին էր Մոփք-Կոմնագենեսի միացյալ պետության թագավոր Արչամի (Արսամես), որի իշխանության տարիներն են Ք. ա. III դարի 40-30-ական թվականները:

2. **Արմոսատա** - Մոփքի մայրաքաղաք Արչամաշատն է. հիմնադրել է Արչամ թագավորը՝ Արածանիի ձախ ափին, այժմյան Նարարա-Նաջարան ավերակ գյուղի մոտ:

3. **Գեղեցիկ դաշտ** (Հրաշալի հովիտ) - Արածանիի հովիտն է կամ Անթիաս դաշտավայրը, այժմ՝ Նարբերդի դաշտը:

4. **Նոսքը** Սելևկյան տերության թագավոր Անտիոքոս III Մեծի (223-187) մասին է:

5. **Անտիոքոս III-ի՝ Մոփքի դեմ ձեռնարկած սույն հարձակումը տեղի է ունեցել Ք. ա. 212-205 թթ.**՝ նրա հայտնի Արևելյան արչավանքի նախօրյակին. ամենայն հավանականությամբ՝ հենց 212 թ. սկզբներին:

6. **Այս Միհրդատը Անտիոքոս III -ի քրոջ և մի հայ մեծատոհմիկի որդին էր: Մոտ 201 թ. Անտիոքոսը նրան նշանակում է Փոքր Հայքի սատրապ:**

7. **Մոտ 201 թվականին, ունենալով եզրոր՝ Անտիոքոս III-ի ցուցումը՝ Անտիոքիսը սպանեց Քսերքսեսին. զրանով իսկ, Մոփքը վերածվեց սելևկյան սատրապության, իսկ այնտեղ կառավարիչ (ստրատեգոս) կարգվեց հայ մեծատոհմիկ Զարեսը:**

8. **Փառնակես** - Պոնտոսի թագավոր Փառնակ I-ն է (185-170), Պոնտական թագավորության հզորության հիմնադիրը:

9. 183 թվականին Փառնակը ռազմական արչավանք էր ձեռնարկել Գալատիայի, Պերգամոնի և Կապադոկիայի դեմ, սակայն պարտություն կրելով՝ ստիպված էր հաշտություն խնդրել:

10. **Եվմենես** - խոսքը Պերգամոնի թագավոր Եվմենես II Սոտերի (197-160) մասին է:

11. **Արիարաթես** - խոսքը Կապադոկիայի թագավոր Արիարաթես IV-ի (220-163) մասին է:

12. Հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 179 թվականին:

13. **Պրուսիա** – խոսքը Բյութանիայի թագավոր Պրուսիա II-ի (մոտ 182–149) մասին է:

14. Միհրդատը Փոքր Հայքի սելևկյան կառավարիչ-սատրապն էր, որը Ք. ա. 180 թվականից հանդես է գալիս որպես անկախ տիրակալ: Այս իրադարձությունների ժամանակ նա գործում էր Փառնակի դաշնակից դերում:

15. Սոսքն այստեղ վերաբերում է Փոքր Հայքին:

16. Պայմանագրին նախորդող և հետևող իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, իրոք, Միհրդատն այդ ժամանակ արդեն անկախ միապետ էր:

17. Սոսքը Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես I-ի (189–160) մասին է:

18. **Ակուսիչքոս** – ենթադրվում է, որ սա պետք է լինի Մոփբի Զարեհ թագավորի որդին:

ՄՐՏԱԲՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԲՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, XI, 14

1. Հայաստանի հարավը պաշտպանում է Տավրոսը, որը այն բաժանում է Եփրատի և Տիգրիսի միջև գտնված ամբողջ երկրից, որը կոչում են Միջագետք. արևելքում այն սահմանակից է Մեծ Մեդիային և Ատրոպատեններին. հյուսիսից Կասպից ծովի վերևի Պարաքոաթրա¹ լեռներն են և Աղվանները և Իբերները և այս ազգերին ներփակող Կովկասը, որը հասնելով Հայաստանին՝ միանում է Մոսքիկյան² և Կոլխիսի (Կոդքիս, Կոլխիդա) լեռներին, մինչև տիրարեններ կոչվածների երկիրը. արևմուտքից այս (տիրարենների) ազգն է և Պարիադրեսը և Սկյուդիսեսը³ մինչև Փոքր Հայք և Եփրատահունը, որ Հայաստանը բաժանում է Կապադովկիայից և Կոմմագենեից:

2. Եփրատը սկիզբ առնելով Տավրոսի հյուսիսային կողքից, նախ հոսում է Հայաստանի միջով դեպի արևմուտք, հետո չրջվում է դեպի հարավ և կտրում Տավրոսը Հայաստանի և Կապադովկիայի և Կոմմագենեի միջև, (այնուհետև) դուրս գալով այնտեղից և հասնելով Սիրիա, չրջվում է դեպի ձմեռային արևելք⁴ մինչև Բաբելոն և ստեղծում է Միջագետքը Տիգրիսի մոտ: Այս երկուսը վերջանում են Պարսից ծոցում: Ամբողջ չրջապատը լեռնային է ու քարքարոտ, բացի Մեդիայի կողմը գտնվող փոքր մասից: Դարձյալ հիշյալ Տավրոսից անդին, որը

սկսվում է Կոմմազենեն և Մելիտենեն եղերող Եփրատի հակառակ ափին, հարավում կա Մասիոս լեռը⁵, որը գտնվում է Միջագետքում եղած Միզդոնիայից վերև, որում և Մծբինն է: Հյուսիսային կողմում ընկած է Սոփենեն⁶, Մասիոս լեռան և Անտիտավրոսի միջև: Այս (լեռը) սկիզբ առնելով Եփրատից ու Տավրոսից, վերջանում է Հայաստանի արևելյան կողմերում, մեջտեղում ընդգրկելով Սոփենեն, իսկ մյուս կողմից ունենալով Ակիլիսենեն⁷, որը գտնվում է Տավրոսի և Եփրատ գետի միջև, մինչև սրա դեպի հարավ թեքվելը: Սոփենեի արքայանիստը Կարկաթիոկերտն է⁸. Մասիոսից վերև, շատ արևելք, Գորդյունեի⁹ երկարությամբ, գտնվում է Նիփատեսը¹⁰, հետո Աբոսը¹¹, որից հոսում են և՛ Եփրատը, և՛ Արաքսը. մեկը դեպի արևմուտք, մյուսը դեպի արևելք. այնուհետև Նիրարոսը¹² ձգվում է մինչև Մեդիա:

3. Արդեն ասվեց, թե Եփրատը ինչ ուղղությամբ է հոսում: Իսկ Արաքսը հոսելով դեպի արևելք մինչև Ատրոպատեն, թեքվում է դեպի արևմուտք և հյուսիս ու հոսում է նախ Ազարայի¹³, ապա Արտաշատի՝ Հայաստանի քաղաքների մոտով: Այնուհետև Արաքսի դաշտի միջով դուրս է գալիս Կասպից ծով:

4. Բուն Հայաստանում կան շատ լեռներ և լեռնադաշտեր, որտեղ որթատունկը հեշտությամբ չի աճում. (կան նաև) շատ հովիտներ, մի մասը՝ միջակ, մյուսները՝ խիստ բերրի, ինչպես Արաքսի դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում մինչև Ալբանիայի եզրերը և թափվում է Կասպից ծով. այնուհետև՝ Շակաչենը¹⁴, որը և սահամանակից է Ալբանիային և Կուր գետին, հետո Գոգարենեն¹⁵: Այս ամբողջ երկիրը լի է բերքով և ընտանի ու մշտադալար ծառերով, ունի նաև ձիթենի: Փալենեն¹⁶ ևս Հայաստանի գավառներից է, և, Կոմիսենեն¹⁷ և Օրքիստենեն, որ տալիս է մեծաքանակ հեծելազոր: Սորգենեն¹⁸ և Կամբյունենեն ամենահյուսիսայիններն են և առավել ձյունառատ, որոնք սահմանակցում են Կովկասյան լեռներին և Իբերիային ու Կովսիսին: Ասում են, թե այնտեղ լեռնանցքներում հաճախ ամբողջ քարավաններ բուքի ժամանակ մնում են ձյան տակ: Նման վտանգների համար նրանք գավազաններ ունեն, որոնք հանում են (ձյան) մակերեսից դուրս, շնչառության, ինչպես նաև անցորդներին նշան տալու համար, որպեսզի օգնության հասնեն, դուրս հանեն և փրկեն իրենց: Ասում են, թե ձյան մեջ դատարկ սառցազնդիկներ են գոյանում, որոնք պարունակում են պիտանի ջուր. սրանց պատյանը ջարդելով, խմում են (ջուրը): Ձյան մեջ աճում են կենդանիներ, որոնց Ապոլլոնիդեսը¹⁹ կոչում է որդեր, իսկ Թեոփանեսը՝²⁰ շաղափուկներ: Այս կենդանիների ծնունդը պատկերացնում են այնպես, ինչպես մետաղների բոցից

Թռչող կայծերից (ծնվող) մոծակների (ծնունդը):

5. Պատմում են, թե Հայաստանը նախապես փոքր լինելով, աճել է Արտաքսիասի և Զարիադրիսի²¹ միջոցով, որոնք նախկինում եղել են Անտիոքոս Մեծի²² ստրատեգոսները, իսկ Հետագայում, նրա պարտությունից հետո, թագավորել է սա՝ Սոփենեի, Ակիսենեի և Օղոմանտիսի և մի քանի այլ գավառների վրա, նա էլ՝ Արտաշատի շրջակայքում: Երկուսն էլ աճեցին շրջակա ազգերից հողեր գրավելով. Մարերից՝ Կասպիանեն²³, Փավնիտիսը և Բասորոպեղան²⁴, Իբերներից՝ Պարիադրես լեռան ստորոտները²⁵, և Նորգենեն և Գոգարենեն, որը գտնվում է Կուրի մյուս կողմը²⁶, Նայյուբներից և Մոսյունոյկներից՝ Կարենիտիսը²⁷ և Դերքսենեն²⁸, որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից են և կամ նրա մասն են կազմում, Կատաոններից՝²⁹ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի շրջանը, Ասորիներից՝ Տամոնիտիսը³⁰, ուստի և բոլորը միավելու են:

6. Հայաստանի քաղաքներն են Արտաքսատան (որը կոչում են և Արտաքսիասատա, որը Հաննիբալը³¹ կառուցել է Արտաքսիաս թագավորի համար) և Արքսատան³², երկուսն էլ Արաքսի վրա, Արքսատան՝ Ատրոպատիայի սահմանների մոտ, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսի դաշտի մոտ. այն լավ համարնակեցված է և երկրի արքայանիստն է. գտնվում է (գետա)թևի կազմած թերակղզու վրա, նրա պարիսպը չուրջանակի պատում է գետը՝ բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը շրջափակված է փոսով և պատնեչով: Քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվում էին Տիգրանի և Արտավազդի գանձատները, Բաբյուրսա և Օլանն անառիկ ամրոցները³³: Ուրիշները ևս կային Եփրատի վրա: Արտագեյրան³⁴ ապստամբեց բերդապետ Ադդոնի գլխավորությամբ³⁵. Կեսարի³⁶ զորավարներն երկար ժամանակ պաշարելով, գրավեցին այն և պարիսպները քանդեցին:

7. Երկրում շատ գետեր կան. նշանավորագույն են Փասիսը³⁷ և Լյուկոսը³⁸, որոնք թափվում են Պոնտական ծովը. Երատոսթենեսը³⁹ Լյուկոսի փոխարեն ոչ ճիշտ կերպով դնում է Թերմոդոնը, իսկ Կուրը և Արաքսը թափվում են Կասպից (ծով), Եփրատը և Տիգրիսը՝ Կարմիր ծով:

8. Հայաստանում կան նաև մեծ լճեր, մեկը Մանտիանեն է, Կապույտ թարգմանվող⁴⁰, որը, ինչպես ասում են, Մայոտիսից⁴¹ հետո մեծագույնն է աղի լճերի մեջ և տարածվում է մինչև Ատրոպատիա, ունի նաև աղահանքեր. մյուսը՝ Արսենեն, որը կոչում են նաև Թուպիտիս⁴². այն պարունակում է բորակ և ղգեստները լվանում է ու մաքրում. այդ պատճառով էլ ջուրը խմելու չէ⁴³: Տիգրիսը, իջնելով Նիփա -

տես լեռից, անցնում է դրա միջով, անխառն պահելով իր հոսանքը, ուժգնություն պատճառով, որից էլ գետի անունը. մարերեն Տիգրիս կոչում են նետաձգությունը: Սա բազմատեսակ ձկներ ունի, մինչդեռ լճայինները միայն մեկ տեսակ են⁴⁴: Լճի խորշի մոտ գետն ընկնում է վիհի մեջ⁴⁵ և երկար տարածություն գետի տակով տարվելուց հետո, դուրս է գալիս Քալինտիսի մոտ. այնտեղից էլ (հոսելով) դեպի Օպիս⁴⁶ և Սեմիրամիսի⁴⁷ կոչված պատնեշը, այն իջնում է դեպի Գորդվացիները, աշում թղնելով ամբողջ Միջագետքը, մինչդեռ Եփրատը (հոսում) է այս նույն երկիրը իր ձախ կողմում ունենալով: Իրար մոտենալով և ձևացնելով Միջագետքը, մեկը Սելևկիայով թափվում է Պարսից ծոցը, իսկ մյուսը՝ Բաբելոնով, ինչպես ասվել է Երատոսթենեսի և Հիպպարքոսի⁴⁸ մասին խոսելիս:

9. Ոսկու հանքեր կան Սյուսպիրիտիսի⁴⁹ մեջ, Կաբալայում⁵⁰, որ տեղ Ալեքսանդրը ուղարկեց Մենոնին զինվորներով. սա խեղդամահ արվեց տեղաբնակների կողմից: Կան նաև այլ հանքեր, հատկապես սանդղիկ կոչվածը, որը կոչում են նաև «Հայկական գույն» և նման է կալքի: Երկիրը այնքան հարուստ է ձիաբուծման արոտներով, ոչ պակաս Մեդիայից, որ Նեսայան ձիերը⁵¹, այստեղ ևս լինում են, որ օգտագործում էին Պարսից արքաները, և Հայաստանի սատրապը Պարսիկին⁵² ամեն տարի ուղարկում էր երկու բյուր մտրուկ Միհրականքի⁵³ համար: Արտավազը⁵⁴ բացի մյուս ձիավորներից, վեց հազարանոց զրահապատ հեծելազոր կարգի ղեկով՝ ցուցադրեց Անտոնիոսին, երբ նրա հետ արշավեց Մեդիա: Այսպիսի հեծյալների նախանձախնդիր են ոչ միայն մարերը և հայերը, այլև աղվանները. քանզի նրանք ևս օգտագործում են զրահապատված (ձիեր):

10. Երկրի հարստության և զորության փոքր նշան չէ այն, որ Պոմպեոսը Տիգրանին, Արտավազգի հորը, վեց հազար տաղանդ արծաթ տուգանք նշանակած լինելով, (սա) անհապաղ հոռմեական զորքերին բաշխեց՝ յուրաքանչյուր զինվորին 50 դրաքմե, (յուրաքանչյուր) հարյուրապետին՝ հազար (դրաքմե), իսկ (յուրաքանչյուր) հեծելապետին և հազարապետին՝ մեկ տաղանդ⁵⁵:

11. Երկրի մեծությունը Թեոփանեսը հաշվում է լայնքը՝ հարյուր սքոյնոս⁵⁶, երկարությունը՝ կրկնակի, մեկ սքոյնոսը ղեկով քառասուն ասպարեզի (հավասար): Սա չափազանցությունը է ասված: Ճշմարտության առավել մոտ է երկարությունը՝ նրա ասած լայնքը, իսկ լայնքը՝ դրա կեսը կամ փոքր-ինչ ավելի: Այսպիսին է Հայաստանի բնությունը և զորությունը:

13. Կարծում են, թե Արաքսը (այսպես) կոչվել է Արմենոսի ուղե-

կիցները կողմից Պեննոս գետի⁵⁷ Հետ (ունեցած) նմանության պատճառով: Քանզի այն ևս կոչվել է Արաքս այն պատճառով, որ ճեղքելով Տեմպե⁵⁸ (կիրճը) Օսսան կտրել է Օլիմպոսից⁵⁹: Ասում են, թե նախկինում Արաքսը ևս լեռներից իջնելով, ելք չունենալու պատճառով լայնանում էր ու ծովանում ստորադիր դաշտերում, իսկ Յասոնը Տեմպեի նմանությամբ կառուցել է կիրճը, որով այժմ ջուրը ցած է Հոսում Կասպից ծով: Սրանից էլ մերկացել է Արաքսի դաշտավայրը, որի միջով Հոսելով, գետը Հասնում է ջրվեժին: Արաքս գետի մասին պատմված այս գրույցն ունի ինչ որ հավանականություն. մինիչդեռ Հերոդոտոսինը՝ ոչ այնքան: Քանզի նա ասում է, թե այն Հոսելով Մատինեն երկրից՝ բաժանվում է քառասուն գետի, անջատելով Սկյութների և Բակտրիանների. Կալլիսթենեսը⁶⁰ ևս հետևել է նրան:

14. Պատմում են նաև, թե Այնիաններից⁶¹ ոմանք բնակվել են Ուխտիայում⁶², մյուսները՝ Հայաստանից վերև, Աբոսից և Նիրարոսից, որոնք Տավրոսի մասերից են, այն կողմ: Սրանցից Աբոսը մոտիկ է Բարբին⁶³ տաճարի կողքով էկբատանա տանող ճանապարհին: Ասում են նաև, որ Թրակիացիներից ոմանք, որոնց կոչում են Սարապարներ, այն է՝ գլխահատներ, բնակվել են Հայաստանից վերև, Գուրանցվոց և Մարաց մոտ: Սրանք եղել են գաղանաբարո մարդիկ և անհնազանդ լեռնցիներ, մորթ մաշկող և գլխահատ. քանզի այդ է նշանակում Սարապարես: Մեղեայի մասին խոսել ենք Մեղականքի մեջ⁶⁴, ուստի այս ամենից եզրակացնում են, թե մեղացիները և Հայերը ցեղակից են թեսասլացիներին և Յասոնի ու Մեղեայի (սերունդներին):

1. **Պարաքոաթրա** (նաև Պարիադրես) – Հայկական աղբյուրների Ոսկոտյաց կամ Պարխարյան լեռնաշղթան է, որը ձգվում է Սև ծովի հարավային եզերքով դեպի արևելք:
2. Լեռներ Պոնտոսի և Հայաստանի միջև, այժմ՝ Կարչխայի և Աճարայի լեռներ:
3. **Սկյուդիես** – Պոնտական լեռների բազուկներից մեկը, որ վերջինս կապում է Անտիտավրոսի Հետ:
4. Այսինքն՝ հարավ:
5. **Մասիոս** (Իզալա, Տուր-Արդին) – Մեծ Հայքը Միջագետքից եզերող լեռնա – պար:
6. Հունական աղբյուրներում Ծոփքը կոչվում էր Սոփենն:
7. **Ակիլիսենն** – Հայոց Եկեղյաց կամ Անահտական գավառն է:
8. **Կարկաթիոկերտ** (Արկաթիակերտ) – Ծոփքի մայրաքաղաքը, տեղադրվում է Անգեղ տուն գավառում՝ միջնադարյան Անգղ բնակավայրի տեղում, այժմ՝ էգիլ:
9. **Գորդյունեն** – Կորդվաց աշխարհն է:

10. **Նիփատես** (Նպատ) – սա Ջազրոս (Կոհ ի Նիհորական) լեոնային սիստեմի հյուսիսային հատվածն է, որը Հայաստանի մասում անտիկ հեղինակները կոչում էին Նպատ՝ հատվածի գազաթիներից մեկի՝ Նպատի (2332 մ) անունից:

11. **Աբոս** – Սրմանց կամ Բյուրակն հրաբխային զանգվածն է, այժմ՝ Բինգյոլ:

12. Տավրոսի բազուկներից մեկն է, որը Ասորեստանի հյուսիսային սահմաններից ձգվում է մինչև Մարաստան, այժմ՝ Զյուղի-ղալ:

13. Քաղաք Արտաշատից դեպի արևմուտք, տեղադրությունը հայտնի չէ:

14. **Շակաչեն** (Սակասեն) – Կուր գետի աջափնյա տարածքում գտնվող հայկական գավառ, ներկայիս Գյանջայի շրջանը:

15. **Գոգարեն** – հայկական Գուգարքն է՝ Մեծ Հայքի աշխարհներից մեկը:

16. **Փավեն** (Փավնիտիա) – գավառ, որը Արտաշես II-ի դեպի Մարաստան կատարած արշավանքից հետո միացվեց Հայաստանին: Տեղադրությունը պարզ չէ, գուցե նույնանուն է Փայտակարանի հետ:

17. **Կամբսեն** – Հին Հայաստանի ծայր հյուսիսային գավառներից մեկը, Կամբոյունեն (Կամբեջան) երկրի հայկական մասը, որը Կուր գետով բաժանվում էր Իբերիայից ու Աղվանքից:

18. **Ուրզեն** – հայկական գավառ Կուր գետի ակունքների շուրջն ընկած տարածքում, հետագայի Կղարջը գավառը:

19. Հույն մատենագիր՝ Ստրաբոնի աղբյուրներից մեկը:

20. **Թեոփանես Միտիլենացի** – հույն աշխարհագիր, որը մասնակցել է Ք. ա. 66 թ. դեպի Հայաստան Պոմպեոսի կազմակերպած արշավանքին:

21. Ոսպր Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր, Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես I –ի և Ծոփքի թագավոր Զարեհի մասին է:

22. **Անտիոքոս Մեծ** – սա Սելևկյան տերության թագավոր Անտիոքոս III Մեծն է:

23. **Կասպիան** – Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջանն է և նրանից արևելք՝ մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքը: Ուրբենացին այն անվանում է Կասրից երկիր (տե՛ս «Պատմություն Հայոց», գիրք Բ, գլ. 53):

24. **Բասորոպեղա** – սա համընկնում է Վասպուրականի Պարսպատունիք գավառին:

25. Պարիադրես (Պարխար) լեռների ստորոտը համապատասխանում է Հայոց Գողերձական գավառին:

26. Այս երեք գավառներն էլ (Գուգարք, Ուրզեն, Գողերձական) հենց սկզբից ընդգրկված են եղել Երվանդունիների պետության կազմի մեջ և միայն Ք. ա. III դարի վերջերին են անցել Վրաստանին: Հետևաբար, Ստրաբոնը շփոթում է, երբ գրում է, թե Արտաշեսը նվաճեց դրանք. այս գործողությունը պետք է դիտել որպես վերամիավորում:

27. **Կարենիտիս** – Կարնո աշխարհն է՝ Բարձր Հայքի իններորդ գավառը, այժմյան էրզրումի սանջակը:

28. **Դերքսենն** - սա Բարձր Հայքի վեցերորդ գավառ Դերջանն է, այժմյան Թերջանը՝ Եփրատ գետի Հովտում:
29. **Կատառններ** - ցեղային միություն, որն ապրում էր Եփրատից արևելք՝ անտիկ Հեղինակների Կատառնիայում:
30. **Տամոնիտիս** - Հայագիտություն մեջ այս երկրանունը սրբագրելու երկու փորձ է եղել՝ Տարոնիտիս (Տարոն) և Տամորիտիս (Տմորիք) իմաստներով:
31. **Հաննիրալ Բարկա** (247-188) - Հին աշխարհի ականավոր զորավար, Կարթագենի պետական զործիչ, Հռոմի ռիսերիմ Հակառակորդը: Պարտություն կրելով Հռոմեացիներից, Ք. ա. 195 թ. ապաստանեց Անտիոքոս III Մեծի մոտ, սակայն վերջինիս՝ Հռոմեացիներից կրած պարտությունից հետո (Մագնեսիա, 190 թ.), անցավ Բյուլթանիա, ուր և Ք. ա. 183 թ. ինքնասպանությունը վերջ տվեց իր կյանքին: Ուսումնասիրողների թերահավատությունը Հաննիրալի Հայաստանում լինելու մասին վերջերս կարծես սկսում է փարատվել:
32. **Արքսատա** - քաղաք Արաքսի ափին, Նախճավանի կողմերը: Հետազոտողները գտնում են, որ այն Հայերեն պետք է հնչեր Արչատ:
33. **Բաբլուրսա և Օլանն** - ամրոցներ, ուր պահվում էին Հայաստանի պետական գանձերը. տեղադրությունները անորոշ են:
34. **Արտագերա** (Արտագերս) - անառիկ ամրոց պատմական Հայաստանի Արշարունյաց գավառում, այժմ՝ Քերս գյուղը:
35. Ստրաբոնը նկատի ունի Արտագերս ամրոցի վերակացու Աղզոն (ըստ երևույթին՝ Ատոմ) զորավարին, որը Ք. հ. 2 թվականի սեպտեմբերի 9-ին դաշույնով ծանր վիրավորեց Արտագերսը պաշարած Հռոմեական զորքերի Հրամանատար, Օգոստոս կայսեր որդեգիր Գայոս Կեսարին:
36. Սոսրը Օգոստոս կայսեր թոռան և որդեգիր Գայոս Կեսարի մասին է:
37. **Փասիս** - գետ Կողքիտում, այժմ՝ Ռիոն:
38. **Լյուկոս** (Գալլ գետ) - Իրիսի վտակներից մեկը, այժմ՝ Գելգիտ-չայ:
39. **Երատոսթենես Կիրենացի** (276-194) - Հույն նշանավոր աշխարհագրագետ, բանաստեղծ և քերական, գիտական աշխարհագրության հիմնադիրը, Ալեք - սանդրիայի գրադարանի ղեկավարներից մեկը: Գրել է երեք գրքերից բաղկացած «Աշխարհագրություն», որը մեզ չի հասել:
40. Սոսրը Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի միջև տա - րածվող Կապուտան (Ուրմիա) լճի մասին է, գտնվում է 1275 մ բարձրության վրա:
41. **Մայոսիս** - Ազովի ծովն է:
42. **Արսենն** (Թուպիտիս) - Վանա (Բզնունյաց կամ Ռչտունյաց) լիճն է, գտնվում է 1720 մ բարձրության վրա:
43. Վանա լճի ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ կալիումի և նատրիումի կարբոնատ, քլորիդներ և սուլֆատներ. աղիությունը 19,1 տոկոս է:
44. Ստրաբոնը նկատի ունի տառելի ձուկը:

45. Ստորաբոնը չփոթում է, քանզի Վանա լճի ջրերը ելք չունեն, իսկ Տիգրիսն էլ հոսում է այլ հունով՝ լճից շատ հեռու:

46. **Քայլինտիս և Օպիս** – բնակավայրեր Հյուսիսային Միջագետքում:

47. **Սեմիրամիս** – Հայկական Շամիրամն է:

48. **Հիպպարքոս** – Հույն նշանավոր աստղաբաշխ, որի գործերը մեզ չեն հասել:

49. **Սյուսպիրիտիս** – Բարձր Հայքի յոթերորդ գավառն է, Հայկական Սպերը. ընդգրկում է Ճորոխ գետի վերին հոսանքը, այժմ՝ Իսպիր: Կա նաև տեսակետ, որ այն համապատասխանում է ասուրական արձանագրությունների Շուրբիա երկրին, որը տեղադրվում է Աղձնիքում:

50. Քաղաք Սպեր գավառում:

51. **Նեսայան ձիեր** – արագավազ և դիմացկուն ձիերի մի տեսակ, որ տա-րածված էր Մարաստանում և Պարսկաստանում:

52. Այսինքն՝ Պարսից արքայից արքա:

53. Այստեղից պարզվում է, որ պարսից Միհր աստծո տոնախմբությունների համար Հայաստանը տրամադրում էր 20 հազար մտրուկ:

54. **Նոսրը Հայոց Արտավազը II թագավորի (55-34) մասին է:**

55. Տե՛ս 358-րդ էջ, ծան. № 6-9:

56. **Աքոյնոս** (բառացիորեն՝ պարան) – երկարություն միավոր. մեկ սքոյնոսը հավասար է 40 ասպարեղի, այսինքն՝ յոթ կիլոմետրի: Ուրեմն, ըստ Թեոփանեսի, Հայաստանի լայնությունը հասնում էր 700 կիլոմետրի, իսկ երկարությունը՝ 1400 կիլոմետրի, որն, անշուշտ, չափազանցություն է:

57. Գետ Հյուսիսային Հունաստանում (Թեսսալիա), այժմ՝ Սալամբրիա, նա-խապես կոչվում էր Արաքս:

58. **Տեմպե** – կիրճ և հովիտ Թեսսալիայում՝ Օլիմպոս և Օսսա լեռնազագաթ – ների միջև:

59. Բնագրի այս հատվածում կա Հայերենով չարտահայտվող հունարեն բա-ռախաղ:

60. **Կալլիսթենես Օլինթացի (370-328)** – Հույն պատմագիր, Արիստոտելի ազգականն ու աշակերտը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշակերտակիցն ու ընկերը: Կալլիսթենեսը ուղեկցել է Ալեքսանդրին՝ նրա արչավանքների ընթացքում և դրանց տպավորությունները գրել «Գործք Ալեքսանդրի» երկը, որից միայն առանձին հատվածներ են պահպանվել:

61. Թեսսալական ծագում ունեցող ցեղեր:

62. Տեղադրությունը Հայտնի չէ, սակայն որոշ գիտնականներ այն նույնաց-նում են Հայոց Ուտիք նահանգի հետ:

68. Պարսկական աստվածություն:

64. Այսինքն՝ «Ալշարահագրության» Մեդիային նվիրված բաժնում:

Հոռմեական ականավոր պատմագիր, գիտնական ու քաղաքական գործիչ Գայոս Պլինիոս Սեկունդոսը ծնվել է Ք. Հ. 23 թվականին՝ Հյուսիսային Իտալիայի Կոմ քաղաքում: Նա ստացել է իր ժամանակների համար բազմակողմանի ու փայլուն կրթություն, ճանապարհորդել է բազմաթիվ երկրներով: Երկար տարիներ վարել է պատասխանատու պաշտոններ (կայսերական պրոկուրատոր՝ Նարբոնյան Գալլիայում, Իսպանիայում և Հոռմեական Աֆրիկայում, Հոռմեական հեծելազորի հրամանատար՝ Գերմանիայում և այլն): Պլինիոսը մահացել է 79 թ. օգոստոսի 24-ին՝ Վեզուվի ժայթքման հետևանքով, 56 տարեկան հասակում:

Պլինիոս Ավագն ունեցել է բեղմնավոր գրիչ, գրել է յոթ մեծածավալ ստեղծագործություններ («Գերմանական պատերազմներ»՝ 20 գրքով, «Պատմություն»՝ 31 գրքով, «Բնական պատմություն»՝ 37 գրքով և այլն), որոնցից մեզ է հասել միայն «Բնական պատմությունը»: «Բնական պատմությունը» Պլինիոսը գրել է Վեսպասիանոս կայսեր որդու՝ Տիտոսի հանձնարարությամբ և ավարտվել է այն 77 թվականին: Պլինիոս Ավագի սույն երկը անտիկ բնագիտական մտքի մի յուրահատուկ հանրագիտարան է, որտեղ արժեքավոր ու բացառիկ տեղեկություններ են պահպանված տիեզերագիտության, երկրագործության, աշխարհագրության, բուսական ու կենդանական աշխարհների, հանքաբանության, բժշկության, տեղ-տեղ նաև հին աշխարհի երկրների քաղաքական, մշակութային պատմության ու հասարակական հարաբերությունների վերաբերյալ: Մեզ համար հատկապես կարևոր են Պլինիոսի տեղեկությունները Հայաստանի բնակլիմայական պայմանների, բնաշխարհի, հանքային հարստությունների, քաղաքների ու վարչական բաժանման մասին, որոնք շատ հաճախ եզակի են ու անփոխարինելի:

Պլինիոս Ավագից ստորև բերված հատվածները տրվում են Ս. Մ. Կրկյաչարյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է «Plinii Secundi C. Naturalis historiae, vol. 1-10, Cambridge, Mass.-London, 1950-1962 (Loed Classical)» հրատարակությունից:

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք V

XX. Այստեղ է, որ ամենից ավելի Հարմարն է Եփրատի մասին խոսել: Այն բխում է Մեծ Հայքի Կարենիտյան պրեֆեկտուրայում¹: Այդ գետը ամենամոտից տեսնողներից Դոմիտիոս Կորբուլոնը² նրա ակունքը տեղադրում է Աբա լեռան վրա, իսկ Լիկինիոս Մուկիանոսը՝ Կապոտեն լեռան³ ստորոտին, Զիմարայից⁴ 12.000 քայլ վերև: Այդ գետը նախ կոչվում է Պյուքսիրատ<ես>: Այն հոսում է Կապադովկիայից բաժանելով նախ Դերքսենեն⁵, ապա Անաիտիսը⁶, որոնք Հայաստանի շրջաններն են: Դասկուսան⁷ Զիմարայից 75.000 քայլ հեռավորություն ունի: Այնտեղից մինչև Պաստոնա Եփրատը նավարկելի է 50.000 քայլ տարածություն վրա. մինչև Կապադովկիայի Մելիտենե քաղաքը (գետի երկարությունն է) 24.000 քայլ, մինչև Հայաստանի Ելեգեա⁸ քաղաքը՝ 10.000 քայլ, այս տարածություն վրա այն ընդունում է Լյուկոս⁹, Արսանիաս¹⁰ և Արսանոս գետերը: Ելեգեայում գետն իր ճանապարհի վրա հանդիպում է Տավրոս լեռանը, որը նրան չի դիմադրում, չնայած 12.000 քայլ հաստություն ունեցող իր զանգվածին: Գետը Օմիրաս է կոչվում, երբ լեռն է ներխուժում, այն հաղթահարելուց հետո արդեն կոչվում է Եփրատ, նրա հունը ժայռոտ է և հոսանքը սրընթաց, նույնիսկ այդ լեռն անցնելուց հետո¹¹:

Գիրք VI

IX. Մեծ Հայքը, որը սկսվում է Պարիադրես լեռներից¹², ինչպես ասացինք, Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատով, և Եփրատից հետո Միջագետքից բաժանված է Տիգրիսով, որը նվազ հայտնի գետ չէ: (Մեծ Հայքը) ծնունդ է տալիս թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին և կազմում է սկիզբը Միտջագետքի, որը տարածվում է երկու գետերի միջև. այդտեղ միջանկյալ տարածությունը բնակեցված է Արոեացի¹³ արաբների կողմից: Այսպիսով այն ձգում է իր սահմանը մինչև Ադիաբենե, նրանից բաժանված լինելով լայնակի մի լեռնաշղթայով¹⁴, իսկ ձախ կողմում, լայնությունը տարածվում է մինչև Կյուրոս գետը¹⁵ անցնելով Արաքս գետից այն կողմ, իսկ իր երկարությունը տարածվում է մինչև Փոքր Հայքը, որից բաժանված է Եվքսինյան Պոնտոսի մեջ թափվող Ապսարոս գետով¹⁶ և Ապսարոսին

ծնունդ տվող Պարիազրես լեռներով:

X. Կյուրոս (գետր) ծնվում է Հենրոքիական լեռներում, որոնք այլոց կողմից կոչվել են Կորաքսյան¹⁷: Արաքսը (ծնվում) է միևնույն լեռներում, ինչպես և Եփրատը՝ 6.000 քայլ միջանկյալ Հեռավորությամբ և աճելով Մուլրևիս գետակով¹⁸, ինքը թափվում է ըստ մի քանի աղբյուրների, Կյուրոսի մեջ, որը նրան տանում է Կասպից ծով:

Փոքր Հայքում Հայտնի քաղաքներն են՝ Կեսարիան, Ազան, Նիկոպոլիսը¹⁹, Մեծ Հայքում՝ Ար<սա>մոսատը²⁰ Եփրատին մոտ, Կարկաթիոկերտը²¹ Տիգրիսի մոտ, Տիգրանակերտը մի բլրի վրա, Արտաշատը՝ դաշտավայրում, Արաքսի մոտ: Ալֆիդիոսի կարծիքով, ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5.000.000 քայլ է, Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսայից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1.300.000 քայլ, իսկ լայնությունը (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա²²: Ստույգ է, որ այն բաժանված է ստրատեգիաներ²³ կոչված պրեֆեկտուրաների, որոնցից մի քանիսը թագավորություններ էին կազմում հնում: Նրանք թվով 120 են և բարբարոսական անուններ ունեն: Արևելքում Հայաստանը սահմանագծված է, սակայն ոչ անմիջապես Կերավնյան լեռներով²⁴ և Ադիաբենեով: Միջանկյալ տարածությունը բռնում են Սոփենները²⁵: Սոփեններից այն կողմ մի լեռնաշղթա է գտնվում, իսկ լեռնաշղթայից այն կողմ Ադիաբենեն է: Հայաստանին ամենամոտ բարձրունքների վրա ապրում են մենորարդցիները, մոկսիանները²⁶: Ադիաբենեին չըջապատում են Տիգրիսը և անմատչելի լեռները: Նրա (Ադիաբենեի) ձախ կողմում մեղացիների երկիրն է, իսկ դիմացը՝ Կասպից ծովը, որը, ինչպես իր տեղում կասենք, օվկիանոսից է առաջանում և ամբողջովին չըջապատված է Կովկասյան լեռնաշղթայով:

Հիմա թվարկենք Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ապրող ժողովուրդներին:

XI. Ամբողջ դաշտավայրը, Կյուրոսից սկսած, բռնում է այլբանների ժողովուրդը, հետո՝ իբերները, որոնք նրանից բաժանված են Ալազան գետով, որն իջնում է Կովկասից և գնում է թափվելու Կյուրոսի մեջ: Ամենակարևոր քաղաքներն են Ալբանիայում՝ Կաբալակ(ա)ն²⁷, Իբե - րիայում՝ Հարմաստիսը²⁸ (գետի մոտ), Նեորիսը: (Այնտեղ են) Թասիայի և Թրիարեյի շրջանները²⁹ մինչև Պարիազրես լեռները: Նրանցից այն կողմ՝ Կողքիսի ամայի տարածությունները: Այդ տարածությունների այն մասում, որը նայում է Կերավնյան լեռներին, բնակվում են արմենոխալիբները³⁰, մոսխերի երկիրը³¹ մինչև Իբերոս գետը, որը թափվում է Կյուրոսի մեջ. նրանցից ներքև սակասենները³²,

այնուհետև մակրոոնները³³ մինչև Ապսարոս գետը, սրանք են դաշտավայրերի և դառիվայրերի բնակիչները: Հակառակ կողմից, Ալբանիայի սահմաններից սկսած, լեռների ամբողջ շարքի դիմաց գտնվում են սիլվերի վայրի ժողովուրդները, նրանցից ներքև՝ լուբրենների ժողովուրդը, այնուհետև դիդուրները և սողիացիները³⁴:

1. **Կարենիտյան պրեֆեկտուրա** - Կարնո գավառն է՝ Բարձր Հայքի 9-րդ գավառը, այժմյան էրզրումի սանջակը:

2. **Նոսքը** հոռմեական նշանավոր գորավար, Կապադովկիայի կուսակալ, լեզատ և Արևելքում հոռմեական բանակների հրամանատար Դոմիտիոս Կորբուլոնի մասին է:

3. **Կապուտեն** - Կապույտ (Ծաղկավետ) լեռնաշղթան է, որի հարավային լեռնաբարձունքներում են գտնվում բուն Եփրատի (կամ Արևելյան Եփրատ, այժմ՝ Կարա-սու) ակունքները:

4. **Զիմարա** - քաղաք Փոքր Հայքում:

5. **Դերքսեն** - Դերջանն է, Բարձր Հայքի 6-րդ գավառը:

6. **Անախտիս** - Անահտական գավառն է (կամ Եկեղյաց), Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, անտիկ Հեղինակների Ակիլիսենեն, այժմյան Երզնկայի չրջանը:

7. **Դասկուսա** - բնակավայր Փոքր Հայքում, այժմյան Արարիկի-չայի գետաբերանից արևմուտք, Կողբենիք գյուղից հյուսիս:

8. **Հայաստանի Ելեգեա** - Եղեգիսի ջերմուկներն են, այժմ՝ Իլիջան, Կարինից արևմուտք:

9. **Լյուկոս** - չպետք է շփոթել Իրիս գետի (այժմ՝ Եշիլ-Ըրմակ) Լյուկոս վտակի (Գայլ գետ, Թերմոզոն) հետ: Այստեղ խոսքը այն Գայլ գետի մասին է, որը սկիզբ է առնում Եղի-Դերեկար լեռնանցքից և Երզնկայի մոտ թափվում է Եփրատը:

10. **Արսանիաս** - Հայկական սկզբնաղբյուրների Արածանի գետն է (Արևելյան Եփրատ), այժմ՝ Մուրադ-չայ:

11. Իր ակունքներից մինչև Տավրոսյան լեռները, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, Եփրատի երկարությունը կազմում է ավելի քան 600 կիլոմետր:

12. **Պարիադրես** - խոսքը Պոնտական-Պարխարյան (Նաղտյաց) լեռների մասին է:

13. Պլինիոսն այստեղ նկատի ունի Արուաստան երկիրը, այսինքն՝ անտիկ Հեղինակների Միզոնիան, որի կենտրոնն էր Մժբինը:

14. Նոսքը անտիկ Հեղինակների Նիփատես լեռնաշղթայի մասին է, որը գտնվում է Փոքր Նարուր գետից դեպի արևելք:

15. Այսինքն՝ Կուր (Քուռ) գետը:

16. **Ապսարոս** - ձորոխի ստորին հոսանքը, որտեղից սկսվում է Պարխարյան լեռնաշղթան:

17. **Կորաքայան** – Պլինիոսը նկատի ունի Կարմիր Փորակ (այժմ՝ Ալաշյուակ-բար) ջրբաժան լեռնաշղթան Կարսի և Արտաճանի միջև:
18. **Մուրսիս** – Հայկական Մուրց գետն է, այժմ՝ Հասան Ղալա-սու:
19. Այս երեք քաղաքներն էլ գտնվել են Գայլ գետի հովտում: Ս. Երեմյանի կարծիքով, Կեսարիան պիտի լինի Սատաղը (այժմ՝ Սաղաղ), Ազան՝ այժմյան Ազիղ գյուղը, իսկ Նիկոպոլիսը՝ այժմյան Բյուրզ կամ Պյուրկ գյուղի մոտ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. I, ԳԱ հրատ., էջ 838):
20. **Արհասաճոսատա** – Հայկական Արշամաշատն է, տեղադրվում է Անթիաս դաշտավայրում, Արածանի գետի ափին՝ այժմյան Ուարարա-Նաջարան ավերակ գյուղի մոտ:
21. **Կարկաթիոկերտ** – Ծոփքի մայրաքաղաք Արկաթիակերտն է, տեղադրվում է Անգեղ տուն գավառում, այժմ՝ Էգիլ:
22. Այսպիսով, ըստ Պլինիոսի, Մեծ Հայքը արևմուտքից դեպի արևելք ձգվում է 1.300 մղոն (այսինքն՝ 1.950 կմ), իսկ հարավից մինչև Հյուսիս՝ 650 մղոն (այսինքն՝ 975 կմ): Ուսումնասիրողներն իրավացիորեն նշում են, որ այս թվերը չափազանցված են. իրականում Մեծ Հայքի երկարությունը հավասար էր 870 կմ, իսկ լայնությունը՝ 550 կիրոմետրի (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. I, ԳԱ հրատ., էջ 838, ծան. 78):
23. **Ստրատեզիա** – Հին աշխարհի վարչատարածքային միավոր:
24. Կերավնյան լեռները (Շանթային լեռինք) Կովկասյան լեռնաշղթայի այն մասն են, որը Հյուսիսից եզերում է Աղվանքը: «Աշխարհացույց»-ում այն կոչվում է «Կապ-կոհ լեռինք»:
25. Այսինքն՝ ծովացիները:
26. Ցեղեր, որոնք ապրում էին Արևելյան Տիգրիսի հովտում և սրան հարող լեռներում: Մոկսիանների ցեղը ազգակից էր Հայերին. նրանց անունից է ծագել Մեծ Հայքի Մոկք (Մոկս) նահանգի անունը:
27. **Կարալակա** – Հայկական աղբյուրների Կապաղակ քաղաքն է, այժմ Կարալա գյուղը Նիժ գյուղի մոտ:
28. **Հարմաստիս** – խոսքը Արմաղի-Մցխեթա քաղաքի մասին է:
29. Խոսքը Թոնեղ (Թրիալեթի) գավառի մասին է:
30. **Արմենոխալիբներ** – բառացիորեն՝ Հայախալիբներ, Հայաստանում բնակ-վող խալիբների՝ ցեղեր, որոնք գտնվում էին մերձսևծովյան հարավարևելյան շրջանում. խալիբների այն մասը, որը ժամանակի ընթացքում ձուլվեց Հայերի հետ:
31. Մոսխերի երկիրը համապատասխանում է Հայոց Գողերձական կուսակա – լությունը, որտեղ բնակվում էր վրացական մեսխ կամ մոսխ ցեղը:
32. **Սակասնեե** – Հայկական Շակաչենն է, Ուտիքի 7-րդ գավառը՝ Կուր գետի հովտի աջակողմյան մասում:

33. Մակրոններ – ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիս-արևմուտքում՝ ճորոխի ավազանում:

34. Սրանք կովկասյան լեռնարնակ ցեղեր էին:

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԸ ԸՍՏ ՍՏՐԱԲՈՆԻ ԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, XII, 3

28. Փառնակիայի¹ և Տրապեզունտի գավառներից վերև մինչև Փոքր Հայք Տիրարեններն են և Սալդայները: Փոքր Հայքը բավական բարբեր երկիր է: Այն ևս, ինչպես Սոփենեն, միշտ կառավարել են իշխանները, որոնք մերթ եղել են մյուս Հայոց² բարեկամ, մերթ էլ իրենց գործերը վարել ինքնուրույն³: Նրանց Հպատակվել էին խալդայներն ու տիրարենները. այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Տրապեզունտ և Փառնակիա: Իսկ Միհրդատ Եվպատորը ուժեղանալով, դարձավ տերը Կոլխիսի և այս բոլոր (երկրների), որոնց Սիսիդի որդի Անտիպատրոսը Հանձնեց նրան⁴: Միհրդատը այնպես հոգ տարավ այդ վայրերի մասին, որ այնտեղ կառուցեց 75 ամրոց, որտեղ պահ էր անում իր զանձերի մեծագույն մասը: Սրանցից Հիշատակություն ամենաարժանիներն են՝ Հյուդարան, Բասգոյդարիզան և Սինորիան⁵. սա առաջացել է Մեծ Հայքի սահմանի վրա, որի համար էլ Թեոփանեսը այն կոչում է Սինորիա⁶. Պարիադրեսի ամբողջ լեռնոտ երկիրը, լինելով ջրառատ, անտառաչատ և ամեն կողմից գահավեժ ձորերով ու վիհերով բաժանված, այդպիսի շատ հարմարություններ ուներ: Ուստի և այստեղ կառուցեց իր զանձատների մեծագույն մասը և վերջում էլ Միհրդատը՝ Պոմպեոսի արշավանքի ժամանակ⁷, ապաստանեց այստեղ, Պոնտական թագավորության ծայրամասում, և Ակիլիսենեում, Դաստեյրայի⁸ մոտ գրավելով ջրառատ մի լեռ, քանդի մոտ էր Եփրատը, որը բաժանում է Ակիլիսենեն Փոքր Հայքից, մինչև որ պաշարվելուց հետո ստիպվեց լեռների միջով փախչել Կոլխիս և այնտեղից էլ Բոսփոր: Պոմպեոսը այս վայրի մոտ՝ Փոքր Հայքում կառուցեց Նիկոպոլիս քաղաքը⁹, որը այժմ ևս մնում է և լավ է բնակեցված:

1. Փառնակիա (Կերասունտ) – քաղաք Պոնտոսում, այժմ՝ Գիրեսուն նավահանգիստը Թուրքիայում:

2. Նկատի ունի Մեծ Հայքը:

3. Փոքր Հայքը Բ. ա. III-II դդ. (մինչև Պոնտոսին միացվելը) առանձին Հայ-

կական թագավորություն էր՝ Եփրատի և Անտիտավրոսի միջև ընկած տարածքում:

4. **Անտիպատրոս** – Հայ իշխանավոր, որը Ք. ա. 112 թ. Փոքր Հայքը հանձնեց Միհրդատ Եվպատորին:

5. Ամրոցներ Փոքր Հայքում. սրանցից միայն Սինորիայի տեղադրությունն է որոշակի: Այն գտնվել է Գաղտառիճից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա՝ Աշկալայից մոտ 15 կմ դեպի Հյուսիս–արևմուտք, Եփրատ գետի մոտ:

6. Սինորիա նշանակում է «սահմանային»:

7. Պոմպեոսը Միհրդատի դեմ իր արշավանքն սկսեց Ք. ա. 66 թ. գարնանը:

8. **Դաստեյրա** – ամրոց Փոքր Հայքում, միջնադարյան Հայկական Դաստարակ գյուղն է, այժմ՝ Դոստալի գյուղը Զիմարայի մոտ:

9. **Նիկոպոլիս** – այս քաղաքը Հիմնադրել է Գնեսո Պոմպեոսը՝ ի նշանավորումն Միհրդատ Եվպատորի դեմ տարած Հաղթանակի, Գայլ (Լյուկոս) գետի ափին այժմյան Բյուրգ կամ Պյուրկ գյուղի մոտ:

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ ԱՐՏԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պլուտարքոսը Հռոմեական կայսրության չրջանի Հունական պատմագրության ամենաազդի ընկնող դեմքերից մեկն է: Նա ծնվել է Ք. Հ. շուրջ 45 թվականին, Բեոպոտիայի Քերոնեա քաղաքում, բարձրաշխարհիկ ընտանիքում: Ստացել է իր ժամանակի Համար փայլուն կրթություն, սովորել է Աթենքի ուսումնագիտական կենտրոնում: Որոշ ժամանակ բնակվել է Հռոմում և մոտիկ Հարաբերություններ Հաստատել Տրայանոս և Հադրիանոս կայսրերի հետ: Մտել է պետական ծառայության մեջ՝ վարելով արքունտի և պրոկուրատորի պաշտոններ, եղել է Դելփյան տաճարի քուրմ, միաժամանակ զբաղվել է նաև ճարտասանությամբ, գրականությամբ ու փիլիսոփայությամբ: Պլուտարքոսը մահացել է Քերոնեայում մոտ 127 թվականին:

Պլուտարքոսը ունեցել է բեղուն գրիչ. նրա շուրջ 210 անուն աշխատություններից մեզ են հասել 150–ը, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ կենսագրական–պատմագրական և բարոյախոսական: Առաջին խումբը, որը կոչվում է «Զուգահեռ կենսագրություններ» («Զուգակշիռք»), իրենից ներկայացնում է մի հավաքածու՝ Հունական և Հռոմեական քաղաքական ու ռազմական Հանրահայտ 70 գործիչների զուգահեռ շարադրված (մի Հույն և մի Հռոմեացի) կենսագրություններ: Սրանցից մեզ են հասել 23 զույգ զուգահեռ կենսագրություն–

ներ և չորս կենսագրություն առանձին, ընդամենը՝ 50 կենսագրություն: Ինչպես խոստովանում է Պլուտարքոսը՝ «Զուգահեռ կենսագրությունները» գուտ պատմական երկեր չեն, այլ դրանք իր հերոսների նկարագրի բնութագրումներն են, նրանց մարդկային արժանիքների ու թուլությունների գրական դիմանկարները: Հակասելով պատմական իրողությանը, քննադատաբար չմտտենալով իրադարձություններին՝ Պլուտարքոսը գունագարդում է իր նկարագրած պատմական գործիչներին, և ընդհակառակը՝ խիստ բացասական գծերով բնութագրում Հոտմի քաղաքական հակառակորդներին: Պլուտարքոսի բացահայտ հոտմեական կողմնորոշումը և ծայր աստիճան միտումնավորությունը իրենց զգացնել են տալիս հատկապես այն ժամանակ, երբ նա խոսում է միհրդատյան և հայ-հոտմեական պատերազմներին մասնակցած զորավարների (Լուկուլլոս, Պոմպեոս, Կրասոս, Անտոնինոս) մասին: Նա արդարացնում է հոտմեական ընչաքաղց ու փառամոլ այդ զորավարների նվաճողական պատերազմներն Արևելքում, գեղազարդում Հոտմի եսակենտրոն, շահադիտական նկրտումները մյուս ժողովուրդների նկատմամբ:

Պլուտարքոս

Այնուհանդերձ, Պլուտարքոսի «Զուգահեռ կենսագրությունները» անհրաժեշտ աղբյուր են Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար: Այստեղ մեծ թվով տեղեկություններ կան Ք. ա. I դարի Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերաբերյալ, որոնք, սակայն, պետք է օգտագործել խիստ խնամքով ու զգույշ:

Պլուտարքոսից ստորև բերված բոլոր հատվածները տրվում են նրա «Կենսագրություններ» երկասիրության հին հունարեն բնագրի հայերեն հատվածական թարգմանությունից, որը կատարել է Ս. Մ. Կրկյաչարյանը (Երևան, 2001):

31. ... Պատմում են, թե կարթագենացի Հաննիբալը, հոռմայեցիներից Անտիոքոսի¹ կրած վերջնական պարտությունից հետո², գնաց հայ Արտաշեսի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու դարձավ նրան օգտավետ ձեռնարկներում: Բացի այդ, նկատելով երկրում չօգտագործված և անտեսված հարմարագույն և խիստ հաճելի մի վայր³, նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծ: Հաննիբալը այնտեղ տարավ Արտաշեսին և, ցույց տալով տեղանքը, համոզեց նրան այդ վայրում քաղաք հիմնել⁴: Թագավորը սիրով համաձայնվեց և խնդրեց, որ նա ստանձնի այդ գործի ղեկավարությունը⁵: Այսպիսով, կառուցվեց մեծ և շատ գեղեցիկ քաղաք, որը կոչվեց Թագավորի անունով և հռչակվեց Հայաստանի մայրաքաղաք:

Հաննիբալ

1. Նոսրը Սելևկյան Թագավոր Անտիոքոս III Մեծի մասին է:
2. Այստեղ հեղինակը նկատի ունի Ք. ա. 190 թ. Անտիոքոս Մեծի՝ հոռմայեցիներից կրած պարտությունը Մագնեսիայի ճակատամարտում:
3. Այդ վայրը այժմյան Նոր-վիրապի շրջակայքն է՝ Արաքսի ձախ ափին:
4. Պլուտարքոսի հաղորդումը Արտաշատի հատակագծի մասին խիստ կարևոր է: Արտաշատը արտաքինից այնպիսի տեսք է ունեցել, որ առիթ է տվել Պլուտարքոսին պնդելու, թե քաղաքի կառուցման հիմքում ընկած է եղել մեկ միասնական հատակագիծ: Ընդ որում, դա ապացուցվում է նաև Արտաշատում կատարվող հնագիտական պեղումների տվյալներով:
5. Գիտություն մեջ հաստատված այն կարծիքը, թե Հաննիբալի այցը Հայաստան անհավանական է, այժմ ենթակա է վերանայման: Հաննիբալը կարող էր կարճ ժամանակ ապրած լինել Հայաստանում անմիջապես Անտիոքոս III-ի՝ Մագնեսիայի մոտ հոռմայեցիներից կրած պարտությունից (190 թ.) հետո (տե՛ս **И. Ш. Кораблев, Ганнибал, М., 1976, էջ 319**):

**ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍՑԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱՔԱՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԾՁ

Բոլոր առաքինությունների և ճշմարիտ գործերից հետո Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմանները որոշել, որովհետև նա մեր երկիրը բազմամարդացրեց շատ ժողովուրդներ բերելով, որոնց բնակեցրեց լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Սահմանների համար նա նշաններ հաստատեց այսպես. հրամայեց տաշել քառակուսի ձևով քարեր, մեջները պնակի նման փոսացնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ գետնից քիչ բարձր¹: Սրա վրա նախանձելով՝ Սասանորդի Արտաշիրը² հրամայում է Պարսկաստանում էլ նույնանման անել և իր անունով կոշել, որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի:

Բայց ասում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայաստանում անմշակ հող չմնաց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը:

1. Արտաշես I-ի կանգնեցրած հողաբաժան սահմանաքարերի մասին Խորենացու տված սույն նկարագրությունը երկար ժամանակ համարվել է Պատմահոր երևակայության արդյունք և հռչակվել անվավեր: Հետագայում, այդ քարերից մի քանիսի հայտնաբերումից հետո, Խորենացու հաղորդումը ճանաչվել է վավերական:

2. Խոսքը Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր Պապականի (224-241) մասին է:

ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԱՐԱՄԵՆԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արտաշես I-ի ու նրա ժամանակի, կատարած նորամուծությունների մասին նշանակալից աղբյուրներ են նրա արձաններին լեզվով թողած արձանագրությունները: Այդ արձանագրությունները հայտնաբերվել են շնորհիվ պատահական գյուտերի և առ այսօր դրանցից հայտնի են տասնմեկը (հինգը՝ Սևանից): Արձանագրությունների վերծանությունը գրադվել են Ա. Յա. Բորխովը, Ի. Մ. Դյակոնովը, Կ. Բ. Ստարկովան, Ա. Դյուպոն-Սոմերը, Գ. Տիրացյանը, Ա. Գ. Փերխանյանը և ուրիշներ: Բոլոր ուսումնասիրողներն էլ (չնչին բացառու-

թյուններով) պնդում են, որ այս արձանագրությունները Արտաշես I-ի Հողաբաժան այն սահմանաքարերն են, որոնց մասին որոշակիորեն հիշատակել էր դեռևս Մովսես Խորենացին (տե՛ս սույն Հատորի 296-րդ էջը):

Գյուղերի և ագարակների Հողաբաժան այդ սահմանաքարերը, ինչպես նշում է Գ. Ս. Սարգսյանը, արդյունք էին Արտաշես I-ի Հողային այն բարենորոգումների, որոնց նպատակն էր կարգավորել Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման ընթացքը, մեղմել Հողատերերի և գյուղական համայնքների միջև ստեղծված Հակասությունները: Արձանագրությունները արժեքավոր վկայություններ են պատմականում նաև Արտաշես I-ի ծագման, տոհմի և պատվատիրտղոսի մասին:

Նկատի ունենալով, որ արձանագրությունները մեծ մասամբ միօրինակ են (առանձին բացառություններով), քրեստոմատիայում բերում ենք դրանցից միայն երկուսը:

1.

Արձանագրությունը Հայտնաբերվել է 1957 թ. մայիսին, Սևանա լճի Հարավարևմտյան կողմում՝ Մարտունու շրջանի Ծակքար գյուղի դաշտում. բարձրությունը 77 սմ է, լայնությունը՝ 36 սմ, հաստությունը՝ 17 սմ: Կոթողի վերևի մասը պսակված է երեք բնորոշ ատամնալուստներով:

Արձանագրության Հայերեն տեքստը տալիս ենք Գ. Տիրացյանի թարգմանությամբ (տե՛ս ԳԱ «Տեղեկագիր», Հասարակական գիտություններ, 1957, № 10, էջ 105-109):

1. Արտաշես արքան,
2. Զարեհի որդին¹,
3. Երվանդական², բաժանեց
4. Հողը
5. մասերի (բաժինների)³

1. Արտաշես I-ի Հայրը՝ Զարեհը, Հայ մեծատոհմիկ էր, որը, հավանաբար, ամուսնացած էր Երվանդունիների թագավորական Հարստության արքայազատրերից մեկի հետ:

2. Ըստ երևույթին, ճշմարտություն է այն, որ Արտաշեսը սերում էր Երվանդունիներից, սակայն ոչ ուղիղ գծով (այսինքն՝ Հոր), այլ՝ մոր կողմից: Ինչևէ, Արտաշեսն իրեն համարում էր տապաված Երվանդունի Հարստության շառավիղ,

Թեղուտի արձանագրությունը

որպեսզի դրանով ամրապնդեր իր իշխանությունն իրավական հիմքերը և բարձրացներ հեղինակությունը:

3. Հավանաբար այստեղ ևս պետք է ընթերցել «գյուղերի միջև» (տե՛ս հաջորդ արձանագրության 5-րդ տողը):

2.

Արձանագրությունը Հայտնաբերվել է 1971 թ. Իջևանի շրջանի Թեղուտ գյուղի մոտակայքում՝ իր կրկնօրինակի հետ միասին:

Արձանագրությունն պարունակող կոթողը վերևում ունի 42 սմ, իսկ ներքևում (պատվանդանին ամրացնելու համար նախատեսված ելուստի մոտ)՝ 23 սմ լայնություն: Բարձրությունը առանց ելուստի՝ 66 սմ, հաստությունը՝ 22 սմ: Ելուստի երկարությունն է 32 սմ: Առկա են և կոթողը պսակող ատամեղուստները:

Արձանագրությունը ընթերցել է Ա. Փերիխանյանը (տե՛ս A. Périckhanian, Les inscriptions araméennes du roi Artashès, «Revue des Etudes Arméniennes» (nouvelle série), t. VIII, Paris, 1971, էջ 169-174): Արձանագրության ստորև բերված Հայերեն տեքստը տալիս ենք համաձայն Ա. Փերիխանյանի ֆրանսերեն թարգմանության:

1. Արտաշես արքա Երվանդականի,
2. Զարեհի որդու, Բարու¹, թագակրի,
3. Նշատրայի² դաշնակցի, հաղթողի այն ամենը, ինչ քաջալերում է չարը, 10-րդ տարում³: Արտաշեսը՝
4. Զարեհի որդին, բաժանեց
5. Հողը գյուղերի միջև:

1. Հելլենիստական երկրներում լայն կիրառում ունեին պատվատիրոջները, որոնցով շեշտվում էր այս կամ այն տիրակալի գործունեության կամ խառնվածքի հատկանշանակ կողմը: Արտաշես I-ի «Քարի» պատվատիրոջը հավասարագոր է հունական «Եվսերեսին» («Քարեպաշտ») կամ «Եվերգեստին» («Քարեգործ»):

2. **Նշատրա** (Շահր) - զրադաշտականության մեջ համարվում էր անմահներից մեկը՝ Ամեշա Սպենտան կամ Ամահրասպանդը:

3. Արձանագրությունը, հետևաբար, գրված է շուրջ Ք. ա. 180 թվականին:

ՀԱՅ-ՍԵԼԵՎԿՑԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (Ք. Ա. 165 թ.) ԸՍՏ ՊՈՐՓՑՈՒՐԻԻ ԵՎ ՀԻԵՐՈՆԻՄՈՍԻ

Ք. ա. II դ. 60-ական թվականներին Մեծ Հայքի թագավորության և Սելևկյան տերության փոխհարաբերությունների, նրանց միջև 165 թ. սկսված ռազմական բախման և հարակից այլ հարցերի մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել քրիստոնեական եկեղեցու ամենակարկառուն հայրերից մեկի՝ Հիերոնիմոսի (335-420) մոտ:

Հիերոնիմոսը ժամանակի աչքի ընկնող մտավորականներից մեկն էր, նա թողել է պատմական, քերականական, թարգմանական, աստվածաբանական և այլ բնույթի բազմաթիվ գործեր, որոնց թվում Վուլգատան՝ Աստվածաշնչի լատիներեն թարգմանությունը, և Եվսերեսու Կեսարացու «Քրոնիկոնի» համառոտագրված լատիներեն թարգմանությունը: Իր մեկնողական երկերից մեկում Հիերոնիմոսը վերլուծության է ենթարկում հայտնի հույն փիլիսոփա և պատմաբան Պորփյուրի (234-305) ստեղծագործություններից մեկը, որտեղ հեղինակը քննարկում է Դանիելի մարգերությունը, նպատակ ունենալով ցույց տալ, թե դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «անցյալի վրա հիմնված մարգարեություն»: Պորփյուրի նպատակն է եղել ցույց տալ, որ Դանիելի մարգարեությունները ծայրեծայր հիմնված են պատմական, և այն էլ անձնապես Անտիոքոս IV էպիփանեսին վերաբերող դեպ-

քերի վրա, ուստի և նա Հիերոնիմոսի միջոցով մեզ հասած խնդրո առարկա հատվածներում ջանում է այդ պատմական փաստերը, այդ թվում Արտաչես I-ի և Հայաստանին վերաբերող, միահյուսել Դանիելի մարգարեության համապատասխան հատվածներին: Հիերոնիմոսը մեկ առ մեկ մեջ է բերում Պորփյուրի կողմից առաջարկված՝ Դանիելի գրքի հատվածների մեկնությունները և իսկույն քննադատության ենթարկում դրանք՝ բերելով իր փաստարկները և կատարելով լրացումներ: Ահա այս դեպքերում է, որ Հիերոնիմոսը անդրադառնում է Հայ-սելևկյան պատերազմին, որի ելքի մասին նրա հաղորդածը շատ կողմերով տարբերվում է Դիոդորոս Սիկիլիացու և Ապպիանիոսի համապատասխան վկայություններից:

Հիերոնիմոսից ստորև բերված հատվածների թարգմանությունը լատիներենից կատարել է Գ. Ս. Սարգսյանը՝ «Patrologiae cursus completus. Tomus XXV, S. Hieronymi, tomus V, Parisiis, 1845» հրատարակությունից, որը վերցրել ենք նրա «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» (Երևան, 1966) աշխատությունում զետեղված «Նոր մատենագրական նյութեր Արտաչես I-ի մասին» հավելվածից (էջ 242-247):

ՀԻԵՐՈՆԻՄՈՍ

Գիրք V

Անհիմն կերպով Պորփյուրը փոքրիկ եղջյուրի տակ, որը բուսնել է տաս եղջյուրներից հետո¹, ենթադրում է Անտիոքոս էպիփանեսին², և տաս եղջյուրներից երեք պոկվածների մեջ (տեսնում) վեցերորդ Պտղոմեոսին՝ Փիլիպատոր մականվամբ³, յոթերորդ Պտղոմեոսին, Եվերգետես մականվամբ⁴ և Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասին... Թեև գիտենք, որ Անտիոքոսն իսկապես մարտնչել է⁵ Արտաքսիասի դեմ, բայց և (հայտնի է), որ վերջինս պահպանեց իր նախկին իշխանությունը⁶:

Գիրք VI

Եվ ահա այս տեղում⁷ Պորփյուրը այսօրինակ անիմանալի բաներ է գառանցում Անտիոքոսի մասին. մաքառելով, - ասում է,- եգիպտացիների դեմ և կտրելով անցնելով Լիբիան և Եթովպիան, կլսի, որ իրեն հյուսիսից և արևելքից մարտերի են հորդորում, և դառնալով այն-

տեղից կնվաճի ընդդիմացող արադցիներին⁸ և կավերի Փյունիկիայի ծովափի ամբողջ նահանգը: Եվ անմիջապես կչարունակի արչավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի դեմ, որը շարժված կլինի արևելյան կողմերից և, կոտորելով նրա մարդկանցից շատերին, կհաստատի իր վրանը Ապեղնոն⁹ կոչված վայրում, որը գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև:

1. Հիերոնիմոսը նկատի ունի Աստվածաշնչի Դանիելի գրքի է, 8-րդ հատվածի Պորփյուրի մեկնությունը, որը նա մերժում է և քննադատում:

2. Ոսոքը Սելևկյան Անտիոքոս IV էպիփանես թագավորի (175-164) մասին է:

3. Այստեղ Հիերոնիմոսը չփոթել է. Եգիպտոսի Պտղոմեոս VI թագավորի (180-145) մականունը ոչ թե Փիլոպատոր էր, այլ Փիլոմետոր:

4. Այս դեպքում ևս Հիերոնիմոսը չփոթել է. Պտղոմեոս VII (145-144) մականունը Նեոս Փիլիպատոր էր և ոչ թե Եվերգետես:

5. Հայ-սելևկյան սույն պատերազմը տեղի է ունեցել մոտավորապես Ք. ա. 165 թվականին:

6. Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ապպիանոսը Հայ-սելևկյան այս պատերազմի ելքը բնութագրում են որպես Հայերի պարտություն: Սակայն Հիերոնիմոս - Պորփյուրի սույն տեղեկությունը ենթադրել է տալիս, որ իրականում Արտաշես I-ը ետ է մղալ սելևկյան զորքերի հարձակումը:

7. Ոսոքը Աստվածաշնչի «Մարգարէություն Դանիելի» գրքի ԺԱ, 44-45 հատվածի Պորփյուրի մեկնությունն մասին է:

8. Արադ - քաղաք-պետություն Փյունիկիայում:

9. Ապեղնոն - քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում: Այն հանգամանքը, որ պատերազմից հետո Անտիոքոս IV-ը իր վրանը (ճամբարը) խփում է Հայաստանից դուրս՝ Միջագետքում, ապացուցում է, որ սելևկյան բանակների արչավանքն անցել էր ապարդյուն և Հայաստանը պահպաննել էր իր ինքնուրույնությունը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՐԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐՏԱՇԵՍ I -Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՅ, ԳԻՐՔ Բ

ԾԳ

Զորքի իշխանությունն էլ չորս մասի է բաժանում¹ (Արտաշեսը). արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտավազդին², արևմտյանը տալիս է Տիրանին³, հարավայինը վստահում է Սմբատին, իսկ

Հյուսիսայինը՝ Զարեհին: Զարեհը գոռոզ մարդ էր, երեւների որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ երկչոտ և դանդաղկոտ: Այս բանը փորձով գիտենալով, վրաց թագավորը՝ մի ոմն Քարձամ, ապստամբեցնում է այդ երկիրը և Զարեհին բռնելով բանտարկում է Կովկասում⁴: Բայց Արտավազդն ու Տիրանը Սմբատի հետ նրա դեմ պատերազմելով՝ իրենց եղբորը ետ են դարձնում, մեծ տղմից⁵ հանելով:

1. Հայկական զորքը չորս զորավորությունների բաժանելու վերաբերյալ Սորենացու սույն վկայությունն, ըստ երևույթին, փոխարձագանքն է նույն չորս ուղղություններով հայկական զորքերի կատարած այն արշավանքների մասին, որոնք վկայված են Ստրաբոնի մոտ:

2. Արտավազդը Արտաշես I -ի ավագ որդին էր, որը հոր մահից հետո հռչակվեց Հայոց թագավոր (160-115):

3. Տիրանը Արտաշեսի որդիներից մեկն է, որն այլ աղբյուրներից Հայտնի է Տիգրան ձևով: Հայոց Տիգրան I (115-95) թագավորն է (տե՛ս 351-րդ էջ, ծան. № 1):

4. Այս իրադարձություն մանրամասն մի տարբերակ պահպանվել է նաև «Քարթլիս Յխովրեբայում» (տե՛ս սույն հատորի 306-րդ էջը):

5. Բնագրում՝ «ի մեծէ կարկամէ», որ նշանակում է տիղմ, տղմոտ: Ստ. Մալխասյանցի կարծիքով, Սորենացին այսպես է կոչել Զարեհի կալանքի տեղը՝ խոնավ և տղմոտ լինելու պատճառով:

ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍ I -Ի ՀՅՈՒՍԻՍԱՑԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻՆ

ՎՐԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԻ ՈՒ ՏՈՀՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Արշակունիանները), էջ 44-50

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ¹ ՓԱՐՍՄԱՆ ԵՎ ԿԱՈՍ
ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԱՆՆԵՐԸ², ԲԱՐՏՈՄԻ ԵՎ ՔԱՐԹԱՄԻ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Իսկ Ադերկիից³ մինչև սրանց թագավորելը սոմելաների (Հայերի) թագավորների Հպատակությունն ենք բռնելին (քարթվելիները): Եվ առավելապես արմազեցի⁴ թագավորներն օգնում էին սոմելաներին նրանց բոլոր թշնամիների դեմ: Այնժամ Սոմխիթում (Հայաստանում)

Թագավոր դարձավ այն մեծ արքա Երվանդը⁵: Եվ նա մոռացավ քարթվելների բարեգործությունները, բռնացավ Փարսման Արմազեցու վրա և վերցրեց (գրավեց) Քարթլիի սահմաններից Մունդաքաղաքը⁶ և Արտանին⁷ մինչև Մտկվարի գետը: Եվ բնակեցրեց Մունդայում դեերին զզգակից, զազանաբարո մարդկանց, և Մունդան կոչեց Քաջատուն անվամբ, որը թարգմանվում է Դեերի տուն⁸: Եվ Քարթլիի թագավորները չկարողացան ետ վերցնել (նշված) սահմանը, և մահացան մեծ տրտմության մեջ Փարսամը և Կաոսը:

Եվ նրանցից Հետո թագավոր նստեցին նրանց որդիները, Արմագուն՝ Արզոկը և Շիրդա Քարթլիում՝ Արմազելը:

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ԱՐՋՈԿ ԵՎ ԱՐՄԱՋԵԼ
ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԱՆՆԵՐԸ՝ ՓԱՐՍԱՄԻ ԵՎ ԿԱՈՍԻ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Իսկ այս Արմազել և Արզոկ թագավորները քաջ և Հաղթող մարդիկ էին: Եվ սրանք պայմանավորվեցին և որոշեցին Քարթլիի սահմանները (ետ) գրավել: Այն ժամանակ Սոււմբատ Բիվրատիանը⁹ սպանեց Երվանդին՝ սոմեխների թագավորին, և թագավոր Հաստատեց Երվանդի եղբորը, որին անվամբ կոչում էին Արտաշան¹⁰: Այնժամ Քարթլիի այս Արզոկ և Արմազել թագավորները դիմեցին օսերին (օվսերին)¹¹ և լեկերին (լեզդիներին) և բերեցին օսերի թագավորներին, երկու դուստրուներին՝ Բազուկ և Անբազուկ անվամբ, օսերի գորքով Հանդերձ: Եվ նրանք իրենց Հետ բերեցին պաճանիկներին և Ղիքերին¹²: Եկավ լեկերի թագավորը և բերեց ղուրձակներին¹³ ու դիդոններին¹⁴: Եվ այս թագավորները Քարթլիի ժողովեցին իրենց գորքը, և ժողովվեց այս ամենով անթիվ բազմություն: Եվ Հաջողությամբ ծածուկ Հավաքվեցին, մինչև որ սոմեխների գորքը կժողովվեր: Եվ սրանք ներխուժեցին Սոմխիթ և անսպասելիորեն ասպատակեցին Շիրակուանը¹⁵ և Վանանդը մինչև Բազրևանդ ու Բասիան¹⁶, և ետ դարձան և ավարառության ենթարկեցին ղաշտը¹⁷ մինչև Նախճավան, և վերցրին գերի ու ավար անթիվ, և ամենայն Հարստությամբ առեցնուն դարձան անցան Փառխոսի ճանապարհով:

Այնժամ Սոււմբատ Բիվրատիանը կանչեց Սոմխիթի գորքին, չտապ Հավաքվեցին սոմեխները և սկսեցին Հետապնդել: Իսկ այս բոլոր Հյուսիսականները անցել էին Մտկվարին և Հասել էին Կամբեջոան, և ճամբար էին դրել Իորի (գետի) ափին¹⁸ ու բաժանում էին գերիներին ու ավարը: Այդ ժամանակ Սոււմբատը ուղարկեց պատվիրակ և Հայտարարեց. «Ինչ որ Սոմխիթից ավար, անասուն, ոսկի, արծաթ և

գործվածքեղենն եք վերցրել, (այդ) ամենը ձեզ եմ ընծայում, և որքան էլ սոմեխների արյունն եք հեղել, դրա համար էլ վրեժխնդիր չենք լինի, սակայն այն մարդկանց, որ այժմ գերի են ձեզ մոտ, արձակեցեք, և խաղաղությամբ գնացեք, հարստացած ու ամենայն (բարիքով) առկեցուն»։ Իսկ նրանք այսպիսի պատասխան տվեցին. «Սոմխեթ ենք մտել ոչ թե ուրիշ պատճառներով, այլ քեզ գտնելու համար, բայց չգտանք քեզ: Եվ արդ եկել ես մեզ մոտ, ընդունիր քո բաժինը, ապա թե ոչ կգանք քեզ վրա, ուր էլ լինես մեր ձեռքից ողջ չես ազատվի»:

Այնժամ Սուճբատ Բիվրատիանը անցավ Մտկվարին: Եվ օսերի թագավոր Բազուկը խնդրեց նրան իր հետ մենամարտել, ուղարկեց պատվիրակ և առաջարկեց իր հետ անձամբ կռվել: Իսկ Սուճբատը զինվեց և հեծավ իր նժույգը ու անցավ կռվողների միջով: Եվ այնտեղից էլ դուրս եկավ Բազուկը: Զայն տվին միմյանց և հարձակվեցին (իրար վրա): Եվ Սուճբատը նիզակով հարվածեց նրա գոտուն ու դուրս եկավ (նիզակը) թիկունքից մեկ կանգուն, վերցրեց ձիու վրայից և գետին տապալեց: Այնժամ հարձակվեց Անբազուկը՝ իր եղբորն օգնելու միտումով, սակայն Սուճբատը դուրս քաշեց այն նիզակը, ընդունաջ գնաց նրան և նույնպես հարվածեց ու դուրս հանեց (թիկունքից), վերցրեց և գետին տապալեց, ասելով. «Այս էլ սոմեխների կանանց ու տղամարդկանց, տղաների, մանուկների համար, որոնց դուք կոտորեցիք»: Այնժամ նրանց՝ օսերի, լեկերի և քարթվելների, ու բոլոր նրանց հյուսիսային ցեղերի զորքերը միաբերան բացականչեցին ու ասացին. «Քանզի սպանվեցին այս երկու եղբայրները, բոլոր դյուցազունների գլխավորները, ապա մեր մահը ամենևին էլ ամոթաբեր չի լինի»:

Եվ առավել կատաղեցին, բոլորը գումարավելով Արզոկի և Արմազելի՝ Քարթլիի թագավորների սպասալարության¹⁹ ներքո, բոլորը հարձակվեցին Սուճբատի և սոմեխների զորքի վրա: Այնժամ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ նրանց միջև և երկարեց նրանց միջև մարտը ժամը երեքից մինչև ինը: Եվ երկուստեք անթիվ կոտորվեցին, և փոչին բարձրացավ, ու օրը մթնեց հանց գիշեր: Եվ իրար խառնվեցին միանգամայն և փոշու պատճառով իրար չէին ճանաչում:

Այնժամ պարտվեց հյուսիսականների բանակը սոմեխներից, բոլորը փախուստի դիմեցին և ցիրուցան եղան, հարձակման անցավ Սուճբատը, որը բազում ի բազմից վիրավորվել էր, և հետապնդեց մինչև գիշեր: Եվ կոտորեց բոլոր օսերին և լեկերին, որոնցից քչերը փրկվեցին, իսկ քարթվելները ավելի շատ փրկվեցին փախուստի ճանապարհները գիտենալու շնորհիվ: Եվ պատասպարվեցին Քարթլիի երկու վիրավոր թագավորներն էլ Մցխեթայում²⁰:

Այնժամ Սուճբատը Հաղթանակած մուտք գործեց Քարթլի, և ավերեց Քարթլին՝ այն ամենը, ինչ գտավ բերդերից և քաղաքներից դուրս, իսկ բերդ-քաղաքների դեմ չէր մարտնչում, քանզի շտապ (արշավանքի) ելնելու պատճառով պատրաստ չէր (դրան): Այլև չինեց բերդ Օձրխեվի երկրում, որը կոչվում է Սամցխե²¹, այն Դեմոթի կոչվող վայրում: Ղաղո լեռան²² կպած: Եվ գետեղելով դրա մեջ գորք՝ ծունդացիներին օգնելու Համար, (ինքը) գնաց օձրխեվցիների դեմ մարտնչելու:

Իսկ Քարթլիի այս թագավորները՝ Արզոկը և Արմազելը, նրանց սրտի դաժանությունից չերկնչեցին, այլ ամրապնդեցին իրենց բերդերը և քաղաքները, Քարթլիի բոլոր դաշտավայրերը զիջեցին, բայց չզաղարեցին սոմեխների դեմ ասպատակություններ ձեռնարկելուց:

Եվ սկսեցին օսերն իրենց արյան վրեժն առնել սոմեխներից, եկան Քարթլի և բարեկամացան քարթվելների հետ, ի մի գումարվեցին օսերը և քարթվելները, և մշտապես կռվում էին սոմեխների դեմ: Եվ Օձրխեվ քաղաքում կար Արմազել թագավորի էրխթավ՝ ազնավուրներից²³, և նա Հավատով Հավատարիմ էր մնացել Արմազելին, և նրան օգնում էին մեգրելները: Իսկ ծունդացիները և դեմոթեցիները օգնում էին միմյանց, և անդադար մարտնչում էին: Եվ գլխավոր ճակատամարտը եղավ այն գետի վրա, որին Նոստե²⁴ են կոչում:

Եվ Կլարջեթում²⁵ կար Արզոկ թագավորի էրխթավ՝ ազնավուրներից: Եվ նա վնասում էր սոմեխների սահմանները, Պարխալի երկրում, որը Տաոն է²⁶, և այնտեղից ոչ ոք չէր մուտք գործում Կլարջեթ, քանզի անանցանելի և ամուր էր անտառներով և լեռներով, իսկ Կլարջեթի բնակիչներն էլ ուժեղ և ռազմիկ մարդիկ էին:

Իսկ իրենք՝ Քարթլիի թագավորները, ասպատակում էին Սոմխիթը Աբոցի²⁷ ճանապարհով, և այսպես քարթվելները մշտապես ավարառություն էին կատարում: Այնժամ շարժվեց իր ողջ զորությունը սոմեխների արքան, և նրա սպարապետ Սուճբատ Բիվրատիանը: Իսկ քարթվելները ամրացրին բերդերը և քաղաքները, և զորք բերեցին Օվսեթից ու լցրին բերդերը և քաղաքները: Եվ եկան սոմեխները ու կանգ առն Մցխեթայում, և պատերազմեցին Հինգ ամիս: Եվ ամեն օր դյուցազների գոտեմարտ էր տեղի ունենում: Այնժամ նեղն ընկան քարթվելները և օսերը, ու Հաշտություն խնդրեցին, խոստանալով Հպատակվել և արյան ու սահմանների Համար վրեժխնդիր չլինել: Այնժամ ունկնդրեց սոմեխների արքան նրանց աղերսանքին: Եվ ուխտ ու պայման դրվեց, և ստրկացնելով քարթվելներին ու օսերին, սոմեխների արքան գնաց:

Իսկ այս ընթացքում անցան մի քանի տարիներ, և վերաշինվեց սոմեխներից Քարթլին: Այնժամ սոմեխները զբաղված էին, քանզի պատերազմ էին սկսել պարսիկների և Հույների դեմ²⁸: Եվ այդ ընթացքում քարթվելները և օսերը ժամանակը բարեպատեհ Համարեցին ու սկսեցին նեղել սոմեխներին, քանզի սոմեխների ամբողջ զորքը և երկու արքայորդիներն ու Սոււմբատը գտնվում էին պարսիկների դեմ (մղվող) պատերազմում: Եվ երբ քարթվելները և օսերը սկսեցին շատ վնասել սոմեխներին, այնժամ Արտաշան արքան զորք ժողովեց, որ մնացել էին տանը և տվեց իր որդի Զարենին²⁹ ու հղեց քարթվելների դեմ:

Իսկ քարթվելները և օսերը ժողովեցին ու դիմեցին դեպի Զավախեթի երկիրը: Եվ մարտնչեցին ու հաղթեցին քարթվելները և օսերը, փախուստի մատնեցին Զարենին՝ սոմեխների արքայի որդուն, կոտորեցին նրա ողջ զորքը և հետապնդեցին նրանց մինչև Սոմխիթի սահմանները, հասան Զարենին՝ արքայի որդուն, բռնեցին նրան այն լճի ափին, որին Ցելի³⁰ են կոչում և ետ տարան:

Իսկ օսերը կամենում էին սպանել այդ Զարենին՝ իրենց թագավորների արյան դիմաց, սակայն քարթվելները պահպանեցին նրա կյանքը, որպեսզի իրենց սահմանները ետ վերցնեն, և կալանավորեցին Դարիալանի բերդում³¹: Չկարողացան նրան գտնել սոմեխները, քանզի զբաղված էին պարսիկներով:

Այնժամ երրորդ տարում եկավ Սոււմբատ Բիվրատիանը և արքայի երկու որդիները՝ Արտավազը³² և Տիգրանը³³, սոմեխների ողջ զորքով հանդերձ: Այդ ժամանակ Քարթլիի թագավորները հրամայեցին իրենց երկրին պատսպարվել բերդում և քաղաքներում, իսկ մթեուլները³⁴ ամրացրին բերդերն ու քաղաքները: Իսկ սոմեխները եկան ու կանգ առան Թրիալեթում³⁵: Հանդես եկան նրանց միջև պատվիրակներ և հաշտվեցին. տվեցին քարթվելները, վերադարձրին արքայի կալանավորված որդուն, խոստանալով այսպիսի օգնություն. «Եթե որևէ թշնամի հանդես գա ձեր դեմ և պատերազմի ձեզ հետ այն կողմերում, մենք՝ երկու թագավորներս էլ անձամբ մեր զորքով կլինենք ձեր կողմից ու կօգնենք, իսկ եթե այդ կողմերում որևէ մեկի հետ պատերազմեք, հազար-հազարական սպառազինված ռազմիկներով ձեզ կօգնենք»: Եվ այս էլ խոստացան քարթվելները, որ «այս մեր քաղաքում դրամն Արտաշան արքայի պատկերով կհատենք»³⁶:

Իսկ այս պատճառով սոմեխները վերադարձրին Քարթլիի սահմանները՝ Ծունդա քաղաքը և Դեմոթի բերդը, Զավախքը և Արտանին³⁷: Եվ այսուհետև եղան բարեկամ սոմեխները և քարթվելները ու

օսերը: Եվ երեքն էլ միասնաբար էին կովում թշնամիների դեմ:

Եվ մեծապես զոհունակությամբ լցվեցին Արզոկն ու Արմազելը՝ մխիթարողները, քանզի նրանց քաջությունները ետ վերադարձվեցին Քարթլիի սահմանները:

Եվ նրանցից Հետո թագավորեցին նրանց որդիները. Արմազում՝ Ամազասպը³⁸, իսկ Քարթլիի ներսում՝ Դերոկը³⁹:

1. «Քարթլիս Յխովրեայի» արքայացանկերը լի են մեծ խառնաշփոթություններով ու անճշտություններով: Ք. ա. IV-I դդ. համար այնտեղ նշված թագավորների մեծագույն մասը կիսառասպելական կամ մտացածին անձնավորություններ են, ուստի անհնարին է ճշգրտել նրանց գոնե մոտավոր ժամանակագրությունը:

2. Վրացական թագավորության սկզբնավորության շրջանը (Ք. ա. III դար) կապվում է Փառնավազյան հարստության անվան հետ: Սրանք հաճախ խնամիական կապեր էին հաստատում հայկական թագավորական տների, մասնավորապես Արտաշեսյանների հետ, իսկ չորրորդ թագավոր Փառանջոմ Փառնավազյանի սպանությունից հետո, ըստ վրացական ավանդական պատմության, Քարթլիի գահին է բազմում Հայոց Արշակ թագավորի (գուցե Արտաշես⁴⁰) Արշակ անվանյալ որդին, որից էլ սերում են վրաց Արշակունիանները: Հատկանշական է, որ հետևելով հայկական ավանդական պատմությունը, որը չգիտե Արտաշեսյաններին և նրանց փոխարեն մատնանշում է միայն Արշակունիներին՝ «Քարթլիս Յխովրեան» ևս Արտաշեսյան հարստությունն անվանում է «Արշակունիան»:

3. Ըստ Քարթլիս Յխովրեայի, այս Ադերկիին պապն էր Փարսամ և Կաոս Արշակունիանների: Այժմ վրացագիտության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ Ադերկիից սկսած վրացական գահին բազմել են մոր կողմից հայկական Երվանդունի-Արտաշեսյան տոհմից սերված թագավորներ:

4. **Արմազի** (Արմազցիխես) - ամրոց և քաղաք Բեգինեթի լեռան վրա՝ Մցխեթ քաղաքի դիմաց: Այս ժամանակաշրջանում վրացական թագավորությունը բաժանված էր երկու առանձին մասերի՝ մեկը Արմազի թագավորությունն էր՝ նույնանուն կենտրոնով, ուր նստում էին Փարսամանը, իսկ այնուհետև՝ Բարտոլոմն ու վերջինիս որդի Արզոկը, իսկ մյուսը՝ Շիղա Քարթլիի (Ներքին Քարթլի) թագավորությունն էր՝ Մցխեթ կենտրոնով, ուր նստում էր Կաոսը, իսկ այնուհետև՝ Քարթամն ու նրա որդի Արմազելը:

5. **Խոսքը** Հայոց Երվանդունյաց հարստության թագավոր Երվանդ Վերջինի մասին է:

6. **Մունդա** (Քալաքի Մունդա, Քաջատուն) - Գուգարաց բրեշխություն ութն - որորդ գավառ Զավախքի (Զավախեթի, այժմ՝ Ախալքալաքի շրջան) կենտրոնը՝

ներկայիս նաքալաքևի գյուղի տեղում:

7. **Արտանի** (Քալաքի Արտունիսա, Քաջաց քաղաք) – Հայկական ԱրտաՆանն է՝ Գուգարաց բղեչխության յոթերորդ գավառ ԱրտաՆանի կենտրոնը: 387 թվականից՝ Զավախքն ու ԱրտաՆանը, ամբողջ Գուգարքի Հետ, մտան Վրաստանի կազմի մեջ:

8. Մրովկլին վրացերեն է ընկալել Հայերեն «քաջ» բառը, որի թարգմանական նշանակությունը վրացերեն էլ մեկնաբանում է, քանի որ վրացերեն «քաջի» և «ղև» բառերը հոմանիշներ են:

9. Ըստ Հին Հայ վիպական շարքի Արտաշեսի վեպի, Սմբատ Բյուրատյանը (Բագրատունի) Արտաշես I-ի դայակն էր, ապա նրա զորահրամանատարն ու թագադիրը:

10. Ոտաքը Հայոց Արտաշես I թագավորի մասին է: Հետաքրքիր է այն, որ «Քարթլիս Յլտովրեան» Արտաշեսին և Երվանդին ներկայացնում է որպես Հարազատ եղբայրներ, մինչդեռ, ինչպես Հայտնի է, Արտաշեսի վեպում Երվանդը միայն կիսով չափ (մոր գծով) էր Արշակունի, Հետևաբար բացառվում է Արտաշեսի և Երվանդի եղբայրներ լինելու հանգամանքը: Մյուս կողմից էլ այս փաստը խոսում է Արտաշես I-ի այն ձգտման մասին, որի նպատակն էր իրեն և իր սոհճը ներկայացնելու օրինական և Երվանդունիների տան շարունակողներ, միտում, որն իր արտահայտությունը պետք է ստանար Արտաշեսի արամեատառ արձանագրություններում:

11. Այսինքն՝ այաններին: Սրանք բնակվում էին Կուրան գետի ակունքների շրջանից մինչև Թերեք գետի միջև ընկած տարածքում:

12. Այսինքն՝ պեչենեգներին և կովկասյան լեռնականներին:

13. **Դուրձակներ** (Դուրձուկնի) – ցեղ, որը բնակվում էր Հյուսիսային Կովկա – սում՝ Ասսա գետի վերին հոսանքում, այժմյան ինգուլների նախնիները: Սրանց երկիրը կոչվում էր Դուրձուկեթի (Դուրձուկք):

14. **Դիղոներ** (Դիղոնի) – ցեղ, որ բնակվում էր Ավարական Կոյսու գետի ակունքների շրջանում, երկիրը կոչվում էր Դիղոեթի (Դիղոյք), այդ ժողովուրդը այժմ էլ գոյություն ունի:

15. Ոտաքը Շիրակավանի մասին է:

16. Այսինքն՝ Բասեն, Այրարատյան աշխարհի առաջին գավառը, այժմ՝ Փասեն:

17. Ոտաքը Արարատյան դաշտավայրի մասին է:

18. **Իորի** (Կամբեջ) – գետ Կամբեջան գավառում, այժմ՝ Իորա:

19. Այսինքն՝ զորահրամանատարություն:

20. **Մցխեթ** – Վրաստանի Հնագույն մայրաքաղաքը, այժմ նույնանուն փոքրիկ քաղաք:

21. **Սամցխե** – գավառ. մեսխերի ցեղի բնակատեղին, այժմ Ախալցխայի շրջանը:

22. **Ղազոռ** – Աճարան–Մեսխական լեռներն են; Սրա շուրջը տարածված էր Մեծ Հայքի հյուսիսային կուսակալություններից մեկը՝ Գողերձականը, որն ընդգրկում էր Սամցխե և Աճարա գավառները: Ք. ա. 37 թ. սահմանային փոփոխությունների հետևանքով՝ Գողերձականը (Գեոթի ամրոցով հանդերձ) անջատվեց Մեծ Հայքից և միացվեց վրացական թագավորությունը:

23. Այսինքն՝ աղնականներին;

24. **Նոստե գետ** – այժմ՝ Աճարա–Ծղալի գետը:

25. **Կլարջեթ** – Հայկական Կղարջքն է՝ Գուգարքի իններորդ գավառը, որը 387 թվականից մտավ Վրաստանի կազմի մեջ:

26. **Տառ** – Հայկական Տայքն է, Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգը, կոչվել է նաև Նորագույն Հայք:

27. **Արցոցի** – պատմական Հայաստանի Աշոցք գավառն է:

28. Այստեղ, ըստ երևույթին, հեղինակը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ Արտաշեսն այդ ժամանակ արչավանքներ էր ձեռնարկել դեպի արևելք՝ Պարսկաստանի ու Մարաստանի և դեպի հարավ՝ Սելևկյանների դեմ:

29. **Ջարեհ** – խոսքը Արտաշես I –ի Ջարեհ անունով որդու մասին է:

30. **Ցեյի լիճ** (Ծովակ Հիսիսոյ) – այժմ Չալդր լիճն է (1959 մ):

31. **Դարիպանի** (Դար ի Ալան) – Ալանաց դուռն է, այժմյան Դարիալի անցքը, որտեղով անցնում է Ռազմավիրական ճանապարհը:

32. **Արտավազ** – Արտաշես I –ի ավագ որդին է, հետագայում՝ Հայաստանի թագավոր Արտավազդ I (160–115):

33. **Տիգրան** – Արտաշեսի կրտսեր որդին է, նույնպես Հայաստանի թագավոր՝ Տիգրան I (115–95):

34. Այսինքն՝ լեռնականները:

35. **Թրիալեթի** – Հայկական Թոնեղքն է, Գուգարքի հինգերորդ գավառը, այժմ՝ Ծալկայի շրջանը: 387 թ. Թոնեղքը մտել է Վրաստանի կազմի մեջ:

36. Յայսօր Արտաշես I –ի անունով դրամներ չեն հայտնաբերվել, սակայն այս վկայությունը խոսում է արդեն այդպիսի դրամների գոյության օգտին:

37. Հեղինակը շփոթում է, քանզի Արտաշես I –ը Ջավախքը, Թոնեղքը և Արտաշանը վերամիավորելով մայր հայրենիքի հետ, դրանք երբեք էլ չէր կարող դարձյալ զիջել վրացիներին: Հիշյալ երկրամասերը Մեծ Հայքից անջատվեցին և Վրաստանի կազմի մեջ մտան միայն 387 թվականից հետո:

38. Այսինքն՝ Համազասպը:

39. Դերոկի փոխարեն այլուր նշվում է Միրդատը (Միհրդատ), ըստ երևույթին, Դերոկը և Միհրդատը նույն անձնավորությունն են:

**ՀԱՅՈՑ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊՈՄՊԵՈՍ ՏՐՈԳՈՍԻ ՄՈՏ**

Պոմպեոս Տրոգոսը վաղ կայսրության դարաշրջանի Հռոմի ակա-
նավոր պատմագիրներից է: Նրա մասին կենսագրական տեղեկու-
թյուններ համարյա չկան: Մնվել է Ք. ա. I դարի կեսերին՝ Հարավա-
յին Պրովանսում և մահացել մոտավորապես Ք. Հ. I դարի 20-ական
թվականներին:

Տրոգոսի գրչին է պատկանում այսպես կոչված «Փլիլպպոսյան
պատմություններ» խորագրով աշխատությունը, որը բաղկացած է
եղել 44 գրքերից: Սակայն, դժբախտաբար, այդ գրքերից և ոչ մեկը չի
պահպանվել, բացառությամբ առանձին հատվածների, գրքերի նա-
խաբանների ու նրանց համառոտ բովանդակության, որոնք քաղ-
վածքներով (էպիտոմա) մեզ է հասցրել Ք. Հ. III դարի լատին մատե-
նագիր Հուստինոսը: Տրոգոսի երկասիրությունն ընդգրկել է համաշ-
խարհային պատմությունը՝ ասուրական լեգենդար թագավորներից
մինչև Օգոստոս կայսեր ժամանակաշրջանը (Ք. ա. 20 թ.):

Այստեղ լայն ֆոնի վրա, ներկայացված է եղել Ասորեստանի, Հու-
նաստանի, Պարսկաստանի, Մակեդոնիայի, Սելևկյան Ասորիքի, Հա-
յաստանի, Հրեաստանի, Պերզամոնի և Արևելքի մյուս ժողովուրդների
պատմությունը: Տրոգոսը այն եզակի պատմագիրներից է, որ ոչ
միայն չի ջատագովում Հռոմի պատմությունը, այլև նրան շատ քիչ
տեղ է հատկացրել իր երկասիրության մեջ, միայն մեկ գիրք: Տրոգո-
սը բացասական վերաբերմունք ունի Հռոմի նկատմամբ, նա խիստ
քննադատության է ենթարկում վերջինիս արտաքին քաղաքականու-
թյունն ու նվաճողական պատերազմները: Հեղինակն այն միտքն է
զարգացնում, որ համաշխարհային բոլոր կայսրությունները, որոնք
ստեղծվել են բռնության և նվաճումների շնորհիվ, անխուսափելիոր-
րեն պետք է կործանվեն: Տրոգոսի երկասիրության շեշտված հա-
կահոտեակական ուղղվածությունը շատ բաներով է որոշել նրա ճա-
կատագիրը: Անտիկ պատմիչները խուսափում էին այն օգտագործե-
լուց և անգամ հիշատակելուց: Արդեն V դարում «Փլիլպպոսյան
պատմությունները» անդառնալիորեն կորած էին համարվում:

Պոմպեոս Տրոգոսից ստորև բերվող հատվածները բերվում են ըստ
«Justini M. Juniani Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi,
ex recens. Fr. Rühl, Lipsiae, 1915» հրատարակության: Առաջին և
երկրորդ հատվածները տրվում են Հ. Հ. Մանանդյանի, իսկ երրորդը՝
Գ. Ո. Սարգսյանի թարգմանությամբ:

3-6. Արտավանին¹ Հաջորդեց նրա որդի Միհրդատը², որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ. ...Սա մեծ քաջությամբ վարեց հարևանների հետ բազմաթիվ պատերազմներ ու Պարթևական թագավորություններ միացրեց շատ ժողովուրդներ: Նույնպես և սկյութացիների հետ նա մի քանի անգամ Հաջորդությամբ պատերազմեց և վրեժխնդիր եղավ նախորդների վիրավորանքների համար: Վերջը կովեց արմենների թագավոր Արտավազդի հետ³:

Միհրդատ II

7-9. Չի կարելի լուծությամբ անցնել այնպիսի մեծ թագավորություն կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները, Պարթևստանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմանները, ընդ որում Հայաստանը Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովը մեկ միլիոն Հարյուր տասնմեկ Հազար քայլ տարածություն ունի, իսկ լայնքով նրա երկարությունն է յոթ Հարյուր Հազար քայլ⁴:

1. Նոսքը Պարթևստանի թագավոր Արտավան I -ի (128-123) մասին է:

2. Նկատի ունի Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II -ին (123-87):

3. Սա Հայոց Արտավազդ I թագավորն է, Արտաշես I-ի որդին ու Հաջորդը, ավագ եղբայրը Հայոց Տիգրան I թագավորի:

Պատմագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել (Ժ. Գ. Էյչերեկյան), որ սույն հատվածում Հիշատակված պարթևական արքա Միհրդատը իրականում Միհրդատ I -ն է (171-138) և, որ այդտեղ Հիշատակված պատերազմը Հայոց

Արտավազդի Հետ, տեղի է ունեցել Ք. ա. 140 թ. մոտերքը: Կարծիքը Հիմնված է Հուստինոսի կողմից Տրոգոսի բնագրի աղճատման ցուցադրման վրա:

4. Քայլը Հռոմեական կայսրությունում ընդունված երկարություն միավոր էր, որը հավասար է 1,48 մետրի, 1000 քայլը հավասար էր 1 Հռոմեական մղոնի, որը հավասար է մոտ 1478,7 մետրի: Ուրեմն, ըստ Տրոգոսի, Մեծ Հայքի երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք հավասար էր 1100 Հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1650 կմ: Լայնությունը, այսինքն՝ հարավից դեպի հյուսիս ձգվող տարածությունը, հավասար էր 700 մղոնի, այսինքն՝ 1050 կմ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ Ք. Ա. II-I ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԸՍՏ ՍՏՐԱԲՈՆԷ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, XI, 14

15. Հին գրույցն այս է. իսկ առավել նորը, սկսած պարսիկներից ի վեր մինչև մեր ժամանակը, պետք է գլխավոր գծերով պատմել: Արմենիային տիրել են պարսիկները և մակեդոնացիները, այնուհետև նրանք, ովքեր նվաճել էին Ասորիքը և Մեդիան¹: Վերջին իշխողն էր յոթը պարսիկներից մեկի՝ Հյուզարնեսի² շառավիղ Օրոնտեսը³: Այնուհետև (երկիրը) բաժանվեց երկու մասի՝ Հռոմեացիների դեմ պատերազմած Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսների՝ Արտաքսիասի և Զարիադրիսի⁴ կողմից: Եվ իշխում էին սրանք թագավորի Հանձնարարությունը, իսկ նրա պարտությունից հետո⁵ հարելով Հռոմեացիներին՝ իշխեցին իրենք ինքնուրույն և թագավոր Հայտարարվեցին: Արտաքսիասի շառավիղն էր Տիգրանը, որն ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը. այն հարակից էր Մեդիային, Աղվաններին և Իբերներին, մինչև Կոլխիս ու Եվքսիսյան Կապադովկիա. իսկ Զարիադրիսի (շառավիղն էր) Արտանես Սոփենացին, որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը: Տիգրանը հաղթեց նրան և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը⁶: (Տիգրանը) փոփոխական բախտ է ունեցել, քանզի նա սկզբում պատանդ է եղել պարթևների մոտ, այնուհետև (պարթևները) որպես վարձ ստանալով 70 հովիտ Հայաստանից, նրան վերադարձնում են (զահը): Նա հզորանալով, թե՛ այդ վայրերը ետ վերցրեց և թե՛ նվաճեց նրանց երկիրը՝ Նինվեի և Արբելայի շուրջը: Նա հպատակեցրեց նաև Ատրոպատենեն և Գորդյունեն և սրանց հետ նաև մնացյալ Միջագետքը. բացի այդ, անցնելով Եփրատը, նա ուժով նվաճեց Ասորիքը և Փյունիկեն: Նա այդքան հզորա –

նալով՝ Օլիբերիայի մոտ⁷, նրա և Եփրատի վրա գտնվող Զեզմայի մոտ կառուցեց քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ, և իր ավերած 12 հեյլենական քաղաքների մարդկանց այնտեղ հավաքելով, (բնակեցրեց): Միհրդատին հաղթած Լուկուլլոսը արչավելով հասավ և վերաբնակիչներին արձակեց յուրաքանչյուրին իր երկիրը, իսկ քաղաքը, որ դեռ կիսավարտ էր, հարձակմամբ կործանեց և փոքր գյուղ թողեց, իսկ իրեն (Տիգրանին – Ս. Կ.) դուրս քչեց Ասորիքից և Փյունիկից: Սրան հաջորդած Արտավազը քանի դեռ հռոմեացիների բարեկամն էր, բարեհաջող վիճակ ուներ. բայց երբ դավաճանեց Անտոնիոսին՝ պարթևների դեմ սրա մղած պատերազմի ժամանակ⁸, պատժի ենթարկվեց: Անտոնիոսի կողմից տարվելով Ալեքսանդրիա, նա շղթայակապ ման ածվեց քաղաքի միջով, որոշ ժամանակ մնաց բանտում, իսկ հետո մահվան ենթարկվեց Ակտիոնի պատերազմի ժամանակ⁹: Նրանից հետո շատերը թագավորեցին Կեսարի¹⁰ և հռոմեացիների գերիշխանությունում. այժմ ևս չարունակվում է նույն ձևով:

XI, 13

4. Արդ, Կաղուսիների¹¹ հետևակը իր բազմությունը քիչ էր պակաս Արիանների¹² (հետևակից). նրանք գերազանց նիզականետներ են, իսկ քարքարոտ վայրերում հեծյալ (կովելու) փոխարեն, կովում են հետիոտն: Անտոնիոսի արչավանքը ձախողեց ոչ թե երկրի բնությունը, այլ նրա ճանապարհի ուղեցույց Հայոց թագավոր Արտավազը, որին նա ստիպված էր խորհրդատու և պատերազմի ծրագրին հաղորդակից դարձնել, թեև նա իր դեմ դավադրում էր: Թեև Անտոնիոսը նրան պատժեց, բայց շատ ուշ, երբ արդեն հռոմեացիների կրած շատ չարիքների պատճառ էր դարձել թե՛ այս (Արտավազը) և թե՛ այն¹³, որը Եփրատի վրա գտնվող Զեզմայից մինչև Ատրոպատենն ընկած ճանապարհը դարձրեց ութ հազար ասպարեզ¹⁴, ուղիղ ճանապարհի ավելի քան կրկնակին, լեռների, անանց վայրերի և չրջատույտների միջոցով:

1. Ստրաբոնի սույն հատվածի նորագույն մեկնաբանությունները ցույց են տալիս, որ մակեդոնացիների անվան տակ պետք է հասկանալ ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ Սելևկյաններին, քանզի Հայաստանը երբեք էլ չենթարկվեց Ալեքսանդրի իշխանությանը:

2. Հյուդարնեսը (Վիդարնա) այն յոթ երևելի պարսիկներից մեկն էր, որ Ք. ա. 522 թ. սեպտեմբերի 29-ին օգնեցին Դարեհ Վշտասպանին սպանելու ինքնակոչ

Գառնատային (Բարդիյա), որից հետո Գարեհը Հռչակվեց Պարսկաստանի թագավոր (522-486): Ըստ Ստրաբոնի, Գարեհի զինակից այս Հյուդարնեսից էլ սերվում էին Երվանդունիները:

3. **Օրոնտես** (Երվանդ IV Վերջին) – Երվանդունիների հարստության վերջին ներկայացուցիչը, Հայաստանի թագավոր:

4. Արտաշես և Զարեհը մինչ թագավոր Հռչակվելը (Ք. ա. 189 թ.), Սելևկյան ստրատեգոսներ էին՝ առաջինը Մեծ Հայքում, իսկ մյուսը՝ Ծոփքում: Ստրատեգոսը օժտված էր քաղաքացիական, վարչական ու ռազմական իրավաբանություներով և հանդիսանում էր տվյալ երկրամասի կառավարիչը:

5. Նոսքը Անտիոքոս III Մեծի Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում Հռոմեացիներից կրած պարտության մասին է:

6. Տիգրան II-ը Ծոփք ներխուժեց Ք. ա. 94 թ. և առանց զժվարություն գրավեց այն. Ծոփքի թագավոր Արտանես Զարեհյանը սպանվեց, իսկ երկիրն էլ միացվեց Մեծ Հայքին:

7. **Օլիբերիա** – ըստ երևույթին, ամբողջ Տիգրիսի վերին Հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի (ներկայիս Ֆարկին-սու) ափին: Հենց այստեղ էլ 80-ական թվականների վերջերին Տիգրան II-ը հիմնադրեց իր տերությունը նոր մայրաքաղաքը:

8. Նոսքը Ք. ա. 36 թ. դեպի Պարթևստան ձեռնարկած Անտոնիոսի անհաջող արշավանքի մասին է:

9. Ստրաբոնը նկատի ունի Անտոնիոսի և Օկտավիանոսի միջև Ք. ա. 31 թ. տեղի ունեցած Ակտիումի ճակատամարտը, որտեղ Անտոնիոսը պարտություն կրեց:

10. Նկատի ունի Հռոմի կայսր Օկտավիանոս Օգոստոս Կեսարին:

11. **Կադուսիներ** (կատիչներ) – ցեղախումբ, որը բնակվում էր Կասպից ծովի հարավային ափին:

12. **Արիաներ** – իրանական ցեղեր, որոնք բնակվում էին Պարսկաստանի կենտրոնական շրջաններում, ներկայիս Նորասանում:

13. Ստրաբոնն այստեղ նկատի ունի Մեդիա-Ատրոպատենեի թագավոր Մար Արտավազդին:

14. Ասպարեզը հավասար էր մոտ 190 մետրի:

ՊՈՄՊԵՆՍ ՏՐՈԳՈՍԸ Ք. Ա. 93 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՀԱՅ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ, XXXVIII, 3

1-5. Այդ ժամանակ¹ Արմենիայի թագավորն էր Տիգրանը, որը պատանդ էր տրվել վաղուց պարթևներին և քիչ առաջ հետ էր ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը²: Սրան շատ էր ուզում Միհրդատը³ դաշնակից անել ընդդեմ հռոմեացիների, որոնց հետ նա վաղուց հետե մտադիր էր պատերազմ սկսել: Եվ թեև Տիգրանը հռոմեացիների կողմից չէր կրել որևէ անարգանք՝ նա դրդում էր նրան Գորդիոսի⁴ միջոցով, որ հարձակվի Արիորարզանի⁵ վրա, որը խիստ թույլ էր: Իսկ որպեսզի չերևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ՝ նա ամուսնացնում է նրա (Տիգրանի) հետ իր աղջկան՝ Կլեոպատրային: Տիգրանի հենց առաջին հարձակման ժամանակ⁶ Արիորարզանը վերցնում է իր գույքը⁷ և փախչում է Հոռոմ: Եվ այսպիսով, Տիգրանի օգնությամբ Կապադովկիայում սկիզբ է դրվում նորից Միհրդատի իշխանությունը: Նույն այս ժամանակ մեռնում է Նիկոմեդեսը⁸, և նրա որդուն, որի անունը նույնպես Նիկոմեդես⁹ էր, դուրս է վտարում թագավորությունից Միհրդատը: Երբ սա Հոռոմ է գալիս որպես աղաչավոր՝ ձերակույտը վճռում է, որ երկուսն էլ պետք է վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում: Այս գործի համար ուղարկվում են իբրև լեզատներ Մանիոս Ակվիլիոսը և Մանիլիոս Մալթինոսը: Երբ այս բանը իմացվում է՝ Միհրդատը դաշն է կնքում Տիգրանի հետ, որպեսզի պատերազմ սկսի հռոմեացիների դեմ: Նրանք պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին:

1. Այսինքն՝ Ք. ա. 93 թվականին:

2. Տիգրան II-ը պարթևական պատանդությունից ազատվեց և դահ բարձրացավ Ք. ա. 95 թվականին, երբ արդեն 45 տարեկան էր:

3. Նուսքը Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի մասին է:

4. Գորդիոսը Միհրդատ Եվպատորի խորհրդականներից էր, վերջինիս մանկահասակ որդու՝ Արիարաթեսի խնամակալը:

5. Սա Կապադովկիայի թագավոր Արիորարզան I հռոմեասերն էր (95-62):

6. Տիգրանի առաջին հարձակումը Կապադովկիայի վրա տեղի է ունեցել Ք. ա. 93 թվականին:

Արքայից - արքա Տիգրան II Մեծ

7. Ըստ երևույթի՛ն, այստեղ խոսքը թագավորական զանձերի մասին է:
8. Նոսքը վերաբերում է Բյուլթանիայի թագավոր Նիկոմեդես III Եվերգետեսին (127-94):
9. Սա Բյուլթանիայի թագավոր Նիկոմեդես IV Փիլոպատորն էր (94-74):

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԸ ՍԵԼԵՎԿՑԱՆ ԱՍՈՐԻՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ ԸՍՏ ՊՈՄՊԵՈՍ ՏՐՈԳՈՍԻ

ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ, XL, 1

1-4. Եղբայրների¹ փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին² ժառանգաբար անցած թշնամությունը, անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլություն հասցրին Ասորիքը³ ու նրա թագավորներին: Ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությունը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն⁴, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին⁵: Սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հոռմեացիների դեմ⁶, իսկ Պտղոմեոսը Ասորիքի մշտական թշնամին էր եղել: Այսպիսով, բոլորը համաձայնություն եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության զաչնակիցն էր ու Միհրդատի⁷ խնամին: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գաճին բազմելու⁸, նա 17 տարի շարունակ⁹ կառավարում էր ամենայն անդորրություններ, չէր խանգարում պատերազմներով ուրիշների հանգիստը և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար:

1. Սելևկյան տերության թագավոր Գեմետրիոս II -ի մահից հետո (125 թ.), նրա որդիների՝ Անտիոքոս VIII Գրյուպոսի (125-96) և Անտիոքոս IX Կիդիկացու (114-95) միջև սկսվեց պայքար գաճի համար:

2. Անտիոքոս VIII-ի որդիների՝ Գեմետրիոս III-ի (96-88) և Սելևկոս VI-ի (96-95), ինչպես նաև Անտիոքոս IX Կիդիկացու որդիների՝ Անտիոքոս X Եվսեբեսի (95-92), Անտիոքոս XI-ի (93), Փիլիպպոս I -ի (93-84) և Անտիոքոս XII Փիլադելփոսի (87-84) միջև երկարամյա քաղաքացիական պատերազմ բորբոքվեց իշխանություն համար, որը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 84 թվականը:

3. Այսինքն՝ Սելևկյան տերությունը:

4. Նոսքը Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի մասին է:

5. Պտղոմեոս – խոսքը վերաբերում է Եգիպտոսի Պտղոմեոս IX Լաթյուրոս թագավորին (ընդմիջումներով՝ 116–81):

6. Այստեղ, ըստ երևույթին, խոսքը Միհրդատյան առաջին պատերազմի մասին է (88–84):

7. Ամենայն հավանականությամբ, Տրոգոսը նկատի ունի Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II–ին, որը ամուսնացել է Տիգրան II–ի դստեր՝ Արիազատեի (Ավտոմա) հետ:

8. Այս վկայությունից չպետք է եզրակացնել, որ Սելևկյանների տերությունն նվաճումը Տիգրանի կողմից խիստ դյուրին է եղել. մյուս աղբյուրները (Ապպիանոս, Պլուտարքոս, Ստրաբոն և այլք), ընդհակառակը, նշում են, որ Տիգրանը Ասորիքը գրավել էր զենքի ուժով: Հ. Մանանդյանի կարծիքով, Ասորիքում գոյություն ունեցող կուսակցություններից մեկը եթե հրավիրել էր Տիգրանին, ապա մյուսները դիմադրություն էին ցույց տվել:

9. Տիգրան Մեծը Սելևկյանների գահին բազմեց 83 թվականին, ուստի նրա իշխանությունը Ասորիքում, ըստ Տրոգոս–Հուստինոսի, տևել է մինչև 66 թվականը, այսինքն՝ Պոմպեոսի հետ կնքած հաշտության պայմանագիրը:

ՈՒՇԲԱՐԵԼՈՆՑԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՄԱՍԻՆ

Բրիտանական թանգարանում պահվում է Բաբելոն քաղաքից ծագող աստղաբաշխական մի սեպագրական օրագրի բեկոր, որի մեջ, այդ ժանրի վավերագրերի կազմման ավանդների համաձայն, առկա են նաև հատվածաբար պահպանված հակիրճ ժամանակագրական տեղեկություններ: Մեզ հետաքրքրող բնագրի մոտավոր բովանդակությունը հիշատակել են դեռևս Վ. Բելքը (1899 թ.) և Ն. Ադոնցը (1940 թ.), սակայն վավերագրի ինքնագրի (սեպագրական պատճենի) հետազոտությունը կատարել է Գազիկ Սարգսյանը («Պատմա–բանասիրական հանդես», 1991, № 2):

Ըստ բեկորում պահպանված աստղաբաշխական տվյալների, մասնագետները վավերագիրը թվագրում են սելևկյան տոմարի 230 թ. առաջին երկու ամիսներով (Ք. ա. 82 թ. ապրիլի 21 – հունիսի 17): Այս բացարձակ թվագրումը ստիպում է վերանայել Տիգրան II–ի դարաշրջանին վերաբերող՝ Ապպիանոսի մի հաղորդման վրա կառուցված, գիտության մեջ արմատացած որոշ ժամանակագրական և փաստական պատկերացումներ: Այսպես, ըստ վավերագրի Ք. ա. 82 թ. արշավանքի ելած Տիգրան Կրտսերը, Տիգրան II–ի որդին, մանավանդ նրա երկու ավագ եղբայրները, հակառակ Ապպիանոսի հաղորդման, չէին կարող Միհրդատ Եվպատորի դուստր, Տիգրան II–ի

Հետ Բ. ա. 94 Թ. ամուսնացած Կլեոպատրայի որդիները լինել: Նրանք ծնվել են դրանից առաջ, երեքն էլ, հավանաբար, Տիգրան II-ի՝ Պարթևատանում պատանդ եղած ժամանակ: Այս փաստը կարող է նաև այլ եզրակացությունների հիմք դառնալ:

Բնագրի պահպանված հատվածը կազմված է ոչ լրիվ 18 տողերից, որոնցից 1-6-ում և 12-18-ում աստղագիտական բնույթի հաղորդումներ են, իսկ համառոտ պատմական տեղեկանք են պարունակում 10-11-րդ տողերը, որոնց թարգմանությունն ու մեկնաբանությունները կատարել է Գագիկ Սարգսյանը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1991, № 2; վերահրատարակությունը՝ Գ. Ս. Սարգսյան, Պատմագիտական Հետազոտություններ, Երևան, 2006, էջ 191-201):

10. քաղաքը Սելևկիա՝ Տիգրիսի վրա [...]

11. Տիգրանը՝ Արմինիի¹ թագավորի որդին, դեպի (քաղաք) [...] արչավանք կատարեց...

1. «Արմինի» (Արմինա) տարբերակով Հայաստանը հիշատակվում է Աքեմենյան տերության պարսկալեզու արձանագրություններում: Տերություն բարելերեն արձանագրություններում Արմինիի համարժեք է հանդես գալիս Ուրարտուն (Ուրաշտու):

ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԿՈՂՄԻՑ ՍԵԼԵՎԿՑԱՆ ԱՍՈՐԻՔԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հովսեպոս Փլավիոսը (Հովսեպոս Եբրայեցի, Հովսեփ բեն Մատաֆիա) վաղ կայսրության ժամանակաշրջանի հռոմեական պատմագրության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նա ծնվել է Բ. Հ. 37 Թ. Երուսաղեմում՝ հրեա քահանայապետի ընտանիքում: Նշանակալից դեր է խաղացել հռոմեական տիրապետության դեմ բռնկված հրեաների ապստամբության, կամ այսպես կոչված Հրեական պատերազմի (66-73) սկզբնական իրադարձությունների ժամանակ: Գլխավորել է Գալիլեայի պաշտպանությունը: Իոտապատա ամրոցի անկումից հետո (67 Թ.), նա գերվում է հռոմեացիաների կողմից, սակայն, արժանանալով ապագա կայսր Վեսպասիանոսի բարեհաճությունը՝ չուտով ազատվում է: Ի նշան երախտագիտության, Հովսեպոսը իր անվանն ավելացնում է Վեսպասիանոսի մականունը՝ Փլավիոս: Հետագայում Հովսեպոսին շնորհվում է հռոմեական քաղաքացու իրավունք. նրան թույլատրվում է բնակվել կայսերական արքունի

նիքում, ուր և անցել է նրա կյանքի մեծագույն մասը: Հովսեփոսը մահացել է մոտավորապես II դարի առաջին տասնամյակում:

Վայելելով Վեսպասիանոս և Տիտոս կայսրերի հովանավորությունը և ստանալով նրանց աջակցությունը՝ Հովսեփոսը Հռոմում ձեռնամուխ է լինում իր պատմագիտական ու կենսագրական բնույթի երկերի շարադրմանը: Դրանցից մեզ են հասել «Հրեական պատերազմի մասին», «Հրեական հնախոսություն», «Կյանքը» և «Ընդդեմ Ապիոնի» ստեղծագործությունները:

Մեծ են և անգնահատելի Հովսեփոսի վերը նշված երկերից առաջին երկուսի աղբյուրագիտական-պատմագիտական արժեքն ու նշանակությունը հին աշխարհի երկրների, այդ թվում և Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության գործում: Դրանց հեղինակը ոչ միայն նկարագրվող դեպքերի մեծ մասի ժամանակակիցն է ու մասնակիցը, այլև օգտվել է ոչ հռոմեական հավաստի աղբյուրներից, որը նրան դարձնում էին հին աշխարհի բացառիկ արժանահավատ և անաչառ հեղինակներից մեկը:

Հովսեփոս Փլավիոսի երկերից ստորև բերված հատվածները վերցրել ենք «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին» մատենաշարի 9-րդ հատորում (Երևան, 1976) գետեղված նրա «Հրեական պատերազմի մասին» և «Հրեական հնախոսություն» երկերի հատվածաբար թարգմանություններից, որոնք կատարել է Ս. Մ. Կրկաչարյանը:

ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք առաջին

- 115 Իսկ Ալեքսանդրան¹ (Արիստորուլոսի գլխավորությամբ) գորք ուղարկեց Դամասկոս այն պատճառով, որ Պտղոմեոսը² անդադար ճնշում էր քաղաքը, սակայն գորքը վերադարձավ իր մոտ, առանց որևէ նշանակալից բան անելու: Մյուս կողմից՝ Հայոց թագավոր Տիգրանին³, որը բանակել էր Պտղոմայիս⁴ քաղաքի առջև և պաշարել էր այնտեղ (փակված) Կլեոպատրային⁵, դաշինքով ու նվերներով հեռացրեց: Իսկ Տիգրանը Լուկուլլոսի արշավանքների հետևանքով տանն սկսված անկարգությունների պատճառով՝ վերացնում է պաշարումը և հասնում Հայաստան:

Ոսկե մեդալիոն Սիսիանից (Ք. ա. I դար)

ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք տասներեքերորդ

- 419 Այդ ժամանակ⁶ էլ լուր է հասնում, թե Հայոց թագա-
վոր Տիգրանը երեսուն բյուր զորքով⁷ ներխուժել է Սիրիա
և գալիս է Հրեաստանի դեմ: Այս, բնականաբար, ահա-
բեկեց թագուհուն⁸ և ժողովրդին: Ուստի նրանք բազում և
արժանավայել ընծաներ ուղարկեցին նրան և դեսպաններ,
երբ նա դեռևս պաշարում էր Պտղոմայիս քաղաքը: Որով-
420 հետև Սելենե թագուհին, որը կոչվում էր նաև Կլեոպատրա,
այդ ժամանակ տիրում էր Սիրիային և հորդորել էր բնա-

կիչներին՝ դռները փակել Տիգրանի առաջ: Ուստի ղեսպանները հանդիպելով նրան, խնդրում էին բարենպաստ պայմաններ չնորհել թագուհուն և ժողովրդին: Իսկ նա, գնահատելով այն, որ նրանք ժամանել են այդքան հեռու տարածությունից, լավագույնս հուսադրեց: Բայց հաղիվ էր Պտղոմայիսը գրավվել⁹, երբ լուր հասավ Տիգրանին, թե Լուկուլլոսը, հետապնդելով Միհրդատին¹⁰, չի կարողացել նրան բռնել, քանի որ (վերջինս) փախել է իբերների երկիրը, և (Լուկուլլոսը), ասպատակելով Հայաստանը, պաշարել է (մայրաքաղաքը)¹¹: Տիգրանն այս մասին իմանալով, վերադարձավ իր սեփական երկիրը:

1. Սա Հրեաստանի Ալեքսանդրա-Սողոմեա թագուհին էր (76-67):

2. Պտղոմեոս - Կոլյե-Սիրիայի (Նորագույն Ասորիք) ոչ մեծ պետություն թագավորն էր (85-40)՝ Տիգրան II-ի վասալը:

3. Նոսքը Տիգրան II Մեծի մասին է:

4. Քաղաք Միջերկրական ծովի ափին, Փյունիկիայի հարավում՝ Պաղեստինի սահմանամերձ շրջանում:

5. Կլեոպատրա (Կլեոպատրա-Սելենե) - Սելևկյան թագուհի՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոս VIII Եվբրեոտես Փիսկոն թագավորի (170-116) դուստրը: Ամուսնացել է Սելևկյան մի քանի թագավորների (Անտիոքոս VIII Գրյուպոս, Անտիոքոս IX Կիզիկացի, Անտիոքոս X Եվսեբես) հետ, մայրը՝ Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս XIII Ասիացու (68-64):

6. Տիգրան Մեծը Ասորիք-Սիրիան նվաճեց և նստեց Սելևկյանների գահին Ք. ա. 83 թվականին: Հայկական բանակները հասան մինչև Եգիպտոսին սահմանամերձ Պտղոմայիս քաղաքը և շրջապատեցին այն: Ըստ երևույթին, պաշարումը երկար տարիներ է տևել և այդ ընթացքում Հրեաստանի Ալեքսանդրա թագուհին ղեսպաններ ուղարկելով Տիգրանի մոտ, փաստորեն ընդունել է նրա գերիշխանությունը:

7. Այսինքն՝ 300 հազար զորք: Հայկական ռազմական ուժերի քանակության մասին մոտավորապես նույն թիվն է հաղորդում նաև Պլուտարքոսը (տե՛ս Լուկուլլոս, XXVII): Ակնհայտ է, որ այս թվերը չափազանցված են. ուսմնասիրողները գտնում են, որ Հայաստանն այդ ժամանակ կարող էր ունենալ 100-150 հազար զորք:

8. Նոսքը վերաբերում է Հրեաստանի Ալեքսանդրա թագուհուն:

9. Հայկական բանակը Պտղոմայիս քաղաքը գրավել է Ք. ա. 70 թվականին:

10. Այսինքն՝ Միհրդատ VI Եվպատորին:

11. Նոսքը Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի մասին է:

ՊՆՈՒՏԱՐՔՈՍ

ՉՈՒԳԱՀԵՌ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍ

14. ... Լուկուլլոսը չէր կարծում, որ այս ամենը զինվորներին կմղի այնպիսի անմտություն, որին նրանք հանգեցին հետագայում, և նման խոսքերը մատնում էր անուշադրություն և ականջի ետև գցում: Նա առաջին հերթին անհրաժեշտ էր համարում իր գործողություններն արդարացնել նրանց առաջ, ուժքեր, ընդհակառակը, մեղադրում էին նրան դանդաղկոտություն մեջ, որ նա, հապաղելով աննշան բնակավայրերի և քաղաքների մոտ, Միհրդատին¹ հնարավորություն է ընձեռում ուժեր հավաքելու: «Ինձ էլ այդ է պետք,- հակաճառեց նրանց նա,- ես դիտավորյալ եմ դանդաղում: Թող արքան նորից հզորանա և կովի համար բավականաչափ զորք հավաքի, այնպես, որ մնա տեղում և մեր մոտենալուց չփախչի: Կամ դուք չե՞ք տեսնում, որ նրա թիկունքում անապատային անսահման տարածություններ են, իսկ կողքին Կովկասն է, լեռնային հսկայական մի երկրամաս խոր ձորերով, որտեղ կարող են ապաստան գտնել ու պաշտպանվել թշնամու հետ հանդիպելուց խուսափող նույնիսկ հազար արքաներ: Բացի այդ, Կաբիրայից² մինչև Հայաստան ընդամենը մի քանի օրվա ճանապարհ է, իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից արքան, որն իր զորքով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքային համայնքները վերաբնակեցնում է Մեդիայում, այդ արքան նվաճել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Սելևկյան տոհմի թագավորին մահվան մատնել³ ու գերություն տարել նրա կանանց ու դուստրերին: Եվ նման մարդը Միհրդատի բարեկամն է, նրա փեսան: Եվ եթե Միհրդատը դիմի նրա պաշտպանությունը, ապա նա Միհրդատին չի թողնի փորձանքի մեջ և պատերազմ կսկսի մեր դեմ: Չլինի այնպես, որ շտապելով Միհրդատին դուրս քշել իր տիրույթներից, հանդիպենք Տիգրանին ու փորձանքի գանք: Քանզի նա արդեն վաղուց առիթ է փնտրում մեր դեմ պատերազմելու. իսկ նա առավել հարմար ի՞նչ առիթ կարող է գտնել, քան արքայական ազգակցին փորձանքի մեջ օգնելը: Ինչո՞ւ դրան ձգտենք. ինչո՞ւ սովորեցնենք Միհրդատին, թե ում օգնությունը դիմի մեր դեմ պայքար-

Միհրդատ VI Եվպատոր

րելիս: Ինչո՞ւ նրան մղել Տիգրանի գիրկը, երբ ինքն այդ չի ուզում և այն համարում է անպատվություն: Ավելի լավ չի՞ լինի, եթե նրան ժամանակ տանք հավաքելու իր սեփական ուժերը և նորից ոգևորվելու, այնժամ մեզ մնում է կովել ոչ թե մարերի և հայերի, այլ կոլխերի, տիրարենների և կապադովկիացիների դեմ, որոնց մենք բազմիցս հաղթել ենք»:

19. Այժմ նա շարժվեց առաջ և հասավ Տալավրա⁴: Սակայն Միհրդատը դեռ չորս օր առաջ կարողացել էր փախչել Հայաստան, Տիգրանի մոտ⁵

ուստիև Լուկուլլոսը ետ վերադարձավ: Նա հպատակեցրեց խաղաղներին ու իբարեններին⁶, նվաճեց Փոքր Հայքը⁷ և շատ բերդերի ու քաղաքների ստիպեց հանձնվել: Այնուհետև նա Ապպիոսին⁸ Տիգրանի մոտ ուղարկեց, Միհրդատին հանձնելու պահանջով, իսկ ինքը ուղևորվեց դեպի Ամիսոս⁹, որը դեռևս գրավված չէր:

21. Այդ ընթացքում Ապպիոս Կլավդիոսն ուղարկվեց Տիգրանի մոտ (այս Կլավդիոսը Լուկուլլոսի այդ ժամանակվա կնոջ եղբայրն էր): Սկզբում նրան առաջնորդում էին թագավորի ուղեցույցները, որոնք նրան տանում էին շրջանցիկ ճանապարհով, երկրի վերին կողմերի միջով, ստիպելով գուր տեղը շատ ժամանակ վատնել: Բայց երբ ազատարձակ մի ասորի ցույց տվեց նրան ուղիղ ճանապարհը, Կլավդիոսը հրաժարվեց նախկին երկար և սուփեստությունն նման խճճված ճանապարհից, բաժանվեց ուղեցույց բարբարոսներից: Մի քանի օրից նա անցավ Եփրատը և ժամանեց Անտիոք Եպիդափոն¹⁰: Այստեղ նրան հրամայվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր, զբաղված լինելով փյունիկյան մի քանի քաղաքների նվաճմամբ¹¹: Այդ ընթացքում Կլավդիոսը կարողացավ իր կողմը գրավել մեծ թվով իշխանավորների, որոնք ներքուստ չէին կարող տանել հայոց արքայի ծանր իշխանությունը: Նրանց թվում էր նաև Գորդիենների թագավոր Զար-

բիեննուր: Նվաճված քաղաքներից շատերը գաղտնաբար սուրհանգակներ էին ուղարկում Ապպիոսի մոտ, և նա խոստանում էր, որ Լուկուլլոսը կօգնի իրենց. բայց խորհուրդ էր տալիս առժամանակ ձեռնպահ մնալ վճռական գործողություններից: Հելլենների համար հայկական տիրապետությունը անտանելի լուծ էր, հատկապես այն պատճառով, որ իր անսովոր հաջողությունների հետևանքով արքան դարձել էր հանդուգն ու մեծամիտ: Նրան թվում էր, որ այն ամենը, ինչը հասարակ մարդկանց նախանձն ու հիացմունքն է շարժում, ոչ միայն գտնվում է իր իշխանությունից, այլ մտածված կերպով ստեղծված է իր համար: Առաջին քայլերն անելիս Տիգրանի հնարավորություններն ու ծրագրերը խիստ չնչին էին, իսկ այժմ նա նվաճել էր բազում ժողովուրդների, ինչպես ուրիշ ոչ ոք կարողացել կոտրել պարթևների հզորությունը և Միջագետքը լցրել հելլեններով, որոնց մեծ թվով բռնագաղթեցրել էր այնտեղ Կիլիկիայից ու Կապադովկիայից¹²: Այլ ժողովուրդների թվում իրենց նախկին բնակավայրերից նա քշել էր նաև արաբական ցեղերին, որոնց բնակեցրել էր իր մայրաքաղաքի մերձակայքում, որպեսզի նրանց օգտագործեր առևտրական կարիքների համար¹³: Նրա մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությունում, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ, որպես ուղեկից կամ թիկնապահ. երբ նա գնում էր ձիով, նրանք, կարճ խիտոններ հագած, վազում էին նրա կողքից, իսկ երբ նստած էր լինում և զբաղվում պաշտոնական գործերով, նրանք կանգնում էին նրա շուրջը, ձեռքները կրծքներին: Համարվում էր, որ այդ դիրքը լավագույնս էր արտահայտում իրենց ստրկական կախվածությունից և իրականում ընդունումը: Այն ընդունողը կարծես թե իր մարմնի հետ տիրոջ տրամադրությունն էր հանձնում նաև իր ազատությունը և պատրաստակամություն հայտնում ամեն ինչ տանել, հանդուրժել առանց առարկություն: Սակայն Ապպիոսը, բոլորովին չչփոթվելով և չվախենալով չքեղ տեսարանից, սկզբից ևեթ ուղղակի հայտարարեց, որ եկել է կամ Միհրդատին ստանալու, որը հարկավոր էր Լուկուլլոսի հաղթահանղեսի համար, կամ Տիգրանին պատերազմ հայտարարելու: Տիգրանը ջանում էր նրան լսել անվրդով ու հեզնալից, բայց ներկաներից աննկատ չմնաց, թե նրան որքան զարմացրեց այդ երիտասարդի համարձակ խոսքը: Նա համարյա առաջին անգամ էր լսում ազատ մարդու խոսք, առաջին անգամ այս քսանհինգ տարիների ընթացքում, որ թագավորում էր, կամ, ավելի ճիշտ ասած, ծանակում էր ժողովուրդներին: Նա Ապպիոսին պատասխանեց, թե ինքը չի հանձնի Միհրդատին, իսկ եթե հոռոմայեցիները պատերազմ

սկսեն, ապա ինքը կպաշտպանվի: Ջայրացած լինելով Լուկուլլոսի վրա, որ նա իր գրության մեջ իրեն անվանել էր «արքա», և ոչ թե «արքայից արքա», ինքը ևս իր պատասխանի մեջ նրան չէր անվանել իմպերատոր: Այսուհանդերձ Ապպիոսին նա չքեղ նվերներ ուղարկեց, իսկ երբ վերջինս մերժեց ընդունել, դրանց ավելացրեց նոր նվերներ ևս: Ապպիոսը, որպեսզի չկարծեն, թե նվերները մերժում է ընդունել Տիգրանի հանդեպ թշնամության պատճառով, վերցրեց միայն մեկ գավաթ, իսկ մյուս նվերները ետ ուղարկեց և շտապեց վերադառնալ իր գորավարի մոտ:

22. Մինչ այս պահը Տիգրանը ոչ մի անգամ չկամեցավ տեսակցել և խոսել Միհրդատի, իր իսկ ազգականի հետ, որը զրկվել էր այդքան մեծ թագավորությունից: Նա Միհրդատին վերաբերվում էր արհամարհանքով ու մեծամտությամբ և նրան, կալանավորի նման, պահվում էր իրենից հեռու, ճահճոտ և վատառողջ վայրերում: Սակայն այժմ կանչեց նրան իր մոտ, արքունիք, ցուցաբերելով հարգանքի և սիրո նշաններ: Արքաները գաղտնի խորհրդակցեցին իրար հետ, ձգտելով վերացնել փոխադարձ անվստահության պատճառները և մերձավորների չար բախտից մեղքը բարդեցին նրանց վրա: Վերջիններիս թվում էր Մետրոդորոս Սկեպիացին, մեծ իմացությամբ և պերճախոսությամբ հայտնի մի մարդ¹⁴, որը Միհրդատի մոտ այնպիսի հեղինակություն էր ձեռք բերել, որ նրան անվանում էին «թագավորի հայր»: Պատմում են, թե երբ Միհրդատը սրան ուղարկել էր Տիգրանի մոտ հոռմայեցիների դեմ օգնություն խնդրելու, Տիգրանը նրան հարցրել էր. «Իսկ դու, ո՞վ Մետրոդորոս, այս դեպքում ինչպիսի՞ խորհուրդ կտաս»: Իսկ նա, գուցե Տիգրանին բարիք ցանկանալով, գուցեև Միհրդատին՝ չարիք, պատասխանել է. «Իբրև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս օգնել. իսկ իբրև խորհրդատու՝ մերժել»: Այդ ժամանակ Տիգրանն այս ամենը պատմում է Միհրդատին, բայց խնդրում դաժան չվարվել Մետրոդորոսի հետ: Սակայն Միհրդատը անհապաղ սպանում է Մետրոդորոսին, և Տիգրանը զղջում է իր անկեղծություն համար: Ասենք, այս անկեղծությունը Մետրոդորոսի խորտակման միակ պատճառը չէր. այն միայն խթանեց Միհրդատի չար դիտավորությունները, քանի որ նա գաղտնաբար վաղուց ատում էր իր մերձավորին: Եվ սա լիովին բացահայտվեց, երբ բռնազրավվեցին Միհրդատի գաղտնի գրությունները, որոնց մեջ կար նաև Մետրոդորոսին մահապատժելու հրամանը: Տիգրանը կազմակերպեց Մետրոդորոսի չքեղ հուղարկավորումը, չխնայելով ոչ մի ծախս, որպեսզի մահից հետո պատվեր նրան, ում կենդանություն օրոք մատնել էր:

Տիգրանի արքունիքում իր վախճանը գտավ նաև Հոետոր Ամփիկրատեսը¹⁵, եթե արժե նրան ևս հիշատակել իր աթենական ծագման համար: Պատմում են, թե նա իբրև քսոսրական ժամանեց Տիգրիսի վրա գտնվող Սելևկիա¹⁶, և երբ նրան խնդրեցին այնտեղ պերճախոսության դասեր տալ, գոռոզաբար ու արհամարհանքով պատասխանեց. «Դելփինը տաշտում չի տեղավորվի»: Այնուհետև նա գնաց Տիգրանի կնոջ մոտ և Միհրդատի դստեր՝ Կլեոպատրայի արքունիքը, բայց շուտով զրպարտվեց. նրան արգելեցին որևէ հարաբերություն ունենալ հույների հետ, և նա իրեն սովամահ արեց: Նրան նույնպես պատիվներով հուղարկվորեց Կլեոպատրան. նրա գերեզմանը գտնվում է Սամիի մոտ. այդպես է կոչվում այդ երկրում գտնվող ինչ-որ բնակավայրը:

23. ... Մինչ այդ, նրան հայտնեցին, թե Միհրդատը և Տիգրանը մտադիր են իրենց ուժերով մոտ ժամանակներս մտնել Լիկաոնիա¹⁷ և Կիլիկիա, որպեսզի իրենք առաջինը սկսեն պատերազմական գործողությունները, ներխուժելով պրովինցիա Ասիա: Այս հանգամանքը ստիպեց Լուկուլլոսին տարակուսել Տիգրանի վերաբերմունքից: Եթե նա մտադիր էր հարձակվելու Հռոմայեցիների վրա, ապա նա ինչո՞ւ չդաշնակցեց Միհրդատի հետ այն ժամանակ, երբ պոնտացիին գտնվում էր իր հզորությունների, ինչո՞ւ նա իր գորքերը չմիացրեց նրա բանակին, երբ վերջինս լիակատար ուժ էր. ինչո՞ւ թույլ տվեց, որ Միհրդատն ընկնի և թուլանա, իսկ այժմ պատերազմ է սկսում հաջողության նվազագույն հույսով, իրեն կործանման մատնելով նրանց հետ, ովքեր արդեն չեն կարող ուշքի գալ և ոտքի կանգնել:

24. Այս ամենից հետո, երբ Մաքարեսը, Միհրդատի որդին, որ տիրում էր Բոսպորյան թագավորությունում, Լուկուլլոսին պսակ ուղարկեց հազար ոսկի արժողությամբ, խնդրելով իրեն ճանաչել Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից, Լուկուլլոսը նախկին պատերազմը ավարտված համարեց և Սոռնատիոսին թողնելով վեց հազարանոց զորամասով Պոնտական մարզը պահպանելու, ինքը 12 հազար հետևակով և 3 հազարից էլ պակաս հեծյալներով մեկնեց հաջորդ պատերազմը մղելու¹⁸: Կարող էր թվալ, թե ինչ-որ վայրենի, ողջախոհությունը հակառակ եռանդ նրան մղում է անհամար հեծելազոր ունեցող ռազմատենչ ցեղերի կենտրոնատեղին, անծայրածիր մի երկիր, որն ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և ձյունապատ լեռներով, որոնց վրա ձյունը չի հալչում: Իր զինվորները, որ առանց այն էլ աչքի չէին ընկնում հնազանդությամբ, գնում էին

դժկամությամբ, իրենց դժգոհությունը բացահայտ արտահայտելով: Նույն այդ ժամանակ Հոռոմում ժողովրդի պարագլուխները Լուկուլլոսի դեմ հանդես էին գալիս բուռն կշտամբանքներով ու մեղադրանքներով, որ իբր նա մի պատերազմից անցնում է մյուսին, - թեև պետությունը դրա կարիքը բոլորովին չունի,- միայն թե ինքը մնա գլխավոր հրամանատար և առաջվա նման օգտվի վտանգներից, որոնց նա ենթարկում է հայրենիքը: Հետագայում այս չարախոսությունները հասան իրենց նպատակին:

Լուկուլլոսն արդեն արագ կերպով անցավ ճանապարհը մինչև Եփրատ, բայց վշտացավ, տեսնելով, որ գետը վարարել էր ու պղտորվել ձմեռային անձրևների պատճառով: Նա մտածեց, որ հարկադրված կլինի երկարատև ու ծանր աշխատանք թափել լաստանավեր շինելու և նավակամուրջ պատրաստելու համար: Սակայն երեկոյան ջուրն սկսեց իջնել և գիշերվա ընթացքում այնքան պակասեց, որ առավոտյան կարելի էր տեսնել, որ գետը պարփակվել է իր հունի մեջ: Երբ տեղի բնակիչները նկատեցին, որ անցավայրում փոքրիկ կղզյակներ են հայտնվել և դրանց շուրջ ջուրը ծանծաղացել է. սկսեցին իբրև աստված մեծարել Լուկուլլոսին, քանի որ առաջներում նման բան հազվադեպ էր պատահում, իսկ այժմ, ինչպես նրանց թվում էր, ինքը գետը հոժարակամ, սանձահարված և մեղմացած հնազանդվել էր նրան, հնարավորություն տալով արագ և դյուրին անցնել: Այսպիսով, Լուկուլլոսը, օգտվելով այս երջանիկ պատահարից, զորքն անցկացրեց Եփրատով: Գետն անցնելիս նրան բարենպաստ նախանշան երևաց: Այս վայրերում արածում էին երինջներ, նվիրված պարսկական Արտեմիսին, որին Եփրատի մյուս ափին բնակվող բարբարոսները առավել են պաշտում, քան մյուս աստվածներին: Այս երինջները սահմանված են միայն զոհաբերման համար. դրանք ազատորեն չըջում են այդ վայրերում, իրենց ճակատին կրելով խարանադրոշմ ջահ, որը դիցուհու նշանն է: Հեշտ չէ դրանցից որևէ մեկը բռնել հարկ եղած դեպքում: Եվ ահա, երբ Լուկուլլոսի զորքն անցնում էր Եփրատը, այդ երինջներից մեկը մոտեցավ դիցուհուն նվիրաբերված սրբազան մի ժայռի, կանգնեց դրա վրա և, խոնարհելով գլուխը, ինչպես այդ անում են պարանով տարվող երինջները, տրամադրեց իրեն Լուկուլլոսին զոհաբերման համար: Լուկուլլոսը Եփրատին ևս զոհաբերեց մի ցուլ, բարեհաջող գետանցի համար: Այդ օրը զորքը հանգստացավ, իսկ հաջորդ օրվանից սկսած Լուկուլլոսն առաջ շարժվեց Ծոփքի միջով, ոչնչով չնեղացնելով տեղաբնիկներին, որոնք հոժարակամ հնազանդվում էին նրան և սիրով

ընդունում Հոռոմեական գործը¹⁹: Երբ զինվորները ցանկութուն հայտնեցին գրավել մի բերդ, որտեղ կարծում էին, թե մեծ գանձեր կան, Լուկուլլոսը, ցույց տալով նրանց Տավրոսը հեռվում, ասաց. «Ավելի լավ է նվաճենք այն բերդը. իսկ սրանք առանց այդ էլ կմնան հաղթողներին»: Նա, արագացնելով իր երթը, անցավ Տիգրիսը և ներխուժեց Հայաստան:

25. Լուկուլլոսի մոտենալու մասին Տիգրանին հաղորդող առաջին լրաբերը ոչ մի պարզև չստացավ, այլ գլխատվեց, ուստիև ոչ ոք այլևս այդ մասին չէր խոսում, ու թեև արդեն պատերազմի կրակը բոլոր կողմերից մոտենում էր նրան, Տիգրանը շարունակում էր անտեղյակ մնալ: Նա լսում էր միայն նրանց, ովքեր պնդում էին, թե Լուկուլլոսը մեծ զորավար կհամարվի, եթե բավականաչափ համարձակութուն ունենա Եփեսոսում²⁰ սպասել Տիգրանին և, տեսնելով նրա անհամար զորքերը, չփախչել Ասիայից: Այո, ամեն միտք չէ, որ կարողանում է չմթագնել մեծ հաջողություններից, ինչպես որ ամեն մարմին չէ, որ կարողանում է դիմանալ մեծաքանակ անխառն գինուն: Տիգրանի մերձավորներից առաջինը Մեհրուժանն էր²¹, որ համարձակվեց նրան ճամարտությունը հայտնել: Նա ևս իր անկեղծություն համար վատ պարզև ստացավ: Երեք հազար հեծյալով և մեծաթիվ հետևակով նա անմիջապես ուղարկվեց Լուկուլլոսի դեմ, զորավարին կենդանի բռնելու, իսկ մյուսներին կոտորելու հրամանով: Այդ ժամանակ Լուկուլլոսի զորքի մի մասն արդեն տեղավորվում էր ճամբարում, իսկ մյուս մասը դեռևս ճանապարհին էր: Երբ առաջապահ հետախույզները հաղորդեցին թշնամու մոտենալու մասին, Լուկուլլոսը անհանգստացավ, որ հակառակորդը, հարձակվելով իր դեռևս ցրված ու չկարգավորված զորքի վրա, կարող է խուճապ առաջացնել: Ուստի և ինքը շարունակեց կարգավորել ճամբարը, իսկ լեգատ Սեքստիլիոսին նախապես ուղարկեց թշնամու դեմ՝ 1600 հեծյալով և քիչ ավելի ծանրազեն ու թեթևազեն հետևակով, հրամայելով նրան մոտենալ ու դիմադրել թշնամուն և սպասել լուրի՝ թե Լուկուլլոսի հետ մնացած զորքը արդեն տեղավորվել է ճամբարում: Սեքստիլիոսն ուզում էր այդպես էլ վարվել, բայց Մեհրուժանը հանդուգն հարձակմամբ ստիպեց նրան կովի բռնվել, և մարտն սկսեց: Մեհրուժանն ընկավ զենքը ձեռքին. նրա զինվորները, բացի քչերից, փախչելուց սպանվեցին:

Այնուհետև Տիգրանը թողեց իր իսկ հիմնած Տիգրանակերտ հսկա քաղաքը, նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց բոլոր կողմերից իր զորքերն այստեղ հավաքել: Լուկուլլոսը, որպեսզի ժամանակ չտա նրան

պատրաստվելու, Մուրենային ուղարկեց, հանձնարարելով նրան հարձակվել Տիգրանի մոտ գնացող ուժերի վրա և արգելել նրանց կենտրոնացումը. ուղարկեց նաև Սեքստիլիոսին, որպեսզի սա փակի արքային օգնության շտապող արարական խոշոր գործաձախ ճանապարհը: Սեքստիլիոսը հարձակվեց արաքների վրա այն պահին, երբ սրանք բանակ էին գնում, և մեծ մասին կոտորեց. իսկ Մուրենան, հետապնդելով Տիգրանին, երբ վերջինս անցնում էր նեղ ու երկար կիրճով, օգտվեց հարմար պահից և հարձակվեց արքայի զորքի երկարաձիգ շարքերի վրա: Տիգրանը, թողնելով իր ամբողջ գումակը, կարողացավ փախչել: Հայերից շատերն սպանվեցին, իսկ մեծ մասը գերի ընկավ:

26. Եվ ահա, երբ գործերն արդեն այսպես հաջող էին ընթանում, Լուկուլլոսը թողեց ճամբարը, շարժվեց Տիգրանակերտի վրա և, դիրքավորվելով քաղաքի պարիսպների մոտ, սկսեց այն պաշարել: Տիգրանակերտում ապրում էին մեծ թվով հույներ, որոնք բռնագաղթվել էին Կիլիկիայից, և բարբարոսներ՝ աղիաբենացիներ, գորդիեններ, կապադովկիացիներ, որոնց նույն բախտն էր վիճարկվել. Տիգրանը ավերել էր նրանց քաղաքները, իսկ մարդկանց բռնի քշել և ստիպել բնակվել այստեղ: Տիգրանակերտում կային առատ գանձեր և աստվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայաբերումներ, քանզի ամեն մի հասարակ մարդ և իշխանավոր, արքայի հանդեպ ունեցած հարգանքի պատճառով, իրար հետ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման և բարեկարգման համար: Այդ պատճառով էլ Լուկուլլոսն ուժեցադրեց պաշարումը, այն հույսով, որ Տիգրանը չի համբերի, այլ տուրք կտա զայրույթին և, ի հեճուկս իր իսկ մտադրության, կգա վճռական ճակատամարտ տալու: Լուկուլլոսի հաշվարկը ճիշտ դուրս եկավ: Ճիշտ է, բազմիցս, և՛ սուրհանդակների միջոցով, և՛ նամակներով, Միհրդատը խորհուրդ էր տալիս խուսափել ճակատամարտից, բայց հեծելազորի օգնությամբ խափանել թշնամու մատակարարումը: Նույնպիսի համառությամբ արքային փորձում էր համոզել զգույշ լինել և խուսափել, ինչպես ինքն էր ասում, անպարտելի հռոմեական զենքի հետ հանդիպելուց, նաև Միհրդատի կողմից ուղարկված Տաքսիլեսը²², որը նույնպես մասնակցում էր արշավանքին: Սկզբում Տիգրանը հանգիստ լսում էր նման խորհուրդները, բայց երբ նրա մոտ միավորվեցին իրենց համայն զորքով հայերն ու գորդիենները, և իրենց զորքերի գլուխն անցած հայտնվեցին մեղացի և աղիաբենացի արքայիկները, երբ Բարեկոնյան ծովից²³ ժամանեցին արարական մեծնաթիվ զորքերը, իսկ Կասպից ծովից աղվանից և նրանց սահմանակից իրեր-

ների ամբոխները, և երբ արդեն նրանց միացան նաև, նույնպես ոչ փոքրաթիվ Արաքսի ափերի²⁴ ազատ ցեղերը, որոնց Տիգրանը համոզել էր սիրալիրություններ և ընծաներով, այնժամ արդեն և՛ արքայական խնջույքներում, և՛ թագավորական խորհրդում լավում էին միայն բարբարոսներին հատուկ ինքնավստահ գովասանքներ և սպառնալիքներ: Տաքսիլեսին մահապատիժ էր սպառնում այն բանի համար, որ նա հանդես էր գալիս ճակատամարտ տալու դեմ. Տիգրանն սկսեց անգամ Միհրդատին կասկածել, թե, նախանձից զրդված, նա փորձում է իրեն ետ պահել մեծ սխրանքից: Հենց այդ պատճառով էլ Տիգրանը չսպասեց Միհրդատին, որպեսզի չկիսի փառքը նրա հետ, և դուրս եկավ ամբողջ զորքով: Ընդ որում, պատմում են, թե նա գանգատվում էր ընկերներին և ափսոսում, որ ինքը պետք է չափվի միայն Լուկուլլոսի և ոչ թե Հոմմի բոլոր զորավարների հետ միանգամից: Նրա անձնավստահությունը ամենևին էլ չի կարելի անբանական և անմիտ համարել. չէ՞ որ նա իր զորքերում տեսնում էր այսքան ցեղեր և արքաներ, ծանրազեն հետևակի այսքան մարտաշարքեր, հեծյալների այսքան բազմություն: Հիրավի, նա ուներ երկու բյուր աղեղնավոր և պարսատիկավոր, հինգ բյուր և հինգ հազար հեծյալ, որոնցից մեկ բյուր և 7 հազարը զրահապատ էին, – այս թիվն է նշված սենատին հղած Լուկուլլոսի զեկույցներում, – 15 բյուր ծանրազեն հետևակ, թվական տարբեր կազմ ունեցող զորամիավորումներում: Ճանապարհաշինարարների, կամուրջ կապողների, գետերը մաքրողների, անտառահատների և այլ աշխատանքներով զբաղվողների թիվը երեք և կես բյուր էր. սրանք դասավորված էին մարտիկների ետևում և զորքին հաղորդում էին առավել պատկառազուտեսք, միաժամանակ մեծացնելով նրա հզորությունը²⁵:

27. Երբ Տիգրանը Տավրոսն անցնելով իր զորքով հայտնվեց և տեսավ Տիգրանակերտի առաջ բանակած հոռմեական զորքը, պաշարված բարբարոսները նրա հայտնվելը դիմավորեցին ծափահարություններով ու խլացուցիչ ձիչերով և պարիսպների վրայից սկսեցին հոռմայեցիներին մատնացույց անել հայկական զորքը: Լուկուլլոսի հրավիրած ռազմական խորհրդում ոմանք առաջարկում էին, պաշարումը վերացնելով, գնալ Տիգրանի դեմ, իսկ մյուսներն ասում էին, թե չի կարելի ետևում թողնել այսքան թշնամիների, ինչպես և չի կարելի դադարեցնել պաշարումը: Լուկուլլոսը հայտարարեց, թե երկու կողմերն էլ, առանձին վերցրած, իրավացի չեն, բայց միասին վերցրած, լավ խորհուրդ են տալիս, և նա զորքը բաժանեց երկու մասի: Մուրենային վեց հազար հետևակով նա թողեց պաշարումը շարու-

նակելու, իսկ ինքը վերցրեց իր Հետ 24 կոհորտա, որը կազմում էր ոչ ավելի քան մեկ բյուր ծանրագեն հետևակ, ինչպես նաև ամբողջ հեծելազորը և շուրջ հազար պարսաստիկավոր և աղեղնավոր, և նրանց Հետ շարժվեց թշնամու դեմ²⁶: Երբ նա ճամբարեց գետի մոտ, ընդարձակ դաշտում²⁷, նրա զորքը Տիգրանին թվաց խիստ աննշան: Արքային քծնողներին սա առիթ տվեց սրամտելու: Ոմանք հմտորեն ծանակում էին, մյուսները զվարճանալու համար վիճակ էին գցում ձեռք բերվելիք ավարի շուրջ, և չկար մի զորապետ կամ արքայիկ, որը չդիմեր Տիգրանին, ամբողջ գործը միայն իրեն հանձնարարելու խնդրանքով, իսկ ինքը թող նստեր և մնար հանդիսատես: Տիգրանն ինքը ևս ուզում էր նուրբ սրամտող թվալ. և նա ասաց բոլորին հայտնի իր հետևյալ խոսքը. «Որպես ղեսպանություն սրանք շատ են, իսկ որպես զորք՝ քիչ»: Այդ օրն այդպես էլ անցավ կատակներով ու զվարճանքով:

Հաջորդ օրվա լուսաբացին Լուկուլլոսն յուրայիններին դուրս բերեց լիազեն: Թշնամու զորքը կանգնած էր գետից արևելք. ի դեպ, գետն այնտեղ թեքվում է արևմուտք, և այդ ուղղությամբ է գտնվում գետնանցման առավել հարմար վայրը: Եվ երբ Լուկուլլոսը շտապեց իր զորքին այնտեղ տանել, Տիգրանը կարծեց, թե նա նահանջում է: Արքան իր մոտ կանչեց Տաքսիլեսին և ծիծաղելով ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես, ինչպես է փախչում քո «անպարտելի» հռոմեական հետևակը»: Ի պատասխան Տաքսիլեսն ասաց. «Ես կուզենայի, տեր արքա, որ հանուն քո բարեբախտություն կատարվեր անկարելին: Չէ՞ որ այս մարդիկ ճանապարհին չեն հագնում իրենց լավագույն զգեստը, չեն մաքրում իրենց վահանները և չեն մերկացնում սաղավարտները, ինչպես հիմա, երբ նրանք իրենց զենքերը հանել են կաշվե պատյաններից: Այս փայլը ցույց է տալիս, որ նրանք մտադիր են կռվելու և արդեն հիմա գնում են թշնամու դեմ»: Նա դեռևս չէր վերջացրել իր խոսքը, երբ Լուկուլլոսը ետ շրջեց իր զորքը, հայտնվեց առաջին արծիվը, և կոհորտաներն սկսեցին գետնանցման համար շարվել ըստ կենտուրիաների: Տիգրանը զժվարությունամբ ուշքի եկավ, ասես զինարբուքից հետո, և երկու-երեք անգամ բացականչեց. «Այդ մե՞զ վրա են գալիս»: Խառնաչփոթի մեջ նրա հրոսակները սկսեցին դասավորվել մարտակարգով: Ինքը արքան վերցրեց կենտրոնը, ձախ թևը վստահեց Ադիաբենեի թագավորին, իսկ աջ թևը, որի առաջին շարքերում գտնվում էր նաև զրահապատ հեծելազորի մեծագույն մասը, հանձնարարեց մեղացիների թագավորին:

Երբ Լուկուլլոսը դեռ նոր էր պատրաստվում գետն անցնել, զո-

րագլուխներից ոմանք նրան համոզում էին զգուշանալ, քանզի այդ որն այն «սև» կոչված դժբախտ օրերից էր: Անցյալում այդ օրը կոտորվել էին կիմբերերի դեմ ճակատամարտում²⁸ Կեպիոնի գլխավորած հոռմեական զորքերը: Բայց Լուկուլլոսը նրանց պատասխանեց հետևյալ հիշարժան խոսքով. «Իսկ ես հոռմայեցիների համար այդ օրն էլ կղարձնեմ երջանիկ»: Դա հոկտեմբերյան նոների նախօրեին էր (հոկտեմբերի 6-ին – Պ. Հ.):

28. Այս ասելուց հետո, նա պատվիրեց զինվորներին աչալուրջ լինել, իսկ ինքը գետն անցավ և առաջինը շարժվեց թշնամու դեմ: Նա հագել էր երկաթե թեփուկապատ պսպղուն զրահ ու ծոպավոր թիկնոց: Արագորեն անցնելով նետընկեց տարածությունը, նա իսկույն մերկացրեց թուրը, քանի որ հեռվից նետերով հարվածող հակառակորդի դեմ կռվելիս պետք էր անհապաղ ձեռնամարտի բռնվել: Այնտեղ նա նկատեց, որ զրահապատ հեծելազորը, որի վրա թշնամին մեծ հույսեր էր դրել, դասավորված է հարթ և լայն գազաթ ունեցող մի բլրի ստորոտում, իսկ բլրի գազաթը տանող չորս ասպարեզ երկարությամբ ճանապարհը ոչ թեք էր, ոչ էլ դժվարամատչելի: Ուստիև նա հրամայեց իր մոտ եղած թրակացի և գալատացի հեծելազորայիններին թշնամու հեծելազորին հարվածել կողքից և սրերով ետ մղել նրանց նիզակները, քանզի այդ զրահապատ հեծյալների ամբողջ ուժը հենց այդ նիզակներն էին, որից բացի նրանք ոչինչ չունեին իրենց պաշտպանելու և կամ թշնամուն հարվածելու համար, ասես նրանք փակված էին իրենց ծանր, չծալվող զրահների մեջ: Ինքը, Լուկուլլոսը, երկու կոհորտայի գլուխն անցած, նետվեց դեպի բլուրը: Զինվորները մեծ ոգևորությամբ հետևեցին նրան, քանի որ տեսան, որ իրենց զորավարը գնեքը ձեռքին, հետիոտն, առաջինը ինքն է գնում թշնամու վրա, իրենց հետ բաժանելով դժվարություններն ու վտանգները: Բլուրը բարձրանալով, Լուկուլլոսը կանգնեց բոլորի համար տեսանելի տեղում և գոռաց. «Մերն է հաղթանակը, մերն է, մարտիկներ»: Այս խոսքերով նա զինվորներին առաջնորդեց զրահապատ հեծելազորի դեմ և հրամայեց այլևս տեղերը չզործադրել, այլ ընդհուպ մոտենալ թշնամուն և սրերով հարվածել թշնամու ազդրերին ու անպաշտպան մասերին: Ասենք, այս ամենի կարիքը չկար, քանի որ զրահապատ հեծյալները չդիմացան հոռմայեցիների հարձակմանը, այլ ազդադակելով, ամոթալի փախուստի դիմեցին և զրահներով ծանրացած իրենց ձիերով մխրձվեցին իրենց իսկ հետևակի շարքերի մեջ, նախքան սրանք կռվի կրոնվեին: Այսպիսով, առանց արյուն հեղելու, հսկայական այդ բանակը պարտություն մատնվեց: Տիգրանի

զինվորները փախան, ավելի ճիշտ, փորձեցին փախչել, բայց իրենց շարքերի խտության ու խորության պատճառով, իրենք փակում էին իրենց իսկ ճանապարհը, որի պատճառով էլ մեծ կոտորած սկսվեց: Տիգրանը ճակատամարտի սկզբում փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ դիմեց փախուստի: Տեսնելով, որ իր որդին ևս դժբախտության մեջ է, նա վերցրեց խույրն իր գլխից և արտասովելով այն հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ ինքն իրեն փրկի բոլոր հնարավոր միջոցներով²⁹: Բայց պատանին չհամարձակվեց խույրը դնել գլխին, այլ այն տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային: Դիպվածով այս ծառան գերի ընկավ և, այսպիսով, Տիգրանի խույրը ևս ավելացավ մյուս ավարին: Ասում են, որ թշնամու հետևակից կոտորվեց հարյուր հազարից ավելի մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն էին փրկվել: Հոռոմայեցիներից վիրավորվել էր 100 մարդ և սպանվել հինգը³⁰:

Փիլիսոփա Անտիոքոսը³¹ «Աստվածների մասին» գրքում, խոսելով այս ճակատամարտի մասին, պնդում է, որ արևը դեռևս սրա նմանը չի տեսել. իսկ մեկ այլ փիլիսոփա, Ստրաբոնը «Պատմական հիշատակարաններ» գրքում³² պատմում է, թե իրենք հոռոմայեցիները ամոթ էին գգում և ծիծաղում իրենց վրա այն պատճառով, որ զենք էին բարձրացրել այսպիսի խառնամբոխի դեմ: Լիվիոսի³³ պատմելով, հոռոմայեցիները երբեք չեն կռվել թվով իրենց այսքան գերազանցող թշնամու դեմ. իրոք, հաղթողները հազիվ թե կազմեին պարտվողների քսաներորդ մասը: Ինչ վերաբերում է ռազմական գործում առավել ճարտար և հմուտ հոռոմայեցի զորականներին, ապա նրանք Լուկուլլոսին գտվում էին առավելապես այն բանի համար, որ նա հաղթել էր երկու ամենափառաբանված և ամենահզոր արքաների երկու հակադիր միջոցներով՝ սրբնթացությունամբ և անշտապությունամբ. եթե Միհրդատին, որն այն ժամանակ գտնվում էր իր հզորություն գագաթնակետին, նա ի վերջո հյուժեց, պատերազմը ձգձգելով, ապա Տիգրանին ջախջախեց կայծակնային հարվածով: Բոլոր ժամանակներում շատ չեն եղել նրա նման զորավարները, որոնք սպասողականությամբ ճանապարհ հարթեին իրենց գործողությունների համար, այլ համարձակ ճնշումով ապահովել են անվտանգությունը:

29. Ահա այս իսկ պատճառով Միհրդատը չէր շտապում, ենթադրելով, որ Լուկուլլոսը պատերազմը կվարի իրեն հատուկ զգուշությունամբ, ճակատամարտերից խուսափելով: Նա անշտապ գնում էր միանալու Տիգրանին, երբ հանկարծ նրան պատահեցին մի քանի հայեր, որոնք շփոթված և ահաբեկված նահանջում էին նույն ճանապարհով: Նա կռահեց, որ վատ բան է կատարվել: Այնուհետև նրան

պատահեցին արդեն ավելի մեծ թվով անզեն և վիրավոր փախչողներ, որոնցից նա լսեց պարտության մասին, որից հետո սկսեց փնտրել Տիգրանին: Երբ նրան գտավ բոլորից լքված ու խեղճացած, Միհրդատը չուզեց նրան հիշեցնել եղած վիրավորանքները. ընդհակառակը, նա իջավ ձիուց և նրա հետ սկսեց ողբալ ընդհանուր աղետի համար, այնուհետև նրան տրամադրեց ծառաներ իր չքախմբից և քաջալերեց նրան ապագայի հույսերով: Սրանից հետո նրանք սկսեցին նորից զորք հավաքել:

Իսկ Տիգրանակերտում հեյլեններն ապստամբել էին բարբարոսների դեմ քաղաքը Լուկուլլոսին հանձնելու նպատակով. ուստիև սա հարձակվեց ու գրավեց այն³⁴: Վերցնելով Տիգրանակերտում գտնված գանձերը, նա քաղաքը թողեց զինվորների թալանին, որոնք, բացի, այլ բարիքներից, անտեղ գտան նաև 8 հազար տաղանդ դրամ: Այս ամենից բացի նա ռազմավարից նրանց տվեց յուրաքանչյուրին 800 դրաքմե³⁵: Տեղեկանալով, որ քաղաքում գտնվում էին մեծ թվով դերասաններ, որոնց Տիգրանը ամեն կողմից հրավիրել էր իր կառուցած թատրոնի հանդիսավոր բացմանը, Լուկուլլոսը օգտագործեց նրանց ի պատիվ իր հաղթանակի կազմակերպված խաղերում ու հանդիսություններում:

Լուկուլլոսը հեյլեններին ուղարկեց իրենց հայրենիքը, տալով նրանց ճանապարհածախս: Նա նույնպես վարվեց նաև Տիգրանակերտում բռնի բնակեցված բարբարոսների հետ: Այսպիսով, մի քաղաքի ավերումը բազմաթիվ քաղաքների վերածնվելու հնարավորություն տվեց, վերադարձնելով նրանց նախկին բնակիչներին: Այդ քաղաքներն այժմ մեծարում էին Լուկուլլոսին իբրև իրենց բարեգործի և վերահաստատողի:

Լուկուլլոսի մյուս գործերը ևս հաջող էին ընթանում, և նա արժանի էր դրան: Քանզի նա առավելապես ձգտում էր այնպիսի զովեստների, որոնք արդյունք են արդարադատություն և մարդասիրություն, քան թե ռազմական սխրանքների: Վերջիններիս համար նա մեծ չափով պարտական էր զորքին, բայց առավել մեծ չափով՝ բախտին. իսկ առաջինների մեջ զրսևորվում էին նրա հոգու հեզությունը և գերազանց դաստիարակությունը: Այս հատկություններով էլ Լուկուլլոսը առանց զենքի նվաճում էր այլերկրյա ժողովուրդներին: Այսպես, նրան էին ներկայացել արաբների թագավորները, հանձնելով իրենց տիրույթները: Նրան էր հարել նաև ծովաց ցեղը: Գորդիներների մոտ նա այնպիսի նվիրվածություն առաջացրեց, որ նրանք ուզում էին թողնել իրենց քաղաքները և կանանց ու երեխաների հետ հետևել

նրան: Դրա պատճառը հետևյալն էր: Զարբիենոսը, գորղիենների թագավորը, ինչպես ասվեց, Ապպիոսի միջոցով Լուկուլլոսի հետ գաղտնի բանակցություններ էր վարել դաշնակցություն չուրջ քանի որ ճնշվում էր Տիգրանի բռնակալությունից: Այդ բանն իմացավ Տիգրանը, և Զարբիենոսը մահապատժի ենթարկվեց. նրա հետ սպանվեցին նաև նրա կիներն ու որդիները: Սա կատարվեց ղեռնա հոռմայեցիների Հայաստան ներխուժելուց առաջ: Լուկուլլոսն այդ դեպքը չմոռացավ. ուստի, մտնելով գորղիենների երկիրը, նա Զարբիենոսի թաղման շքեղ ծեսեր կազմակերպեց, խարույկը զարդարեց զգեստներով, թագավորական ոսկիներով և Տիգրանից վերցրած թանկարժեք ավարով, իր ձեռքով վառեց խարույկը և հանգուցյալի ընկերների ու մերձավորների հետ զոհ մատուցեց, Զարբիենոսին անվանելով Հոռմի ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից: Լուկուլլոսի հրամանով նրա պատվին կանգեցվեց նաև թանկարժեք հուշարձան, քանզի Զարբիենոսի պալատում նա գտել էր մեծ քանակությամբ ոսկի ու արծաթ և երեք միլիոն մեդիմնոս³⁶ ցորեն: Այսպիսով, զինվորները հարստացան, իսկ Լուկուլլոսը համբողջանուր հիացմունքի արժանացավ, քանզի գեթ մեկ դրաքմե պետություն գանձարանից չվերցնելով, պատերազմը վարում էր պատերազմի իսկ բերած միջոցներով:

30. Այդ ընթացքում նրա մոտ եկավ նաև դեսպանություն պարթև թագավորի³⁷ կողմից, բարեկամության և դաշինքի առաջարկով: Լուկուլլոսը ուրախացավ այդ առթիվ և իր կողմից դեսպանություն ուղարկեց պարթևի մոտ, որը, սակայն, բացահայտեց թագավորի դավաճանությունը. նա գաղտնաբար Տիգրանից պահանջել էր Միջագետքը, որպես վարձատրություն դաշնակցության համար³⁸: Լուկուլլոսը, իմանալով այդ մասին, որոշեց հանգիստ թողնել Տիգրանին և Միհրդատին, համարելով այդ հակառակորդներին ջարդված, և գնաց պարթևների դեմ, նրանց հետ իր ուժերը չափելու: Քանզի նրան շատ էր հրապուրում այն միտքը, որ ռազմաչունչ մեկ հարձակումով ըմբիշի նման պարտություն կմատնի երեք արքաների և հաղթանակներով ծայրեծայր կանցնի աշխարհի երեք հզորագույն տերությունները: Այդ պատճառով նա Պոնտոսում գտնվող Սորնատիոսին և մյուս զորավարներին հրաման հղեց իր մոտ բերել այնտեղ տեղավորված զորքերը: Նա ծրագրում էր արշավել Գորղիեններից: Սակայն, եթե այդ զորավարները նախկինում ևս հանդիպել էին իրենց զինվորների մոայլ անհնազանդությունը, ապա այս դեպքում արդեն նրանք համոզվեցին իրենց ստորադրյալների լիակատար սանձարձակությունը: Ո՛չ մեղմություն, ո՛չ խստություն նրանք չէին կարողանում հա-

մոզել զինվորներին, որոնք աղաղակում էին, թե իրենք այստեղ ևս չեն մնա և կհեռանան Պոնտոսից, այն թողնելով առանց որևէ պաշտպանի: Երբ այս լուրը հասավ Լուկուլլոսին, վատ ազդեցություն ունեցավ նաև նրա մոտ մնացած զորքերի վրա: Սովորելով ճոխություն և շքեղություն, զինվորները դարձել էին անտարբեր ծառայություն հանդեպ և հանգիստ էին ցանկանում: Լսելով իրենց պոնտական ընկերների հանդուգն խոսքերի մասին, նրանց անվանում էին իսկական տղամարդ և ասում, որ այդ արարքը արժանի է ընդօրինակման. քանզի իրենց սխրանքներով իրենք վաղուց նվաճել են գործերից ազատ լինելու և հանգստի իրավունքը:

31. Լուկուլլոսը ստիպված էր լսել նման և ավելի վատ խոսքեր: Նա հրաժարվեց պարթևների դեմ արչավելուց և ամռան կեսին³⁹ դարձյալ քայեց Տիգրանի դեմ: Տավրոսն անցնելուց հետո նա վհատվեց, տեսնելով, որ արտերը դեռևս կանաչ են (հունձն այստեղ այսքան ուշանում է օդի սառնություն պատճառով): Այնուամենայնիվ, նա ցած իջավ, երկու թե երեք անգամ ետ մղեց հայերին, որոնք համարձակվել էին հարձակվել իր վրա և սկսեց անարգել ավերել բնակավայրերը: Նա գրավեց Տիգրանի համար պատրաստված ցորենի պաշարները, դրանով իսկ թշնամուն մատնեց այն զրկանքներին, որոնցից մինչ այդ վախենում էր ինքը: Լուկուլլոսը քանիցս փորձեց հայերին մարտի կոչել, նրանց ճամբարը խրամատներով փակելու միջոցով, կամ էլ նրանց աչքի առաջ երկիրը ավերելով: Սակայն նրանք, այն բանից հետո, երբ Լուկուլլոսն իրենց պարտություն էր մատնել, հանգիստ էին մնում: Այնժամ նա շարժվեց դեպի Արտաշատ, Տիգրանի մայրաքաղաքը, որտեղ գտնվում էին թագավորի մանկահասակ երեխաները և նրա կանայք. Լուկուլլոսը ենթադրում էր, թե Տիգրանն այս քաղաքն արդեն առանց մարտի չէր զիջելու:

... Լուկուլլոսը շարժվում էր դեպի այդ քաղաքը, և Տիգրանը չէր կարող այս հանդուրժել: Նա իր զորքերով արչավեց և չորրորդ օրը բանակեց հոռմայեցիները մոտ, որոնցից իրեն բաժանում էր Արսանիաս գետը: Արտաշատ գնալու ճանապարհին հոռմայեցիներն անհրաժեշտաբար պետք է անցնեին այդ գետը: Լուկուլլոսը զոհ մատուցեց աստվածներին, ասես հաղթանակն արդեն տարել էր, և սկսեց իր զորքն անցկացնել մյուս ափը, առջևում դասավորվելով 12 կոհորտաները, իսկ մնացյալ զորքը թողեց ետևում, որպեսզի թշնամին չհարվածի թիկունքից: Նրանց դեմ կանգնած էին թշնամու մեծաթիվ հեծելազորը և ընտիր զորքեր, իսկ առաջին շարքերում գտնվում էին հեծյալ աղեղնավոր մարերը⁴⁰ և նիզակակիր իբրները

որոնց, բոլոր օտարականներից ավելի, Տիգրանը վստահում էր իբրև առանձնապես մարտունակների: Բայց սրանք ոչ մի սխրանք չկատարեցին, այլ, հոռմեական հեծելազորի հետ մի փոքր ընդհատվելուց հետո, չդիմացան հետևակի հարձակմանը և ցրվեցին այս ու այն կողմ: Հոռմեական հեծյալները, նրանց հալածելով, նույնպես ցրվեցին տարբեր կողմեր: Այդ պահին երևաց Տիգրանի հեծելազորը: Լուկուլլոսը, տեսնելով ձիավորների շքեղությունն ու բազմությունը, վախեցավ և հրամայեց իր հածյալներին՝ դադարեցնել հետապնդումը: Ինքն առաջինը հարվածեց ատրոպատենացիներին, որոնց լավագույն ուժերը գտնվում էին հենց իր դիմաց. նրանց սկզբից եկթ այնպիսի սարսափ պատճառեց, որ նրանք փախուստի դիմեցին դեռևս ձեռնամարտի չընկած: Այդ ճակատամարտում Լուկուլլոսի ղեմ մասնակցած երեք թագավորներից⁴¹ առավել խայտառակ փախչողը Միհրդատ Պոնտացին էր, որը չդիմացավ անգամ հոռմայեցիների ռազմական աղաղակներին: Հետապնդումը երկար տևեց և շարունակվեց ամբողջ գիշեր, քանի դեռ հոռմայեցիները չհոգնեցին ոչ միայն սպանելուց, այլև գերիներ վերցնելուց և ավար հավաքելուց: Լիվիոսը պատմում է, որ եթե առաջին ճակատամարտում թշնամու կորուստն ավելի մեծ էր, ապա այս կովում, սպանվել ու գերի էին ընկել առավել անվանի մարդիկ⁴²:

32. Նման հաջողությունից ոգևորված ու քաջալերված, Լուկուլլոսը որոշեց շարունակել իր ուղին դեպի երկրի խորքը և վերջնականապես ճնշել թշնամու դիմադրությունը: Սակայն աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ⁴³ եղանակն անսպասելիորեն սաստիկ փչացավ: Գրեթե անընդհատ ձյուն էր տեղում, իսկ երբ երկինքը պարզվում էր, այնժամ եղյամ էր նստում և սառցակալում էր: Ձիերը հագիվ էին կարողանում խմել սառցակալած ջուրը. նրանք դժվարությամբ էին անցնում սառած գետը, քանի որ սառույցը ճղում էր և կտրում նրանց ջրերը: Այդ վայրերի մեծագույն մասը ծածկված էր խիտ անտառներով, շատ էին կիրճերն ու ճահիճները. այնպես որ դիմվորները ոչ մի կերպ չէին կարողանում չորանալ: Ճանապարհին դիմվորները ծածկվում էին ձյունով, թրջվում և քանի որ գիշերում էին բաց տեղերում, խիստ տանջվում էին⁴⁴: Այդ պատճառով էլ ճակատամարտից հետո նրանք սոսկ մի քանի օր հետևեցին Լուկուլլոսին, այնուհետև սկսեցին բողբոջել: Սկզբում իրենց տրիբունների միջոցով խնդրում էին նրան, բայց հետո նրանց հավաքները դարձան առավել աղմկալի, իսկ վերջում սկսեցին գիշերներն աղմկել վրաններում. իսկ դա արդեն անպատամբական տրամադրություն դրսևորում էր: Ու

Թեև Լուկուլլոսը համառորեն խնդրում էր ու պնդում, որ նրանք մի փոքր ևս համբերեն, մինչև որ, վերցնելով Հայաստանի Կարթագենը, չոչնչացնան ամենաթշնամի մարդու գործը (նա ակնարկում էր Հաննիբալին), բայց համոզել չկարողացավ. նա ստիպված ետ վերադարձավ⁴⁶: Ետդարձի ճանապարհին նա Տավրոսն անցավ այլ լեռնանցքներով և իջավ Միգդոնիա⁴⁷ կոչված բարեբեր և տաք երկիրը: Այստեղ գտնվում է խոշոր և մարդաչատ մի քաղաք, որ բարբարոսները կոչում են Նիսիբիս, իսկ հույները՝ Միգդոնյան Անտիոք: Այս քաղաքում կառավարում էին երկուսը. իր բարձր դիրքի շնորհիվ կառավարիչը Գուրասն էր՝ Տիգրանի եղբայրը⁴⁸, իսկ իր փորձի ու մեքենաներ պատրաստելու մեծ հմտությունն ունի այն Կալլիմաքոսը, որն Ամիսոսում Լուկուլլոսին այնքան շատ անախորժություններ էր պատճառել: Լուկուլլոսը բանակեց Նիսիբիսի պատերի տակ և գործի դրեց պաշարողական արվեստի բոլոր հնարները: Ծուռով քաղաքը վերցվեց գրոհով: Գուրասը կամավոր հանձնվեց և արժանացավ զթալից վերաբերմունքի. իսկ Կալլիմաքոսին, թեև սա խոստացավ հոռմայեցիներին ցույց տալ խոշոր գաղտնի գանձատները, Լուկուլլոսը չուզեց լսել և հրամայեց չդիմադրվել անել, որպեսզի հետագայում նրան պատժի այն հրդեհի համար, որը ոչնչացրեց Ամիսոսը և զրկեց Լուկուլլոսին բավարարելու իր պատվասիրությունը և ցույց տալու հույներին իր բարյացակամությունը:

34. ... Այս մեղադրանքներն⁴⁹ իրենց ներգործությունն ունեցան Լուկուլլոսի զորքերի վրա, և նրանք չհետևեցին իրենց զորապետին Տիգրանի և Միհրդատի դեմ: Վերջինս չհապաղեց Հայաստանից դարձյալ մտնել Պոնտոս և սկսեց վերանվաճել իր թագավորությունը⁵⁰, իսկ հոռմայեցի զինվորները անգործ նստել էին Գորդիենեում, պատճառ բռնելով ձմեռը և սպասելով, որ ահա ուր որ է կհայտնվի Պոմպեոսը կամ մեկ ուրիշ զորավար, փոխարինելու Լուկուլլոսին:

35. Երբ, սակայն, լուր ստացվեց, որ Միհրդատը ջարդել է Ֆարիոսին⁵¹ և գնում է Սոննատիոսի ու Տրիարիոսի դեմ, զինվորներն ամոթ զգացին և հետևեցին Լուկուլլոսին: Տրիարիոսը, պատվասիրությունից մղված, չսպասելով արդեն մոտերքում գտնվող Լուկուլլոսին, ուզեց ձեռք բերել, ինչպես իրեն թվում էր, հեշտ հաղթանակ, բայց զրա փոխարեն ծանր պարտություն կրեց: Ինչպես հաղորդում են, այդ ճակատամարտում ընկան ավելի քան 7 հազար հոռմայեցիներ, որոնց թվում 150 ցենտուրիոն և 24 զինվորական տրիբուն: Ճամբարն ընկավ Միհրդատի ձեռքը⁵²: Երբ մի քանի օր անց Լուկուլլոսը հասավ այնտեղ, նա ստիպված եղավ Տրիարիոսին թաքցնել մոլեզնած զին-

վորներից: Միհրդատը խուսափում էր Լուկուլլոսին ճակատամարտ տալուց, սպասելով Տիգրանին, որը մեծ ուժերով գալիս էր միանալու նրան, և Լուկուլլոսը որոշեց շարժվել Տիգրանին ընդառաջ ու նրա հետ մարտի բռնվել, նախքան իր երկու թշնամիները դարձյալ կմիանային: Սակայն ճանապարհին Փիմբրիականները⁵³ խոտվուծյուն բարձրացրին և լքեցին իրենց դիրքերը զորաշարքերում, պատճառաբանելով, որ իրենք զորացրված են սենատի որոշումով, իսկ Լուկուլլոսը այլևս իրավունք չունի հրամայելու իրենց, քանի որ պրովինցիալները ուրիշներին են հանձնվել⁵⁴:

... Կարիքը ստիպեց Լուկուլլոսին բավարարվել անգամ այդ զիջումով, որպեսզի մենակ չմնա և երկիրը չհանձնի ախոյանին: Նա բոլոր զինվորներին պահում էր մեկ վայրում, այլևս նրանց ոչինչ չէր ստիպում և չէր տանում թշնամու դեմ, միայն թե նրանք իրենից չհեռանային: Նա ստիպված եղավ հաշտվել այն մտքի հետ, որ Տիգրանը ամայացնում էր Կապադովկիան⁵⁵, որ Միհրդատը վերագտել էր իր հանդգնությունը, այն Միհրդատը, որի մասին սենատին զեկուցել էր, թե նրա հետ ամեն ինչ վերջացած է: Նրա այդ զեկույցից հետո Հռոմից ուղարկվել էին 10 պաշտոնատար անձինք, Պոնտոսում գործերը կարգավորելու համար, այն համարելով վերջնականապես նվաճված երկիր. բայց երբ նրանք տեղ հասան, համոզվեցին, որ Լուկուլլոսը անգամ ինքն իր գլխի տերը չէ. զինվորներն իրենց ցանկությունը բռնադատում են նրան:

1. Նոսքը Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի (111-63) մասին է, որը Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ (73-71 թթ.) պարտություն էր կրել Լուկուլլոսից:

2. **Կարիքա** - անառիկ ամրոց Պոնտոսի հարավարևելյան մասում, այժմ Նիքսար՝ Կելկիտ գետի ափին: Այստեղ 71 թ. Միհրդատը ծանր պարտություն կրեց Հռոմեացիներից և մազապուրծ փախավ Հայաստան:

3. Պուտարքոսը նկատի ունի այն, որ Տիգրանի կարգադրությամբ սելևկյան Սելենե թագուհին մահապատժի էր ենթարկվել:

4. Տալավրայի տեղադրությունը դեռևս լուսարանված չէ:

5. Միհրդատ Եվպատորը Հայաստան փախավ 71 թ. աշնան սկզբներին:

6. Յեղեր, որոնք այդ ժամանակ մտնում էին Պոնտական թագավորության կազմի մեջ: Տիրարեններն ու խալդայները բնակվում էին Սև ծովից հարավ-արևելք ընկած տարածքում:

7. Դեռևս Ք. ա. II դարի վերջերին Միհրդատ Եվպատորը գրավել էր Փոքր Հայքը և այն մտցրել Պոնտոսի կազմի մեջ:

8. **Ապպիոս** (Պուրլիոս Ապպիոս Կլավդիոս) - Հռոմեական պետական գործիչ,

58 թ. ժողովրդական տրիբուն, Յիցերոնի երզվյալ հակառակորդը. Լուկուլլոսի կնոջ՝ Կլավդիա Պուլլսրայի, ավագ եղբայրը:

9. Քաղաք Սև ծովի հարավային ափին, Իրիսի գետարերանից արևմուտք:

10. Անտիոքը հիմնադրել էր Սելևկոս I-ը Ք. ա. 300 թվականին և անվանել իր հոր անունով: Արդեն Ք. ա. II դարի վերջին այն ուներ 500 հազար բնակիչ և համարվում էր Հին աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Իր չքեղությունը հայտնի էր հատկապես Անտիոքի արվարձանը՝ Դափնե գրոսավայրը, որի անունից քաղաքը հաճախ անվանում էին «Դափնեի կից Անտիոք»: Ք. ա. 83 թ. Տիգրան II-ը նվաճելով Սելևկյան Ասորիքը՝ Անտիոքը դարձրեց իր տերություններից՝ հարավային մայրաքաղաքը:

11. Այդ ժամանակ Տիգրանը չըջապատել էր Սելևկյան վերջին հենակետերից մեկը հանդիսացող Պտղոմայիս քաղաքը, ուր պատսպարվել էր Կլեոպատրա-Սելենե թագուհին:

12. Նվաճված երկրների բնակչության բռնի վերարևակեցումը, որ հսկայական ընդգրկումով կատարվում էր Տիգրանի ժամանակ, նպատակ ուներ բավարարելու Հայաստանի ստրկատիրական տնտեսության աճող պահանջները: Մոտավոր հաշվումներով Տիգրանի օրոք Հայաստան է բերվել կես միլիոնից ոչ պակաս օտարերկրացի (տե՛ս **Գ. Խ. Տարխանյան**, *Тигранакерт*, М., 1960, էջ 60):

13. Այս վկայությունից չպետք է մակարերել, թե իրր արարական թափառական ցեղերը զբաղվելու էին առևտրով: Տիգրանը նրանց հանձնարարել էր տարանցիկ առևտրական ուղիների վերահսկողությունն ու պաշտպանությունը:

14. **Մետրոպոլիս Սկեպսիացի** - հույն հոնտոր ու փրիխոփա՝ «Հոմոնեստյաց» մականվամբ: Երկար տարիներ ծառայել է Միհրդատ Եվպատորին՝ վարելով Պոնտոսի գերագույն դատավորի պաշտոնը, այնուհետև դավաճանել է վերջինիս և ապաստան գտել Տիգրանի արքունիքում: Եղել է Տիգրանի պալատական պատմագիրը և գրել «Տիգրանի պատմությունը» վերտառությունը մի երկասիրություն, որը մեզ չի հասել:

15. **Ամիլիկրատես Աթենացի** - հույն նշանավոր հոնտոր: Աթենքից արտաքսվելուց հետո ապաստան գտավ Տիգրանակերտում, որտեղ զբաղվում էր գրական գործունեությունը, գրել է «Տիգրանի վարքը» երկը, որը մեզ չի հասել:

16. Տիգրիսյան Սելևկիան այդ ժամանակ պարթև Արշակունիների նստավայրն էր:

17. Լիկաոնիան գտնվում էր Կիլիկիայից հյուսիս-արևմուտք:

18. Լուկուլլոսի Հայկական արչավանքն սկսվել է Ք. ա. 69 թ. գարնանը:

19. Ծովքի ավագանին, ըստ երևույթին, հույս ուներ իր այս քայլով, հոռմեա - ցիների օգնությամբ, վերականգնելու ոչ հեռու անցյալում իր վայելած անկախությունը:

20. **Եփեսոս** - Հին հունական քաղաք Փոքր Ասիայի արևմուտքում՝ Էգեյան

ծովի ափին, Կախտորոսի գետաբերանի մոտ: Ք. ա. 133 թվականից գտնվում էր Հոռոմի կազմում:

21. **Մեհրուժան** (Միթրորարզան, Միթրորուզան) – սա, հավանաբար, Ծովքի սատրապն էր, որը նշանակվել էր Տիգրանի կողմից այդ երկրամասը նվաճելուց հետո: Ենթադրվում է, որ Մեհրուժանը իր ծագմամբ պատկանում էր Ծովքի Չարեհյանների թագավորական տանը:

22. Տաքսիլեսը Միհրդատի ամենաազգբի ընկնող զորավարներից էր, մասնակցել է Միհրդատյան առաջին պատերազմին (88–84 թթ.): Սա, ըստ երևույթին, Տիգրանի մոտ կատարում էր ռազմական խորհրդականի դեր:

23. Խոսրը այստեղ Պարսից ծոցի մասին է:

24. Պլուտարքոսն այստեղ, ըստ երևույթին, նկատի ունի Ամուդարյա (Արաքս) գետի ափերին բնակվող սակառաուկ («սև սկյութներ») կոչվող ցեղերին:

25. Այսպիսով, ըստ Պլուտարքոսի, հայկական բանակի թիվը Տիգրանակերտի ճակատամարտում կազմում էր 300 հազար զինվոր, որն ակնհայտ չափազանցություն է: Փոքրասիական չեզոք պատմիչներ Մեմնոնի և Փլեգոնի վկայությունների համաձայն՝ հայկական բանակն ուներ 70–80 հազար մարտիկ:

26. Պլուտարքոսը խեղաթյուրված թվեր է բերում նաև Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցած հռոմեական զորքի քանակության մասին՝ գրելով, որ Լուկուլլոսն ուներ ընդամենը 14 հազար զինվոր: Բերված թվաքանակը վերաբերում է միմիայն հռոմեացիներից կազմված զորամասերին, մինչդեռ Լուկուլլոսն իր տրամադրության տակ պետք է ունենար նաև դաշնակիցների զորամասերը, որոնց հետ միասին նրա բանակն ուներ չուրջ 35–40 հազար զինվոր, որը միայն կիսով չափ էր պակաս հայկական բանակից և ոչ քսան, ինչպես ջանում է ներկայացնել Պլուտարքոսը:

27. Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այդ վայրը Բաթման–սու գետի ձախ ափի հարթավայրն է՝ Բաթման–սու և Ֆարկին–սու գետերի միախառնման տեղում:

28. **Կիմերացիներ** – գերմանական ցեղ, որը Ք. ա. 105 թ. հոկտեմբերի 6–ին գլխավորն ջախջախեց Գնեսու Սերվիլիոս Կեպիոնոսի հռոմեական բանակին:

29. Այս միջադեպի մասին եղած մատենագրական վկայությունները (Պլուտարքոս, Մեմնոն, Փրոնտինոս, Դիոն Կասսիոս և այլք) խիստ հակասական են: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ սա թիված ու հերյուրված է հենց Լուկուլլոսի կողմից՝ իր փառքն էլ ավելի շեշտելու միտումով:

30. Այսպիսով, ըստ Պլուտարքոսի, 100 հազարից ավելի սպանված հայերի դիմաց հռոմեացիներն ունեցել են միայն հինգը: Բանակների կորուստների մասին բերված այս տվյալները ևս խիստ խեղաթյուրված են: Փլեգոնն, օրինակ, խոսում է ընդամենը հինգ հազար հայ զինվորի կորստյան մասին:

31. **Անտիոքոս Իմաստասեր Ասկալոնացի** (125–68) – հայտնի Հույն փիլիսոփա,

Աթենքի պլատոնյան դպրոցի ուսուցչապետը, Յիցերոնի դաստիարակը: Նրա երկասիրությունները մեզ չեն հասել:

32. Ստրաբոնի այս երկասիրությունը, որը դժբախտաբար մեզ չի հասել, նվիրված է եղել Ք. ա. 146-27 թթ. իրադարձությունների նկարագրությանը:

33. Խոսքը հռոմեական հայտնի պատմագիր Տիտոս Լիվիոսի (Ք. ա. 58 - Ք. չ. 17 թթ.) մասին է, որը գրել է 142 գրքից բաղկացած «հռոմեական պատմություն, սկսած քաղաքի հիմնադրումից» մեծածավալ երկասիրությունը: Պլուտարքոսն այս վկայությունը վերցրել է Լիվիոսի մեզ չհասած 98-րդ գրքից:

34. Պլուտարքոսի սույն վկայությունը կարևոր է այն տեսակետից, որ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը գրավել է ոչ այնքան ռազմական ուժի, որքան քաղաքի այլալեզու բնակչության դավաճանությունն ու ապստամբության շնորհիվ:

35. Այսպիսով, Տիգրանակերտից Լուկուլլոսը տարել է ութ հազար տաղանդ արծաթ, որ հավասար է 17 միլիոն ոսկի ոուբլու, բացի այդ, հռոմեական ամեն մի զինվոր ստացել էր 800-ական դրաքմե, այսինքն՝ 280 ոսկի ոուբլի յուրաքանչ-յուրը:

36. Այսինքն՝ այժմյան կշռով մոտ 120 հազար տոննա:

37. Խոսքը Պարթևաց Հրահատ III (70-57) թագավորի մասին է:

38. Հայ-պարթևական այս բանակցությունները նախաձեռնել էր Տիգրանը, որը հորդորում էր Հրահատ III-ին՝ դաշնակցել իր հետ Հռոմի դեմ մղվող պատերազմում, խոստանալով նրան հանձնել «Յոթնասուուն հովիտներն» ու Հյուսիսային Միջագետքում որոշ տարածքներ:

39. Այսինքն՝ Ք. ա. 68 թվականի ամռանը:

40. Պլուտարքոսը հիշատակված սույն մարզերը բնակվում էին Կասպից ծովի հարավային ափերին:

41. Այսինքն՝ Հայոց թագավոր Տիգրան II-ը, Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը VI Եվպատորը և Ատրոպատյան Մարաստանի թագավոր Միհրդատը, որը Տիգրանի դստեր ամուսինն էր:

42. Հայկական և հռոմեական բանակների միջև այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել 68 թ. սեպտեմբերի կեսերին՝ Արածանի գետի ափին, Բագավանից հյուսիս, այժմյան Ղարաքիլիսայից 25-30 կմ դեպի արևելք: Պլուտարքոսը հռոմեացիների համար Արածանիի ճակատամարտի ելքը բնորոշում է որպես հաղթություն, սակայն դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ այստեղ հռոմեացիների տարած որևէ հաղթանակի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, նրանք պարզապես պարտություն էին կրել, որի մասին ակնարկում է նաև Դիոն Կասսիոսը (տե՛ս 376-րդ էջ, ծան. № 9):

43. Այսինքն՝ 68 թվականի սեպտեմբերի 22-ին:

44. Պլուտարքոսի սույն հաղորդմանը չպետք է հավատ ընծայել, որովհետև Հայաստանում ցրտերն սկսվում են ոչ թե սեպտեմբերի կեսերին, այլ շատ ավելի

ուչ: Հետևաբար, Հոռոմեական բանակի նահանջի իրական պատճառը չէին կարող լինել ձյունը, սառնամանիքները, գետերի սառցապատումը և այլն:

45. **Ոսուրը Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին է:**

46. Այս հատվածում Պլուտարքոսի ներկայացրած աննկուն զորավարի և թուլամորթ զորքի հակադրման տեսարանից, անշուշտ, շահում է Լուկուլլոսը, երբ Հոռոմեացիների Հայաստանից նահանջելու պատասխանատվությունը զգվում է միմիայն զորքի վրա: Հոռոմեական զորքի բարոյալքումն ու վհատությունը Հետևանք էին նախ և առաջ բանակի հակայական կորուստների, սննդամթերքի ու ռազմամթերքի պակասության և նախօրոք կրած պարտության:

47. Երկրամաս Հյուսիսային Միջագետքում՝ Մծրին կենտրոնով:

48. Արքաեղբայր Գուրասը ոչ միայն Միզդոնիայի, այլ նաև Միջագետքում Հայկական գերիշխանության ոլորտում գտնվող մյուս երկրների վերակացուն էր կամ փոխարքան:

49. Պուրլիոս Կլոդիոսը՝ վերը հիշատակված Ապլիոս Կլավդիոսի եղբայրը, չնայած Լուկուլլոսի ազգականն էր, բայց առաջիններից մեկն էր, որ սկսեց զինվորներին գրգռել գլխավոր հրամանատարի դեմ, բացահայտորեն նրան մեղադրելով ձգձգվող ու անօգուտ պատերազմի մեջ: Սա հետագայում, կաշառքի գնով, ազատ արձակեց Հոռոմ տարված և այնտեղ բանտարկված Տիգրան Կրտսերին:

50. Միհրդատ Եվպատորը Պոնտոս մտավ 68 թ. ուչ աշնանը:

51. **Ֆարիոս Հադրիանոս** – Հոռոմեական զորավար, որին Լուկուլլոսը թողել էր որպես Պոնտոսում տեղաբաշխված Հոռոմեական բանակի հրամանատար: Սա գլխավորն ջախջախվեց Միհրդատից և իր զորքերի մնացորդներով փախավ ու ամրացավ Կարիբա բերդաքաղաքում:

52. Այս դեպքերը տեղի են ունեցել Հաջորդ՝ 67 թվականին, երբ Ջելա ամրոցի մոտ Հայ-պոնտական բանակները, Միհրդատի գլխավորությամբ, գլխավորն ջախջախեցին Գայոս Վալերիոս Տրիարիոսի զորամասերին:

53. **Ֆիմբրիականներ** – այսպես էին կոչվում այն կոհորտի զինվորները, որոնց լեգատն էր Գայոս Փլավիոս Ֆիմբրիան: Այս կոհորտն աչքի էր ընկնում իր ըմբոստ ու խռովարար բնավորությամբ և մի քանի առիթներով Ֆիմբրիան օգտագործել էր նրանց՝ գլխավոր հրամանատարության համար մղվող պայքարում:

54. Իրոք, 67 թ. Ժողովրդական տրիբուն Գաբինիոսի օրենքով՝ Լուկուլլոսը պաշտոնանկ էր հայտարարվել. նրանից վերցվեցին Բյութանիա և Պոնտոս պրո-վինցիաները և տրվեցին նույն թվականի կոնսուլ Գլարբիոնին: Այդ օրենքով արձակուրդ էր տրվում նաև ծառայության ժամկետը լրացրած Լուկուլլոսի զինվորներին:

55. Տիգրանը Կապադովկիա ներխուժեց 67 թ. կեսերին և այստեղից դուրս բռնեց Հոռոմեական զրածո Արիորարդան թագավորին: Այսպիսով, Լուկուլլոսի Հայկական արշավանքն ավարտվեց լիակատար պարտությամբ:

Ապպիանոս Ալեքսանդրիացին անտիկ պատմագրության կարկառուն դեմքերից մեկն է: Նա ծնվել է Ք. Հ. մոտավորապես II դարի սկզբին, Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում՝ Հույն մեծատոհմիկի ընտանիքում: Բարձր իրավաբանական պաշտոններ է վարել ծննդավայրում և Հռոմում: Ապպիանոսը մահացել է II դարի 70-ական թվականներին:

Մոտավորապես 160-ական թվականներին նա Հունարեն լեզվով գրել է 24 գրքից բաղկացած «Հռոմեական պատմություն» երկասիրությունը: Ամբողջությամբ պահպանվել են 6-8-րդ և 11-17-րդ գրքերը, իսկ 18-24-րդ գրքերը կորել են, մնացածներից մեզ են հասել միայն առանձին պատառիկներ: Այստեղ, առանց որոշակի ժամանակագրության, Ապպիանոսը շարադրել է Հռոմի պատմությունը՝ քաղաքի Հիմնադրումից մինչև Տրայանոս կայսեր տարիները (Ք. Հ. II դարի սկզբները):

Նկարագրելով Հռոմի վարած նվաճողական պատերազմները՝ Ապպիանոսը անդրադառնում է նաև Հերթական պատերազմի նպատակակետ հանդիսացող այս կամ այն երկրի ու ժողովրդի, այդ թվում և Հայաստանի, քաղաքական պատմությունը: «Հռոմեական պատմություն» Հիմնական գաղափարը Հռոմեական կայսրության փառաբանումն է: Պատմագիրը ջանք չի խնայում շեշտելու Հռոմի վեհությունն ու հզորությունը, արդարացնելու վերջինիս նվաճողական պատերազմները:

Հեյլենիստական Հայաստանի II-I դդ. պատմության ուսումնասիրության համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ապպիանոսի աշխատության 11-րդ (Միրիական) և 12-րդ (Միհրդատական) գրքերը:

Ապպիանոսից ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Ս. Մ. Կրկաչարյանի թարգմանությունը, որը կատարված է «Appiani Alexandrini, Historia Romana, Bibl. Teubner., I-II, Lipsiae, 1879» հրատարակությունից:

Գիրք XI, ՍԻՐԻԱԿԱՆ

48. Եվ Հայաստանի թագավոր Տիգրանը՝ Տիգրանի¹ որդին, Հպատակեցնելով իրենց սեփական դինաստներին ունեցող մի շարք հարևան ազգերի, այնուհետև հռչակվեց արքայից արքա և արչավեց Սելևկյանների վրա, որոնք չէին կամեցել Հպատակվել նրան: Անտիոքոս Եվսերեսը² չկարողացավ դիմադրել նրան, և Տիգրանը տիրեց Եփրատից այն կողմ գտնվող Սիրիային, մինչև Եգիպտոս բնակվող սիրիական ցեղերի (երկիրը): Միաժամանակ նվաճեց Կիլիկիան, քանզի այն ևս Հպանակվում էր Սելևկյաններին և այդ բոլորի վրա ստրատեգոս նշանակելով Մագադատեսին³, 14 տարի (իշխեց)⁴:

49. Մինչ հռոմեացիների զորավար Լուկուլլոսը հետապնդում էր Տիգրանի մոտ ապաստանած Միհրդատին, Մագադատեսը գնաց իր զորքով Տիգրանին օգնելու, Անտիոքոս Եվսերեսի որդի Անտիոքոսը⁵ թաքուն մտավ Սիրիա և իշխեց սիրիացիների վրա, նրանց կամքով:

66. Անտիոքոս (էպիփանեսը)⁶ թագավորեց ոչ լրիվ 12 տարի. այդ ընթացքում նա հաղթեց Հայ Արտաշեսին⁷ և արչավեց Եգիպտոս⁸ Պտղոմեոսի⁹ դեմ, որը որը էր մնացել եղբոր հետ միասին:

69. Անտիոքոս Գրյուպոսի¹⁰ որդի Սելևկոսին¹¹ հաջորդում է Անտիոքոս (Եվսերեսը)՝ Կիզիկացու¹² որդին...: Այս Եվսերեսը ամուսնացավ Սելենեին, որը եղել էր նրա հոր՝ Կիզիկացու, ինչպես և նրա հորեղբոր՝ Գրյուպոսի կինը: Այս պատճառով էլ աստված նրան պատժեց և նրան Տիգրանը քչեց իշխանությունից:

Գիրք XII, ՄԻՀՐԴԱՏԱԿԱՆ

15. «Հայ Տիգրանը Միհրդատի¹³ փեսան էր, իսկ պարթև Արչակը՝ բարեկամը»¹⁴:

67. Միհրդատը իր փեսա Տիգրանին համոզեց ներխուժել Կապադովկիա, իբր ինքնաբերաբար: Այս խորամանկունը չվրիպեց հռոմեացիներից. բայց Հայր Կապադովկիան պաշարելով¹⁶, մոտ 30 բլուր մարդ տեղահանեց ու տեղափոխեց Հայաստան և նրանց, այլոց հետ միասին, համաբնակեցրեց մի վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ հագավ Հայաստանի թագը և (այդ) վայրը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ և կամ՝ Տիգրանապոլիս¹⁶:

83. (Լուկուլլոսը) բարեկամություն հաստատեց Միհրդատի որդի

Մաքարեսի հետ, որը թագավորում էր Բոսֆորում և իրեն ուղարկել էր ոսկե պսակ, ապա Տիգրանից պահանջեց Միհրդատին: Եվ վերադառնալով Ասիա... հաղթանակի առթիվ գոհարեման տոնախմբություններ կատարեց, իրեն թե պատերազմը ավարտվել էր հաղթական:

84. Չոհեր մատուցելուց հետո նա երկու ընտիր լեգեոններով և 500 հեծյալներով արշավեց Տիգրանի վրա¹⁷: Անցնելով Եփրատը, նա բարբարոսներից, որոնց երկրով անցնում էր¹⁸, պահանջում էր միայն այն, ինչ անհրաժեշտ էր, քանի որ նրանք չէին կռվում և ոչ էլ ուզում էին որևէ բանով տուժել, այլ թողնում էին, որ Լուկուլլոսը և Տիգրանը իրենք լուծեն իրենց վեճը: Տիգրանին ոչ ոք չէր հաղորդում Լուկուլլոսի մոտենալու մասին: Քանզի առաջին իսկ մարդը, որն ասել էր այդ մասին, կախաղան էր հանվել նրա կողմից, որովհետև նա կարծում էր, որ այդ մարդը խուճապ էր առաջացնում քաղաքներում: Բայց երբ արդեն Տիգրանն իմացավ (այդ մասին), Մեհրուժանին¹⁹ երկու հազար հեծյալներով ուղարկեց առաջ, որպեսզի փակի Լուկուլլոսի ճանապարհը: Իսկ Մանկայոսին²⁰ հանձնարարեց պաշտպանել Տիգրանակերտը. այն քաղաքը, որը, ինչպես նախապես ասել եմ, թագավորն իր պատվին կառուցել էր այդ վայրում, և (երկրի) լավագույններին կանչում էր այնտեղ, սպառնալով, որ այն ինչ չեն բերի իրենց հետ, կրոնագրավվի: Նա քաղաքը չըջապատեց 50 կանգուն բարձրությամբ պարիսպով²¹, որի հաստություն մեջ կային ձիերի բազմաթիվ խտուներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ, ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով: Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ: Այս ամենը Մանկայոսին հանձնելով՝ ինքը չըջում էր երկիրը գործ հավաքելու նպատակով: Լուկուլլոսը Մեհրուժանին, առաջին իսկ բախումից հետո, հաղթեց և փախուստի մատնեց: Իսկ Սեքստիլիոսը, Մանկայոսին, Տիգրանակերտում փակելուց հետո, կողոպտեց արքունի պալատը, որը պարսպապատ էր, քաղաքի և բերդի շուրջ խանդակ փորեց, (պաշարողական) մեքենաներ պատրաստեց և պարսպի տակ ականներ փորեց:

85. Մինչ Սեքստիլիոսը զբաղված էր այս գործերով, Տիգրանը հավաքելով մոտ 25 բյուր հետևակ և 5 բյուր հեծյալ, նախ նրանցից մոտ 6000-ին ուղարկեց Տիգրանակերտ, որոնք հոռմեացիների միջով մտնելով բերդ, այնտեցից խլեցին ու դուրս բերեցին թագավորի հարձերին: Իսկ գործի մնացած մասով ինքը՝ Տիգրանը շարժվեց Լուկուլլոսի վրա: Այնժամ Միհրդատը առաջին անգամ գալով նրան տեսություն, խորհուրդ տվեց կռվի չընդունել հոռմեացիների հետ, այլ միայն

հեծելագործով արչավել նրանց շուրջը և, ավերելով երկիրը, եթե հնարավոր է, նրանց սովի մատնել, ինչպես և ինքը Լուկուլլոսի կողմից Կլուգիկոսի²² մոտ առանց կովի ուժասպառ էր եղել և կորցրել իր գորքը: Իսկ Տիգրանը ծաղրելով Միհրդատի այդ ուզմամբարությունը, առաջ է շարժվում, պատրաստ կովելու: Տեսնելով, որ հոռմեացիները սակավաթիվ են, նա այսպես հեգնեց. «Եթե սրանք դեսպաններ են, շատ են, իսկ եթե թշնամի՝ հույժ սակավ»: Լուկուլլոսը, Տիգրանի թիկունքում հարմար մի բլուր նկատելով, իր հեծյալներին հրամայեց թշնամուն անհանգստացնել ճակատից, նրան քաշել իրենց կողմը և կամովին ետ նահանջել, որպեսզի հետապնդող բարբարոսների շարքերը քայքայվեն: Իսկ ինքը հետևակի հետ անցնելով (թշնամու) թիկունքը, աննկատ բարձրացավ բլուրը: Եվ երբ նա տեսավ, որ թշնամին (հեծելագործ) հալածելիս իբր թե հաղթած լինելով՝ շատ էր ցրվել, իսկ նրա ամբողջ գումակը գտնվում էր ներքևում, գոչեց. «Զինվորներ՛ր, մենք հաղթում ենք» և առաջինը ինքը վազելով հարձակվեց գումակի վրա: Գումակն իսկույն աղմկալից փախչելով, ընկավ հետևակի վրա, իսկ հետևակը՝ հեծելագործի: Շուտով պարտությունը եղավ լիակատար, որովհետև արդեն հոռմեացի հեծյալները ետ դարձան ու կոտորեցին նրանց, որոնք հետապնդելիս ցրվել էին հեռուները, իսկ գումակը խուճապի մատնված՝ ընկնում էր մյուսների վրա: Եվ այդ ամբոխի մեջ իրար էին կոխտոտում առանց ձգբրիտ իմանալու, թե որտեղի՞ց էր սկսվել նրանց համար այդ արհավիրքը: Մեծ եղավ կոտորածը, քանի որ ոչ ոք կողոպուտով չէր զբաղվում, Լուկուլլոսը սպառնալով արգելել էր այս, ուստի և ապարանջաններն ու մանյակներն իսկ թողնելով, նրանք շարունակում էին սպանել մոտ 120 ասպարեզի վրա, մինչև գիշերը վրա հասնելը: Միայն դրանից հետո նրանք վերադարձան և սկսեցին կողոպտել, քանի որ Լուկուլլոսը արդեն այդ թույլ էր տվել:

86. Մանկայոսը Տիգրանակերտից տեսնելով այդ պարտությունը, կասկածելով հեյլենների վրա, որոնք նրա մոտ վարձկաններ էին, բուլոբին զինաթափեց: Սրանք ձերբակալումից վախենալով՝ բերելով զինված զնացին և բանակեցին բացօթյա: Երբ Մանկայոսը նրանց դեմ հանեց զինված բարբարոսների, նրանք իրենց զգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքներին՝ խիզախաբար վազեցին նրանց վրա: Եվ ում որ սպանում էին, իսկույն բաժանում էին նրա զենքերն իրար միջև: Երբ, այսպիսով, նրանք հնարավորին չափ իրենց բավարարեցին (զենքով), զրավեցին միջաշտարակային մի քանի մասեր և դրսից հոռմեացիներին կանչելով, բարձրացողներին ներս

թողեցին: Այսպես գրավվեց Տիգրանակերտը և կողոպտվեց մեծ հարստություն, ինչպիսին կլինեք նորակառույց և փառասիրությունը բնակեցված քաղաքում:

87. Տիգրանը և Միհրդատը չըջելով երկիրը՝ հավաքում էին նոր բանակ, որի հրամանատարությունը հանձնվեց Միհրդատին, քանի որ Տիգրանը մտածում էր, որ նրա կրած անհաջողությունները դաս եղած կլինեն: Նրանք նաև ղեսպաններ ուղարկեցին Պարթև թագավորի²³ մոտ, նրանից օգնություն խնդրելով: Նրանց հակառակ՝ Լուկուլոսը ևս ղեսպաններ ուղարկեց, պահանջելով կամ դաշնակցել իր հետ, կամ չեզոք մնալ: Իսկ Պարթևը երկուսի հետ էլ գաղտնի դաշն կնքեց, բայց ոչ մեկին չօգնեց: Մինչդեռ Միհրդատը ամեն քաղաքում զենք էր պատրաստում և զինվորագրում գրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրեց լավագույններին, չուրջ 7 բյուր հետևակ և դրա կեսի չափ հեծյալների, մնացյալին ազատ արձակեց: (Ընտրվածներին) նա բաժանեց ջոկատների և վաշտերի, հոռմեական զորքերի նման, և հանձնեց պոնտացի զինվորականներին, նրանց վարժեցնելու համար: Երբ Լուկուլոսը շարժվեց նրանց դեմ, Միհրդատը ամբողջ հետևակով և հեծելագործով մի մասով ամրացել էր բլրի վրա, իսկ Տիգրանը մնացյալ հեծյալներով հարձակվեց պարեն հավաքող հոռմեացիների վրա, բայց պարտվեց: Դրանից հետո հոռմեացիները առավել աներկյուղ պարեն էին հավաքում և բանակեցին իրեն իսկ՝ Միհրդատին մոտիկ: Ու դարձյալ մեծ փոշի բարձրացավ, ազդարարելով Տիգրանի մոտենալը: Ծրագիրն այն էր, որ Լուկուլոսը մնար երկու թագավորների միջև: Բայց Լուկուլոսը այդ զգալով, իր լավագույն հեծյալներին ուղարկեց բավական առաջ, Տիգրանի հետ կովի բռնվելու և խանգարելու նրան, որպեսզի ճանապարհի ընթացքից չկարողանա մարտական կարգ հաստատել: Իսկ ինքը Միհրդատի չուրջ խրամատներ փորելով նրան մարտի էր դրդում, բայց չկարողացավ գրգռել մինչև որ ձմեռը վրա հասավ և բոլորի գործը խանգարեց:

88. Արդ, Տիգրանը քաշվեց Հայաստանի ներքին մասերը, իսկ Միհրդատը զնաց Պոնտոսի իր թագավորությունյան մնացած մասերը, իր հետ ունենալով 4000 յուրայինների և նույնքան էլ Տիգրանից ստանալով:

104. Պոմպեոսը արշավեց Հայաստան, պատճառ բռնելով, թե Տիգրանը օգնել է Միհրդատին: Եվ արդեն նա մոտեցել էր արքայանիստ Արտաշատին: Տիգրանը որոշել էր այլևս չպատերազմել: Նա Միհրդատի դատրից ունեցել էր երեք որդի, որոնցից երկուսին սպանել էր ինքը՝ Տիգրանը, մեկին պատերազմում, երբ (որդին) կռվել էր իր դեմ,

մյուսին՝ որսի ժամանակ, քանի որ սա, երբ Տիգրանն ընկել էր, հոգատար չէր եղել, այլ, մինչդեռ հայրը պառկած վիճակում էր, թագը դրել էր իր գլխին²⁴: Իսկ երրորդը՝ Տիգրանը, որը որսի ժամանակ շատ էր անհանգստացել իր հոր համար, թագ էր ստացել նրանից, այսուհանդերձ, քիչ ժամանակ անց սա ևս ապստամբելով՝ հեռացավ, պատերազմեց հոր դեմ և պարտվելով²⁵, ապաստանեց պարթևների թագավոր Փրաատի²⁶ մոտ, որը նոր էր ժառանգել իր հոր՝ Սինտրիկոսի²⁷, իշխանությունը: Երբ Պոմպեոսն արդեն մոտեցել էր, որդին Փրաատի հետ խորհրդակցելով, ստացավ նրա համաձայնությունը ևս, քանի որ Փրաատը նույնպես ձգտում էր Պոմպեոսի բարեկամությունը, ապաստանեց Պոմպեոսի մոտ իբրև խնդրարկու, մանավանդ որ ինքը Միհրդատի թոռն էր: Բայց Պոմպեոսի արդարամտությունը և հավատարմությունը մեծ համբավ ուներ բարբարոսների մոտ, ուստի և հայր Տիգրանը ևս, հուսալով այդ բանին, առանց նախապես լրատար ուղարկելու, գնաց նրա մոտ: Սա ամբողջապես իրեն վստահելով Պոմպեոսի արդարամտությունը՝ ուզում էր մեղադրել որդուն Պոմպեոսի առաջ: Երբ Պոմպեոսը, ի պատիվ նրա, հրամայեց իր տրիբուններին և հեծելապետերին գնալ նրան դիմավորելու, Տիգրանի հետ եղողները ձանապարհին վախեցան և ետ փախան, քանի որ գնում էին առանց նախապես լրատարի միջոցով հայտնելու: Բայց Տիգրանը եկավ և, Պոմպեոսին առավել հզոր համարելով, բարբարոսական ձևով երկրպագեց: Կան նաև ասողներ, որ Տիգրանին, որը նախապես հրավիրված է եղել Պոմպեոսի կողմից, առաջնորդել են լիկտորները²⁸: Ինչևէ, գալով Պոմպեոսի մոտ, (Տիգրանը) բացատրվեց կատարված դեպքերի համար և տվեց իրեն՝ Պոմպեոսին, 6000 տաղանդ²⁹, զինվորներից յուրաքանչյուրին՝ 50 դրաքմե, (յուրաքանչյուր) վաշտապետին՝ հազար, իսկ (յուրաքանչյուր) տրիբունին՝ 10 հազար (դրաքմե)³⁰:

105. Պոմպեոսը ներեց նրան կատարված դեպքերի համար, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին իշխի Մոփքի և Կորդուքի վրա, որոնք այժմ կազմում են Փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը՝ մյուս Հայաստանի վրա, և որ տղան պետք է լինի ժառանգորդը: Իսկ նրա նվաճած երկրները պետք է վերադարձվեն: Եվ Տիգրանը թողեց Ասորիքը, Եփրատ գետից սկսած մինչև ծովը. քանզի Տիգրանը նվաճել էր այդ երկիրը և Կիլիկիայի մի մասը, այդ երկրից դուրս քշելով Եվսեբես մականվանյալ Անտիոքոսին: Հայերից նրանք, ովքեր լքել էին Տիգրանին Պոմպեոսի մոտ գնալիս, քանի որ կասկածում էին վերջինիս վրա, որդուն, որը դեռևս Պոմպեոսի մոտ էր, համոզում են հար-

ձակվել հոր վրա: Բայց քանի որ նա մինչև այդ փորձել էր պարթևներին ոտքի հանել Պոմպեոսի դեմ, ձերբակալվեց, չղթայակապ արվեց, տարվեց նրա հաղթահանողներին ու (հետագայում) սպանվեց³¹:

1. Խոսքը վերաբերում է Արտաշես I-ի որդիներից Տիգրանին (Տիրան), որն իր ավագ եղբոր՝ Արտավազդ I-ի մահից հետո հռչակվեց Հայաստանի թագավոր: Նա հայրն էր Տիգրան II Մեծի:

2. Սա Սելևկյան տերության թագավոր Անտիոքոս X Եվսերեսն է (95-92): Սակայն, այս իրադարձությունների ժամանակ Անտիոքոս Եվսերեսն արդեն վաղուց սպանված էր և պայքարը Տիգրան II-ի դեմ գլխավորում էր նրա խորթ մայրն ու կինը՝ Սելենն-Կլեոպատրան:

3. **Մագադատես** (Բագադատես) – սա Ասորիքի հայկական կուսակալ Բագարատն է, Տիգրան II-ի մերձավորներից մեկը: Ուսումնասիրողները, իրավամբ, այս Բագարատին համարում են Բագրատունիների տոհմի ներկայացուցիչ:

4. Այսինքն՝ ըստ Ապպիանոսի, Տիգրան Մեծի իշխանությունը Ասորիքում տևել է ընդամենը 14 տարի՝ 83-69 թվականները, իսկ Տրոգոս-Հուստինոսի համաձայն՝ 83-ից մինչև 66 թվականը, այսինքն՝ 17 տարի (տե՛ս 318-րդ էջ, ծան. № 9):

5. Խոսքը Անտիոքոս X Եվսերեսի և Սելենն-Կլեոպատրայի որդու՝ Անտիոքոս XIII Ասիացու (68-64) մասին է, որը Լուկուլլոսի հովանավորությամբ թագավոր էր հռչակվել Ասորիքում:

6. Խոսքը Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս IV Էպիփանեսի (175-164) մասին է:

7. Նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես I-ին: Ապպիանոսի սույն վկայության համաձայն, ինչպես տեսնում ենք, հայ-սելևկյան այս պատերազմը (մոտ Ք. ա. 165 թ.) ավարտվել է Հայերի պարտությամբ, սակայն իրականում Արտաշես I-ը ետ է մղել սելևկյան զորքերի հարձակումը (տե՛ս նաև 301-րդ էջ, ծան. № 6):

8. Անտիոքոս IV-ը Եգիպտոս է արչավել երկու անգամ՝ 169 և 168 թվականներին:

9. Նկատի ունի Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս VI Փիլոմետորին (180-145):

10. Խոսքը Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս VIII Գրյուպոսի (125-96) մասին է:

11. Նկատի ունի Սելևկոս VI-ին (96-95):

12. Խոսքը Անտիոքոս IX Կիդիկացու (114-95) մասին է: Սա կրտսեր եղբայրն էր Անտիոքոս VIII-ի:

13. Ապպիանոսն այստեղ նկատի ունի Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորին:

14. Խոսքը Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II-ի (գինաստիական անունով Արշակ IX՝ 123-87) մասին է, որն ամուսնացած էր Տիգրան II-ի դուստր Ավտոմա-Արիազատեի հետ:

15. Հայկական զորքը արչավանքներ է ձեռնարկել դեպի Կապադովկիա 93, 91, 74 և այլ թվականներին: Այստեղ խոսքը 74 թ. արչավանքի մասին է:

16. Տիգրանակերտը տեղադրվում է Աղձնիք նահանգում՝ Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի (Ֆարկին-սու) հովտում:

17. Ք. ա. I դարի վերջերին լեգեոնում հաշվում էր 7 հազար զինվոր, հետևաբար, ըստ Ապպիանոսի, դեպի Հայաստան արչավող Լուկուլլոսի բանակն ուներ ընդամենը 14,500 զինվոր, որն, անշուշտ, ճիշտ չէ (այդ մասին տե՛ս նաև 342-րդ էջ, ծան. № 26):

18. Պլուտարքոսի մի վկայությունից հայտնի է, որ Լուկուլլոսը Հայաստան է ներխուժել Մոփբի վրայով:

19. Տե՛ս 342-րդ էջ, ծան. № 21:

20. **Մանկայոս** (Մամկայոս) – հայ մեծատոհմիկ, Տիգրանակերտի վերակացուն: Ուսումնասիրողները սրան համարում են Մամիկոնյան տոհմի ներկայացուցիչ:

21. 50 կանգունը հավասար է մոտ 25 մետրի:

22. Նավահանգստային քաղաք Մարմարա ծովի ափին, որտեղ 72 թ. Միհրդատը ծանր պարտություն էր կրել Լուկուլլոսից:

23. Ապպիանոսը նկատի ունի Պարթևստանի թագավոր Հրահատ III-ին (70–57):

24. Միհրդատ Եվպատորի դուստր Կլեոպատրայի և Տիգրան Մեծի ավագ որդին այլ աղբյուրներից հայտնի Ջարեհն էր, երկրորդ որդու անունը չի պահպանվել:

25. Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը բռնկվել էր 67 թվականին:

26. Նկատի ունի Հրահատ III-ին: Տիգրան Կրտսերն ամուսնացած էր սրա դստեր հետ:

27. Խոսքը Հրահատ III-ի հոր՝ Պարթևստանի թագավոր Սանատրուկի (76–70) մասին է:

28. Տե՛ս 358-րդ էջ, ծան. № 5:

29. Տե՛ս 358-րդ էջ, ծան. № 6:

30. Հանրապետական Հոռոմի դրաքմեն հավասար էր մոտ 35 ուսական ոսկի կոպեկի:

31. Տե՛ս 358-րդ էջ, ծան. № 11:

ՄԵՄՆՈՆԸ ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Ք. ա. I դարի Հայաստանի քաղաքական պատմության, Հայ-պոնտական, Հայ-հռոմեական հարաբերությունների, Լուկուլլոսի դեպի Հայաստան կատարած արչավանքի և հարակից այլ հարցերի մասին

արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Մեմնոնի Հերակլեսացին:
Մեմնոնի մասին մեր գիտելիքները սուղ են: Անգամ նրա ժամանակաշրջանը հայտնի չէ, միայն ենթադրվում է, որ ապրել Ք. Հ. II դարում: Հայտնի է, որ նա ծնվել ու ապրել է Պոնտական Հերակլես քաղաքում և զբաղվել է մատենագրությամբ, գրել պատմական երկասիրություններ:

Մեմնոնից մեզ հասած միակ երկը նվիրված է նրա հայրենի քաղաքի պատմությանը, որը հենց այդպես էլ խորագրված է՝ «Պոնտական Հերակլեսայի պատմություն»: Դժբախտաբար, Մեմնոնի սույն գրվածքը ամբողջությամբ չի պահպանվել, մեզ են հասել միայն նրա առանձին բեկորները: Մեմնոնի վկայությունները՝ պատմական այս կամ այն անցքի վերաբերյալ, հիմնականում վստահելի են ու արժանահավատ, քանի որ նա պատկանում է փոքրասիրական չեզոք հույն հեղինակների խմբին և Հոմերի նկատմամբ չունի այն շեշտված աչառու մոտեցումը, ինչ նկատվում է հոմեոսներ հույն և լատին հեղինակների մոտ:

Մեմնոնից ստորև բերված հատվածները տալիս ենք ըստ Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանության, որը կատարված է «Memnonis, Historiarum Heracleae Ponti, edid. C. Orellius, Lipsiae, 1896» հրատարակությունից:

ՄԵՄՆՈՆ

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՀԵՐԱԿԼԵԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՐՔ XV

XLIII. (2) Միհրդատը ուղարկեց դեսպաններ Սկյութացոց թագավորների, Պարթևաց թագավորի և իր փեսա Տիգրան Հայի մոտ¹: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանգստացնում էր ու աղերսալից խնդրում Միհրդատի դուստրը², վերջիվերջո խոստացավ օգնել:

XLVI. (2) Լուկուլլոսը ուղարկել էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան՝ Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջում էր իրեն հանձնել Միհրդատին³: Սակայն Տիգրանը չտվեց, ասելով, որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնի իր կնոջ հորը: Թե ինչպիսի վատ մարդ է Միհրդատը, այդ ինքն էլ գիտի, սակայն խաղք ու խայտառակ կլինի իր ազգականության առջև: (3) Նա նաև նամակ է

գրում Լուկուլլոսին, որ բովանդակում էր իր մեջ նրա ասած այդ խոսքերը, որը գայրացրեց վերջինիս, քանզի նա (Տիգրանը) իրեն չէր անվանել իմպերատոր՝ Հանդիմանելով նրան այն բանի համար, որ նա (Լուկուլլոսը) նամակներում իրեն չէր անվանել արքայից արքա:

Գիրք XVI

LV. Միհրդատը, մնալով մեկ տարի և ութ ամիս Հայաստանի կողմերում՝ դեռևս չէր ներկայացել և չէր տեսնվել Տիգրանի հետ: Եվ երբ Տիգրանը, անհարմար զգալով, խնդրեց, որ Միհրդատն իրեն տեսության գա, նա նրան ընդունեց շուքով և արժանի արեց թագավորական պատիվների⁴: Մոտ երեք օր նա գաղտնի խորհրդակցություն ունեցավ Միհրդատի հետ և ապա բարեկամաբար նրան պարզեց փարթամ զգեստներ, տվեց տասը հազար հեծելազոր և ուղարկեց Պոնտոս:

LVI. (2) Երբ Հայաստանը շատ կողմերից այսպես պաշարված էր՝ Տիգրանը մարդ ուղարկեց և իր մոտ հրավիրեց Միհրդատին: Նա (Տիգրանը) նույնպես զորք ուղարկեց Տիգրանակերտ քաղաքը, որի մեջ գտնվում էր նրա (Տիգրանի) կանանոցը: Սրանք գալով այնտեղ և նետաձգություն կտրելով հոռմեական ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին գիշերով նախապես Տիգրանի կանանոցն ու թանկագին ամենաարժեքավոր իրերը: Իսկ լուսաբացին հոռմեացիները և նրանց հետ նաև թրակիացիները արիարար կովեցին, Հայերից շատերին սպանեցին և կենդանի բռնվածներից շատերին էլ գերի վերցրին: Սակայն այն, ինչ որ նախապես ուղարկված էր՝ փրկվեց ու Հանձնվեց Տիգրանին:

LVII. (1) Սա (Տիգրանը), հավաքելով 80 հազար զորք⁵, իջավ ցած, որպեսզի հարստահարիչների ձեռքից փրկի Տիգրանակերտը և թշնամիներին հեռացնի: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հոռմեացիների զորարանակը սակավաթիվ է՝ նա ասաց. «Եթե նրանք ուզում են որպես դեսպաններ ներկայանալ՝ մեծ բազմություն են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Եվ այդ ասելուց հետո՝ նա բանակ գրեց: (2) Իսկ Լուկուլլոսը վարպետություն մը ու հոգացողություն մը ճակատամարտի համար մարտակարգ կազմեց և, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աջ թևը, հետո սրա միջոցով ետ մղեց հարևան զորքը և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը: Հայերն ահաբեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի և մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը: Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն և ին-

Տիգրան II Մեծ

քը փախավ իր ամրոցներից մեկը:

Բայց **Լուկուլլոսը**, վերադառնալով **Տիգրան**ակերտ, պաշարեց քաղաքն ավելի համարձակորեն: Իսկ քաղաքում գտնվող **Միհրդատի** զորավարները, որ բոլորովին հուսահատվել էին, իրենց փրկելու համար քաղաքը հանձնեցին **Լուկուլլոսին**⁶:

1. Ըստ երևույթին, **Միհրդատ** եվպատորը, օգնությամբ խնդրանքով, իր ղեկավարներին նշված երկրներն էր ուղարկել 72 թ. Կիզիկոս քաղաքի տակ հռոմեացիներից կրած ծանր պարտությունից

հետո:

2. Մեծնոնը նկատի ունի **Միհրդատ** եվպատորի դուստր **Կլեոպատրային**, որը **Տիգրան Մեծի** կինն էր:

3. **Միհրդատը** Հայաստան էր ապաստանել 71 թ. Կարիբայի ճակատամարտում հռոմեացիներից կրած վճռական պարտությունից հետո:

4. **Տիգրանի** և **Միհրդատի** այս տեսակցությունը, ըստ Հ. Մանանդյանի, տեղի է ունեցել 69 թ. գարնան վերջերին կամ ամռանը, երբ արդեն սկսվել էր հայ-հռոմեական պատերազմը և **Լուկուլլոսն** էլ շրջափակել էր **Տիգրան**ակերտը:

5. Մեծնոնի սույն վկայությունը խիստ կարևոր է **Տիգրան**ակերտի ճակատամարտին մասնակցած հայկական զորքերի քանակությունը որոշելու համար: Եթե Պլուտարքոսն ու Ապպիանոսը խոսում են 300 հազար, ապա Մեծնոնը՝ 80 հազար, իսկ Փլեգոնը՝ 70 հազար մարտիկների մասին: Այս վերջին երկու պատմագիրները չեզոք են, հետևաբար՝ առավել վստահելի, քան **Լուկուլլոսին** ներբողներ հյուսող Պլուտարքոսը:

6. Այստեղից ակներև է, որ **Լուկուլլոսը** **Տիգրան**ակերտը գրավել է ոչ թե ռազմ -

մական գործողությունների շնորհիվ, այլ դավաճանություն: Քաղաքը նրան էր Հանձնվել օտարերկրացիների դավադրություն միջոցով (տե՛ս նաև **Դիոն Կասսիոս**, Հոռոմեական պատմություն, XXXVI, 2; **Ապպլիանոս**, Միհրդատական, 86):

**ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ՀԵՏ
ԸՍՏ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԻ**

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ

ԶՈՒԳԱՀԵՌ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊՈՄՊԵՈՍ

32. ... Այստեղից¹ Միհրդատը մեկնեց Հայաստան, Տիգրանի մոտ: Բայց քանի որ մերժեց նրան ապաստան տալ և անգամ հարյուր տաղանդ² պարգև խոստացավ նրա զլխի համար, Միհրդատը, շրջանցելով Եփրատի ակունքները, շարունակեց փախչել Կողքիսի միջով:

33. Այդ ընթացքում³ Պոմպեոսը ներխուժեց Հայաստան, որտեղ նրան հրավիրել էր Տիգրան Կրտսերը: Վերջինս արդեն ապստամբել էր⁴ իր հոր դեմ և Պոմպեոսին դիմավորեց Արաքս գետի մոտ: Այս գետն սկավում է ճիշտ նույն տեղից, ինչ և Եփրատը, բայց, թեքվելով դեպի արևելք, թափվում է Կասպից ծով: Պոմպեոսն ու երիտասարդ Տիգրանը առաջ

Գնեսու Պոմպեոս

էին գնում, գրավելով իրենց ճանապարհին գտնված քաղաքները: Սակայն Տիգրան թագավորը, որը նորերս պարտվել էր Լուկուլլոսից, տեղեկանալով, որ Պոմպեոսը մեղմ ու բարի բնավորություն ունի, հոռմեական պահագորային ջոկատը ներս թողեց իր պալատը, իսկ ինքը, ընկերների և ազգականների ուղեկցությամբ, մեկնեց Պոմպեոսի մոտ, նրան հանձնվելու համար: Երբ նա ձի հեծած հասավ ճամբար, Պոմպեոսի երկու լիկտոր՝ մոտենալով նրան, կարգադրեցին իջնել ձիուց և գնալ հետիոտն, քանի որ երբեք չեն տեսել, որ որևէ մեկը հեծյալ մտնի հոռմեական ճամբար: Տիգրանը ենթարկվեց և անգամ հանելով իր սուրը, այն հանձնեց նրանց: Ի վերջո, երբ արքան ներկայացավ Պոմպեոսին, հանեց իր խույրը, այն զորավարի ոտքերի առաջ դնելու մտադրությամբ և, ինչը առավել ամոթալի էր, ուզեց նրա առաջ ծնրադրել: Պոմպեոսը, սակայն, կանխեց նրան, բռնեց արքայի աջը և նրան քաջեց դեպի իրեն: Հետո նստեցրեց իր կողքին, իսկ որդուն՝ մյուս կողքին: Նա արքային հայտարարեց, որ նրա նախկին բոլոր դժբախտությունների համար մեղավոր է Լուկուլլոսը, որը նրանից վերցրել է Ասորիքը, Փյունիկիան, Կիլիկիան, Գալատիան և Սոփենեն: Իսկ այն հողերը, որոնք դեռ մնացել են իրեն, թող ինքը տիրի, հոռմայեցիներին հասցրած վիրավորանքի համար նրանց վճարելով ութ հազար տաղանդ⁶, իսկ Սոփենեում կթագավորի նրա որդին: Տիգրանն այս պայմանները սիրով ընդունեց, և այնժամ հոռմայեցիները նրան արքայավայել ողջունեցին. իսկ Տիգրանը, արտակարգ ուրախացած, խոստացավ յուրաքանչյուր զինվորին տալ կես մինա⁷ արծաթ, կենտուրիոնին՝ տասը մինա⁸, տրիբունին՝ մեկ տաղանդ⁹: Որդին, ընդհակառակը, խիստ դժգոհեց և, երբ նրան հրավիրեցին հյուրասիրություն, հայտարարեց, թե ինքը Պոմպեոսի կողմից նման պատիվների կարիքը չունի, քանի որ կարող էր իր համար այլ հոռմայեցու ճարել¹⁰: Այնժամ Պոմպեոսը հրամայեց չղթայել նրան և պահել բանտում, հաղթահանղեսի համար¹¹: Քիչ ժամանակ անց Փրասատեսը, պարթևաց արքան¹², դեսպաններ ուղարկեց Պոմպեոսի մոտ, պահանջելով կրտսեր Տիգրանին, որպես իր փեսայի, հանձնել իրեն, միաժամանակ երկու տերությունների սահման ճանաչել Եփրատը: Պոմպեոսը պատասխանեց, թե Տիգրանը ավելի մոտ ազգական է իր հորը, քան աներոջը, իսկ ինչ վերաբերում է սահմանին, ապա այն կհաստատվի արդար կերպով:

1. Վճռական ճակատամարտը Պոմպեոսի և Միհրդատ Եփրատորի միջև տեղի է ունեցել Ք. ա. 66 թ. ամռան սկզբներին՝ Գալլ գետից դեպի հարավ, էնդերն -

սից մոտ 10 կմ հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկի մոտ: Այստեղից Միհրդատը փոքրաթիվ ուղեկիցներով փախավ Մեծ Հայքին սահմանամերձ Մինորիա ամրոցը՝ Աշկալայից մոտ 15 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք: Տվյալ հատվածում Պլուտարքոսը նկատի ունի հենց այս Մինորիա ամրոցը:

2. Մոտավորապես 210.000 ուսական ոսկի ուրլի:

3. Պոմպեոսը Հայաստան ներխուժեց 66 թ. կեսերին:

4. Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը տեղի է ունեցել 67 թվականին:

5. Հին Հռոմում մականակիրներ (լիկտոր) էին կոչվում բարձրաստիճան պաշտոնյայի առջևից գնացող հատուկ անձինք, որոնք իբրև իշխանության տարբերանշան, տանում էին ձողիկների մի կապոց, ծայրին կացին ամրացրած:

6. Այստեղ ակնհայտ թյուրիմացություն է. Պլուտարքոսի բնագրում, ինչպես նաև Ապպիանոսի ու Ստրաբոնի մոտ նշված է վեց հազար տաղանդ, այսինքն՝ մոտավորապես 12,5 միլիոն ոսկի ուրլի:

7. Մոտավորապես 17,2 ոսկի ուրլի:

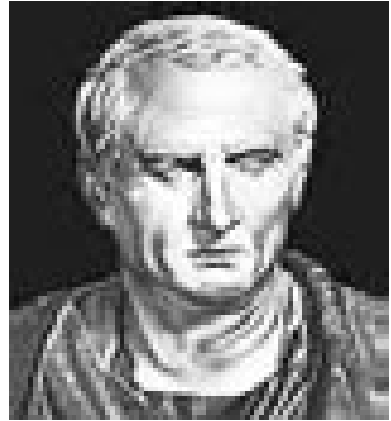
8. 350 ոսկի ուրլի:

9. 2100 ոսկի ուրլի:

10. Արտաշատի հաշտության պայմանագրից Տիգրան Կրտսերի դժգոհության պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ Հայաստանից գանձվող ռազմատուգանքը Տիգրան Մեծը վճարեց Մոփքում գտնվող արքայական գանձարաններից:

11. Պոմպեոսը Տիգրան Կրտսերին, նրա կնոջն ու դստերը, ինչպես նաև Տիգրան Մեծի կնոջը՝ Զոսիմային, ցուցադրեց 61 թ. սեպտեմբերին Հռոմում կազմակերպված իր հաղթահանողների ժամանակ: Տիգրան Կրտսերը Հռոմեական բանտում մնաց մինչև 58 թվականը, երբ Հռոմում կաշառակերությունը հայտնի ժողովրդական տրիբուն Կլոդիոսը ինքնակամ նրան ազատեց կալանքից: Սակայն քիչ անց, Տիգրան Կրտսերը մահապատժի ենթարկվեց Պոմպեոսի կարգադրությամբ:

12. Ոստքը պարթևաց Հրահատ III թագավորի մասին է:

Ցիցերոն

Մարկոս Կիկերոնը (106–43) Հռոմեական խոշորագույն մտածող, փիլիսոփա, սենատական ավագանու (նորբիլիտետի) քաղաքական առաջնորդներից էր: Կիկերոնի դատավարական և քաղաքական ճառերը, նամականին, փիլիսոփայական ու բարոյախոսական աշխատությունները Հռոմում քաղաքական պայքարի և արտաքին հարաբերությունների վերաբերյալ արժեքավորագույն աղբյուրներ են: Նրա «Գնեոս Պոմպեոսի գերագույն հրամանատարություն մասին», «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի», «Ընդդեմ Գայոս Վեռեսի» ճառերը բովանդակում են Տիգրան Մեծի արտաքին քաղաքականության մասին կարևոր դիտարկումներ և տվյալներ: Դրանք վճռորոշ են Տիգրան Մեծի արտաքին քաղաքականություն հարցերի լուսաբանման համար: Տիգրան Մեծի մասին Կիկերոնի տվյալները միակ վավերագրերն են, որոնք մեզ են հասել հենց տիգրանյան ժամանակաշրջանից, ուստի և ունեն առաջնային սկզբնաղբյուրային նշանակություն:

Ք. ա. 71 թ. Միհրդատ Պոնտացու նկատմամբ Տիգրան Մեծի դիրքորոշմանը, նրան ապաստան տալու հակահռոմեական ուղղվածությունը, տվյալ քայլի հակահռոմեական բնույթին (և այդ հանգամանքի քաջ գիտակցմանը Հռոմում) Կիկերոնն անդրադառնում է Ք. ա. 66 թ. Հունվարին արտասանած «Գնեոս Պոմպեոսի գերագույն հրամանատարության մասին» (Cicero, Oratio de imperio Cn. Pompeii, 9, 23 – Cicéron, Discours, t. VII, Paris, 1950) և Ք. ա. 56 թ. մարտին արտասանած «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի» (Cicéron, Discours, t. XIV, Paris, 1965) ճառերում: Տիգրան Մեծի անձի և գործունեության արժեքավոր գնահատականներ են տրված նաև «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի» ճառում:

Ճառերի ստորև բերված հատվածների թարգմանությունը լատիներենից և ծանոթագրությունները՝ Ռ. Լ. Մանասերյանի:

1.

ՀԱՏՎԱԾ «ԳՆԵՈՍ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ» ՃԱՌԻՑ

Մրան (Միհրդատ Եվպատորին – Ռ. Մ.), որ վախեցած էր ու փախստական, Տիգրանը՝ հայոց թագավորը, ընդունեց, հավատը նրա

գործերին ամրապնդեց, բեկվածին բարձրացրեց, հուսալքվածին քաջալերեց:

2.

ՀԱՏՎԱԾ «Ի ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՊՈՒԲԼԻՒՍ ՍԵՍՏԻՈՍԻ» ՃԱՌԻՑ

Մենք ինքներս վերջերս վարել ենք Հայոց թագավոր Տիգրանի դեմ երկարատև և ծանր պատերազմ¹ (*grave bellum*), քանզի նա անօրենություններ գործելով մեր դաշնակիցների հանդեպ, կարելի է ասել, պատերազմ է սանձազերծել մեր դեմ²:

Եվ նա անձամբ ինքնին շատ զորեղ (կորովալից) էր³ և մեր տեղություն ոխերիմ թշնամուն՝ Պոնտոսից վտարված Միհրդատին իր գորքերով և իր թագավորություն մեջ պաշտպանեց: Ետ մղվելով Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսի՝ քաջարի այրի և իմպերատորի կողմից, նա իր գորքերի մնացորդներով պահպանեց թե՛ իր թշնամական ոգին մեր հանդեպ, թե՛ իր նախկին մտադրությունները: Գնեոս Պոմպեոսը... որոշ պայմաններ դնելով նրան պատվիրեց թագավորել, գտնելով որ ոչ պակաս փառավոր է իր և մեր տերության համար նրան հաստատել որպես թագավոր, քան դնել կապանքների մեջ:

Այսպիսով նա (Տիգրանը), որը ինքը Հռոմի ժողովրդի թշնամին էր, որն ընդունել էր մեր չարագույն ոսոխին իր թագավորություն մեջ, որը բախման մեջ էր մտել մեզ հետ, որը մարտի էր բռնվել, որը պայքարեց գրեթե տիրակալության համար, այժմ թագավորում է⁴ և օգտվում բարեկամի և դաշնակցի կոչումից, որոնց նա ինքը իր զենքով բռնացել էր:

1. Կիկերոնի ճառի այդ դրվագում տրված է հռոմեա-հայկական պատերազմի գնահատականը որպես ծանր պատերազմի Լուկուլլոսի բանակի համար: Այսպիսով մեր առջև պատերազմի անհաջող ելքի Հռոմի կողմից պաշտոնական ճանաչումն է:

2. Կիկերոնի ճառը բովանդակում է և այն ուղղակի ցուցումը (ինչը նաև Հռոմի սենատի դիրքի արտացոլումն էր), որ Ք. ա. 69-67 թթ. պատերազմի պատճառն էր Հայոց թագավորի գործունեությունը՝ Հռոմի ազդեցությունը Արևելքում վերացնելու նպատակով: Տիգրանի տերության ստեղծումը, որը նշանակում էր Հռոմի համար Արևելյան Միջերկրածովքի կորուստ, իրավամբ գնահատվում է որպես Հայոց թագավորի պայքարը գրեթե տիրակալության համար (*de imperio paene certavit*): Հաշտության կնքումը Տիգրանի հետ ըստ Կիկերոնի դիտարկման,

պայմանավորված էր Հռոմի շահերի մեջ տեղ գտած փոփոխություններով՝ Արևելքում ուժերի դասավորման մեջ տեղաշարժերով: Բարեհաջող հաշտություն նախապատրաստման մեջ Տիգրան Մեծի ղիվանագիտական դերի մասին տե՛ս **Ռ. Լ. Մանասերյան, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987, էջ 199-236:**

3. Խիստ ուշագրավ է Տիգրան Մեծի անձին տրված կիկերոնյան բնութագիրը՝ «նա անձամբ ինքնին շատ զորեղ (կորովալից) էր» (Hic et ipse per se vehemens fuit): Կիկերոնի օգտագործած vehemens բառը **Հռոմում քաղաքական այրերին տրվող բարձրագույն գնահատականն էր**, որով հատկանշվում էր տվյալ անձի թե՛

հոգևոր և թե՛ ֆիզիկական ուժը, նրա եռանդը, բացառիկությունը: Պատերազմի իր համար ծանր պահին՝ Բ. ա. 69 թվականին Տիգրանը, ըստ Կիկերոնի բնութագրի, ցուցաբերում է անձնական հաստատակամություն՝ մարտնչելու և հաղթանակելու վճռականություն: Կիկերոնի այդ հաղորդման շնորհիվ հերքվում են Պլուտարքոսի պնդումները (Plut., Luc., XXIX, 2) Տիգրանի բարոյական կացություն մասին անմիջապես Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո:

Արտավազդ II

թագավորում էր Հայաստանում:

4. Այս վկայությունը հավաստում է, որ դեռևս Բ. ա. 56 թ. Տիգրան Մեծը

ՎԵԼԼԵՈՍ ՊԱՏԵՐԿՈՒԼՈՍԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՄԱՍԻՆ

Վելլեոս Պատերկույոսը (Բ. ա. 20 - Բ. հ. 30) վաղ կայսերական շրջանի պատմագիր է: Նա հեղինակ է երկու գրքից բաղկացած «Հռոմեական պատմություն» աշխատություն, որում ներկայացնում է Հռոմի պատմության համառոտ շարադրանքը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև իր օրերը՝ Տիբերիոս կայսեր կառավարումը: Հպանցիկ անդրադառնալով Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքներին, նա տալիս է Տիգրան Մեծի քաղաքական գնահատականները, որոնք արտացոլում են իր օրոք Հռոմում հայոց արքայի մասին ձևավորված պատկերացումները:

Թարգմանությունը բնագրից **Ռ. Լ. Մանասերյանի (Velleius**

Գիրք II

XXXIII. Լուկուլլոսը Հայաստանում հաղթեց Տիգրանին՝ թագավորներին մեծագույնին:

XXXVII. Միհրդատը նահանջեց դեպի Հայաստան, աներոջ՝ Տիգրանի, իր ժամանակի հզորագույն թագավորի մոտ...

1. Պետք է լինի՝ փեսայի:

ԿՐԱՍՍՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԻ

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ

ԶՈՒԳԱՀԵՌ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿՐԱՍՍՈՍ

19. Կրասսոսին¹ առավելապես խրախուսեց Արտավազդը, Հայոց թագավորը: Նա ժամանեց ճամբար վեց հազար հեծյալներով: Սրանք, ինչպես նրանց անվանում էին, արքայի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները: Արտավազդը խոստանում էր տալ ևս մեկ բյուր զրահապատ հեծյալ և երեք բյուր հետևակ, որոնց կպարենավորեր ինքը²: Նա համոզում էր Կրասսոսին Պարթևստան արշավել Հայաստանի միջով, քանի որ այնտեղ նա ոչ միայն ամեն ինչ առատորեն կունենար զորքի համար, քանզի այդ մասին ինքը կհոգար, այլև կընթանար ապահով ճանապարհով, պաշտպանված լինելով լեռներով, բլուրների անվերջանալի շարքերով, որոնք ղժվարանցանելի են հեծելազորի համար, որը պարթևների միակ ուժն է: Կրասսոսը գոհ մնաց արքայի բարյացակամությունից և շուրջ օգնությունից, բայց ասաց, որ կառաջանա Միջագետքի միջով, որտեղ թողել է մեծաթիվ արի հոռմայեցի զինվորների³: Այնուհետև Հայոց թագավորը մեկնեց:

22. Արդ, բարբարոսը⁴, համոզելով Կրասսոսին և նրան հեռացնելով գետից, հոռմայեցիներին տարավ հարթավայրով. այդ ճանապարհը⁵ սկզբում հարմար ու հեշտ էր, իսկ հեզտագայում՝ խիստ ղժվար: Ճանապարհին ընդարձակ ավազուտներ էին, և ղժվար էր առաջ գնալ անատառագուրկ և անջրղի հարթավայրերով, որոնք ձգվում էին մինչև անընդգրկելի հեռուները: Զինվորները ոչ միայն ուժասպառ էին լինում ծարավից ու ճանապարհի ղժվարություններից, այլև

Հուսալքվում էին անուրախ տեսարաններից. նրանք չէին տեսնում ո՛չ մացառ, ո՛չ առվակ, ո՛չ բլրալանջ, ո՛չ կանաչ խոտ. նրանց աչքի առաջ ծովի նման տարածվում էին ավազի ալիքները, որոնք բոլոր կողմերից շրջափակում էին գորքերին: Սրանում արդեն նկատվում էր նենգավոր մտադրությունը, երբ Արտավազը Արմենի մոտից դեսպաններ ժամանեցին և Կրասսոսին հայտնեցին, թե որքան ծանր վիճակում է Արտավազը, որը մեծ պատերազմի է բռնվել Օրոդեսի⁶ Հայաստան ներխուժման պատճառով⁷: Զրկված լինելով Կրասսոսին օգնություն ուղարկելու հնարավորությունից, նա խորհուրդ է տալիս նրան, որ ավելի լավ կլինի, եթե ինքը՝ Կրասսոսը ևս շրջվի ու գա այնտեղ և, միանալով Հայերի հետ, միասին կռվի Օրոդեսի դեմ. իսկ եթե ոչ, ապա ճանապարհ զնայիս և կամ բանակելիս թող մշտապես խուսափի այնպիսի տեղերից, որոնք բարենպաստ են հեծելազորի համար, և թող նա մոտենա լեռնային տեղանքին: Բայց Կրասսոսը, զայրացած և անխոհեմ, պատասխան չգրեց, այլ միայն պատվիրեց ասել, որ այժմ նա ժամանակ չունի Հայաստանի համար, բայց հետո կգա այնտեղ և Արտավազին կպատժի դավաճանությունյան համար:

32. Սուրենը⁸ Կրասսոսի գլուխը և ձեռքը⁹ ուղարկեց Հայաստան, Օրոդեսին, իսկ ինքը սուրհանդակների միջոցով լուր հղեց Սելևկիա¹⁰, թե այնտեղ է բերում կենդանի Կրասսոսին, կազմակերպեց ինչ-որ խեղկատակային երթ՝ այն ծաղրաբար կոչելով տրիումֆ:

33. Երբ այս անցքերը տեղի էին ունենում, Օրոդեսն արդեն հաշտվել էր¹¹ Արտավազը Արմենի հետ. նրանք համաձայնվել էին, որ Արտավազի քույրը ամուսնանա Օրոդեսի որդու՝ Բակուրի հետ, նրանք փոխադարձաբար իրար մոտ խնջույքներ ու կերուխում էին կազմակերպում, հաճախ հունական ներկայացումներ էին տրվում, քանի որ Օրոդեսին օտար չէին հունարեն լեզուն ու գրականությունը, իսկ Արտավազը նույնիսկ ողբերգություններ էր հորինում, գրում էր ճառեր ու պատմական երկեր, որոնց մի մասը պահպանվել է: Երբ պալատ բերեցին Կրասսոսի գլուխը, սեղաններն արդեն հավաքել էին, և ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալլացին արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները»¹² ողբերգությունից Ազավեին վերաբերող հատվածը¹³: Այն պահին, երբ նրան ծափահարում էին, սրահ մտավ Սիլլակեսը¹⁴, երկրպագեց թագավորին և սրահի մեջտեղ նետեց Կրասսոսի գլուխը: Պարթևները ծափահարում էին ցնծագին ճիչերով, և ծառաները, թագավորի հրամանով, Սիլլակեսին հրավիրեցին ընկողմանելու: Յասոնը Պենթևսի դիմակը հանձնեց դերասաններից մեկին, վերցրեց Կրասսոսի գլուխը և, բաքոսյան հափշտակության մեջ,

սկսեց խանդավառութեամբ արտասանել հետևյալ տողերը.

Մենք բերում ենք սարերից,

Իբրև մի որս երջանիկ,

Այս բաղեղը՝ նոր կտրած:

Բոլոր ներկաներին դա հրճվանք պատճառեց: Իսկ երբ նա հասավ այն տողերին, ուր երգչախումբն ու Ագավեն փոխառփոխ երգում էին.

Ձեզանից ո՞վ սպանեց նրան:

- Ես սպանեցի, իմն է փառքը¹⁶...

էքսատրոսը¹⁷, որը ներկա էր խնջույքին, վեր թռավ տեղից և խլեց Յասոնի ձեռքից գլուխը, որպես նշան այն բանի, որ այդ բառերն ավելի շուտ ինքը պետք է արտասանի, քան Յասոնը: Հիացած թագավորը իր երկրի սովորութեան համաձայն նվեր շնորհեց նրան, իսկ Յասոնին պարգևեց մեկ տաղանդ արծաթ: Այս էր Կրասսոսի արչավանքի վախճանը, որը վերջացավ ողբերգութեան նման:

Բայց Օրոդեսի խստասրտությունը և Սուրենի նենգությունը նույնպես իրենց արժանի հատուցումը ստացան: Քիչ անց Օրոդեսը, նախանձելով Սուրենի փառքին, նրան մահվան ենթարկեց, իսկ ինքը կորցրեց իր որդի Բակուրին, որը պարտություն էր կրել ճակատամարտում հռոմայեցիներից¹⁸: Այնուհետև, երբ նա հիվանդացավ ջրգողությամբ¹⁹, նրա մյուս որդին՝ Հրահատը, չարամտորեն ընձախոտ²⁰ տվեց հորը: Բայց թույնը ներգործեց որպես դեղ և դուրս եկավ ջրի հետ միասին, այնպես որ հիվանդը բուժվեց, և այնժամ Հրահատը, ընտրելով ամենահաստատ միջոցը, խեղդեց հորը²¹:

1. **Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոս (115-53)** - հռոմի աչքի ընկնող քաղաքական ու ռազմական գործիչ: Առաջին եռապետության (60 թ.) կազմակերպիչներից մեկը, 55 թ. կոնսուլ: 55 թ. վերջերին նշանակվել է Սիրիա պրովինցիայի պրոկոնսուլ և արևելքում հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար: 54 թ. գարնանը Կրասսոսը նախնական որոշ ռազմական գործողություններ է սկսում պարթևների դեմ, հենց այդ ժամանակ Կրասսոսի մոտ՝ Ասորիք է ժամանաում Հայոց Արտավազդ II թագավորը (55-34):

2. Այսպիսով, Արտավազդը Կրասսոսի տրամադրության տակ էր դնելու Հայկական բանակի կեսը՝ 46 հազար զինվոր:

3. Կրասսոսի պարթևական արչավանքը սկսվել է 53 թ. գարնան սկզբին, նրա տրամադրության տակ էր գտնվում յոթ լեզեոն, այսինքն՝ շուրջ 42 հազար զին -

վոր:

4. Պլուտարքոսը նկատի ունի Հոմերի դաշնակից Օսրոնների Արգար II թագավորին, որը ուղեկցի դեր էր կատարում Կրասսոսի մոտ:

5. Անցնելով Եփրատը Զեզմայի մոտ՝ Կրասսոսը Եփրատի հոսանքն ի վար իջավ ներքև և Միջագետքի տափարակներով շարժվեց դեպի Սելևկիա ու Տիգրոն:

6. Նոսքը պարթևական Օրոդես II թագավորի (57–38) մասին է:

7. Արտավազը այնպես էլ չհասցրեց մասնակցել Կրասսոսի արշավանքին, որովհետև Օրոդես II–ը նախահարձակ լինելով՝ ներխուժեց Հայաստան, և Հայկական բանակը զբաղված էր երկիրն ասպատակող պարթևական զորքերին հակահարված տալով:

8. **Սուրեն** – պարթևական ականավոր զորավար, Համանուն հռչակավոր տոհմի ներկայացուցիչ (տե՛ս նաև 389–րդ էջ, ծան. № 3):

9. Պարթևական այրուձին Սուրենի հրամանատարությունում 53 թ. մայիսի 6–ին, Նաոան քաղաքի մոտ շրջապատել և գլխովին ջախջախել էր Կրասսոսի զորքերին: Այստեղ հռոմեացիները տվեցին 20 հազար սպանված և 10 հազար գերի: Սպանվեց նաև Կրասսոսը:

10. **Սելևկիա** – Հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ Տիգրիսի աջ ափին:

11. Ըստ երևույթի, Հայ–պարթևական համաձայնագիրը կնքվել էր այն բանից հետո, երբ Օրոդեսի զորքերը հակահարված էին ստացել Հայերից: Արտավազը, որը չահագրգռված չէր այս պատերազմում, դաշինք կնքելով պարթևներին հետ, նպատակ ուներ համատեղ պայքարելու հռոմեական նվաճողների դեմ:

12. Հույն նշանավոր թատերագիր Եվրիպիդեսը (484–406) գրել է շուրջ ինն – սուն ողբերգություն, որոնցից մեզ են հասել միայն տասնյոթը, այդ թվում նաև «Բաքոսուհիները»: Այս երկը նվիրված է գինու, գինեգործություն, խմբապարերի ու շվայտանքի աստծո՝ Դիոնիսոս–Բաքոսի հետ շրջող և նրան երկրպագող կանանց:

13. Ազավեն «Բաքոսուհիներ» ողբերգության գլխավոր հերոսուհին է: Նա դուստրն էր Հարմոնիայի և Թերեի արքա Կաղմոսի:

14. Սա Միջագետքի պարթևական սատրապության կուսակալն էր:

15. **Պենթևա** – Թերեի արքան՝ էքիոնոսի և Ազավիի որդին, Կաղմոսի թոռը: Պենթևաը ժխտում էր Դիոնիսոսի Զևսի որդին լինելու հանգամանքը և չէր ճանաչում նրա աստվածային ծագումը: Դաժանորեն հետապնդում ու հալածում էր Դիոնիսոսի երկրպագուներին և Բաքոսյան տոնախմբությունների մասնակցողներին: Զայրացած Դիոնիսոսը որոշում է պատժել նրան: Մի անգամ, երբ Պենթևաը բարձրանալով եղևնու վրա՝ գաղտագողի հետևում էր բաքոսուհիներին, որոնց մեջ էր նաև նրա մայրը՝ Ազավեն, Դիոնիսոսի կոչով բաքոսուհիները տապալում են եղևնին և կտոր–կտոր անում Պենթևային, կարծելով թե նա վայրի գաղան է: Բաքոսային մոլազարությունը Ազավեն հափշտակում է Պենթևայի արնաթաթաթավ

գլուխը և բաբոսուհիների հետ երգելով շարժվում դեպի Թերե: Ճանապարհին նրանք հանդիպում են Կաղմոսին, որը և Ագավելին սթափեցնում ու բացատրում է եղելությունը, և այնժամ է միայն Ագավեն հասկանում, թե ինչ սոսկալի ոճիր է գործել ինքը:

16. «Բաբոսուհիներ» ողբերգության 1169-1171-րդ տողերը:

17. **էքսաթրոս** (Պոմաքսաթրոս) – սա էր սպանել Կրասսոսին, թեև Պլուտարքոսը բերում է նաև մեկ այլ վկայություն, որ էքսաթրոսը միայն կտրել է արդեն սպանված Կրասսոսի գլուխն ու բազուկը և դրանք հանձնել Սուրենին:

18. Այսինքն՝ Ք. ա. 38 թվականին:

19. Նոսքը ջրգողություն (ВОДЯЖКА) հիվանդության մասին է:

20. **Ընձախոտ** (քնախոտ, ակոնիտոն) – գորտնուկազգիների ընտանիքին պատկանող բազմամյա խոտաբույս, որի պալարները թույն են պարունակում:

21. Հրահատը սպանելով իր հորը բարձրացավ պարթևական գահ Հրահատ IV անունով (38-2):

ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԸ Ք. Ա. 69-66 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ-ՀՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոսը (չուրջ 155-235) ուչ անտիկ շրջանի հռոմեական խոշորագույն պատմիչներից մեկն է: Նա ծնվել է Բյուլթանիայի Նիկիա քաղաքում, բարձրաշխարհիկ ընտանիքում: Ստացել է իր ժամանակի համար փայլուն կրթություն: Տարբեր տարիների ընթացքում վարել է պետական մի շարք պաշտոններ: Եղել է հռոմի սենատի անդամ (180 թ.), կոնսուլ (211 և 229 թթ.), Պերգամոնի կառավարիչ (216 թ.) և այլն: 216 թ. Դիոնը ուղեկցել է Անտոնինոս Կարակալլա կայսրին՝ վերջինիս ձեռնարկած արևելյան արշավանքի ժամանակ և հասել մինչև Հայաստան:

Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր (193-211) տարիներին Դիոն Կասսիոսը սկսում է իր գրական գործունեությունը: Այդ ժամանակ է, որ նա միտք է հղանում գրելու հռոմեական պետության ամբողջական պատմությունը՝ սկսած նրա առասպելական հիմնադիր Էնեասից մինչև իր ժամանակները: Շուրջ 30 տարվա ընթացքում (200-229 թթ.) Դիոն Կասսիոսը շարադրում է «հռոմեական պատմություն» մեծածավալ երկասիրությունը: Այս աշխատությունը բաղկացած է եղել 80 գրքից, սակայն դրանից ամբողջությամբ պահպանվել են միայն 24-ը (XXXVI-LX գրքերը), այսինքն՝ Ք. ա. 68 թվականից մինչև Ք. հ. 47 թվականի միջև ընկած ժամանակահատվածի պատ-

մության նկարագրությունը: Մնացած գրքերից մեզ են հասել միայն առանձին հատվածներ, որոնք քաղվածաբար մեջ են բերել ուշ շրջանի բյուզանդական տարեգիրներ Քսիփիլինոսը (XI դ.), Զոնարասը (XII դ.) և Ցեցեսը (XII դ.):

Դիոն Կասսիոսի երկասիրությունը կարևորագույն սկզբնաղբյուր է ընդհանրապես Հին աշխարհի և մասնավորապես՝ Ք. ա. I դ.– Ք. Հ. II դ. Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար: Վաղ շրջանի պատմությունը շարադրելիս՝ Դիոնը մեծապես օգտվել է իրեն նախորդող պատմագիրներից, սակայն նա կուրորեն չի հետևել նրանց: Տարիներ շարունակ զբաղեցնելով զինվորական և քաղաքացիական բարձր պաշտոններ՝ նա լայն հնարավորություններ է ունեցել օգտվելու պետական պաշտոնական վավերագրերից ու արխիվային նյութերից, որոնցից շատերը մոծել է իր Պատմության մեջ՝ դրան տալով ավելի արժանահավատ ընույթ: Սակայն Դիոնի ծագումը, սոցիալական դիրքն ու զբաղեցրած պետական բարձր պաշտոններն իրենց կնիքն են թողել նրա Պատմության վրա: Նա որոշ պատմական անցքեր նկարագրել է կողմնապահությամբ՝ հօգուտ Հոռմի և ի վնաս Արևելքի ժողովուրդներին:

Դիոն Կասսիոսից ստորև բերված հատվածները քաղել ենք «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին» մատենաշարի 9-րդ հատորում (Երևան, 1976) զետեղված պատմական Հայաստանին և հարևան երկրներին վերաբերող նրա Պատմության Հայերեն թարգմանությունից, որը կատարել է Ս. Մ. Կրկյաչարյանը «Cassii Dionis Cocceani Historiarum Romanorum quae supersunt. Ed. Boissevain, Berolini, 1895» հրատարակությունից:

ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍ

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք քառասուներորդ

Այդ ժամանակ¹ Լուկիոս Լուկուլլոսը պատերազմում հաղթելով Ասիայի տիրակալներ Միհրդատին և արմեն Տիգրանին, և ստիպելով նրանց խուսափել ճակատամարտից, պաշարում էր Տիգրանակերտը: Բայց բարբարոսները նետաձգությամբ և (պաշարողական) մեքենաների վրա թափած նավթով² մե-

- 2 ծապես վնասեցին նրան: Այս դեղանյութը կուպրաչատ էր և բոցավառվող, այնպես որ հրկիզում էր այն ամենը, ինչի կաշում էր, և ոչ մի հեղուկով հեշտ չէր այն հանգցնել: Այս բանից Տիգրանը նորից սրտապնդվելով, այնքան մեծ գորքով առաջ եկավ, որ նույնիսկ ծիծաղեց այնտեղ գտնվող հոռմեացիներին վրա. պատմում են, ուրեմն, որ նա իբր ասել է՝ եթե եկել են պատերազմելու, քիչ են, իսկ եթե եկել են ղեսպանություն՝ շատ են եկել: Սակայն նրա հրճվանքը երկար չտևեց, այլ շուտով նրան պարզ դարձավ, թե որքան քաջությունն ու արվեստը գերազանցում են ամեն մի թվի: Նրա փախուստից հետո զինվորները, գտնելով նրա խույրը և մոտիկ ընկած ապարոչը, հանձնեցին Լուկուլլոսին, քանզի վախենալով նրանց կողմից ճանաչվելով բռնվելուց, (արքան) պոկել էր դրանք ու զեն չարտել³:
- 1 ... Եվ քանի որ (Միհրդատը) ենթարկվել էր բախտի երկու ծայրահեղություններին, (Տիգրանը) նրան հանձնեց (գորքի հրամանատարությունը ~): Քանզի շատ անգամներ պարտվելով և հաղթելով, ենթադրում էր, որ նա ոչ պակաս հմուտ էր դարձել ռազմական արվեստին: Ուստի և նրանք ասես թե նոր էին պատրաստվում պատերազմ սկսելու, ղեսպաններ ուղարկեցին հարևաններին և, իմիջիայոց, նաև Արչակ Պարթևին⁴, թեպետև սա Տիգրանի հանդեպ թշնամություն ուներ վիճելի մի երկրամասի պատճառով⁵, և խոստացան այն զիջել նրան. միաժամանակ նրանք մեղադրում էին հոռմեացիներին, ասելով, որ եթե իրենք առանձին մնան և հոռմեացիները հաղթեն իրենց, ապա անհապաղ կարչավեն նաև նրա ղեմ: Քանզի ամեն մի հաղթողի բնականից հատուկ է անհագությունը և նրա ընչաքաղցությունը ոչ մի սահման չի ունենում. այսպես ևս հոռմեացիները, որոնք ուժով տիրել են շատերին, չեն ցանկանա զրկվել այդ ամենից:
- 2,1 Մինչդեռ նրանք այդպես էին գործում, Լուկուլլոսը Տիգրանին չհետապնդեց, այլ թույլ տվեց նրան շատ ազատորեն փրկվել: Այս պատճառով էլ Լուկուլլոսը քաղաքացիների և մյուսների կողմից պաշտոնանկ հայտարարվեց այն մեղադրանքով, որ իբր չի ցանկանում վերջ տալ պատերազմին, որպեսզի կարողանա իր իշխանությունը երկարաձգել: Ուստի և նրանք Ասիայում իշխանությունը վերադարձրին պրետորներին⁶ ու դրանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ նա շարունակում է նույն եղանակով գործել, նրանք ուղարկեցին այդ տարվա կոնսուլին՝ փոխա-

3 րինելու Լուկուլլոսին: Մինչդեռ նա Տիգրանակերտը գրավեց
այնտեղ բնակեցված օտարների ապստամբութեան հետևան-
քով⁷: Քանզի նրանց մեծ մասը կիլիկեցիներ էին, որոնք մի
4 հոռմեացիներին ներս թողեցին: Այնուհետև մնացած ամեն ին-
չը հափշտակվեց, բացի կիլիկեցիների ունեցվածքից...:

3,1 Եվ նրանցից⁸ տեղեկանալով Տիգրանի և Միհրդատի կողմից
Արշակին ուղարկված դեսպանութեան մասին, ինքը ևս դրան
հակառակ, դաշնակիցներից ոմանց ուղարկեց նրա մոտ, սպառ-
նայիքներով՝ եթե օգնելու լինի նրանց, և խոստումներով՝ եթե
2 ընտրելու լինի իրեն: Իսկ Արշակը այժմ, քանի որ դեռևս զայրա-
ցած էր Տիգրանի դեմ և միաժամանակ ոչ մի կասկած չուներ
հոռմեացիների հանդեպ, փոխադարձ դեսպաններ ուղարկեց
(Լուկուլլոսի մոտ) և բարեկամութուն ու դաշնակցութուն
3 հաստատեց:

4,1 Այդ տարին ահա Լուկուլլոսն այսպես գործեց և գրավեց
2 Հայաստանի շատ մասերը: ... Լուկուլլոսը արդեն ամռան կեսին
սկսեց արշավանքը, քանզի ցրտերի պատճառով անկարելի էր
գարնանը ներխուժել թշնամու երկիրը, և ավերեց երկրի որոշ
մասերը, որպեսզի բարբարոսները պաշտպանելով այն, ներ-
քաշվեն պատերազմի մեջ. բայց քանի որ նրանք դարձյալ

5,1 չչարժվեցին, ինքն արշավեց նրանց վրա: Եվ այս ընդհարման
ժամանակ հոռմեացի հեծյալներին թշնամու հեծելազորը
դժվար դրութեան մատնեց, իսկ հետևակի հետ նրանցից ոչ մե-
կը ձեռնամարտի դուրս չեկավ, այլ նրանք փախչում էին ամեն
անգամ, երբ Լուկուլլոսի վահանակիրները օգնութեան էին
հասնում հեծելազորին: Այսուհանդերձ, թշնամիները որևէ
վնաս չկրեցին, այլ նրանք ետ դառնալով և հետապնդողներին
նետահարելով, շատերին իսկույն սպանեցին, իսկ շատ
2 շատերին էլ վիրավորեցին: Ու վերքերը ծանր էին և դժվար բու-
ժելի. քանզի նրանք գործածում էին երկծայր նետեր, և ծայրե-
րը այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ
մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշվելու դեպքում, արագորեն
սպանում էին, որովհետև երկաթյա ծայրերից մեկը, որը չէր
ամրացված, մնում էր վերքի մեջ⁹:

6,1 Այնժամ Լուկուլլոսը, քանի որ շատերը վիրավորվում էին և
մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմավաճները հեծեծում էին, և
միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց այդ-

2 տեղից և արչավեց Նիսիբիսի¹⁰ վրա: Այս քաղաքը կառուցված է Միջագետք կոչված երկրում, քանզի այսպես է կոչվում Տիգրիսի և Եփրատի միջև գտնվող ամբողջ (երկիրը), և այժմ այն պատկանում է մեզ և համարվում է մեր գաղութը: Բայց այդ ժամանակ Տիգրանը պարթևներից վերցնելով այն, իր գանձերը և այլ հարստությունների մեծ մասը այնտեղ էր կենտրոնացրել և իր եղբորը¹¹ այնտեղ բերդապահ էր կարգել: Լուկուլլոսը ամռանը հասնելով այս քաղաքը, թեպետև հարձակվում էր ոչ իմիջիայլոց, բայց ոչինչ չկարողացավ վճռել. քանզի (քաղաքի) պարիսպները և՛ կրկնակի, և՛ աղյուսաչեն լինելով, մեծ հաստություն ունեին և բաժանված էին խորը խրամատով. այնպես որ ոչ մի տեղում չկարողացավ (պարիսպը) ոչ քանդել, ոչ իսկ խախտել. ուստի և Տիգրանը նույնիսկ օգնություն չեկավ յուրայիններին: Բայց երբ ձմեռը վրա հասավ,

7,1 և բարբարոսները դարձան առավել անզգույշ, քանի որ իրենք գերազանցել էին հռոմեացիներին և երբեք չէին սպասում, որ

2 նրանք իրենց տեղերից կչարժվեն, (Լուկուլլոսը) ընտրելով անլուսնկա մի գիշեր, երբ ուժեղ տեղատարափ էր և ամպրոպ, ուստի և թշնամին չէր կարող նախապես ոչինչ տեսնել, ոչ իսկ լսել, լքեց արտաքին շրջապարիսպը և միջակա խրամատը՝ թողնելով մի փոքր խումբ, և շատ տեղերում մոտեցավ պարսպին, առանց դժվարություն անցավ հողաթմբերը և հեշտությունը սպանեց այնտեղ թողնված ոչ մեծաթիվ

3 պահակներին: Եվ այսպիսով, խրամատի մի մասը լցրեց, քանզի բարբարոսները քանդել էին կամուրջները, իսկ ուժեղ տեղատարափի պատճառով ո՛չ նետաձգությունը, ո՛չ իսկ կրակը չէին կարողանում նրան վնասել: Ուստի անցնելով այն, անմիջապես գրավեց ամեն ինչ, քանի որ ներքին շրջապարիսպը այնքան ամուր չէր, որովհետև արտաքին պատի ամրությունը վստահություն էր ներչնչում: Իսկ միջնաբերդ փախածներին,

4 որոնց մեջ էր նաև Տիգրանի եղբայրը, հետագայում ստիպեց հանձնվել: Այսպիսով և՛ մեծաքանակ հարստություն ձեռք բերեց, և՛ այնտեղ էլ ձմեռեց:

8,1 Ուստի Նիսիբիսիս այս կերպ նա գրավեց, բայց Հայաստանի, ինչպես և Պոնտոսի շուրջը գտնվող մի շարք երկրամասեր կորցրեց: Քանզի Տիգրանը, կարծելով, որ Նիսիբիսը անառիկ է, օգնություն չուղարկեց, այլ արչավեց դեպի վերոհիշյալ երկրամասերը, որպեսզի, քանի դեռևս Լուկուլլոսը զբաղված էր Նի-

- 2 սիրիսի շուրջը, ինքը կարողանար ետ նվաճել դրանք: Այն-
 ժամ նա Միհրդատին ետ ուղարկեց իր երկիրը, իսկ ինքը եկավ
 իր Հայաստանը և այստեղ իրեն դիմադրած Լուկիոս Փաննիո-
 սին շրջապատեց ու պաշարեց, մինչև որ Լուկուլլոսն այդ մա-
 սին իմանալով, օգնություն ուղարկեց:
- 9,1 Մինչ այս ղեպքերը տեղի էին ունենում, Միհրդատը, մտնելով
 մյուս Հայաստանը¹² և նրա մերձակա շրջանները, Հոտմեացիներից
 շատերին, որոնք թափառում էին երկրով մեկ, հան-
 կարծակի հարձակվելով՝ ոչնչացրեց, իսկ մյուսներին
 2 պատերազմում ջարդեց. և դրանով իսկ երկրի մեծագույն մասը
 արագորեն նվաճեց:
- 41,1 ... (Գայոս Մանիլիոսը)¹³ Պոմպեոսին¹⁴ կարգեց Տիգրանի և
 Միհրդատի դեմ մղվող պատերազմի հրամանատար, ինչպես և
 Բյութանիայի և Կիլիկիայի վրա կառավարիչ:

* * *

- 45,2 Այդ ժամանակ էլ (Պոմպեոսը) ցանկանալով փորձել Միհրդա-
 տի մտայնությունը, ուղարկեց Մետրոփանեսսին¹⁵ նրա մոտ բա-
 րեկամական առաջարկներով: Իսկ Միհրդատն այնժամ
 3 նրան արհամարհեց, քանի որ պարթևների թագավոր Արշակը
 այդ ժամանակ մահացած լինելով, նա հույս ուներ իր կողմը
 գրավել նրան հաջորդած Փրատեսսին¹⁶: Սակայն Պոմպեոսը
 կանխեց նրան, Փրատեսսի հետ շտապ կերպով նույն պայման-
 ներում բարեկամություն հաստատելով և համոզելով նրան ան-
 հապաղ ներխուժել Տիգրանին (պատկանող) Հայաստանի մա-
 սերը:
- 47,1 Իսկ Միհրդատը առժամանակ խույս էր տալիս, քանզի նրա
 զորքերը առավել թույլ էին, և (Պոմպեոսի) առաջ երկիրը շա-
 րունակ ավերում էր, ստիպում նրան երկար թափառել և միա-
 ժամանակ պարենամթերքի պակաս զգալ. բայց երբ Պոմպեոսը
 ներխուժեց Հայաստան¹⁷ և՛ պարեն գտնելու նպատակով, և՛
 որպեսզի այն գրավի, թեպետև ամայացած, այնժամ
 2 Միհրդատը, վախենալով, որ այն կարող է գրավվել նախքան իր
 տեղ հասնելը, ինքը ներխուժեց այդ երկիրը...:
- 48,1 Երբ (Պոմպեոսը) արդեն այդ բոլորը (պարենը) հաստատա-
 պես հայթայթում էր և ոմանց օգնությամբ տիրացավ Հա-
 յաստանին պատկանող Անահտական երկրին¹⁸, որը նվիրված

էր համանուն մի աստվածուհու, այդ բանից հետո շատերը
2 զինվորները ևս միացան (Պոմպեոսի) զորքերին, Միհրդատը
վախեցավ և այլևս չմնաց այդ երկրում, այլ իսկույն գիշերով
3 աննկատելի հեռացավ և այնուհետև գիշերային երթերով առա-
ջացավ դեպի Տիգրանի Հայաստանը:

50,1 Այնժամ Միհրդատը շտապեց դեպի Տիգրանը. բայց երբ նրա
մոտ նախ բանազնացներ ուղարկեց, ոչ մի սիրալիրության
չհանդիպեց, քանի որ (Տիգրանի) որդին՝ Տիգրանը²⁰, ապստամ-
բել էր (հոր) դեմ, իսկ սա կասկածում էր, որ Միհրդատը, լինե-
լով նրա պապը, հրահրել էր այդ վեճը իր դեմ: Ուստի և Տիգրան
(արքան) ոչ միայն չընդունեց նրան, այլև նրա կողմից եկած
բանազնացներին կալանավորեց ու բանտարկեց: (Ահա այս բո-
լորից հետո) Միհրդատը հուսախաբ լինելով, շուտ եկավ դեպի
Կոլխիս...:

51,1 Պոմպեոսը այսպես էր գործում. իսկ Տիգրանը՝ Տիգրանի որ-
դին, վերցնելով իր հետ հզորներից²¹ ոմանց, որովհետև նրանց
հաճելի էր ծերունու²² իշխանությունը, փախավ Փրաստեսի
մոտ. և մինչդեռ սա Պոմպեոսի հետ կնքված դաշինքի պատճա-
ռով մտածում էր իր անելիքի մասին, համոզեց

2 նրան ներխուժել Հայաստան: Եվ նրանք եկան մինչև Արտա-
շատ, իրենց առաջ ընկած երկիրը հպատակեցնելով, մինչև իսկ
հարձակվեցին (Արտաշատի վրա). քանզի ծերունի Տիգրանը
վախենալով նրանցից, ապաստանել էր լեռները. բայց երբ
պարզվեց, որ (քաղաքի) պաշարման համար ժամանակ էր
պետք, Փրաստեսը զորքերի մի մասը թողնելով (Տիգրանի) որ-
դուն, վերադարձավ իր հայրենի երկիրը. այնժամ էլ հայրը
դուրս եկավ արդեն մենակ մնացած որդու դեմ և հաղթեց. իսկ

3 նա փախչելով, նախ ուղևորվեց դեպի Միհրդատը՝ իր մեծ հայ-
րը. բայց երբ իմացավ, թե նա պարտվել է և ավելի շուտ ինքն
է օգնություն կարիք զգում, քան թե ի վիճակի է ուրիշին օգնե-
լու, գնաց հոռմեացիների մոտ. և Պոմպեոսը նրան օգտագործե-
լով իբրև առաջնորդի, արշավեց Հայաստան, նրա հոր դեմ:

52,1 Եվ Տիգրանը իմանալով այս մասին և տագնապելով, իսկույն
նրա մոտ հաշտություն բանազնացներ ուղարկեց և նրան
հանձնեց Միհրդատի դեսպաններին: Եվ քանի որ իր որդու հա-
կառակվելու պատճառով էլ էր կարող մեղմ պայմանների
հասնել, և երբ արդեն Պոմպեոսն էլ Արաքսն անցնելով մո-

տեցել էր Արտաշատին, այնժամ Տիգրանը թե՛ քաղաքը հանձնեց նրան և թե՛ ինքը հոժարակամ եկավ նրա գորակայանը: Նա զգեստավորվել էր այնպես, որ դրսևորվեր և՛ իր նախկին չքեղությունը, և՛ այժմյան խոնարհ վիճակը, որպեսզի նրան արժանի երևա թե՛ հարգանքի և թե՛ կարեկցանքի: Քանզի նա իր վրայից հանել էր սպիտակաչերտ պատմուճանը և համակ ծիրանի վերարկուն, բայց գլխին կրում էր խույրը և ապարոշը: Արդ՝ Պոմպեոսը իր մականակիրներից²³ մեկին ուղարկելով նրան ընդառաջ, ձիուց վար իջեցնել տվեց, որովհետև նա, իրենց սովորություն համաձայնի, հեծյալ վիճակում էր մտել ամբուխում: Բայց երբ Պոմպեոսը տեսավ նրան, որ հետիոտն ներս մտավ և դեն նետելով գլխի ապարոշը գետին ընկավ և ուզում էր իրեն երկրպագել, գլխաց և տեղից վեր կենալով բարձրացրեց նրան և ապարոշը կապելով նրա գլխին, նստեցրեց նրան իր կողքի բազմոցին և մխիթարելով ասաց նաև, թե նա ոչ միայն չի կորցրել Հայոց թագավորությունը, այլև ձեռք է բերել հռոմեացիների բարեկամությունը:

53,1 Այս խոսքերով նա քաջալերեց նրան և ընթրիքի հրավիրեց: Իսկ որդին, որը նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին, հորը տեսնելիս վեր չկացավ և ոչ իսկ որևէ մի այլ ձևով նրան պատվեց. նույնիսկ ճաշի հրավիրված լինելով հանդերձ, չգնաց: Այս պատճառով էլ նա մեծապես ատելի դարձավ Պոմպեոսին:

2 Այսպիսով, հաջորդ օրը (Պոմպեոսը) լսելով նրանց, ավագին²⁴ վերադարձրեց նրա ամբողջ հայրենի իշխանությունը. բայց նրա կողմից նվաճված երկրները, որոնց մեջ նաև Կապադովկիայի և Ասորիքի մասերը, ինչպես նաև Փյունիկիան և փոքր երկիր Մոփքը, վերցրեց նրանից, ինչպես նաև գանձեր պահանջեց նրանից. իսկ կրտսեր (Տիգրանին) պարգևեց միայն

3 Մոփքը: Եվ քանի որ պատահամբ Մոփքում էին գտնվում գանձատները, ուստի և երիտասարդը սրանց պատճառով վիճեց և հաջողություն չունենալով, քանի որ Պոմպեոսը ոչ մի այլ տեղից չէր կարող ստանալ պայմանավորված գումարը, դժգոհեց և մտադրվեց փախչել: Սակայն Պոմպեոսը, տեղեկանալով այդ մասին, նրան հսկողության տակ վերցրեց առանց կալանքի, և սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահապանների մոտ, հրամայեց նրանց, որ այդ բոլորը հանձնեն նրա հորը: Եվ որովհետև նրանք չհնազանդվեցին, ասելով, թե երիտասարդ (Տիգրանը), որին այժմ պատկանում է այդ երկիր-

րը, պետք է այդ բանը հրամայի իրենց, ապա (Պոմպեոսը) նրան ուղարկեց դեպի բերդերը: Եվ սա, բերդերը փակ գտնելով, մոտիկ գնաց և դժկամությամբ հրամայեց բաց անել դրանք: Եվ երբ նրանք այլևս չէին հնազանդվում, առարկելով, որ նա այդ հրամանը տվել է ոչ թե կամովին, այլ հարկադրված, Պոմպեոսը զայրացավ և չղթայեց (երիտասարդ) Տիգրանին:

5 Եվ այսպիսով, ծերունի (արքան) ստացավ զանձարանները. իսկ նա²⁵ զորքը երեք մասի բաժանելով, ձեռնեց Անահտական երկրում և Կյուռնոս²⁶ գետի մոտ ու Տիգրանից էլ մեծ քանակությամբ այլ բաներ ևս ստացավ, ինչպես նաև պայմանավորվածից ավելի շատ զանձեր: Եվ առավելապես այդ իսկ պատճառով, քիչ ժամանակ անց, նա (Տիգրանին) զրանցեց (հոռմեական ժողովրդի) բարեկամների ու դաշնակիցների ցուցակի մեջ և նրա որդուն հսկողության տակ բերեց Հոռմ:

Գիրք քառասուներորդ

5,1 ... Փրատեսը ևս (դեսպաններ) ուղարկեց նրա (Պոմպեոսի)
2 մոտ՝ դաշինքը վերանորոգելու ցանկությամբ: Քանզի սա, տեսնելով Պոմպեոսի այս հաջողությունները, և այն, որ նրա տեղակալները²⁷ ևս շարունակում էին հնազանդեցնել Հայաստանի և Պոնտոսի մնացած մասերը, և որ Գարինիոսը²⁸ նույնպես անցնելով Եփրատը, առաջացել է մինչև Տիգրիս, վախ զգաց նրանց հանդեպ և ցանկացավ հաշտության պայմաններ հաստատել. այսուհանդերձ, նա ոչինչ չկարողացավ իրագործել: Քանզի Պոմպեոսը, ելնելով առկա իրավիճակից, ինչպես նաև հուսադրված այդ բոլորից, արհամարհեց նրան և գոռոգությամբ պատասխանեց դեսպաններին, իմիջիայլոց, պահանջելով նաև Կորդուենն²⁹ երկիրը հանուն որի Փրատեսը վեճ ուներ Տիգրանի հետ: Եվ քանի որ նրանք ոչինչ չպատասխանեցին, քանզի այդ մասին նրանք ոչ մի հանձնարարություն չունեին, (Պոմպեոսը) մի գիր գրեց Փրատեսին, բայց առանց որևէ պատասխանի սպասելու, իսկույն Ափրանիոսին ուղարկեց (Կորդուենն) երկիրը, և այն առանց մարտի գրավելուց հետո, հանձնեց Տիգրանին: Այսպիսի վերաբերմունք ունեցավ Պոմպեոսը Փրատեսի նկատմամբ իր հզորության ժամանակ... և դրա հետ մեկտեղ արհամարհեց նրա տիտղոսը³⁰, որով նա փառաբանվում էր մնացած բոլորի,

ինչպես նաև իրենց՝ Հոռոմեացիների առաջ, որը և սրանք
2 օգտագործում էին ամեն անգամ նրան դիմելիս:
Քանզի, մինչդեռ նա կոչվում էր «արքայից արքա»³¹,
(Պոմպեոսը) հատեց «արքայից» կոչումը և նրան հղած իր
նամակում դիմեց նրան միայն «արքա» անվանելով: Գեո ավել-
3 շնորհեց գերեվարված Տիգրանին³², երբ ինքը Հռոմում հաղ-
թահանդեսը տոնեց: Այդ իսկ պատճառով Փրատեսը, թե-
պետև վախենում էր նրանից և ձգտում էր սիրաշահել նրան,
վշտացավ այդ դեպքից, ասես իր իսկ թագավորությունից
դրկված լիներ, և դեսպաններ ուղարկելով, մեղադրում էր նրան
իր կրած բոլոր անարդարությունների համար և համոզում
նրան Եփրատը չանցնել:
4 Եվ քանի որ ոչ մի հաշտարար պատասխան չստացվեց, (Փրա-
ատեսը) իսկույն արշավեց Տիգրանի վրա, սրա որդու ուղեկցու-
թյամբ, որին իր աղջկան էր (կնություն) տվել³³, դա այն ամ-
ուսնն էր, երբ կոնսուլ էին Լուկիոս Կեսարը և Գայոս Փիզուլո-
սը. նախ կոչվում պարտվեց, բայց հետո նա գերազան-
5 ցություն ձեռք բերեց: Եվ երբ Տիգրանը դիմեց Ասորիքում
գտնվող Պոմպեոսի օգնությունը, նա դարձյալ նրա մոտ դես-
պաններ ուղարկեց և Տիգրանին շատ բաներում մեղադրեց, մի-
աժամանակ նաև շատ ակնարկություններ արեց Հոռոմե-
7, 1 ացիների դեմ. այնպես որ Պոմպեոսը և՛ ամաչեց, և՛ զարմացավ:
Ուստի և ո՛չ Տիգրանին օգնություն ուղարկեց, ո՛չ էլ
Փրատեսի դեմ թշնամական որևէ բան ձեռնարկեց, պատ-
ճառաբանելով, թե իրեն չի կարգադրված այդպիսի մի ար-
շավանք կատարել, և որ Միհրդատը դեռևս գտնվում է
2 զինված վիճակում: ... (Նա) վախենալով և ահաբեկված դեպքե-
րի անկայունությունից, չձեռնարկեց պատերազմ, թեպետև
շատերը նրան զրդում էին (այդ անել). միաժամանակ և բար-
բարոսի³⁴ զանգատներին ուշադրություն չդարձրեց, անպա-
տասխան թողնելով. իսկ ինչ-որ սահմանների վերաբերյալ
Տիգրանի հետ ունեցած նրա վեճի մասին ասաց, որ այդ հարցը
3 կկարգավորեն երեք մարդ, որոնց և նա ուղարկեց: Սրանց էլ
(թագավորները) ընդունելով իբրև ճշմարիտ դատավորների,
պարզեցին իրար նկատմամբ ունեցած բոլոր զանվատները:
Տիգրանը զայրացել էր, որ ինքը օժանդակություն չէր գտել,
4 իսկ Փրատեսը ցանկանում էր գերազանցել Հայոց (թագավո-

րին), այն հաշվով, որ անհրաժեշտ դեպքում նրան օգտագործի իբրև դաշնակցի հոռմեացիների դեմ: Քանզի նրանք երկուսն էլ լավ գիտեին, թե իրենցից ով որ մյուսին գերիշխի, դրանով նպաստած կլինի հոռմեացիների գործին և ինքն էլ նրանց կողմից առավել հեշտ կհպատակեցվի:

5 Այս նկատառումներով էլ նրանք իրար հետ հաշտվեցին:

1. Այսինքն՝ Ք. ա. 69 թվականին:

2. Հայաստանում նավթի օգտագործման մասին Դիոնի սույն վկայությունն իր Հաստատումը գտավ Արտաշատի Հնագիտական պեղումների ժամանակ: Արտաշատի պարիսպների մոտ հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ նավթ, որն արդեն ստացել էր սև, չորացած կուպրի տեսք:

3. Ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս 342-րդ էջ, ծան. № 29) այս միջադեպը հնարովի է:

4. Խոսքը պարթևական Հրահատ III թագավորի մասին է:

5. Ըստ ուսումնասիրողների, այս երկրամասը, հավանաբար, ընդգրկել է Տիգրան Մեծի՝ պարթևներից գրաված Միջագետքը, Ադիաբենեն և «Յոթանասուն հովիտները»:

6. **Պրեստոր** – պաշտոն և պաշտոնական անձ հին Հռոմում: Սկզբնապես կոնսուլների և դիկտատորների տիրոջս՝ անձ, որին պատկանում էր դատական գերագույն իշխանությունը, իսկ պրովինցիաների կազմակերպումից հետո՝ նաև դրանց կառավարումը: Սուլլայի ժամանակ պրեստորների թիվը Հռոմում հասնում էր ութի:

7. Դիոնի սույն վկայությունը խիստ կարևոր է. պարզվում է, որ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը գրավել է ոչ այնքան ռազմական ուժի միջոցով, որքան քաղաքում ապրող օտարերկրացիների ապստամբության հետևանքով (տե՛ս նաև 355-րդ էջ, ծան. № 6):

8. Խոսքը Կոմմագենեի Անտիոքոս I թագավորի (69–34) և արաբ իշխանավոր Ալքապղոնիոսի՝ Լուկուլլոսի մոտ ուղարկած դեսպանների մասին է:

9. Արածանիի ճակատամարտի մասին Դիոնն սույն հաղորդումը հիմնովին հակասում է Պլուտարքոսի Համապատասխան վկայությանը (տե՛ս 343-րդ էջ, ծան. № 42), ըստ որի, իբր հայկական բանակն այստեղ ծանր պարտություն էր կրել: Այսու պարզվում է, որ հայկական բանակը ոչ միայն պարտություն չէր կրել, այլ, ընդհակառակն՝ ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին:

10. **Նիսիբիս** – հայկական աղբյուրների Մծբինն է՝ քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում:

11. Չնայած Դիոնը չի հիշատակում Տիգրան Մեծի եղբոր անունը, սակայն Պլուտարքոսը (տե՛ս Լուկուլլոս, XXXII) նրան անվանում էլ Գուրաս:

12. **Նոսրը Փոքր Հայքի մասին է:**

13. **Գայոս Մանիլիոս** – Բ. ա. 66 թ. Հռոմի ժողովրդական տրիբուն:

14. **Պոմպեոս** (Պոմպեոս Գնեսոս Մագնուս՝ 106–48) – Հռոմեական զինվորական և քաղաքական գործիչ: Աչքի ընկնող դեր է կատարել Իսպանիայում Սերտորիուսի դեմ մղված պատերազմներում (77–72 թթ.), Սպարտակի ապստամբությունը ճնշելիս (71 թ.) և Միջերկրական ծովում ծովահենների դեմ պայքարելիս (67–66 թթ.): 66 թ. նշանակվել է Միհրդատ Եվպատորի և Տիգրան Մեծի դեմ գործող Հռոմեական բանակների հրամանատար:

15. **Մետրոփանես** – Սա Միհրդատ Եվպատորի նախկին դեսպանն էր, որն այժմ ծառայում էր Հռոմեացիներին:

16. **Նոսրը պարթևական Հրահատ III թագավորի մասին է:** Դիրնը չփոթում է. Հրահատի հայր Արշակ XII-ը (Սանատրուկ) մահացել էր ոչ թե 66 թվականին, այլ՝ 70:

17. Այսինքն՝ Փոքր Հայք, որն այն ժամանակ մտնում էր Պոնտական թագավորության կազմի մեջ:

18. «Անահտական երկիրը» պատմական Հայաստանի Եկեղյաց գավառն է (կամ նրա մի մասը), որը հայտնի էր Անահիտ աստվածուհու տաճարով և այնտեղ կատարվող տոնախմբություններով (տե՛ս **Ստորադոն**, XI, 14, 16; XII, 3, 37):

19. Մինչ այդ, Պոմպեոսը Հանձնարարել էր Մարկիոս Ռեքսին Հռոմեական երեք լեգեոններով պաշտպանել Կիլիկիան և Կապադովկիան, իսկ այժմ, զգալով այդ զորամասերի կարիքը, Պոմպեոսը Մարկիոսին կանչում է օգնություն:

20. Սա Տիգրան Կրտսերն է՝ Տիգրան II Մեծի և Կլեոպատրայի որդին:

21. **Նոսրը** Հայկական ռազմաստրակատիրական ավագանու որոշ ներկայացուցիչների մասին է:

22. **Նկատի ունի Տիգրան II Մեծին:**

23. Հին Հռոմում մականակիրներ էին կոչվում բարձրաստիճան պաշտոնյայի առջևից զնացող հատուկ ծառայող անձինք, որոնք, իբրև իշխանություն տարբերանշան, տանում էին ձողիկների մի կապոց՝ ծայրին կացին ամրացրած:

24. **Նոսրը** վերաբերում է Տիգրան II Մեծին:

25. Այսինքն՝ Պոմպեոսը:

26. Սա Կուր գետի անվան Հունական ձևերից մեկն է:

27. Բնագրում՝ «Ենթագորավարները»:

28. **Գաբրինիոս** – Բ. ա. 67 թ. Հռոմի ժողովրդական տրիբուն, Հռոմեական զորավար, որին Պոմպեոսը թողեց իր տեղապահը Արևելքում:

29. **Կորդուենե** (Կորդուք) – Հայկական աղբյուրների «Կորդվաց աշխարհն» է՝ Մեծ Հայքի Կործայք նահանգը: Տեղադրվում է Արևելյան Տիգրիսից հարավ:

30. **Նոսրը** վերաբերում է «արքայից արքա» տիտղոսին (տե՛ս Հաջորդ ծա-

նոթագրությունը):

31. **«Արքայից արքա»** – տիտղոս, որ կրում էին պարթև Արշակունի թագավորներն սկսած Միհրդատ I-ից (171–138); Սակայն, երբ 87–86 թթ. Տիգրան II-ը ջախջախեց պարթևներին և գրավեց «Յոթանասուն հովիտները», Մարաստանն ու Միջագետքը՝ պարթևական թագավոր Գոտարզ I-ը (Գողերձ՝ 87–80) ոչ միայն ընդունեց Հայաստանի գերիշխանությունը, այլև հրաժարվեց «արքայից արքա» տիտղոսից՝ հօգուտ Տիգրան II-ի: Այս տիտղոսը չարունակում էին կրել նաև Հայոց Արտավազդ II (55–34), Արտաշես II (30–20) և Տիգրան IV (8–5, 2–1) թագավորները:

32. Խոսքը Տիգրան Կրտսերի մասին է: Սակայն, Տիգրան Կրտսերը, ինչպես Հայտնի է, երբեք էլ գահ չի բարձրացել, ուստի Պոմպեոսը փառասիրությունից դրդված է Տիգրանին շնորհել «արքայից արքա» տիտղոսը, որը վերջինս իրավունք չունեի կրելու:

33. Դիոնը ակնհայտորեն շփոթում է. 64 թ., երբ կատարվում էին այս հատվածում նկարագրվող դեպքերը, Տիգրան Կրտսերը չէր կարող Հրահատ III-ի մոտ եղած լինել, քանի որ նա դեռևս 66 թ. Պոմպեոսի կարգադրությամբ կալանավորվել էր ու ապա տարվել Հռոմ:

34. Խոսքը Պարթևաց Հրահատ III թագավորի մասին է:

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԸՍՏ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք առաջին

363 Ոչ շատ ժամանակ անց Անտոնիոսը վերադարձավ Պարթիայից¹: Կլեոպատրայի համար որպես նվեր բերելով Տիգրանի որդի Արտաբազեսին², քանի որ դրամների և (պետարազ – մական) ամբողջ ավարի հետ միասին պարթևին³ նրան պարգևեց:

ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք տասնհինգերորդ

- 104 Եվ Անտոնիոսը, Հայաստանը նվաճելուց հետո, Տիգրանի որդի Արտաբազդեսին՝ նրա որդիների ու սատրապների հետ միասին կալանավոր ուղարկում է Եգիպտոս և Կլեոպատրային է նվիրում նրանց, ինչպես նաև Թագավորության ամբողջ զարդերը, որ հասնելու էր այնտեղից: Իսկ Հայաստանի Թագավոր դարձավ (Արտաբազեսի) անդրանիկ որդին՝ Ար-
- 105 տաքսիասը, որն այդ իրադարձությունների ժամանակ (կարողացել էր) փախչել: Սրան էլ Արքելասը⁴ և կեսար Ներոնը⁵ վտարեցին⁶ և գահի վրա հաստատեցին նրա կրտսեր եղբայր Տիգրանին⁷:

1. Այսինքն՝ Պարթևստանից:

2. Սուքը Հայոց Արտավազդ II Թագավորի մասին է:

3. Հովսեպոսը բացահայտորեն շփոթում է՝ Արտավազդին անվանելով պարթև:

4. Սա Կապադոկիայի Արքելասու Թագավորն էր (36-17): Գահ էր բարձրացել Անտոնիոսի աջակցությամբ: Գործակցելով վերջինիս հետ՝ Արքելասը ստացավ նաև Փոքր Հայքի Թագավորությունը և Կիլիկիայի մի մասը:

5. **Կեսար Ներոն** (Տիրերիոս Կլավդիոս Ներոն) – հռոմեական զորավար, որին Օգոստոսը Ք. ա. 20 թ. ուղարկել էր Հայաստանը հանդարտեցնելու: Օգոստոսի որդեգիրը, հետագայում՝ Հռոմի կայսր (14-37):

6. Հովսեպոսը սխալվում է, երբ գրում է, թե Կլավդիոսը Հայաստանից վտարեց Արտաշես II-ին: Արտաշես II-ի բացահայտ հակահռոմեական քաղաքականությունը նրան ատելի էր դարձրել Հռոմի պաշտոնական շրջանակներում: Այս – տեղ վաղուց դավեր էին նյութվում այս ինքնատիպ, գործուն և ուժեղ Թագավորի դեմ: Ըստ երևույթին, հենց Օգոստոսի ուղղակի ցուցումներով՝ Հայ հռոմեասեր – ները Ք. ա. 20 թ. դավադրություն կազմակերպեցին ու սպանեցին Արտաշեսին:

7. Սուքը վերաբերում է Արտավազդ II-ի կրտսեր որդուն՝ Հռոմի կողմից Հա – յաստանի Թագավոր հռչակված Տիգրան III-ին (20-8):

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԻ

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ

ՉՈՒԳԱՀԵՌ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՆՏՈՆԻՈՍ

37. Երբ Փրաատեսը, սպանելով իր հորը, տիրացավ թագավորական իշխանությունը¹, շատ պարթևներ փախան հայրենիքից, նրանց թվում նաև Մոնեսեսը, ականավոր և հզոր մի մարդ²: Նա ապաստան գտավ Անտոնիոսի մոտ³, որը նրա ճակատագիրը նմանեցնելով Թեմիստոկլեսի⁴ ճակատագրին, իսկ իր իշխանությունը և մեծահոգությունը՝ պարսից արքաների մեծահոգությունն ու իշխանությունը, նրան պարզեց երեք քաղաք՝ Լարիսսան, Արեսուսան և Տիերապոլիսը, որը նախկինում կոչվում էր Բամբիկե⁵: Բայց հետագայում պարթև թագավորը իր բարյացակամության հավաստիքներն ուղարկեց Մոնեսեսին, և Անտոնիոսը սիրահոժար նրան բաց թողեց Փրաատեսին խաբելու թաքուն նպատակով: Անտոնիոսը խնդրեց հաղորդել նրան, որ պատրաստ է դաշինք կնքելու, եթե պարթևները վերադարձնեն Կրասսոսի ջախջախման ժամանակ գրավված դրոշակները և այդ ժամանակից ողջ մնացած գերիներին⁶. իսկ ինքը, Կլեոպատրային⁷ նորից Եգիպտոս ուղարկելով, Արաբիայի վրայով արշավեց Հայաստան, որտեղ հոռմեական զորքը հանդիպեց դաշնակից թագավորներին, որոնք մեծ թիվ էին կազմում և նրանց մեջ առաջին տեղը պատկանում էր Հայոց Արտավազդին, որը դուրս էր բերել վեց հազար հեծյալ և յոթ հազար հետևակ⁸: Անտոնիոսը զորատես կատարեց: Հոռմեական հետևակը վեց բյուր էր. դրան զորավիգ էր իսպանական և կելտական հեծելազորը՝ թվով մեկ բյուր. մնացած բոլոր դաշնակիցները, հեծյալներ ու թեթևազիններ, ընդամենը 3 բյուր էին: Այսպիսի վիթխարի ուժ, որը վախեցրել էր անգամ Բակտրիաներից այն կողմ բնակվող հնդիկներին և սարսափ տարածել ամբողջ Ասիայում, իզուր կորավ, ինչպես ասում են, Կլեոպատրայի պատճառով: Հիրավի, մտածելով սոսկ այն մասին, թե ձմեռն ինչպես անցկացնի նրա հետ միատեղ, Անտոնիոսը արշավանքն սկսեց ժամկետից չուտ⁹ և շարունակեց գործել չպահպանելով անհրաժեշտ կարգուկանոնը, քանզի նա արդեն իր խելքի տերը չէր, այլ, ինչ-որ կախարդանքի կամ կախարդական դեղի ազդեցություն տակ, հայացքն ուղղում էր դեպի Եգիպտոս և մտածում էր ոչ թե թշնամուն հաղթելու, այլ արագ վերադառնալու մասին:

38. Նախ և առաջ նա պետք է ձմեռեր Հայաստանում և հանգստի հնարավորություն տար գորքին, որը հոգնատանջ էր եղել, անցնելով 8 հազար ասպարեզ¹⁰ ճանապարհ, իսկ զարնանամուտին, նախքան պարթևները դուրս կգային ձմեռային կայաններից, գրավել Մարաստանը: Բայց Անտոնիոսը չսպասեց մինչև անհրաժեշտ ժամանակը, այլև անհապաղ շարժվեց առաջ, Հայաստանը թողնելով ձախ կող-

մում, և, հասնելով Ատրոպատենե, սկսեց երկիրն ավերել: 300 սայիի վրա տանում էին պաշարողական մեքենաներ, այդ թվում և 80 ոտնաչափանոց խոյ, բայց եթե դրանցից որևէ մեկը վնասվեր, այն վերանորոգել անհնար կլիներ, քանի որ Ներքին Ասիայում չկան անհրաժեշտ ամրություն ու երկարություն անտառներ, և Անտոնիոսը, ում այս գումակը միայն ծանրություն էր պատճառում և ուշացնում, այն թողեց Ստատիանոսի գլխավորած պահակային ջոկատին, իսկ ինքը պաշարեց խոչոր քաղաք Փրասսպան¹¹, որտեղ գտնվում էին մարերի թագավորի կանայք ու որդիները: Ամենակարճ ժամանակում բացահայտվեց, թե նա ինչպիսի վիթխարի սխալ գործեց մեքենաները թողնելով և այդպես քաղաքին կիսկ մոտենալով: Անտոնիոսն սկսեց

Կլեոպատրա VII

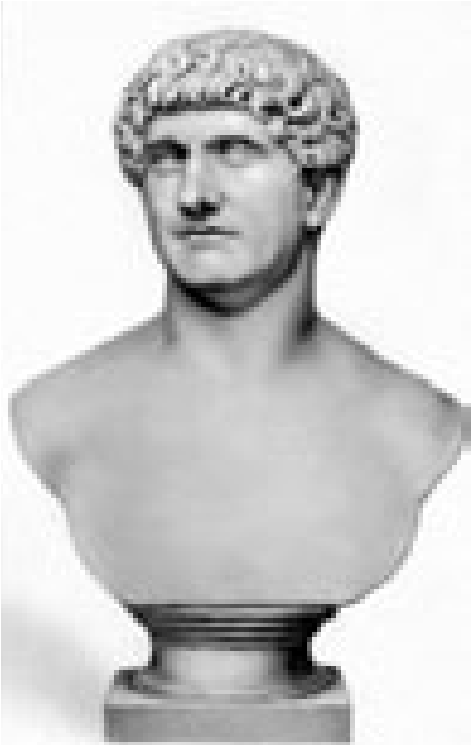
հողաթումբ բարձրացնել, բայց աշխատանքն ընթանում էր դանդաղ և շատ ծանր: Փրասսատենն արդեն մեծ զորքով մոտենում էր պաշարվածներին օգնելու և, տեղեկանալով, որ մեքենաներով բեռնված սայլերը լքված են, հեծյալների ուժեղ զորաջոկատ ուղարկեց, որը օղակեց Ստատիանոսին և կոտորեց մեկ բյուր հոռմայեցի զինվորներին: Ինքը Ստատիանոսը նույնպես սպանվեց, բարբարոսները ջարդուփչուր արեցին մեքենաները: Բայց մեքենաներից, նրանց ձեռքն ընկան մեծ թվով գերիներ, որոնց թվում նաև Պոլեմոն թագավորը¹²:

39. Այս անակնկալ անհաջողությունը գործի հենց սկզբից, հասկանալի է, խոր վհատություն մեջ գցեց Անտոնիոսին և նրա մարդկանց, իսկ Հայոց թագավոր Արտավազդը, հոռմեացիների գործը համարելով տանուլ տված, հավաքեց բոլոր յուրայիններին և հեռացավ,

թեև պատերազմի գլխավոր մեղավորը հենց ինքն էր:

49. ...Եզրափակիչ մարտից հետո վեցերորդ օրը հոռմայեցիները Հասան Արաքս գետը, որը Մարաստանը բաժանում է Հայաստանից:

Գետը թվաց խորահուն և կատաղած, իսկ բացի այդ, լուր էր պտտվում, թե թշնամին դարանակալել է՝ գետանցման ժամանակ հարվածելու համար: Իսկ երբ բարեհաջող հասնելով գետի հանդիպակաց ափը, ոտք դրեցին հայկական հողի վրա, այնժամ, ասես բաց ծովում երկար թափառումներից հետո առաջին անգամ ցամաք տեսած, նրանք համբուրում էին քարերն ու ավազը և, իրար գրկելով, ուրախությունից լաց լինում: Այնուհետև ընթանալով հարուստ ու ծաղկուն երկրի միջով, նրանք այդքան դաժան գրկանքներից հետո խիստ շատ կերան ու խմեցին, ուստիև հիվանդացան ջրգողությունը ու փորհարությունը:

Մարկոս Անտոնիոս

50. Այստեղ Անտոնիոսն իր գորքի հաշվառում կատարեց, և պարզվեց, որ կորցրել է երկու բյուր հետևակ ու չորս հազար հեծյալ: Սրանք բոլորը չէ, որ ընկել էին մարտերում. կեսից ավելին մահացել էր հիվանդություններից: Փրասսպայի մոտի ճամբարից դուրս գալուց հետո հոռմայեցիները ճանապարհին էին քսանյոթ օր, որի ընթացքում պարթևների դեմ տարան տասնութ հաղթանակ, բայց այդ բոլորը ո՛չ հաստատուն, ո՛չ հուսալի հաղթանակներ էին, քանի որ Անտոնիոսը չկարողացավ ինչպես հարկն է հետապնդել ջախջախված թշնամուն: Այս հանգամանքն էլ առանձնապես համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ արչավանքի անհաջողության պատճառը հայ Արտավազդն էր: Եթե Անտոնիոսի տրամադրությունն տակ մնային վեց հազար այն հեծյալները, որոնց Մարաստանից իր հետ բերել էր Արտավազդը և որոնք զինված էին գրեթե այնպես, ինչպես պարթևները ու սովոր էին նրանց դեմ մարտ վարելու, ապա հոռմայեցիները բաց ձակատամարտում կջարդեին թշնամուն, իսկ հայերը

կկոտորեին փախչողներին, և թշնամիները ի վիճակի չէին լինի մարտերում այսքան պարտություններից հետո վերականգնել իրենց ուժերը: Բնականաբար, բոլորը ցասուճով էին լցված և դրդում էին Անտոնիոսին հաշվեհարդար տեսնել Հայոց թագավորի հետ: Բայց Անտոնիոսը լավ գիտեր, որ իր գորքը թուլացել է և ամենաանհրաժեշտի կարիքն ունի, ուստիև անսալով ողջամտությունը, ոչ մի բառով չմեղադրեց Արտավազդին դավաճանություն մեջ¹³, այլ առաջվա նման սիրալիր էր և թագավորին մատուցեց պատշաճ պատիվներ: Հետագայում, սակայն, նորից մտնելով Հայաստան, նա բազում խոստումներով ու հավաստիացումներով համոզեց Արտավազդին հանձնվել իրեն, բայց հետո բանտարկեց նրան ու չղթայակալ բերեց Ալեքսանդրիա և անցկացրեց իր հաղթահանողեսի շարասյան մեջ¹⁴: Այս արարքով նա դաժանորեն վիրավորեց հոռոմայեցիներին, որոնք տեսան, թե ի հաճույս Կլեոպատրայի նա եգիպտացիներին շնորհեց հիասքանչ ու վեհ հանդիսություն, որն օրենքով պատկանում էր Հայրենիքին:

54. ... Անտոնիոսը ատելություն ևս մի ալիք առաջացրեց իր որդիների միջև երկրներ բաժանելուց, ինչը կատարվեց Ալեքսանդրիայում ամբողջապես ցուցադրական չքեղությունը, մեծամտությունը և թշնամանքով հոռոմեական ամեն ինչի հանդեպ¹⁵: Մարզարանը (Գիմնասիոն)¹⁶ ամբոխով լցնելով, արծաթյա բեմի վրա ոսկե երկու գահ կանգնեցնելով, մեկը իր, մյուսը՝ Կլեոպատրայի համար, նա, ամեն ինչից առաջ Կլեոպատրային հայտարարեց Եգիպտոսի, Կիպրոսի, Աֆրիկայի և Կելեսիդիայի թագուհի՝ Կեսարիոնի գահակցությունը. վերջինս համարվում էր ավագ Կեսարի որդին. ասում էին, թե Կեսարն է հղիացրել Կլեոպատրային: Այնուհետև, իրենից ունեցած Կլեոպատրայի որդիներին նա հռչակեց արքայից արքաներ, Ալեքսանդրին՝ Հայաստանի, Մարաստանի և Պարթևստանի (հենց որ այդ երկիրը նվաճվեր), իսկ Պտղոմեոսին՝ Փյունիկիայի, Ասորիքի և Կիլիկիայի: Անտոնիոսն Ալեքսանդրին դուրս բերեց մարական հանդերձով, տիարայով և կիդարիսով, Պտղոմեոսին՝ երկարաճիտ կոշիկներով, մակեդոնական թիկնոցով և խույրով զարդարված կավսիայով: Սա Ալեքսանդրի հետնորդների տարազն էր, իսկ այն առաջինը՝ Մարաստանի և Հայաստանի թագավորների տարազը: Մանչուկները ողջունում էին ծնողներին, և մեկին չըջապատել էին հայ թիկնապահներ, մյուսին՝ մակեդոնացի: Կլեոպատրան այդ օրը, ինչպես միշտ, երբ հայտնվում էր մարդկանց առաջ, հագել էր Իսիսի¹⁷ սրբազան զգեստը. նա իրեն նույնպես կոչում էր նոր Իսիս:

1. Պարթևաց թագավոր Օրոդես II -ի սպանությունը և Հրահատ IV -ի գահարձրանալը տեղի է ունեցել Ք. ա. 38 թվականին:

2. Ուսումնասիրողները կարծում են, որ Մոնեսի փախուստը Անտոնիոսի մոտ՝ սոսկ մի խաղ է եղել, որի նպատակն էր Հոմեական կողմի իրավիճակի խորհետազոտությունը:

3. **Մարկոս Անտոնիոս** (83-30) - Հոմեական քաղաքական ու ռազմական գործիչ, Հուլիոս Կեսարի մերձավորագույն մարդկանցից մեկը, 44 թ. կոնսուլ, երկրորդ եռապետության (43 թ.) կազմակերպիչներից մեկը, 41 թ. նշանակվել է Սիրիա պրովինցիայի պրոկոնսուլ:

4. Խոսքը աթենական պետական գործիչ և զորավար Թեմիստոկլեսի (525-460) մասին է:

5. Նշված երեք քաղաքներն էլ գտնվում են Ասորիքում: Պլուտարքոսը տվյալ Հատվածում նկատի ունի այն Հանգամանքը, որ Հալաձական Թեմիստոկլեսը ապաստան գտնելով պարսից Արտաքսերքսես I թագավորի (465-424) մոտ՝ նրանից ընծա ստացավ երեք քաղաքներ:

6. Խոսքը 53 թ. մայիսի 6-ին Նառան քաղաքի մոտ Կրասսոսի բանակի ջախջախումից Հետո պարթևների կողմից գերի վերցրած 10 Հազար Հոմեակացի զինվորների մասին է:

7. Կլեոպատրա VII-ը դուստրն էր Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս XII Սրնգահարի (Ավլետես), որի մահից Հետո (51 թ.) դառնում է իր եղբոր՝ Պտղոմեոս XIII-ի գահակիցը (51-47), իսկ այնուհետև գահընկեց անելով եղբորը՝ սկսում է իշխել միանձնորեն (47-30): Եղել է Հուլիոս Կեսարի սիրուհին, ապա Մարկոս Անտոնիոսի կինը:

8. Այսինքն՝ 13 Հազար զինվոր: Ինչպես տեսնում ենք, Արտավազդը եռակի անգամ պակաս զինվոր էր տրամադրում Անտոնիոսին, քան Կրասսոսին:

9. Անտոնիոսի զորաբանակը Կարնո դաշտից, որտեղ գտնվում էր նրա ճամբարը, դուրս եկավ 36 թվականի Հունիսի կեսերին:

10. Այսինքն՝ մոտավորապես 1350 կմ (ստադիոնը Հավասար է 185 մետրի):

11. Փրասսպան Ատրպատականի մայրաքաղաքն էր:

12. Սա Ք. ա. 38 թվականին Անտոնիոսի կողմից Պոնտոսի թագավոր Հոչակված Պոլեմոն I -ն էր:

13. Տե՛ս 390-րդ էջ, ծան. № 15:

14. Անտոնիոսի Հաղթահանողսը Ալեքսանդրիայում կազմակերպվեց 34 թվականի աշնանը:

15. Այս արարողությունը պատմության մեջ Հայտնի է «Ալեքսանդրիայի նվի - րատվություններ» անվամբ:

16. **Գիմնասիոն** - ուսումնամարդական բացօթյա Հաստատություն Հին Հու - նաստանում և Հելլենիստական Արևելքի երկրներում:

17. Իսխը (Իսիդա) Հին եգիպտական դիցարանի գլխավոր աստվածուհիներից մեկն էր: Համարվում էր ննջեցյալների թագավորության աստծո՝ Օսիրիսի քույրն ու կինը, պտղաբերության, արգասավորության և մարդկանց մահից պաշտպանող աստվածուհի:

**ԿՐԱՍՍՈՍԻ ԵՎ ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ԱՐԵՎԱՎԱՆՔՆԵՐՆ
ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԻ**

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք քառասուներորդ

- 16,1 Կրասսոսը¹ երբ ներխուժեց Միջագետք, ինչպես ասվել է, Օրոդեսը² նրա մոտ, Սիրիա, ղեսպաններ ուղարկեց, մեղադրելով նրան ներխուժման համար և պահանջեց հայտնել պատերազմի պատճառները. միաժամանակ նա Սուրենին³ զորքով ուղարկեց նվաճված և ապստամբած շրջանները.
- 2 քանզի ինքը մտադիր էր արչավել Հայաստան, որը մի ժամանակ Տիգրանի⁴ երկիրն էր, որպեսզի Արտավազդը⁵ Տիգրանի որդին, որն այդ ժամանակ թագավորում էր (այնտեղ), իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկի հոռմեացիներին: Բայց Կրասսոսը պատասխանեց նրան, թե պատերազմի պատճառը կհայտնի Սելևկիայում⁶. սա քաղաք է Միջագետքում, որի բնակչությունն մեծագույն մասը այժմ ևս հելլենական է: Եվ պարթևներից մեկը իր ձախ ափին մյուս ձեռքի մատներով խփեց ու նրան պատասխանեց, թե՝ «ավելի հեշտ այստեղ մազեր կբուսեն, քան դու կլինես Սելևկիայում»:

Գիրք քառասունիններորդ

- 25,1 Եվ նա⁷ առաջացավ մինչև Եփրատ, կարծելով թե այն դուրկ էր պահակագործներից: Իսկ երբ նա համոզվեց, թե գետի ամբողջ շրջանը խստորեն պահպանվում է, ետ դարձավ. բայց նա որոշեց արչավանք ձեռնարկել մեղացիների թագավոր Արտավազդի⁸ դեմ, որը թշնամի էր Մեծ Հայքի իրեն անվանակից թագավորին⁹. ուստի և այդ վիճակում նա իսկույն շարժվեց ղեպի Հայաստան և այնտեղ իմանալով, որ Մեղացին շատ էր հեռացել իր հայրենի երկրից, դաշնակից պարթև (թագավորին)¹⁰ օժանդակելու համար, իր գումակը և զորքի մի մասը թողեց Օպպիոս Ստատիանոսի հետ, պատվիրելով նրանց հետևել իրեն, մինչդեռ ինքը, վերցնելով հեծելազորը և հետևակի հզորագույն մասը, շտապեց առաջ, համոզված, որ առանց դիմադրություն կգրավի թշնամու (ամբույթունները). և

3 նա, նետովելով նրանց արքայանիստ Փրասպպա¹¹ (քաղաքի) վրա, սկսեց հողաթմբեր պատրաստել և հարձակումներ գործել: Այդ բոլորի մասին տեղեկանալով, Պարթևն ու Մեղացին թույլ
4 տվեցին, որ նա իզուր չարչարվի, քանզի պարիսպները հզոր էին և նրանց կողմից լավ էին պաշտպանվում, բայց և այնպես՝ անսպասելի հարձակվեցին Ստատիանոսի վրա, երբ սա ճանապարհին էր ու հոգնած, և բոլորին սպանեցին, բացի Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնից¹², որն այդ ժամանակ միացել էր (Ստատիանոսի) արչավանքին. միայն սրան կենդանի
5 գերեցին և փրկագին ստանալով՝ ազատ արձակեցին: Նրանք կարողացան այս անել, քանի որ Արմենը¹³ ներկա չեղավ կովին, բայց և, ինչպես ասում են ոմանք¹⁴, նա կարող էր օգնել հոռմեացիներին, սակայն ոչ այդ արեց, ոչ էլ եկավ Անտոնիոսի մոտ, այլ մեկնեց տուն:

31,2 Ինչ վերաբերում է Արմենին, թեպետև (Անտոնիոսը) նրա վրա դայրացած էր, որովհետև նա իրենց լքել էր¹⁵, ու թեև ցանկանում էր պատժել նրան, այնուամենայնիվ սիրաշահեց նրան և հարգանք մատուցեց, որպեսզի նրանից կենսամթերք և դրամ ստանա և, վերջապես, քանի որ զինվորները չէին կարող դիմանալ ավելի երկար ճանապարհի և այն էլ ձմռանը, մյուս կողմից էլ պետք է իզուր տանջվեին, քանզի նա մտադիր էր կարճ ժամանակ անց վերադառնալ Հայաստան, նրան մեծապես շողոքորթեց, միաժամանակ բազում խոստումներ տվեց, որպեսզի (թագավորը) թույլ տա իրենց ձմեռել (իր) երկրում,
4 ասելով, որ գարնանը նա նորից պետք է արչավի պարթևների դեմ:

33,1 Այդ ժամանակ նա այդպես վարվեց. իսկ հաջորդ տարին¹⁶, երբ կոնսուլներ էին Պոմպեոսը և Կոռնուփիլիոսը, (Անտոնիոսը) արչավանք ձեռնարկեց (Արտավազդ) Արմենի դեմ, մեծապես հույս դնելով Մեղացու վրա, որը դայրացած էր Փրատեսի դեմ, որովհետև սա ավարից իրեն շատ բաժին չէր տվել և ոչ իսկ որևէ այլ ձևով պատվել, և միաժամանակ նա կամենում էր (Արտավազդ) Արմենին պատժել՝ հոռմեացիներին (իր երկրի դեմ) բերած լինելու համար. ուստի նա Պոլեմոնին ուղարկեց Անտոնիոսի մոտ, բարեկամութուն և զինակցութուն հայցելու: (Անտոնիոսը), իհարկե, այնպես ուրախացավ այս առիթից, որ ոչ միայն նրա հետ դաշինք կնքեց, այլև փոքր-ինչ ուչ Պոլեմոնին, որպես վարձատրութուն նրա միջնորդության,

տվեց Փոքր Հայքը¹⁷: Արդ՝ (Արտավազդ) Արմենին նա նախ
 Հրավիրեց Եգիպտոս իբրև բարեկամի, որպեսզի նրան առանց
 դժվարութեան ձեռք գցելով, այնտեղ ոչնչացնի. բայց քանի որ
 3 սա, կոահելով այդ ամենը, Հրավիրին չպատասխանեց, նա
 մտածեց մի այլ ձևով խաբել նրան: Ուստի և (Անտոնիոսն) իր
 գայրույթը նրա հանդեպ բացահայտ ցույց

չէր տալիս, որպեսզի չթշնամանա իր
 հետ. բայց նրան անպատրաստ
 գտնելու նպատակով նա
 չարժվեց Եգիպտոսից, իբրև
 թե արչավում էր
 պարթևների դեմ:
 Ճանապարհին, սակայն,
 տեղեկանալով, որ
 Օկտավիան¹⁸ Հռոմից
 ժամանում է, այլևս առաջ
 չչարժվեց, այլ ետ
 վերադարձավ:

* * *

Արտաշես II

39,1

Մինչ այդ Անտոնիոսը

նույն օրն իսկ հրաժարվեց իշխա-
 նությունից¹⁹, իր փոխարեն կարգելով Լուկիոս Սեմպրոնիոս
 Ատրատինոսին, այստեղից էլ ահա, ոմանք կոնսուլներին
 թվարկելիս ոչ թե Անտոնիոսի, այլ Սեմպրոնիոսի անունն են
 2 տալիս: Որպեսզի կարողանա (Արտավազդ) Արմենից առանց
 դժվարութեան վրեժ լուծել, (Անտոնիոսը) նրա մոտ ուղարկեց
 ոմն Կվինտոս Դեյլիոսին, որը մի ժամանակ իր սիրելին էր եղել,
 խնդրելով նրա աղջկան²⁰ կնութեան տալ իր Ալեքսանդր որ-
 դուն²¹, և խոստանում է նրան շատ պարզեցնել չնորհել: Եվ, ի
 վերջո, զարնանամուտին նա հանկարծ եկավ Նիկոպոլիս²², որը
 3 հիմնել էր Պոմպեոսը, և նրան հրավիրեց այնտեղ, իբրև թե նրա
 հետ խորհրդակցելու և պարթևների դեմ համագործակցելու
 նպատակով: Ու քանի որ (Արտավազդը), կասկածելով դա-
 վադրութեան մասին, նրա մոտ չժամանեց, ապա նա նորից
 Դեյլիոսին ուղարկեց բանակցութիւններ վարելու համար և
 ինքն էլ ոչ պակաս շտապողականութեամբ առաջացավ դեպի

4 Արտաշատ: Այս կերպ, վերջապես, երկար ժամանակ հետո, թե՛
բարեկամների միջոցով նրան համոզելով, թե՛ իր գորքերով
երկյուղ պատճառելով և թե՛, ընդհանրապես, իրրև բարեկամի
5 նամակ գրելով և ամեն միջոց գործադրելով, նրան հարկադրեց
գալ իր ռազմական ճամբարը: Եվ այստեղ ձերբակալելով նրան,
սկզբում պահում էր առանց կապանքների և չըջագայում նրա
հետ այն ամրոցները, որտեղ գտնվում էին գանձերը, որպեսզի
կարողանա դրանք ստանալ առանց պատերազմի, արդա-
րանալով, որ իբր նրան ձերբակալել է միայն այն պատճառով,
6 որպեսզի հայերին հարկադրի տուրք վճարել նրա անձի և նրա
թագավորության փրկության համար: Իսկ երբ գանձերի
պահապանները ուշադրություն չդարձրին նրան և զենք կրող-
ներն էլ (Արտավազդի) փոխարեն թագավոր հայտարարեցին
նրա որդիներից ավագագույնին՝ Արտաշեսին²³, (Անտոնիոսը)
Արտավազդին կապեց արծաթե շղթաներով, քանզի թվում էր,
թե ամոթալի կլինեք նրան, որ թագավոր էր եղել, կապել
երկաթի շղթաներով:

40,1 Եվ այնուհետև (Անտոնիոսը) տիրացավ ամբողջ Հա-
յաստանին, ոմանց հոժարակամ, ուրիշներին բռնություն
նվաճելով, իսկ Արտաշեսը, քանի որ պատերազմի բռնկեց, բայց
պարտվեց, փախավ Պարթևի²⁴ մոտ: Այս բոլորն անելուց հետո
(Անտոնիոսը) իր որդուն նշանեց Մեդացու աղջկա²⁵ հետ,
2 որպեսզի նրա հետ առավել սերտ բարեկամություն հաստատի.
և ապա իր լեզիոնները թողեց Հայաստանում ու վերադարձավ
Եգիպտոս, իր հետ տանելով թե՛ այլ առատ ավար և թե՛
3 Արմենին՝ իր կնոջ ու որդիների²⁶ հետ: Եվ մյուս գերիների հետ
սրանց ևս իր առջևից Ալեքսանդրիա ուղարկելով իբր
հաղթահանողի շքերթի համար, ինքը քաղաք մտավ
մարտակառքի վրա. և բացի այլ ամենից, որ շնորհեց Կլեո-
պատրային, նրան բերեց ընտանյոք հանդերձ նաև Արմենին,
որը ոսկե կապանքների մեջ էր: Իսկ (Կլեոպատրան) նստած էր
բազմության մեջտեղ, արծաթապատ բեմում, ոսկեզօծ
զահավորակի վրա: Սակայն բարբարոսները²⁷ ոչ աղերսեցին
նրան, ոչ իսկ երկրպագեցին, թեպետև նրանց շատ էին
ստիպում և շատ էին հուսադրում՝ ազատություն խոստա-
նալով, ու որովհետև նրան պարզապես իր անունով կոչեցին²⁸,
նրանք վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին, բայց և նույն
այդ պատճառով ենթարկվեցին խիստ չարչարանքների:

- 41,1 Այս բանից հետո Անտոնիոսը խնջույքով պատվեց այլքսանդրիացիներին և հավաքույթի ժամանակ իր կողքին բազմեցրեց Կլեոպատրային ու նրա որդիներին և դիմելով ժողովողին, կարգադրեց, որպեսզի նրան կոչեն արքայից թագուհի, իսկ Պտղոմեոսին, որին Կեսարիոն²⁹ անունն էին տվել, կոչեն արքայից արքա: Այնժամ (պրովինցիալների) մի նոր բաժանում կատարելով, նրանց պարգևեց Եգիպտոսը, ինչպես նաև Կիպրոսը:
- 3 Իսկ Կլեոպատրայից ծնված իր որդիներին խոստացավ տալ (հետևյալ երկրները). Պտղոմեոսին՝ Սիրիան ու Եփրատից այս կողմ գտնվող բոլոր երկրները՝ մինչև Հելլեսպոնտոս, Կլեոպատրային՝ Կյուրենե երկիրը Լիբիայում, իսկ նրանց եղբայր Ալեքսանդրին՝ Հայաստանը ու Եփրատից այն կողմ ընկած բոլոր երկրները՝ մինչև Հնդկաստան. և այս ամենը նա
- 4 պարգևում էր, կարծես արդեն նվաճած լինեք³⁰:

1. Կրասսոս - տե՛ս 364-րդ էջ, ծան. № 1:

2. Օրոդես - պարթևական Օրոդես II (Արշակ XIV) թագավորն է (57-38):

3. Պարթև տաղանդավոր զորավար: Արշակունի տոհմից հետո, իր նշանակումով յամբ երկրորդ՝ Սուրեն տոհմի ներկայացուցիչ: Սուրեն տոհմին էր վերապահվում պարթևական արքաներին թագադրելու պատիվը (տե՛ս Պլուտարքոս, Կրասսոս, XXI):

4. Նոսքը Տիգրան II Մեծի մասին է:

5. Այսինքն՝ Հայոց Արտավազդ II թագավորը:

6. Սա Սելևկյան թագավորների հիմնադրած համանուն Սելևկիա քաղաքներից մեկն էր, հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն քաղաքային կենտրոններից մեկը: Այն գտնվում էր Տիգրիսի աջ ափին՝ Տիգրոնի դիմաց և հանդիսանում էր պարթև Արշակունիների ձմեռային նստավայրը:

7. Նոսքը վերաբերում է հռոմեական քաղաքական ու ռազմական գործիչ Մարկոս Անտոնիոսին, որը Ք. ա. 43 թ. Գայոս Օկտավիանոսի և Մարկոս Լեպիդոսի հետ կազմել է երկրորդ եռապետությունը:

8. Սա Ատրպատական-Մարաստանի (Մեդիա-Ատրոպատենե) թագավոր Արտավազդն էր:

9. Նոսքը վերաբերում է Հայաստանի թագավոր Արտավազդ II-ին:

10. Այսինքն՝ պարթևների Հրահատ IV թագավորը (38-2):

11. Փրասպալա - Ատրպատականի մայրաքաղաքն է. տեղադրվում է Կապու - տան (Ուրմիա) լճի հարավարևելյան կողմում:

12. Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորն է: Սա հռետորի որդի էր՝ Կլիլիայի Լաոդիկեա քաղաքից: 40 թ. Անտոնիոսը նրան շնորհում է Կլիլիայի մի մասի, իսկ

այնուհետև՝ նաև Պոնտոսի թագավորությունը:

13. Խոսքը Արտավազդ II-ի մասին է:

14. Դիոնը Հավանաբար նկատի ունի Պրուտարքոսին:

15. Հունա-Հռոմեական մատենագիրներն ու նրանց Հետևությունքն նաև նոր ժամանակների որոշ Հետազոտողներ Արտավազդի սույն արարքը գնահատել են որպես դասալքություն և անգամ դավաճանություն: Ճիշտ է նկատված, որ այս վարկածի ակունքը Անտոնիոսն է: Պարթևական ձախողված արշավանքի ամբողջ պատասխանատվությունը Անտոնիոսը փորձում էր բարդել Արտավազդ II-ի վրա, որը, իրականում, չէր ցանկանում գործիք դառնալ Հռոմեական նվաճողական քաղաքականությունը և ձգտում էր վարել չըջահայաց չեզոքություն:

16. Այսինքն՝ Ք. ա. 35 թվականին:

17. Փոքր Հայքի թագը Անտոնիոսը Պոլեմոնին շնորհել է 33 թվականին:

18. **Օկտավիա** - Գայոս Օկտավիանոսի քույրն է, որը 40 թ. Բրունդիզիայան Համաձայնագրից Հետո ամուսնացել էր Անտոնիոսի հետ: Սակայն Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի հարաբերությունների վատթարացման հետևանքով՝ վերջինս 37 թ. ապահարզան է տվել Օկտավիային:

19. Խոսքը կոնսուլի պաշտոնի մասին է, որից Անտոնիոսը հրաժարվեց 34 թվականին:

20. Խոսքը Արտավազդ II-ի դստեր մասին է:

21. Սա Անտոնիոսի և Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրա VII-ի որդին էր, որին անվանում էին Ալեքսանդր Հելիոս:

22. **Նիկոպոլիս** (Հայերեն բառացի թարգմանություն՝ «Հաղթության քաղաք») - հիմնել է Գնեսո Պոմպեոսը Միհրդատ VI Եվպատորին հաղթելու վայրում: Տեղադրվում է Փոքր Հայքում՝ Գայլ գետից հարավ, Էնդերեսից մոտ 10 կմ հեռավորության վրա:

23. Սա Հայոց թագաժառանգ Արտաշեսն էր, հետագայում՝ Հայաստանի թագավոր Արտաշես II-ը (30-20):

24. Խոսքը պարթևների Հրահատ IV թագավորի մասին է:

25. Սա Մար Արտավազդի դուստր Իոտապեն էր:

26. Այսինքն՝ Արտավազդ II-ի կինը (Հայոց թագուհին) և երկու որդիները՝ արքայազույններ Տիգրանն ու Արտավազդը:

27. Նկատի ունի Արտավազդ II-ին ընտանյոք հանդերձ, որոնք ներկայացված էին 34 թ. Ալեքսանդրիայում Անտոնիոսի կազմակերպած «Հաղթահանդեսին»:

28. Այսինքն՝ Հայերը հրաժարվեցին Կլեոպատրային անվանել թագուհիների թագուհի:

29. **Կեսարիոն** - Կլեոպատրայի և Հուլիոս Կեսարի որդին, Անտոնիոսի որդեգիր - որը: Ք. ա. 30 թ. Ալեքսանդրիան գրավելուց հետո՝ Օկտավիանոսի կարգադրու - թյամբ Կեսարիոնը գլխատվեց:

30. Դառը ճակատագիր էր սպասում Կլեոպատրայի և Անտոնիոսի դավակնե-

րին: Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի ինքնասպանությունից հետո, Օկտավիանոսի կարգադրությամբ գլխատվեց Անտոնիոսի ավագ որդին՝ Անտուլը, իսկ Կլեոպատրայից ծնված «Հայաստանի թագավոր» Ալեքսանդր Հելիոսը, Կլեոպատրա-Սելենեն և Պտղոմեոս Փիլադելփոսը գերեզմարվեցին Հոռոմ և ներկայացվեցին Օկտավիանոսի այստեղ կազմակերպած հանդիմանական ակտին: Հետագա տարիներին նրանք դատախարակվում ու կրթվում էին Օգոստոսի պալատում:

**ՆՈՐԵՆԱՑԻՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՋԻՆԻ (ԵՐԿՐՈՐԴ)
ԵՎ ԱՐՏԱՎԱՋԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԺԴ

**ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՋԻՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ՀՈՒՆԱՑ ԶՈՐՔԵՐԻՆ
ԴԻՄԱԳՐԱՎԵԼԸ, ... ԵՎ ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԱՐՇԱՎԵԼԸ**

Արտաշես Առաջինից հետո թագավորում է նրա Տիգրան¹ որդին՝ պարսից Արշական թագավորի քառասունիններորդ տարում²: Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նա գնում է հունաց³ զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր՝ Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո՝ նրանց հետապնդելով մեր երկրի վրա էին գալիս: Տիգրանը նրանց դեմ դուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արգելում է և ետ է մղում: Իր քրոջ ամուսնուն՝ Միհրդատին⁴ վստահելով Մաժաքը⁵ և Միջերկրյա⁶ կողմերը և շատ զորք նրա մոտ թողնելով դառնում է մեր երկիրը:

(Այդտեղից) անմիջապես դիմում է Պաղեստին աշխարհը Պտղոմեոսյան Կլեոպատրայից⁷ վրեժ առնելու՝ նրա Դիոնիս որդու գործած հանցանքի համար իր հոր (Արտաշեսի) դեմ: Հրեաներից շատ գերի վերցնելով չըջապատում է Պտղոմեայիղ քաղաքը: Իսկ հրեաների Աղեքսանդրիա կամ Մեսադիլիա թագուհին⁸, որ հուզա Մակաբեի Շմավոն եղբոր որդի Հովհաննեսի որդի Աղեքսանդրի կինն էր եղել և այդ ժամանակ գրավում էր հրեական թագավորությունը՝ մեծ գանձ տալով (Տիգրանին) այնտեղից ետ դարձրեց: Որովհետև (Տիգրանը) լսել էր, թե Վայկուն⁹ անունով մի ավագակ անհանգստանում է Հայաստանը, գրավելով այն ամուր լեռը, որ մինչև այսօր էլ այդ ավագակի անունով կոչվում է Վայկունիք:

ՀՌՈՄԵԱՑԻՆՆԵՐԻ ՊՈՄՊԵՈՍ ԶՈՐԱՎԱՐԻ
ՄԵՋ ՎՐԱ ԳԱԼԸ,
ՄԱԺԱՔԸ ԳՐԱՎԵԼԸ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ
ՄԱՀԸ

Այն ժամանակ հռոմեացիների Պոմպեոս զորավարը մեծ զորքով գալիս հասնում է Միջերկրյա կողմերը և իր Սկավրոս սպարապետին ուղարկում է Ասորիք՝ Տիգրանի հետ պատերազմելու: Նա գալիս է, բայց չի հանդիպում Տիգրանին, որովհետև սա վերադարձել էր իր երկիրը ավազակի հարուցած խուճապի պատճառով: Սկավրոսն անցնում է Դամասկոս և, տեսնելով, որ Մետեղը և Ղուղը քաղաքն առել են, նրանց հալածում է այնտեղից, ինքը շտապում է հասնել Հրեաստան Արիստարուղի¹⁰ վրա, իբրև օգնական նրա ավագ եղբոր Հյուրկանոս քահանայապետին¹¹, որ Աղեքսանդրի որդին էր:

Իսկ Պոմպեոսը Միհրդատի դեմ պատերազմելով՝ հանդիպում է սաստիկ դիմադրություն և ահավոր կոխերի. նա մեծ վտանգի է ենթարկվում. սակայն բազմությունը հաղթում է, և Միհրդատը փախուստ է տալիս Պոնտոսի կողմերը: Նրանից Պոմպեոսն ազատվելով՝ որն ինքը չէր սպասում, գրավում է Մաժաքը, բռնում է նրա որդուն՝ Միհրդատին, քաղաքում զորք է թողնում և առանց նրան հետամուտ լինելու՝ շտապում է Ասորիքով անցնել Հրեաստան: Նա Պոնտացի Պիղատոսի հոր ձեռքով Միհրդատին սպանում է թունավոր դեղով: Այս բանին վկայում է և Հովսեպոսը¹² բալասանին վերաբերող գլխում, ասելով. «Երիբովի մոտ Պոմպեոսին հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը»:

**Բրոնզե արձանիկ Արտաշատից
(Ք. ա. I դար)**

Իսկ Հայոց թագավոր Տիգրանը գերի հրեաներին տեղավորելով Արմավիրում և Վարդգեսի ավանում¹³, որ գտնվում է Քասախ գետի վրա, ավազակներին լեռներից բնաջինջ անելով և Միհրդատի սուզը կատարելով՝ այնուհետև շարժվում գնում է Ասորիք, հոռմեացիների զորքերի դեմ վրեժ առնելու: Նրա դեմ է գալիս Գաբիանոսը՝ հոռմեացիների զորքի սպարապետը¹⁴, որին այնտեղ թողել էր Պոմպեոսը Հոռմ վերադառնալիս: Գաբիանոսը չի համարձակվում Տիգրանի հետ ընդհարվել և Եփրատի մոտից դառնում գնում է Եգիպտոս, պատճառ բերելով Պտղոմեոսին: Եվ Տիգրանի հետ գաղտնի հաշտության թյուն կնքելով ետ է տալիս Միհրդատի որդուն՝ պատանի Միհրդատին, որ Տիգրանի քեռորդին էր և որին բռնել էր Պոմպեոսը Մաթաքում, ասելով, թե գաղտնի փախավ:

ԺԷ

ԿՐԱՍՍՈՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ՆՐԱ ՍՊԱՆՎԵԼԸ

Հոռմեացիները կասկածելով՝ Գաբիանոսին փոխում են և նրա տեղ ուղարկում են Կրասսոսին: Նա գալով գրավում է ամբողջ գանձերը, որոնք գտնվում էին Երուսաղեմում աստծո տաճարում, և հետո դիմում է Տիգրանի վրա: Եփրատն անցնելով սպանվում է բոլոր զորքերի հետ Տիգրանի դեմ պատերազմելիս: Տիգրանը նրա գանձերը հավաքելով վերադառնում է Հայաստան¹⁵:

ԺԸ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՍՍԻՈՍԸ ԳԻՄԱԳՐԵՑ ՏԻԳՐԱՆԻՆ,
ԵՎ ՄԻՀՐԳԱՏԻ ԱՊՍԱՄԲՎԵԼՆ ՈՒ ԿԵՍԱՐԻԱՆ ՇԻՆԵԼԸ

Հոռմեացիք գայրանալով ուղարկում են Կասսիոսին¹⁶ անթիվ զորքերով: Սա գալով՝ դիմադրում է Հայոց զորքերին և թույլ չի տալիս Եփրատն անցնել և ասպատակել Ասորիքը:

Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրդատի մասին, թե իր քեռորդին չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանության չի տալիս, ոչ իսկ նրա երկիրը՝ Վրաստանը: Միհրդատը արհամարհանք կրելով իր քեռի Տիգրանից՝ ապստամբում է ու ապավինում

Կեսարին¹⁷, և նրանից Պերգե քաղաքի իշխանությունն ստանալով՝ նրա հրամանով օգնում և աջակցում է Հերովդեսի հորը, Անդրպատ-րոսին: Սա Մաժար քաղաքը շենացնում է ավելի ընդարձակ և պայ-ծառ շինություններով և ի պատիվ Կեսարի այն կոչում է Կեսարիա: Այս ժամանակից սկսած այդ քաղաքի վրայից վերանում է Հայոց իշ-խանությունը:

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ,
ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՂ ԶՈՐՔ ՌԻՂԱՐԿԵԼԸ. ՀՅՈՒՐԿԱՆՈՍ
ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԻ ԵՎ ԲԱԶՄԱԹԻՎ ՀՐԵԱՆԵՐԻ ԳԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

... Ապա Տիգրանը Ռշտունյաց նախարարությունյան նահապետ Բարզափրանին¹⁸ սպարապետ նշանակելով Հայոց և պարսից զորքերին՝ ուղարկում է հոռմեացիների զորքերի դեմ և հրաման է տալիս՝ Ասորիքի ու Պաղեստինի բնակիչներին հաշտություն բերել և խաղաղեցնել: Բարզափրանին ընդառաջ է գալիս մեկը Պակարոս¹⁹ անունով, որի հայրը եղել էր ասորիների թագավոր, իսկ ինքը խնամի էր Անտիգոնոսին Արիստարուղյան տոհմից: Գալով Ռշտունյաց նահապետ և Հայոց ու պարսից սպարապետ Բարզափրանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր գեղեցիկ կին և հազար քանքար²⁰ ոսկի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագավորությունից զրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետ ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի եղբայր Փասայելը տեսան, որ Բարզափրանը հոռմեացիների զորքերին փախցրեց՝ ոմանց դեպի ծովը, ոմանց զանազան քաղաքներ, և ինքը խաղաղությունը անցնում է երկրով, իրենք էլ նրա հետ բանակցում են խաղաղություն համար: Նա էլ Գնել անունով մեկին Գնունյաց ցեղից, որ Հայոց թագավորի տակառապետն էր, հեծելազորքով ուղարկում է Երուսաղեմ՝ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց գաղտնապես՝ Անտիգոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառապետին ներս չի ընդունում Երուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմիայն հինգ հարյուր հեծյալներով: Եվ տակառապետը դավաճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին զնալ Բարզափրանի մոտ երկրի ավերմունքի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել: Հյուրկանոսը Բարզափրանից երզում է խնդրում, նա էլ երզվում է արեգակով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային պաշտելիքներով, նաև Արտաշեսի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վստահանալով՝ Հյուրկանոսը թողնում է Հերովդեսին Երուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի ավագ եղբորը՝ Փասայելոսին, գալիս է Բարզափրանի մոտ՝ ծովի ափը, Եքտիպոն կոչված գյուղը:

Բարզափրանը խորամանկությունը նրանց պատվում է, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով մնացած զորքին հրաման է տալիս նրանց բռնել և Անտիգոնոսի ձեռքը մատնել: Եվ Անտիգոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ ատամներով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի

եթե հանգամանքները փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները:

Իսկ Բարդափրանը հրաման տվեց Հայոց թագավորի տակառապետ Գնելին, որ Երուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնելը ջանաց խաբեությունամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդեսը հանձն չատավ, միևնույն ժամանակ չվստահացավ քաղաքում ևս մնալ Անտիգոնյանների գատվելու պատճառով, այլ գիշերը ծածուկ ընտանիքով փախավ եղոմայեցիների մոտ, և ընտանիքը Մասադան ամրոցում թողնելով, ինքն չտապեց Հոռոմ հասնել: Բայց Հայոց զորքը Անտիգոնյանների օժանդակությունամբ Երուսաղեմ մտնելով՝ ոչ ոքի չվնասեցին, այլ միայն Հյուրկանոսի գույքերն առան, ավելի քան երեք հարյուր քանքար: Եվ գավառն ասպատակելով՝ Հյուրկանյաններին (հավատարիմ տեղերն) առան ավերեցին. մարիսացիների քաղաքն էլ առնելով, այնտեղ թագավոր դրին Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ գերիների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարդափրանին հրամայեց՝ մարիսացիների քաղաքից բերված հրեա գերիներին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում²¹: Սրանից հետո Տիգրանն ապրելով ոչ ավելի քան երեք տարի, վախճանվում է, երեսուներեք տարի թագավորելուց հետո:

Ի

ՀԱՅՈՅ ՄԻ ԱՅԼ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ԷՏԵ.

ՍԻՂՈՆԻ ԵՎ ԲԵՆԴԻԴԻՈՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հոռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի, Կեսարի և սինկլիտոսի²² առաջ պատմում է իր հավատարմությունը Հոռոմացիներին, և Անտոնիոսից Հրեաստանի թագավոր նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցնում Բենդիդիոս սպարապետին Հոռոմական զորքերով, որպեսզի Հայոց հետ պատերազմի և Անտիգոնոսին տապալի: Ասորիք հասնելով՝ նա փախուստի է մատնում Հայոց զորքերը և Սիդոնին թողնելով, որ հայերին դիմադրի Եփրատի մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը դառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի դեմ: Բայց հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ դիմում են Սիդոնի վրա և հալածում են նրան, չալրտում Բենդիդիոսի մոտ, անչափ արյունահեղություններ անելով²³:

ԻԱ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՆՁԱՄԲ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԵՐԻ ՎՐԱ
ԳԻՄԵԼՈՎ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ՇԱՄՇԱՏ ՔԱՂԱՔԸ

Անտոնիոսը զայրանալով ինքը անձամբ գալիս է հոռմեական բոլոր գորքերով: Շամշատ²⁴ հասնելիս լսում է Տիգրանի մահը, քաղաքն առնելով, Սովսիոսին օգնական թողնելով Հերովդեսին՝ Երուսաղեմում Անտիգոնոսի դեմ կռվելու, ինքը ձմեռանոց է գնում Եգիպտոս: Նա շտապում էր այնտեղ հասնել կնամոլ մարդու վավաչտությամբ, վառված ցանկությամբ դեպի Կլեոպատրան՝ եգիպտացիների թագուհին: Այս Կլեոպատրան Պտղոմեոս Դիոնիսի դուստր էր, Պտղոմեոսյան Կլեոպատրայի թոռը և շատ սիրելի էր Հերովդեսին, այս պատճառով էլ Անտոնիոսն առավելապես հանձնարարում էր Հերովդեսը Սովսիոսին: Սա քաջապես կռվելով առնում է Երուսաղեմը, սպանում է Անտիգոնոսին և թագավորեցնում է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլիայի վրա²⁵:

ԻԲ

ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ԵՎ ՀՈՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼԸ

Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը: Սա իր եղբայրներին և քույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում²⁶, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական գյուղերը, առանձին եկամուտով և ուտեստով, նման նրանց այն ազգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի²⁷ կողմում, (սահմանելով) որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորազն ճանաչվեն, քան այն մյուս Արշակունիները. միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի բնակություն տեղում: Բայց ուրիշ ոչ մի արիություն ու քաջագործություն ցույց չտվեց, այլ անձնատուր լինելով կերուխումի, թափառում էր ճախճախուտ տեղերում, եղեգնուտններում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր հետապնդելով. անփույթ լինելով ուսման, քաջության և բարի հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և ստրուկը դառնալով՝ աղբանոցներն էր մեծացնում²⁸: Իր գորքերից պախարակվելով իր անգործ ծուլություն և սաստիկ որկրամոլություն պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետքն առել էր նրանից, զայրացած հրամայում է գորքեր հանել՝ Ատրպատականի նահանգի բյուրավորներին,

Կովկաս լեռան բնակիչներին աղվանների և վրացիների հետ, չարժ-
վում գնում է Միջագետք և հալածում է հոռմնացիների զորքերը:

ԻԳ

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԶԵՐԲԱԿԱԼԵԼԸ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻՆ

Առյուծի նման գազանաբար մոնչաց Անտոնիոսը, մանավանդ
գրգռվելով Կլեոպատրայից, որ քեն էր պահում իր տատի կրած չար-
չարանքների համար Տիգրանից: Ոչ միայն հայերին էր լինում մահա-
բեր, այլև ուրիշ շատ թագավորների, որպեսզի նրանց իշխանություն-
ներին տիրի: Ուստի և Անտոնիոսը շատ թագավորներ սպանելով,
նրանց իշխանությունները վստահում էր Կլեոպատրային, բացի Տյու-
րոսից և Սիդոնից և առհասարակ բացի նրանցից, որոնք Ազատ գետի
մոտերքն էին: Վերցնելով զորքերի բազմությունը՝ դիմում է Արտա-
վազդի վրա: Միջագետքով անցնելով՝ սաստկապես կոտորում է հա-
յոց զորքերը, ձերբակալում է նրանց թագավորին և Եգիպտոս վերա-
դառնալով՝ Կլեոպատրային է պարզելում Տիգրանի որդի Արտավազ-
դին, նաև ուրիշ շատ իրեր պատերազմի ավարից:

1. Խորենացու արքայացանկի համաձայն, Տիգրան II-ը որդին է Արտաշեսի,
մինչդեռ ըստ Ապսիանոսի, Տիգրան II-ի հոր անունը ևս Տիգրան է եղել (Տիգ-
րան D):

2. Գերագասելի են Խորենացու «Հայոց պատմության» ձեռագրերի այն տա-
րնթեքը, որտեղ խոսքը Արշականի հաջորդ Արշանակի և նրա 19-րդ
տարվա մասին է: Հաշիվը, սակայն, չի փոխվում՝ Արշականի իշխած 30 տարինե-
րին գումարվում է 19 տարի և ստացվում 49:

3. Խորենացին այստեղ նկատի ունի Սելևկյաններին:

4. **Միհրդատ** – Խորենացին նկատի ունի Միհրդատ Եվպատորին, սակայն,
սխալմամբ կարծում է, թե Միհրդատը Տիգրանի քրոջ ամուսինն էր, մինչդեռ, ինչ-
պես հայտնի է, Տիգրանը Միհրդատի դստեր՝ Կլեոպատրայի ամուսինն էր:

5. **Մաժաք** (Կեսարիա Կապադովկիոյ) – Կապադովկիայի մայրաքաղաքն է,
այժմ՝ Ղայսերի:

6. **Միջերկրյա** – Հայ մատենագրություն մեջ այսպես էին կոչվում Փոքր Ասիա –
յի երկրները:

7. **Պտղոմյան Կլեոպատրա** – խոսքը Սելևկյան թագուհի, Եգիպտոսի Պտղոմեոս
VIII թագավորի դստեր՝ Կլեոպատրա-Սելենեի մասին է:

8. Խորենացին նկատի ունի Հրեաստանի Ալեքսանդրա-Սողոմեա թագուհուն
(76-67):

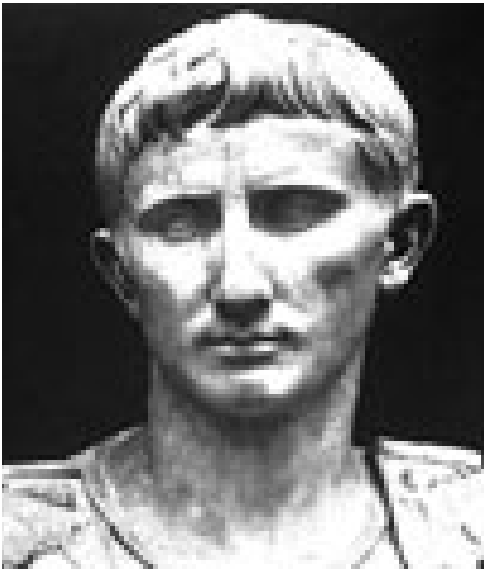
9. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ այս «Վայկուն անունով ավազակը», որը
վրդովվել էր հայոց խաղաղությունը և դրանով իսկ ստիպել էր Տիգրան Երկ-

րորդին վերադառնալ Պտղոմայիս (Պտղոմայիդ) քաղաքից Հայաստան, նույն Հռոմեական զորավար Լուկուլլոսն էր:

10. **Արիստաբոլ** - Հրեաստանի թագավոր Արիստորուլոսն է (67-63), որին գաՀընկեց արեցին Հռոմեացիները:

11. **Հյուրկանոս** - Հրեաստանի քահանայապետ ու թագավոր Հյուրկանոս II-ն է (63-40), Արիստորուլոս II-ի ավագ եղբայրը:

12. Այս իրադարձությունների նկարագրությունն համար Խորենացին որպես աղբյուր օգտագործել է Հրեա նշանավոր մատենագիր Հովսեպոս Փլավիոսի աշխատությունները: Շատ դեպքերում, աննշան կամ ոչ էական ճշգրտումներով ու փոփոխություններով, Խորենացին կրկնում է Հովսեպոսին (տե՛ս **Հովսեպոս Փլավիոս**, Հրեական պատերազմի մասին, գիրք I, էջ 35 և այլն):

13. **Վարդգեսավան** - քաղաք Արարատյան դաշտավայրում, ապագա Վաղարշապատ քաղաքի տեղում:

14. Խոսրը Հռոմեական զորավար, պետական գործիչ, 67 թ. ժողովրդական տրիբուն, 58 թ. կոնսուլ Գաբրիելոսի մասին է, որին Պոմպեոսը թողել էր Արևելքում որպես իր տեղապահ:

15. Այստեղ ակնհայտ չփոթմունք է, քանզի Կրասսոսի գործունեությունն Արևելքում աղերսվում է ոչ թե Տիգրան II -ի, այլ վերջինիս որդու՝ Արտավազդ II-ի հետ: Բացի այդ, Կրասսոսը պարտություն է կրել ու սպանվել ճակատամարտում ոչ թե Հայերից, այլ պարթևներից:

16. **Կասսիոս** - խոսքը վերաբերում է Կրասսոսի բանակի քվեստոր Գայոս Կասսիոս

Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոս

Լոնգինոսին որը, Կրասսոսի պարտությունից հետո, դարձավ Արևելքում Հռոմեական զորքերի հրամանատար:

17. Նկատի ունի Հռոմեական ականավոր պետական ու ռազմական գործիչ Գայոս Հուլիոս Կեսարին (100-44):

18. **Բարզափրան** - Հովսեպոսի մոտ հիշատակված է Բարզափոանես ձևով, և այն էլ ոչ թե որպես Հայոց սպարապետ ու Ռշտունյաց տոհմի նահապետ, այլ

պարթևների զորավար և սատրապ: Նորենացու սույն Հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ մ. թ. ա. 40 թ. դեպի Ասորիք պարթևների կազմակերպած այս արշավանքին մասնակցել են նաև Հայկական զորամասերը:

19. Այստեղ ևս չփոթմունք է. Պակարոսը (Բակուր) ոչ թե Ասորիքի թագաժառանգն էր, այլ Պարթևստանի:

20. Այսինքն՝ Հազար տաղանդ:

21. Նկատի ունի Վան քաղաքը: Նորենացու սույն վկայությունները Տիգրան Միջինի զործունեություն մասին, կարիք ունեն ճշգրտման: Հայ-պարթևական զորքերի ասորա-պաղեստինյան այս արշավանքը, Հրեաների գերեվարությունը Հայաստան և այլն, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, կատարվել են Արտավազդ II-ի օրոք: Նորենացու մոտ Արտավազդ II-ը փոխարինվել է Տիգրան II-ով, որը բացատրվում է Տիգրանի փառքով և կատարած գերեվարություններով:

22. Մինկխոսու - Հունարեն բառ է, որը նշանակում է համաժողով: Այստեղ Նորենացին նկատի ունի Հռոմեական ծերակույտը (սենատ):

23. Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել Ք. ա. 39 թվականին:

24. Շամշատ - Կոմմազենների թագավորություն մայրաքաղաքն էր:

25. Հրեաստանի թագավոր Անտիգոնոսը սպանվեց Ք. ա. 37 թվականին, նույն թվականին էլ, Հռոմեացիների օգնությամբ, Հրեաստանի թագավոր ու քահանայապետ Հռչակվեց Հերովդես I Մեծը (37-4):

26. Աղիովիտը գավառ է Տուրուբերանում՝ Վանա լճի հյուսիսային եզերքում, իսկ Աորերանին՝ Վասպուրականում, Վանա լճի հյուսիսարևելյան մասում:

27. Հաշտյանքը Չորրորդ Հայքի գավառներից մեկն էր:

28. Արտավազդ II-ի սույն նկարագիրը, որը տալիս է Նորենացին, չի համապատասխանում պատմական իրականությունը: Հունա-Հռոմեական աղբյուրներին մենք գիտենք, որ Արտավազդը եղել է իր ժամանակի ամենաուսյալ և գիտուն անձնավորություններից մեկը, նա հմուտ ղեկանազետ էր ու խոշոր ուղղական գործիչ:

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԸՍՏ ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԻ

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք Հիսունչորսերորդ

9,1 Օգոստոսը¹ Հպատակ երկրները կառավարում էր Հռոմեական սովորույթի համաձայն, մինչդեռ դաշնակից (երկրներին) թույլ

էր տալիս կառավարվել իրենց հայրենի ավանդույթուններին համաձայն: Եվ նա նպատակահարմար չէր գտնում ոչ այս մեկին որևէ բան ավելացնել, ոչ իսկ թույլ տալ որևէ նոր բանի տիրանալու, այլ ճշտորեն բավարարվել եղածով:

4 Իսկ քանի որ մյուս հայերը² մեղադրում էին Արտաշեսին³ և (ղեկավանություն ուղարկելով) խնդրում էին Հոռոմում գտնվող նրա Տիգրան եղբորը⁴, ապա Օգոստոսն ուղարկեց Տիբերիոսին⁵, որպեսզի (Արտաշեսին) հեռացնի թագավորությունից և (Տիգրանին) հաստատի գահի վրա: Սակայն (Տիբերիոսն) այս պատրաստություններին համապատասխան ոչինչ չկատարեց, քանզի հայերն իրենք արդեն սպանել էին Արտաշեսին⁶: Իսկ Տիբերիոսը խիստ մեծարվեց, մանավանդ որ այս բոլորի առթիվ որոշվեց զոհաբերություններ կատարել, կարծես թե քաջարիություն էր ցուցաբերել:

Գիրք Հիսունհինգերորդ

10a, 4 Այսուհանդերձ պարթևների դեմ պատերազմ չսկսվեց. քանզի Փրատակեսը⁷ լսելով, որ Գայոսը⁸ Սիրիայում է գտնվում իբրև կոնսուլ, միաժամանակ կասկածելով, որ իր երկրում ևս իրավիճակը առաջիկա պես դարձյալ անբարենպաստ է, շտապեց համաձայնություն գալ (Հոռոմեացիների հետ) այն պայմանով, որ ինքը կհեռանա Հայաստանից և իր եղբայրները կմնան ծովից այն կողմ⁹: Սակայն հայերը, քանի որ Տիգրանը¹⁰ բարբարոսների¹¹ դեմ մղած ինչ-որ պատերազմի ժամանակ սպանվել էր, իսկ էրատոն¹² էլ հրաժարվել էր իշխանությունից, պատերազմի ելան Հոռոմեացիների դեմ, որովհետև նրանց (վրա իշխանությունը) հանձնել էին ոմն մեղացի Արիոբարզանեսի¹³, որը մի ժամանակ Տիրիդատեսի¹⁴ հետ եկել էր Հոռոմեացիների մոտ. այս ղեկավարը կատարվեցին հաջորդ տարին¹⁵, երբ կոնսուլներ էին Պուբլիոս Վինիկիոսը և Պուբլիոս Վարոսը: Ու թեպետ հայերը նշանակալից որևէ գործ չկատարեցին, բայց ոմն Ադդոն, որը տիրում էր Արտագերսին¹⁶, համոզեց Գայոսին ընդհուպ մոտենալ պարսպաներին և խոցեց նրան¹⁷. այս պատճառով էլ (Արտագերսը) պաշարման ենթարկվեց ու երկար դիմադրեց: Բայց երբ վերջապես այն վերցվեց, ոչ միայն Օգոստոսը, այլև Գայոսը նույնպես ստացել էր իմպերատորի տիտղոս և Հայաստանն այնժամ Օգոստոսի և սենատի կողմից ստացավ Արիորարզանեսը և ոչ շատ

ժամանակ անց նրա մահից հետո՝ նրա որդի Արտավազդը¹⁸: Այսպես Գայոսը վերքի պատճառով թուլացավ և քանի որ ոչ մի կերպ չէր առողջանում, սկսեց բանականությունը կորցնել և առավել ևս ըթամտացավ:

1. Ոտքը վերաբերում է Հոռնի առաջին կայսր Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոսին (Ք. ա. 27 թ.-Ք. Հ. 14 թ.):

2. «Մյուս հայերը» - սրանք Հայաստանում հոռնեաներ հոռնքի ներկայացուցիչ Հայ մեծամեծներն էին:

3. **Արտաշես** - Արտավազդ II -ի ավագ որդին է, Հայաստանի թագավոր Արտաշես II-ը (30-20), որն իր հոր նենգադավ ձերբակալությունից հետո գլխավորեց Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդդեմ հոռնեացիների: Սա Արտավազդ II-ի եղբրական սպանությունից վրեժը լուծում է սրի քաշելով Հայաստանում մնացած բոլոր հոռնեացիներին:

4. Տիգրանը Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայրն է. Անտոնիոսը նրան գերեվարել էր Եգիպտոս, որտեղից Օկտավիանոսը փոխադրեց Հոռն, ուր տասը տարի մնալուց հետո ուղարկվեց Հայաստան՝ Արտաշես II-ի թափուր գահը զբաղեցնելու: Հայաստանի թագավոր Տիգրան III-ն է (20-8):

5. Տիրերիոսը Օգոստոս կայսեր որդեգիրն էր, նրա ամենամերձավոր խորհրդականը Արևելքի հարցերում: Սա է, որ գահ բարձրացրեց Հոռնի դրածո Տիգրան III-ին: Հետագայում՝ Հոռնի կայսր (14-37):

6. Ռուսումնասիրողներից շատերը ենթադրում են, որ Արտաշես II-ը սպանվել է անձամբ Օգոստոս կայսեր զրդմամբ:

7. **Փրատակես** - պարթևական Հրահատ V (Հրահատակ) թագավորն է (Ք. ա. 2 - Ք. Հ. 4 թթ.):

8. **Գայոս Կեսար** - հոռնեական զորավար, Օգոստոս կայսեր թոռն ու որդեգիրը: Ք. Հ. 1 թ. Օգոստոսի կողմից ուղարկվեց Արևելք: Հոռնեական զենքի ուժով ճնշեց Ք. ա. 2 թ. Հայ ժողովրդի բարձրացրած ապստամբությունը:

9. «Ծովից այն կողմ» ասելով՝ Հրահատ V-ը նկատի ուներ Հոռնը:

10. Սա Հայաստանի թագավոր Տիգրան III-ի որդին էր՝ «արքայից արքա» Տիգրան IV-ը (8-5, Ք. ա. 2- Ք. Հ. 1 թթ.):

11. Ոտքը կովկասյան լեռնաբնակների մասին է, որոնք Ք. Հ. 1 թ. աս - պատակում էին Հայաստանի Նյուսիսարևելյան մատույցները:

12. **Էրատո** - Մեծ Հայքի թագուհի (8-5, 2-1, 6-11), Հայոց թագավոր Տիգրան III-ի դուստրը և Տիգրան IV-ի քույրը, վերջինիս գահակիցը, Արտաշեսյան Հարստությունից վերջին ներկայացուցիչը:

13. **Արիոբարզանես** - սա Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին էր, որին Ք. Հ. 2 թ. Գայոս Կեսարը հռչակեց Մեծ Հայքի թագավոր (2-4)՝ նպատակ ունենալով Մեծ Հայքի թագավորությունը ձուլել Ատրպատականի թագա-

վորության հետ:

14. **Տիրիդատես** – Տրդատ անվան հունականացված ձևն է:

15. Այսինքն՝ Ք. հ. 2 թվականին:

16. Սա հռչակավոր Արտագերս ամրոցն է, որը գտնվում էր պատմական Հայաստանի Արշարունյաց գավառում:

17. Ադրնը (ըստ երևույթին՝ Ատոմ) Գայոս Կեսարին դաշույնով ծանր վիրավորեց 2 թ. սեպտեմբերի 9-ին:

18. Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արիորարզանի որդին է, որը հոր մահից հետո, Օգոստոս կայսրի կողմից հռչակվեց Մեծ Հայքի ու Ատրպատականի թագավոր: Հայոց Արտավազդ IV թագավորն է (4-6): Հայերը չճանաչեցին սրա իշխանությունը և, ապստամբելով, սպանեցին (6 թ.):

«ԱՆԿՑՈՒՐԱՑԻ ԿՈՒՈՂԸ» ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ք. ա. I դարի վերջերի Հայաստանի քաղաքական պատմության, ինչպես նաև հայ-հռոմեական հարաբերությունների մասին կարևոր աղբյուր է «Աստվածային Օգոստոսի գործերը» վերտառությունամբ հայտնի արձանագրությունը: Սա, փաստորեն, Օգոստոս կայսեր կտակ-հաշվետվությունն է իր կատարած գործերի վերաբերյալ: Հաշվետվության 35 գլուխներից յուրաքանչյուրում թվարկված են Օգոստոսի ծառայությունները Հռոմի հանդեպ, վեր են հանված նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բոլոր էական կողմերը: Հաշվետվությունը, որը կազմել է ինքը՝ Օգոստոսը, կայսեր կտակի համաձայն գետեղվել է Հռոմում գտնվող նրա դամբարանի մուտքի մոտ: Չնայած այդ արձանագրությունն առ այսօր հայտնաբերված չէ, սակայն գիտությունը հայտնի են նույն կտակի երեք պատճենները, որոնցից առավել ամբողջական է դեռևս 1555 թ. Անկարայում հայտնաբերված արձանագրությունը:

Հունարեն և լատիներեն լեզուներով գրված այդ արձանագրությունը փորագրված է եղել Օգոստոս կայսեր անունը կրող և ի պատիվ նրա՝ Անկյուրա (Անկարա) քաղաքում կառուցված տաճարի պատերից մեկի վրա: Դա է պատճառը, որ այս արձանագրությունը հայտնի է «Անկյուրայի կոթող» անունով: Սույն արձանագրության ուսումնասիրության և հրատարակման գործում (1865 և 1883 թթ.) նշանակալից ավանդ ունի գերմանացի պատմաբան Թ. Մոմզենը: «Անկյուրայի կոթողից» ստորև բերված հատվածը տալիս ենք ըստ

Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանություն, որը կատարված է Մոնդենի աշխատասիրած վերջին հրատարակությունից [տե՛ս «Res gestae divi Augusti» (Monumentum Ancyranum), ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883]:

ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ, V

25-32. Մեծ Հայաստանը թեև ես կարող էի նրա Արտաշես թագավորի¹ սպանությունից հետո դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին², որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը, հանձնարարելով այդ Տիգրանին³, որն այն ժամանակ իմ որդեգիրն էր:

Այնուհետև, երբ այդ ժողովուրդն ընդվզեց և ապստամբեց՝ նրան նվաճեցի իմ որդու՝ Գայոսի⁴ ձեռքով և թագավորական գահը տվեցի Արիոբարզանին⁵ մեղացիների Արտավազդ թագավորի որդուն, որպեսզի նա երկիրը կառավարի, իսկ սրա մահից հետո, նրա որդուն՝ Արտավազդին⁶: Երբ սա սպանվեց՝ ուղարկեցի այդ թագավորությունը Տիգրանին, որը Հայոց արքունի տոհմից էր⁷:

1. Սուքը Արտավազդ II թագավորի ավագ որդու՝ Հայոց թագավոր Արտաշես II-ի մասին է:

2. Սա Հայոց թագավոր Տիգրան III-ն էր: Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայրը (տե՛ս 401-րդ էջ, ծան. № 4):

3. Օգոստոսը նկատի ունի իր խորթ որդուն՝ Տիգրանու Կլավդիոս Ներոնին, որի մայրը՝ Լիվիա Դրուզիլլան Ք. ա. 30 թվականին ամուսնացել էր Օգոստոսի հետ: Ք. չ. 4 թ. Օգոստոսը սրան հռչակեց ժառանգորդ և վերանվանակոչեց՝ Տիգրանու Հուլիոս Կեսար: Տիգրանու Օգոստոսի մահից հետո հռչակվեց կայսր:

4. **Գայոս Կեսար** - սա Օգոստոսի թոռն էր՝ նրա դստեր Յուլիայի և Հայտնի զորավար Մարկոս Վիպսանիոս Ագրիպպայի որդին: Ծնվելուց անմիջապես հետո (Ք. ա. 20 թ.) Օգոստոսը սրան որդեգրեց և հռչակեց ժառանգորդ: Սակայն Գայոս Կեսարի վաղաժամ մահից հետո (տե՛ս 402-րդ էջ, ծան. №17), Օգոստոսը որդեգրեց Տիգրանին:

5. **Արիոբարզան** - Մեծ Հայքի թագավոր (2-4), հռոմեական դրածո, Անտոնիոսի բարեկամ Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին:

6. Սա Հայոց Արտավազդ IV թագավորն է (4-6), հռոմեական դրածո: Հայերը չճանաչեցին Արտավազդ IV-ի իշխանությունը և ապստամբելով՝ սպանեցին նրան:

7. Այստեղ խոսքը Հրեաստանի Հերովդես I թագավորի թոռան՝ Տիգրանի

մասին է: Այս Տիգրանը իգական գծով Արտաշեսյան շառավիղ էր. նրա մայրը՝ Գլափյուրյան դուստրն էր Կապադովկիայի Արքելաոս թագավորի և Արտաշեսյան արքայազատեր: Հոռոմեական դրածո Տիգրան V-ը Հայաստանում իշխեց ընդամենը մեկ տարի (Ք. Տ. 6 թ.), հայերը սրան ևս զահրնկեց արեցին:

ՏԻԳՐԱՆ V-Ը ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ VI-Ը ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ԸՍՏ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք տասնութերորդ

139 Իսկ Ալեքսանդրը՝ Հերովդես թագավորի¹ որդին, որն իր իր Հոր ձեռքով սպանվել էր, ունեցել էր երկու որդի՝ Ալեքսանդրին և Տիգրանին՝ Կապադովկիայի թագավոր Արքելաոսի² դստրից³: Եվ Տիգրանը, որը թագավորում էր Հայաստանում⁴, անդամակ մեռավ այն բանից հետո, երբ ամբաստանվելով տարվեց Հոռոմ: Իսկ Ալեքսանդրը ունեցավ իր եղբոր անվանակից որդի՝ Տիգրանին, որը հետագայում Ներոնի⁵ կողմից ուղարկվեց որպես Հայաստանի թագավոր⁶. այս Տիգրանն էլ ունեցավ Ալեքսանդր անունով որդի:

1. **Հերովդես** - Հրեաստանի թագավոր Հերովդես I Մեծն է:

2. **Արքելաոս** - Կապադովկիայի թագավոր (36-17):

3. Հովսեպոսը մեկ այլ տեղ («Հրեական պատերազմի մասին», գիրք I, 552) հիշատակում է Արքելաոսի դստեր անունը՝ Գլափյուրա: Ուսումնասիրողներն իրավացիորեն նշում են, որ սույն Գլափյուրայի մայրը եղել է Արտաշեսյան տոհմի Հայ թագավորի դուստր:

4. Սա Մեծ Հայքի թագավոր Տիգրան V-ն է, որը զահ բարձրացավ Օգոստոս կայսեր թույլտվությամբ: Իգական գծով Արտաշեսյան շառավիղ էր:

5. Նոսքը Հոռոմեական կայսր Ներոնի (54-68) մասին է:

6. **Տիգրան** - Ներոն կայսեր դրածոն հայկական գահի վրա՝ «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց» Տիգրան VI (60-61):

ՎԱՆՈՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ ԸՍՏ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք տասնութերորդ

48 (Պարթևները) հրավիրում են թագավորելու Մեդիայի
(Թագավոր) Արտաբանոսին¹ Արշակունի տոհմից: Իսկ
Արտաբանոսը հավանություն է տալիս ու գալիս է իր գորքի
հետ: Վոնոնեսը² դուրս է գալիս նրան դիմագրավելու: Եվ
սկզբում, քանի դեռ պարթևների մեծամասնությունը իրեն
համամիտ էր, կոխվ մղելով, նա հաղթում է, իսկ Արտաբանոսը
փախչում է դեպի Մեդիայի սահմանները: Բայց շատ չանցած
49 (Արտաբանոսը), համախմբելով իր զորքերը, հարձակվում է
Վոնոնեսի վրա և հաղթում նրան, իսկ Վոնոնեսը հեծյալ
փախչում է իր փոքրաթիվ մերձավորների հետ Սելևկիա³: Եվ
Արտաբանոսը, որը բարբարոսներին ահաբեկելու նպատակով
ճանապարհին մեծ ջարդեր գործեց, իր բազմությունը մեկնում է
50 Կտեսիփոն⁴: Եվ Արտաբանոսը թագավորում է պարթևների
մոտ⁵, մինչդեռ Վոնոնեսը ապաստան է գտնում Հայաստանում:
Սկզբում սա փորձեց տիրել երկրին⁶ և դեսպանություն
ուղարկեց հոռմենացիների մոտ: Սակայն Տիրերիոսը⁷ նրա
խնդրանքը մերժեց, նրա փոքրոգություն, ինչպես նաև
51 պարթևական (թագավորի) սպառնալիքների պատճառով,
քանի որ (Արտաբանոսը) դեսպանություն ուղարկելով,
սպառնացել էր պատերազմ սկսել: Մինչդեռ Վոնոնեսը
թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չուներ, քանի
որ Նպատի⁸ չուրջ բնակվող Հայ մեծամեծները հարել էին
Արտաբանոսին, որոնք և Վոնոնեսին հանձնեցին Սիրիայի
52 ստրատեգոս Սիլանոսին⁹: Եվ (Վոնոնեսը), հանուն Հոռմում
ստացած դաստիարակության, ապաստան գտավ Սիրիայում,
իսկ Հայաստանը Արտաբանոսը տվեց իր որդիներից մեկին՝
Օրոդեսին¹⁰:

1. Հովսեփոսը չփոթում է. Արտաբանոս-Արտավանը մինչև Պարթևաց թագավոր դառնալը Մեդիայի թագավոր չէր, այլ եղել է Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարիչ:

2. Վոնոնես (Վոնոն) - Պարթևաց Հրահատ IV թագավորի ավագ որդին է, որն իր դաստիարակությունն ստացել էր Հոռմում: Օգոստոս կայսեր կողմից նշանակվել էր Պարթևաստանի թագավոր (7-12):

3. Սելևկիա քաղաքը կառուցվել է Ք. ա. IV վերջին Սելևկոս Նիկատորի կողմից՝ Տիգրիսի աջ ափին, այժմյան Բաղդադից փոքր-ինչ հարավ:

4. Կտեսիփոն - պարթև Արշակունիների գահանիստ կենտրոններից մեկը,

Հետագայում՝ Սասանյան Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է առավելագույնը Տիգրան անունով: Գտնվում է Տիգրիսի ափին՝ Սելևկիայի մոտ:

5. **Արտավան III** – Պարթևստանի արքայից արքա (12–38): Պարսկաստանում հիմնադրել է Արշակունյաց Հարստության կրտսեր ճյուղը:

6. Փախչելով Հայաստան՝ Վոնոնը օգտվելով երկրի խառնակ ու չփոթվիճակից, իրեն հռչակում է Մեծ Հայքի թագավոր (12–16): Սակայն և՛ Հոռոմ, և՛ Պարսկաստանը չճանաչեցին նրա թագավորությունը:

7. Խոսքը վերաբերում է Հոռոմեական կայսր Տիրերիոս Կլավդիոս Ներոնին:

8. Բնագրում՝ Նիփատես:

9. **Սիլանոս** – Հոռոմեական Սիրիա–Ասորիք պրովինցիայի կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսն է: Հայաստանից վտարվելուց հետո, Վոնոնը բնակվում էր կուսակալության կենտրոն Անտիոքում՝ Սիլանոսի խիստ հսկողության ներքո:

10. Օրոգեսն այնպես էլ Հայաստանում գահ չբարձրացավ: Հայ մեծամեծները գերադասեցին պոնտական թագավորազն Ջենոնին, որը 18 թ. Տիրերիոսի եղբորորդու՝ Գերմանիկոսի ձեռքով Արտաշատում թագադրվեց Մեծ Հայքի թագավոր:

**ՊԱՐԹԵՎԱ–ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Ք. Հ. I ԳԱՐԻ ՍԿՁԲՆԵՐԻՆ)
ԸՍՏ ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ**

Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը կայսերական ժամանակաշրջանի Հռոմի ամենանշանավոր պատմագիրն է: Նա ծնվել է մոտավորապես 55–57 թթ., հեծյալի ընտանիքում: Ստացել է Հունական դասական կրթություն, սովորել է Հռոմում նշանավոր Քվինտիլիանոսի ճարտասանական դպրոցում: Հետագայում նա դարձել է ճանաչված հոետոր և աչքի ընկնող պետական գործիչ (81 թ.՝ քվեստոր, 88 թ.՝ պրետոր, 97 թ.՝ կոնսուլ, 112 թ.՝ Ասիա պրովինցիայի պրոկոնսուլ):

Քաղաքական գործունեությունը զուգընթաց Տակիտոսը զբաղվում է նաև գրականությունը: Նրա առաջին գրական երկը նվիրված էր իր աներոջ մահվանը և կոչվում էր «Հուլիոս Ագրիկոլայի կյանքի ու բարքի մասին» (98 թ.): Տակիտոսի գրչին են պատկանում նաև «Գերման ժողովրդի ծագման և Գերմանիայի տեղադրության մասին» (98 թ.), «Տրամախոսություն հոետորների մասին» (102–103 թթ.), «Պատմություն» (ավարտել է 110 թ.) երկասիրությունները: Տակիտոսի ստեղծագործությունների գլուխգործոցը մնում է նրա

հռչակավոր «Տարեգրությունները»: Աշխատությունը բաղկացած է եղել 16 գրքից, որոնցից պահպանվել են միայն 1-4, 12-16 գրքերը և հատվածներ 5-րդ, 6-րդ և 11-րդ գրքերից: «Տարեգրությունների» վրա հեղինակը աշխատել է մինչև իր կյանքի վերջը (մոտավորապես 125 թ.):

Լինելով սենատական արիստոկրատիայի ներկայացուցիչն ու գաղափարախոսը՝ Տակիտոսն իր երկերը շարադրել է Հռոմի զավթողական քաղաքականության ջատագովի տեսանկյունից: Չնայած այս հանգամանքին, անգնահատելի նշանակություն ունեն Տակիտոսի համապատասխան վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին: Դրանք մեր ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն աղբյուրներն են և որոշակիորեն լույս են սփռում I դարի Հայաստանի պատմության շատ հարցերի վրա:

Տակիտոսից ստորև բերված հատվածները, աննշան ուղղագրական սրբագրումներով, քաղել ենք Պ. Սոտնիկյանի թարգմանությունից (Կ. Տակիտոս, Երևան, 1941):

ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք երկրորդ

Գլուխ 1. Սիսեննա Ստատիլիոս (Տավրոսի) և Լուկիոս Լիբոնի կոնսուլության¹ ժամանակ Արևելքի պետությունները և Հռոմի պրովինցիաները² խռովության մեջ էին, դա սկսվում է պարթևների մոտ, որոնք Հռոմից խնդրած և ստացած թագավորին, թեպետև Արշակունիների տոհմից էր նա, իբրև օտարի՝ արհամարհանքով մերժում են: Դա Վոնոնն³ էր, որը Փրաատի⁴ (Հրահատի) կողմից տրված էր Ավգուստոսին⁵ իբրև պատանդ: Չէ՞ որ Փրաատը, թեպետև հռոմեական զորքը և առաջնորդներին դուրս էր քշել⁶, դեպի Ավգուստոսը ցույց էր տալիս հարգանքի բոլոր նշանները և իր բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով ուղարկել էր իր զավակների մի մասը Հռոմ, ոչ այնքան մեզնից վախենալու պատճառով, որքան համերկրացիների հավատարմությանը չվստահելու հետևանքով:

Գլուխ 2. Փրաատի և սրան հաջորդող թագավորների⁷ վախճանից, ներքին արյունահեղությունների պատճառով պարթևների առաջավոր տոհմիկների կողմից Հռոմ եկան պատգամավորներ, որպեսզի

նրա որդիներից երիցագույնին՝ Վոնոնին հրավիրեն: Կայսրն⁸ իր համար այդ բանը պատվաբեր համարեց ու շուք և ուժ տվեց նրան: Եվ բարբարոսներն ընդունեցին նրան այն ուրախություններ, որով համարյա միշտ ընդունում են նոր իշխանավորին: Շուտով նրանց տիրեց ամոթը. ասում էին, թե պարթևներն այլասերվել են, ուրիշ երկրից, թշնամիների սովորույթներով վարակված՝ թագավոր են խնդրել. Արշակունիների գահը հոռմեացիների պրովինցիաների մեջ է մտնում և իբրև պարզև է տրվում:

Ո՞ւր է Կրասսոսին խողխողողների և Անտոնիոսին դուրս քշողների փառքը, եթե պարթևներին պիտի տիրի կայսեր այն ստրուկը, որ այնքան տարիներ ստրկությունը համառաբար տարել է:

Գլուխ 3. Այդպիսով հրավիրվում է Արտաբանը⁹ (Արտավանը), արյունով¹⁰ Արշակունի, մեծացած Գահաս¹¹ ժողովրդի մոտ, հենց առաջին իսկ բախման մեջ պարտվում ու հետո ուժեր է պատրաստում և տիրանում թագավորությունը: Պարտված Վոնոնի համար Հայաստանն ապաստարան ծառայեց¹², այն Հայաստանը, որի գահն այդ ժամանակ թափուր էր¹³ և որը, գտնվելով պարթևների և հոռմեացիների ուժերի միջև, անհավատարիմ էր Անտոնիոսի ոճրագործության պատճառով¹⁴, Անտոնիոսի, որը Հայաստանի թագավոր Արտավազդին, գրավելով բարեկամության անվան տակ, հետո չլիթայել ու սպանել էր: Սրա որդի Արտաքսիասը (Արտաշեսը)¹⁵ իր հոր հետ կապված հիշողության պատճառով՝ մեղ թշնամացած էր. նա պաշտպանեց թե՛ իր անձը և թե՛ պետությունն Արշակունիների ուժով: Մերձավորների նենգությունը կատարված Արտաքսիասի սպանությունից հետո, Հայաստանին կայսեր կողմից տրվեց Տիգրանը¹⁶, որին Տիբերիոս Ներոնի¹⁷ չնորհիվ ուղեկցեցին ղեպի իր թագավորությունը: Ո՛չ Տիգրանի, ո՛չ էլ սրա որդիների տիրապետությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն, ըստ օտար (ոչ-հոռմեական) սովորության, ամուսնացել էին միասին թագավորելու նպատակով¹⁸:

Գլուխ 4. Հետո Ավգուստոսի հրամանով Արտավազդը¹⁹ գահ բարձրացավ և տապալվեց ոչ առանց կորուստ պատճառելու մեզ: Այդ ժամանակ Հայաստանը խաղաղեցնելու համար՝ ընտրվում է Գայոս Կեսարը²⁰: Սա ծագումով մեղ Արիորարզանին²¹ Հայերի ցանկությունը նշանակում է Հայաստանի պետ, նրա մարմնի նշանավոր գեղեցկության և շատ աչքի ընկնող քաջության պատճառով: Արիորարզանը մահացավ պատահական մահով: Սրա հետնորդների²² իշխանությունը հայերը չտարան: Կնոջ իշխանությունը փորձելուց (այդ կնոջ անունն էր էրատո)²³ և սրան շուտով արտաքսելուց հետո, ան-

Հաստատ լինելով, և ավելի շուտ առանց պետի մնալու, քան ազատութեան մեջ լինելու համար՝ հայերը թագավոր են ընդունում փախստական Վոնոնին: Բայց քանի որ Արտաբանը սպառնում էր, իսկ Վոնոնը չնչին պաշտպանություն էր գտնում Հայաստանում, և եթե պաշտպանվեր մեր ուժով՝ անխուսափելի կլիներ պատերազմը պարթևների դեմ, Սիրիայի փոխանորդ Կրետիկոս Սիլանոսը²⁴ կանչում է Վոնոնին և շրջապատում նրան հսկիչ պահակախմբով, սակայն պահպանում է նրա շուքն ու թագավորական անունը²⁵:

Գլուխ 56. Այս ժողովուրդը հնուց ի վեր տատանվող է թե՛ մարդկանց բնավորութեան և թե՛ երկրների տեղադրութեան պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում է հեռու՝ մինչև Մեդերի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին: Այդ ժամանակաշրջանում Վոնոնին հեռացնելուց հետո, թագավոր չունեին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը հակվում էր դեպի Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդի՝ Ջենոնը²⁶, որովհետև հենց մանկությունից նա կրթվել էր հայերի սովորույթներով ու կենցաղով. որսագնացության, խրախճանքների և բարբարոսների մոտ հաճախ գործադրվող այլ սովորությունների միջոցով նա իրեն հետ էր կապել թե՛ ազնվականներին և թե՛ հասարակ ժողովրդին: Այսպիսով, Գերմանիկոսն²⁷ Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքում մեծամեծների հավանությունը և շուրջը հավաքված բազմության ներկայությամբ՝ նրա գլխին դրեց թագավորական զարդանշանը: Մնացածները հարգանք մատուցելով թագավորին, ողջունում էին՝ Արտաշես անվանելով: Այսպես կոչեցին նրան քաղաքի անվան օրինակով²⁸:

1. Սրսեննա Ստատրիլոսն ու Լուկիոս Սկրիրոնիոս Լիբոնը կոնսուլներ են եղել 16 թվականին:

2. Տակիտոսը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ կայսրության Հյուսիսարևմտյան ծայրամասերում գտնվող պրովինցիաները՝ Գերմանիան ու Պանոնիան բռնկված էին ապստամբական բոցերով և որտեղ կայսրությունը կրում էր մեծ անհաջողություններ:

3. Սա Պարթևատանի Վոնոն Արշակունի թագավորն էր՝ Հրահատ IV-ի որդին: Ք. ա. 10 թ. Հրահատ IV-ը իր չորս որդիներին, որոնց թվում և Վոնոնին, ինչպես նաև չորս թոռներին ուզարկել էր հոռո:

4. Փրաատ - Պարթևատանի Հրահատ IV թագավորն էր:

5. **Նոսքը** Հոռմի առաջին կայսր Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոսի մասին է:

6. Պատմագիրը նկատի ունի Ք. ա. 36 թ. Անտոնիոսի պարտությունը և Օպպիոս Ստատիանոսի երկու լեզեոնի շրջապատումն ու Ջախջախումը պարթևների կողմից:

7. Հրահատ IV-ի սպանությունից հետո պարթևական գահ են բարձրանում նրա կրտսեր որդին՝ Հրահատակը (Ք. ա. 2-Ք. հ. 4) և Օրոդես III-ը (4-7):

8. Այսինքն՝ Օգոստոսը:

9. **Արտաբան** - Պարթևաստանի թագավոր Արտավան III-ն է (12-38): Մինչ գահ բարձրանալը նա Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարիչն էր:

10. Արտավանը միայն մոր կողմից էր Արշակունի. գահընկեց անելով Վոնոն Արշակունուն՝ նա հիմնադիր դարձավ Արշակունյաց Հարստություն կրտսեր ճյուղին:

11. Սկյութական ցեղ է, որն ապրում էր Կասպից ծովից Հարավ-արևելք ընկած տարածքում:

12. Ապաստան գտնելով Հայաստանում՝ Վոնոնն այստեղ հռչակվում է Մեծ Հայքի թագավոր (12-16):

13. Մինչ այդ Հայերը գահընկեց էին արել էրատո Արտաշեսյանին (Հայոց թագուհի երրորդ անգամ՝ 6-11):

14. Տակտիսը նկատի ունի Արտավազդ II-ի ստոր ձերբակալությունն ու մահապատիժը, որը կազմակերպել էին Անտոնիոսն ու Կեոպատրան:

15. Սա Հայաստանի թագավոր Արտաշես II-ն է՝ Արտավազդ II-ի ավագ որդին:

16. **Տիգրան** - Արտավազդ II-ի կրտսեր որդին է: Նրան Օկտավիանոս Ալեքսանդրիայից տարել էր Հոռմ, ուր տասը տարի ապրելով՝ յուրացրել էր Հոռմեացիների բարքերն ու սովորությունները, նրանց լեզուն: Իր ավագ եղբոր՝ Արտաշես II-ի սպանությունից հետո հոռմեացիների կողմից հռչակվել է Հայաստանի թագավոր:

17. **Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոն** - արևելքում հոռմեական բանակների գլխավոր հրամանատար, Օգոստոսի որդեգիրը, հետագայում՝ Հոռմի կայսր:

18. Պատմագիրը նկատի ունի Տիգրան III-ի զավակներ՝ արքայից արքա Տիգրան IV-ի և վերջինիս խորթ քույր էրատո թագուհու ամուսնական կապը:

19. Նոսքը Արտավազդ II-ի որդու՝ Արտաշես II-ի ու Տիգրան III-ի կրտսեր եղբայր՝ Արտավազդ III-ի մասին է, որը շուրջ 25 տարի գտնվում էր Հոռմում և Օգոստոսի կարգադրությունը՝ գահընկեց արված Տիգրան IV-ի փոխարեն հռչակվեց Հայոց թագավոր (5-2):

20. Սա Օգոստոսի թոռն ու որդեգիրն էր, որը Ք. ա. 2 թ. հոռմեական մեծ բանակով ուղարկվել էր Հայաստանը հանդարտեցնելու:

21. **Մեղ** (Մար) Արիորարզան - Ատրպատականի Արիորարզան թագավորն է,

Անտոնիոսի բարեկամ Մար Արտավազգի որդին, իզական գծով՝ Արտաշեսյան: Ք. Ն. 2 թ. Գայոս Կեսարը սրան հռչակում է Հայոց թագավոր:

22. Նկատի ունի Արիտրարզանի որդուն՝ Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արտավազգ IV Մարին:

23. Թագուհի Մեծ Հայքի (8-5, 2-1, 6-11):

24. Քվինտոս Կրետիկոս Սիլանոս - 7 թ. կոնսուլ, Սիրիա պրովինցիայի կուսակալ (11-17): Տիրերիոսի կարգադրությամբ նա 16 թ. իր մոտ է հրավիրում Վոնոնին և այլևս թույլ չի տալիս ետ վերադառնալ Հայաստան:

25. Տարիներ շարունակ Վոնոնը ապրում էր Անտիոքում, իսկ այնուհետև՝ Կիրիկիայի Պոմպեուպոլիս քաղաքում: Կաշառելով իրեն հսկող պահակազորը՝ 19 թ. Վոնոնը փորձ է անում փախչել Հայաստան, սակայն այդ ավարտվում է անհաջողությամբ և նա սպանվում է (19 թ.):

26. Զենոնը Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորի և Տիրերիոս կայսեր ազգականուհի Պյութագորայի որդին էր, որին 18 թ. հռոմեացիները հռչակեցին Մեծ Հայքի թագավոր (18-34):

27. Ուոսքը Տիրերիոս կայսեր եղբորորդու և նրա որդեգրի՝ հռոմեական հայտնի զորավար Գերմանիկոս Հուլիոս Կեսարի (Ք. ա. 15 - Ք. Ն. 19) մասին է, եղել է 12 և 18 թվականների կոնսուլ:

28. Տակիտոսը չփոթում է. Զենոնին հայերը Արտաշես կոչեցին ոչ թե Արտաշատ «քաղաքի անվան օրինակով», այլ սա ղինաստիական «Արտաշէս» անունն էր, որը սիրելի էր հայերին ու հիշեցնում էր Արտաշեսյանների հզոր թագավորության օրերը:

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՐՔԱՑԱԿԱՆ ՏԱՆ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԳԱՀԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ
ԸՍՏ ԳԱՑՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՒ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք վեցերորդ

Գլուխ 31. Գայոս Կեստիոսի և Մարկոս Սերվիլիոսի կոնսուլության ժամանակ¹ պարթև մեծամեծներն եկան Հոռոմ, առանց թագավոր Արտաբանի գիտության: Նա (Արտաբանը), վախենալով Գերմանիկոսից, հավատարիմ էր Հոռոմեացիներին ու հավասարապես էր վերաբերվում յուրայիններին: Շուտով նա մեր նկատմամբ գոռոզացավ և դաժանացավ իր հայրենակիցների վերաբերմամբ: Պարծենալով շուրջը գտնվող ժողովուրդների դեմ հաջող վարած պատերազմներով, արհամարհելով Տիրերիոսի անուժ ծերությունը, տենչալով գրավել Հայաստանը, Արտաբանն Արտաշես թագավորի մահից հետո իր որդիներից երիցագույնին՝ Արչակին², թագավոր դրեց Հայաստանում: Որովհետև Արչակունիների ցեղից ոչ ոքի չէին կարող պետություն գլուխ դնել, քանի որ որ մեծ մասը սպանված էր Արտաբանի կողմից կամ թե դեռ չէին հասունացած, սրանք հրավիրեցին նաև այլ մեծամեծների ու Հոռոմից պահանջում էին Փրաատ թագավորի որդի Փրաատին³, ասելով, թե կարիք ունեն միայն անվան ու հոգատարի, որպեսզի կայսեր հաճությամբ Արչակի ցեղը հանդես գա Եփրատի ափին:

Գլուխ 32. Հենց այդ էր ցանկանում Տիրերիոսը: Նա չքազարդում է Փրաատին և, նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան: Մինչդեռ Փրաատը թողնելով Հոռոմեական կենցաղը, որին այնքան տարիներ ընտելացել էր, ձեռք էր բերում պարթևների սովորությունները, դեռ չուժեղացած այդ հայրենի սովորությունների մեջ՝ հիվանդությունից մեռավ Սիրիայի մոտ: Բայց Տիրերիոսը ձեռնարկած գործը չթողեց: Արտաբանի դեմ ախոյան է ընտրում նույնպիսի ծագում ունեցող Տիրիդատին⁴, իսկ Հայաստանը հետ գրավելու համար՝ իբերացի (վրացի) Միթրիդատին⁵ (Միհրդատին): Միացնում է նրան վերջինիս եղբայր՝ Փարասմանին⁶ (Փարսմանին), որի ձեռքումն է գտնվում ցեղի իշխանությունը: Այն բոլոր ձեռնարկությունների, որ նախապատրաստվում էին Արևելքում, գլուխ էր կանգնեցրել Լուկիոս Վիտելլիոսին:

Գլուխ 33. Եվ թագավորիկներից առաջինը Միթրիդատն (Միհրդատն) էր, որ ստիպեց Փարասմանին թե՛ նենգությամբ և թե՛ ուժով օգնել իր ձեռնարկած գործերին: Գտնված գայթակղիչներն Արչակի ծառայողներին շատ ոսկով հանցագործությունն են դրդում: Միաժամանակ իրերացիք մեծ գորքով ներս են խուժում Հայաստան և տիրանում Արտաշատ քաղաքին: Երբ Արտաբանն իմանում է այդ, պատրաստում է իր որդի Օրոդին, իբրև վրիժառուի տալիս է պարթևական զորք և մարդիկ է ուղարկում, որպեսզի վարձու օժանդակ ուժեր պատրաստեն: Դրան հակառակ Փարասմանը միացնում է ալբաններին (աղվաններին) և հրավիրում է սարմատներին: Սրանց սկեպտուխները⁷, երկու կողմից էլ նվերներ ընդունելով, համաձայն իրենց ցեղի սովորությունն, իրենց վրա են վերցնում հակադիր պարտականություններ: Սակայն իբերները, այդ տեղերի տերը հանդիսանալով, Կասպյան ճանապարհով արագորեն բաց են թողնում Հայաստանի վրա սարմատներին. իսկ ովքեր գալիս էին պարթևներին օգնելու, հեշտություն հետ էին մղվում, որովհետև թշնամին փակել էր մյուս մուտքերը. մնում էր մի մուտք, որը գտնվում էր ծովի և Ալբանիայի սահմանամերձ լեռների⁸ միջև և ամառը խանգարվում էր, որովհետև պասսատային քամիների հետևանքով ծանծաղուտները լցվում են ջրով, իսկ ձմեռը հարավային քամին հետ է քշում ջրերը, և ծովը ներս մղելով՝ բացում է ափերի նեղ մասերը:

Գլուխ 34. Այդ ժամանակամիջոցում Փարասմանը, ստանալով օժանդակ ուժեր, մարտի էր կոչում դաշնակիցներից զուրկ Օրոդին, և հարձակվեց մարտից խուսափող թշնամու վրա: Հեծելազորով մոտենում էր բանակատեղիին և թշնամական գործողություններով խանգարում ձիերի կերի գործը: Հաճախ պաշարման ձև տալով, շրջափակում էր նրան պահակախմբերով, մինչև որ վիրավորանքներին անսովոր պարթևները շրջապատում են թագավորին⁹ և մարտ են պահանջում: Սակայն պարթևների ուժը միայն հեծելազորն էր, իսկ Փարասմանն ուժեղ էր նաև հետևակներով: Արդարև, իբերները և ալբաններն, ապրելով անտառապատ լեռնոտ վայրերում, ավելի են ընտելացել բիրտ կյանքին ու համբերատարությունը:

Գլուխ 35. Արդեն ալբանները և իբերները բռնում էին հակառակորդին, դիրքից զուրս էին գցում, մարտը թշնամու համար դարձնում էին ճգնաժամային. սրանց ուժեղ հարվածում է վերևից հեծելազորը, իսկ մյուս կողմից՝ հետիոտն զորքը, որը մոտիկից վերքեր է հասցնում: Այդ միջոցին Փարասմանն ու Օրոդը, որ մերթ հանդես էին գալիս քաջարար կովոդների մոտ և մերթ օգնում էին տատանվողներին,

նկատելի դառնալով և դրա շնորհիվ իրար ճանաչելով, ձիերի վրա հարձակվում են իրար դեմ՝ գոռալով և գործադրելով հարձակման զենքեր: Փարասմանն ավելի համառ էր կռվում, սաղավարտի վրայով նա վերք հասցրեց հակառակորդին և էլ չկարողացավ կրկնել հարվածը, որովհետև ձին նրան առաջ քշեց. վիրավորին պաշտպանում էին թիկնապահներից ամենաուժեղները: Սակայն սպանված լինելու անհիմն լուրին հավատացին, և այդ ահաբեկեց պարթևներին, և նրանք հաղթությունը կորցրին:

Գլուխ 36. Շուտով Արտաբանը պետություն բովանդակ ուժով գնաց վրեժ լուծելու: Իրերներն ավելի լավ էին կռվում, որովհետև ծանոթ էին տեղերին: Բայց նա (Արտաբանը) չէր հեռանա, եթե Վիտտեյիոսը, հավաքելով լեգեոնները և լուր հանելով, թե մտադիր է հարձակվել Միջագետքի վրա, հոռմեական սպառնալի պատերազմի վտանգ ստեղծած չլիներ: Այդ ժամանակ Արտաբանը թողնում է Հայաստանը, դրանից հետո նրա գործերը ձախողվում են¹⁰:

Գիրք տասնմեկերորդ

Գլուխ 8. Մոտավորապես այդ ժամանակ¹¹ Միթրիդատը (Միհրդատը), որը Հայաստանի պետն էր... և որը Գայոս Կեսարի (հրամանով), ինչպես ես հիշատակել էի, շղթայվել էր¹², Կլավդիոսի խորհրդով իր թագավորությունը վերադարձավ, վստահ լինելով Փարասմանի օժանդակության վրա: Այս վերջինը, լինելով իրերների թագավոր և միաժամանակ Միթրիդատի եղբայրը, հայտնում էր, որ պարթևների մոտ երկպառակություն է, բարձրագույն իշխանության տիրապետումը տատանման մեջ է և մանր գործերը չեն արժանանում ոչ մի ուշադրության: Արդարև Գոտարզը¹³, չափազանց շատ դաժանություններ անելով, նախապատրաստել էր սպանել նաև իր եղբայր Արտաբանին¹⁴, սրա կնոջն ու տղային. այդ սարսափ էր ազդել մնացածներին, և կանչեցին Վարդանին¹⁵: Այս վերջինը, մեծ ձեռնարկումների մեջ վճռական լինելով, երկու օրվա ընթացքում արշավելով տիրում է երեք հազար ստադիոն¹⁶ տարածություն և անտեղյակ ու ահաբեկված Գոտարզին քշում է:

Գլուխ 9. Այժմ, երբ Արևելքի զորքերը բաժանված էին և հայտնի չէր, թե որ կողմը կթեքվեն այդ ուժերը, Միթրիդատին պատեհ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին հոռմեական զինվորի ուժով, միաժամանակ իրերների (վրացիների) զորքերը պիտի ասպատակեին դաշտերը: Եվ իս-

կապես չզիմադրեցին, երբ ճակատամարտի Հանդգնած մարդպան Գեմոնաքսի¹⁷ ուժերը ցրվեցին: Փոքր-ինչ դանդաղեցրեց գործը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը¹⁸, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ոմանք. հետո նա զսպվեց շնորհիվ կեսարի¹⁹ նամակի, և բոլորն անցան Միթրիդատի կողմը, որը դուրս եկավ ավելի դաժան, քան հարմար էր նոր թագավորության:

Գիրք տասներկուերորդ

Գլուխ 44. Նույն տարին²⁰ Հայերի և իրերների միջև պատերազմ ծագեց. այդ եղավ պատճառ այն ծանրագույն շարժումների, որ տեղի ունեցան պարթևների և հռոմեացիների միջև: Պարթևական ցեղի իշխողն էր Վոլոգեսը²¹, որը մոր կողմից հունական ծագում ունեցող հարճից էր. եղբայրների զիջողության հետևանքով՝ նա ստացավ թագավորությունը. իրերների վրա իշխում էր Փարասմանը հնագույն իրավունքի հիման վրա, իսկ նրա եղբայր Միթրիդատը մեր զորքերի շնորհիվ տիրում էր Հայաստանին: Փարասմանն ուներ Ռադամիստ (Հոադամիզդ) անունով մի որդի: Սա Հայտնի էր բարձր հասակով, վայելչակազմությամբ և աչքի ընկնող մարմնական ուժով. սովորել էր հայրենական արվեստները²², դրացիների մոտ ուներ փառավոր համբավ: Նա այնքան անզուսպ էր, որ չէր կարողանում իր իզձը թաքցնել, և հաճախ էր գանգատվում, որ հոր ծերություն պատճառով կաշկանդված է Իրերիայի չափավոր սահմաններով: Այդպիսով, Փարասմանն, իր պլեոր ծերություն պատճառով, վախենալով ճարպիկ կարողության տեր պատանուց, որը հենվում էր իր համերկրացիների ուժեղ համակրանքի վրա, սկսեց նրան ներշնչել այլ հույսեր և ցույց էր տալիս Հայաստանը, ասելով, որ պարթևներին դուրս քշելուց հետո ինքն է տվել Միթրիդատին այդ երկիրը. բայց պետք է հետաձգել ուժի գործադրությունը, լավագույնն է դավադրությունը, որով կարելի է անդգույշ Միթրիդատին ոչնչացնել: Այդպիսով, Ռադամիստը, ձևացնելով թե գժոված է հոր դեմ՝ իբր թե խորթ մոր ատելությունը չտանելու պատճառով, ուղևորվում է հորեղբոր մոտ: Վերջինիս կողմից նա ընդունվում է իբրև որդի մեծ սիրալիրությամբ ու հարգանքով: Ռադամիստը Հայաստանի մեծամեծներին գայթակղեցնում է հեղաշրջում կատարելու, այն ինչ Միթրիդատը ոչ միայն չգիտեր այդ մասին, այլ նաև չուք ու զարդ էր տալիս նրան:

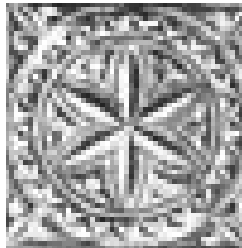
Գլուխ 45. Հաշտվելու պատրվակի տակ Ռադամիստը վերադառնում է հոր մոտ և Հայտնում է, թե ինչ որ կարելի է կատարել նեն-

գամտությամբ՝ պատրաստ է, մնացածը պետք է զենքով ձեռք գցել: Այդ ժամանակամիջոցում Փարասմանը հնարում է պատերազմելու առիթներ, ասելով, թե երբ ինքը կովում էր այրանների դեմ և օգնություն էր կանչում հոռմեացիներին, եղբայրը նրան ընդդիմանում էր, թե ինքը այդ վիրավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան: Միաժամանակ նա մեծ գորք հանձնեց իր որդուն: Հանկարծակի ներխուժումից ահաբեկված ու դաշտավայրերից զրկված Միթրիդատին Ռադամիստը քչեց Գորնեաս²³ (Գառնի) ամրոցը, որն ապահով էր թե՛ տեղադրություն և թե՛ հոռմեական կայազորի պաշտպանություն հետևանքով: Այդ կայազորի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ²⁴ Կելիոս Պոլլիոնը և ցենտուրիոն²⁵ Կասպերիոսը: Բարբարոսներին ոչ մի բան այնքան խորթ չէ, որքան պաշարման մեքենաների և խորամանկ հնարամտությունների գործադրությունը (իսկ մեզ՝ պատերազմական գործողությունների այդ մասը շատ լավ ծանոթ է): Այդպիսով, Ռադամիստը, կամ իզուր և կամ թե կորուստներ տալով, փորձում է վերցնել ամրությունները: Դրանից հետո նա ձեռնարկում է ամրոցի պաշարման և, որովհետև նրա ուժն արհամարհվում է, նա կաշառում է ազահ պրեֆեկտին: Կասպերիոսն աղերսում է թույլ չտալ, որ դաշնակից թագավորը և հոռմեական ժողովրդի նվեր՝ Հայաստանը տապալվեն հանցագործության և կաշառակերության պատճառով: Վերջապես, որովհետև Պոլլիոնը նենգորեն մատնանչում էր թշնամու մեծաքանակ լինելը, իսկ Ռադամիստը՝ հոր հրամանները, Կասպերիոսը զինադադար է կնքում և հեռանում, որպեսզի, եթե չկարողանա վախեցնելով Փարասմանին պատերազմից հետ կանգնեցնել, տեղեկացնի Սիրիայի կառավարիչ՝ Ումմիդիոս Կվադրատոսին, թե ինչ դրություն մեջ է Հայաստանը:

Գլուխ 46. Յենտուրիոնի հեռանալուց հետո պրեֆեկտը, կարծես ազատված լինելով հակիչից, սկսում է հորդորել, Միթրիդատին՝ դաշինքը վավերացնել, ուշադրության առնելով թե՛ եղբայրական մերձավորությունն առհասարակ և՛ Փարասմանի տարիքով ավագ լինելը և թե՛ ազգակցությունն այլ հանգամանքները, ասելով, որ Միթրիդատը ամուսնացած է նրա աղջկա հետ, որ նա Ռադամիստի աներն է, որ իբերները դաշինքը չեն մերժում, թեպետև տվյալ վայրկյանում նրանք ավելի ուժեղ են, որ նա չունի այլ հենարան՝ բացի ամրոցից, որը պաշարեղենի կարիք ունի, որ նա պիտի ձգտի ընդունել անարյուն դաշինքի պայմանները և ոչ թե զենքով փորձի այն՝ ինչ կասկածելի է: Այդ ժամանակամիջոցում Կասպերիոսը եկավ Փարասմանի մոտ և ազդու կերպով պահանջում էր, որպեսզի իբերները հետ կանգնեն պաշարու-

մից: Փարասմանը, բացահայտորեն անորոշ և շատ հաճախ զիջող պատասխաններ տալով, գաղտնի սուրհանդակների միջոցով համոզում է Ռադամիստին շտապեցնել ամրոցի առումն ինչ ձևով ուզում է լինի: Սայտառակ արարքների վարձատրությունը բարձրանում է, և Պոլլիոնը ծածուկ կաշառքներով դրդում է զինվորներին, որ խաղաղություն պահանջեն և սպառնան լքել կայազորը: Այդ անհրաժեշտությունից դրդված՝ Միթրիդատն ընդունում է դաշն կնքելու օրն ու տեղը և ամրոցից դուրս է գալիս:

Գլուխ 47. Սկզբում Ռադամիստն ընկավ նրա գիրկը և ձևացնում էր, թե հնազանդ է, անվանելով նրան հայր ու աներ: Ավելացնում էր, երզվելով, թե բռնություն չի գործադրի ո՛չ թրով, ո՛չ էլ թույնով. միաժամանակ քաշում տանում է մերձակա պուրակը, ասելով, որ իր հրամանով այնտեղ զոհաբերություն է նախատեսված և պատրաստված, որպեսզի խաղաղությունն ամրապնդվի աստված-վկաներով: Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն անգամ, երբ իրար են հանդիպում դաշն կնքելու համար, միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բութ մատները միասին կապում և հանգույցով ամրացնում: Հետո, հենց որ արյունը դեպի ծայրանդամներն է հոսում, թեթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ դաշինքը համարվում է գաղտնի ուժ ունեցող, իբրև փոխադարձ արյունով սրբազործված: Սակայն այդ ժամանակ այդ կապերը զնոդը ձևացնում է, թե ընկավ, բռնում է Միթրիդատի ծնկներից և նրան փռում է գետին: Միաժամանակ մոտ են վազում շատ մարդիկ և շղթայում են: Եվ նրան քարչ էին տալիս ոտքի շղթայից, իսկ դա բարբարոսների մոտ համարվում է խայտառակություն: Հետո հասարակ ժողովուրդը, որին Միթրիդատը դաժան էր պահում, հայհոյանք է

թափում և սպառնում ծեծով. և՛ ընդհակառակը, կային այնպիսիները, որոնք խղճում էին բախտի այդպիսի փոփոխություն համար: Նրա հետևից գնացող կինը փոքրիկ երեխաներով ուժգին հեծկտում էր,

լացի ձայնը լսվում էր շուրջը: Նրանց տանում են առանձին, ծածկված սայլերով, մինչև որ կհարցնեն Փարասմանի հրամանները: Փարասմանի թագավորելու տենչն ուժեղ էր, քան զգացմունքը դեպի եղ-

**Կոմնազենների Հայոց արքա
Անտիոքոս I Երվանդունին և Վահագն աստվածը
(Ք. ա. I դար)**

բայրն ու աղջիկը. նրա հոգին հանցագործությունների համար էր պատրաստված. սակայն նա խնայեց իր տեսողությունը և ցանկացավ, որ նա սպանվի ոչ իր աչքերի առաջ: Եվ Ռադամիստը, իբր թե հավատարիմ իր երզմանը, իր քրոջ և հորեղբոր դեմ չգործադրեց ո'չ թուր, ո'չ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց՝ գցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով: Միթրիդատի որդիները նույնպես սպանվում են, որովհետև ողբացել էին ծնողների սպանությունը:

Գլուխ 48. Եվ Կվադրատոսը, իմանալով, որ Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորությունը գրավել են մարդասպանները, խորհրդակցություն է հրավիրում, հաղորդում է փաստերը և խորհրդակցում է, արդյոք վրեժ առնի: Հանրային պատիվը քչերի մոտ է հոգատարություն ատարկա, շատերն արտահայտվում են հօգուտ անվտանգության: Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելության սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ հոռմեական պրինցեպանները²⁶ հենց նույն Հայաստանը, առատաձեռնության պատրվակի տակ, շնորհել են բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի Ռադամիստը հանցանքով ձեռք բերածին, միայն թե լինի ատելի, փառագուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան եթե նա փառքով արտաքսված լիներ: Այդ կարծիքը հավանություն ստացավ: Սակայն որպեսզի չլիվա, թե հանցանքը խրախուսվել է և կայսրը տարբեր կարգադրություն չունի, Փարասմանի մոտ ուղարկվում են սուրհանդակներ՝ ասելու, որ նա հեռանա Հայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն²⁷:

Գլուխ 50. Որովհետև Վոլոգեսը կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը իր նախնիների²⁸ տիրապետության տակ էր և որին այժմ տիրում է օտար թագավորը՝ շնորհիվ զազրելի արարքի, զորք է ժողովում և պատրաստում է իր եղբայր Տիրիդատին այնտեղ թագավոր դարձնել, որ իր ընտանիքի որևէ մասն առանց իշխանություն²⁹ չմնա: Պարթևները հարձակվում են, իբերներն առանց դիմադրելու արտաքսվում են, Հայաստանի Արտաքսատա (Արտաշատ) և Տիգրանակերտա (Տիգրանակերտ) քաղաքներն ընդունում են նրա հպատակությունը: Հետո դժան ձմեռը, ինչպես և նախատեսված պաշարի պակասությունը և այդ երկու պատճառներից ծագած համաճարակը, ստիպում են Վոլոգեսին թողնել երկիրը: Ռադամիստն ավելի ահարկու, քան առաջ, ներխուժում է լքված Հա-

յաստան, իբրև դավաճան երկիր, որը պատե՛հ ժամին պատրաստ է նորից ապստամբելու: Իսկ հայերը... համբերությունից զուրս են գալիս և դինված շրջապատում են թագավորական պալատը:

Գլուխ 51. Ռադամիստին չէր մնում փրկվելու այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությունը: Զիերը փախցրին թե՛ նրան և թե՛ կնոջը: Բայց հղի կինը՝ փախուստի առաջին մասը թշնամիներից վախենալու և ամուսնուն սիրելու պատճառով մի կերպ տարավ. հետո, երբ շարունակական արշավընթացից նրա ընդերքն ու արգանդը ուժգին կերպով ցնցահար են լինում, սկսում է աղերսել, որ իրեն պատվավոր մահով ազատի գերություն անարգանքներից: Ռադամիստը սկզբում գրկելով բարձրացնում է և քաջալերում, մերթ զարմանալով նրա քաջությունը, մերթ հիվանդագին տանջվելով վախից, թե ուրիշը կտիրանա կնոջը, եթե ինքը նրան լքի: Վերջապես սիրո ուժի ազդեցություն տակ և անձանոթ չլինելով հանցագործություններին, նա մերկացնում է նրանը³⁰ և վիրավոր կնոջը քարչ է տալիս Արաքսի ափին և հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի-հեռանա: Ինքը գլխապատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իրերիա (Վրաստան): Այդ ժամանակամիջոցում հովիվները, շնորհիվ ծփանքի հանդարտություն, նկատում են, որ Զենոբիան (այդ էր կնոջ անունը) շնչում է, ուշադրության են առնում կյանքի բացահայտ նշաններն ու ազնիվ արտաքինից եզրակացնում են, որ հասարակ ծագում ունեցող կին չէ այդ, կապում են վերքը և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ. անունը և արկածն իմանալուց հետո, տանում են նրան Արտաքսատա քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախսով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով³¹:

1. Այսինքն՝ Արտավան III թագավորի ավագ որդին էր ու թագաժառանգը, որը Զենոն-Արտաշեսի մահից հետո հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավոր (34-35): Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ այս Արշակը հայկական ավանդությունների Սանատրուկ I-ն է (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 168):

2. Փրատոր (Հրահատ) Հրահատ IV-ի կրտսեր որդին էր, Պարթևստանի թագավոր Վոնոն Արշակունու եղբայրը: Սակայն այնպես էլ պարթևական գահի հավակնորդ այս Հրահատը գահ չբարձրացավ, նա մահացավ 35 թ. Ասորիքում:

4. **Տիրիդատ** (Տրդատ) - Ոսոքը Հրահատ IV-ի թոռան մասին է, որը, որպես պատանդ, տարիներ շարունակ գտնվում էր Հռոմում: Արտավան III-ից դժգոհ պարթևական ավագանին 36 թ. սրան հռչակում է Պարթևստանի թագավոր՝ Տրդատ III անունով (36-37):

5. **Միթրիդատ** (*Միհրդատ*) – վրացական Փառնավազյան թագավորական տան ներկայացուցիչ, իգական գծով Արտաշեսյան շառավիղ, եղբայրը Իբերիայի թագավոր Փարսման I-ի: Հայկական թագի հռոմեական այս դրածոն 35 թ. թու-նավորել է տալիս Արշակ-Սանատրուկին և բարձրանում է գահ (35–37):

6. Իբերիայի թագավոր Փարսման I Փառնավազյանն է (35–74), որի կինը Ար-տաշեսյան հարստության շառավիղ Համազասպուհին էր:

7. **Սկեպտուխ** (գալիստոնակիր) – բարձրագույն պաշտոնյա կամ առաջնորդ սկյութական-սարմատական (ալանական) ցեղերի մոտ:

8. **Նոսսը** Դերբենդի անցքի մասին է:

9. Պատմագիրը նկատի ունի Արտավան III-ի որդի Օրոդին (*Օրոդես*):

10. **Տակիտոսը** ակնարկում է 39 թ. հռոմեական դրածո Տրդատ III Արշակու-նու կողմից Արտավան III-ի գահընկեցությունը և նրա փախուստը Վրկանից աշ-խարհ: Սակայն մեկ տարի անց՝ 37 թ. Արտավանը նորից վերագրվում է իր գա-հը:

11. Այսինքն՝ 43 թվականին:

12. Ինչպես երևում է **Տակիտոսի** սույն հատվածից, նախքան այս դեպքը, նա շարադրել է Կալիգուլա կայսեր (37–41) կողմից Միհրդատի գահընկեցության ու ձերբակալության մասին (37 թ.) իրողությունները, սակայն «Տարեգրություննե-րի» այդ մասը չի պահպանվել, հետևաբար անհայտ է մնում կայսեր այդ գործո-ղության դրդապատճառը: Միհրդատը արքսորում մնացել է ուղիղ վեց տարի (37–43) և միայն Կլավդիոս Դրուզ կայսեր (41–54) կարգադրությամբ է, որ նա երկ-րորդ անգամ բարձրանում է հայկական գահ (47–51):

13. **Գոտարզ** (*Գոդերձ*) – Արտավան III-ի եղբոր՝ Ատրպատականի թագավոր Վոնոնի ավագ որդին է, որը Արտավան III-ի մահից հետո հռչակվեց Պարթևատա – նի թագավոր, Գոտարզ II (ընդմիջումներով՝ 38–51):

14. **Տակիտոսը** շփոթում է. Արտավանը Գոտարզի ոչ թե եղբայրն էր, այլ հո-րեղբայրը:

15. **Վարդան** – Գոտարզի կրտսեր եղբայրն է, նրա մրցակիցը պարթևական գահի համար: Գահընկեց անելով եղբորը՝ հռչակվել է թագավոր. Վարդան I (39–47):

16. Երկարության միավոր, որը հավասար է մոտավորապես 185 մետրի:

17. **Մարզպան Դեմոնաքս** (*Demonax praefectus*) – Հայոց սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանն է, որը գլխավորել է Հայ ժողովրդի պայքարը երկրի անկախության համար հռոմեա-իրերական միացյալ ուժերի դեմ:

18. Սա Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորի թոռն էր, Պոլեմոնի դստեր՝ Անտոնի-նա Տրիրոնիայի ու Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին, Մեծ Հայքի թագավոր Զենոն-Արտաշեսի քրոջ որդին: Եղել է Կալիգուլա կայսեր ամենամտերիմ անձնա-վորություններից մեկը, 38 թ. նրա կողմից նշանակվել է վերականգնված Փոքր

Հայքի թագավորության զահակայ: Ըստ երևույթին, նա ճանաչվել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր, սակայն այստեղ նրա իշխանությունն ունեցել է ձևական բնույթ և երկիրը փաստորեն կառավարել է Հայոց սպարապետ Գիսակ Գինաբայանը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, ԳԱ հրատ., էջ 722):

19. Նոսրը Կլավդիոս Դրուզ կայսեր մասին է:

Կորբուլոնի արձանագրությունը Նարբերդից

20. Այսինքն՝ 51 թվականին:

21. Նկատի ունի Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ I -ին (52-80):

32. Այսինքն՝ ռազմական ու մարզական արվեստները:

23. **Գորնեաս** - ուսումնասիրողները գտնում են, որ սա Գառնի ամրոցն էր:

24. **Պրեֆեկտ** - բառացիորեն՝ պետ: Դատական, վարչական ու զինվորական պաշտոն, ինչպես նաև այդ պաշտոնը կրող անձնավորություն, վաղ կայսրության

չըջանում՝ պրովինցիաների պրետորների օգնական, կամ՝ առանձին պրեֆեկտուրաների (վարչական միավոր) կառավարիչ:

25. **Ցենսուրիոն** – ղինվորական աստիճան, հարյուրապետ:

26. **Պրինցեպս** – բառացիորեն՝ «(ծերակույտի) ավագ»: Այսպես էին կոչվում Ք. հ. I–III դդ. հռոմեական կայսրերը, ընդգծելով իրենց ձգտումը՝ պահպանել հանրապետական կարգերը գեթ արտաքնապես:

27. Հռազամիզը Փարսման I–ի և նրա երկրորդ կնոջ՝ Դադանա Թագուհու որդին էր, փեսան էր իր հորեղբոր՝ Հայաստանի թագավոր Միհրդատի, որի Ձենորիա դստեր հետ էր ամուսնացած: Պալատական հեղաշրջում կազմակերպելով ու սպանելով Միհրդատին՝ 51 թ. Կապադովկիայի կաշառված կուսակալ Պելիզոսի կողմից Արտաշատում թագադրվել է Մեծ Հայքի թագավոր (51–54):

28. Տակիտոսը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ, անիշխանության շրջանում, պարթև Արշակունիները ժամանակ առ ժամանակ գահ էին բարձրանում Հայաստանում:

29. Վաղարչն իր կրտսեր եղբայր Բակուրին նշանակել էր Ատրպատականի թագավոր, իսկ մյուս եղբորը՝ Տրդատին որոշել էր թագավորեցնել Հայաստանում: 52 թ. նա Տրդատին հռչակում է Հայաստանի թագավոր:

30. **Նրան** (ակինակ) – արևելյան կարճ և ուղիղ դաշույն:

31. Ձենորիան միառժամանակ ապրում էր Տրդատի արքունիքում, որտեղ էլ ծննդաբերեց ու արու զավակ ունեցավ. սա հետագայում թագավորեց Իբերիայում իրրև Փարսման II (100–114):

ԲԱԺԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԸՍՏ ԳԱՅՈՍ ԿՈՒՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք տասներեքերորդ

Գլուխ 6. Տարվա¹ վերջում անհանգիստ լուրեր են տարածվում, որ պարթևները նորից ներխուժել և հափշտակում են Հայաստանը, դուրս քշելով Ռազամիստին, որը հաճախ է տիրացած այդ թագավորությունը և ապա փախստական դարձած, որ այժմ նա նույնիսկ պատերազմից հրաժարվում է ...:

Գլուխ 7. Այս ու նման լուրեր էին տարածում ժողովրդի մեջ. Ներոնը հրամայում է Արևելքի լեգեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդությունը մոտեցնել և տեղավորել Հայաստանի սահմանների մոտ, իսկ երկու հին թագավորների՝ Ագրիպպային² ու Անտիոքոսին³ ռազմի համար զորքեր նախապատրաստել, որոնցով պիտի ներխուժեին պարթևական սահմանները: Միաժամանակ կարգադրում է Եփրատ գետի վրա կամուրջներ գցել: Եվ Փոքր Հայքը հանձնում է Արիտորուլոսին⁴, իսկ Սոֆենի թագավորությունը (Մոփաց երկիրը)՝ Սոհեմին⁵, երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ: Հենց այդ ժամանակ Վոլոգեսի⁶ ղեմ առաջ եկավ նրա որդի Վարդանն իբրև ախոյան, պարթևները հեռացան Հայաստանից, կարծես թե պատերազմը հետաձգում էին:

Գլուխ 8. Սակայն ծերակույտում ... ուրախանում էին, որ Հայաստանը պահելու համար (Ներոնը) նշանակել էր Դոմիտրոս Կորբուլոնին⁷ և թվում էր, թե առաքինությունների համար ասպարեզ է բացված: Արևելքի զորքերն այնպես էին բաժանված, որ օժանդակ զորքերի մի մասն և երկու լեգեոն մնում էին Սիրիա պրովինցիայում,

լեզատ Ունմիդիոս Կվադրատոսի⁸ ղեկավարութեամբ, իսկ հոռոմեական և դաշնակից նույնաքանակ զորքը՝ Կորբուլոնի հրամանատարութեան տակ, որին պիտի ավելանան Կապադովկիայում ձեռնող կոհորտներն ու հեծելազորերը:

Գլուխ 34. ... Թեպետև Հայաստանին տիրելու համար պարթևների և հոռոմեացիների միջև եղած պատերազմը մինչ այժմ դանդաղ էր ընթանում, այս տարվա սկզբում սուր բնույթ ընդունեց, որովհետև Վուլգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորութունից⁹, որն ինքն էր տվել նրան, կամ թե ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր. իսկ Կորբուլոնն էլ հոռոմեական ժողովրդի մեծութեանն արժանի էր համարում, որ Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի երբեմնի նվաճած երկիրը հետ ստացվի: Ընդամին հայերն էլ երկկողմանի հավատարմութեան հետևանքով հրավիրում էին թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմի զորքերին: Հայերը տեղադրութեամբ և բարքերի նմանութեամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով:

Գլուխ 37. Եվ Տիրիդատը, բացի իր սեփական կողմնակիցներից, օգնություն ստանալով իր եղբայր Վուլգեսից, արդեն ոչ թե գաղտագողի, այլ բացահայտ թշնամական գործողություններ սկսեց Հայաստանի դեմ: Նա ավերում էր նրանց, ում մեզ հավատարիմ էր համարում, իսկ եթե նրա դեմ զորք էր դուրս բերվում, նա խույս էր տալիս և, թոնելով մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, ավելի շատ ահաբեկում էր համբավով, քան պատերազմով: Այդպիսով Կորբուլոնն իզուր էր երկար ժամանակ ձգտում մարտի բռնվել և ստիպված էր թշնամիների օրինակով պատերազմը շրջանցել: Նա բաժանում է իր ուժերը, որպեսզի լեզատներն ու պրեֆեկտները տարբեր տեղերում հավասարապես ներխուժեն: Միաժամանակ նա խորհուրդ է տալիս Անտիոքոս թագավորին՝ հարձակվել իրեն մերձակա շրջանների վրա: Փարասմանը, սպանելով իր որդի Ռադամիստին իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը ղեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով էր թափում իր հին ատելությունը: Եվ հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսքերը¹⁰ հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ էր հոռոմեացիներին: Այդպիսով Տիրիդատի մտադրությունները հակառակ հետևանքներ տվին: Տիրիդատն ուղարկում էր պատգամավորներ, որոնք թե՛ Տիրիդատի և թե՛ պարթևների անունից պիտի բացատրություն պահանջեին, թե ինչո՞ւ, երբ նոր են տրվել պատանդներ և վերանորոգված է բարեկա-

մությունը, որը տեղ է բացում նոր բարի գործերի համար, ինքը Տիրիդատը պիտի վտարվի Հայաստանի իր հին տիրապետությունից: Վոլոգեսը դեռևս տեղից չի շարժվել այն պատճառով, որ գերադասում է բանակցել, քան բռնի ուժով գործել. իսկ եթե հոռմեացիները պիտի պնդեն պատերազմի վրա, Արշակունիներին չի պակասի ո՛չ արիությունը, ո՛չ էլ բախտը, որը հոռմեացիներն արդեն շատ հաճախ փորձել են կրած պարտություններում: Գրան ի պատասխան Կորբուլոնը, որին հաստատապես հայտնի դարձավ, որ Վոլոգեսը հապաղում է Հիրկանիայի անջատման պատճառով¹¹, խորհուրդ է տալիս Տիրիդատին՝ գնալ խնդրել կյարին. նա կարող է կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորություն և խույս տալ արյունահեղությունից, եթե, թողնելով հեռավոր ու տարածամ հույսը, հետամուտ լինի առկային և ավելի լավին:

Գլուխ 39. Թագավորը (Տիրիդատը), որովհետև միաժամանակ մեր գորքերը չափազանց շատ տեղեր էին արշավում, հապճեպ հեռացավ՝ կամ նենգություն կասկածեց, կամ թե Պոնտական (Սև) ծովի ու Տրապեզոնտ քաղաքի վրայով դեպի մեզ եկող պաշարեղենի փոխադրամիջոցները գրավելու նպատակ ուներ: Սակայն նա չկարողացավ բռնություն գործ դնել մեր փոխադրամիջոցների վրա, որովհետև դրանք շարժվում էին պահակախմբով պաշտպանված լեռներով. իսկ Կորբուլոնը, որպեսզի պատերազմն անհետևանք չձգձգվի և հայերին ստիպի պաշտպանել իրենց գույքը, մտադրվում է քանդել ամրությունները: Նա իր վրա է վերցնում Վոլանդ¹² կոչված ամրությունը, որն ամենաուժեղն էր այդ շրջանում, իսկ փոքր ամրությունները հանձնում է լեգատ Կորնելիոս Ֆլակկոսին ու ճամբարների պրեֆեկտ՝ Ինստեոս Կապիտոնին: Երեք ամրություններ մի օրում վերցնելուց հետո, մնացածներն անձնատուր եղան մասամբ ահից, մասամբ էլ բնակիչների ցանկությունով:

Գլուխ 40. Այստեղից առաջ է գալիս այն համոզումը, որ պետք է հարձակվել հայկական ցեղի մայրաքաղաք՝ Արտաքսատայի (Արտաշատի) վրա: Սակայն լեգեոնները տարվում են ոչ ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև, եթե լեգեոնները փոխադրվեին Արտաքսատայի պարիսպները ողողող Արաքս գետի վրա եղած կամրջով¹³, հարվածի տակ կընկնեին. նրանք անցան հեռու տեղից¹⁴ ու ավելի լայն ծանծաղուտներով: Իսկ Տիրիդատն ամոթի ազդեցություն տակ, ու վախենալով, որ, եթե հնարավորություն տա թշնամուն պաշարելու, կպարզվի իր անգորությունը, իսկ եթե դիմադրի, իրեն ու հեծե՝ լազորային ուժերը կկաշկանդի անհարմար տեղերում, որոչեց վերջա-

պես իր մարտական շարքերն ի ցույց դնել ու որոշ օր մարտը սկսել կամ թե փախուստ ձևացնելով՝ դարան նախապատրաստել: Այդպիսով նա հանկարծ ցրված ուժերով շրջապատում է ընթացքի մեջ գտնվող հոռմեական զորքը, ընդ որում, մեր առաջնորդն անտեղյակ չէր և զորքը տեղավորել էր այնպես, որ նա հավասարապես ունակ լինի թե՛ ընթանալու և թե՛ մարտի բռնվելու: Տիրիդատը զանազան կողմերից էր արչավում, բայց այնքան չէր մոտենում, որ նիզակի հարվածը հասնի, մե՛րթ սպառնում էր, մե՛րթ ահաբեկված էր ձևանում, փորձելով, արդյոք չի՞ կարող մեր շարքերը կտրել ու անջատ-անջատ հարձակվել: Երբ ոչ մի պատահական անջատում մեր շարքերի մեջ տեղի չունեցավ, այլ միայն հեծելազորի մի ղեկուրիոն (տասնապետ), ավելի խիզախ առաջ ընկած լինելով, նետահար եղավ և այդ օրինակը մնացածների հնազանդությունն ամրապնդեց, Տիրիդատը հեռացավ, երբ մութն ընկնելու վրա էր:

Գլուխ 41. Եվ Կորբուլոնն այդ տեղում բանակեց և մտածում էր, արդյո՞ք գիշերը չախտի գնա Արտաքսատայի վրա ու պաշարի այն. նա կարծում էր, որ Տիրիդատն այնտեղ է նահանջել: Հետո, երբ հետախույզները հաղորդեցին, որ թագավորը երկար ճանապարհ է բռնել և հայտնի չէ, թե ուր է գնում՝ մեղերի՞ թե այբանների մոտ, Կորբուլոնը սպասում է լույսին: Թեթև զինված զորքը առաջ ուղարկվեց, որպեսզի այդ միջոցին շրջապատեն Արտաքսատայի պարիսպներն և հեռվից սկսեն պաշարումը: Բայց քաղաքացիներն իրենց կամքով բաց արին դարպասները, անձնատուր եղան և իրենց գույքը հանձնեցին հոռմեացիներին: Այդ նրանց փրկություն չբերեց. Արտաքսատան հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարեցվեց հողին, որովհետև պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է¹⁵:

Այդ հաղթության պատճառով ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իբրև իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ մաղթանք է կատարվում. որոշվում է պրինցեպաի համար արձաններ դնել, հաղթակամարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ նմանի ձևի որոշումներ...

1. Այսինքն՝ 54 թվականի վերջերին:
2. Ագրիպպան Ասորիքում գտնվող Նալկիդիկե (Քաղկիդիկե) փոքրիկ պետություն և Հյուսիսային Պաղեստինի թագավոր Հերովդես Ագրիպպա II Կրտսերն է (53-100)՝ Հրեաստանի թագավոր Հերովդես I Մեծի ծոռ:
3. Սա Կոնմագենեի Անտիոքոս IV էպիփանես թագավորն է (38-72):
4. Արիստորույսը Նալկիդիկեի թագավոր Ագրիպպա II-ի կրտսեր որդին է: 54 թ. Արիստորույսը Ներոնի կողմից նշանակվում է Փոքր Հայքի թագավոր:
5. Սա Ծոփքի թագավոր Սոհենոսն է: 55 թ. Ներոնը Ծոփքը անջատելով Մեծ Հայքից՝ այստեղ թագավոր է հռչակում Սոհենոսին (55-63), որը Ծոփաց արքայական տան շառավիղն էր և Ասորիքում գտնվող էմեսա (Հոմա) փոքրիկ թագավորության գահակալը:
6. Նոսքը պարթևական թագավոր Վաղարշ I-ի մասին է:
7. **Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոն** - Հռոմեական Հայտնի զորավար և քաղաքական գործիչ: 55 թ. նշանակվել է Կապադովկիայի կուսակալ, լեգատ և արևելքում Հռոմեական ու «ղաջնակից» պետությունների զորքերի գերագույն հրամանատար:
8. **Գայոս Ումիդիոս Կվադրատոս** - Սիրիա պրովինցիայի կուսակալ, լեգատ:
9. Հայկական գահի հավակնորդ Տրդատ Արշակունին, Հոադամիդդի երկրորդ փախուստից հետո, 55 թ. նորից մտել էր Հայաստան:
10. **Մոսքեր** (մեսսեր) - քարթվելյական ցեղ, որը 37 թ. պայմանագրով Հայաստանից Իբերիա-Վիրքին անցած Գողերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր:
11. Այդ ժամանակ Վրկանից երկիրը նորից ապստամբական վիճակում էր:
12. **Վոլանդ** - ամրոց Հայկական պար լեռնաշղթայի Գայլատու (Կուջաղ) լեռնանցքում, Արտաշատից ոչ հեռու՝ դեպի արևմուտք:
13. Նոսքը այժմյան Նոր - վիրապի մոտ գտնվող Տափերական կամուրջի մասին է:
14. Հռոմեական բանակն Արաքսն անցել է Վարդանակերտ ավանի գետանցքով՝ այժմյան Մարգարայի կամրջի մոտ:
15. Կորբուլոնը Արտաշատը գրավեց 58 թ. կեսերին և 58-59 թթ. ձմեռը անցկացրեց այնտեղ: 59 թ. գարնանը, Արտաշատից դուրս գալուց առաջ, Կորբուլոնի հրահանգով Հայոց մայրաքաղաքը հիմնովին ավերվեց:

ԿՈՐԲՈՒՂՈՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԵՎ ՆԱՀԱՆՋԸ ԸՍՏ ԳԱՑՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք տասնչորսերորդ

Գլուխ 23. Եվ Կորբուլոնն Արտաքսատան քանդելուց հետո¹, կարծում էր, որ պետք է օգտվել նոր ներշնչված ահից՝ Տիգրանակերտը գրավելու համար: Այս քաղաքը քանդելուց հետո պետք է խորացնել թշնամիներին ազդած ահը...:

Գլուխ 24. Ինքն ու զորքը մարտում ոչ մի վնաս չկրեցին, բայց այդ պայմաններում շատ էին նեղվում թե՛ պաշարի պակասությունից և թե՛ լարվածությունից, ստիպված էին քաղցը (լոկ) կենդանիների մտով հագեցնել. սրան ավելացրած՝ ջրի պակասությունը, կիղիչ ամառը. երկար ճանապարհների դժվարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությունամբ, որը տանում էր նույնն ու ավելին, քան շարքային զինվորը: Այնտեղից գալիս են մշակված վայրեր², որտեղ ցանքերը հնձված էին, և երկու ամրոցներից³, ուր փախել էին հայերը, մեկը գրոհով վերցրին. որոնք որ առաջինը գրոհը հետ էին մղում, պաշարումով հաղթվեցին: Կորբուլոնն այնտեղից անցավ Տավրապիտների (տարոնցիների) շրջանը: Փոքր-ինչ հետո, Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնում են, որ քաղաքի պարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի, ու միաժամանակ հանձնում են ոսկե պսակ՝ իբրև նվեր հյուրին: Կորբուլոնն ընդունեց նրանց պատվով. և քաղաքից ոչինչ չհափշտակվեց, որպեսզի չլծալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդություն:

Գլուխ 26. Տիրիդատը Մեդիայի վրայով մտավ Հայաստանի ծայրագավառները: Կորբուլոնը նախ ուղարկեց լեգատ Վերուլանոսին օժանդակ գորքով, հետո ինքն անձամբ շարժեց լեգեոնները և իսկապես ստիպեց նրան (Տիրիդատին) հեռանալ և թողնել պատերազմելու հույսը. որոնց որ Կորբուլոնը ճանաչում էր իբրև մեզ հակառակորդ, սպանություններով և հրդեհներով ավերում էր. և ձեռք էր բերում Հայաստանի տիրապետությունը, երբ եկավ Տիգրանը⁴, որն ընտրված էր Նեբոնի կողմից Հայաստանին տիրապետելու համար: Այդ Տիգրանը կապաղովկների ավագանուց էր, Արքելատոս⁵ թագավորի ծոռն էր, բայց որովհետև երկար ժամանակ հռոմում պատանդ էր եղել, իջել էր մինչև ստրկական համբերությունը: Նա ընդունվեց ոչ բոլորի համաձայնությամբ, քանի որ մի քանիսնների մոտ համակրանքը դեպի Արչակունիները դեռ շարունակվում էր. սակայն մեծամասնությունը, խիստ ատելիով պարթևների գոռոզությունը, շատ էր ցան-

կանում ունենալ Հոռմից տրված թագավոր: Նրան (Տիգրանին) տվին պահակազոր՝ բաղկացած հազար լեզեոնարներից, երեք դաշնակից կոհորտներից և հեծելազորային երկու ջոկատից, և, որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի որոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարասմանին, Պոլեմոնին, Արիստորուլոսին և Անտիոքոսին⁶: Կորբուլոնը հեռացավ Սիրիա, որը լեզատ Ումմիդիոսի մահից հետո թափուր էր մնացել և տրվել իրեն՝ Կորբուլոնին:

Գիրք տասնհինգերորդ

Գլուխ 1. Այդ ժամանակամիջոցին պարթևների Վոլոգես թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին և, թե Հայաստանում գահ է բարձրացված օտար ծագում ունեցող Տիգրանը, թե միաժամանակ իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, Արշակունիների արժանապատվությունն արհամարհված է, ցանկանում է գնալ վրեժխնդիր լինել: Մյուս կողմից նկատի ունենալով Հոռմի մեծությունն ու շարունակվող դաշինքը, լինելով դանդաղկոտ բնավորության տեր և գտնվելով Հիրկանիայի⁷ (Վրկանիայի) անջատման ազդեցության տակ, Հիրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդին, և գիտակցելով, որ այդ անջատման պատճառով ինքը կապված էր մի շարք պատերազմներով, Վոլոգեսը գալիս էր հակառակ խոհերի: Բայց, մինչդեռ նա տատանման մեջ էր, ավելացավ վիրավորանք բերող նոր լուրը, որը խթանեց նրան. և իսկապես, դուրս գալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ադիաբենը⁸ սահմանակից երկիրը, ավերվել էր ավելի լայն չափերով և ավելի երկարատև, քան այդ լինում է ավազակության ժամանակ. և այդ բանը դառնություն մը էին տանում ժողովուրդների առաջնորդները. նրանք գանգատվում էին, թե արհամարհանքն այն աստիճանի է հասել, որ արչավում են ոչ թե հոռմեացի առաջնորդների հրամանատարության տակ, այլ մի պատանդի հանդգնության շնորհիվ, որն այնքան տարիների շարունակ եղել է ստրկության մեջ: Նրանց կսկիծն ավելի էր բոցավառում Մոնորագոսը (Մանավազը)⁹, որն Ադիաբենի կառավարիչն էր, և շարունակ հարցնում էր, թե ի՞նչ օգնություն խնդրի, ո՞ւր դիմի. եթե արդեն զիջել են Հայաստանը, այժմ թալանի են ենթակա մերձակա երկրները. և եթե պարթևները չպիտի պաշտպանեն, ավելի տանելի կլինի հոռմեացիների մոտ ստրկության անձնատուր եղածների, քան գերի ընկածների համար: Գահազուրկ եղած Տիրիդատն ավելի ևս ծանր էր իր լուրյամբ կամ զսպված տրտունջներով, ասելով, թե ան-

գործուծյամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետութունները, այլ մարդկանց ու զենքի մրցակցությամբ: Մարդկանց բախտի գազաթնակետում այն է ավելի արդարը, ինչն ավելի ուժեղ է: Մասնավոր ընտանիքների գործն է՝ իրենը պահելը, իսկ ուրիշինը վեճի առարկա դարձնելը կազմում է թագավորների փառքը:

Գլուխ 2. Այդպիսով, ազդվելով դրանից, Վոլոգեսը խորհրդակցութուն է հրավիրում և իրեն ամենից ավելի մոտ նստեցնում է Տիրիդատին ու այդպես է սկսում իր ասելիքը. «Ես ու սա ծնված ենք միևնույն հորից, և, որովհետև, չնայած իր երիցությանը, նա զիջել է ինձ բարձրագույն իշխանությունը, ես նրան սովի Հայաստանի տիրապետությունը: Տիրիդատի տիրապետությունը մեր հզորության երրորդ աստիճանն է կազմում, որովհետև դրանից առաջ Պակորոսը (Բակուրը) տիրացել էր Մեդիային: Եվ թվում էր, թե հակառակ եղբայրների առաջվա ատելության ու մրցակցության, մեր ընտանիքի գործերը ես կանոնավոր կերպով կարգավորել էի: Հոռմեացիները խանգարում ու խախտում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտած իրենց համար հաջող կերպով, իսկ այժմ խախտել են իրենց ի կորուստ: Ես չեմ բացասում, որ ես միշտ ավելի ցանկացել եմ մեր պապերի նվաճածը պահել արդարությամբ՝ քան արյունով, իրավունքով՝ քան զենքով: Եթե դանդաղկոտության պատճառով բաց եմ թողել, կուղղեմ արիությամբ: Ձեր ուժն ու փառքն անսասան են մնացել, ավելացել է համեստության համբավը, որը չպիտի արհամարհվի մահկանացուներից ամենամեծերի կողմից և աստվածների կողմից էլ գնահատված է»: Միաժամանակ նա Տիրիդատի գլխին թագ դրեց, պատրաստի հեծելազորային գունդը, որն ըստ սովորության, ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ Մոնեսին, ավելացրեց ազիաբենացիների օժանդակ զորքը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից, մինչդեռ ինքը, հաշտութուն կապելով Հիրկանների հետ, պետության խորքերից հավաքում է ուժեր և հակայական ռազմամթերք ու սպառնում է Հոռմեական պրովինցիաներին:

Գլուխ 3. Երբ Կորբուլոնը հաստատ աղբյուրից իմանում է այդ մասին, Տիգրանին իրրև օժանդակութուն ուղարկում է երկու լեզեռն Վերուլանոս Սևերոսի և Վեստիոս Բոլանոսի հետ, գաղտնի կարգադրությամբ՝ բոլոր գործերում լինել ավելի չրջահայաց, քան շտապող, քանի որ նա ավելի շատ ցանկանում է ունենալ պատերազմ, քան վարել այն. և գրել էր կայսրին¹⁰, որ կարիք կա հատուկ հրամանատարի, որը պիտի պաշտպանի Հայաստանը, որ, եթե Վոլոգեսը Սիրիաներխուժի, սուր վտանգի մեջ կընկնի այդ երկիրը:

Գլուխ 4. Մինչդեռ այդ նախապատրաստվում էր Կորբուլոնի կողմից Սիրիայի պաշտպանություն չհամար, Մոնեսը շտապ շարժում է գործը, որպեսզի ավելի շուտ հասնի, քան լուրն իր մասին, ընդհարվում է Տիգրանի հետ, որն այնքան էլ անտեղյակ չէր և անակնկալի չէր եկած: Տիգրանը գրավել էր Տիգրանակերտ քաղաքը, որն ուժեղ էր թե՛ պաշտպանների շատությունը և թե՛ պարիսպների մեծությունը: Ընդամին ոչ արհամարհելի լայնություն ունեցող Նիկեֆորիում գետը¹¹ չըջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ, որտեղ գետով չէր պաշտպանված, անց էր կացրած հսկա մի խրամ:

Գլուխ 5. Սակայն Կորբուլոնը, թեև գործերը հաջող էին գնում, կարծում է, որ պետք է չափավորություն պահպանել հաջողության համար, (բանազնացնել) է ուղարկում Վոլոգեսի մոտ, որպեսզի բացատրություն պահանջեն պրովինցիան ներխուժելու համար, թե ինչո՞ւ են պաշարում Հոմոնի դաշնակից ու բարեկամ թագավորին և հոռմեական կոհորտները. ավելի լավ է, թող թողնի պաշարումը, թե չէ ինքը՝ Կորբուլոնը, նույնպես բանակ կզնի թշնամու երկրում: Այդ առաքելություն մեջ ընտրված էր ցենտուրիոն Կասպերիոսը, որը Տիգրանակերտից երեսուն ու յոթ հազար ոտնաչափ¹² հեռավորության վրա գտնվող Նիսիբիա (Մծրին) քաղաքի¹³ մոտ տեսնում է թագավորին ու խրոխտաբար հայտարարում է հանձնարարությունը: Վոլոգեսն ուներ հին և խորը թափանցած կանոն՝ խուսափել հոռմեական պատերազմից. ներկայումս էլ գործերը հաջող չեն ընթանում: Պաշարումն իզուր է. Տիգրանն ապահով է թե՛ գորքի և թե՛ պաշարի տեսակետից: Այդպիսով, Վոլոգեսը, խոր թաքցնելով վախն ու ծածկվելով մեղմությունը, պատասխանում է, թե մտադիր է պատգամավորներ ուղարկել հոռմեական կայսեր մոտ թե՛ Հայաստանը պահանջելու և թե՛ խաղաղությունն ամրապնդելու համար: Վոլոգեսը հրամայում է Մոնեսին՝ թողնել Տիգրանակերտը, իսկ ինքը հետ է դառնում:

Գլուխ 6. Հոռմում շատ շատերն այդ բանակցությունները նկատում էին իբրև հետևանք թագավորի վախի և Կորբուլոնի սպառնալիքների ու գտնում էին հրաշալի: Մյուսները մեկնաբանում էին, թե կա զաղտնի համաձայնություն, որ երկու կողմից էլ պատերազմը դադարեցնում են, Վոլոգեսը հետ է քաշվում, իսկ Տիգրանը նույնպես Հայաստանից պիտի հեռանա: Իսկապես, ինչո՞ւ հոռմեական գործը հեռացվեց Տիգրանակերտից. ինչո՞ւ խաղաղ ժամանակ թողին այն տեղը, որը պատերազմի ժամանակ պաշտպանում էին. մի՞թե ավելի լավ է ձմեռել Կապադովկիայի սահմաններում շտապ խփած վրաններում, քան թագավորության նոր պաշտպանած մայրաքաղաքում:

Պատերազմն ուղղակի հատաձգված է, որպեսզի Վոլոգեսը պատերազմի ոչ թե Կորբուլոնի, այ ուրիշի հետ, իսկ Կորբուլոնն էլ՝ վտանգ չստեղծի այդքան տարիների ընթացքում իր ձեռք բերած փառքի համար: Ձէ որ, ինչպես ղեկուցեցի, Հայաստանը պաշտպանելու համար նա պահանջել էր հատուկ հրամանատար, լուր էր տարածվել, որ Կեսեննիտս Պետոսը¹⁴ գալիս է: Արդեն եկավ. գորքերն այնպես բաժանված էին, որ չորրորդ և տասներկուերորդ լեգեոնները և Մեսիպից (Մյուսիպից)¹⁵ նոր շարժած հինգերորդ լեգեոնը, ինչպես նաև պոնտական, գալատական և կապադովկիական օժանդակ ուժերը հնազանդվում էին Պետոսին:

Գլուխ 7. Մոտավորապես հենց այդ ժամանակ Վոլոգեսի պատգամավորները, որոնց մասին հիշատակել էի, որ ուղարկվել են հոռմեական պրինցեպսի մոտ, վերադարձան ձեռնունայն, և պարթևները սկսեցին բացահայտ պատերազմ: Պետոսն էլ չհակառակվեց. նա մուտք է գործում Հայաստան՝ երկու լեգեոններով...

Գլուխ 8. Սակայն Պետոսը... գորքը շտապ փոխադրում է Տավրոս լեռնաշղթայով՝ Տիգրանակերտը հետ վերցնելու համար, ինչպես ինքն էր ասում, և ավերելու այն շրջանները, որ Կորբուլոնը թողել էր անվթար: Եվ նա վերցրած մի քանի ամրություններն ու ձեռք բերած փոքր-ինչ փառքը և մի քիչ ավարը կպահեր, եթե փառքի հետ ունեցած լիներ նաև չափավորություն, իսկ ավարի հետ նաև հոգատարություն: Երկար անցումներով ու վազքով անցան այնպիսի տարածություն, որը չէր կարող պահել, և փչացնելով գրավված պաշարը, երբ ձմեռն արդեն վրա էր հասնում, (Պետոսը) գորքը տարավ և կայսեր անունով կազմեց մի նամակ, իբր թե պատերազմը վերջացած է: Նամակը լի էր փբուն բառերով, բայց անբովանդակ էր:

1. Կորբուլոնը Արտաշատից դուրս եկավ 59 թ. գարնանը:

2. Պատմագիրը նկատի ունի Հարքի և Տարոնի (Մշո դաշտ) բարերեր հովիտները:

3. Հ. Մանանդյանը այս ամրոցները տեղադրում է Հայկական պար լեռնաշղթայի հարավկողմում՝ Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա և գտնում է, որ դրանք Բագավան և Ծումբ ամրություններն էին (տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 338):

4. Սա Մեծ Հայքի թագավոր Տիգրան VI-ն է (60-61): Տիգրանը Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Մեծի ծոռն էր, Հայոց թագավոր Տիգրան V-ի եղբոր՝ Ալեքսանդրի որդին:

5. Արքեկաոսը Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի թագավորն էր (36-17): Տիգրան VI-ի իգական գծով ծոռն էր այս Արքեկաոսի:

Ներոն

6. Հայաստանից անջատված այդ երկրամասերը տեղադրվում են Նրա Հյուսիս-արևմտյան մասերում: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ Մեծ Հայքից անջատված հողերից Պոնտոսի Պոլեմոն II թագավորը պետք է ստացած լիներ Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը, Իրերիայի Փարսման I-ը՝ ամբողջ Գուգարքը, Փոքր Հայքի Արիստորուլոս թագավորը՝ Ակիլիսինե-Եկեղյաց, Գարա-նաղի, Աղյուն և Մղուր գավառները, իսկ Կոմմագենեի Անտիոքոս IV թագավորը, Հավանարար, ստացել էր Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և մերձեփրատյան Առավենե գավառից որոշ տարածքներ: Մեծ Հայքի թագավորությունն տարածքի ջլատման ու փոքրացման սույն քաղաքականությունից հիմքում, ինչպես դժ-

վար չէ եղրակացնել, ընկած էր Հռոմի ձգտումը՝ Հայկական պետությունը դարձնել երկրորդական, երրորդական կարգի «ղաչնակից» թագավորություն:

7. Հայկական աղբյուրների Վրկանից աշխարհն է: Տեղադրվում է Կասպից ծովի հարավ և հարավարևելյան մասում՝ ներկայիս Գիլանի նահանգի տեղում:

8. Ադիարենե երկիրը գտնվում էր Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջն ընկած տարածքում և ընդգրկում էր պատմական բուն Ասորեստանի մեծ մասը: Նրա մայրաքաղաքն էր Արբելան: Ըստ Ստրաբոնի մի վկայության, Ադիարենեում կար հոծ Հայկական բնակչություն (տե՛ս **Ստրաբոն**, XVI, 1, 19):

9. **Մոնորագոս** - Ադիարենեի Մոնորագոս (Մանավազ) II թագավորն էր:

10. Խոսքը Հռոմի կայսր Ներոնի (54-68) մասին է:

11. **Նիկեֆորիում** (Նիկեփորիոն) - Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկն է՝ ներկայիս Ֆարկին-սու գետակը: Հենց այս գետակի ափին՝ Աղձնիքի Նփրկերտ գավառում էր գտնվում Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

12. Այսինքն՝ շուրջ 60 կիլոմետր հեռավորության վրա:

13. Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում:

14. **Լուկիոս Կեսենևիոս Պետոս** - Հռոմեական քաղաքական ու ռազմական գործիչ, Ներոնի ամենամտերիմ անձնավորություններից մեկը: 61 թ. Հռոմի կոնսուլ: Նույն թվականի վերջերին նշանակվել է արևելքում Հռոմեական բա-

նակի գերագույն հրամանատար:

15. Մեսիա – հոռմեական պրովինցիա Դանուրի ստորին հոսանքի շուրջն ընկած տարածքում:

ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՌԱՆԴԵԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք տասնհինգերորդ

Գլուխ 13. ...Զորքի այդ հուսահատական դրուծյան¹ ազդեցություն տակ՝ հրամանատարն² առաջին նամակն է գրում Վոլոգեսին, ոչ աղերսական, այլ զանգատի ձևով կազմած. զանգատվում էր, թե Վոլոգեսը թշնամություն է անում հայերի պատճառով, որոնք միշտ կամ Հռոմի իշխանություն տակ են, կամ ենթակա են կայսեր կողմից ընտրված թագավորին, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսին էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե ինքը՝ Վոլոգեսը, երկու լեգեոնների դեմ եկել է ամբողջ թագավորություն ուժերով, այնինչ հոռմեացիների մոտ պատերազմին օգնելու համար մնում է մի ամբողջ աշխարհ:

Գլուխ 14. Դրան Վոլոգեսն ըստ էության ոչինչ չպատասխանեց, այլ գրեց, որ ինքը պետք է սպասի իր եղբայրներ Պակորոսին և Տիրիդատին. որոշեց տեղն ու ժամանակը այն խորհրդակցություն, ուր պիտի որոշվի Հայաստանի բախտը: Աստվածներն ավելացրին Արչակունիններին արժանի մի կետ՝ միաժամանակ պետք է որոշում ընդունել նաև հոռմեական լեգեոնների մասին: Դրանից հետո Պետոսի կողմից պատգամավորներ ուղարկվեցին՝ խնդրելու թագավորից³, որ բանակցություն տեղի ունենա. Վոլոգեսը հրամայում է զնալ հեծելագործի պետ Վասակին⁴: Այդ ժամանակ Պետոսը հիշատակում է Լուկոլոսին, Պոմպեոսին և այն, ինչ արել են կայսրերը Հայաստանին տիրելու և այդ երկիրը պարզեցրելու համար, իսկ Վասակը մատնանշում է, թե Հայաստանը պահելու կամ պարզեցրելու միայն պատրանքն է մեզ (հոռմեացիների) մոտ, իսկ իրական ուժը պարթևների ձեռքումն է: Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միանում է ադիաբենցի Մոնտրազոսը⁵ իբրև վկա կնքվելիք պայմանագրի: Որոշվում է, որ լեգեոնները պաշարված դրուծյունից պիտի ազատ-

վեն, որ ամբողջ հոռմեական զորարանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները, որ ամբուլթյուններն ու պաշարեղենը պիտի հանձնվեն պարթևներին. որոշվում է՝ այդ բոլորը կատարելուց հետո Վոլոգեսին տալ հնարավորություն՝ պատգամավորներ ուղարկելու Ներոսի մոտ:

Գլուխ 15. Այդ ժամանակամիջոցում Արսանիաս (Արածանի) գետի⁶ վրա, որը ճամբարի առջևից էր հոսում, կամուրջ գցվեց այն պատրվակով, թե իբր այդ կամուրջն իրեն պիտի ճանապարհ ծառայի, սակայն պարթևներն իբր ապացույց տարած հաղթության՝ կամուրջն իրենց իշխանության տակ առան: Եվ իսկապես այդ կամուրջը նրանց պետք եղավ, իսկ մերոնք զնացին հակառակ ուղղությամբ: Դրան լուր ավելացավ, թե լեգեոններն անց են կացրել լծի տակով⁷, և պատմում էին այլ անհաջողություններ, որոնց նման բան հայերի կողմից ի կատար էր ածվել: Հոռմեական զորքի հեռանալուց առաջ թշնամիները մտան ճամբարի ամբուլթյունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հոռմեացիների կողմից գերի վերցրած իրենց ստրուկներին և գրաստն ու հետ էին խլում. հափշտակում էին անգամ հազուստեղենը, պահած զենքերը. վախեցած զինվորը զիջում էր, որպեսզի մարտի ոչ մի առիթ չծագի: Վոլոգեսը սպանվածների զենքերից և մարմիններից կույտեր էր զիգել, որպեսզի դրանով վկայվի մեր պարտությունը:

Գլուխ 16. ... Կորբուլոնն էլ Հայտարարեց..., որ ինքը գտնվում է ոչ ավելի, քան երեքօրյա ճանապարհի հեռավորության վրա: Նա ավելացնում է, որ Պետոսը զրոշակների առաջ, այն մարդկանց ներկայությամբ, որոնց թագավորն ուղարկել էր վկա լինելու, երզումով ապահովում էր, որ հոռմեացիներից ոչ ոք մուտք չի գործի Հայաստան առաջ, քան կատացվի Ներոնի նամակն այն մասին, թե համաձայա՞ն է արդյոք խաղաղության: Եթե այդ հնարված է նրա (Պետոսի) սնափառությունը խորացնելու համար, ապա մնացածը ծածկված չէ խավարով՝ Պետոսը մի օրում կտրել անցել է քառասուն հազար քայլ (40 մղոն)⁸ տարածություն, տեղ-տեղ ձգելով վիրավորներին, և նրա այդ շտապ փախուստը ոչ պակաս խայտառակ է, քան եթե նա մարտում թիկունք ցույց տված լիներ:

Գլուխ 17. ... Դրանից հետո Պետոսը ձեռնեց Կապադովկիայում: Վոլոգեսն ուղարկեց Կորբուլոնի մոտ սուրհանդակներ, որպեսզի Կորբուլոնը քանզի անդրեփրատյան ամբուլթյունները, և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, լինի սահմանագիծ. Կորբուլոնն էլ պահանջում էր, որ թագավորը, զանազան պահակախմբերը հեռացնելով, դատարկի

Հայաստանը: Եվ վերջապես թագավորը զիջեց. Կորբուլոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները քանդվեցին, Հայաստանն էլ մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի:

Գլուխ 24. Այդ դեպքերի ընթացքում, գարնան սկզբին եկան պարթևների պատգամավորները և բերին թագավորի հետևյալ ձևի հանձնարարություններն ու նամակը: Այժմ նա (Վոլոգեսը) թողնում է այն վեճը, որն առաջ և քանի-քանի անգամ ծագել էր Հայաստանին տիրապետելու մասին, որովհետև աստվածները, որոնք կարգադրիչներ են նույնիսկ կարող ժողովուրդների, Հայաստանի տիրապետությունը տվել են պարթևներին՝ ոչ առանց խայտառակություն չհամեմատելի համար: Նորերս չըջափակված էր Տիգրանը⁹, հետո՝ Պետոսն ու լեգեոնները, թեպետ կարող էր նրանց ճզմել, բայց անվնաս բաց է թողել. պարթևների ուժը բավականին փորձված է, տրված է նաև չափավորության ապացույցը: Եվ Տիրիդատը մտադիր չէ թագավորական թագն ընդունելու համար հրաժարվել Հոռո գնալուց, եթե չպահեին քրմություն պարտականությունները. նա կգնա հոռոմեական դրոշակների և պրինցեպսի¹⁰ արձանի մոտ, այնտեղ լեգեոնների առաջ նա սրբազորությունների¹¹ միջոցով կստանա թագավորությունը:

Գլուխ 25. Որովհետև Վոլոգեսի նամակն ուներ այդպիսի բովանդակություն, իսկ Պետոսը գրել էր ուրիշ բան, իբր թե գործերն անվթար են, հարցրին ղեսպանների հետ եկած ցեխտուրիոնին, թե ի՞նչ վիճակում է Հայաստանը: Նա էլ պատասխանեց, որ այնտեղից բոլոր հոռոմեացիները դուրս են եկել: Այդ ժամանակ հասկանալով բարբարոսների ծագը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խաժ ունեին, Ներոնը խորհրդակցություն ունեցավ պետություն ամենաականավոր մարդկանց հետ, թե ի՞նչ են գերադասում՝ պատերազմ անհայտ ելքով, թե անպատիվ խաղաղություն: Պատերազմի մասին ոչ մի տատանում չկար: Եվ Կորբուլոնը նշանակվում է այդ գործը վարելու համար...: Այդպիսով պատգամավորները ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են նվերներ, որպեսզի Տիրիդատը, եթե անգամ խնդրելիս լինի (Հայաստանի թագը - Պ. Հ.), չզրկվի նույնը խնդրելու ոչ ապարդյուն հույսից:

Գլուխ 26. Կորբուլոնը... Հայաստան տարավ վեցերորդ ե երրորդ լեգեոնները, որոնց զինվորական կազմը մնացել էր անվթար և վարժված էր հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների մեջ. նա ավելացրեց հինգերորդ լեգեոնը, ... նաև տասնհինգերորդականների (այսինքն՝ տասնհինգերորդ լեգեոնի զինվորներին - Պ. Հ.),

որոնք նոր էին բերված, ավելացրեց նաև ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից¹² և Եգիպտոսից և եղած բոլոր հեծելազորային և հետևակ ջոկատներն ու թագավորների օժանդակ զորքերը, որ ի մի էր հավաքել Կորբուլոնը Մելիտենեի¹⁸ մոտ, այդտեղից նա պատրաստվում էր անցնել Եփրատը:

Գլուխ 27. Հետո նա (Կորբուլոնը – Պ. Հ.) գնում է այն ճանապարհով, որով մի ժամանակ մտել էր Հայաստան Լուկիոս Լուկուլլոսը, ազատելով այն երկար ժամանակի հետևանքով առաջացած արգելքներից: Տիրիդատից և Վոլոգեսից եկած խաղաղությունն պատգամավորներին նա չարհամարհեց, նրանց ավելացրեց ցենտուրիոններ, տալով վերջիններին ոչ անմեղ բնույթի հանձնարարականներ, քանի որ մինչև այժմ գործերն այնպես չեն գնացել, որ կարիք լինի ծայրահեղ կռիվի: Շատ բան է հաջողվել հոռմեացիներին, մի քանի հաջողություններ ունեցել են նաև պարթևները, թող այդ ծառայի իբրև խրատ գոռոզություն դեմ: Արդ՝ Տիրիդատին օգտավետ է ավերածություններից զերծ մնացած թագավորությունն ընդունել իբրև նվեր, իսկ Վոլոգեսի համար ավելի լավ է հոգալ պարթևական ժողովրդի օգուտը, դաշնակցելով հոռմեացիներին, քան փոխադարձաբար կորուստներ պատճառել իրար:

Գլուխ 28. ... Տիրիդատը պահանջում է նշանակել բանակցությունն ու տեղը: Բարբարոսներն ընտրեցին ամենամոտ ժամանակը և այն տեղը, որտեղ նորերս պաշարված էին Պետոսի լեզեոնները, որովհետև այդ վայրը¹⁴ ուրախ հիշողություններ էր առաջացնում նրանց մեջ: Կորբուլոնն էլ չխուսափեց դրանից, որպեսզի բախտի տարբերությունն է՛լ ավելի բարձրացնի իր փառքը: Պետոսի խայտառակությունն անհանգստություն չէր պատճառում Կորբուլոնին. այդ ավելի ևս ակնբախ դարձավ նրանով, որ Պետոսի որդուն, որը տրիրուն էր, հրամայեց ջոկատը տանել և դժբախտ մարտի մնացորդները թաղել: Պայմանավորված օրը Տիրիդատի ճամբարն եկան՝ վերջինիս պատիվ ցույց տալու համար, ականավոր հոռմեական հեծելազորական՝ Տիբերիոս Ալեքսանդրը, որը տրված էր Կորբուլոնին իբրև օգնական պատերազմում, և Կորբուլոնի փեսա՝ Վինիկիանոս Աննիոսը..., այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա դավադրությունից. հետո վերցրին քսանական հեծյալներ: Եվ Կորբուլոնին տեսնելուն պես, թագավորն առաջինը ցատկեց ձիուց. Կորբուլոնն էլ սպասեցնել չտվեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար աջ ձեռք տվին: Հետո հոռմեացին գովեց երիտասարդին (այսինքն՝ **Տրդատին – Պ. Հ.**), որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը,

բոնել է ապահով և երկար ուղին: Տիրիդատը նախապես շատ խոսելով իր ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն ավելացնում է հետևյալը. «Իհարկե կզնա Հոոմ և կտանի կայսրին նոր պատիվ՝ աղերսարկու Արշակունուն, թեպետ պարթևները պարտված չեն պատերազմում»: Այդ ժամանակ որոշվեց, որ Տիրիդատը կայսեր արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն Ներոնի ձեռքից. բանակցությունն ավարտվեց համբույրով:

Գլուխ 29. Հետո, մի քանի օր անց, երկու կողմից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելազորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ Հոոմեական լեգեոնները փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին, մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ¹⁵ և կուրուլ աթոռի վրա՝ Ներոնի արձանը: Դրան մոտեցավ Տիրիդատը, համաձայն սովորության գոհեր մատուցանելով. գլխից վերցրած ապարոշը մոտեցնում է Ներոնի արձանի ստորին մասին, ընդ որում բոլորի սրտերը շատ հուզվեցին, սրանց հույզն ավելի ևս սաստկանում էր նրանից, որ Հոոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին. Տիրիդատը պիտի գնա ի ցույց ժողովուրդներին և ո՞րչափ է նա պակաս գերի լինելուց:

Գլուխ 30. ... Հետևյալ օրը Տիրիդատը խնդրեց ժամանակ, որպեսզի նա այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին և մորը. այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողեց իր աղջկան և աղերսական նամակ ուղարկեց Ներոնին:

Գլուխ 31. Եվ բաժանվելով Պակորոսից Մեդիայում¹⁶, նա Վոլոգեսին գտնում է Էկրատանում (Համադանում)¹⁷, վերջինս հոգում էր իր եղբոր մասին, և իսկապես նա սեփական սուրհանդակների միջոցով պահանջում էր Կորբուլոնից,, որ Տիրիդատը չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի զենքը հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար գրկախառնվելուց և չստիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հոոմում նրան ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ:

Գիրք տասնվեցերորդ

(քաղվածք)

Գլուխ 24. Այսպիսով ամբողջ քաղաքով (Հոոմ) դուրս էին թափվել

Հանդիպելու պրինցիպսին (կայսրին) և նայելու թագավորին (Տիրիդատին)...

1. Պատմագիրը նկատի ունի այն Հանգամանքը, որ 62 թ. աշնանը Հռոմեական բանակները Անձիտ-Նարբերդի դաշտում, Արածանի գետի հարավային ափին գտնվող Հոանդեա վայրում շրջապատված էին հայ-պարթևական մեծաքանակ զորքերի կողմից:

2. Նոսքը Հայաստանում գտնվող Հռոմեական բանակի գերագույն հրամանատար Կեսեննիոս Պետոսի մասին է:

3. Նկատի ունի պարթևների Վաղարշ (Վոլոգես) I արքայից արքային:

4. Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ «Հեծելազորի պետ Վասակը» հայ ազնվականությունից ներկայացուցիչ էր:

5. Նկատի ունի Ադիարենների թագավոր Մոնորագոս (Մանավագ) II-ին:

6. Արածանի գետը Արևելյան Եփրատն է, այժմ՝ Մուրադ-չայ:

7. «Անց են կացրել լծի տակով» – գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը՝ մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Ճակատամարտում պարտված կողմը պետք է անցներ այդ անցքով, նախապես զցելով գեներն ու վերնազգեստը: «Լծի տակով անցնելը» հին ժամանակներում համարվում էր ամենամեծ ստորացումը և պարտությունների ստրկացման ապացույցը:

8. Քառասուն Հռոմեական մղոնը հավասար է մոտավորապես 62 կիլոմետրին:

9. Նոսքը «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց», Հռոմեական դրածո Տիգրան VI-ի մասին է:

10. Այսինքն՝ Ներոն կայսրի:

11. Նոսքը զոհեր կատարելու ծիսակատարությունից մասին է:

12. Իլլիրիա – երկրամաս Բալկանյան թերակղզու Հյուսիսարևմտյան մասում, Ադրիատիկ ծովի ափին: Ք. ա. 27 թվականից Հռոմեական Իլլիրիկ պրովինցիան է:

13. Մելիտենն (Մալաթիա) – քաղաք Եփրատի աջ ափին, հետագայի Երրորդ Հայքի մայրաքաղաքը:

14. Այսինքն՝ Հոանդեան, որտեղ պարտություն էր կրել: Հենց այստեղ էլ՝ 64 թ. կնքվեց Հոանդեայի դաշնագիրը, որի համաձայն Տրդատ Արշակունին ճանաչվում էր Հայաստանի թագավոր:

15. Հատուկ բազմոց, որի վրա նստելու իրավունք ունեին միայն բարձր պաշտոնյաները՝ կոնսուլը, պրետորը, ցենզորը և կուրուլ էլիլը:

16. Այստեղ խոսքը Ատրպատականի մասին է:

17. Էլբրատանը (Համադան) Մարաստանի մայրաքաղաքն էր, պարթև Արշակունիների ձեռնային նստավայրերից մեկը:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք վաթսուներկուերորդ

19,1 Մինչ նա¹ այս գործերով էր զբաղված, լուր ստացվեց Հայաստանից և միաժամանակ Հաղթության դափնի: Քանզի Կորբուլոնը² (Հոռոմեական) ցրված զորամասերը միավորելուց և լքվածներին վարժեցնելուց հետո, թե՛ Վոլոգեսոսին³, պարթևների թագավորին, թե՛ Տիրիդատեսին⁴, Հայաստանի առաջնորդին, ահաբեկեց սոսկ իր մոտիկ գալու հաղորդումով
2 իսկ: Քանզի նա նման էր առաջին Հոռոմեացիներին ոչ միայն իր պայծառ ծագումով և ուժեղ մարմնով, այլև ուներ խորաթափանց միտք. և նա մեծ քաջություն, մեծ արդարություն և խորը հավատարմություն էր ցուցաբերում բոլորի՝ թե՛ յուրայինների և թե՛ թշնամիների հանդեպ: Այդ իսկ պատճառով
3 Ներոնը պատերազմը վարելու համար իր փոխարեն ուղարկեց նրան, տրամադրելով այնքան զորք, ինչքան չէր տվել ոչ մեկ ուրիշի⁵, հավասարապես վստահ լինելով, որ սա կկարողանա թե՛ հաղթել բարբարոսներին և թե՛ իր դեմ չապստամբել: Եվ
4 նա այս երկու հարցում էլ նրան հուսախաբ չարեց, թեպետև Կորբուլոնը շատ մարդկանց վշտացրեց հենց այս անգամ, քանի որ հավատարիմ մնաց Ներոնին. որովհետև նրանք այնքան ցանկանում էին նրան իմպերատոր տեսնել Ներոնի փոխարեն, որ նրա այս վարմունքը համարում էին նրա միակ թերությունը:

* * *

20,1 Ահա այս Կորբուլոնը առանց դժվարության վերցրեց Արտաշատը⁶ և քաղաքը հիմնահատակ կործանեց: Այս անելուց հետո նա շարժվեց դեպի Տիգրանակերտ, խնայելով բոլոր իրեն հանձնվողների երկիրը, բայց ավերելով զիմադրողների երկիրը, իսկ Տիգրանակերտը նրան հանձնվեց կամովին⁷: Նա այլ պայծառ ու փառավոր գործեր ևս կատարեց, որոնց պատճառով էլ նույնիսկ Վոլոգեսոսին, որը թեպետև ահեղ էր, ստիպեց Հոռոմեացիների պատվին արժանի հաշտություն կնքել:

- 2 Եվ Վոլոգեսոսը տեղեկանալով, որ Ներոնը Հայաստանը պարզևել է ուրիշներին, իսկ Ադիաբենն երկիրն⁸ էլ ավերվում է Տիգրանի⁹ կողմից, ինքը պատրաստվեց արշավելու Սիրիա՝ Կորբուլոնի վրա, իսկ Ադիաբենների թագավոր Մոնորագոսին և պարթև Մոնեսեսին¹⁰ ուղարկեց Հայաստան: Սրանք Տիգրանին պաշարեցին Տիգրանակերտում: Ու քանի որ իրենց պաշարումով սրանք ոչ մի վնաս չէին կարողանում հասցնել (Տիգրանին) և ամեն անգամ հարձակվելիս ետ էին մղվում թե՛ նրա և թե՛ նրա զորքում գտնվող հոմեացիների կողմից, իսկ Կորբուլոնն էլ մեծ ճշտությամբ պահպանում էր Սիրիան, ապա
- 4 (Վոլոգեսոսը) հրաժարվեց իր մտադրությունից ու թողեց պատրաստությունը և Կորբուլոնի մոտ (բանազնաց) ուղարկելով, կարողացավ զինադադար կնքել այն պայմանով, որ պետք է մի նոր դեսպանություն ուղարկի Ներոնի մոտ, վերացնի (Տիգրանակերտի) պաշարումը և իր զինվորներին Հայաստանից դուրս բերի¹¹: Իսկ Ներոնը նույնիսկ այդ ժամանակ նրան ոչ իսկույն, ոչ էլ հատուկ պատասխան չտվեց, իսկ Լուկիոս Կեսեննիոս Պետոսին¹² ուղարկեց Կապադովկիա, հետևելու համար, որ Հայաստանում ոչ մի ապստամբություն չբարձրանա:
- 21,1 Վոլոգեսոսը հարձակվեց Տիգրանակերտի վրա և Պետոսին, որը եկել էր նրանց օգնելու, ետ չպրտեց. և երբ վերջինս դիմեց փախուստի, հալածեց նրան, կոտորեց նրա կողմից Տավրոսի վրա հաստատված պահակազորը և նրան պաշարեց Հոանդեայում, որը գտնվում էր Արսանիաս¹³ գետի մոտ: Եվ նա ետ էր վերադառնալու ոչինչ չարած – քանզի որևէ կետում ամրություն մոտենալ չէր կարողանում, քանի որ նա չուներ հոպլիտներ, ու թեև զորքի մեծ բազմությամբ, բայց առանց անհրաժեշտ պատրաստության եկած լինելով, զրկված էր պարենամթերքից – եթե Պետոսը չվախենար մինչև ռազմական ճամբարը հասնող նետահարումներից, ինչպես նաև ամեն տեղ հայտնվող նրա հեծյալներից և հաշտության համար լուր չուղարկեր նրան ու չընդուներ նրա պայմանները. նա երզվեց, որ կթողնի ամբողջ Հայաստանը, և որ Ներոնը այն կպարզևի Տիրիդատեսին: Պարթևն ուրախացավ այս ամենից, որովհետև կարծում էր, թե առանց դժվարություն կգրավի երկիրը և հոմեացիներին իր ողորմածությամբ կղնի մեծ պարտքի տակ. մյուս կողմից էլ նա տեղեկացել էր, որ Կորբուլոնը, որի մոտ

Պետոսը, նախքան պաշարվելը, մարդ էր ուղարկել օգնություն խնդրելով, արդեն մոտենում է, ուստի թողեց պաշարվածներին, նախապես պարտադրելով նրանց իր համար կամուրջ կապել Արսանիաս գետի վրա, ոչ այն պատճառով, որ ինքը կամրջի կարիքն ուներ, քանզի ինքը հետիոտն էր գետն անցել, այլ ցույց տալու համար նրանց իր գերազանցությունը: Բայց այս դեպքում ևս ինքը կամրջի վրայով չհեռացավ, այլ մեկնեց փղի վրա նստած. իսկ մնացածները՝ ինչպես և առաջ:

22,1 Երբ դեռ նոր էր կապիտուլյացիան կատարվել, ահա և Կորբուլոնը անհնարին արագությունը մոտեցավ Եփրատին և այնտեղ սպասեց: Երբ երկու զորքերը¹⁴ հանդիպեցին իրար, ամեն օր կարող էր նկատել լեգեոնների և նրանց զորավարների միջև եղած մեծագույն տարբերությունը. սրանք ուրախանում և հրճվում էին իրենց արագություն համար, իսկ նրանք վշտացած և ամոթահար՝ հաշտության համար: Իսկ Վոլոգեսոսը Մոնեսեսին ուղարկելով Կորբուլոնի մոտ, պահանջեց նրանից լքել Միջագետքի ամրությունը. ու նրանք երկար բանակեցեցին իրար հետ Եփրատի վրա գցած նույն այդ կամրջի վրա, նախապես քանդելով զրա միջին մասը: Քանի որ Կորբուլոնը խոստացավ հեռանալ երկրից, եթե Պարթևը թողնի Հայաստանը, ապա այդ երկուսն էլ կատարվեց, մինչև որ Ներոնը, իմանալով տեղի ունեցածների մասին և ընդունելով Վոլոգեսոսի իսկույն ևեթ ուղարկած դեսպաններին, պատասխանեց նրանց, թե Հայաստանը կտա Տիրիդատեսին, եթե սա Հոռոմ գա. իսկ Պետոսին իշխանությունից զրկելով և նրա հետ եղած զինվորներին այլ վայրեր ուղարկելով, Կորբուլոնին դարձյալ կարգադրեց պատերազմել նրանց դեմ: Թեև ինքն անձամբ ուզում էր մասնակցել այդ արշավանքին, սակայն զոհ մատուցելիս ընկել էր. ուստի և չհամարձակվեց արշավանքի դուրս գալ, այլ մնաց երկրում:

23,1 Կորբուլոնը թեպետև բացահայտ պատերազմի էր պատրաստվում Վոլոգեսոսի դեմ, հարյուրապետի ուղարկելով, պատվիրեց Վոլոգեսոսին հեռանալ երկրից. հատկապես խորհուրդ տվեց իր եղբորն¹⁵ ուղարկել Հոռոմ և համոզեց նրան, քանզի թվում էր, թե ինքը նրանից առավել ուժեղ է: Այսպիսով, նրանք գումարվեցին այդ նույն Հռոմեացու, թե՛ Կորբուլոնը, թե՛ Տիրիդատեսը. քանզի այս վայրը հաճելի էր երկուսին էլ. մեկին՝ որովհետև այստեղ պաշարելով հոռոմեացիներին,

կապիտուլյացիայի ենթարկեցին ու բաց թողեցին, իբրև ապացույց ողորմած վերաբերմունքի, իսկ մյուսին՝ այդ վայրը նախկինում յուրայինների կրած անպատվությունը ջնջելու հնարավորություն էր տալիս: Այստեղ բարձր բեմ պատրաստվեց, և դրա վրա կանգնեցվեցին Ներոնի պատկերքը¹⁶, և Տիրիդատեսը հայերի, պարթևների ու հռոմեացիների բազմության առաջ մոտեցավ դրանց ու խոնարհվեց, այնուհետև զոհ մատուցելով դրանց և հանդիսավոր կոչելով, իր գլխից խուլյր¹⁷ վերցրեց ու դրեց դրանց վրա. և Մոնորագոսն ու Վոլոգեսոսը ևս եկան Կորբուլոնի մոտ ու պատանդներ տվեցին նրան: Եվ այդ ղեպքերի առթիվ Ներոնը մի շարք անգամ իմպերատոր հռչակվեց և, հակառակ ընդունված կարգի, հաղթահանդես կատարեց:

Եվ ահա Կորբուլոնը, թեպետ ուներ և՛ մեծ ուժ, և՛ ոչ պակաս փառք, և կարող էր հեշտությամբ դառնալ նույնիսկ իմպերատոր, քանի որ մարդիկ խստագույնս ատում էին Ներոնին, իսկ իրենով ամեն կերպ հիանում, բայց ինքը ո՛չ. որևէ խոտվություն բարձրացրեց, ո՛չ էլ մեղադրվեց նման բանում: Նա այժմ իրեն ավելի խոհեմ էր պահում. նա Աննիոսին՝ իր փեսային, որն իր փոխհրամանատարն էր, Հոռո ուղարկեց, Տիրիդատեսին ուղեկցելու պատրվակով, բայց իրականում նրան ղիտավորյալ կերպով ուղարկեց Ներոնի մոտ պատանդության: (Ներոնը) այնքան վստահ էր, թե նա չի ապստամբելու, որ նրա փեսային, որը թեև նախկինում պրետոր էր եղել, թույլատրեց վերցնել իրեն տեղակալ:

Գիրք վաթսուներեքերորդ

1,1 Երբ (Հոռոն) կոնսուլներ էին Գայոս Տելեսինոսը և Սուետոնիոս Պավլինոսը¹⁸, տեղի ունեցավ ամենափառահեղ մի բան, միաժամանակ նաև մեկ ուրիշ ամենաամոթալի ղեպք: (Մի կողմից) Ներոնը մասնակցեց կիթառահարների մրցությանը, և երբ Մենեկրատեսը, կիթառահարության ուսուցիչը, ձիարշավարանում նրա պատվին հաղթահանդես կազմակերպեց, ինքը հանդես եկավ իբրև կառավար: (Մյուս կողմից) Տիրիդատեսը ներկայացավ Հոռո, իր հետ բերելով ոչ միայն իր, այլև Վոլոգեսոսի և Պակորոսի¹⁹ և Մոնորագոսի²⁰ որդիներին. ու նրանց ամբողջ երթը Եփրատի մոտից սկսած նմանվում էր

2,1 Հաղթահանողեսի: Քանզի ինքը՝ Տիրիդատեսը՝ թե՛ տարիքով, թե՛ գեղեցկությամբ և թե՛ ծագումով ու խելքով ծաղկուն վիճակում էր, և նրա ամբողջ շքախումբն ու արքունի հանդերձանքը ուղեկցում էր նրան, ու երեք Հաղար պարթևական, ինչպես նաև մեծ թվով հռոմեացի հեծյալները հետևում էին նրան: Նրանց թե՛ քաղաքներն էին դիմավորում տոնազարդ և թե՛ ժողովուրդը՝ բարձրագույն և հրճվազին, և ամբողջ պարենը նրանք ստանում էին անվճար, այնպես որ նրանք ամենօրյա ծախսը Հանրային գանձարանից հաշվվում էր քսան բյուր (դրաքմե)²¹: Եվ այս նույն ձևով կատարվում էր շարունակ ինն ամիս տևած նրանց ամբողջ ուղևորությունն ընթացքում, (Տիրիդատեսը) ամբողջ ճանապարհը, մինչև Խտալիա հեծյալ անցավ²² և նրա կողքին հեծյալ գնում էր նրա կինը, գլխին քողի փոխարեն ոսկե սաղավարտ դրած, որպեսզի ոտնահարած չլինի (մարդկանց) չերևալու իր հայրենի սովորույթը: Իսկ Խտալիայում նա փոխադրվեց Ներոնի կողմից ուղարկված երկձի (կառքով) ու Պիկենումի ճանապարհով եկավ Նեպոլիս²³, (Ներոնի) մոտ: Նա Ներոնին մոտենալիս հրաժարվեց մինչև իսկ ալիսակեն մի կողմ դնել, թեպետև իրեն պատվիրել էին, այլ գամերով այն ամրացրեց պատյանին, հետո նա ծնկի եկավ ու ձեռները խաչաձևեց և նրան կոչելով իր վեհապետը, երկրպագեց: Ներոնն ահա այս բանի համար ևս նրա վրա հիացավ և նրան ամեն կերպ Հյուրասիրելուց բացի, Պուտեոլիում (գլադիատորական) մենամարտեր կազմակերպեց: Ագոնոթեստեսն²⁴ էր Պատրոբիոսը՝ ազատ արձակված իր ստրուկը, որն այնքան շքեղություն և ծախսեր էր ներդրել, որ ամբողջ օրը ուրիշ ոչ ոք, բացի եթովպացիներից - այրեր, կանայք և երեխաներ - չերևաց թատրոնում: Այս ամենի համար Պատրոբիոսին ինչ-որ պատիվ պետք էր մատուցել, ուստի Տիրիդատեսը իր բարձրադիր աթոռից նետահարեց գազաններին և մեկ նատումով, եթե կարելի է հավատալ, միանգամից երկու ցուլի վարսեց և սպանեց:

4,1 Սրանից հետո Ներոնը նրան Հռոմ առաջնորդեց և խույրը դրեց գլխին: Ամբողջ քաղաքը զարդարված էր լույսերով և պսակներով, և ամենուրեք երևում էին մարդկանց հոծ բազմություններ, առանձնապես բազմամարդ էր ֆորումը²⁵:

2 Կենտրոնում, իրենց աստիճանների համեմատ՝ կանգնած էին քաղաքացիները, սպիտակազգեստ և դափնեզարդ, իսկ

մնացած բոլոր տեղերում՝ պայծառորեն հանդերձավորված զինվորները, որոնց զենքերն ու դրոշները փայլատակում էին: Եվ նույնիսկ շրջակա բոլոր շենքերի կղմինդրե կտուրներն անգամ չէին երևում (այնտեղ) բարձրացած բազմությունից:

3 Այս ամենն այսպես պատրաստվել էր գիշերվա ընթացքում, իսկ լուսաբացին Ներոնը մտավ Ֆորում, հագած հաղթահանդեսի զգեստը, սենատի և պրետորականների հետ ու բարձրաբանալով բեմ, նստեց արքունի գահավորակի վրա: Դրանից հետո Տիրիդատեսը և նրա ուղեկիցներն անցան երկուստեք կանգնած հուլիանների շարքերի միջով ու մոտենալով բեմին, 5,1 երկրպագեցին նրան, ինչպես նախկինում: Երբ այս առթիվ աղաղակ առաջացավ, Տիրիդատեսը ահաբեկվեց և որոշ ժամանակ մնաց անխոս, վախենալով, թե արդեն կորստի է մատնված: Այնուհետև, երբ լուսություն ազդարարվեց, նա վերագտավ իր կորովը, և բռնադատելով իր հպարտությունը, պատեհություն և անհրաժեշտություն անառաջ դարձավ ծառայամիտ, առանց ուշադրություն դարձնելու, թե ստորացուցիչ ինչ խոսք էր բարբառելու իր ստանալիք պարզեի հույսով: Նա խոսեց այսպես. «Ես, ո՛վ վեհապետ, Արսակեսի²⁶ հետնորդն եմ, Վոլոգեսոս և Պակորոս թագավորների եղբայրը, իսկ քո՝ ծառան: Ու եկել եմ ես ղեպի քեզ, իմ աստծուն, երկրպագելու քեզ, ինչպես Միթրային²⁷, և թող ինձ համար կատարվի այն, ինչ դու ինքդ կամենաս, քանզի դու ես իմ վիճակը և իմ բախտը»: Իսկ Ներոնը նրան այսպես պատասխանեց. «Եվ դու լավ արեցիր անձամբ գալով այստեղ, որպեսզի քո ներկայությունամբ իմ ներկայությունը վայելես. և այն ամենը, ինչ ոչ քո հայրը քեզ ժառանգություն թողեց, ոչ ևս քո եղբայրները քեզ տալուց հետո պահպանեցին, ես բոլորը քեզ պարզեում եմ և դարձնում Հայաստանի թագավոր, որպեսզի թե՛ դու և թե՛ նրանք հասկանան, թե ես կարող եմ թագավորություններ և՛ վերցնել, և՛ պարզեել»: Այս ասելով նա պատվիրեց բեմի առաջ հատկապես այդ առթիվ պատրաստված աստիճանի վրա բարձրանալ. և երբ (Տիրիդատեսին) նստեցրին նրա ոտքերի առաջ, նա խույրը դրեց նրա գլխին: 6,1 Այնժամ մեծ և բազմապիսի աղաղակ բարձրացավ: Այնուհետև, (սենատի) հատուկ որոշման համաձայն, թատերական հանդիսություն տեղի ունեցավ: Եվ թատրոնը, ոչ միայն նրա բեմը, այլև նրա ամբողջ շրջագիծը ներսից ոսկեպատած էր, և

2 այնտեղ եղած ամեն ինչ ոսկով էր զարդարված. ուստի և այդ
օրը կոչեցին «ոսկե»: Արևից պաշտպանվելու համար
գլխավերևում պարզած վարազույրները ծիրանագույն էին, և
դրանց մեջտեղում ասեղնագործած էր Ներոնը՝ ռազմակառքը
վարելիս, իսկ նրա շուրջը փայլվում էին ոսկե աստղեր:

3 Ամեն ինչ ահա այսպես կատարվեց. և պարզ է, որ նրանք
չքեղ խրախճանք ևս ունեցան: Եվ Ներոնն այս ամենից հետո
հրապարակավ կիթառահարեց և ռազմակառք վարեց՝ հագած
կանաչ համազգեստ և գլխին դրած կառապանի սաղավարտ:

4 Այս բոլորից Տիրիդատեսը զզվանք զգաց նրա հանդեպ, բայց
գովաբանեց Կորբուլոնին, որին միայն մեկ բանում մեղադրեց,
այն, որ այդպիսի վեհապետ ունենալով համբերում էր:
Իսկապես նա իր այս խոսքերը չթաքցրեց նույնիսկ Ներոնից,
այլ մի անգամ ասաց նրան. «Ո՞վ վեհապետ, հանձին
5 Կորբուլանի լավ ստրուկ ունես»: Բայց այս ամենն ասվեց նրան
առանց հասկացվելու. իսկ բոլոր մյուս ղեպքերում նա
չողորթեց և շատ վարպետորեն փորձեց հաճոյանալ նրան,
որի համար էլ նա բազմապիսի նվերներ ստացավ, ինչպես
6 ասում են, հինգ հազար բյուր (դրաքմե)՝²⁹ Այս ամենից բացի
նա բազմաթիվ վարպետներ վերցրեց իր հետ, մի մասին
ստանալով Ներոնի կողմից, մյուս մասին համոզելով փողի
միջոցով: Այսուհանդերձ Կորբուլոնը այդ բոլորին չթույլատրեց
անցնել Հայաստան. այլ միայն նրանց, ում պարզեւել էր Ներոնը:

7,1 Դրա համար էլ Տիրիդատեսը (Կորբուլոնի վրա) առավել
հիացավ, իսկ Ներոնին՝ արհամարհեց: Ու նա վերադարձավ ոչ
իր եկած ճանապարհով – իլլիրիական երկրով՝ Հոնիական ծովի
հյուսիսով – այլ Բրենդեսիումից³⁰ նավեց մինչև Դյուրրաքիոն³¹:
Նա տեսավ նաև Ասիայի քաղաքները, որի հետևանքով էլ նա
զարմացել էր հոմեական տերության հզորությունից և
գեղեցկությունից:

Մի անգամ Տիրիդատեսը պանկրատիոն (մրցություն)³²,
դիտելիս, տեսնելով, որ մենամարտողներից մեկը վայր
ընկնելուց հետո ծեծվում էր հակառակորդի կողմից, բա-
ցականչեց. «Մարտն անարդար է, քանզի արդարացի չէ
ընկնողին ծեծելը»:

2 Տիրիդատեսն ահա վերաչինելով Արտաշատը, այն անվանեց
Ներոնեա³³, բայց Վոլոգեսոսը չցանկացավ իսկ գալ Ներոնի
մոտ, թեպետև բազում անգամներ հրավիրել էր. և, ի վերջո, երբ

(այդ հրավերները) ձանձրայլի դարձան, պատասխան ուղարկեց նրան, թե՛ «Ավելի քեզ համար է հեշտ, քան թե ինձ համար, այսքան ծովեր անցնելը, ուստի և եթե դու գաս Ասիա, այնժամ մենք կպայմանավորվենք, թե որտե՞ղ հանդիպենք իրար»։ Վերջում այսպիսի հաղորդում հղեց Պարթևը (Ներոնին)։

8,1 Ներոնը թեպետև զայրացել էր նրա վրա, (բայց) չհավեց նրա դեմ, ոչ էլ եթովպացիների կամ Կասպյան դոնների կողմը,

2 ինչպես նախկինում ծրագրել էր։ Այսուհանդերձ նա ուրիշ գործերի հետ միասին, այս երկու կողմերն էլ լրտեսներ ուղարկեց, բայց տեսնելով, որ այդ երկրների հպատակեցումը կարոտ է ժամանակի և ջանքերի, հույս էր տածում, որ զրանք ինքնաբերաբար կմիանան իրեն։

1. Սոսքը Ներոն կայսեր մասին է։

2. Սոսքը հռոմեական զորավար Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնի մասին է։

3. Սա Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ I-ն է։

4. Վաղարշ I-ի կրտսեր եղբայրն է՝ Հայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ I-ը (52, 66-88)։

5. Կորբուլոնի հրամանատարությունը տակ էին գտնվում արևելքում տեղաբաշխված հռոմեական բոլոր լեգեոնները (չուրջ 30 հազար զինվոր), ինչպես նաև Հոմի դաշնակից թագավորների զինված ուժերը։

6. Հռոմեացիները Արտաշատը գրավեցին 58 թ. ամռանը։

7. Կորբուլոնը Տիգրանակերտ մտավ 59 թ. վերջերին։

8. Փոքրիկ թագավորություն Տիգրիսի միջին Նոսանքի շուրջն ընկած տարածքում՝ Արբելա մայրաքաղաքով։

9. Սոսքը Մեծ Հայքի թագավոր՝ հռոմեական դրածո Տիգրան VI-ի մասին է։

10. **Մոնեսես** - պարթև մեծատոհմիկ, պարթևական բանակի հեծելազորի հրամանատար։

11. Հռոմեա-պարթևական սույն զինադադարը կնքվել է 61 թ., ըստ որի՝ Վաղարշ I-ը դադարեցնում էր Տիգրանակերտի պաշարումը և իր զորքերը դուրս բերում Հայաստանից, իսկ Կորբուլոնը Հայաստանից ետ է կանչում հռոմեական լեգեոնները և Տիգրան VI-ին հայտարարում գահընկեց։

12. Կեսեննիոս Պետոսը Արևելք ժամանեց 61 թվականին։

13. **Արասնիսս** - Արածանի գետն է։ Ն. Ադոնյը Հոնանդեան տեղադրում է Արածանիի ափին՝ Անձիտ-Սարբերդի դաշտում և նույնացնում է Եռանդ տեղանվան հետ (տե՛ս **Н. Адопц, Армения в эпоху Юстиниана**, էջ 36-37)։

14. Սոսքը Կորբուլոնի և Պետոսի զորամասերի մասին է։

15. Այսինքն՝ Տրդատ I-ը։

16. «Պատկերք» ասելով՝ Դիոնը նկատի ունի Ներոնի կիսանդրին։

17. Բնագրում՝ դիագնոզ:

18. Այսինքն՝ 66 թվականին:

19. Ոտուքը Վաղարշ I-ի և Տրդատ I-ի եղբայր՝ Ատրպատականի թագավոր Բակուրի մասին է:

20. Սա Ադիարենեի Մոնորագոս (Մանավազ) II թագավորն էր:

21. Շուրջ 200 հազար հունական դրաքմե է, որը հավասար է 800 հազար հոտմեական սեստերցի կամ 200 հազար ոսկի ֆրանկի:

22. Զրադաշտական կրոնը արգելում էր ծովային ճանապարհորդություն կատարել:

23. Իտալական ժամանակակից նեապոլ քաղաքն է:

24. **Ագոնոթետոս** – անտիկ աշխարհում այսպես էին հորջորջվում գլադիատորական մրցումների կազմակերպիչները, ֆինանսավորողներն ու դատավորները:

25. **Փորում** – ձոռմ քաղաքի վարչական, քաղաքական, կրոնական ու առևտրական կյանքի գլխավոր հրապարակը, կենտրոնը: Կառուցվել է Ք. ա. VI դարի սկզբներին՝ Պլատինյան և Կապիտոլյան բլուրների ստորոտում: Այստեղ էին գտնվում դատարանը, դրամահատարանը, պետություն արխիվը, առավել աչքի ընկնող տաճարները, այստեղ էր իր նստաշրջաններն անցկացնում սենատը (ծերակույտ):

26. **Արսակես** (Արշակ) – ըստ ավանդությունների, պարթև Արշակունիների նախահայրն է՝ սկյութական պարն կամ ապարն ցեղի առաջնորդը: Ի պատիվ իրենց նախահոր՝ պարթևական բոլոր թագավորները կրում էին «Արշակ» տիտղոսը:

27. Միթրան (Միհր) իրանա-հնդկական դիցարանի գլխավոր աստվածներից մեկն էր, կյանք պարգևող և ցերեկային լույսի աստվածը, նույնացվել է արեգակի հետ:

28. Այսինքն՝ 50 միլիոն դրաքմե, որը հավասար է 200 միլիոն հոտմեական սեստերցի կամ 50 միլիոն ոսկի ֆրանկի:

29. Արտաշատը հիմնահատակ կործանվել էր 59 թ.՝ Կորբուլոնի կարգադրությամբ:

30. Նավահանգստային քաղաք Կալարբիայում (Հարավային Իտալիա):

31. Քաղաք Իլլիրիայում՝ Ադրիատիկ ծովի ափին, այժմ՝ Դուռես:

32. **Պանկրատիոն** – ըմբշամարտի և բռնցքամարտի տարրերից կազմված մենամարտի մի տարատեսակ:

33. Հայերը չընդունեցին իրենց մայրաքաղաքի «Ներոնես» խորթ անվանումը և Հայաստանի վերականգնված մայրաքաղաքը շարունակվում էր նախկինի պես կոչվել Արտաշատ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

է

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԵՎ ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ ՀԻՄՆԵՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ՀՐԱՄԱՅԵՑ ԿԱՌԱՎԱՐՎԵԼ

Այս գլուխը մեծ է, հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ ու կոկիկ պատմվելու: Որովհետև շատ բան կա այստեղ պատմելու տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների և ընդհանրապես թագավորության կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ կապված զորքերի, զորապետների, կողմերի կուսակալների և սրանց նմանների մասին:

Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը¹ կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից²: Եվ Բագարատ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում³, շնորհակալություն է հայտնում հենց սկզբից անձնատուր լինելու և թագավորին օժանդակելու համար, ինչպես և նրա հավատարմություն ու քաջություն համար պարգևում է նրան ցեղի վերը հիշված տանուտիրական պատիվը⁴, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլխին և կոչվել թագադիր⁵, այլև ասպետ⁶, և մանր մարզարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առավել ոսկու և ակնեղենի, երբ արքունիքում և թագավորի տանը չըջելիս լինի:

Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Զեռեսին, քանանացիների սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի⁷, չգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Ուոռի սերնդից ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարություն գլուխ է նշանակում Մաղխազ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու. բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը⁸: Իսկ Գատին, որ Գառնիկի զավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա: Նա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց⁹, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գաբաղ անունով մեկին նշանակում է ձիերի երամակների վրա, իսկ Աբելին սպասների և զահերի¹⁰ վրա. նրանց պարգևում է գյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբեղյան և Գաբեղյան¹¹:

Իսկ Արծրունիներն¹² ըստ իս ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք նրա (Թագավորի) առջև արծիվներ էին կրում: Ես զանց եմ անում առասպելական դատարկաբանությունները, որ պատմում են Հաղամակերտում¹³, իբր թե երեխայի քնելուն Հակառակվելիս են եղել անձրեն ու արևը, և թռչունը հովանի է եղել Թալկացած պատանուն: Գնունիներն էլ ըստ իս գինիունի են, որ թագավորին արժանի ըմպելիքներ էին պատրաստում. և զարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա գործն ու անունը, որովհետև թագավորին ըմպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ գինիներից և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարճանալով, ասում են, դատում է նախարարական ցեղերի թվում¹⁴: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Սենեքերիմի¹⁵ սերունդներից են:

Ասեմ նույնպես, որ Սպանդունիներին¹⁶ նշանակում է սպանդանոցների վրա, իսկ Հավունիներին՝ բազեակիրներ և բազե բռնողներ, որովհետև ապրում էին անտառներում¹⁷: Եվ եթե դատարկախոս չհամարես ինձ՝ կասեմ, որ Ջյունականներին¹⁸ էլ նշանակում է ամառանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով ազնվականություն ստացան, իբրև թագավորներին մտերիմ մարդիկ:

Եվ արքունիքում չորս պահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն հին թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան¹⁹ էին կոչվում, և երբեմն-երբեմն հայրերից ժառանգություն էին ստանում գյուղեր և դաստակերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից թագավորների ժամանակ, ինչպես լսում եմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ոստանի կոչվել: Չգիտեմ, արդյոք նախկին ցեղի սպառավելո՞ւ պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմություն պատճառով այդ ցեղը դեն գցելով և նրա տեղը ուրիշ գնդեր նշանակելով՝ արքունի անունով: Բայց առաջինը հաստատ հին թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաստանում, որոնք Սեփեծուլ²⁰ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ պատրաստել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին²¹, որի իշխանությունը տարածվում է Ատրպատականից մինչև ձվաչ և Նախճավան: Բայց սրա պատմությունը, թե ո՞րպես և ո՞րտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ես չգիտեմ:

Ը

ՄԱՐԱՅ ԱԺԴԱՀԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԴԻՑ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ՆՇԱՆԱԿԵԼ

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո (Վաղարշակը)՝ թագավորության երկրորդ է նշանակում Աժդահակի՝ Մարաց թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մուրացյան²², որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մուրացյան տեր, այլ Մարացիների տեր: Նրան թողնում է բոլոր գյուղերը, որոնց բնակիչները գերի էին բերված Մարաստանից: Իսկ արևելյան կողմից, հայերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, երկու կուսակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Սիսակյաններին²³ և Կաղմոսի²⁴ սերունդներից, որոնց անունները հիշեցինք մեր գրքի նախորդ գլուխներից մեկում²⁵:

Սրանից հետո (Վաղարշակը) Հաստատում է արևելյան Հյուսիսային կողմի մեծ-անվանի բազմաբյուր կուսակալությունը, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով (կուսակալ է նշանակում) Առանին²⁶, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում: Բայց գիտցիր, որ մենք Առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի տոհմը, այսինքն՝ Սիսակից սերված ցեղը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը²⁷, երկիրն էլ Աղվանք կոչվեց նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս (Սիսակի) սերնդից էր այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բյուրապետ կուսակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից են սերվել Ուտեացիների ազգը²⁸ և Գարդմանացիների²⁹, Ծավղեացիների ու Գարգարացիների³⁰ իշխանությունները:

Իսկ Շարայի³¹ զավակներից Գուշարին ժառանգություն տվեց Մթին լեռը³², այսինքն՝ Կանգարքը և Զավախքի կես մասը, Կողբը, Ծորը, Զորը³³ մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Վաղարշակը Աշոցքի³⁴ տեր և Տաշիրքի³⁵ սեպուհ է նշանակում Գուշարի զավակներից Հայկազնին: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ Հյուսիսի կուսակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության անունը դնում է Գուգարացիների³⁶ բղեչխ, որ Դարեհի Միհրդատ նախարարի սերնդից էր, որին Ալեքսանդրը³⁷ բերելով իշխան նշանակեց Իվերիացիների ցեղի գերիների վրա, որոնց բերել էր Նաբուգոդոնոսորը³⁸, ինչպես պատմում է Աբյուղենոսը³⁹ ասելով. «Մեծագոր Նաբուգոդոնոսորը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը. նա զորք ժողովելով հասնում է լիբիացիների և իվերիացիների երկիրը⁴⁰ և հաղթահարելով իրեն է ենթարկում և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում է Պոնտոս ծովի աջակողմում»⁴¹: Իվերիան գտնվում է արևմուտքում՝ աշխարհի եզրում: Իսկ Բասնի մեծ հովտում նահապետություն է հաստատում Որդունի

անունով Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռ Պասքամից, մի տգեղ, բարձր, կոպիտ կազմվածքով, տափակ քթով, փոս ընկած աչքերով, դժնյա Հայացքով մարդու, որին սաստիկ տգեղություն պատճառով կոչում էին Անգեղյա, որ վիթխարի հասակ և ուժ ուներ, արևմուտքի կուսակալ է նշանակում, իսկ ցեղի անունը կոչում է Անգեղ տուն⁴² երեսի տգեղություն պատճառով:

Բայց եթե ուզում ես, ես էլ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սագճիկի⁴³ մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղություն և սրտոտ լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Սամսոնին են հարմարվում, ո՛չ Հերակլեսին և ո՛չ Սագճիկին: Որովհետև երգում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր զարկում որձաքար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ճեղքվածք չկար, ուզածին պես ճեղքում էր մեծ ու փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես եղունգներով նրանց վրա գծում էր արծիվներ և նման բաներ: Պոնտոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել. նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրաձև ժայռեր և չարտում է նրանց հետևից: Ջրերի ալեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և Ջրերի պատառումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ հեռու են քշում: Մ՛հ, չափազանց առասպել է այս, առասպելաց առասպել: Բայց, ի՞նչ անես, որ մարդը սաստիկ ուժեղ էր և այսպիսի գրույցների արժանի:

Սրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է Ծոփաց նախարարությունը Չորրորդ կոչված Հայքում⁴⁴: Նույնպես հաստատում է Ապահունյաց նախարարությունը⁴⁵, ինչպես և Մանավազյանը⁴⁶ և Բզնունականը⁴⁷ Հայկի նույն սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներին գտնելով՝ տերեր է նշանակում՝ գյուղերի և գավառների անուններով նրանց կոչելով:

Բայց մոռացանք Սլաք կոչված դժնյա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ասել, արդյոք Հայկի⁴⁸ էր ծագել, թե՞ նրանից առաջ մեր երկրում ապրողներից, որոնց գոյություն մասին պատմում են գրույցները. բայց նա քաջ մարդ էր: Սրան քիչ մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպանելու և քոչեր որսալու. սրանք կոչվեցին Սլկունիներ⁴⁸: Այսպես և նույնպիսի գործերի վրա նշանակում է անդառնալի Միանդակին, որից սերվեցին Մանդակունիները⁴⁹:

Եվ Վահագնի զավակներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ խնդրեցին մեհայանների սպասավորությունը, նրանց շատ պատվում է, նրանց է հանձնում քրմությունը, դասում է առաջին նախարարությունների շարքում և կոչվում է Վահունիներ⁵⁰: Նույնպես գտնելով, որ Առավելյանները⁵¹ և Զարեհավանյանները⁵² առաջին թագավորների սերունդներից են, նշանակում է նույնանուն ավաններում:

Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի⁵³ տնից էր, մեծ բղելիս և կուսակալ է նշանակում հարավ-արևմուտքում: Ասորեստանի սահմաններին մոտ, Տիգրիս գետի ափին, նրան գավառներ պարգևելով Արձնր և նրա շրջակայքը⁵⁴, Տավրոս լեռը, որ է Սիմը, և ամբողջ Կղեսուրը⁵⁵:

Իսկ Մոկսում գտնելով նույն գավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ ավազակներ, հաստատում է նախարարություն⁵⁶: Նույնպես հաստատում է Կորդվացիներին⁵⁷, Անձևացիներին⁵⁸ և Ակեացիներին⁵⁹ նույնանուն գավառներից: Իսկ Ռչտունիներին⁶⁰ և Գողթնեցիներին⁶¹ մասին գտա պատմված, թե նրանք անկասկած Սիսական հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդյոք գավառներն են կոչվել մարդկանց անունով, թե գավառների անունով կոչված են նախարարությունները:

Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեհայան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին: Վաղարշակը շատ խնդրեց, նույնպես և խոսքերով հարկադրեց հրեա Շամբատի զավակ Բագարատին, որ թագադիր և ասպետ էր, որպեսզի թողնի հրեական կրոնը և կուռքեր պաշտի, բայց երբ նա հանձն չառավ, Վաղարշակ արքան նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս, նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, նշանավոր մարդաշատ գյուղեր:

Եվ իր թագավորական տանը օրենքներ է հաստատում, ժամեր է սահմանում մտնելու և իջնելու, կերուխումի և գրոսանքների համար: Սահմանում է գինվորական կարգեր՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ, մեկը բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ թագավորի բարկանալու կամ անիրավացի հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ չգոռոզանան

գյուղացիների մոտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգություն և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմք է կազմում շենություն և խաղաղ կյանքի, – և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ունեն, հարմար գտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ չմնան Մծբինում⁶², այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաչտենից գավառը⁶³, և նրան սահմանակից Զորը, որ Տարոնից դուրս է գտնվում, նրանց է թողնում բոլոր գյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արչակ, պահում է իր մոտ, իբրև թագավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երեխան հիրավի կայտառ էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան նայողները նախատեսում էին, թե ինչ արիություններ պիտի զարգանան նրա մեջ: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արչակունի թագավորների համար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դուստրերը գնան Հաչտենից կողմերը իբրև ցեղի ժառանգներ:

Այսպիսի քաջագործություններից և բարեկարգություններից հետո Վաղարշակը մեռնում է Մծբինում, քսաներկու տարի թագավորելուց հետո:

1. Այսինքն՝ Վաղարշակը, ըստ Նորենացու, սա Հայոց Արչակունյաց թագավորական հարստության հիմնադիրն է: Ուսումնասիրողները ցույց են տվել, որ այս Վաղարշակը չնայած հավաքական անձնավորություն է, սակայն, նա իր հիմնական գծերով նույնանում է Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ I-ի հետ (տե՛ս 19-րդ էջ, ծան. № 3):

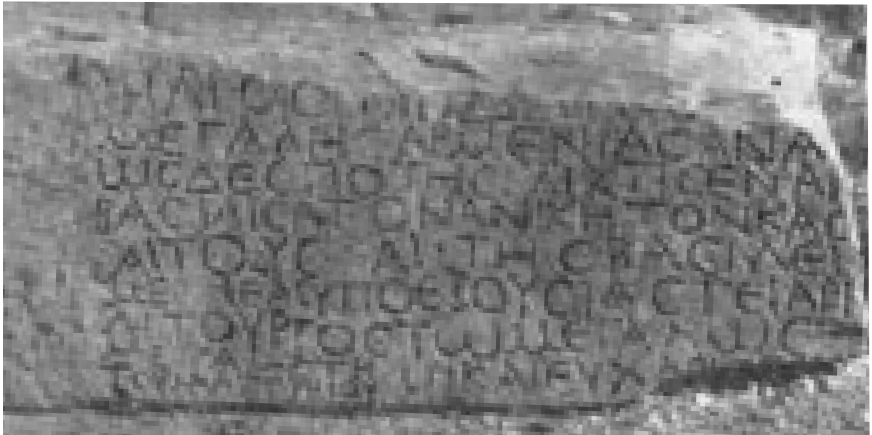
2. Նորենացին նկատի ունի այն, որ թագավորը կարգավորում է պալատական նիստուկացը, արարողությունները, սահմանում է թագի ու գահի, արքայական հանդերձների ձևերը:

3. Հայ ավանդական պատմագրությունը, հատկապես Բագրատունյաց ջատագով մատենագիրները, բազմիցս շեշտում են այս տան հրեական ծագումը՝ նրա փառքն ավելացնելու միտումով:

4. Այսինքն՝ Վաղարշակը Շամբատ Բագարատին տանուտեր, նահապետ է նշանակում, որի անունից նրա տոհմը կոչվեց Բագրատունի:

5. «**Թագադիր**» – հին Հայաստանում թագավորին թագադրելու պաշտոնը վարող գործակալություն:

6. «**Ասպետ**» – Սո. Մալխասյանցի կարծիքով, սկզբնական շրջանում, ասպետ էր կոչվում թագավորի մերձավոր խորհրդականն ու երկրի ընդհանուր կառավա-

Գառնիի Հունարեն արձանագրությունը

րիչը:

7. Գնթունիները Հայոց արքունիքում վարում էին Հատուկ գործակալություն, որի պարտականությունն էր թագավորին զգեստ հազցնելը: Գնթունիների տան ժառանգական սեփականությունն էր Այրարատի 15-րդ գավառ Նիզը, այժմյան Ապարանի շրջանը:

8. Այսինքն՝ Ոռոի անունից այդ տոհմը կոչվեց Ոռոխորունի, իսկ Մաղխազ Ոռոխորունու անունից էլ այդ տոհմի՝ Հայոց արքունիքում վարած Մաղխազունի գործակալությունը: Այս գործակալությունը վարում էր թագավորի թիկնապահ գնդի Հրամանատարի և արքունիքի պաշտպանության պարտականությունները: Ոռոխորունիների նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր Տուրուբերան նահանգի 16-րդ գավառ Ոռոխորունիքը՝ Բղնունյաց գավառից Հյուսիս:

9. Նկատի ունի Վարաժնունի նախարարական տունը, որը ժառանգական տոհմակալվածքներ ուներ (Համանուն գավառներ) Այրարատում, Վասպուրականում և Տուրուբերանում: Այրարատի 18-րդ գավառ Վարաժնունիքը այժմյան Կոտայքի, Տավուշի և Գեղարքունիքի մարզերի, միմյանց հատող տարածքն է:

10. **Գահ** – պարսկերեն բառ է, որը նշանակում է տեղ, որից նստելու տեղ, բազմոց, աթոռ: Ըստ Ստ. Մալխասյանցի, այստեղ բառս գործ է ածված նշելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը կամ առջանում և որով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ավագության կարգը:

11. նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր Այրարատի 3-րդ գավառ Արեղյանքը, որը տեղադրվում է Երասխի ձախ ափի ու Մեծրաց լեռների միջև: Գարեղյան նախարարական տան սեփականությունն էր Այրարատի 2-րդ գավառ Գարեղյանքը, որն ընդգրկում էր այժմյան Կաղզվանի շրջանը:

12. Արծրունիների նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն էր Աղբակ գավառը:

13. Հաղամակերտը Արծրունիների տան ոստանն էր, այժմ՝ Բաշ-Կալե:

14. Ն. Աղոնցի կարծիքով, Գնունիների տան ժառանգական հայրենիքն ընդգրկել է Առբերանի գավառը, Աղիովիտ և Արճիշակովիտ գավառների մի մասը: Գնունիները տոհմական կալվածքներ ունեին նաև Ծիրակում:

15. Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմին (Սինախերիբ), որը թագավորել է Ք. ա. 705–681 թվականներին: Հայ ավանդական պատմագրությունը Արծրունիներին ու Գնունիներին վերագրում է ասորեստանյան ծագում:

16. Սպանդունի նախարարական տան անվանումը, ըստ երևույթին, առաջացել է Սպանդարատ անձնանվան կրճատ ձևից, որը տարածված էր Կամսարականների ընտանիքում: Ն. Աղոնցը գտնում է, որ Սպանդունիները Կամսարականների շառավիղներն էին:

17. Հավունիների տան ժառանգական կալվածքը Բասնի Հավնունիք գավառն էր՝ Երասխի հարավային կողմում:

18. Զյունական նախարարական ընտանիքի տոհմական կալվածքները, ըստ Ն. Աղոնցի, գտնվում էին Արագածի փեշերին՝ Գնթունիների հարևանությամբ:

19. Հին Հայաստանում Ոստան է կոչվել արքունիքին, ինչպես նաև խոշոր նախարարական ընտանիքներին պատկանող երկիրը կամ քաղաքը: Համապատասխանաբար ոստանիկներ էին կոչվում արքունի այս երկրից ծագած ազնվականներն ու վերջիններիցս կազմված զորագնդերը:

20. **Սեփեծուլ** – վրացերեն բառ է, որը բառացիորեն նշանակում է՝ սեփե (թագավոր) և ծուլի (որդի), այսինքն՝ արքայազն, արքայորդի: Ն. Մառի կարծիքով, վրացերեն սեփե (թագավոր) բառը ծագել է հայերեն սեպուհ բառից:

21. Այստեղ Պատմահայրը նկատի ունի Մարզպետունի նախարարական տան նահապետին: Այս ընտանիքի ձեռքում էր գտնվում մարզպետություն գործակալությունը, որի պարտականությունն էր հսկել թագավորական կալվածքներին, գանձերին, արքունի ամրոցներին և թագավորական կանանցին: Մարզպետունի տոհմը իշխում էր Մարզպետական գավառում, որը կազմում էր Վասպուրականի Հյուսիսարևելյան մասը, ներառյալ նաև Նախիջևանի գավառը:

22. Ըստ Ուորենացու, Մուրացյանների նախարարական տան կալվածքները գտնվում էին Մասիսի ստորոտներում:

23. Ըստ Ուորենացու, հայոց նահապետների ազգացուցակում Սիսակը

Հետևյալ տեղն էր զբաղեցնում՝ Հայկ, Արամանյակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Սիաակ:

24. Կաղմոսը Հայկի թոռներից էր, Արամանյակի որդին:

25. Տե՛ս գիրք Ա, գլ. ԺԲ:

26. Խորենացին Հայկազյան Առանի անվան Հետ է կապում Մեծ Հայքի արևելյան երկրամասերից մեկի՝ Առանի անվանադրումը: Առան երկրամասը Հնում ընդգրկում էր Խաչեն ու Տրտու գետերի միջին և ստորին ավազանները:

27. **Հնարակերտ** (Հունարակերտ) – ամրոց և քաղաք Խրամ գետի ափին՝ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի սահմանների Հատման կետում:

28. Ուտեացիների ազգատոհմի անունից է ծագել Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգ Ուտիքի անվանումը:

29. Գարդմանացիների նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր Ուտիքի 6-րդ գավառ Գարդմանը, այժմյան Ղազախի չրջանը:

30. Գարգարացվոց տիրույթները գտնվում էին Գարգար գետի Հովտում, այժմյան Միլի դաշտում:

31. Ըստ Խորենացու Հայոց նահապետների տոհմացանկի, Շարան Արամայիսի որդին էր՝ Արամանյակի թոռը:

32. Մթին լեռը նույնացվում է Կանգարաց լեռներին: Մթին անունը պահպանվել է այժմյան Մթնաձոր կամ Խավարաձոր անվան մեջ:

33. Կողբը (Կողբոփոր), Ծորը (Ծորոփոր) և Զորը (Զորոփոր) Գուգարքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին գավառներն էին, որոնք Հերթականությամբ Համապատասխանում են այժմյան Նոյեմբերյանի, Շուլավերի ու Թումանյանի չրջաններին:

34. Աչոցքը Այրարատի 14-րդ գավառն է, այժմյան Աչոցքի չրջանը:

35. **Տաչիրք** (Տաչիր, Տաչրատափ) – Գուգարքի 4-րդ գավառն է, Համապա – տասխանում է այժմյան

Ապարանի Հունարեն արձանագրությունը

Ստեփանավանի, Տաշիրի շրջաններին և Թումանյանի շրջանի Հարավային մասին:

36. Գուգարքը Մեծ Հայքի չորս բղեչխություններից մեկն էր:

37. Նկատի ունի Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:

38. Խոսքը Բարեկոնի թագավոր Նարուզդոնոսորի (605-562) մասին է:

39. **Աբյուղենոս** - մատենագիր, որը գրել է Ատրեստանի և Քաղղեայի պատմությունները, որոնք, սակայն, մեզ չեն հասել:

40. **Իվերիացիների երկիր** - այստեղ պատմագիրը նկատի ունի Իսպանիայում գտնվող Իբերիա երկրամասը:

41. Այսինքն՝ Կովկասյան Իբերիայում (Վիրք):

42. Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր Աղձնյաց բղեչխության կազմում: Խորենացին այս գավառի անվանադիր նախնու՝ Տորք Անգեղի անունը ստուգաբանել է որպես «տգեղ, անգեղեցիկ»: Այժմ համարվում է, որ այս անունը առաջացել է Անգեղ Հայկական աստվածություն անունից, որն ունի տոտեմական (Թռչուն) ծագում. Տորքը նույնպես եղել է աստված և հանդիսացել է պողարերություն ու բուսականություն հովանավորողը: Նրա պաշտամունքը հատկապես տարածված է եղել Հայաստանի Հարավարևմտյան շրջաններում՝ հետագայի Անգեղ տուն գավառում:

43. Ռոստոմ Սագճիկը Իրանի ժողովրդական հերոսներից է, որին գովերգել է Ֆիրդուսին:

44. **Չորրորդ Հայք** (Մոփաց կողմն) - Մեծ Հայքի 2-րդ նահանգն է, որն ընդգրկում էր նախկին Մոփաց թագավորությունը:

45. Ապահունյաց նախարարության ժառանգական տիրույթը Տուրուբերանի 14-րդ գավառ Ապահունիքն էր, համապատասխանում է այժմյան Մանազկերտի սանջակին:

46. Մանավաղյան նախարարական տան ժառանգական տիրույթը Տուրուբերանի 9-րդ գավառ Հարքն էր, համապատասխանում է այժմյան Բուլանդին:

47. Բզնունիների տան ժառանգական տիրույթը Տուրուբերանի 11-րդ գավառ Բզնունիքն էր:

48. Սլկունիների ժառանգական Հայրենիքն էր Տուրուբերանի 3-րդ գավառ Տարոնը:

49. Մանգակունիների նախարարական տան Հայրենիքն էր Տուրուբերանի 4-րդ գավառ Արչամունիքը՝ Բյուրակն (Բինգյուլ-սու) գետի հովտում:

50. Վահունիների տոհմական կալվածքը Տարոնի արևմտյան մասն էր՝ Աշտիչատ կենտրոնով:

51. Առավնյանների նախարարական տան կալվածքը, Ն. Աղոնցի կարծիքով, գտնվում էր Այրարատ նահանգում, ավելի ստույգ՝ Շիրակում: Սակայն փաստերն այդ մասին այնքան կցկտուր են, որ դժվար է որևէ բան պնդել:

52. Զարեհավանյանների նախարարական տոհմի ժառանգական Հայրենիքը, ըստ Ս. Երեմյանի, Պարսկահայքի 7-րդ գավառ Զարեհավանն էր:
53. **Մանասար** – ըստ ավանդության, սա Ատրեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդին էր, որը սպանելով Հորը, ապաստան գտավ Արարաղի երկրում:
54. Այսինքն՝ Աղձնիքը, որը Մեծ Հայքի չորս բղեչխություններից մեկն էր:
55. **Կղեսուր** – նշանակում է «լեռնանցք»:
56. Մոկաց նախարարական տան ժառանգական սեփականությունը Մեծ Հայքի 5-րդ նահանգ Մոկքն էր:
57. Կորդվացիների երկիրը Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգ Կորճայքն էր, որ միա-ժամանակ նաև բղեչխություն էր:
58. Անձևացյաց նախարարական տան Հայրենիքի էր Վասպուրականի Անձևացիք գավառը:
59. Ակեացիների ժառանգական տիրակալությունն էր Վասպուրականի Ակե գավառը:
60. Ռչտունիների նախարարական տան ժառանգական Հայրենիքն էր Վասպուրականի 1-ին գավառ Ռչտունիքը:
61. Գողթնը Վասպուրականի 33-րդ գավառն էր, որը համապատասխանում է Հետագայի Ապրակունիսի և Օրդուբաղի չրջաններին:
62. Ըստ Խորենացու, Մծրինը Վաղարշակի արքայանիստ քաղաքն էր:
63. **Հաչալյանք** – Չորրորդ Հայքի 2-րդ գավառն է, համարվում էր Հայոց Արշակունիների տան սեփականությունը:

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը Հայտնաբերվել է 1945 թ. տեղի գերեզմանատան տարածքում, Մարտիրոս Սարյանի կողմից: Արձանագրությունը սկզբնապես գտնվելիս է եղել բերդապարսպի շարվածքում: Արձանագրության պահպանված մասն ունի 109 սմ երկարություն և 52 սմ բարձրություն: Արձանագրությունը բաղկացած է ինը տողից, տառերի բարձրությունը 5,5 սմ է: Ժամանակի ընթացքում որոշ տառեր հողմահարվել են, քարի աջակողմյան վերջավորությունը կտրտված է, որով բոլոր տողերի վերջավորությունները (աջ մասից) բացակայում են:

Սույն արձանագրությունը կատարված է Գառնիի ամրոցի նորոգման առթիվ: Այստեղ Հիշատակված են Հայոց թագավոր Տրդատ I-ը (Հ. Մանանդյանի կարծիքով՝ Տրդատ III-ը), իր տիտղոսներով, շինարարության օբյեկտը և թվագրումը՝ ըստ թագավորի իշխա-

նության տարիներին: Արձանագրության երկրորդ մասում (6–9–րդ տողերը) հիշատակված են ոմն Մեննեաս, որն իր վրա է վերցրել թագավորական ամրոցի նորոգման ծախսը և գործարքին ներկա վկայի՝ Մատե անունով մեկի անունը: Արձանագրության այս երկրորդ կեսը առավել առեղծվածային է և, հակառակ ուսումնասիրողների ջանքերի, դեռևս բավարար վերծանված չի կարող համարվել:

Արձանագրության վերծանությամբ զբաղվել են՝ Ս. Լիսիցյանը, Հ. Մանանդյանը, Ա. Աբրահամյանը, Բ. Առաքելյանը, Կ. Տրեվերը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Բարթիկյանը և Ս. Կրկյաչարյանը: Նման բուռն հետաքրքրությունը բացատրվում է նրանով, որ արձանագրությունը անգնահատելի նշանակություն ունի հին Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային պատմության, ինչպես նաև սոցիալ–տնտեսական հարաբերություններին առնչվող բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրության համար:

Արձանագրության ստորև բերված տեքստը տալիս ենք Ս. Ս. Կրկյաչարյանի թարգմանությամբ:

1. Հելիոս¹ Տիրիդատես² թագավոր
2. Մեծ Հայքի, թագավորելով
3. իբրև դեսպոտ³ (վեհապետ), կառուցեց⁴ պայծառափայլ
4. թագուհու համար անհաղթահարելի ամրոցը
5. ԺԱ (11–րդ) տարում⁵ իր թագավորության...:
6. Մեննեասը⁶ տիրոջ արտոնությունը [իբրև]
7. լիտուրգոս⁷ մեծ սպահապետի⁸,
8. ի նշան շնորհակալության,
9. Մատե⁹ վկայի ներկայությունը [զնեց]:

1. **Հելիոս** – բառացիորեն նշանակում է «արև» և գուցե մատնանշում է Տրդատ I–ի քրմական պարտավորությունը (տե՛ս **Տակիտոս**, Տարեգրություններ, XV, 24), քանի որ Տրդատը Արևելքում լայն տարածում գտած Միթրա (Միհր), որը նույնացվում է Ապոլլոն–Արևի հետ, աստվածության քուրմ պիտի լիներ: Մյուս կողմից էլ Հայկական Տիր (Տիրան) աստվածը նույնացվում է Ապոլլոնի հետ, ուստի այս Հելիոսը կարող է լինել Տիրան կամ Տրդատ Հայերեն անվան հունարեն թարգմանությունը, որպես Տրդատի տիտղոսը կամ Հավելյալ անունը իբրև քրմի: Կարծիք կա նաև, որ Տրդատ I–ը, ժամանակի սովորությունը աստվածացվելով, նույնացվել է Հելիոս (Արև) – Ապոլլոն–Տիր աստծու հետ, ուստի և արձանագրության մեջ անվանվում է նաև Հելիոս:

2. Որոշ հետազոտողներ (Հ. Մանանդյան և այլք) արձանագրությունում հիշատակված սույն Տրդատին փորձում են նույնացնել Տրդատ III Մեծի հետ:

3. **Գեասպոտ** – անսահմանափակ իշխանությունամբ օժտված միապետ:

4. Այստեղից չպետք է եզրակացնել, թե Տրդատ I-ն է կառուցել Գառնիի ամբողջը: Տակիտոսի Հաղորդումներից մենք գիտենք, որ I դարի 40-50-ական թթ. Գառնիի ամբողջը արդեն գոյություն ուներ (տե՛ս **Տակիտոս**, Տարեգրություններ, XII, 45): Հետևաբար, այստեղ խոսք կարող է լինել միայն Տրդատ I-ի կողմից ամբողջի վերակառուցման մասին:

5. «**11-րդ տարում**» – ուսումնասիրողների ճնշող մեծամասնությունը գտնում է, որ այս թվականը համապատասխանում է Գառնիի ամբողջի վերակառուցման շինարարական աշխատանքների թվականին, այսինքն՝ Տրդատ I-ի գահակալության (66 թ.) 11-րդ տարին, որը կլինի 76 թվականը:

6. **Մեննեսաս** – Հունականացված Հայկական անուն է, որը, ուսումնասիրողների կարծիքով, Ամատունի նախարարական տան մեջ լայն տարածում գտած Մանն, Մանուեայ (սեռական Հոլ.) տոհմանունն է:

7. **Լիտուրգիա** – ծառայություն, որը կատարվում է հասարակական կարգով, անվճար: Լիտուրգոս էր կոչվում այն անձնավորությունը, որը կատարում էր որևէ լիտուրգիա, այսինքն՝ այն ծառայությունը (ուղղամասավերի շինարարություն, շինարարական աշխատանքներ, թատերախմբերի ֆինանսավորում, հարկերի գանձում և այլն), որը անտիկ աշխարհում, այս կամ այն պոլիսում, իր իսկ միջոցներով կատարում էր որևէ ունեւոր քաղաքացի՝ քաղաքային համայնքի կամ ընդհանրապես պետության օգտին: Միապետության պայմաններում լիտուրգիայի ինստիտուտը պիտի կրեր մեծ փոփոխություններ, այս ժամանակաշրջանում արդեն թագավորն ինքը այս կամ այն ծառայությունը՝ լիտուրգիան, հանձնարարում էր այս կամ այն անձնավորությանը: Տվյալ դեպքում Մեննեսասին, հավանաբար, հանձնարարված է եղել Գառնիի ամբողջի վերակառուցման աշխատանքների ֆինանսավորումը:

8. Այսինքն՝ սպարապետի:

9. Որոշ Հետազոտողներ Մատն անձնանվան մեջ փորձում են փնտրել [Անատունի] նախարարական տան հորջորջումը:

ԱՊԱՐԱՆԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սույն արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1908 թ. Բաշ-Ապարանում, Գարեգին Հովսեփյանցի կողմից: Այժմ այն պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Քարի արձանագրությունը կրող մասն ունի 70 սմ բարձրություն և 45 սմ լայնություն: Արձանագրության ստորին մասը ջարդված է, որի պատճառով էլ արձանագրությունը թերի է: Այն բաղկացած է եղել տասից ավելի

տողերից, որոնցից այժմ նկատելի են միայն ինը: Քարի արձանագրու-
թյուն կրող երեսը հողմահարված է, տառերը աղճատված են և
դժվար են ընթերցվում, իսկ աջ եզրը առավել մաշված է, որի պատ-
ճառով էլ տեքստը լրիվ չի վերծանվում:

Արձանագրութունում հիշատակված է Մեծ Հայքի թագավոր Տր-
դատը (I-ը, II-ը կամ III-ը) իր տիտղոսներով հանդերձ, որը, ինչ-որ
ծառայության կամ գործակալության դիմաց, Գնթունիների նախա-
բարական տոհմին շնորհում է Նիգ քաղաքը:

Արձանագրութունը առաջին անգամ ընթերցել է Մ. Ռոստովցևը,
այնուհետև նրան անդրադարձել են Հ. Մանանդյանը, Կ. Տրեվերը,
Բ. Առաքեյանը, Ս. Կրկյաչարյանը և ուրիշներ: Ստորև բերված տեքս-
տը տալիս ենք **Ս. Մ. Կրկյաչարյանի թարգմանությամբ:**

1. Տիրիդատես¹
2. Մեծը, Մեծ
3. Հայքի թագա-
4. վորը տվեց
5. Գնթունու (տոհմից)²
6. Հողոմիթրի³
7. Որդուն հուտեստ⁴ (Թ)
8. Նիգ⁵ նորաքաղաքը
9. ... փետրվարի⁶ ...:

1. **Տիրիդատես** (Տրդատ) – որոշ ուսումնասիրողներ (Մ. Ռոստովցև, Հ. Մա –
նանդյան և այլք) կարծում են, որ այստեղ խոսքը Տրդատ III Մեծի (298–330) մա –
սին է: Կ. Տրեվերը մերժում է այս տեսակետը և գտնում, որ այն վերաբերում է
Տրդատ II-ին (217–252): Սակայն արձանագրության հնագրական տվյալները
հուշում են, որ այն ավելի շատ վերաբերում է Տրդատ I-ին՝ Արշակունյաց թագա –
վորական հարստության հիմնադրին:

2. Այստեղ տառերը հողմահարված լինելու պատճառով հնարավոր չէ վերծա-
նել պարզև ստացող Գնթունու անունը:

3. **Հողոմիթր** – հայ իրականության մեջ այսպիսի անուն կրող անձնավորու-
թյուն այլևս չի հանդիպում: Ս. Կրկյաչարյանի կարծիքով այս անունը Վարդ-Միհր
անվան հունարեն թարգմանությունն է:

4. Ամենայն հավանականությամբ, Նիգը տրվում էր Գնթունիներին հուտեստ՝
արքունիքում նրանց վարած գործակալության պաշտոնի դիմաց: Խորենացու մի
հաղորդման համաձայն, Գնթունիները Հայոց Արշակունիներին զգեստներ էին
հագցնում («Պատմություն Հայոց», գիրք Բ, գլ. է):

5. Նիզը տեղադրվում է այժմյան Ապարանի տեղում, այն Գնթունի նախարարական տան տոհմակալվածքն էր:

6. Փետրվար ամսանունից Հետո արձանագրությունը պարունակել է նաև տարեթիվը, սակայն, դժբախտաբար, այն խիստ հողմահարված է և այժմ չի ընթերցվում:

Ք. Ա. 72-74 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՆԱՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ
ԴԵՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ԳԻՐՔ յՈՒԹԵՐՈՐԳ

- 244 Իսկ ալանաց ազգը¹, որը բնակեցրել է Տանայիս գետի² և
Մեոտիս լճի շրջակայքը, սկյութացիներ են...: Ահա նրանք այդ
245 ժամանակները նպատակ ունենալով արչավել Մեդիա և նրա-

Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամը
(Ք. Հ. II դար)

- նից ավելի այն կողմ ընկած այլ վայրեր ավարառություն
Համար, Համաձայնություն են գալիս Հյուրկանների³ թա-
գավորի հետ, որը տերն էր այն անցուղու, որ Ալեքսանդր
(Մակեդոնացի) թագավորը փակել էր երկաթյա ամուր
246 դարպասներով⁴: Ու քանի որ այդ մուտքը նրանց տրամադրեց,
ապա նրանք հոծ բազմությունը Հարձակվեցին մեղացիների
վրա, որոնք ոչինչ չէին կասկածում, և ավարի մատնեցին
բազմամարդ և ամեն տեսակ անասուններով Հարուստ երկիրը,
247 իսկ ոչ ոք չՀամարձակվեց նրանց դիմադրել: Որովհետև այդ
երկրում թագավորող Պակորոսը⁵ սարսափահար ապաստանել
էր դժվարամատույց վայրեր, մնացած ամեն ինչը նրանց
գիջելով, նրանցից կարողացավ հագիվ իր կնոջն ու հար-

248 ձևերին, որոնք գերի էին ընկել, հարյուր տաղանդ (փրկագին)
վճարելով ազատել: Շատ հեշտությունք և առանց մարտի
249 կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Հայաստան ու վե-
րադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Հայաստանում) թա-
գավորում էր Տիրիդատեսը⁶, որը ռազմերթի ելնելով նրանց
դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կովի
250 ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկնեն կենդանի: Որովհետև
(ալաններին) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան
արդեն կրոններ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով
251 ալանները այդ կովի (ելքից) ավելի ևս գազազած, երկիրը
թալանեցին և երկու թագավորներից էլ մարդկանց մեծ
բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վե-
րադարձան իրենց երկիրը:

1. **Ալաններ** – Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղեր, նույնացվում են օսե-
րի հետ: Սրանք հաճախ անցնելով Կասպից և Ալանաց դոներով, ներխուժում էին
Անդրկովկաս, Ատրպատական և Հայաստան: Ալանների սույն թալանչիական
արշավանքը տեղի է ունեցել 72-74 թվականներին:

2. **Տանայիս** – Դոն գետի անվանումը անտիկ հեղինակների մոտ:

3. **Հյուրկանիա** (Հիրկանիա) – Հայկական աղբյուրների վրկանից աշխարհն է.
տեղադրվում է Պարսկական թագավորության Հյուսիսարևելյան ծայրամասում՝
Անդրկասպյան շրջաններում:

4. **Խոսքը**, ըստ երևույթին, վերաբերում է Հայկական աղբյուրների «Դրունք
Կասպից» լեռնանցքին, որը տեղադրվում է այժմյան Ղարադաղի լեռներում՝
Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա շրջաններում:

5. **Պակորոս** – Պարթևաց Վաղարշ I թագավորի և Հայոց Տրդատ I թագավորի
եղբայր Բակուրն է, որին Վաղարշ I-ը հաստատել էր Մեդիա-Ատրպատականի
գահի վրա:

6. **Տիրիդատես** – պարթև Արշակունի Վոնոն II թագավորի (51 թ.) երրորդ
որդին, եղբայրը Պարթևաց արքայից արքա Վաղարշ I-ի և Ատրպատականի
թագավոր Բակուրի՝ «Մեծ թագավոր Հայոց մեծաց» Տրդատ I:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
II ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ III ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ
ԸՍՏ ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԻ**

Գիրք վաթսուներորդ

- 17,1 Այնուհետև նա¹ ուղղմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ հայոց թագավորը² թագը ոչ թե իրենից էր ստացել, այլ պարթևների թագավորից³. մինչդեռ իրականում նա տոգորված էր խիստ փառամոլությունը:
- 2 Եվ որովհետև (Պարթևին)⁴ հայտնի էր, թե նա հարձակվելու է և զրանով իսկ պատրաստ է իրագործելու իր սպանալիքները, խիստ վախեցավ և մեղմելով իր գոռոզությունը, (ղեսպաններ) ուղարկեց⁵, աղերսելով նրան չպատերազմել իր դեմ. միաժամանակ խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Պարթամասիրիսին, որը նույնպես Պակորոսի⁶ որդին էր, և թախանձում, որ թագն ուղարկվի սրան: Քանզի, ասում էր նա,
- 3 Եքսեղարեսին⁷, որը հարմար չէր ոչ հոռմեացիներին, ոչ էլ պարթևների համար, ինքը գահընկեց էր արել: Իսկ (Տրայանոսը) ոչ ընծաներն ընդունեց, ոչ էլ որևէ բանավոր պատասխան տվեց կամ նամակ ուղարկեց. այլ հայտնեց միայն, որ բարեկամությունը որոշվում է գործերով և ոչ թե խոսքերով. հետևաբար, երբ ինքը ժամանի Սիրիա, պատշաճ ամեն ինչ կանի:

* * *

- 19,1 Պարթամասիրիսը կամայական մի բան կատարեց: Տրայանոսին ուղարկած իր առաջին նամակը նա հղել էր իբրև «Հայաստանի թագավոր», բայց քանի որ պատասխան չստացավ, ապա նորից նամակ ուղարկեց, բայց այդ տիրոջոր հանած, և խնդրեց իր մոտ ուղարկել Մարկոս Յունիոսին՝ Կապադովկիայի կառավարիչին, որպեսզի նրա միջոցով իր խնդրանքը հաղորդի: Սակայն Տրայանոսը նրա մոտ ուղարկեց Յունիոսի որդուն, մինչդեռ ինքը առաջ ընթացավ մինչև Արսամոսատա⁸ և այն առանց կովի վերցնելով, եկավ Սատալա⁹ և Անքիալոսին՝ Հենիոքների ու մաքելոնների¹⁰ թագավորին, ընծաներ ուղարկեց: Նա Հայաստանի Ելեգեայում¹¹ ընդունեց Պարթամասիրիսին: (Կայսրը) նստած էր պատնեչի եզրին կանգնեցրած բեմի վրա: Եվ (Պարթամասիրիսը) ողջու-

ներով նրան, գլխից թագը հանեց ու դրեց նրա ոտքերի մոտ,
 լուռ կանգնեց, սպասելով, որ նա կվերցնի այն¹²: Երբ այս բանի
 վրա զինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին,
 որպես ինչ-որ հաղթութուն տանելու համար կոչեցին իմպե-
 4 րատոր – քանզի նրանք առանց կարոսի¹³ անարյուն հաղ-
 թանակ էին համարում այս, երբ տեսան որ Արչակունի թա-
 գավորը՝ Պակորոսի որդին, Օսրոնեսի¹⁴ եղբորորդին, կանգնած է
 5 և մատնվելու է կորստի: Նա շուռ եկավ և ուղեց փախչել, բայց
 տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է, խնդրեց շնորհ անել, որ
 ամբոխի առաջ չխոսի: Եվ այսպիսով, նա ներս տարվեց վրանը,
 20,1 սակայն դարձյալ չկարողացավ անել այն, ինչ ցանկանում էր:
 Եվ երբ նա զայրացած դուրս եկավ գորածամբարից, Տրայա-
 նոսը ետ կանչել տվեց նրան և նորից բարձրանալով բեմ,
 հրամայեց, որ նա ի լուր բոլորի ասի այն ամենը, ինչ կամենում
 է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի միջև
 առանձին խոսվածներին, այդ մասին չտան զանազան հնարովի
 տեղեկություններ: Այս լսելով, Պարթամասիրիսն այլևս չկա-
 րողացավ լռել, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և,
 իմիջիայրոց, ասաց, որ ինքը ոչ (պատերազմում) պարտվել է, ոչ
 6 գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած
 լինելով, որ ինքը ոչ մի վիրավորանք չի կրի և կստանա թա-
 գավորությունը, ինչպես որ Տիրիդատեսն ստացել էր Ներոնից:
 3 Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պա-
 տասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու –
 քանզի այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու
 է հռոմեացի կառավարիչ – իսկ իրեն թույլ կտա գնալ ուր որ
 4 կամենում է: Այսպես Պարթամասիրիսին և նրան ընկերակցող
 պարթևներին նա բաց թողեց, տալով նրան հեծյալ ուղեկիցներ,
 որպեսզի ոչ մեկի հետ չբանակցեն և որևէ խոսվություն
 չբարձրացնեն: Իսկ նրա հետ եկած բոլոր հայերին հրամայեց
 մնալ իրենց գտնված երկրում, քանի որ նրանք այժմ իր
 հպատակներն էին:

Հատված յոթանասունհինգերորդ գրքից

9,6 Երբ Վուրգեսոսը¹⁵ Սանատրուկեսի¹⁶ որդին, պատրաստվել

էր Սևերոսի¹⁷ գորքի դեմ ճակատամարտելու և ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել, (Տրայանոսը) նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց և Հայաստանի մի մասը¹⁸ շնորհեց նրան՝ խաղաղության առթիվ:

Գիրք յոթանասունեկերորդ

3,6 Մարտիոս Վերոսն¹⁹ ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոեմոսին²⁰ վերստին բերի Հայաստան: Սա գեներալի սպառնալիքով, ինչպես և իրեն հանդիպողների նկատմամբ բոլոր դեպքերում ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ, արագ թափով առաջ էր ընթանում: ... Արդ՝ (Մարտիոսը) գալով Նոր քաղաք²¹, որն իր ձեռքում պահում էր Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայազորը, ապստամբության փորձ անողներին թե՛ խոսքով և թե՛ գործով հնազանդեցնելուց հետո Հայտարարեց, որ (այդ քաղաքը) կլինի գլխավորը Հայաստանում:

Գիրք յոթանասուներկուերորդ

14,2 Նույնպես և Տիրիդատես սատրապին²², որը Հայաստանում խոտովություններ էր բարձրացրել և սպանել էր հենիոքների թագավորին և իր սուրը թափահարել էր (Մարտիոս) Վերոսի վրա, երբ վերջինս հանդիմանել էր նրան այդ բաների համար, (Մարկոս Ավրելիոսը)²³ չսպանեց, այլ ուղարկեց Բրետանիա:

Գիրք յոթանասունութերորդ

12 Արդ՝ (Անտոնինոսը)²⁴ խաբելով Օսրոնենի Ավգարոս²⁵ թա - գավորին, համոզեց նրան իբրև բարեկամի գալ իր մոտ, որից հետո նրան ձերբակալելով կալանավորեց և այդպիսով Օսրոնենն, որը մնացել էր առանց թագավորի, հպատակեցրեց:

Իսկ Հայոց թագավորին²⁶, որը վեճի մեջ էր իր որդիների հետ, բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբր նրանց հաշտեցնելու պատրվակով, բայց սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Ավգարոսի հետ: Սակայն Հայերը չհանդուրժեցին նրան, այլ դիմեցին գեներալի, ու այլևս նրանցից ոչ ոք երբևիցե ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա գործով սովորեց, թե որքան վնասաբեր է կայսեր համար

Արտաշիր I Սասանյան

խաբեությամբ վերաբերվել բարեկամներին²⁷:

* * *

18,1 Այսպիսի գործեր կատարեց (Անտոնինոսը) նիկոմեդիայում²⁸ ձմեռելու ժամանակ. նա մարզեց նաև մակեդոնական փաղանգը²⁹ և երկու շատ խոշոր մեքենաներ կառուցեց Հայկական և պարթևական պատերազմների համար այնպես, որ դրանք քանդած վիճակում նավերի վրա կարողանար փոխադրել Սիրիա...:

* * *

19,1 Երբ նա³⁰ արշավեց պարթևների դեմ, այդ պատերազմը պատճառաբանեց նրանով, որ Վոլոգեսոսը³¹, երբ ինքը նրանից պահանջեց Տիրիդատեսին³² և նրա հետ ոմն Անտիոքոսի, նրանց չհանձնեց: Այս Անտիոքոսը կիրիկեցի էր և սկզբում իբրև թե կիրիկյան փրիխոփա էր և դրանով պատերազմում մեծապես օգնել էր զինվորներին. քանզի երբ զինվորները ցրտաչունչ ձմռան պատճառով հուսահատվել էին, նա կարողանում էր սրտապնդել նրանց՝ իրեն նետելով ձյան մեջ և թավալվելով դրա վրա: Ուստի և նա շատ դրամ և պատիվներ ստացավ թե՛ Սևերոսից և թե՛ Անտոնինոսից: Այս ամենից նա

այնքան գոռոզացավ, որ հարեց Տիրիդատեսին և սրա հետ միասին փախավ պարթև (Թագավորի) մոտ:

* * *

21,1 Երբ պարթև (Թագավորը) վախեցավ և Տիրիդատեսին ու Անտիոքոսին հանձնեց (կայսրին), սա իսկույն ևեթ հրաժարվեց արչավանքից. բայց Թեոկրիտոսը, որին զորքով նա ուղարկել էր հայերի դեմ, նրանց կողմից պարտության մատնվեց և ծանր դժբախտության մեջ ընկավ:

Գիրք յոթանասունիներորդ

27,4 Այսուհանդերձ Հայոց (Թագավորի) դեմ նրա³³ մղած պատերազմը ևս, ինչպես ասել եմ, դադարեց, երբ Տիրիդատեսը³⁴ ընդունեց Մակրինոսի կողմից իրեն ուղարկված թագը, ինչպես նաև մորը, որին Տարավտասը³⁶ տասնմեկ ամիս պահել էր բանտում, ինչպես նաև ստացավ այն ամբողջ ավարը, որ տարված էր Հայաստանից և բոլոր այն երկրները, որ նրա հայրը³⁶ ձեռք էր բերել Կապադովկիայում. նա հույս ուներ նաև ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին Հռոմեացիները³⁷:

Գիրք ութսուներորդ

3,1 Շատ երկրներում շատ ապստամբություններ ծագեցին, և դրանցից մի քանիսը թեև խիստ ահեղ էին, սակայն ճնշվեցին:

Իսկ Միջագետքում կատարված դեպքերը առավել ահավոր էին և իրականում սարսափ էին գցել բոլորի վրա. ոչ միայն

2 Հռոմի բնակիչների, այլև մյուս վայրերի: Քանզի ոմն Արտաքսերքսես³⁸, պարթևներին երեք ճակատամարտում հաղթելուց և նրանց թագավոր Արտաբանոսին³⁹ սպանելուց հետո, ռազմի ելավ Հատրայի⁴⁰ դեմ, այն (գրավելով) Հռոմեացիների դեմ իր համար հենարան դարձնելու նպատակով: Նա թեև կործանեց պարիսպը, բայց կորցնելով իր

3 զինվորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել, ետ նահանջեց Մեդիա և, այս երկրում, ինչպես նաև Պարթիայում, մասամբ բռնությամբ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ գրավելով մի

չարք չըջաններ, շարժվեց դեպի Հայաստան: Այստեղ նրան դիմավորեցին տեղի բնակիչները և մեղացիներից ոմանք, ինչպես նաև Արտաբանոսի որդիները և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ. իսկ ուրիշները ասում են, թե նա ետ քաշվեց, ավելի մեծ զորք պատրաստելու համար:

1. Նոսրը Տրայանոս կայսեր (98-117) մասին է, որը 113 թ. հոկտեմբերի 27-ին գուրս գալով Հոռոմից՝ սկսեց իր արշավանքը դեպի Հայաստան:

2. Այստեղ Դիոնը նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր Պարթամասիրին (113-114):

3. Նոսրը վերաբերում է պարթևական Նոսրով թագավորին (110-129):

4. Այսինքն՝ Նոսրովին:

5. Պարթևական դեսպանները Տրայանոսին ներկայացան Աթենքում:

6. Սա Պարթևաց Բակուր II թագավորն էր (78-110)՝ Հայոց թագավոր Պարթամասիրի հայրը:

7. **Եքսեղարես** - Մեծ Հայքի Աշխարհար (Շիղար) թագավորն է (110-113)՝ որդին Պարթևաց Բակուր II-ի և ավագ եղբայրը Պարթամասիրի:

8. **Արսամոսատա** (Արշամաշատ) - Ծոփքի նախկին Հայկական թագավորության մայրաքաղաքն էր, տեղադրվում է Արածանի գետի ափին՝ այսպես կոչված «Գեղեցիկ դաշտում»:

10. Մաքեդոնների ու Հենիոքների թագավորությունը գտնվում էր Պարսարյան լեռների ծովահայաց փեշերին և հասնում էր մինչև Սև ծովի ափերը, այժմյան Ռիդելի և Աթինայի միջև (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, ԳԱ հրատ., էջ 785):

11. **Հայաստանի Ելեգես** - Եղեգիսի Չերմուկներն են՝ Կարինից արևմուտք, այժմ՝ Իլիջա:

12. Այս տեսարանը քանդակվել է Տրայանոսի կոթողի վրա, որտեղից այն վերցնելով՝ հետագայում զետեղել են Կոստանդիանոս Մեծի հաղթականների վրա, որն այժմ էլ կարելի է տեսնել Հոռոմում:

13. **Կարոս** - Հյուսիսից պսակ, որով հին Հունաստանում զարդարում էին Իսթմական և Պյոտիական խաղերում հաղթողներին:

14. Այսինքն՝ Պարթևաց թագավոր Նոսրովի:

15. **Վողգեսոս** (Վաղարշ) - Մեծ Հայքի Վաղարշ I թագավորն է (117-144): Նրա անվան հետ է կապված Վաղարշապատ քաղաքի հիմնադրումը:

16. Սա Հայոց Տրդատ I թագավորի որդի՝ Մեծ Հայքի թագավոր Սանատրուկն է (88-110), հայրը՝ Վաղարշ I-ի:

17. **Կատիլիոս Սևերոս** - Կապադովկիայի լեգատ: 114 թ. Տրայանոսի կողմից նշանակվել է նաև Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի կառավարիչ:

18. Հայաստանի այդ մասերը, ինչպես ենթադրում են ուսումնասիրողները, Հյուսիսարևելյան Հայաստանն էր, որին հոռոմեացիները չէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել: Վաղարշ I-ին ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչել Տրայանոսի հաջորդը՝ Հադրիանոս կայսրը (117-138):

19. **Մարտիոս Վերոս** – հռոմեական զորավար, Հայաստանում գտնվող հռոմեական բանակներից մեկի հրամանատար:

20. **Սոհեմոս** (Սոհեմոս-Տիգրան) – թագավոր Մեծ Հայքի (144-161, 164-186): Սա Ասորիքի էմեսա (այժմ՝ Հոմս) փոքրիկ քաղաքի թագավորն էր, Երվանդունիների հայկական թագավորական հարստության շտապիրը: 144 թ. Հոմի կայսր Անտոնինոս Պիոսը (138-161) գահընկեց է հայտարարում Վաղարշ I-ին և Մեծ Հայքի թագավոր հռչակում Սոհեմոսին, որին տրվում է Տիգրան անունը: Սակայն, երբ պարթևները 161 թ. ներխուժեցին Հայաստան, Սոհեմոսը փախավ Հոմ, որտեղ ընդունեց հռոմեական քաղաքացիություն և շուտով ընտրվեց Ծերակույտի (Սենատ) անդամ: Այդ ժամանակ Հայաստանում թագավոր հռչակվեց Բակուր Արշակունին (161-163): 164 թ. Սոհեմոսը Մարկոս Ավրելիոս կայսեր (161-180) կողմից վերստին հաստատվում է հայկական գահին:

21. **Նոր քաղաք** – Վաղարշապատ քաղաքն է, որը կառուցել է Հայոց Վաղարշ I թագավորը: Հռոմեացիներն այն անվանում էին Կայնեպոլիս, հայերեն՝ Նոր քաղաք:

22. Որոշ ուսումնասիրողներ այս Տիրիդատես սատրապին նույնացնում են Հայ նախարար Տրդատ Բագրատունու հետ, որն ըստ Խորենացու՝ ապրել է II դարի կեսերին (տե՛ս «Պատմություն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԿԳ):

23. Սա Հոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսն է:

24. Խոսքը վերաբերում է Անտոնինոս Կարակալլա կայսրին (211-217):

25. Սա Օսրոնեն-Եղեհիայի թագավոր Աբգար X-ն է, որին Կարակալլան 215 թ. գերի վերցրեց, իսկ նրա երկիրն էլ հռչակեց հռոմեական պրովինցիա:

26. Դիոնը նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր Խոսրով I Արշակունուն (198-210)՝ Հայոց Վաղարշ II թագավորի (186-198) ավագ որդուն:

27. Հայոց թագավոր Խոսրով I-ի ձերբակալությունն ու դրան հետևող Հայաստանում բռնկված հակահռոմեական հուժկու ապստամբությունը տեղի է ունեցել 216-217 թվականներին:

28. **Նիկոմեդիա** – Բյուզանդական թագավորության մայրաքաղաքն էր, հետագայում՝ հռոմեական Բյուզանդիա պրովինցիայի կենտրոնը: Հիմնադրել է Նիկոմեդես I-ը՝ Ք. ա. 264 թվականին, այժմ՝ Իզմիթ:

29. **Փաղանգ** (Ֆալանգա) – Հին հունական, մակեդոնական և մասամբ՝ հռոմեական բանակների մարտական շարվածք՝ քառանկյունի, զինվորների 8-24 շարքերով: Փաղանգի ճակատամասը հասնում էր մինչև 500-1000 մետրի՝ յուրաքանչյուր շարքում 1000-ական հոպլիտ: Մակեդոնական փաղանգը ունենում

էր մինչև 28.662 դինվոր:

30. Նոսրը Անտոնինոս Կարակալա կայսեր մասին է:

31. Սա Պարթևաց Վաղարշ V թագավորն է (208-228):

32. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, այս Տրդատը եղբայրն էր Պարթևաց թագավոր Վաղարշ V-ի:

33. Դիոնը նկատի ունի Հոմի կայսր Մակրինոսին (217-218):

34. Սա Հոմեական բանտում մահացած Հայոց թագավոր Նոսրով I-ի ավագ որդի, Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ II Արշակունին էր (217-252), որին Կարակալայի սպանությունից հետո, Հայաստանում հռչակել էին թագավոր:

35. **Տարավտաս** - Անտոնինոս Կարակալա կայսեր մականունը:

36. Այսինքն՝ Հայոց Նոսրով I թագավորը:

37. Ուսումնասիրողների կարծիքով, այստեղ խոսքը գնում է դրամական այն նպաստի մասին, որ Հոմեակացիները յուրաքանչյուր տարի վճարում էին Հայկական Հեծելազորի համար: Հայկական Հեծելազորը այս նպաստը ստանում էր Կովկասյան լեռնանցքները պաշտպանելու համար:

38. Սա Արտաշիր I Պապական Սասանյանն է (224-241)՝ Պարսք երկրի արքայիկը, որը 224-227 թթ. ապստամբելով պարթևների դեմ՝ տապալեց նրանց տիրապետությունը Պարսկաստանում և այստեղ հիմք դրեց Սասանյանների թագավորական հարստությունը:

39. **Արտաբանոս** - Պարթևաց վերջին թագավոր Արտավան V-ն է (209-224):

40. Հատրա քաղաքը արարական Հատրենե փոքրիկ թագավորություն մայրաքաղաքն էր: Այս թագավորությունը գտնվում էր Եղեսիա-Օսրենեն և Ադիարենե թագավորությունների միջև:

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՇԻՋՈՒՄԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ

Ազաթանգեղոսի (V դ.) երկը Հայոց պատմագրությունյան առաջնեկներից է: Այն կրում է «Պատմություն Հայոց» խորագիրը: Ընդգրկում է III-IV դդ. տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությունը՝ հատկապես Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում քրիստոնեությունից տարածման և պաշտոնական ճանաչում գտնելու պատմությունը: Նրանում մեծ տեղ է հատկացված քրիստոնեությունից առաջին քարոզիչների, մասնավորապես Գրիգոր Լուսավորչի, գործունեության շուրջը հորինված ավանդություններին և հրաշապատումներին:

Պատմությունը V-VI դարերում ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների. եկեղեցու հայրերն աշխատել են այն խմբագրել այնպես,

որ համապատասխանի իրենց ժամանակների կրոնադավանաբանական գաղափարախոսությունների:

Ազգաթանգեղոսի Պատմություն լավագույն հրատարակությունը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանի կազմած քննական բնագիրն է (Թիֆլիս, 1909): Ազգաթանգեղոսի բնագրի համառոտությունը հնում թարգմանվել է հունարեն, լատիներեն, արաբերեն, վրացերեն և այլ լեզուներով: Աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, որը լույս է տեսել 1977 թ.՝ «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով: Ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ 1983 թ. հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

18. Երբ Պարթևների թագավորությունն իր վախճանին հասավ, վերացվեց Վաղարշի որդու՝ Արտավանի տերությունը և նա սպանվեց Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով: Սա մի նախարար էր Ստահր գավառից¹, որ գալով միավորեց պարսից զորքերը, որոնք լքեցին, հեռացան, մերժեցին ու անարգեցին պարթևների տերությունը և հաճույքով նախընտրեցին Սասանի որդի Արտաշիրի իշխանությունը: Արդ, երբ այս մահվան գույժը հասավ Հայոց Սոսրով թագավորին², որը Պարսից տերության մեջ երկրորդն էր³, քանզի նա, ով Հայոց թագավոր էր՝ Պարսից տերության մեջ երկրորդ [անձն] էր, - թեպետև նա վաղուց էր բոթը լսել, [այնուհանդերձ] ոչինչ կարողացավ անել պատերազմի պատրաստության գործը ավարտելու համար: Դրանից հետո նա դարձյալ պատահած դեպքերի համար մեծ տրտմության մեջ էր, քանզի որևէ գործ չկարողացավ անել: [Ուստի] կատարվածի համար մեծապես տրտմելով նորից անցավ, եկավ իր երկիրը:

19. Արդ՝ մյուս տարեմուտին Հայոց թագավոր Սոսրովը սկսեց բանակ կազմել և զորք գումարել: Հավաքեց աղվանից ու վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց ու ձորա Պահակի դռները⁴, դուրս բերեց հոների զորքը, ասպատակ սփռեց Պարսից երկիրը և արչավեց Ասորեստանի կողմերը մինչև Տիգրոսի դռները⁵:

24. Իսկ երբ Պարսից թագավորը տեսավ այս բոլոր չարիքները, որ նրա վրա հասան, նեղվեց, տառապեց, չփոթվեց, տարակուսեց, ինքն իր մեջ մոլորվեց: Իր մոտ կանչեց տերության բոլոր թագավորներին, կուսակալներին, նախարարներին, զորավարներին, պետերին ու իշխաններին և խորհրդի նստեցին: Աղաչում էր ամենքին, որևէ հար

փնտրել գտնել. տեսակ-տեսակ պարզենք էր խոստանում: «Թերևս գտնվի մեկը,- ասում էր նա,- որ կարողանա վրեժը լուծել»: Ոոստանում էր շնորհել իր տերության երկրորդ գահը, եթե միայն որևէ մեկը կարողանար իր մեծ վրեժը լուծել: «Միայն աթոռովս ես վեր կլինեմ նրանից [ասում էր], թակուզ շատ անարգ մարդկանցից լինի, կամ թե պատվականներից»: Ոոստանում էր ամեն տեսակ պատիվներ, պարզենք և վարձի հատուցում շնորհել:

25. Արդ՝ այս խորհրդի մեջ ոտքի ելավ Պարթևանց տերության մի գլխավոր նահապետ, որի անունն էր Անակ, մեջտեղ գալով խոստացավ վրեժ առնել իր ազգակիցներից իբրև թշնամիներից:

28. Այն ժամանակ, Պարթևն իր եղբոր հետ պատրաստվեց հանդերձ ընտանյոք, կանանցով, որդիներով, ամբողջ ունեցվածքով շարժվեցին, ճանապարհ ընկան և, զննելով ճանապարհները, ելան, գաղթելու պատրվակով գնացին Հայաստանի կողմերը, իբրև թե ապստամբվել էին Պարսից արքայի դեմ: Եկան հանդիպեցին Սոսրով թագավորին Ուտիք գավառի Սաղխաղ քաղաքում՝ Հայոց թագավորության ձեռնադրում:

29. Հայոց թագավորը երբ տեսավ, ցնծությունը ընդառաջ ելավ ու մեծ խնդությունը ընդունեց նրան, մանավանդ, երբ սա կեղծավորությամբ ու դավով սկսեց խոսել նրա հետ և իր գալու հավատարմությունը ցույց տալ: «Այն բանի համար եմ քեզ մոտ եկել,- ասաց նա,- որ կարողանաք միատեղ ընդհանուրի վրեժը լուծել»:

30. Արդ՝ երբ թագավորը տեսավ այս մարդուն, որ եկել էր իր մոտ ամբողջ ընտանիքով, վստահորեն հավատաց նրան: Այնժամ նրան պատիվ տվեց ըստ թագավորական օրենքների, հանեց նստեցրեց իր թագավորության երկրորդ աթոռին և ձեռնով ամբողջ ընթացքում՝ ցրտաշունաչ, հողմաշունչ սառնամանիքի օրերը, ուրախությամբ անցկացրին:

31. Իսկ երբ հասան ջերմ օրերը, հարավահողմ գարնան դռները բացվելու ժամանակը, հեռացավ թագավորը այդ կողմերից: Եկան իջան Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը: Եվ մինչդեռ ուրախությամբ հանգստանում էին, թագավորը մտադրվելով զորք կազմեց՝ նորից Պարսից կողմերը արշավելու նպատակով:

32. Երբ Պարթևն այս լսեց, հիշեց այն երդումը, որ տվել էր Պարսից արքային: Հիշեց նաև պարզենքի խոստումները և փափագեց իր բնիկ աշխարհը տեսնել, որը Պահլավ էր կոչվում, չար միտք հղացավ. իր հարազատ եղբոր հետ թագավորին մի կողմ տանելով՝ իբր թե զբոսանքի կամ նրա հետ խորհուրդ անելու նպատակով, և պող-

պատեւ սուսերնները կես մերկացրած պահելով՝ հանկարծ անսպասելիորեն գենքերը բարձրացրին և թագավորին դիմախօսեցին՝ անհետնալով՝ գետին տապալեցին: Իսկույն եղած իրողութեանը իրազեկ դառնալով՝ ամբոխը աղաղակով գույժ բարձրացրեց. մինչ այս, մինչ այն՝ նրանցից յուրաքանչյուրը իր երիվարը նստելով փախուստի դիմեց:

33. Հայակույտ զորքի մեծամեծները երբ այս իմացան, գունդ-գունդ բաժանվեցին ու հետապնդեցին: Ոմանք ցամաքով աճապարեցին հասնելու Արտաշատ քաղաքի դռների մոտակա կամուրջի գլուխը: Երասխ գետը հորդացած գալիս էր ափեափ լեցուն, սառնահալ, ջրակուտակ, ձյունախառն, ելման ջրերով իր վարարման շրջանում: Նրանց մի մասն անցավ Վաղարշապատ քաղաքի կամուրջով, որը կոչվում է նաև Մեծամորի կամուրջ: Աճապարում էին որքան կարելի է շուտ հասնել Արտաշատի կամուրջի գլուխը: Ճանապարհների կիրճերում կանգնեցրին նրանց և, շրջապատելով Տափերական կամուրջի մոտ, գետավեժ արեցին: Իսկ իրենք այնտեղից դարձան վայով, ձիչով ու ողբով, և ամբողջ երկիրը հավաքված թագավորին էր սգում:

34. Եվ քանի դեռ ջերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել, և չէր հասել վախճանը, [թագավորը] հրաման տվեց ոչնչացնել նրանց ազգատոհմը: Այնժամ սկսեցին սպանել ու կոտորել, մինչև իսկ չթողեցին մանուկներից այնպիսիին, որը բնավ աջն ու ձախը չգիտեր: Նաև տոհմի իգական մասը սրի քաշեցին: Միայն Պարթևի որդիներից երկու փոքրիկ մանուկների՝ մի մարդ [երեխաներից] մեկի դայակների միջոցով փրկեց, որոնցից մեկին փախցրեցին Պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց⁶:

35. Երբ Պարսից թագավորը այս ամենը լսեց՝ զվարճացավ, զվարթացավ, այն օրը ուրախութեան մեծ տոն արեց և ատրուշանների շատ զոհ մատուցեց: Զորք հավաքեց, շարժվեց գնաց ասպատակ սփռեց Հայաստանի կողմերը, խոստենն ու անասունը, ծերն ու տղան, երիտասարդն ու մանուկը ընդհանրապես գերի տարավ⁷:

36. Այդ ժամանակ մի մարդ, ավազակից ազատելով, փրկում է Հայոց խորով թագավորի որդիներից Տրդատ անունով մի փոքրիկ մանկան⁸, [որին] դայակները առնելով փախցրին կայսեր արքունիքը, Հունաց կողմերը: Իսկ Պարսից արքան, գալով այնուհետև Հայաստան, իր անվամբ կոչեց այդ վայրերը և հունաց զորքը փախուստի մատնելով՝ հալածեց մինչև հունաց սահմանները: Փոսեր փորելով սահմաններ հաստատեց և տեղի անունը դրեց Փոսից դրունք⁹ այն վայրերում, որոնք կոչվում էին Սույզն: Մնացած բնակիչներին տեղահանեց և երկրին տիրացավ:

37. Արդ, Տրդատ զնաց Լիկիրանես անունով մի կոմսի մոտ ու դաստիարակություն և ուսում ստացավ:

1. ՍտաՀր - գավառ Արեմենյանների Պերսեպոլիս մայրաքաղաքի մոտ, Պարսք նահանգում:

2. Ագաթանգեղոսը, ինչպես և Խորենացին (տե՛ս 481-րդ էջ, ծան. № 3) շփոթում են. հիշյալ դեպքերի ժամանակակից թագավորն էր ոչ թե Խոսրով I-ը, այլ վերջինիս որդի Տրդատ II-ը:

3. Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ հայ Արչակունիները կրտսեր ճյուղն էին պարթև Արչակունիների:

4. Ալանաց զոները տեղադրվում են այժմյան Դարիայի կիրճի վայրում, իսկ ճորա Պահակը (Կապան ճորա, Դուռն Հոնաց, Դուռն Աղվանից)՝ այժմյան Դերբենդ քաղաքի մոտ, Կասպից ծովի ափին:

5. Ուսումնասիրողների կարծիքով, Ագաթանգեղոսի սույն վկայությունը հաստի հիշողություն է:

6. Այսինքն՝ Բյուզանդիա: Անակի այս որդին ապագա Գրիգոր Լուսավորիչն էր:

7. Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 252 թ., երբ Հայոց թագավորն էր Տրդատ II-ը, իսկ Պարսից՝ Շապուհ I-ը:

8. Սա Հայաստանի ապագա թագավոր Տրդատ III Մեծն է:

9. Փոսից դրուևք - լեռնանցք Կարինից դեպի Կողոնիա տանող ճանապարհի վրա՝ Գայլ գետի ակունքների մոտ:

ՀԱՅ-ՍԱՍԱՆՑԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ՀԱ

ԽՈՐՈՎԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԳԵՊԻ ԱՍՈՐԵՍԱՆ,
ՈՐՈՎ ՄՏԱԳԻՐ ԷՐ ՕԳՆԵԼ ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Սասանի որդի Արտաշիրը¹ Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավ, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի դեմ, որ Արտաշեսինն էր, հոժարությամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիրի թագավորությունը: Բայց Կարեն Պահլավի² տունը հավատարմություն պահպանելով դեպի իրենց

եղբայրական ազգականությունը, պատերազմով դիմադրեց Սասանի որդի Արտաշիրին: Բայց դեռ ավելի առաջ Հայոց Սոսրով թագավորը³, հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, աճապարեց օգնության գալու Արտավանին, եթե հնար լինի՝ շտապել ազատելու գոնե միայն Արտավանին: Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը⁴, բոլոր պարսից զորքերի և նախարարների միաբանությունը (Արտաշիրի հետ), ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից: Ուստի Սոսրովը սրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր երկիրը: Եվ սակայն շտապով ծանուցանում է Հոռմեացիների Փլիլպպոս կայսրին⁵, նրանից օգնություն խնդրելով:

ՀԲ

ԽՈՍՐՈՎԸ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՑ ՕԳԵՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՎ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ ԴԻՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ

Փլիլպպոսը՝ իր թագավորության մեջ խռովություն ծագած լինելու պատճառով, չկարողացավ Հոռմեացիների գնդերը զբաղեցնել Սոսրովին օժանդակելու համար, բայց նրան օգնեց, գրությունը հրամայելով, որ բոլոր կողմերից նրան օժանդակեն: Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնության են հասնում Եգիպտոսից և անապատից սկսած մինչև Պոնտոսի ծովեզրյա կողմերը: (Սոսրովը) այսքան բազմություն ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ երկրները:

Դարձյալ պատգամավորներ է ուղարկում իր տոհմային պարթև և պահլավիկ ազգերին և քուշանաց երկրների բոլոր զորքերին, որ գան իր մոտ Արտաշիրից վրեժ առնելու, և (հետո) ինքը նրանցից արժանավորին կթագավորեցնի, որպեսզի տերությունը նրանց ձեռքից դուրս չգա: Իսկ նրանք՝ վերը հիշատակված Ասպահապետի և Սուրենի պահլավները, չհամաձայնեցին, որի պատճառով Սոսրովը մեր երկիրը վերադարձավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած հաղթության վրա, որքան ցավելով իր ազգականների հրաժարվելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք գնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը⁶, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական Վեհսաճանը, իր Կարենյան պահլավ ցեղով, Արտաշիրին չհնազանդվեց, այլ

քո կոչին անսալով, գալիս է քո մոտ:

ՀԳ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ՝
ԱՌԱՆՑ ՀՈՌՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ

Թեպետև Փիլիպպոսը վախճանվել էր և հոռմեացիների թագավորությունը խառնակ վիճակում էր, և մեկը մյուսի ձեռքից խլում էին տերությունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Դեկիոս, Գալլոս և Վաղերիանոս կայսրերը⁷, որոնք Խոսրովին չօգնեցին, բայց նա իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիրին հաղթեց և հալածելով քչեց մինչև Հնդկաստան:

ՀԴ

ԱՆԱԿԻ ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այսպես Արտաշիրը Խոսրովից մինչև Հնդկաստան փախչելով և շատ նեղվելով՝ մեծամեծ խոստումներ է անում նախարարներին, եթե մեկն իրեն ազատի նրանից կա՛մ թույնի միջոցով, կա՛մ գաղտնապես սրով սպանելով. զանազան տեսակ պատիվներ էր խոստանում: «Մանավանդ ձեզ, պարթևագուններիդ, - ասում է նա, - կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ սարքել սիրո պատրվակով. ազգականություն պատճառով նա ձեզ կվստահանա կխաբվի»: Նրանց խոստանում է վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պահլավ, արքայանիստ Բահլ քաղաքը և ամբողջ Քուշանաց երկիրը⁸: Նաև խոստանում է թագավորական ձև և պատիվներ, արյաց չախարհի կեսը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրանպուրվելով՝ Անակը, որ Սուրենյան պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում Խոսրովին սպանել: Եվ կեղծելով, թե գաղթում է, փախչում է Արտաշիրից. նրան ձեռք համար հետամուտ են լինում պարսից զորքերը և իբրև թե փախցնելով, քշում են Ատրեստանով, բերում հանում են Ատրպատականի սահմանների մոտ Կորդուքի միջով: Մեծն Խոսրովը Ուտիքի գավառում⁹ այս բանը լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են եկողները և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնություն: Սրանք Անակին պատահելով՝ թագավորի հրամանով

նրան տանում են Արտազ կոչված գավառը, մի դաշտավայր տեղ...:

Անակը Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում սպանում է Սոսրովին, որ թագավորեց քառասունութ տարի¹⁰: Ինքը (Անակը) և բոլոր յուրայինները մեռնում են:

ՀԶ

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՄԵՋ ՎՐԱ ԳԱԼԸ ԵՎ ՏԱԿԻՏՈՍ ԿԱՅՍՐԻՆ ՀԱՂԹԵԼԸ

Նույն մարդն¹¹ ասում է, թե Սոսրովի սրախողխող լինելուց Հետո Հայոց նախարարները միաբանվելով՝ իրենց օգնության են կանչում Փոյուզիայում գտնվող Հունաց զորքերը՝ պարսիկներին դիմադրելու և Հայաստանը պաշտպանելու համար: Եվ իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս¹² կայսրին: Բայց որովհետև գոթերը Դանուր գետն անցնելով շատ գավառներ գերեցին և Կյուկղագի կղզիները¹³ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը չի կարողանում մեր երկիրը հովանավորել, նաև նրա կյանքն էլ կարճ է տևում, և նրանից թագավորութունն առնում է Կլավդիոսը և նրանից Հետո Ավրելիանոսը, արագ-արագ իրար հաջորդելով. նույնիսկ ամիսներով թագավորեցին Կյունտոս և Տակիտոս և Փղոոփանոս եղբայրները¹⁴: Այս պատճառով Արտաշիրը¹⁵ համարձակաբար արչավեց մեր երկիրը, Հունաց զորքերին դուրս քնեց և մեր երկրի մեծագույն մասը գերելով ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները՝ Արչակունյաց ցեղի Հետ նրանից (խուսափելով) գաղթում ապավինում են Հույներին. սրանցից մեկն էր և Արտավազդ Մանդակունին, որ Սոսրովի Տրդատ¹⁶ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր պալատը: Ուստի Տակիտոսը Հարկադրված գալիս է Արտաշիրի վրա, Պոնտոսի կողմերը, իսկ իր եղբոր՝ Փղոոփանոսին ուրիշ գնդով ուղարկում է դեպի Կիլիկիա: Իսկ Արտաշիրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և յուրայիններից սպանվում է պոնտացիների ձանյուքում, այսինքն՝ Սաղտիքում, այսպես և նրա Փղոոփանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսնում ութսունութ օր Հետո:

ՀԷ

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ

ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵԿԱՐԳ ՊԱՀԵԼԸ

ԱՆԻՇՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Բայց Հույների վրա թագավորեց Պոսրոսը¹⁷ և Արտաշիրի Հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր երկիրը բաժանում է, սահմանացույց

փոսեր փորելով: Արտաշիրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, գաղ-
թածններին ետ դարձրեց, ամուր տեղերը ապավինածններին ներքև
իջեցրեց, բացի Ամատունյաց ցեղի Օտա անունով մի նախարարից, որ
Սլկունյաց ցեղի փեսա էր և սնուցում էր Ոսորովի դուստր Ոսորովի-
դուխտին Անի ամրոցում, իբրև մի որջում ապահով թաքնվելով:

Իսկ Արտաշիրը գեղեցիկ կարգավորում է Հայաստանը, վերա-
կանգնում է նախկին կարգերը: Նաև այն Արչակունիներին, որոնք
Հրաժարեցրած էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից,
նա նույն տեղերում հաստատում է եկամուտներով և ուտեստով, ինչ-
պես որ առաջ էին¹⁸: Մեհյանների պաշտամունքն էլ ավելի զարգաց-
նում է, այլև հրամայում է անչեջ պահել որմզդական հուրը Բագավա-
նի բազիլի վրա¹⁹: ... Մեր երկիրը նա հարկատու է դարձնում և ամեն
բանում իր անունն է հաստատում:

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները՝ գետնի մեջ քարեր
կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիրական: Նա
մեր երկիրը կառավարեց պարսիկ գործակալների ձեռքով, ինչպես իր
երկրներից մեկը, քսանվեց տարի և նրանից հետո նրա որդին, որ կոչ-
վեց Շարուհ²⁰, այսինքն՝ արքայի որդի, թագավորեց մեկ տարի,
մինչև Տրդատի թագավորելը²¹:

ՀԸ

ՄԱՆԳԱՎՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ՑԵՂԻ ԿՈՏՈՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՁԵՌՔՈՎ

Բայց Արտաշիրը լսել էր, թե հայոց նախարարներից մեկը Ոսորո-
վի որդիներից մեկին առնելով փախցրել ազատել է՝ կայսեր պալատը
հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտա-
վազդն է, Մանդակունիների ցեղից²². ուստի հրամայեց նրա բոլոր
ցեղը կոտորել ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից գաղ-
թեցին, Մանդակունիները ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ
գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ ետ
դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին:

1. Արտաշիր Պապականը Պարսք նահանգի Ստահր գավառի Անահիտ դիցու-
հու տաճարի քրմապետ Սասանի թոռն էր: 224 թ. ապստամբում է Արչակունիներ-
ի դեմ և պարտություն մատնում պարթևական վերջին թագավոր Արտավան
V-ին, սպանում է նրան և հռչակվում Պարսկաստանի թագավոր՝ այստեղ հիմ-
նադրելով Սասանյան թագավորական հարստությունը:

2. Ըստ ավանդություն, Ասպահապետի, Սուրենի և Կարենի պահապանները
կրտսեր ներկայացուցիչներն էին պարթև Արչակունիների:

3. Հայ ավանդական պատմագրությունը, Հետևելով Սորենացուն, Հիշյալ իրադարձությունների ժամանակակից ու մասնակից Հայաստանի թագավոր է Հիշատակում Սորով I Արչակունուն (198-216): Մինչդեռ այդ ժամանակ թագավորում էր վերջինիս որդին՝ Տրդատ II-ը (217-252):

4. Վճռական ճակատամարտը Արտավան V-ի և Արտաշիր I Պապականի միջև տեղի է ունեցել 224 թ. ապրիլի 27-ին, Որմզդական կոչված դաշտում:

5. Սուրբ վերաբերում է Հոռնի կայսր Փիլիպպոս Արաբին (224-249):

6. Բահլ (Բահլ Առավոտին) քաղաքը գտնվում էր Բակտրիայում՝ Արչակունիների բուն հայրենիքում, Օքսուս գետի (Անուղարյա) հովտում: Այժմ նրա ավերակները գտնվում են Աֆղանստանում:

7. Հոռնեական կայսրեր, որոնք համապատասխանաբար իշխել են Դեկոսը՝ 249-251, Գալլոսը՝ 251-253 և Վալերիանոսը՝ 253-260 թվականներին:

8. Քուշանաց թագավորությունը I-III դդ. ընդգրկում էր ներկայիս Միջին Ասիայի, Աֆղանստանի, Արևմտյան Պակիստանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի տարածքների զգալի մասը:

9. Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Սորովը այդ ժամանակ գտնվում էր Ուտիքի Սաղխաղ բնակավայրում՝ հայոց արքաների ձեռնադրում:

10. Ըստ Սորենացու ժամանակագրության, Սորովը Հայաստանում թագավորել է III դարի առաջին կեսում:

11. Սորենացին նկատի ունի հույն մատենագիր Փերմելիանոս եպիսկոպոսին, որը գրել է իր ժամանակների (մահացել է 260 թ.) պատմությունը, այն, սակայն, մեզ չի հասել:

12. Սուրբ Հոռնի Վալերիանոս կայսեր մասին է:

13. **Կյուլդագի կղզիներ** – մանր կղզիների արշիպելագոս, որն ընկած է Հուսաստանի և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերի միջև:

14. Հոռնեական կայսրեր, որոնք հաջորդաբար իշխել են, Կլավդիոսը՝ 268-270, Ավրելիանոսը՝ 270-275, Բվինտիլոսը՝ 270, Տակիտոսը՝ 275-276 և Փլորիանոսը՝ 276 թվականներին:

15. Այստեղ հիշատակված Սասանյան թագավոր Արտաշիրին Սորենացին ներկայացրել է իբրև ժամանակակից Վալերիանոսի և նրանից հետո իշխած հոռնեական կայսրերի (253 թ. հետո): Սակայն հայտնի է, որ Արտաշիր I-ը մահացել է 241 թ. և իրանում գահ է բարձրացել վերջինիս որդի Շապուհ I-ը (241-272): Սորենացու մոտ այս շփոթությունը առաջացել է հետևյալ կերպ. Շապուհ I-ը 261-262 թթ. նվաճելով Հայաստանը՝ այստեղ թագավոր է հռչակում իր որդուն՝ թաղաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրին (262-272): Ահա այս Արտաշիրի և Արտաշիր I Պապականի համանման անուններն են, որ շփոթեցրել են Սորենացուն: Հետևաբար, Արտաշիրի գործունեությունը Հայաստանում պետք է վերագրել ոչ թե Արտաշիր I Պապականին, այլ «Թագավոր Հայոց Մեծազ»՝ Որմիզդ-Արտաշիրին:

16. Ըստ Խորենացու, այս Տրդատը Հայաստանի ապագա թագավոր Տրդատ III Մեծն էր՝ Սոսրով I-ի որդին: Իրականում Տրդատ III-ը որդին էր Սոսրով II-ի, որի մասին աղոտ տեղեկություններ են պահպանվել: Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Հոռոմեացիները սրան անվանապես են ճանաչել Հայոց թագավոր (279-287):

17. Սա Հոռոմեական կայսր Պոռթոսն է (276-282):

18. Պատմահայրը նկատի ունի այն կարգը, որ Հայոց Արշակունի արքայազնները՝ բացի գահաժառանգից, իրավունք չունեին բնակվելու արքունի ոստանում և նրանց համար առանձնացված էին գավառներ ու նշանակված էր նպաստ:

19. **Քաղավան** (բառացիորեն՝ աստվածների ավան) - բնակավայր և պաշտամունքային կենտրոն Այրարատի Քաղբեանդ գավառի հարավարևելյան մասում, Նպատ լեռան Հյուսիսարևմտյան ստորոտին, Արածանի գետի ձախ ափին, այժմյան Ուչքիլիս գյուղի տեղում:

20. Այստեղ Խորենացին նկատի ունի Արտաշիր Պապականի որդի, Իրանի արքայից արքա Շապուհ I-ին: Սակայն, պետք է նշել, որ այստեղ ևս չփոթմունք կա: Որմիզդ-Արտաշիրից հետո Հայաստանում թագավոր է դառնում Ներսես Սասանյանը (272-293)՝ Պարսից ապագա արքայից արքան (293-302):

21. Նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, Տրդատ III-ը Հոռոմեացիների կողմից պաշտոնապես Հայաստանի թագավոր է հռչակվել 287 թ., իսկ 298 թ. Սասանյանների կողմից ևս Տրդատ III-ը ճանաչվեց ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր:

22. Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս Արտավազդ Մանդակունի պետք է լինի այլ աղբյուրներից հայտնի «Թագավոր Հայոց Մեծաց» Արտավազդ V-ը (252-262): Ինչպես հայտնի է, պարսկա-հոռոմեական պատերազմները (249-252 թթ.) ավարտվեցին Հոռոմի պարտությունով և պարսիկները գրավեցին Հայաստանը: Հայոց Տրդատ II թագավորը փախավ կամ սպանվեց, իսկ Շապուհ I-ը Հայաստանում թագավոր է նշանակում այս Արտավազդին, որին բոլոր հիմքերը կան նույնացնելու Խորենացու հիշատակած Արտավազդ Մանդակունու հետ:

**«ՔԱՐԹԼԻՍ ՑՈՈՎՐԵՔԱՆ» ՀԱՅ-ՍԱՍԱՆՑԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(III ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՌՈՐԴ)**

(Արշակունիանները), էջ 59-64

**ՔՍԱՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ԱՍՓԱԳՈՒՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԱՆԸ՝
ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՈՐԴԻՆ**

Եվ Միհրդատից¹ հետո թագավորում էր նրա որդի Ասիագուրը²:

Այս Ասփազուրը կառուցեց բերդ-քաղաք Ուշարմանն³:

Իսկ Ալեքսանդրի⁴ թագավորութունից սկսած այս բոլոր թագավորներն էին թագավորում Քարթլիում և կոապաչտներ էին: Եվ այս Ասփազուրը վերջին թագավորն էր Փառնավազյան տոհմից: Եվ սրա օրոք Պարսկաստանում արքա դարձավ Քասրե Անուշարվան Սասանիանը⁵, որը կոտորեց Աժղալանյանները⁶ թագավորներին: Իսկ Սոմխիթում արքա դարձավ Կոսարոն⁷:

Եվ այս Կոսարոն՝ սոմելաների արքան, սկսեց պատերազմել Պարսկաստանի Քասրե արքայի դեմ, և նրան օգնում էր Ասփազուրը՝ քարթվելների թագավորը, և այս Ասփազուրը բացեց Կովկասյանների դուռը⁸ և բերեց օսերին, լեկերին ու խազարներին, և եկան սոմելաների արքա Կոսարոյի մոտ՝ պարսիկների դեմ պատերազմելու համար:

Եվ Պարսկաստան կատարած առաջին իսկ արշավանքին պարտվեց Քասրեն՝ պարսիկների արքան, և փախուստի մատնեցին նրան և կոտորեցին նրա զորքը: Եվ այդ ժամանակակից սրանց չկարողացավ դիմակայել պարսիկների այդ արքան և հաճախակի դարձրին ղեպի Պարսկաստան ասպատակելն ու գերեվարելը:

Սակայն վերջացան Քարթլիի Փառնավազյաններ (տոհմի) թագավորները:

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ՆԵՐՈՈՒԺՈՒՄԸ ՔԱՐԹԼԻ

ԵՎ ՔԱՍՐԵԻ ՈՐԳԻ ՄԻՐԻԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ

Եվ երբ սոմելաներն ու քարթվելները և Հյուսիսային ցեղերը փախուստի մատնեցին Պարսկաստանի արքային և հաճախակի դարձրին Պարսկաստան ներխուժելն ու Պարսկաստանն ավերելը, և երբ չկարողացավ նրանց դիմադրել, այնժամ պարսիկների արքան, լի տրտմությամբ, հրավիրեց աշխարհների (երկրների) գլխավորներին՝ բղեխներին և էրիսթավներին, և խորհուրդ արեց (նրանց հետ): Եվ փնտրում էր միջոց վրա հասած չարագործությունների դեմ և մեծ պարզև ու պատիվ էր խոստանում (նրան), ով կկարողանա ու կգտնի հնար վրեժխնդրություն:

Իսկ այդ ժողովին ներկա էր մի երևելի մթավարի⁹ Անակ անվամբ¹⁰, որը սոմելաների Կոսարո արքայի տոհմից էր: Նա վեր ելավ, (գնաց) արքայի առաջ կանգնեց և ասաց. «Փախուստի է մատնված մեր զորքը սոմելաների Կոսարո արքայի կողմից, կոտորվել են մեր ռազմիկները, և (Կոսարոն) ահ ու սարսափ է տարածել պարսիկների

վրա, և հզորացել են նրանք և զորութունն չունենք ընդդիմանալու նրանց: Արդ՝ այս է խորհուրդն իմ, որպեսզի խաղաղությամբ և աղերսանքով ու հարկեր տալով խաղաղեցնենք Կոսարո արքային»: Այս որ ասաց Անակը, ոչ թե սրտով ասաց, այլ այդ (գումարած) բազմութունից իր սրտի խորհուրդը թաքցրեց: Մերձեցավ արքային և ասաց (ծածուկ). «Քիտեցիր, որ այս չէ իմ խորհուրդը, որ ասացի, այլ արժանի դարձրու ինձ միայնակ խոսել քո առջև, ապա (այնժամ) կհայտնեմ քո թագավորությանը սրտի խորհուրդը իմ»: Ապա այդ երեւելիները ամեն մեկը խոսեցին արքայի առաջ և գնացին: Այնուհետև ծածուկ կանչեց արքան Անակին, և Անակն ասաց արքային. «Արքա, ողջ լեր հավիտյանս, ես կգտնեմ Կոսարոյից վրեժխնդրության հնարը: Կգնամ նրա մոտ իմ ընտանիքով հանդերձ, և նա ինձ կվստահի ազգակից (տոհմակից) լինելու պատճառով, և քո բախտը բարին կբերի, ու կսպանեմ այն արքային և անձն իմ կզոհարեմ հանուն քեզ»:

Հավանեց արքան այս խորհուրդը: Եվ մի քանի օրից հետո գնացին Անակը և նրա եղբայրը իրենց ընտանիքով որպես Պարսից արքայից հեռացածներ (ապստամբներ): Եվ եկավ Սոմխիթի սահմանը, Խիլախիլա կոչվող քաղաքը¹¹, սոմեխների արքաների ձմեռանոցը: Տեսնելով նրան, Կոսարո արքան մեծ պատիվներով ընդունեց, քանզի ամենայն հնարքով իր գալուստը (Անակը) հավատարժան էր ցուցադրում: Եվ տեսնում էր արքան, որ ընտանյոք հանդերձ է եկել իր մոտ, ուստի և արքան պատվի արժանացրեց նրան, իր գահից երկրորդ (բարձին)¹² բազմեցրեց նրան բերկրանքով ու վստահությամբ: Երբ անցան օրերն ձմեռային, և մոտեցան օրերն ամառային եղանակի, և հորդացան գետերը, այնտեղից արքան ելավ և եկավ Արատ¹³ քաղաքը, և նախապատրաստովել էր Կոսարո արքան կրկին Պարսկաստան արշավելու: Այդ ժամանակ, մի օր արքան որսի գնաց, և նրա հետ էին Անակն ու նրա եղբայրը, որոնք ծածուկ պահել էին բրդյա անձրևակալի տակ սրած թրերը, ապա (հարմար) պահ գտնելով, սպանեցին արքային և փախան: Սակայն Սոմխիթի մթավարները հետապնդեցին նրանց և հասան ոմանց կամրջի վրա ու ոմանց ծանծաղուտում և կոտորեցին նեղ տեղում, և ոչ ոք չփախավ, բոլորին էլ սպանեցին: Եվ կոտորեցին նրանց ողջ տոհմը, բայց (նրանցից) մնացին երկու որդի, որոնց փրկեցին նրանց դայակները. մեկը¹⁴ ապաստանեց Սաբերձնեթի¹⁵ սահմաններում, իսկ մյուսը՝ Պարսկաստանի սահմաններում:

Երբ լսեց այս լուրը պարսիկների արքա Քաարե Սասանիանը, լցվեց բերկրանքով և շարժվեց իր ողջ զորքով: Նախ նա եկավ Սոմխիթ և

գրավեց Սոմխիթը, բնաջինջ արեց և գերեց սոմեխների արքայի ամ-
բողջ տոհմը: Սակայն արքայի մանկահասակ մի որդին ապաստանեց
Սարերձնեթի սահմաններում և այնտեղ էր դաստիարակվում (մեծա-
նում), որի անունը Թրդատ¹⁶ էր: Այն ժամանակ, երբ պարսիկների ար-
քան գրավեց Սոմխիթը և մուտք գործեց Քարթլի, մեկնեց քարթվկնե-
րի թագավոր Ասիագուրը Օվսեթ¹⁷, որպեսզի գորչերը պվելացնի Օվ-
սեթից (բերածով), և ամրացրեց բերդաքաղաքները: Սակայն երբ Աս-
փագուրը ժամանեց Օվսեթ, վրա հասավ մահը և այնտեղ մահացավ:

Այս Ասիագուրը արու զավակ չուներ, այլ միայն մի դուստր: Այն-
ժամ ժողովեցին Քարթլիի բոլոր էրիսթավները Մցխեթ քաղաքում՝
սպասակետի¹⁸ մոտ, որին Մանժան էին անվանում: Ոորհուրդ արին
միասին լի տրտմությունք և ասացին. «Թույլ չտանք վիչտն իշխի մեր
սրտին, որպեսզի այն չզրկի մեզ բանականությունից, այլ մեր ցավի և
փորձությունից դեմ հնար գտնենք»: Ապա ասաց, Մանժան սպասակետը.
«Եթե մենք այնչափ զորություն ունենայինք, որ Պարսկաստանի մեկ
երրորդին հավասարվեինք, ապա մահու կտայինք մեր անձն ու նրանց
դեմ կելնեինք: Եվ եթե մնացած լիներ ժառանգ մեր թագավորներից
կամ ազգական (ոմն) մեր թագավորներից, որն արժանի լիներ թա-
գավորելու, (այդ դեպքում) կամրանայինք բերդ-քաղաքներում, մա-
հու կտայինք մեր անձն ու անգամ մարդու միս կուտեինք, ինչպես
մեր նախնիները: Սակայն տվյալ պահին այնպես է ստացվել, որ
սպանվել է Սոմխիթի մեծն արքան պարսիկների կողմից, նվաճված է
Սոմխիթը, որից կախված էր մեր թագավորությունը, և պարսիկների
արքան բացել է իր երախը ողջ երկիրը կլանելու միտումով: Մեր մեջ
չկա ոչ ոք, (որ) նրա դեմ ելնի և մենք մնացել ենք որբի պես, ինչպես
ոչխարն առանց հովվի: Արդ՝ այս է խորհուրդն իմ, որ պարսիկների
արքային հպատակություն հայտնենք և խնդրենք նրանից ողորմա-
ծություն՝ խնդրենք նրանից տալ իր որդուն որպես թագավոր մեզ և
աղերսենք, որպեսզի կնություն առնի իր որդուն¹⁹ մեր թագավոր Աս-
փագուրի դուստրը: Հայտնենք, որ այդ օրիորդը Քարթլոսիաններին և
Նբերթիաններին, մեծն Արշակունիաններին և մեր թագավորներ
Փառնավազյաններին ազգակից է, և խնդրենք նրանից պահպանել
հավատը մեր նախնիների, և խնդրենք, որ մեզ հետ չխառնվեն պար-
սիկները, և մեծ պատվով իշխի մեզ վրա: Եվ եթե ընդունի մեր այս
աղերսանքը և անի ամեն ինչ այսպես, և եթե ընդունի մեր նախնիներ-
ի հավատը, և եթե պարսիկներին մեզանից վեր դասի կամ թե մեր
թագավորների ազգակիցներին կոտորի, ապա մահը գերադասելի է,
քան նման իրողությունն ականատես լինելը: (Այդ դեպքում) կամրա-

նանք բերդում ու քաղաքներում և բոլորս էլ կկոտորվենք»:

Այնժամ բոլոր էրիսթավները հավանեցին Մանեթան սպասապետի խորհուրդը, և ուղարկեցին պատվիրակ պարսիկների արքայի մոտ, և զեկուցեցին այն ամենի մասին, ինչ խորհուրդ էին արել:

1. «Քարթլիս Յիսովբեայի» արքայացանկում այս Միհրդատը 22-րդ թագավորն է:

2. Ասփազուրը կիսապատմական անձնավորություն է:

3. **Ուջարմա** – ամրոց, իսկ այնուհետև քաղաք Արմազիից արևելք, այժմ՝ նույնանուն գյուղը:

4. Նկատի ունի Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:

5. **Սոսքը** Պարսք երկրի արքայիկ Արտաշիր Պապական Սասանյանի մասին է, որը ապստամբելով պարթև Արշակունիների դեմ՝ տապալեց նրանց հարստությունը և բարձրացավ գահ:

6. Այսինքն՝ պարթև Արշակունիներին:

7. **Կոսարո** (Սոսրով) – հետևելով հայկական պատմական ավանդությունը, Լեոնտի Մրովելին այս ժամանակաշրջանի համար Հայաստանի թագավոր է ճանաչում Սոսրով Մեծին, մինչդեռ հիշյալ իրադարձությունների մասնակիցը Սոսրով I թագավորի որդի՝ Տրդատ II Արշակունին էր:

8. Հեղինակը նկատի ունի Ալանաց դուռը, Հյուսիսային Կովկասից դեպի հարավ՝ Գարիալի կիրճով անցնող ուղին:

9. **Մթավարի** – բառացիորեն նշանակում է իշխան:

10. Ավանդության համաձայն, Անակը պարթև Արշակունիների, հետևաբար և հայ Արշակունիների, ազգականն էր՝ Սուրենյան Պահլավի տոհմի ներկայացուցիչը, տոհմ, որը հավակնում էր Արշակունիներից հետո երկրորդը լինելու:

11. **Սիլխսիլա** – հայկական Սաղիսաղ քաղաքն է, Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգում՝ Կուրի աջ ափին, Զական վտակի միախառնման տեղում:

12. Այսինքն՝ Անակը պետք է դառնար պետության մեջ երկրորդ անձը: Ըստ երևույթին, սա «երկրորդական գահ» գործակալությունն էր, որի մասին ականարկում է նաև Սորենացին (տե՛ս «Հայոց պատմություն», գիրք Բ, գլ. ԾԱ):

13. **Արատ** – խոսքը Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին է:

14. Ավանդության համաձայն, Անակի մանկահասակ այդ որդուն (ապագա Գրիգոր Լուսավորիչին) նրա դայակ Սոփին, փրկելով Արշակունիների վրեժխնդրությունից, փախցնում է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը, որտեղ Գրիգորը կրթվում ու դաստիարակվում է քրիստոնեական ոգով:

15. Նկատի ունի Հոռոմեական կայսրությունը:

16. **Թրդատ** – սա Հայաստանի ապագա թագավոր Տրդատ III Մեծն էր:

17. Այսինքն՝ Օսեթիա:

18. **Սպասապետ** – այսինքն՝ սպարապետ:

19. Վրացագիտության մեջ այժմ այն տեսակետն է քաղաքացիություն ստա –

ցել, որ քրիստոնեությունը վրաստանում որպես պետական կրոն ընդունվել է 337 թ.՝ Միրիան (Միհրան) թագավորի օրոք: Հետևաբար, տվյալ հատվածի Միրիանը՝ պարսից Քարսն արքայի որդին, չի կարող լինել IV դարի 30-ական թվականների անձնավորություն, քանի որ նա (ըստ Մրովելու) III դարի 30-ական թվականների անձ էր: Այստեղ անախրոնիզմն ու չփոթմունքը ակնհայտ է:

ՊԱՐՍԿԱ-ՀԻՌՄԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ III ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ՁՈՆԱՐԱՍԻ

Հովհաննես Ձոնարասը (XII դ.) բյուզանդական աչքի ընկնող պետական գործիչ է և մատենագիր: Նրա գրչին է պատկանում համաշխարհային պատմությունը նվիրված մի ընդարձակ ժամանակագրություն, որը կրում է «Համառոտ պատմություն» խորագիրը: Ձոնարասի երկն ընդգրկում է հսկայական ժամանակահատված՝ աշխարհաշինությունից մինչև 1118 թվականը: Ժամանակագրությունը շարադրելիս նա օգտագործել է մեծ թվով պատմական երկասիրություններ, որոնցից շատերը մեզ չեն հասել: Հատկապես արժեքավոր են Ձոնարասի երկում պահպանված տեղեկությունները Հայաստանի III դարի պատմության տարբեր անցքերի վերաբերյալ:

Ձոնարասից ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է «Ioannis Zonarae. Epitomae historiarum, ed, L. Dindorfius, vol. III, Lipsiae, 1870» հրատարակությունից:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՐՔ XIII

XIX. [Գորդիանոսին] հաջորդեց Փիլիպպոսը¹, որը տեր դառավ Հռոմեական կայսրության: ... Նա հաշտություն կնքելով Պարսից թագավոր Շապուհի² հետ՝ դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Միջագետքն ու Հայաստանը³: Բայց երբ նա տեսավ, որ Հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց:

XXI. Նորից սրա [Գալլոսի] ժամանակ⁴ սկսեցին պարսիկների լայրտուճները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը: Այս երկրի Տրդատ⁵ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին Պարսից կողմերը:

1. Խոսքը Հոմի կայսր Փիլիպպոս Արարի մասին է:
2. Սա Սասանյան Շապուհ I թագավորն է:

3. Պարսկա-Հռոմեական այս պայմանագիրը կնքվել է 244 թվականին: Ուսումնասիրողները, վիճարկելով Ջոնարասի սույն վկայությունը, գտնում են, որ բյուզանդական մատենագիրը կամ նրա աղբյուրը, ակնհայտորեն չփոթում են, քանի որ Մեծ Հայքի թագավորությունը լինելով անկախ պետություն, չէր կարող գիջված լինել Պարսկաստանին:

4. Այսինքն՝ 251-252 թվականներին:

5. Այստեղ խոսքը Հայոց Տրդատ II թագավորի մասին է:

ՀԱՅՈՑ ԱՐՏԱՎԱԶԴ V ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՇԱՊՈՒՆԻ Ի-ԻՆ ԸՍՏ ՏՐԵԲԵԼԼԻՈՍ ՊՈԼԻՈՆԻ

II-III դարերի Հռոմի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է «Կայսերականք» («Կայսրերի կենսագրություններ») ժողովածուն: Սա Հռոմեական կայսրերի կենսագրությունների մի ուրույն հավաքածու է, որը սկսվում է Ադրիանոսից և ավարտվում Նումերիանոսի գահակալության տարիներով: Այսինքն՝ այն ընդգրկում է 117-284 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում գահ բարձրացած կայսրերի պատմությունը: Ի թիվս այլ մատենագիրների, այս ժողովածուն կազմելու աշխատանքներին մասնակցել է նաև III դարի Հռոմեական պատմիչ Տրեբելլիոս Պոլիոնը, որի մասին, ցավոք, կենսագրական տվյալներ համարյա չկան:

Պոլիոնը Վալերիանոս կայսր կենսագրությունում բերում է Հայոց թագավոր Արտավազդ V-ի նամակը ուղղված Պարսից Շապուհ I թագավորին: Արտավազդ V-ի մասին տեղեկությունները հակասական են ու կցկտուր: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ Արտավազդը գահակալել է Շապուհ I-ի օգնությամբ, երբ 249-252 թթ. պարսկա-Հռոմեական պատերազմից հետո Հայաստանը ենթարկվեց Սասանյանների գերիշխանությանը, իսկ Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը փախավ կամ սպանվեց: Կարծիք է Հայտնվել նաև, որ Արտավազդ V-ը Արշակունի չէր, և ըստ այդմ նրան նույնացնում են Մովսես Խորենացու մոտ Հիշատակված Արտավազդ Մանդակունու հետ (տե՛ս 483-րդ էջ, ծան. № 22):

Տրեբելլիոս Պոլիոնից ստորև բերված հատվածը տալիս ենք Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է «Trebellius Pollio, Valerianus pater et filius» տե՛ս «Scriptores Historiae Augustae, edid. E. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927» հրատարակությունից:

ՎԱԼԵՐԻԱՆՈՍ

6. Արտավազդը¹ Հայոց թագավորը, ուղարկեց Շապուհին² Հետևյալ նամակը.- «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կոփվր³: Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին⁴, և՛ թոռը, և՛ հոռմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Իսպանիան, ամբողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկումում⁵, նաև Արևելքում ու Պոնտոսում, և որոնք կողմնակից են հոռմեացիներին կամ նրանց հպատակ են: Դու վերցրիր գերի միայն մի ձերունու, իսկ քեզ Հետ խիստ թշնամացրիր աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին. գուցե նաև մեզ Հետ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր⁶. մենք, որ քո հարևաններն ենք՝ միշտ ծանր դրուժյան մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար Հետ կռվում եք»:

1. Արտավազդ V-ը Հայաստանի թագավոր է եղել 252-262 թվականներին:

2. Սա Պարսկաստանի Շապուհ I թագավորն է:

3. Արտավազդ V-ը ակնարկում է 256-260 թթ. պարսկա-հոռմեական պատերազմը, որն ավարտվեց Եղեսիայի մոտ հոռմեացիների կրած ծանր պարտությունով (260 թ.): Ճակատամարտի ժամանակ պարսիկները գերի վերցրեցին նաև Հոռմի Վալերիանոս կայսրին (253-260), որը գերություն մեջ էլ մահացավ:

4. Նկատի ունի Վալերիանոս կայսր որդուն՝ Պուրլիոս Գալլիենոսին, որը հոր գերեվարությունից Հետո հռչակվեց կայսր (260-268):

5. Նկատի ունի հոռմեական Իլլիրիկ պրովինցիան, որը զբաղեցնում էր Բալկանյան թերակղզու Հյուսիսարևմտյան տարածքը՝ Դանուբի միջին հոսանքից մինչև Ադրիատիկ ծովը:

6. Արտավազդ V-ի սույն ակնարկից ակնհեր է, որ Հայաստանը, իրրև դաշնակից Պարսկաստանի, մասնակցել է այս պատերազմին ընդդեմ Հոռմի:

ԲԱԺԻՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐԸ ՄՈՎԱՅԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՀԱՂՈՐԴՄԱՄԲ

Հնագույն շրջանում Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ տիրապետողը առասպելներն էին՝ բնապաշտական պատկերացումներով և դիցաբանական գունավորումներով հանդերձ: Բայց արդեն Ք. ա. II դարի սկզբներից սկսած մինչև Ք. Հ. III դարի վերջերը Հայ ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը դառնում են պատմական եղելությունները, որոնցում արտացոլվում են Հայ ժողովրդի պայքարը արտաքին թշնամիների դեմ, ժողովրդի ներքին կյանքը, նրա հավատալիքները, սովորույթները և կենցաղը:

Ինչպես Հնագույն առասպելների առանձին փշրանքներ, այնպես էլ Հայ ավանդական վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած հատվածները, ժամանակին գրի է առել Պատմահայր Խորենացին ու ավանդել հետագա սերունդներին, փրկել դրանք անդառնալի կորստից: Մովսես Խորենացին այդ ավանդույթներն ու զրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական երգիչներից, քաղել Հնագույն մատյաններից և դրանք զետեղել իր Պատմության էջերում: Որոշ դեպքերում Խորենացին դրանք բերում է բառացի, շատ հաճախ էլ վերապատմելով բովանդակությունը՝ կատարելով միջամտություններ ու տալով բացատրություններ: Այստեղ զետեղված Գողթան երգերից Հնագույնը Վահագնի ծննդին նվիրված քերթությունն է:

Մենք ամբողջությամբ բերել ենք նաև Արտաշես I-ի անվան չուրջ Հյուսված վեպը, որն այս շարքում ամենից ավելի ամբողջական ու հղկված: Գողթան երգերի ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Ա. Շ. Մնացականյանի թարգմանությամբ:

Վահագնի ծնունդը

(Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. ԼԱ)

Երկնում էր երկինքը,
Երկնում էր երկիրը,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի.
Ծովում երկունքով էր բռնված
Նաև եղեգնիկը կարմրիկ:
Եղեգնի փողից ծո՛ւխ էր ելնում,
Եղեգնի փողից բո՛ց էր ելնում,
Եվ բոցի միջից
Վազում էր խարտյաչ մի պատանյակ.
Հո՛ւր էին վարսերը նրա,
Բո՛ց էր մորուքը նրա,
Իսկ աչքերն էին արեգակներ¹:

Արտաշես և Սաթենիկ

(Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ծ)

Քեզ եմ դիմում, ո՛վ քաջ Արտաշես,
Որ Հաղթեցիր ալանաց քաջ ազգին²,
Ե՛կ Համաձայնիւր խոսքին ալանների գեղաչվի դատեր,
Վերադարձրու այդ պատանին,
Քանզի քինախնդրության պատճառով
Դյուցազունն իրավունք չունի
Վերացնել ուրիշ դյուցազունների զարմը,
Ոչ էլ նրանց ծառայեցնելով,
Ստրուկների դասը դասել,
Եվ երկու քաջ ազգերի միջև՝
Սերմանել մշտատև թշնամանք:

* * *

Կամ որտեղի՞ց պիտի տա Արտաշեսը քաջ
Հազար Հազարներ
Եվ բյուր բյուրեր՝
Քաջազգի ալանների կույս օրիորդի դիմաց³:

Անահիտի բրոնզաձույլ արձանի գլուխը

* * *

Հեծավ Արտաշես արքան արի՝ իր սևուկին գեղեցիկ
Եվ Հանեց շիկափոկ պարանը ոսկեօղ
Եվ սրաթև արծվի պես անցավ գետը
Եվ նետեց շիկափոկ պարանը ոսկեօղ,
Օղակեց իրանը ալանաց օրիորդի,
Խիստ ցավեցրեց օրիորդի իրանը նուրբ
Եվ Հասցրեց փութով իր բանակը նրան⁴:

* * *

Ոսկու անձրև է տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթենիկի Հարսնության ժամանակ⁵:

Արտաշես և Արտավազդ⁶

(Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Լ; գիրք Բ, գլ. ԿԱ)

Եվ ասում են, թե Արտավազդն՝
Այն քաջ որդին Արտաշեսի,
Տեղ չգտավ Արտաշատում
Իր ապարանքը հիմնելու,
Քչեց, գնաց մարերի մեջ
Եվ Մարակերտը կառուցեց
Շարուր կոչվող դաշտավայրում⁷:

* * *

Ո՞վ կտար ինձ ծխանի ծուխ
Եվ առավոտ նավասարդյան,
Եղնիկների վազք, եղջերուների սլացք,
Որ մենք փո՛ղ փչեինք, և թմբո՛ւկ լսփեինք
Արքայակա՛ն ծեսով⁸:

* * *

Դու գնացիր
Եվ ողջ երկիրը տարար քեզ հետ,
Ես ավերականների վրա ինչպե՛ս թագավորեմ⁹:

* * *

Եթե դու որսի ելնես
Ազատ Մասիսն ի վեր,
Թող քաջքերը բռնեն քեզ,
Տանեն Ազատ Մասիսն ի վեր,
Որ այնտեղ մնաս
Եվ լույս չտեսնես¹⁰:

1. Վահագնը հայկական հնագույն աստվածներից մեկն է: Համարվել է ամպի, անձրևի և ամպրոպի աստվածը (տե՛ս 502-րդ էջ, ծան. № 8): Վահագնը համադրվում է հնդկական Ինդրա, պարսկական Վերեթրագնա, պահլավական Վահրան ամպրոպի աստվածներին: Ըստ դիցաբանությունների, Վահագնը սիրո և գեղեցկությունից աստվածուհու՝ Աստղիկի ամուսինն էր. նրա ոսկեծույլ արձանը գտնվում էր Աշտիշատի Վահեվանյան մեհյանում: Ինչպես իր դուզահեռը կազմող հին արևելյան ամպրոպի մյուս աստվածները, այնպես էլ Վահագնը, կովում է վիշապի հետ և հաղթում նրան: Այստեղից էլ «Վիշապաքաղն Վահագն» արտահայտությունը: Հելլենիստական դարաշրջանում Վահագնը համադրվել է հունական Հերակլեսին:

2. Ավանդագրույցի համաձայն, Հյուսիսային Կովկասի լեռնաբնակ ալանական ցեղերը գրավելով Վրաստանը, անցնում են Կուր գետը և ներխուժում Հայաստան: Հայոց Արտաշես I թագավորը ջախջախում է ալաններին՝ գերեվարելով նրանց պատանի արքայազնին: Արտաշեսը մերժում է ալանների թագավորի խնդրանքը՝ հաշտություն կնքելու և գերի արքայազնին ետ վերադարձնելու վերաբերյալ: Դրանից հետո է, որ ալանների արքայադուստրը, գեղաչյա Սաթենիկը Կուրի հանգիստակաց ափից դիմում է Արտաշեսին և խնդրում, որ նա իր գերի եղբորն ազատի: Տեսնելով ալանաց օրիորդին, Արտաշեսը սիրահարվում է նրան:

3. Այս խոսքերով ալանների թագավորը մերժում է Արտաշեսի դայակ Սմբատին, որն իր արքայի կողմից խնամիրություն էր ուղարկվել ալանների մոտ՝ Սաթենիկի ձեռքը խնդրելու:

4. Այս հատվածում ցույց է տրվում, թե ինչպես Արտաշեսը, զայրանալով թագավորի մերժումից՝ փախցնում է ալանաց օրիորդին:

5. Արտաշեսի և Սաթենիկի հարսանյաց հանդեսի վերաբերյալ բերված այս

Հատվածը վկայում է Հայոց մեջ Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող այն սովորույթի մասին, որ նորահարսի ու նորափեսայի գլխներին շաղ էին տալիս դրամներ, մրգեր, ցորեն՝ ի նշան պտղարեւության և արգասավորության:

6. Արտավազը, ըստ Սորենացու մոտ պահպանված ավանդության, Արտաչես I-ի ավագ որդին էր, որը հաջորդում է հորը: Հին հայ վիպական շարքում Արտավազդի կերպարն ամենարարողն է ու հակասականը: Նրա անվան շուրջ հյուսված առասպելախառն վեպում, որ բերում է Սորենացին, Արտավազը ներկայացված է որպես չար, նախանձոտ ու դիվական անձնավորություն:

7. Այստեղ ըստ երևույթին, ակնարկվում է Արտավազդի պայքարն ընդդեմ Մուրացյան կամ Վիչապազանց տոհմի, որի նահապետ Արզավանը (Արզամ)

Հայոց աստվածների սրբավայրը Նեմրուժում (Կոմմազենն)

ձգտում էր Հայոց գահին և դավադրություն էր հյուսում Արտաչեսի դեմ: Ավան – դազրույցի համաձայն, Արտավազը խլում և սեփականացնում է Մուրացյաննների բոլոր տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս գտնվող Շարուրի դաշտավայրը Նախ – ճավանով հանդերձ: Արտավազը ոչնչացնում է Մուրացյան տոհմը և սպանում նրա նահապետ Արզավանին:

8. Ըստ ավանդության, այս խոսքերն Արտաչեսը արտասանել է իր մահից քիչ առաջ՝ դիմելով հարազատներին, մերձավորներին ու զինակիցներին: Արտաչեսի վեպից բերված այս գողտրիկ հատվածը պահպանվել է XI դարի նշանավոր մա–

տենագիր Գրիգոր Մազիստրոսի մոտ (տե՛ս **Կ. Կոստանյանց**, Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ 33, էջ 87):

9. Երբ թաղում էին Արտաշեսին, Հեթանոսական սովորություն համաձայն, շատերն ինքնասպանություն գործեցին, որպեսզի թաղվեն նրա հետ: Տեսնելով այս ամենը՝ Արտավազդը նախանձում է հորը և նեղարտած դիմում է նրան այդ խոսքերով:

10. Արտաշեսի այս անեծքը, ուղղված չար ու նախանձ որդուն, ըստ վեպի՝ կատարվում է. որսորդության ժամանակ նրան կլանում են Մասիսի վիհերը: Խորենացին գրում է, որ Արտավազդի մասին զրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ՝ երկաթե շղթաներով կապված: Արտավազդի առասպելը առնչվում է Միհր աստծու առասպելի շարքին:

**ՆՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ
ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐԲ Բ

ԾԹ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ գործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ գլուխների բաժանեցինք, որպեսզի խոսքի երկայնությունը ձանձրալի չդառնա ընթերցողներին. այս վերջին գլուխն էլ նրա համար է, որ հիշատակենք Արտաշեսի ժամանակ կատարված մյուս գործերն էլ: Որովհետև թեպետ նախորդ գլուխներում հիշատակած կարգերն ու գեղեցիկ սովորությունները սահմանվեցին Վաղարշակից¹ և ուրիշ հին թագավորներից, բայց նրանք մեծամեծ արհեստներից ու գիտություններից զուրկ էին մնացել, ավելի կողոպուտների և ասպատակությունների էին հետևում, իսկ այնպիսի գիտությունների կա՛մ անփույթ էին, կա՛մ ձեռնհաս չէին, ինչպես շաբաթներ, ամիսներ, տարվա շրջաններ (սահմանելը), նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, գործ էին ածում ուրիշ ազգերինը: Նույնպես և չկար նավագնացություն մեր երկրի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն գետերով, ոչ ձկնորսության գործիքներ, նույնիսկ երկրագործությունն ամեն տեղ տարածված չէր, այլ քիչ տեղերում. նրանք հյուսիսային ազգերի նման ապրում էին հում մսով և սրա նման բաներով²: Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ:

1. **Վաղարշակ** – ըստ Նորենացու՝ Հայոց Արշակունյաց հարստության հիմնադիրը (տե՛ս 19-րդ էջ, ծան. № 3):

2. Արտաշես I-ի վիպական կերպարը Նորենացու գրչի տակ շատ ղեպքերում համընկնում է պատմական ճշմարտությանը, սակայն այս հատվածում Պատմահայրը ակնհայտորեն գունազարդել ու իղեպականացրել է իր սիրելի հերոսի կերպարը: Ձի կարելի համաձայնել այն պնդման հետ, թե իբր Արտաշեսից առաջ հայերը ծանոթ չէին տոմարին, նավագնացությանը և այլն: Ինչպես հնագիտական, այնպես էլ մատենագրական բազմաթիվ փաստեր հակառակն են ապացույցում:

16. Արդ, պարսից բոլոր սրբավայրերը պաշտում են նաև մարերը և հայերը. բայց Անահիտի¹ սրբավայրերը հայերը (պաշտում են) առանձնահատուկ. տարբեր վայրերում², և հատկապես Ակիլիսենեում³ հաստատված են նրա (սրբավայրերը), որտեղ կարգված են ստրուկներ և ստրկուհիներ: Ջարմանալին այս չէ, այլ այն, որ ամենաբերեկիները դիցուհուն նվիրաբերում են կույս դատրերին, որոնք, ըստ սովորության, երկար ժամանակ դիցուհու մոտ պոռնկանալուց հետո, տրվում են ամուսնության, ոչ ոք անվայել չի համարում այսպիսիներին հետ կենակցելը⁴: Նման մի բան պատմում է նաև Հերոդոտոսը լյուդուհիների⁵ մասին. քանզի նրանք բոլորն էլ պոռնկանում էին: Նրանք այնքան բարեհաճ են վերաբերվում սիրեկաններին, որ թե՛ հյուրընկալություն են շնորհում և թե՛ փոխադարձ նվերներ տալիս, բազմապատիկ առավել, քան ստանում են, (քանզի) նրանց ապահովում են բարեկեցիկ տները: Նրանք օտարներից պատահածին չեն ընդունում, այլ առավելապես (իրենց) հավասար աստիճանի եղողներին:

1. Անահիտը պտղաբերության, արգասավորության, մայրության, Լուսնի, Հայաստան երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորող աստվածուհին էր:

2. Աղբյուրներում հիշատակվում են Անահիտի մեհյանները Արտաշատ, Արմավիր, Աշտիշատ, Աթոռն Անահտա, Դարբնաց քար, Բազարան, Անահտաձոր և այլ վայրերում:

3. Ակիլիսենեն հայկական Եկեղիք կամ Եկեղյաց գավառն է, որի Երիզա (այժմ Երզնկա) ավանում էր գտնվում Անահիտի գլխավոր մեհյան: Այս շրջանում նրա պաշտամունքն այնքան էր տարածված, որ ամբողջ գավառը և քիչ հեռվում գտնվող Կապույտ (այժմ՝ Կոպ-Դաղ) լեռնաշղթան կոչվում էին նաև Անահտական:

4. Ինչպես ականբե և, բարձրաշխարհիկ օրիորդների կրոնական այս հետերիզմը, որը կապված էր Անահիտի պաշտամունքի հետ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր:

5. **Լյուդիա** – պետություն Փոքր Ասիայում՝ Փոյուզիայի և Էգեյան ծովի միջև:

ԱՆԱՀԻՏ ԳԻՑՈՒՀՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԸՍՏ ՊԼԻՆԻՈՍ ԱՎԱԳԻ

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՐՔ XXXIV

Տիգրանակերտի (Արցախի) պեղումներից

Ասում եմ, որ ոսկեձույլ առաջին արձանը, որ նախորդել է նույնիսկ Հոյոսփյուրատոն¹ բրոնզաձույլ արձաններին, կանգնեցվել է Անախիս աստվածուհու տաճարում: Մենք ցույց ենք տվել², թե որ երկրին³ է պատկանում այդ անունը: Արձանը մեծ պաշտամունքի առարկա է այդ ժողովուրդների մոտ: Այն տարվել է որպես ավար պարթևների դեմ Մարկոս Անտոնիոսի մղած պատերազմի ժամանակ⁴: Այդ կապակցությունը պատմում են բոնոնիացի մի վետերանի հայտնի սրախոսությունը. նրա մոտ հյուր էր Ավգուստոսը⁵, և ճաշի ժամանակ կայսրը նրան հարցրեց՝ ճիշտ է արդյո՞ք, որ այդ արձանը սրբապղծող առաջին մարդը մահացել է կուրանալուց և անղամալույժ լինելուց հետո: Վետերանը պատասխանեց, որ Ավգուստոսի պատվին տրված ճաշը հենց աստ-

վածուհու արձանի մեկ ազդրից էր, որ հենց ինքն էր այդ արձանի առաջին հափշտակողը, և իր ամբողջ հարստությունը այդ ավարի շնորհիվ էր գոյացել:

1. Հողափյուրատոն – բառացիորեն նշանակում է «մուրճով կոփված»:

2. Պիինիտ Ավագը նկատի ունի «Քնական պատմություն» V գրքի 20-րդ գլուխը, որտեղ խոսում է Անախիս գավառի մասին (տե՛ս 290-րդ էջ, ծան. № 6):

3. Այսինքն՝ Հայաստանին:

4. Հեղինակը չփոթում է, քանզի Անտոնիտը այս ոսկեծույլ արձանը եկեղյաց գավառի Անահիտի տաճարից տարել է ոչ թե Պարթևական, այլ Հայկական արչավանքի ժամանակ, այսինքն՝ Ք. ա. 35 թ. ընթացքում:

5. Սոսքը Հռոմի կայսր Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոսի մասին է:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ԱՆԱՀԻՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

48. Մեծ Հայքի արքա Տրդատի¹ առաջին տարում շարժվեցին եկան, հասան եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ զոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ է կոչվում²:

49. Թագավորը եկավ մտավ վրանը, ընթրիքի բազմեց. երբ գինովցան, թագավորը հրաման տվեց Գրիգորին³, որ պսակներ ու ծառերի թավ ճյուղեր⁴ նվիրարբերի Անահիտի արձանի բազինին⁵: Սակայն նա հանձն չառավ աստվածների երկրպագություն պաշտամունքը կատարել:

53. Ասաց արքան⁶. «Իմացած եղիր, ի չիք դարձրիր այն վաստակը, որ ինձ մոտ ես վաստակել, և որին ես վկա եմ: Արդ՛... բազմաթիվ նեղություններ եմ տալու քեզ, ... բանտ ու կապանք և մահ կտամ..., եթե հանձն չառնես աստվածներին պաշտամունք մատուցել: Մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, մանավանդ Հունաց թագավորը⁷: Նա է բոլոր զգաստությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնություն և դուստրը՝ մեծ, քաջ Արամազդի⁸:

68. Թագավորն սկսեց խոսել ու ասաց. «... Դու նրանց (հեթա-

նոսական աստվածների) պատիվը զլանալով՝ սուտ արարիչ եւ համարում, և որոնք որ ճշմարիտ արարիչներ են, անարգում ես: Նաև մեծ Անահիտին, որով ապրում է և կենդանություն ունի մեր Հայոց երկիրը, ինչպես նաև մեծ և արի Արամազդին, երկնքի և երկրի արարիչին, նրանց հետ և մյուս աստվածներին անչչունջ և անմոունչ կոչեցիր...»:

1. Խոսքը Հայոց Տրդատ III Մեծ թագավորի մասին է:

2. Գայլ գետը եփրատի վտակն է, որը թափվում է նրա մեջ՝ Երզնկա քաղաքի մոտ:

3. Գրիգոր – խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի մասին է:

4. Ազաթանգեղոսի սույն խիստ կարևոր է այն տեսակետից, որ այն ցույց է տալիս, թե Անահիտի պաշտամունքը աղերսվել է ծառերի ու բույսերի պաշտամունքի հետ: Այսպիսով, որպես պտղաբերություն աստվածուհի, Անահիտը աղերսվում էր նաև բուսականության հետ:

5. Բագին – աստվածներին նվիրված մեհյաններ ու տաճարներ հեթանոսական Հայաստանում: Բագին էին կոչվում նաև մեհյաններում կանգնեցված աստվածների արձանները:

6. Տրդատ III-ը դիմում է Գրիգոր Լուսավորչին:

7. Անահիտին համարում ու նույնացնում էին հունական Արտեմիսի և Հռոմեական Դիանայի հետ:

8. Արամազդը Հայկական հեթանոսական դիցարանի գերագույն աստվածն էր:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՀԱՅԿԱՎԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ

ՀԵԼԼԵՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԺԲ

(Արտաշեսը) Ասիայում² գտնելով Արտեմիդի³, Հերակլեսի⁴ և Ապոլոնի⁵ պղնձաձուլ ոսկեզօծ արձանները, բերել է տալիս մեր երկիրը, որպեսզի կանգնեցնեն Արամավիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուհիների⁶ ցեղից էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արամավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի և կրետացի Դիպինոսի գործն էր⁷, իրենց նախնի Վահագնը⁸ համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում՝ Արտաշեսի մահից հետո:

Բայց ելլադայումն էլ վերցնելով Դիոսի⁹, Արտեմիդի, Աթենասի¹⁰, Հեփեստոսի¹¹ և Ափրոդիտեի¹² արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան: (Բերողները) ղեռ մեր երկրի ներսերը չհասած՝ լսում են Արտաշեսի մահվան բոթը և արձանները փախցնում հասցնում են Անի ամրոցը¹³.

քուրմերն էլ արձանների հետ զնայով՝ նրանց մոտ էլ մնում են:

ԺԴ

Իբրև առաջին գործ նա (**Տիգրան Միջինը**¹⁴ - Պ. Հ.) կամեցավ մեհայաններ շինել: Իսկ քրմերը, որ եկել էին Հունաստանից, մտածելով, որ իրենց Հայաստանի խորքերը չքչեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին, իբրև թե աստվածները հենց նույն տեղում կամենում են բնակվել: Տիգրանն այս բանին համաձայնվելով՝ Օլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անի ամրոցում, Աթենասինը՝ Թիլում¹⁵, Արտեմիդի մյուս արձանը՝ Երիզայում և Հեփեստոսինը՝ Բազայառիճում¹⁶: Բայց Ափրոդիտի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածուի¹⁷, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ, Հաչտից տեղում¹⁸: Եվ գայրանալով Վահունիների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր¹⁹ ուղարկած Հերակլեսի արձանը, զրկում է քրմությունից և պետականացնում է այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին:

Եվ այսպես մեհայաններ շինելով և մեհայանների առաջ բազիներ կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցել և երկրպագություն անել:

1. Նոսքը Հայոց Արտաշես I թագավորի մասին է:

2. Նորենացին նկատի ունի Փոքր Ասիան:

3. **Արտեմիդ** (Արտեմիս) - լուսնի և որսորդության հունական աստվածուհի, ամուսնություն, պտղաբերություն և հարսանյաց հովանավորուհի: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Անահիտի հետ:

4. **Հերակլես** - Ջևաի և մահկանացու Ալքմենեի որդին, իր տասներկու սխարա - գործություններով դարձավ Հունաստանի հերոսներից մեծագույնը: Վերջում անմահություն ստացավ և որպես աստված ապրում էր Օլիմպոսում: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Վահագնի հետ:

5. Ապոլոնը համարվել է լուսնի, արևի, արվեստի, երաժշտության, իսկ սկզբում՝ հոտերի պահպանության աստվածը: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Տիր աստծու հետ:

6. **Վահունի** - նախարարական ազգատոհմ, որին ժառանգաբար պատկանում էին հեթանոսական Հայաստանի քրմական բարձր պաշտոնները:

7. Նշանավոր հույն քանդակագործներ, որոնք ապրում էին Ք. ա. VI դարում՝ Արգոսում և Սիկիոնում:

8. **Վահագն** - հայկական դիցարանում ամպի, անձրևի և ամպրոպի աստվածը: Վահագնը քաջություն էր պարգևում հայոց ռազմիկներին: Ըստ դիցաբանու -

թյան, Վահագնը նախապես մահկանացու լինելով՝ հետագայում էր աստվածացել. Համարվում էր ՎահուՆյաց տոհմի նախնին: Համադրվել ու նույնացվել է հունական Հերակլեսի հետ:

9. **Գիոս** – հունական դիցարանի գերագույն աստված Զևսն է, աստվածների և մարդկանց տիրակալը: Համարվել է ընտանեկան, Հասարակական կարգի գերագույն օրենսդիրը, բնական երևույթների արարիչն ու կառավարիչը: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Արամազդի հետ:

10. **Աթենաս** – Զևսի դուստրը, Համարվել է հավերժական կուսություն, իմաստություն և գիտություն աստվածուհին: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Նանե աստվածուհու հետ:

11. **Հեփեստոս** – Զևսի որդին, կրակի և դարբնություն աստվածը: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Միհր աստծու հետ:

12. **Ափրոդիտե** – Հավերժ դեռատի և գեղեցկագույն աստածուհի, հունական դիցարանում սիրո և գեղեցկության աստվածուհին: Համադրվել ու նույնացվել է հայկական Աստղիկի հետ:

13. **Անի** – ամրոց և հեթանոսական սրբատեղի Բարձր Հայքի Գարանաղյաց գավառում, Երզնկա քաղաքից հարավ-արևմուտք, Արամազդի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Այժմ՝ Քեմախ:

14. **Խորենացու Տիգրան Միջինը** Համապատասխանում է Տիգրան II Մեծին:

15. **Թիլ** – ավան Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառում, Երզնկայից ութ կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք, այստեղ էր գտնվում Նանե աստվածուհու մեհյանը:

16. **Բագայառիճ** (Բագառիճ) – ավան Բարձր Հայքում՝ Կարինից արևմուտք: Այստեղ էր գտնվում Միհր աստծու մեհյանը:

17. **Ըստ** դիցարանության, Ափրոդիտեն Հերակլեսի սիրուհին էր, ինչպես հայկական Աստղիկը՝ Վահագնի:

18. **Հաչո** (Հաչտիչատ) – Աչտիչատ ավանն է՝ Մեծ Հայքի Տարոն նահանգում, Արածանի գետի աջ ափին: Աչտիչատը հեթանոսական Հայաստանի կրոնական գլխավոր կենտրոններից մեկն էր: Այստեղ էին գտնվում Անահիտի, Աստղիկի և Վահագնի մեհյանները: Աչտիչատը ՎահուՆի բրմական-նախարարական ընտանիքի ժառանգական սեփականությունն էր:

19. **Ըստ** Խորենացու, Տիգրան Միջինի հայրը Արտաշես I-ն էր:

**ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԵՐՎԱՆԴ ՎԵՐՋԻՆԻ ՕՐՈՔ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԺԲ

ԵՐՎԱՆԴԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սրա¹ ժամանակ արքունիքը Արմավիր² կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Արաքս գետը հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս, երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում էր բուլբուլին, և թագավորանիստ տեղի համար խմելու բավական ջուր չէր ճարվում: Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքունիքը տեղափոխում է դեպի արևմտյան կողմը, միակտուր ապառաժ բլրի վրա, որը շրջապատում է Արաքսը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում քարեր կտրել տալով, իջեցնում է մինչև բլրի հատակը, գետի (մակերևույթին) հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հոսեն այդ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով: Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուղքներ ներքևից մինչև վեր, մինչև դուռը. սանդուղքի վրա, աստիճանների միջև, գաղտնի որոգայթներ է շինում, որպեսզի եթե մեկը կամենա գաղտնի բարձրանալ թագավորին դավելու նպատակով, բռնվի: Սանդուղքը, ասում են, երկու տեսակ էր սարքված, մեկը ցերեկվա ճանապարհ արքունի սպասավորների և ընդհանրապես ելումուտի համար, իսկ մյուսը գիշերային էր և դավադիրների դեմ³:

Խ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՇԻՆԵՑ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ՔԱՂԱՔ ԲԱԳԱՐԱՆԸ

Բայց Երվանդն իր քաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ միզուցե երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշութամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս, մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու,

Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բագարան⁴, այսինքն՝ թե բազիններն այնտեղ են տեղավորված. և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեհյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ԽԱ

ԾՆՆԴԻՑ ԿՈԶՎԱԾ ԱՆՏԱՌԸ ՏՆԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսում արգելափակում է արագավազ այծյամների, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր⁵, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Ծննդոց անտառ⁶:

ԽԲ

ԵՐՎԱՆԴԱԿԵՐՏ ԿՈԶՎԱԾ ՁԵՌԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ⁷ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և չքեղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրբը, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանվում էր խիտ արտևանունքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարաձև դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերանում էր մի բերան, իր երկու չրթունքներով: Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ:

Երվանդն այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը⁸ պարգևում է Կամսարականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերիմներին և Արչակունյաց ցեղի արյունակիցներին:

1. *Նոսքը վերաբերում է Հայոց Երվանդ IV Վերջին թագավորին:*

2. **Արմավիր** – Հին Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը, գտնվում էր Երասխի ձախ ափին՝ Արարատյան դաշտում: *Նորենացին Արմավիրի հիմնադրումը վերագրում է Հայկ նահապետի թոռ Արամայիսին:*

3. *Երվանդաշատը Երվանդունիների վերջին մայրաքաղաքն էր, գտնվում էր Երասխաձոր գավառում՝ Երասխ գետի ձախ ափին, նրա և Ախուրյանի միախառնման տեղում: Այժմ Երվանդաշատ գյուղը՝ Արմավիրի մարզում:*

4. **Բագարան** – պաշտամունքային կենտրոն և բերդաքաղաք Այրարատյան աշխարհի Արշարունյաց գավառի Հյուսիսարևելյան ծայրում՝ Ախուրյանի աջ ափին:

5. **Ցիռ** – վայրի էջ:

6. **Մննդոց անտառ** – ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս անտառը ընկած էր Արաքսի ձախ ափին՝ Արմավիր ու Երվանդաշատ քաղաքների միջև:

7. **Երվանդակերտ** – քաղաք Այրարատ նահանգի Երասխաձոր գավառում՝ Երասխ և Ախուրյան գետերի միախառնման վայրից քիչ հեռու:

8. *Նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ III Մեծին:*

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՈՂՅՈՒՄՊ ՔՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԺԸ

Այն ժամանակ Սմբատը¹ Երվազի² ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից³, տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բագարան: Հետո անցնում գնում է Պարսկաստան, ընծաները Դարեհին տանելով, հոռմեական տերության նկատմամբ անփույթ լինելով: Իսկ երբ Սմբատը գնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն են գալիս կայսեր հարկահանները ծանր գործով: Արտաչեսը հարկերը կրկին վճարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ հաստատապես պատմում է Հանիի⁴ Ուղյուպ քուրմը⁵, որ գրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ գործեր, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և Հայոց վիպասանների երգերը:

1. *Նոսքը Արտաշես I-ի դայակ և զորավար Սմբատ Բագրատունու մասին է:*

2. *Երվազը Երվանդ Վերջինի եղբայրն էր, Հայոց քրմապետը:*

3. **Բագարան** – պաշտամունքային կենտրոն Ախուրյանի աջ ափին, որը կա ուրցել էր Երվանդ Վերջինը:

4. **Հանի** (Դարանաղյաց Անի) – ամբողջ և պաշտամունքային խոշոր կենտրոն Հին Հայաստանում՝ Պարանաղի գոտիում, Եփրատ գետի ափին:

5. Ուղյուպ (Ողյունպ) քուրմի ու նրա Պատմության մասին մանրամասն տե՛ս **Գ. Ս. Սարգսյան**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, գլուխ երրորդ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԲԱՆԱՍԵՂԾ ՎՐՈՒՑՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

ԾԳ

Իսկ Արտավազդը¹ Սմբատի² գնալուց հետո Հորից³ ստանում է բոլոր գործերի իշխանությունը, որին փափագում էր: Սրա վրա նրա եղբայրներն⁴ իրենց կանանցից գրգռվելով սկսեցին նախանձել, ուստի Արտաշեսը Վրույրին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է Հազարապետ և նրան է վստահում արքունական տան բոլոր գործերը, իսկ Մաժանին նշանակում է Անիում Արամազդի կուռքի քրմապետ:

1. Սուքը Արտաշես I-ի ավագ որդու՝ գահաժառանգ Արտավազդի մասին է:
2. Սուքը Սմբատ Բագրատունու մասին է:
3. Այսինքն՝ Արտաշես I-ից:
4. Ըստ Խորենացու մոտ պահպանված ավանդության, Արտաշես I-ը ունեցել է վեց որդի՝ Արտավազդ, Վրույր, Մաժան, Զարեհ, Տիրան, Տիգրան:

ՓԻԼՈՍՏՐԱՏՈՍԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐՈՎ ՄԱՆՑԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Փիլոստրատոսը Կարակալլա կայսեր (211–217) ժամանակակից մատենագիր է: Մանյակի վրա եղած Հայկական գրերի մասին նա հաղորդում է իր «Վարք Ապոլոնիոս Դիանացու» («De vita Apollonis Tiani») աշխատության մեջ: Թարգմանված և հրատարակված է Ի. Հարությունյանի «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ (Թիֆլիս, 1892, էջ 252), որից և մեջ ենք բերում քրեստոմատիայում:

* Կազմեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը:

ՎԱՐՔ ԱՊՈԼՈՆԻՈՍ ԴԻԱՆԱՑՈՒ

Ինչ որ մեր Տավրոսի մասին ասում են, և որ երկար ժամանակ ոչ ոք չէր հավատում, թե նա Հայաստանի սահմաններից էլ անցնում է, հաստատում են այն հովազները, որ, ինչպես գիտեն, բռնվում են համեմունքով առատ Պամփյուլիայում, որովհետև այս կենդանիները սիրում են անուշ բուրմունք, ուստի դուրս են գալիս Հայաստանից և դիմում այն կողմերը, որտեղից քամին բերում է այդ անուշ հոտը: Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. Արչակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն, այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արչակ թագավորից: Այս Արչակն¹ այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծություն պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսոսին²: Դիոնիսոսը հնդկական Նյուսիայի պատճառով հնդկացիներից և արևելյան ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս: Այս կենդանին միառժամանակ իրեն բոլորովին ընտանի եղավ և թույլ էր տալիս իրեն ձեռքով շոշափել և փաղաքչել, սակայն երբ գարունն եկավ, երբ հովազները նույնպես հաղթահարվում են սիրուց, արուի պահանջ զգալով, փախավ դեպի լեռները և յուր հետ տարավ նաև յուր զարդը, ապա գրավվելով համեմունքի բուրմունքից, բռնվեց ստորին Տավրոսի վրա:

1. Ուսումնասիրողներից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ Ք. հ. I դարում Արչակ անունով Հայաստանի թագավոր չի եղել և նրանց փորձերը՝ դրա հիման վրա արժեքադրելիս Փիլոստրատոսի այս տեղեկությունը, ճիշտ չէ. հավանական է, որ հեղինակը նկատի է ունեցել Պարթևաց թագավոր Արտավանի որդի՝ Հայոց Արչակ I (34–35) թագավորին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Տակիտոսը (տե՛ս «Տարեգրություններ», VI, էջ 31):

2. Դիոնիսոսը, ըստ Հին Հունական առասպելաբանության, համարվել է Զևսի որդին, խաղողագործության աստվածը:

**ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՆԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաժանը¹, որ Եղեսիայից էր: Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ² պատմագիր հանդիսացավ: Նա առաջ հետևում էր Վաղենտինիանոսի աղանդին³, որը նա հետո անարգեց, ստույթյունը երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտություն չհանգեց, այլ միայն նրանից զատվելով՝ իրենից նոր աղանդ հնարեց: Բայց պատմություն մեջ չստեց, որովհետև հզոր էր խոսքով. նա նույնիսկ համաձայնվեց թուղթ գրել Անտոնինոսին, շատ բան գրեց մարկիոնացիների աղանդի և ճակատագրի դեմ և մեր երկրի կուռքերի պաշտամունքի մասին:

Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ՝ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հեթանոսներիս մեջ, բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից հունարենի: Իր մատյանում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է, թե հայոց թագավոր Տիգրան Վերջինը պատվել է իր եղբոր՝ Մաժան քրմապետի գերեզմանը Բագավանում, Բագրևանդ գավառում, գերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի զոհերից վայելեն բոլոր անցորդները և հյուրեր ընդունվեն գիշերելու համար: Հետո Վաղարշն այդ տեղում ժողովրդական տոն սահմանեց նոր տարվա սկզբին, Նավասարդի ամսադլխին: Մենք այս պատմությունից առանք ու գրեցինք քեզ Արտավազդի թագավորությունից մինչև Սոսրովի արձան (կանգնեցնելը):

1. Բարդաժանը (154-223) ասորի հեղինակ է, համարվում է ասորական քրիստոնեական մատենագրության հիմնադիրներից մեկը:

2. Ենթադրվում է, որ սա Անտոնինոսների հարստության վերջին կայսր Կոնստանտին է (180-192):

3. Նկատի ունի II դարում գործող Վալենտինիանոսի զնոստիկյան ուսմունքին հետևող աղանդավորներին:

ՀԻՊՊՈԼԻՏՈՍ ՊԱՏՄԻՉԸ ՀԱՅԵՐԻ ԴՊՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հիպպոլիտոսը հռոմեացի մատենագիր է: Նա ժամանակակից է Ալեքսանդր Սևերոս կայսրին (222-235): Մեզ հետաքրքրող աշխատությունը, որի մեջ հիշատակություն կա հայկական դպրության մասին, գրի է առնված Սևերոսի գահակալության 13-րդ տարում, այ-

Գառնիի տաճարը

սինքն՝ 234–235 թվականներին: Հեղինակն իր աշխատության մեջ, առանձին գլխի տակ, թվարկել է այն ժողովուրդներին, որոնք դպրութիւն ունեն, և ահա նրանց մեջ հիշում է նաև հայերին: Թարգմանված է «Hipollitus Werke, IV Bd. Die Chronik, Hergesteit von A. Bauer, Leipzig, 1929, էջ 58» հրատարակութունից, որը կատարել է Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սրանցից նրանք, որոնք դպրութիւն ունեն, հետևյալներն են. երբայեցիները, լատինացիները, որով և հռոմեացիներն են վարում, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը¹:

1. Հիպպոլիտոսի այս հատվածը թարգմանարար բերել է նաև Անանիա Շիրակացին իր «Ժամանակագրության» մեջ:

**ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՌԻՄՄԱՆ ՄԵՀՅԱՆԻ ԱՌԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

778. Ապա (Տրդատ) թագավորն իսկույն տիրաբար հրաման տվեց, ամենքի հավանությամբ, գործը երանելի Գրիգորի ձեռքը հանձնելու, որպեսզի նախկին հայրենի, հնամենի և նախնիների ու իր կողմից Աստված անվանված չաստվածները անհիշատակ դարձնի, մեջտեղից ջնջի: Ապա ինքն իսկ թագավորը, ամբողջ գորքով հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը, ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազինը և այն, որ Երազամույն կոչված տեղերում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական գիտություն ղպիր, Որմզդի գրչի Դիվան կոչված, երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծու իմաստություն ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել:

ԳԵՎՈՐԳ ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գևորգ Ասորին VIII դարի առաջին կեսի ասորի մատենագիր է: Նա առավելապես հայտնի է «Արաբների եպիսկոպոս» մականունով: Նշանավոր է 714 թ. հին ասորերեն լեզվով Ցեչուա ճգնակյաց քահանային գրած թղթով: Թուղթը բաղկացած է ընդարձակ ինը գլուխներից, որոնք արժարժում են կրոնական և մատենագրական զանազան հարցեր: Մեզ համար հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն: 1, 2, 3 և 5-րդ գլուխները, որոնք զգալի տեղեկություններ են պարունակում հայկական մատենագիտության հետ սերտ աղերսակցություն ունեցող կամ հարակից հարցերի վերաբերյալ: Թղթի 5-րդ գլուխը, որն ամբողջությամբ վերաբերում է Գրիգոր Լուսավորչին, պայմանականորեն կարելի է համարել վերջինիս կենսագրությունը:

Թուղթը հրատարակել է Պ. Լագարդը (P. Lagardii Analecta Syriaca, Londoni, 1858): Ստորև բերված հատվածը տալիս ենք Թղթի հինգերորդ գլխի հայերեն թարգմանությունից, որն իրականացրել է Հ. Տաչյանը («Ազգաթանգեղոս առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսին», Վիեննա, 1891, էջ 4):

Գրիգորիոսը, նա ով աշակերտեց Հայերին, ի՞նչպե՞ս կարողացավ ուսումնասեր¹, հոռի-մայեցի էր ազգով, ինչպես որ Հայտնի է իր կենսագրություն² խոսքերից: [Գրիգորիոսը] տղայություն ժամանակ եկավ Հայոց աշխարհ՝ կամ քրիստոնյաների դեմ Դիոկղետիանոս կայսեր հարուցած հալածանքների³ և կամ ուրիշ՝ մեզ անծանոթ պատճառով: Եվ երբ Հայոց երկրում ապրեց և ուսանեց նրանց գիրն ու լեզուն՝ իր անունը տարածվեց և հռչակվեց այնպես, որ Տրդատ արքայի, որն այն ժամանակներում թագավոր էր Հայոց աշխարհի վրա, մերձավորներից և ծառաներից մեկը եղավ⁴:

1. Հեղինակը դիմում է Յեշու քահանային, որին ուղղված է Թուղթը:

2. «Ինչպես Հայտնի է իր կենսագրության խոսքերից» - ասորական բնագիրն ունի՝ «որպէս յայտ է ի բանից պատմութեանն որ ի վերայ նորա»: Ենթադրելի է, որ հեղինակն ականարկում է Ազաթանգեղոսի Պատմությունը, որը Գրիգոր Ասորու օրոք (VIII դար) պարունակել է այլևայլ մանրամասներ, որոնք այժմ բացակայում են առկա բնագրում: Ձի բացառվում, որ գոյություն ունեցած լինի Գրիգոր Լուսավորչի մեկ այլ՝ Ազաթանգեղոսի գործից տարբերվող վարք, որը մեզ չի հասել:

3. Գայոս Վալերիոս Ավրելիոս Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք (284-305) քրիստոնյաների հալածանքները Հռոմում հասան իրենց բարձրակետին:

4. Ակնհայտ է, որ իրադարձությունները վերաբերում են 287 թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ*

ՍԱՐԴՈՒՐՑԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄ

- Արամե (860-843)*
- Լուսիպրի (843-835)*
- Սարգուրի I (835-825)*
- Իչպուինի (825-810)*
- Մենուա (810-786)*
- Արգիշտի I (786-764)*
- Սարգուրի II (764-735)*
- Ռուսա I (735-713)*
- Արգիշտի II (713-685)*
- Ռուսա II (685-645)*
- Սարգուրի III (645-635)*
- Սարգուրի IV (635-625)*
- Էրիմենա (625-617)*
- Ռուսա III (617-609)*
- Ռուսա IV (609-590)*

ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄ

- Երվանդ I Սակավակյաց (580-560)*
- Տիգրան Երվանդյան (560-535)*
- Հյուդարնես I (Ք. ա. VI դ. վերջ)*
- Հյուդարնես II (Ք. ա. V դ. սկիզբ)*
- Հյուդարնես III (Ք. ա. V դ. կես)*
- Արտաշիր (Արտաշես) Ք. ա. V դ. երկրորդ կես*

Երվանդ II (Օրոնտաս) 404-360
Երվանդ III (Օրոնտաս) 331-300
...անես (Ք. ա. III դ. առաջին կես)
Երվանդ IV Վերջին (220-201)

ԾՈՓՔ-ԿՈՄՄԱԳԵՆՆԵԻ ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՒՆԵՐԻ ԱՐՔԱՑԱՏՈՂՄ

Սամոս (Ք. ա. III դ. առաջին կես)
Արշամ (240-220)
Աբդիսարես (220-215)
Քսերքսես (215-201)

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՔԱՑԱՏՈՂՄ

Արտաշես I Բարի (189-160)
Արտավազդ I (160-115)
Տիգրան I (115-95)
Տիգրան II Մեծ (95-55)
Արտավազդ II (55-34)
Արտաշես II (30-20)
Տիգրան III (20-8)
Տիգրան IV (8-5)
Արտավազդ III (5-2)
Տիգրան IV և Էրատո (Ք. ա. 2 թ. - Ք. չ. 1 թ.)
Էրատո (6-11)

ՄԵԾ ՀԱՅԳԻ ԴՐԱԾՈ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ

Արիորարզան (2-4)
Արտավազդ IV (4-6)
Տիգրան V (6)
Վոնոն Արշակունի (12-16)
Արտաշես III (Ջենոն-Արտաշես) 18-34
Արշակ I (Սանատրուկ) 34-35

Միհրդատ Իբերացի (35-37)
Պոլեմոն (38-40)
Կոտիս (40-43)
Միհրդատ Իբերացի (վերստին) 47-51)
Հոադամիզդ (51-54)
Տիգրան VI (60-61)

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄ

Տրդատ I (66-88)
Սանատրուկ I (88-110)
Աշխադար (110-113)
Պարթամասիր (113-114)
Վաղարշ I (117-144)
 Սոհեմոս-Տիգրան (144-161)
 Բակուր I (161-163)
 Սոհեմոս-Տիգրան (վերստին) 164-186
Վաղարշ II (186-198)
Խոսրով I (198-216)
Տրդատ II (217-252)
 Արտավազդ V (252-262)
 Որմիզդ-Արտաշիր Սասանյան (262-272)
 Ներսեհ Սասանյան (272-293)
Խոսրով II Մեծ (279-287)
Տրդատ III Մեծ (287-330)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ5

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայկական ավանդությունը Հայ ժողովրդի ծագման մասին.....9
Վրացական ավանդությունը Հայ ժողովրդի ծագման մասին.....26
Հունական առասպելը Հայ ժողովրդի ծագման մասին32
Հերոդոտոսի վկայությունը արմենների մասին35

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

**ՀՆԱԳՈՒՑՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՆԱՐՀՈՒՄ**

Աստվածաշունչը Եղեմի և Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին.....39
Շումերա-աքադական սկզբնաղբյուրները Հայկական
լեռնաշխարհի ցեղերի ու պետական միավորումների մասին43
Հնագույն խուռիերեն արձանագրությունը66
Հին ասուրերեն բնագրերը Ք. ա. XIX-XVIII
դարերի Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի մասին.....67
Խեթական սեպագիր արձանագրությունները
Հայկական լեռնաշխարհի մասին73
Խեթա-լուվիական հերոդոլիֆ արձանագրություն-
ները Հայկական լեռնաշխարհի մասին86
Ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները Հայկական
լեռնաշխարհի ցեղերի, ժողովուրդների և պետական
կազմավորումների մասին90
Ասուրական արչավանքները դեպի Հայկական

լեռնաշխարհ ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու	138
Հայ-ասուրական և հայ-մարական հա- րաբերություններն ըստ Մովսես Խորենացու.....	141
Վանի թագավորությունից սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետու- թյունների մասին.....	150
Ք. ա. I հազարամյակի բաբելոնյան սկզբնաղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին.....	190
Աստվածաշունչը Հայաստանի մասին (Ք. ա. VII-VI դարեր)	198

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՐՎԱՆԻ ԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ք. ա. VII-VI դարերի Հայաստանի պատմության դրվագներն ըստ Մովսես Խորենացու	203
Հայ-մարական փոխհարաբերությունները Ք. ա. VI դարում ըստ Քսենոփոնի	206
Տիգրան Երվանդյանի պայքարը Մարաստանի դեմ ըստ Մովսես Խորենացու.....	232
Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ Հայ ժողովրդի պայքարի արտացոլումը Բեհիստունյան արձանագրության մեջ	236
Հերոդոտոսի վկայությունները Հայաստանի մասին.....	241
Հայաստանը ըստ Քսենոփոնի նկարագրության	243
Սատրապական Հայաստանը (Ք. ա. V դ. վերջ) ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու	255
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը	259
Հայաստանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդ- ների օրոք ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու	263
Աղջակալեի երկկեղվյան արձանագրությունը	

Արմենիայի սատրապի մասին266

ԲԱԺԻՆ ՁՈՐՐՈՐԴ

ԱՐՏԱՇԵՍՑԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դիողորոս Սիկիլիացին Արտաշես I-ի
 թագավորության մասին.....267

Արտաշես I-ի պայքարը Երվանդ Վերջինի
 դեմ և Արտաշեսյան հարստության հաստատվե-
 լը Հայաստանում ըստ Մովսես Խորենացու.....269

Պոլիբիոսի վկայությունները Հայաստանի մասին276

Ստրաբոնը Հայաստանի բնաշխարհի և
 վարչական բաժանումների մասին.....279

Պլինիոս Ավագը Հայաստանի բնաշ-
 խարհի մասին287

Փոքր Հայքը ըստ Ստրաբոնի նկարագրության 292

Պլուտարքոսը Արտաշատ մայրաքաղաքի
 հիմնադրման մասին293

Մովսես Խորենացին Արտաշեսյան սահ-
 մանաքարերի մասին296

Արտաշես I-ի արամեերեն արձանագրությունները.....296

Հայ-սելևկյան պատերազմի (Ք. ա. 165 թ.)
 ըստ Պորփյուրի և Հիերոնիմոսի299

Հայկական զորավարություններն Արտաշես I-ի
 ժամանակ ըստ Մովսես Խորենացու301

Լեոնտի Մրովելին Արտաշես I-ի Հյուսիսային
 արչավանքների մասին302

Հայոց Արտավազդ I թագավորի Հիշատակու-
 թյունը Պոմպեոս Տրոգուսի մոտ.....310

Հայաստանի քաղաքական վիճակը Ք. ա.
 II-I դարերում ըստ Ստրաբոնի 312

Պոմպեոս Տրոգուսը Ք. ա. 93 թվականի
 Հայ-պոնտական դաշինքի մասին315

Տիգրան Մեծը Սելևկյան Ասորիքի	
Թագավոր ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի	317
Ուշրարելոնյան սեպագրական ժամանակա-	
գրության մի վկայություն Տիգրան Մեծի մասին.....	318
Հովսեպոս Փլավիոսը Տիգրան Մեծի կողմից	
Սելևկյան Ասորիքի նվաճման մասին	319
Պլուտարքոսը Ք. ա. 69-67 թվականների	
Հայ-հռոմեական պատերազմի մասին	323
Հայ-հռոմեական պատերազմը ըստ Ապպիանոսի.....	345
Մեմնոնը Հայ-հռոմեական պատերազմի մասին	352
Տիգրան Մեծի Հաշտությունը Պոմպեոսի	
հետ ըստ Պլուտարքոսի	355
Մարկոս Տուլիոս Կիկերոնը (Յիցերոն)	
Տիգրան Մեծի մասին	358
Կրասսոսի Պարթևական արշավանքը	
և Հայաստանը ըստ Պլուտարքոսի	361
Դիոն Կասսիոսը Ք. ա. 69-66 թվականների	
Հայ-հռոմեական պատերազմի մասին	366
Անտոնիոսի Հայկական արշավանքն	
ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի	378
Անտոնիոսի Արևելյան արշավանքը	
և Հայաստանը ըստ Պլուտարքոսի	379
Կրասսոսի և Անտոնիոսի Արևելյան արշա-	
վանքներն ու Հայաստանը ըստ Դիոն Կասսիոսի	385
Խորենացին Տիգրան Միջինի (Երկրորդ) և Ար-	
տավազդ Երկրորդի գործունեությունից մասին.....	391
Արտաշեսյան Հարստությունից անկումն	
ըստ Դիոն Կասսիոսի	399
«Անկյուրայի կոթողը» Արտաշեսյան Հարստությունից	
վերջին ներկայացուցիչների մասին	402
Տիգրան V -ը և Տիգրան VI -ը Մեծ Հայքի	
Թագավորներ ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի	404
Վոնոն Արշակունին Մեծ Հայքի Թագավոր	
ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի	405

Պարթևա-հոռմեական հակամարտությունները Հայաստանում (Ք. հ. I դարի սկզբներին) ըստ Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսի	406
Վրացական արքայական տան հավակնու- թյունը Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ ըստ Գա- յոս Կոռնելիոս Տակիտոսի.....	412

ԲԱԺԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կորբուլոնի բանակի արշավանքը Հայաստան ըստ Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսի.....	423
Կորբուլոնի բանակի արշավանքը դեպի Տիգ- բանակերտ և նահանջը ըստ Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսի.....	428
Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը հոռմեական զոր- քերի պարտություն և Հռոմեացի դաշնագրի մասին.....	434
Տրդատ I Արշակունու գահակալումը Հա- յաստանում ըստ Դիոն Կասսիոսի.....	440
Հայկական նախարարական տների ձևա- վորումն ըստ Մովսես Խորենացու.....	449
Գառնիի հունարեն արձանագրությունը.....	459
Ապարանի հունարեն արձանագրությունը.....	462
Ք. ա. 72-74 թվականների պլանների արշա- վանքը դեպի Հայաստան ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի.....	464
Հայաստանի քաղաքային վիճակը II դարում և III դարի սկզբներին ըստ Դիոն Կասսիոսի.....	465
Սասանյան Հեղաշրջումը Պարսկաստանում և Հայաստանը ըստ Ազաթանգեղոսի	473
Հայ-սասանյան հարաբերությունները ըստ Մովսես Խորենացու	477
«Քարթլիս ցխովրերան» Հայ-սասանյան հարա- բերությունների մասին (III դարի երկրորդ քառորդ).....	483

Պարսկա-հոտմեական հարաբերությունները III դարի կեսերին և Հայաստանը ըստ Զոնարասի	488
Հայոց Արտավազդ V թագավորի նամակը Շապուհ I-ին ըստ Տրեբեկլիոս Պոլիոնի	489

ԲԱԺԻՆ ՎԵՅԵՐՈՐԳ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ

Գողթան երգերը Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ	491
Խորենացին Արտաշես I-ի ժամանակ արհեստ-ների և գիտությունների զարգացման մասին	496
Ստրաբոնը Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի մասին.....	497
Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը Հայաստանում ըստ Պլինիոս Ավագի.....	499
Ազգաթանգեղոսը Անահիտի պաշտամունքի մասին.....	499
Մովսես Խորենացին Հայկական դիցարանի հելլենականացման մասին.....	501
Քաղաքաչինությունը Հայաստանում Երվանդ Վերջինի օրոք ըստ Մովսես Խորենացու	504
Մովսես Խորենացին պատմագիր Ողյուճաքուրմի մասին	507
Մովսես Խորենացին բանաստեղծ Վրույրի մասին	507
Փիլարտոսը Հայկական գրերով մանյակի մասին	508
Մովսես Խորենացին Անիի Հայկական հեթանոսական արխիվի մասին	509
Հիպոլոլիտոս պատմիչը Հայերի դպրություն ունենալու մասին	510
Ազգաթանգեղոսը Հայաստանում գիտություն և ուսման մեհյանի առկայության մասին.....	511
Գևորգ Ասորի եպիսկոպոսը Հայոց գրերի մասին	511
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ	513
Յ Ա Ն Կ Ե Ր	517